ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Наукові записки

СЕРІЯ: ФІЛОЛОГІЯ

6 2003

ВІННИЦЯ 2003

ББК 81.2 Ук - 923
УДК 80 (477.44)

В 48

«Наукові записки» Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2003. Випуск 6. Відп. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2003. – 492 с.

Затверджено як фахове видання постановою президії ВАК України від 09.06.1999 р. № 1 – 05/7

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Іваницька Ніна Лаврентіївна – доктор філологічних наук, професор (головний редактор);
Дудик Петро Семенович – доктор філологічних наук, професор;
Городенська Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор;
Шульжук Каленик Федорович – доктор філологічних наук, професор;
Рибінцев Іван Васильович – доктор філологічних наук, професор;
Бевз Тамара Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент;
Дацюк Іван Ілліч – кандидат філологічних наук, професор
Костюк Алла Валентинівна - кандидат філологічних наук, доцент
Павликівська Наталя Михайлівна - кандидат філологічних наук, доцент;
Павлушенко Ольга Андріївна - кандидат філологічних наук, доцент;
Слободинська Тамара Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент;
Супрун Людмила Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент;
Бєлінська Ольга Омелянівна – кандидат філологічних наук, доцент;
Сурайкіна Неля Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент;
Борох Людмила Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент;
Денисик Любов Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент;
Боюн Ангеліна Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент.

Україна, м. Вінниця, вул. Острозького, 31

26-51-32 (2-60)

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 4 від 24.12. 2003 р.)

За точність і грамотність публікацій відповідають автори

ISBN 5-8278-0049-6

© Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

РОЗДІЛ 1.
МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Ганна Вусик (Бердянськ)

МОВНА СИТУАЦІЯ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

Кожна мова розвивається за власними законами. Оскільки мова – це явище суспільне, то її існування та розвиток неможливі без участі людей, суспільства, яке користується цією мовою. Вплив на мовні явища історичних умов та державного устрою беззаперечний, але який це вплив – позитивний чи негативний – може показати лише час.

Соціолінгвістика в сучасній Україні як самостійна наука і як інструмент наукового опрацювання проблем мовного будівництва, звичайно, тільки-но починає розвиватися й займатися проблемами, забороненими і неприпустимими у попередні часи.

Безпосереднім об'єктом соціолінгвістики є дослідження мовної ситуації.

Соціолінгвісти по-різному дають визначення цьому терміну.

Ч.Фергюсон визначає мовну ситуацію як спільну конфігурацію «використання мови в даний час і в даному місці», яка враховує «як, які саме і скільки мов використовуються в цьому ареалі, скільки людей ними розмовляє, за яких обставин, яких думок дотримуються відносно цих мов члени мовленнєвого колективу» [Фергюсон, 1962].

Для А.Д.Швейцера мовна ситуація – це модель соціально-комунікативних систем і підсистем, які співіснують і взаємодіють у межах даного політико-адміністративного об'єднання й культурного ареалу [Швейцер, 1976].

На нашу думку, під мовною ситуацією треба розуміти сукупність форм існування однієї мови у територіально-соціальному взаємовідношенні й функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів.

Сьогодні, як ніколи, збільшився інтерес до мовної ситуації в Україні (О.М.Бєляєв, О.Колесников, М.Степаненко, В.Г.Гордяненко, Н.П.Шумарова, Г.М.Яворська, О.О.Тараненко, В.Куєвда, О.Б.Ткаченко). Розглядаючи це питання, потрібно враховувати всі чинники, що впливають на формування мовної ситуації в будь-якому регіоні.

В Україні такі дослідження мали б встановити кількісне відношення носіїв української і російської мов у різних областях та населених пунктах, виявити рівень престижності кожної мови тощо.

Характер нинішньої мовної ситуації в Запорізькій області визначається кількома основними чинниками – як тими, що залишилися від минулого, а вони, на нашу думку, поки що переважають, так і новими. На перше місце серед них за впливом на мовну ситуацію слід, безперечно, поставити поділ населення області за ознакою «україномовності – російськомовності» і широке функціонування російської мови в різних сферах суспільного життя.

Не можна не відзначити, що і в Конституції України з-поміж інших етнічних мов, представлених в Україні певною кількістю її носіїв, згадана окремим рядком лише російська. Так, у статті 10 зокрема йдеться: «... В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин України» [Конституція України, 1996]. Це зумовлене, очевидно, бажанням держави відбити в тексті Основного закону особливе місце російської мови в сучасному українському суспільстві. І це за тієї обставини, що власне росіяни в жодному з регіонів України компактно не проживають, на відміну від німців, поляків, болгар та ін.

Нині мовна ситуація в Запорізькій області характеризується низкою негативних явищ і тенденцій. Українська мова як державна ще не дістала належного застосування в галузях права, освіти, культури, науки, інформатики, військової справи, судочинства тощо.

Виконання Закону «Про мови» в Запорізькій області ще не на належному рівні. Для практичного втілення Закону треба вивчити вже набутий досвід з цього питання. Його можна

побачити, якщо дослідити мовну ситуацію 20-30-их років XX століття. Цей період – важлива складова національного відродження – короткотривалого в часі, але всеохоплюючого і суперечливого процесу суспільно-політичного життя в Україні.

Сьогодні, коли в Україні потребує активного поетапного втілення програма розвитку національної культури, освіти, піднесення самосвідомості українців як етносу, водночас рівноправного розв'язання проблем розвитку самобутніх культур національних меншин, депортованих у часи сталінізму, вивчення досвіду минулих років набуває практичної значущості.

Із суспільно-історичного погляду територія Запорізької області є неоднорідною, оскільки вона постійно виступала кордоном між різними культурами, народами, племенами або була місцем масових переселень з інших регіонів.

Мовна ситуація, яка склалася в Запорізькій області, є деякою мірою унікальною. Цю унікальність визначають, по-перше, близькість української і російської мовних систем, їх генетичне споріднення, і, по-друге, соціолінгвістичний аспект: переважна більшість населення області краще володіє російською мовою (приблизно 70%), ніж українською (приблизно 30%). Причинами цього є і подібність мов, і мовна політика, що проводилася після 1917 року, і як результат – зниження престижу української мови.

Українською в Запорізькій області майже ніхто не розмовляє, хоча ставлення до неї цілком толерантне. Російська мова в цьому регіоні не є літературною, вона характеризується порушеннями норм. Проте, суржику, тобто суміші української та російської мов, майже не почуєш. Українська мова просто викреслена з ужитку, тут не прийнято нею спілкуватися.

У вищих навчальних закладах досі виникає питання, якою мовою читати предмет – українською чи російською. Причин на це є достатньо, а «найпереконливішим» є пояснення про відсутність розробленої українською мовою технічної термінології. Окрім того, бракує підручників для викладання технічних дисциплін, і тому значно легше читати їх російською.

Нами проведено анкетування та тестування учнів старших класів шкіл області, студентів університету та вчителів.

Усього в експерименті брали участь 1886 респондентів: 703 школярів, 935 студентів та 248 вчителів. Із них 96% зазначили національність або українську, або російську на бланку в анкеті. Решта 4% зазначили іншу національність.

Спершу проаналізуємо відповіді на запитання, в якому ми просили, щоб респонденти «дали загальну оцінку, як розмовляють українською мовою там, де вони живуть (місцевість чи місто)». Аналогічне запитання стосувалося російської мови. На кожне запитання відповідачі мали вибрати одну з 5 можливих відповідей: дуже добре, досить добре, посередньо, досить погано і дуже погано. Ми оцінювали кожну із цих відповідей від 1 до 5 балів, де 5 є дуже добре.

Таблиця 1.

Оцінка якості української мови

Етнічність відповідача	*Область анкетування*			
	Школяри	*Студенти*	*Учителі*	*Загальна оцінка*
Українська	3,8	2,9	2,9	3,3
Російська	3,7	3,2	2,4	2,9

Таблиця 1 подає середні оцінки українських і російських відповідачів. Українські відповідачі загалом дали середню оцінку 3,3, тобто дещо вище середньої відповіді. Для росіян загальна оцінка якості української мови є 2,9 – дещо нижче середнього. З таблиці видно, що оцінки віддзеркалюють статус мов в даному регіоні і більшу схильність людей української етнічності підтримувати українську мову. Ще треба додати, що росіяни у Запорізькій області вказували, що знають і розуміють українську мову гірше, ніж всі інші відповідачі, але при цьому вони були найбільшими критиками якості і літературності мови.

Таблиця 2.

Оцінка якості російської мови

Етнічність відповідача	*Область анкетування*			
	Школяри	*Студенти*	*Учителі*	*Загальна оцінка*
Українська	3,1	3,6	3,6	3,4
Російська	3,6	4,0	4,0	3,9

У другій таблиці показано оцінки якості російської мови, де спостерігається значна різниця між етнічностями: у місті росіяни постійно вище оцінюють свою мову, незважаючи на те, що відомо, що російська мова в Україні часто має значні відхилення від норми. Отож оцінення мови є одним із чинників у боротьбі за встановлення авторитету і влади мови.

Рідна мова у людини одна – та, якою вона володіє найбільш вільно й активно, якою користується у всіх випадках життя, за допомогою якої вона вільно виражає свої думки будь-якого змісту, тобто, якою вона звичайно думає.

На нашу думку, людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою.

Проголошення незалежності України, надання українській мові статусу державної, поступове відродження мов національних меншин викликали значні зміни у функціонуванні та ставленні до вивчення української, російської та інших мов. Зараз українська мова стає поліфункціональною і більш престижною.

Затримка реалізації мовної політики у Запорізькій області, що виявляється у відмові від відкриття окремих україномовних класів та протидії впровадженню продуктивної ідеї поступового зростання контингенту учнів, що навчаються державною мовою, зумовлено рядом причин:

– національним складом учнів шкіл та населення міста взагалі (до 55% їх – росіяни);
– значною більшістю російськомовного населення міста (більше ніж 80%);
– великою кількістю запитів, вимог, звернень жителів міста до місцевих органів влади щодо навчання їх дітей російською мовою;
– недостатнім забезпеченням шкіл підручниками українською мовою.

Більшість діючих підручників та навчально-методичних посібників не відповідає сучасним вимогам і потребує заміни чи оновлення.

Крім того, з 1998 р. зупинено безкоштовне постачання методичної та художньої літератури школам міста.

У Запорізькій області працюють болгарські, грецькі, польські, німецькі, єврейські товариства, які впливають на розвиток мовної ситуації.

Проте в області не створено належного механізму пропаганди української мови у засобах масової інформації, не скрізь роз'яснюється необхідність її вивчення та застосування.

Підвищення загальної мовної культури громадян та виховання у них поваги до української мови можливе лише за допомогою засобів масової інформації.

Мова – основа культури кожної нації, найбільший її скарб, і силою відібрати її в людей чи в народу – все рівно, що відібрати усе минуле й сучасне, позбавити людину й народ найприроднішого – життя.

РЕЗЮМЕ

Работа основана на проведенном анкетировании и тестировании среди учащихся старших классов, студентов вузов, учителей. Определено, насколько свободно в различных ситуациях они владеют украинским или русским языком. Также указаны причины задержки осуществления языковой политики.

The work is based on questioning and testing conducted among senior pupils, students of institutes of higher education, and teachers. The question is how fluently they speak Ukrainian or Russian in different situations. There are also indicated the reasons of delay in carrying out the modern linguistic policy of Ukraine.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ferguson Ch.A. Diglossia. – Word, 1962. – vol. 15. – № 2. – P. 3 – 11.
2. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: Теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. – 174 с.
3. Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали Міжнародної конференції. – К.: 2000. – 444 с.
4. Бєляєв О.М. Мовна ситуація в Україні і завдання лінгводидактики : Шляхи поліпшення навчання української мови та мов національних спільнот // Відродження. – 1994. – № 7. – С. 4-6.
5. Колесников А. Языковая ситуация в Придунайском крае Одесской области Украины: 1993-1994 годы. – Изманл, 1994. – 68 с.
6. Степаненко М. Мовна ситуація в Україні // Українське слово. – 1995. – 26 жовтня.
7. Гордяненко В.Г. Языковая ситуация на Украине // Социологические исследования. – 1996. – № 9. – С. 107-113.
8. Шумарова Н.П., Яворська Г.М. На шляху до регулювання мовної ситуації в Україні // Всесвіт. літ. в середн. навч. закладах України. – 1996. – № 6. – С. 13-14.
9. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – № 4. – С. 3-19.
10. Куєвда В. Мова і українська держава // Вечірній Київ. – 1999, 20 березня.
11. Ткаченко О.Б. Чи можуть бути в Україні дві загальнодержавні мови? // Мовознавство. – 1999. – № 4-5. – С. 7-8.
12. Конституція України. – К.: Просвіта, 1996. – 80 с.

Ольга Гамали (Кривой Рог)

РУССКИЙ ЯЗЫК НА СТРАНИЦАХ ПЕЧАТИ Г. КРИВОЙ РОГ (К ВОПРОСУ О РЕГИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА)

Изучение особенностей функционирования русского языка, культуры русской речи в Украине имеет давние традиции (И.К.Белодед, Г.П.Ижакевич, Т.К.Черторижская, Н.Г.Озерова, Н.П.Шумарова, Н.А.Борисенко, В.Н.Корсаков, Ю.Ю.Саплин и др.), заложенные еще в советские времена. Тогда немало говорилось о взаимодействии и взаимообогащении языков, безусловно позитивной роли русского языка в деле консолидации народов СССР, его посредничестве в их приобщении к достижениям мировой науки и культуры. Кривой Рог как один из крупнейших городов Украины входил в число 15 населенных пунктов, специфика общения на русском языке в которых отслеживалась по программе, подготовленной социолингвистами Института языковедения им. А.А.Потебни АН Украины. К сожалению, собранная информация не была обработана и обобщена в полном объеме.

Годы независимости Украины во многом изменили не только оценку роли русского языка в жизни нашего государства, в истории культуры украинского народа, но и реальную языковую ситуацию, традиционно осложнявшуюся региональной этноязыковой и диалектной неоднородностью [Мечковская, 2003: 177], без учета которой невозможно языковое регулирование, формирование конструктивной языковой политики.

Отдельные замечания о динамике языковых процессов в Кривом Роге, их направлении и своеобразии были сделаны нами в 1996 году. Языковая ситуация в городе квалифицировалась как полное смешанное региональное двуязычие с преобладанием русского во всех сферах употребления и сопровождаемое лексико-грамматической интерференцией высокой степени, превышающей нормы допустимого варьирования [Гамали, Щитова, 1996: 125]. Прошедшее после публикации время подтвердило достоверность наблюдений, сохранило отмеченные тенденции, сохранило русский язык в повседневном общении, несколько сузив, однако, сферы и частотность его применения. Именно поэтому, думается, анализ распределения функций между языками в различных ситуациях социальной коммуникации и в разных географических точках страны не теряет актуальности.

Средства массовой информации (СМИ) откликнулись на смену политического строя и экономического уклада, идеологических установок, нравственных ценностей и национально-культурной ориентации не только изменением оценок того или иного факта, его интерпретации, общего тона комментария к нему. Модифицировалась газетная тематика, зависящая в условиях

рыночной экономики от «покупательского спроса» на ту или иную информацию, обновился жанровый репертуар периодических изданий.

Приобретение украинским языком статуса государственного обусловило его приоритетное употребление в официально-деловой сфере, ориентацию на украинизацию образования, науки, СМИ. Следует, однако, заметить, что использование языка даже в официальном общении (достаточно вспомнить языковую атмосферу заседаний Верховной Рады) или в учебных аудиториях не всегда поддается жесткому регулированию. Еще в меньшей мере удается контролировать его функционирование на радио, телевидении и особенно в печати, поскольку СМИ подчинены еще и законам рынка: передачи, издания на малодоступном пониманию языке попросту не будут пользоваться популярностью, а значит, станут нерентабельными. Это делает прессу едва ли не самым объективным (после бытовой речи) зеркалом, отражающим реалии стихийной, естественной жизни языков, выдвигает публицистический стиль на роль «ведущей экспериментальной лаборатории» литературного языка, что побуждает уделять пристальное внимание языковому оформлению материалов периодики, отслеживать намечающиеся закономерности. Так, некоторые особенности речи криворожских литераторов были рассмотрены М.А.Петриченко в литературно-художественном альманахе «Саксагань» [Петриченко, 2000], но касались они языка художественных произведений. Региональные же газетные издания до сих пор оставались вне поля зрения лингвистов-русистов.

Цель работы – изучение особенностей использования русского языка в периодической печати, выпускающейся в городе Кривом Роге. Достижение поставленной цели сопряжено с решением следующих задач: 1) рассмотреть общий массив городских периодических изданий, выделить наиболее массовые и популярные, проанализировать особенности их содержания; 2) указать языковые характеристики изданий, практикующих публикацию авторских оригинальных материалов; 3) выявить наиболее частотные жанры криворожской периодики, взаимосвязь жанрово-тематических и языковых параметров; 4) обозначить наиболее типичные лингвостилистические характеристики русскоязычных материалов.

В Кривом Роге зарегистрировано около 70 печатных изданий. Однако далеко не все они предназначены для освещения текущих событий. В городе выходят два достаточно авторитетных художественных издания: уже упоминавшийся двуязычный альманах «Саксагань» – трибуна криворожских прозаиков и поэтов, и украиноязычный журнал общегосударственного значения «Кур'єр Кривбаса», пропагандирующий откровенно националистические взгляды. Их, как и большинство «толстых» журналов, читают преимущественно интеллектуалы. Массовый же читатель предпочитает многочисленные еженедельники. Часть из них представляет собой набор рекламных объявлений («Звезда-4», «Скрудж» и др.), другие содержат перепечатки из всевозможных медицинских, юридических, психологических, садоводческих, астрологических справочников, книг о вкусной и здоровой пище. Коммерческий успех таких малотиражных газет во многом зависит от наличия подборок кроссвордов и анекдотов, советов специалистов и просто умудренных жизненным опытом людей и, конечно же, программы телепередач. Именно ради этих «интеллектуальных радостей жизни» их и покупают («Бабушка», «Дедушка», «Мариванна» и др.). Содержание газеты «Добрый вечер», к примеру, сводится все к той же телепрограмме. Еженедельники эти русскоязычны, поскольку издатели предпочитают заимствовать материалы в научно-популярной литературе еще советских времен или в Интернете. Круг изданий, имеющих массовые тиражи, собственный штат журналистов и пользующихся, по данным распространителей печати, популярностью, довольно узок: «главная» городская газета, курируемая местным исполкомом, «Червоний гірник» (печатается на украинском языке, имеет давнюю историю и, в силу традиции и мощной поддержки властей, самый большой тираж); двуязычные газеты «Вестник Кривбасса» (ВК), «Интергазета» (ИГ), «Наш век», «Коммунист», журнал «Бизнес-гильдия» и русскоязычные «Женская газета» (ЖГ), «Коммунист Кривбасса» (КК), «Металлург», «ТВ ПОРТ», «Что новенького?». Все публикуемые в них материалы можно условно разделить на собственно авторские, принадлежащие перу криворожских журналистов, авторские, но перепечатанные из крупных центральных изданий, и, наконец, интернетовские, без каких-либо ссылок на источник информации или автора. Анализу были подвергнуты прež-

де всего собственно авторские материалы, составляющие до 90 % публикуемого в «Червоному гірнику» и «Вестнике Кривбасса», до 83 % – в «Коммунисте Кривбасса», до 40% – в «Женской газете» и значительно меньше – в «Что новенького?» (11%) или в «ТВ ПОРТ» (4%). В общем корпусе собственно авторских материалов 81% написан на русском языке и лишь 19% – на украинском. Это свидетельствует о том, что в регионе работают преимущественно русскоязычные или двуязычные журналисты, а также о предпочтении, отдаваемом читателями русскоязычной прессе, и сохранении традиций, заложенных в советские времена.

Авторские работы посвящены широкому кругу тем: социальных и политических, морально-этических и бытовых, психологических и философских, культурологических и спортивных. Тематические пристрастия связаны с идеологической направленностью анализируемых изданий. Так, «Червоний гірник» выражает официальную точку зрения, название газеты «Коммунист Кривбасса» декларирует позицию ее хозяев. Политизированность находит выражение не только в обилии материалов на политические темы, но и в приверженности журналистов к агитационному и экспрессивному элементарным стилям как наиболее соответствующим духу названных изданий.

Установлено, что наиболее частотными на страницах криворожской печати являются информационные публицистические жанры: заметка, репортаж, письмо, отзыв, интервью, корреспонденция, справка (классификация дана с опорой на [Жанри, 1974]). Неинформационные жанры встречаются значительно реже, и список их ограничен: зарисовка, фельетон, очерк (особенно популярны бытовые и криминальные), путевые заметки. На стыке информационных и неинформационных находится сравнительно новый рекламный жанр – имиджевая статья. Жанровые предпочтения отдельных изданий нами не зафиксированы. Напрашивается вывод об отсутствии жанрового разнообразия в криворожских газетах.

Рассматривая соотношение языков – русского и украинского, – необходимо отметить, что двуязычные издания, как правило, вводят их тематическую дифференциацию. Официальная информация, хроника жизни страны подается на украинском; не переводятся и официальные документы. Газеты, таким образом, отражают и поддерживают практически полное вытеснение русского языка из официально-деловой сферы. Отсюда следует, что в двуязычных газетах выбор языка для информационного жанра обусловлен лингво-тематической закрепленностью рубрики, чем и объясняется меньшее (до 70% текстов), по сравнению с неинформационными жанрами (до 90%), использование в них русского языка.

Поскольку художественно-публицистический стиль, характерный для неинформационных жанров, требует творческого подхода, свободы в выборе средств экспрессивизации текста, можно предположить, что их авторы выбирают язык, который для них более естествен, привычен, или тот, который «заказывают» их герои. Чаще им оказывается русский.

Криворожская периодика иллюстрирует следующие общие активные процессы в жизни языка: демократизацию языковых средств путем вытеснения разговорной речью других стилистических пластов лексики; усиление стандартизации, расширение автоматического использования экспрессивных единиц; проникновение элементов художественного, научного, официально-делового стилей и, как следствие, нечеткость его границ.

Региональные особенности выражаются в активизации украинских лексических элементов в русскоязычных материалах не только в типичной для них функциях создания местного колорита (*живописная **хатка*** [ЖГ, 2002, №4]; *как говорят в народе, он был настоящий **вертюх*** [ВК, 2001, №13]; в этом доме *жил дядя Вася – известный на всю округу **чарколюб*** [ИГ,2002, №3]) или комизма (***Офіцерня** находилась **за плацом*** [ЖГ, 2002, №14]). Новым становится употребление украинских вкраплений как знаков идеологии оппонента, часто с оттенком иронии (*и это необходимо сделать немедленно, пока мы с вами не заговорили так, **що «й німець не второпає»*** [КК, 2002, №13]; *особенности украинской демократии: **намордник зняли, їжі наставили, а ланцюг укоротили*** [КК, 2002, №2]).

В целом следует подчеркнуть возрастающую коммерциализацию современной прессы. Не только пресса формирует общественное сознание, не только социальные институты и государственные законы воздействуют на прессу – ее лицо во многом определяется вкусовыми при-

страстиями членов социума. Изучение комплекса этих механизмов, их влияния на языковую ситуацию – задача современной социолингвистики.

РЕЗЮМЕ

У статті зроблену спробу узагальнити спостереження над особливостями використання мов у періодичних виданнях м. Кривий Ріг, дослідити взаємозв'язок між жанрово-тематичними та лінгвістичними уподобаннями авторів, виявити якісну специфіку російськомовних текстів, що були надруковані на сторінках криворізьких газет.

In the article, the author attempts to generalize observation over the features of using Russian and Ukrainian and investigates the authors' genre-subject preference. In general, he tries to analyze the main linguistic and stylistic characteristics of articles published in Russian in the most popular newspapers of Kryvyj Rih region.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гамали О.И., Щитова Л.Г. Языковая ситуация и языковая политика в Украине: реальность и перспективы развития // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира: Материалы международной конференции. – М.: Институт языкознания РАН, 1996. – С. 124 – 128.
2. Жанри радянської газети. Посібник для студентів факультетів журналістики. — К.: Вища школа, 1974.
3. Мечковская Н.Б. Социальная история украинского и белорусского языков: типологическая близость и контраст // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 6. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – С.73-78.
4. Петриченко М.А. «Саксагань» под микроскопом правописания // Саксагань, 2000.- № 3-4. – С. 56-61.

Наталья Николенко (Симферополь)

УКРАИНИЗМЫ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ НОСИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

За годы независимости в Украине сложилась своеобразная языковая ситуация. Как отмечает Е.П.Голобородько, «в силу исторического положения в Украине было сформировано национально-русское двуязычие… Все граждане Украины двуязычны (кто на активном, кто на пассивном уровне)» [Голобородько, 2001: 1]. Часто люди неосознанно, а порой и осознанно вводят в свою речь лексемы другого языка. Происходит интерференция языков в условиях билингвизма.

Возникая в речи билингва, интерференция при благоприятных условиях может распространиться и в среде монолингвов, становясь таким образом фактом языка. Проблемам интерференции, билингвизма и собственно языковым контактам посвящены исследования У.Вайнрайха [Вайнрайх, 1979], В.Г.Костомарова и Е.М.Верещагина [Верещагин, 1990], Н.Г.Озеровой [Озерова, 2002], Т.А.Космеды [Космеда, 2002] и мн. др.

Несмотря на то, что в последнее время языковая интерференция часто является предметом обсуждения, до сих пор некоторые вопросы остаются дискуссионными. Так, спорным является понимание самой сущности интеренференции и отношение к ней как к позитивному или негативному явлению.

Цель статьи: изучить причины функционирования украинизмов в речи носителей русского языка.

Задачи: определить понятие интерференции языков; рассмотреть украинизмы, встречающиеся в русском языке в результате интерференции; определить причины проникновения слов украинского языка в русский.

Материалом исследования послужила живая речь носителей русского языка.

Для достижения поставленной цели необходимо определить основные понятия и термины, принятые в данной статье.

Билингвизм – разновидность многоязычия. Для билингвизма имеет существенное значение функциональный статус употребляемых языков и степень их близости – генетическая или

типологическая. На почве билингвизма происходит интерференция и конвергенция языков, образуются языковые союзы [ЛЭС, 1990: 303].

Интерференция – взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковых контактах, либо при индивидуальном освоении неродного языка. Выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного [ЛЭС, 1990: 197]. Многочисленные исследования свидетельствуют о том, что явление интерференции возможно на любом языковом уровне: лексическом, фонетическом, грамматическом, словообразовательном, графическом.

Мы рассматриваем интерференцию на лексическом уровне.

Взаимодействие близкородственных русского и украинского языков имеет свои особенности:

1) со стороны диахронии это длительное и стойкое явление, которое постоянно сопровождает речевую деятельность так называемых билингов;

2) стойкость интерференции при близкородственном языковом взаимодействии обусловлена её (интерференции) семантической индифферентностью для говорящих, а также ярко выраженным взаимонаправленным характером в процессе коммуникации, который влияет на речевое поведение тех, кто пользуется двумя языками [Манакин, 1994].

Мы считаем, что носители русского языка используют в своей речи украинизмы по следующим причинам:

1) незнание говорящим по-русски нужного русского литературного слова и замена его украинским, являющимся в русском языке просторечным или разговорным;

2) выбор носителем русского языка украинской лексемы, имеющей аналог в русском языке, в качестве более емкой, образной, выразительной в нужном контексте;

3) отсутствие русского слова, обозначающего соответствующее понятие (так называемая «лакуна»).

Таким образом, в 2 и 3 случаях выбор украинской лексемы происходит осознанно, а в 1 случае носитель русского языка (или украинского языка, говорящий по-русски) просто «путает» языки, не придавая значения стилистической разнице.

Соответственно причинам употребления украинских лексем в речи носителей русского языка мы разделили украинизмы на 3 группы.

1. Слова, функционирующие в русском и украинском языках, совпадающие по семантике, но различающиеся стилистически

«Часто слова и формы слов, функционирующие в обоих языках, различаются стилистической окраской: будучи вполне литературными в современном украинском языке, они являются разговорными или просторечными в современном русском языке, отчего люди, их употребляющие, кажутся малограмотными» [Титаренко, 2003]. Например: *брехать* (русск. *лгать, обманывать), брехня (*русск. *ложь), обдурить (*русск. *обмануть), нехай (*русск. *пусть*), *чухаться* (русск. *чесаться*), *ихний* (русск. *их*), *свекруха* (русск. *свекровь*), *коняка* (русск. *конь, лошадь*), *хата* (русск. *дом*), *батько* (русск. *отец*), *дитина* (русск. *ребенок*), *баламут, буряк* и мн. др. В русском языке эти лексемы имеют ярко выраженную стилистическую окраску (разг., прост.).

2. Украинские слова, имеющие эквиваленты в русском языке, но которые кажутся носителям русского языка более емкими, образными, более эмоционально-окрашенными.

Часто украинская лексема кажется говорящему по-русски более выразительной в определенном контексте. Поэтому носитель русского языка делает выбор с целью придания образности своей речи в сторону украинского слова. Например: *«Он всегда все слова мои **перекручивает**».* В толковом словаре украинского языка глагол *перекручивать* в приведенном значении имеется: (перен.) «неправильно говорить, писать, специально или случайно // придавать чьим-нибудь словам или поступкам другого смысла, перетолковывать // объяснять явления, случаи, понятия и т.д. ошибочно, неправильно» [ВТССУМ, 2002: 731]. В словаре русского языка у глагола *перекручивать* такого употребления не зафиксировано, а в переводе на русский *перекручивать* звучит как «извратить, исказить» [РУ, УРС, 2001: 420].

Жители Украины часто называют *полотенце **рушником*** («длинный кусок ткани для вытирания лица, тела, посуды и т.д.» [ВТССУМ, 2002: 1091]). В словаре русского языка слово

рушник есть, но с пометой *обл.* В качестве примера употребления данного слова приводятся цитаты из произведений Н.В.Гоголя. Таким образом, мы считаем, что лексема *рушник* функционирует в тех областях России, где проживали или проживают украинцы. Украинское слово *рушник* употребляется в качестве более выразительного, так как приобрело эмоционально – образное осложнение, основанное на народной символике, возникшей из древней обрядовости, когда «вышитые узоры по полотну служили «оберегами», охранителями. В языке фольклора поэтической фразеологии «на рушничок стати» используется как перифрастическое обозначение образа венчания… [Бублейник, 1996]

Некоторые украино-русские лексические соответствия представлены в таблице.

Украинское слово	*Его значение [по ВТССУМ, 2002]*	*Перевод на русский язык [по РУ, УРС, 2001]*	*Наличие в русск. яз. [по БАС, 1954]*
Шухляда (шухлятка)	Четырёхугольная (часто высовывающаяся) коробка для хранения мелких вещей в столе, шкафу и т.д.	выдвижной ящик	нет
Нареченная нареченный	женщина и мужчина, которые собираются пожениться	жених, невеста	нет
ховать	класть что-нибудь в тайном месте; спрятать кого, что-нибудь	прятать, скрывать, хранить, беречь	есть (с пометой *обл.* и в речи украинца)
цуцик	маленькая собака; вообще маленькое существо, ребенок	собачка, песик, собачонка	есть (с пометой *простор.*)
суржик	элементы двух или нескольких языков, объединенных искусственно, без поддерживания норм литературного языка; нечистый язык	нет	есть в другом значении (смешанный посев на одном поле озимой пшеницы с рожью)
щирий	который прямо, бескорыстно, чистосердечно выражает свои чувства, мысли; приятный, гостеприимный	искренний, сердечный, душевный, открытый	есть (с пометой *устар.* и *обл.*, а также в речи украинца)
шкварчать	издавать короткие отрывистые звуки, треск, шипение, трещать, поджариваясь	шипеть, трещать (об огне)	есть (с пометой *обл.*)
надыбать	находить, обнаруживать кого, что-нибудь; отыскивать случайно	нет	нет
мряка	густой, мелкий дождь, капли которого как будто пребывают в висячем состоянии	туман, изморось, морось	нет

3. Украинская лексика, не имеющая эквивалентов в русском языке

Безэквивалентная лексика, как правило, на другие языки не переводится, не имеет в них соответствий и употребляется в речи для воссоздания специфических особенностей быта, культуры, нравов, территориальной и природной среды проживания народа, а также для отображения особенностей государственного устройства в отдельные периоды его истории. К такого рода украинской лексике относятся слова: *борщ, галушки, перепичка, плахта, вышиванка, оселедец, вареники, куличи, гетьман, войт, казак, жупан, черкеска, китайка, штофы* и др. Например, в Киеве на Крещатике есть торговая точка с вывеской «Українська перепічка». Гости города, интересуясь, что это, задают вопрос: «Это пирожки?». А в ответ получают: «Нет, это пере-

пичка» из уст носителей русского языка. Причем произносят это слово по правилам русской орфоэпической нормы (ударение на 3 слоге, звуки [п] и [р] мягкие).

Другой пример: «*Мы достигли* ***поразуменья***». В данном контексте слово *поразуменье* функционирует в значении «взаимная договоренность, согласие в действиях, поступках и т.д. с кем-нибудь» [ВТССУМ, 2002: 885]. По-русски это звучало бы как «достичь взаимопонимания, сговориться» [РУ, УРС, 2001: 447]. Интересно, что русское *недоразумение* переводится на украинский как *непорозуміння*, а соответствия украинскому *порозуміння* нет.

Определяя слово как украинизм, необходимо учитывать тот факт, что русские и украинские слова генетически восходят к одному для русского и украинского языка источнику – древнерусскому языку / давноукраїнській мові.

«У близкородственных восточных славян, – отмечает Ф.П.Филин, – до сих пор живо представление об их общем происхождении и в то же время четко сложилось понимание своей этнической самостоятельности. В течение ряда столетий достаточно ясно они отличают друг друга и по языку. Оригинальность и самобытность их языковых систем очевидна» [Филин, 1983: 11].

Однако не следует забывать, что многие украинские лексемы как имеющие эквиваленты в русском языке, так и не имеющие таковых, являются заимствованиями из западнославянских языков: *гроші, рух* (русск. *движение*), *бандура, бляха, бурса*; из тюркских языков: *гайдамак, шаровары, курень, казан* (русск. *котел*), *чоботы, кош, чумак*. В настоящее время перечисленные лексемы активно используются носителями русского языка. Таким образом, украинский язык выступает в роли языка-посредника.

Подробно украинскую безэквивалентную с точки зрения русского языка лексику описала и классифицировала Н.Г.Озерова [Озерова, 2002:].

Межъязыковые расхождения в лексике, носящей яркий оценочный, экспрессивный характер, выражены резче, чем в нейтральных номинативных единицах. Как правило, наибольшее число частично эквивалентных или безэквивалентных корреляций дают именно те слова, понятийное ядро значения которых осложнено: качественно характеризующие, оценочные семы оказываются в слове национально-специфичными, оценочный фактор по-своему в каждом языке группирует и квалифицирует явления.

Выводы: носители русского языка, используют в своей речи украинизмы по разным причинам. 1.Когда носитель русского языка в силу неграмотности или незнания употребляет в своей речи украинскую лексему, являющуюся в русском литературном языке просторечной либо разговорной. 2. Когда в русском языке слово есть, но украинская лексема ярче выражает коммуникативную цель говорящего. 3. Когда в русском языке нет лексического соответствия нужного понятия. Второй и третий виды интерференции мы определяем как позитивное явление, а первый – негативное.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто поняття інтерференції, а також причини проникнення українських лексем у мовлення носіїв російської мови:

1) незнання носієм російської мови потрібного російського літературного слова і заміщення його українським словом, що є розмовним чи просторічним у російській мові;

2) вибір носієм російської мови ємної, виразнішої української лексеми, яка має аналог у російській мові;

3) відсутність російського слова для позначення відповідного поняття (так звана «лакуна»).

The article describes phenomenon of interference of Russian and Ukrainian. The author researches the causes of using of the Ukrainian words by Russian speakers, such as:

1) the stylistic differences between the words which exist in both languages;

2) the Ukrainian words can be more meaningful or bear the more interesting image;

3) the absence of equivalent in the Russian language, the so-called «lacuna».

ЛИТЕРАТУРА

1. Бублейник Л.В. Проблема контрастивной лексикологии: украинский и русский языки. – Луцк: Изд-во ВГУ «Вежа», 1996. – 131 с.
2. Вайнрайх У. Языковые контакты. – К., 1979.
3. Василенко Г.Л. Взаимовлияние контактирующих говоров двух близкородственных языков (на материале бытовой лексики русских сел Винницкой области). Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Ленинград, 1978.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад і голов. ред. В.Т.Брусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун» , 2002. – 1440 с.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Наука, 1990. – 246 с.
6. Ганич Д.И., Олейник И.С. Русско-украинский, украинско-русский словарь. – К. А.С.К., 2001. – 560с.
7. Голобородько Е.П. Языковая ситуация в Украине: реалии и тенденции. // Русский язык и литература, 2001. – № 6. – С. 1-3.
8. Космеда Т.А. В.И.Даль о статусе украинского языка и его влиянии на русский язык // В.И.Даль и современные филологические исследования. – К., 2002. – С.190-193.
9. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1994.
10. Манакін В.М. Зміст та принципи контрастивної лексикології близькоспоріднених мов. – Автореф. дисс. .... докт. филол. наук. – К., 1994. – 48 с.
11. Озерова Н.Г. Украинизмы в русской газетной речи на рубеже тысячелетий // Русский язык и литература в учебных заведениях. – 2002. – №5 – С. 2-4.
12. Савченко Л.В. Міжмовні комунікації: проблеми білінгвізму в Україні.// Культура народов Причерноморья. – 2003. – №37. – С.62-65.
13. Словарь современного русского литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – В 17-ти т.
14. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология. – К.: Наук. думка, 1991. – 384 с.
15. Титаренко Е.Я. Русская речь в Крыму и Украине сегодня // Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. Пленарные заседания: сборник докладов. В 2-х т. Т.П.- СПб.: Политехника, 2003. – С. 530-535.
16. Филин Ф.П. О некоторых особенностях лексики восточно-славянских языков // Вопросы языкознания. – 1983. - №1. – с.11.
17. Языковые ситуации и взаимодействие языков. – К.: Наук. думка, 1989. – 204 с.

Лариса Чулкова (Симферополь)

ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ГАРАНТИИ И ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В КРЫМУ И В УКРАИНЕ

Нормативные акты о языке неизбежно затрагивают общественно-политическое сознание населения Украины и оказывают воздействие на социально-политические, экономические, культурные факторы жизни граждан. Русский язык является одним из важных объектов правовых отношений между гражданами, организациями и органами власти не только в Крыму, но и на значительной части территории украинского государства. Определение его правового статуса как юридического объекта уже давно представляет собой насущную проблему. Экспертами ЮНЕСКО еще в 1953 году было рекомендовано разграничить понятия «национальный язык» (national language) и «официальный язык» (official language). Под первым понимался язык, выполняющий интеграционную функцию в рамках данного государства в политической, социальной и культурной жизни общества. Под вторым – язык государственного управления, законодательства, судопроизводства. Впервые понятия «официальный язык» и «средство (язык) межнационального общения» были введены 24 марта 1990 г. после вступления в силу Закона Союза ССР «О языках народов СССР». До 1991 года, т.е до развала Союза, русский язык на территории Украины выполнял функции государственного языка и языка межнационального общения в рамках общего советского пространства. Новые социально-политические реалии значительно сузили сферу его применения, обострив при этом противоречия между действительным распространением русского языка и его официальным статусом. В 1995 году, вступая в Совет Европы, Украина обязалась подписать и ратифицировать в течение года Европейскую хартию о региональных языках и языках меньшинств, для того чтобы обеспечить языковое равноправие всем

своим гражданам. Однако решение данного вопроса отодвигалось в связи с нежеланием украинской власти определять правовой статус русского языка. В декабре 1999 г. украинский парламент принял закон о ратификации Европейской хартии в том варианте, который давал существенные права региональным языкам (в их числе русскому), de facto закрепив за русским языком статус официального. Именно это послужило причиной отмены данного закона Конституционным судом Украины 12 июня 2000 г., а не нарушение процедуры подписания, как было заявлено официально. Наконец, 15 мая 2003 года (вероятно, в ознаменование года России) Верховная Рада Украины приняла новый Закон Украины «О ратификации Европейской хартии региональных языков или языков меньшинств», обязав тем самым государство применять выбранные положения Хартии в отношении «каждого языка, указанного при ратификации» (ч. I, ст. 2). Таких языков оказалось 13: белорусский, болгарский, венгерский, гагаузский, греческий, еврейский, крымскотатарский, молдавский, немецкий, польский, румынский, русский и словацкий. По крайней мере, 8 из них функционируют в Автономной Республике Крым. В соответствии с ратификационным законом всем языкам придан равный правовой статус. Это означает, что русский язык в Украине и в Крыму, где, согласно сведениям Главного управления статистики, 58,5% населения составляют русские, переведен в ранг языка национального меньшинства. Между тем по данным Госкомитета статистики Украины о всеобщей переписи населения 2001 года русский язык считают родным 29,64% граждан Украины, крымскотатарский, представляющий наиболее многочисленную после русских этническую группу, – 0, 47%, далее по убывающей. Данные мониторинга авторитетных социологических служб свидетельствуют: не менее 55 % жителей страны, а по некоторым данным – до 80%, используют русский язык в повседневной жизни. В Крыму, где проживает 125 народностей и национальностей, русский язык является единственным языком, на котором осуществляют коммуникацию представители всех этносов. Русский язык остается языком межнационального общения, доминирующим в полифонной структуре крымской языковой ситуации, хотя языковые интересы и предпочтения населения зачастую просто игнорируются.

Что же дает Европейская хартия для сохранения и развития русского языка в Крыму? Практически ничего. Государство обязуется обеспечивать дошкольное, начальное, среднее, профессионально-техническое образование или существенную его часть на соответствующих региональных языках и языках меньшинств только «в отношении тех учащихся, семьи которых просят об этом и число которых считается достаточным» (ст. 8, пункты a, b, c, d, подпункты iii, iv, iv, iv соответственно), а в сфере высшего образования – «поощрять и/или разрешать обеспечение университетского и высшего образования на региональных языках и языках меньшинств или возможностей для изучения этих языков в качестве дисциплин университетского или высшего образования» (ст. 8, пункт e, подпункт iii). Такой же общий характер носят обязательства Украины в отношении использования региональных языков в средствах массовой информации, в экономической, социальной и культурной жизни. Не принято ни одно положение Хартии, касающееся вопросов государственной финансовой поддержки функционирования языков меньшинств в названных сферах. Для ратификации выбраны наиболее обтекаемые формулировки Хартии, не обременяющие государство гарантиями получения его гражданами среднего или высшего образования на родном, а значит, и на русском языке, не обеспечивающие прав граждан на использование русского языка во взаимоотношениях с органами власти и т.д. Можно с большой степенью уверенности предполагать, что динамика изучения русского языка в Украине останется отрицательной. Система образования суверенной державы в свое время первой выступила за ужесточение языкового режима, переименовав предмет «Русская литература» в «Мировую литературу», сократив сначала количество часов на изучение русского языка, затем количество классов с русским языком обучения, а потом и количество школ, ведущих преподавание на русском языке. И это несмотря на то, что статья 10 Конституции Украины предоставляет русскому языку право на «свободное развитие, использование и защиту» в государстве, которое «способствует изучению языков международного общения». В этом плане русский язык обладает самым высоким статусом в мире – статусом одного из шести рабочих языков ООН. Статья 27 «Закона о языках» также требует обязательного изучения русского языка в об-

щеобразовательных школах Украины. Но это на бумаге, на деле все обстоит иначе. В Крыму, где большинство школ все же остаются русскоязычными, русский язык преподается уже как иностранный. Современная украинская программа предлагает использовать в обучении русскому (родному!) языку методы и приемы, которыми традиционно преподается РКИ. Отсутствие возможности глубокого изучения богатейшего русского языка искусственно ограничивает возможности интеллектуального развития личности, не решает важнейшую задачу воспроизводства и развития русского самосознания и, в конечном счете, ведет к утрате самоидентичности. К сожалению, практика выборочного исполнения или неисполнения законов в отношении русского языка давно стала нормой. Нечеткие и зачастую противоречащие одна другой формулировки не укрепляют, а только расшатывают и без того слабую базу функционирования русского языка. Конституционные положения о всяческой поддержке сохранения и развития русского языка остаются лишь декларацией, языком образования и науки, не говоря о СМИ, все больше становится украинский язык. Даже те урезанные права, которые дает языкам меньшинств Закон о ратификации Европейской Хартии, перечеркивает статья 5 этого документа: «При применении положений Хартии меры, направленные на утверждение украинского языка как государственного, его развитие и функционирование во всех сферах жизни на всей территории Украины, не считаются препятствующими или создающими угрозу сохранению или развитию языков, на которые согласно статье 2 этого Закона распространяются положения Хартии». А это значит, что русский язык и дальше будет вытесняться на периферию языковой коммуникации в нарушение основополагающих демократических принципов Хартии – принципов уважения к языкам, недопущения дискриминации в отношении языков и противодействия языковой стандартизации путем сохранения языкового многообразия.

И еще несколько общих соображений. Престиж того или иного языка в полилингвокультурном (термин Г.Ю. Богданович) обществе во многом зависит от статуса данного языка, от статуса его носителей, от их благосостояния и социального положения. При теперешнем положении русский язык рано или поздно будет низведен до уровня обиходно – разговорного «суржика». Если до недавнего времени было принято говорить о русском языке как о моноцентричном, т. е. обладающем единой нормой, то сейчас приходится анализировать региональные отклонения и нарушения этой нормы. Хрестоматийный пример: как правильно – *на* Украине или *в* Украине? Кто прав? «Моноцентристы», болезненно относящиеся к местным отклонениям в русском языке или региональные «язычники», отстаивающие свое право на усовершенствование русской грамматики? Русский язык в диаспоре подвержен мощным интерференциям, это известно. Особенности русского языка в Крыму, где он является языком большинства, обусловлены языковыми контактами, в первую очередь, с украинским языком, а также отрывом от российской языковой ситуации, фрагментарностью подключения к информационному пространству России. В устной речи интерференции проявляются на всех уровнях: в фонетике (*«шо»*, отсутствие рецукции), в лексике (в русский язык включаются слова и словосочетания из украинского – Верховная *Рада* Крыма, *фахова рада,* городской *голова, тримай, занадто*), в синтаксисе (употребление глагола *есть* там, где в русском языке он никогда не употреблялся – *Украина есть суверенная держава*) и т.д. Вестернизация, криминализация и жаргонизация дополняют картину. Речь с подобными «вкраплениями» не так давно однозначно характеризовала ее носителя как малограмотного.

«Образ мира», который формируется в нашем сознании, пропускается через призму многочисленных понятийно-речевых форм. А значит, он определяется богатством или бедностью тех языковых средств, которыми мы владеем. О феномене родного языка прекрасно сказал философ М.Мамардашвили: «Ведь материя, о которой я говорю, обладает свойствами непрерывности, бесконечности: куда бы мы ни шли, мы не можем отступиться от своего бытия в ней. И куда бы мы ни пришли, мы останемся внутри этой бесконечности». Комментарии, как говорится, излишни.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена особливостям функціонування російської мови в автономній республіці Крим; досліджені перспективи використання російської мови як розмовної.

The article deals with the peculiarities of functioning of Russian language in Crimea; the perspectives of further using of the Russian language are investigated.

ЛИТЕРАТУРА

1. European Charter for Regional or Minority Languages. Strasbourg, 5/XI. 1992. European Treaty Series/148.
2. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин // Урядовий кур'єр. – № 105. – 10.06.2003.
3. Мамардашвили М. Законы инакомыслия // Здесь и теперь. – М., 1992. – № 1. – С. 85-93.

Ніна Босак, Жанна Горіна, Ліліана Прокопенко
(м. Одеса)

СТЕРЕОТИПИ МОВЛЕННЄВОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ-БІЛІНГВІВ

Українсько-російський білінгвізм – це комплексна наукова проблема, що поєднує цілий спектр питань теоретико-прикладного характеру із залученням суміжних за напрямками підходів, проблема, при розгляді якої перетинаються і психологічний аспект (психологія білінгвізму), і власне лінгвістичний (теорія мовних контактів), і соціологічний (соціологія білінгвізму), і психолінгвістичний (механізми породження і сприйняття мовлення), і лінгводидактичний (методика навчання мови) і т. ін. Складна і багаторівнева природа білінгвізму зумовила появу різних його типологій, зокрема, в межах окремих наукових напрямків білінгвізм розглядається і як взаємопов'язане й взаємозумовлене функціонування двох мов в одному мовному колективі, і як практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї держави чи соціальної спільноти, і як різний ступінь володіння двома мовами. Водночас, як слушно зауважує Бурда Т.М.: "На сьогодні проблема українсько-російської двомовності, зокрема мовної поведінки особистості в умовах білінгвізму, є недостатньо розробленою, оскільки на етапі радянської соціолінгвістики подібні дослідження мали більш ідеологічний, аніж науковий характер, вони відображали мовну політику СРСР" [Бурда, 2002: 1]. Відтак, об'єктивний і неупереджений аналіз мовної ситуації в Україні загалом та окремих її регіонах зокрема, з'ясування соціально-психологічних чинників, що впливають на мовленнєву поведінку мовців, є важливим підґрунтям у плануванні національно-мовної політики держави в XXI столітті. Безперечно, на окрему увагу заслуговує аналіз стану мовленнєвої поведінки молоді, оскільки саме молодь – "це та соціальна група, яка визначатиме мовну ситуацію, можливі її зміни у майбутньому" [Бурда, 2002: 1].

Реалізації дослідницької концепції започаткованого експериментального дослідження сприяв теоретичний аналіз питань двомовності, який засвідчив, що проблематика білінгвізму, широко обговорювана в науковій літературі останніх років [Бурд, 2002; Гулій, 1998; Демченко, 1996; Дроздова, 2001; Кузнєцова, 1999; Манакін, 1993; Попеску, 1992; Прокопова, Тоцька, 1990; Шумарова, 1994 та ін.], характеризується зміщенням акцентів, що цілком узгоджується з динамікою загальнонаукових підходів до опису роботи мовного/мовленнєвого механізму людини. Так, багато традиційних теорій двомовності одержали нове трактування з позицій когнітивного і діяльнісного підходів: частіше йдеться про перенесення наявних умінь і навичок чи індивідуальне використання двох мов залежно від параметрів мовленнєвого акту. Однак, незважаючи на те, що окремі питання, присвячені вивченню феноменів мовленнєвої поведінки сучасної молоді, було безпосередньо розглянуто в роботах згаданих авторів, деякі важливі аспекти означеної проблеми залишились поза увагою дослідників, а саме: визначення сфер функціонування обох мов у студентському середовищі, аналіз основних соціальних чинників, що впливають на стереотипи мовленнєвої поведінки молоді, проведення масового соціолінгвістичного обстеження усного українського мовлення першокурсників, які здобувають вищу філологічну освіту.

Актуальність цих питань, їх недостатнє висвітлення в науковій літературі обумовили вибір *мети* дослідження – на основі теоретико-експериментальних даних з'ясувати стереотипи мовленнєвої поведінки майбутніх словесників зі східного і південного регіонів України. Відповідно до мети визначено такі *завдання*: а) подати результати регіонального спостереження за усним мовленням студентів-першокурсників; б) з'ясувати соціально-психологічні чинники, що зумовлюють вибір російської/української мови спілкування, на підставі чого кількісно представити сфери використання української мови в міжособистісній комунікації студентів; в) змоделювати зразок мовної ситуації південно-східного регіону України.

Як відомо, функціональне вивчення проблем білінгвізму проводиться на основі аналізу мовної ситуації країни, або окремих її регіонів. Отже, з метою розробки наукових засад викладання української мови в умовах російсько-української двомовності, ми звернулися до опису мовної ситуації, що склалася в південно-східному регіоні України. Причому за робоче визначення поняття "мовна ситуація" було взято дефініцію Л.Б.Нікольського, доповнену А.Д.Швейцером, що "мовна ситуація – це сукупність мов і форм існування мови, що функціонують на певній території у межах певної етнічної спільноти" [Швейцер, 1976: 133-134]. Відтак, при аналізі мовної ситуації було враховано два аспекти: соціальний (т.б. функціональний) і власне лінгвістичний, що передбачав зіставлення типологічних характеристик контактуючих мов та лінгвістичну оцінку двомовності. Крім того, при врахуванні диференційних ознак мовної ситуації південно-східного регіону України, ми скористалися загальною типологією, що була запропонована Н.Б.Мечковською [Мечковська, 2000: 101-103], і даними дисертаційного дослідження В.М.Демченка [Демченко, 1996], що містять матеріали офіційного перепису населення, а також значний соціолінгвістичний матеріал, зібраний автором безпосередньо й в населених пунктах означеного регіону.

Схематично приклад мовної ситуації південно-східного регіону України, на нашу думку, набуває такого вигляду:

Багатокомпонентна	- наявне протиставлення літературної мови і розмовно-побутової; існують діалектні відмінності; використовуються кілька етнічних мов.
Багатомовна і демографічно неврівноважена	- на окремій адміністративній території, в тому числі в межах одного міста, області чи району компактно проживають білоруси, українці, росіяни, вірмени, болгари, греки, євреї, гагаузи, татари, поляки і т. ін., що зумовлює етнічну багатомовність.
Комунікативно незбалансована	- наявне змішування двох і більше мов у мовленнєвій поведінці мовців.
З різним юридичним статусом	- офіційною визнано одну мову – українську.
Поєднує:	
а) близькоспоріднений білінгвізм	- російська, українська, білоруська;
б) неблизькоспоріднений білінгвізм	- польська, болгарська, чеська;
в) неспоріднену двомовність	- молдавська, татарська, вірменська, грецька, іврит, грузинська.
Екзогласна	- передбачає співвідношення домінуючої літературної мови з місцевими, що мають низький соціальний статус.

Наступне завдання мало на меті з'ясування специфіки усного українського мовлення сучасної студентської молоді. Інформантами виступили студенти-першокурсники, які

здобувають вищу філологічну освіту. Всього опитуванням було охоплено 826 осіб, які за своїм походженням представляли Луганську, Донецьку, Одеську, Миколаївську, Дніпропетровську, Херсонську, Запорізьку області України, переважно степовий говір південно-східного наріччя. При організації соціолінгвістичного обстеження українського мовлення студентів означеного регіону ми використали фонетичний питальник, розроблений одним із авторів статті [Босак, 2003], який забезпечував можливість масового запису усного мовлення, зручність у вияві мовленнєвої "географії" респондентів, що не потребувало безпосередньої і постійної присутності самих експериментаторів. Відповідно до мети і завдань нашого дослідження формувався корпус запитань анкети.

Частина запропонованої анкети мала на меті з'ясувати вплив на українську вимову таких соціальних характеристик опитуваних: а) місце, де минуло дитинство, тобто сформувалися вимовні навички, або місце найбільш тривалого перебування респондента – територіальна характеристика; б) вплив соціального статусу батьків інформанта (селяни, робітники, службовці, інтелігенція) на його вимову – соціальне походження; в) середня освіта: загальноосвітня школа (міська, сільська), гуманітарний ліцей, гімназія, коледж, технікум, училище; г) регулярність прослуховування радіо, телепередач українською мовою; ґ) регулярність читання періодичних видань, художньої або фахової літератури. Аналіз відповідей засвідчив, що різні соціальні чинники виявили очевидну нерівномірність.

Перше місце і за діапазоном (поширюється на всі вимовні норми), і за силою дії посів територіальний фактор. Вплив територіального оточення на сформованість вимовних навичок опитуваних виявлявся настільки послідовно, що це, на нашу думку, може слугувати реальним доказом на користь нашої гіпотези щодо існування локальних різновидів української вимови, що склалися або під дією степового говору південно-східного наріччя, або спричинені безпосереднім впливом російської мови.

Фактор "мова шкільного навчання" посів друге місце. У більшості випадків, як і очікувалось, простежувалась така тенденція: чим вищий рівень філологічної підготовки респондента (22 % опитуваних закінчили гуманітарну гімназію або ліцей; 36 % - випускники загальноосвітньої школи з українською мовою навчання або профільних класів з поглибленим вивченням української мови; 8 % першокурсників здобули середню спеціальну освіту, закінчивши педагогічний коледж або училище), тим українське мовлення студента стійкіше зберігало літературний варіант.

Соціальне походження – фактор, який за діапазоном свого впливу посів третє місце. Обробка даних анкети дозволила простежити наявність чіткої закономірності: чим вищий рівень освіченості батьків (напр., 32 % респондентів походять із родини службовців; 43,5 % опитуваних – з інтелігенції), тим більшою стійкістю характеризувався у вимові інформантів традиційний літературний варіант.

Регулярність слухання радіо, перегляд ТВ передач українською мовою загалом істотно не вплинула на вимовні навички анкетованих, адже більшість з них (86,4 %) не вбачають суттєвої різниці в тому, якою мовою слухати радіо чи переглядати телевізійні програми. Водночас щодо слухання радіо українською мовою, лише 7 % опитуваних час від часу налаштовують радіоприймач на українську радіохвилю, тоді як 89 % респондентів слухають трансляції виключно російською мовою.

Фактор "регулярність читання періодичних видань, художньої, фахової літератури" різно диференціює мовленнєву поведінку тих студентів, які закінчили школу з українською мовою навчання. За нашими підрахунками, україномовна школа підтримує навички користування українською мовою, адже 49 % першокурсників зберігають традиції читання періодичних видань, особливо фахового профілю, художньої літератури українською мовою. Водночас така школа не спроможна протистояти впливові російськомовного середовища і не виступає надійним стимулятором у збереженні цього типу мовної поведінки, оскільки нещодавні випускники шкіл в умовах великого міста поступово втрачають навички користування україномовною пресою чи читання творів художньої літератури. Однак у ряді випадків (21 %

студентів) така залежність виявлялася слабко або поширювалася лише на читання окремих періодичних видань.

Інша частина анкети містила запитання, відповіді на які розкривали функціональні сфери використання української мови в міжособистісній комунікації студентів і з'ясовували соціально-психологічні чинники, що зумовлюють вибір тієї чи іншої мови спілкування.

Згідно з даними опитування, переважна більшість студентів вільно володіє і українською, і російською мовами, однак російською мовою вони володіють з раннього дитинства (66 % осіб), а близьке знайомство з українською й подальше оволодіння нею для значної кількості респондентів пов'язане лише з роками шкільного навчання, й розпочиналося в 7, а у деяких – у 8-9 років. Освіта у всіх переважно в обсязі середньої школи із незначними відхиленнями в той чи інший бік: 22 % - випускники гімназій чи ліцею, 8 % - закінчили педколедж або училище.

Внаслідок кількості обробки одержаної інформації вдалося встановити, що різні комунікаційні процеси характеризувалися неоднаковими показниками поширення української мови.

Так, найтиповішою є ситуація комунікації української мовою з батьками, за даними анкети, частота використання якої склала 49 %. Такий суттєвий відсоток студентів, які спілкуються українською мовою з батьками, пояснювався тим, що переважна більшість з них є вихідцями з села, тобто мігрантами першого покоління, або ж їхні батьки живуть у сільській місцевості. Звідси, майже 2/4 з опитаних продовжують спілкуватись українською мовою в родині. Мова батьків так чи інакше впливала на мовленнєву поведінку респондентів, адже серед тих, чиї батьки говорили з ними в дитинстві українською, 38 % продовжують користуватися нею й у дорослому віці, а 29 % відзначають активну двомовність. Урахування цієї обставини спонукало нас до необхідності з'ясувати: чи існує зв'язок між факторами "мова батьків" і поняттям "рідна мова", бо, як відомо, саме під час спілкування з батьками започатковується мовленнєва діяльність дитини. Зважаючи на термінологічну неусталеність навіть у науковому обігу дефініції "рідна мова", ми дозволили респондентам перебувати у стані самоідентифікації. Аналіз відповідей засвідчив таке: більшість анкетованих ототожнюють її з мовою свого дитинства (36,8 %), або функціонально значущою мовою (32,4 %), інші – з офіційно зареєстрованою національною приналежністю (16,7 %) чи з державою, в якій вони проживають (9 %).

Сфера використання української мови зберігається здебільшого й у навчальній діяльності, а саме, при спілкуванні з однокурсниками і викладачами факультету (у першому випадку нею користуються 49,8 % опитуваних, у другому – 63,9 %). Проте було відзначено й таку особливість мовленнєвої поведінки студентів: 23,8 % респондентів визнали, що частіше орієнтуються на мову співрозмовника.

Щодо ситуативного використання української мови респондентами під час вуличної комунікації (у транспорті, крамниці, громадських місцях): більшість надає перевагу на користь російської мови – 40,6 % опитуваних; 23,2 % використовують українську; 36,2 % не бачать суттєвої різниці в тому, якою мовою розмовляти; в управлінській (державні і приватні установи) і виробничій сферах надалі повністю продовжує домінувати російська мова (79,6 % відповідей).

Важливою видається і диференціація, що спостерігалася у вживанні російської і/або української мов у зв'язку із характером (симетричним або асиметричним) стосунків між комунікантами. Особливий інтерес для нас, зокрема, мали відповіді на запитання: "Якою мовою Ви відповідаєте, коли до Вас звертаються російською мовою? Українською мовою?". Так, у більшості випадків особа, яка починає розмову, фактично встановлює і мову спілкування (89 % студентів відповідають російською на звернене до них російське мовлення, 76 % схильні самі почати розмову російською, у разі, коли впевнені, що співрозмовник віддає їй перевагу; 66 % відповідають українською на звернене до них українське мовлення, лише 31 % починають розмову українською з людьми, які віддають їй перевагу як засобу усної комунікації).

Отже, оцінюючи наслідки соціолінгвістичного обстеження, проведеного серед студентів зі східного і південного регіонів України, ми дійшли таких загальних висновків:

Задля об'єктивного опису мовної ситуації означеного регіону доцільно говорити про групу параметрів, використовуваних нами при аналізі усного українського мовлення респондентів, які, зокрема, стосувалися проблем, пов'язаних із питаннями функціонування й використання російської чи української мов у студентському колективі, диференціації у виборі мови спілкування за сферами вживання, впливу соціально значущих характеристик (освіта, соціальне походження, місце проживання) на вимову опитуваних, взаємодії двох мовних систем у свідомості студента-білінгва та рівня володіння обома мовами.

Аналіз анкетних матеріалів засвідчив наявність у студентському колективі диференціації мовлення залежно від ситуації спілкування, а також за ступенем значущості для інформанта таких параметрів мовленнєвого акту, як офіційність/неофіційність обставин, фактор публічності мовлення, зокрема простежується чітка тенденція: з підвищенням ступеня публічності – від внутрішньородинного до державно-управлінського – підвищується питома вага інформантів, які використовують російську мову (79,6 % осіб).

Кількісна різниця між вибором україномовного варіанта спілкування з батьками, однокурсниками, друзями з одного боку, і в позародинному – з іншого, демонструє ту обставину, що на лінію мовленнєвої поведінки впливають передусім так звані стереотипи мовного вибору залежно від соціальної ролі – чи спілкування українською мовою в сім'ї, з друзями, чи комунікативна взаємодія з викладачами-філологами, чи з іншими – нефілологами, чи йдеться про вуличну комунікацію, у транспорті, громадських місцях і т. ін. Нестабільність поведінки при виборі україномовного варіанта спілкування з батьками, однокурсниками, викладачами і різкий перехід на російську при вуличній комунікації чи в держустановах демонструє ту обставину, що над поведінкою студентів усе ще тяжіють російськомовні стереотипи і соціальні установки, які й формують таку "пристосовницьку" модель мовленнєвої поведінки.

Простежується диференціація мовлення і за типами взаємодії учасників мовленнєвого акту (симетричні/асиметричні), коли навіть україномовні студенти під впливом російськомовного середовища змінюють мову спілкування, залежно від мови співрозмовника. Подібна соціально-мовна адаптація респондентів уподібнюється до поведінки асимілянтів, які не змогли (а частіше не захотіли) залишатись україномовними, а прагнуть якнайшвидше асимілюватися, тобто стати як всі – російськомовними. Така мовленнєва поведінка яскраво демонструє сфери посиленого тиску російської мови в умовах великого міста.

Насамкінець, порівняння анкетних даних інформантів з усним спонтанним мовленням дозволяє констатувати той факт, що вимовні норми перебувають у безпосередньому зв'язку зі ступенем урбанізації мовлення: найбільш нормативну вимову мають мовці з малих міст, тоді як на вимові мешканців великого міста значно позначається вплив російської мови, а на вимові вихідців із сіл – вплив місцевих говірок.

Одержані результати відкривають перспективи для подальших досліджень у таких напрямках: виявлення мотивів україномовної та російськомовної поведінки студентів, уточнення понятійного апарату проблем українсько-російської двомовності, прогнозування можливих змін у розвитку мовної ситуації в Україні і под.

Резюме

У статті розкрито теоретичні засади проблеми білінгвізму; авторами виділено соціальні детермінанти мовленнєвої поведінки студентів-білінгвів ВНЗ; запропоновано модель мовної ситуації південно-східного регіону України.

The article deals with the theoretical fundaments and interpretation of the problem of bilingualism; the authors singled out social determinants of lingual behavior of bilingual students of HEE; the model of the language situation of the south and eastern region of Ukraine has been analyzed.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму: Автореф.дис…канд.філол.наук. – К., 2002. – 22 с.
2. Босак Н.Ф. Формування фонетико-орфоепічної компетенції студентів філологічних факультетів ВНЗ південно-східного регіону України: Дис…канд.пед.наук. – Одеса, 2003. – 259 с.
3. Горіна Ж.Д., Прокопенко Л.І. Етнічні аспекти мовної політики в Україні: Зб.наук.пр.: Педагогічні науки. – Вип.31. – Херсн: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 8-11.
4. Гулій Ю.І. Індивідуально-психологічні особливості білінгва в ситуації україно-російської двомовності: Дис…канд.психол.наук. – Харків, 1998. – 165 с.
5. Демченко В.М. Мовна ситуація в Україні: Дис….канд. філол.наук. – Одеса, 1996. – 216 с.
6. Дроздова І.П. Формування мовної компетенції у студентів технічних спеціальностей ВНЗ східної України: Автореф.дис…канд.пед.наук. – К., 2001. – 20 с.
7. Кузнєцова Т.В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Автореф.дис…канд.філол.наук. – К., 1999. – 21 с.
8. Манакін В.М. До питання про стан мовленнєвої культури в Україні // Відродження. – 1993. - № 10. – С. 6-8.
9. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. – М.: Аспект Пресс, 2000.– 207 с.
10. Прокопова Л.І., Тоцька Н.І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство. – 1990. - № 3. – С. 17-26.
11. Попеску И.В. Румыно-русский билингвизм и языковые ситуации в южном ареале Черновицкой области: Дисс… канд.филол.наук. – Черновцы, 1992. – 196 с.
12. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. – М.: Наука, 1976. – 316 с.
13. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості: соціолінгвістичний аспект: Дис…д-ра філол.наук. – К., 1994. – 360 с.

РОЗДІЛ ІІ.
СИСТЕМНІ ЯВИЩА В ЛЕКСИЦІ І ФРАЗЕОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Валентина Бездітко (Харків)

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ СИСТЕМНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЕКСИКИ

В.М.Русанівський зауважував: «Воно (слово) вступає в лексико-семантичні й граматичні контакти з певною сумою слів, що й визначає його місце в системі…» [Русанівський, 1988: 77]. Отже, слова не існують ізольовано, а певним чином організовані.

У своєму дослідженні ми виходимо з відомого і прийнятого у мовознавстві положення, що мова на всіх рівнях і в цілому складає систему. З огляду на те, що охопити як систему весь лексичний склад неможливо, лінгвісти звертаються до вивчення окремих ділянок системи: лексико-семантичне поле (ЛСП), тематична група (ТГ), лексико-семантична група (ЛСГ) і т.д.

Оптимальними для дослідження як за обсягом, так і за значенням є ЛСГ, оскільки вони представляють собою власне мовні групи, продукт історичного розвитку того чи іншого слова. Слова, виражаючи свої власні значення в рамках однієї лексико-семантичної групи, у той же час виявляються зв'язаними між собою відношеннями синонімії, антонімії, різного виду уточнення, диференціації і узагальнення близьких або суміжних значень і т.д. [Филин, 1957: 535]. Ми б доповнили це визначення тим, що ЛСГ не тільки складають систему, але і вступають у системні зв'язки з іншими ЛСГ у межах ЛСП та інших, більших, ніж ЛСГ, об'єднаннях.

На зв'язок лексико-семантичного поля і ЛСГ указує Л.А.Лисиченко. Вона відзначає: «Лексико-семантична група становить певним чином обмежений і визначений фрагмент лексико-семантичного поля. Елементи ЛСГ більш чітко визначені і мають більш виражені семантичні зв'язки – синонімічні, антонімічні, деривaційні, гіпер- і гіпонімічні» [Лисиченко, 1997: 124]. Таким чином, автор підкреслює семантичну залежність слів у складі ЛСГ.

У нашому розумінні лексико-семантична група – системне утворення, що знаходить своє вираження у тому, що, по-перше, ЛСГ обмежені словами однієї частини мови і представляють собою цілісне об'єднання співвідносних один з одним за смислом одиниць (ЛСВ); по-друге, у складі ЛСГ репрезентовані системні об'єднання більш низького рівня: синонімічні ряди, гіперсинонімічні групи, синонімо-антонімічні блоки (САБ); по-третє, синонімічні відношення ЛСГ свідчать про ієрархічну її організацію.

У процесі дослідження за допомогою компонентного аналізу визначаємо структуру лексико-семантичної групи, смислові зв'язки між її членами, а також види відношень між одиницями в групі.

Звернемося до розгляду однієї з лексико-семантичних груп прикметників, що характеризують ставлення людини до інших людей. Аналіз системних зв'язків у ЛСГ здійснювався через призму синонімії, що дозволило встановити взаємодію різних парадигм у середині синонімічних рядів, гіперсинонімічних об'єднань, синонімо-антонімічних блоків та ін.

Названу ЛСГ репрезентують синонімічні ряди з домінантами *ввічливий – неввічливий, привітний – непривітний, співчутливий – нечулий, уважний – байдужий* та ін.

Ми зупинимося більш детально на аналізі синонімічного ряду з домінантою *ввічливий*, оскільки розглянути скрупульозно всі ряди в межах однієї статті неможливо.

Синонімічний ряд з домінантою ***ввічливий*** складається з прикметників: *ввічливий, чемний, вихований, тактовний, галантний, коректний, делікатний, гречний, поштивий, шанобливий, запобігливий, обхідливий.*

За словником української мови *ввічливий*: «який дотримується правил пристойності…» [СУМ, 1970, 304]. У синонімічному словнику російської мови подається така дефініція

співвідносного українському *ввічливий* слова *вежливый*: «який уміє поводити себе» [ССРЛЯ, 1970]. Проте ні перше, ні друге визначення не характеризують достатньо повно особистість з точки зору її властивостей. Аналіз текстових прикладів показує, що в значенні прикметника *ввічливий*, крім указівки на вміння поводитися, є сема «ставлення»: *доброзичливе ставлення до оточуючих.*

Слово *чемний* в українській мові має майже тотожне з прикметником *ввічливий* значення і відрізняється стилістичним відтінком книжності, колористичними семами.

ЛСВ *вихований* має близькі до домінанти *ввічливий* значення, проте у ньому підкреслюється, що якість набута людиною в процесі виховання. Той факт, що ввічливість набувається в процесі виховання, зближує ознаки ввічливості і вихованості і відповідні їм слова *ввічливий, вихований* як близькі, і в результаті синонімічного зближення вони включаються до одного синонімічного ряду. При цьому похідне значення слова *вихований* у результаті звуження значення (воно обмежується тільки однією ознакою вихованості – ввічливістю) набуває нового значення «ввічливий, чемний».

Гречний за словником української мови «поштиво ввічливий». Таким чином, значення «гречний» відрізняється від «ввічливий» наявністю семи «підкресленість якості», а також належністю до книжного стилю.

Високим ступенем якості відрізняються синоніми *шанобливий* («сповнений глибокої поваги, пошани до кого-небудь» [СУМ, 1980: 404]) і *поштивий* («який виявляє повагу до кого-небудь» [СУМ, 1977: 488]). Відмінності у семантиці цих слів полягають у тому, що перше з них має ще сему «підкресленість якості» і належить до книжного стилю, а друге – сему «той, що проявляє люб'язність» і належить до розмовного стилю.

Галантний – «вишукано чемний, люб'язний» [СУМ, 1972: 18]. Цей прикметник містить імпліцитні семи «підкресленість якості» і деякої її умисності.

ЛСВ *обхідливий* тлумачиться в СУМ як «ввічливий, привітний у поводженні з людьми» [СУМ, 1975: 599]. Гадаємо, що в значенні слова *обхідливий* імпліцитно присутня сема, що вказує на зовнішній характер ввічливості, яка не завжди відповідає внутрішньому стану людини.

ЛСВ *запобігливий* характеризується «як дуже ввічливий, люб'язний, готовий зробити послугу» [СУМ, 1971: 267]. На нашу думку, в даній дефініції слово «дуже» краще замінити на «надзвичайно»: «надзвичайно ввічливий, люб'язний, готовий прислужитися». При такому визначенні підкреслюється надмірність якості, чим пояснюється виникнення семи «несхвалення».

Окремо в синонімічному ряду стоять слова *коректний* і *тактовний*, обидва з яких у ядрі значення мають сему «ввічливий», проте ускладнюються додатковими істотними ознаками. У значенні ЛСВ *тактовний* імпліцитно присутня сема «чуйний», що підтверджується текстовим аналізом. Слово пояснюється: «який тактовно та ввічливо поводиться з людьми» [СУМ, 1974: 287]. Наявність у слові *коректний* семи «ввічливість» дає підстави віднести його до синонімічного ряду з домінантою *ввічливий*, відрізняється від інших слів ряду гіпосемою «офіційність». Слово *тактовний* за своїм семним складом тяжіє до синонімічного ряду з домінантою *чуйний* семою «доброзичливість у ставленні до інших», проте той факт, що саме слово *тактовний* входить до складу опису значення «коректний», дозволяє віднести його до синонімічного ряду з домінантою *ввічливий*.

У межах цього великого синонімічного ряду вимальовується внутрішнє групування синонімів: 1) ввічливий, чемний, гречний; 2) запобігливий, обхідливий, галантний; 3) коректний, тактовний, делікатний; 4) поштивий, шанобливий. Перший блок синонімів об'єднується гіперсемою «той, що доброзичливо ставиться до інших», другий – «готовий прислужитися». Гіперсемою для слів третього блоку є сема «тактовний». Гіперсема «сповнений поваги» інтегрує ЛСВ четвертого блоку.

Синонімічний ряд з домінантою ***неввічливий*** складається із слів: *неввічливий, нечемний, невихований, негречний, непоштивий, нешанобливий, нетактовний, некоректний, неделікатний.*

На підставі дефініційного аналізу виділяємо семи, властиві всьому ряду: «ігнорування правил пристойності», «недоброзичливе ставлення до інших», «грубий», «непоштивий», «неповага до кого-небудь», «відсутність належного виховання», «нетактовний», «нечуйний». Усередині ряду виділяються окремі блоки: *неввічливий, нечемний, негречний* – об'єднуються

гіперсемою «недоброзичливе ставлення до інших»; *некоректний, нетактовний, неделікатний* становлять блок синонімів, у якому до домінуючих належить гіперсема «позбавлений такту»; члени третього блоку мають спільну гіперсему «непоштивий у ставленні до інших».

Аналіз структури антонімічних синонімічних рядів з домінантами *ввічливий – неввічливий* в українській мові дає підставу зробити висновок про те, що первинними є слова, значення яких характеризують позитивні якості людини, антоніми ж до них мотивуються однокорінними з ними основами і утворюються префіксальним способом за допомогою префікса не-: *ввічливий – неввічливий, чемний – нечемний, гречний – негречний, коректний – некоректний, поштивий – непоштивий, шанобливий – нешанобливий, тактовний – нетактовний.* Останнє слово має ще і синонім *безтактний*, мотиване не прикметником, а іменником і утворене префіксально-суфіксальним способом. Не мають однокореневих антонімів прикметники *запобігливий, обхідливий, галантний,* незважаючи на те, що антонімами до них можуть бути слова, мотивовані іншими синонімами, які входять до ряду «ввічливий». Слова ж *запобігливий* і *галантний*, як видно, взагалі не мають антонімів внаслідок того, що надзвичайність, надмірність якості в них має і без того негативний відтінок і цей півтон, як і всякий інший, антоніма не має.

Ми розглянули не всі синонімічні ряди. До даної ЛСГ входять також синонімічні ряди з домінантами: *щирий – нещирий, добрий – лихий, корисливий – безкорисливий, скупий – щедрий* та ін.

Їх аналіз дає можливість визначити ряд загальних рис, властивих для структури ЛСГ у цілому. Отже, лексико-семантична група прикметників становить собою систему взаємозв'язаних синонімічних рядів, гіперсинонімічних груп, блоків синонімів усередині ряду, синонімо-антонімічних блоків.

Кожному ряду з домінантою, що виражає позитивну якість, відповідає ряд з антонімічною домінантою. Два синонімічних ряди з антонімічними домінантами становлять синонімо-антонімічний блок.

У межах системного групування виникає ієрархія сем: архісема, гіперсема, гіпосема. Організований набір сем свідчить про системну організацію лексико-семантичних груп, оскільки сукупність предметів утворюють систему, якщо набір ознак, постульований для опису цих об'єктів, утворює систему [Виноградов, 1969: 249-259].

РЕЗЮМЕ

Лексико-семантическая группа представляет собой систему взаимосвязанных синонимичных рядов, блоков синонимов внутри ряда, гиперсинонимичных групп, синонимо-антонимичных блоков. Анализ системных связей в группе осуществлялся через призму синонимии, что позволило установить взаимодействие различных парадигм, а также иерархию сем внутри ряда: архисема, гиперсема, гипосема. Система сем свидетельствует о системной организации лексико-семантических групп.

The lexical-semantic group is presented by a system of interconnected synonymous rows, blocs of synonyms in the centre of the row, hypersynonymous rows and the blocs of synonyms and antonyms. The analysis of the system connections amid the group was conducted with the help of the prism of synonyms and that helped to determine the interaction between the different paradigms as well as to determine the hierarchy of the semes amid the row: arch-seme, hyperseme, hyposeme. The system of the semes indicates systematic organization of the lexical-semantic group.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Всегда ли система системна // Система и уровни языка. – М., 1969.
2. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. – К., 1996.
3. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків: ХДПУ, 1997.
4. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988.
5. Словарь синонимов русского литературного языка. – В 2 т. – Л.: Наука, 1970-1971.
6. Словник української мови. – В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
7. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов //Езиковедски изследвания в чест на акад. С.Т.Младенов. – София: БАН, 1957.

Наталія Варич (Харків)

«УБРАННЯ З ФАРФОРОВИХ СЛІВ»
(лексико-семантичний аналіз футуристичної поетики)

Український варіант розвитку (як інтелектуально-духовного, так і суспільно-політичного) на зламі тисячоліть відбувається в системі тих координат, за яких «липне до уст почуття морфеми» [Жадан, 1998: 20]. Український світ переживає творчо-відроджувальні зусилля, зіставні з подібними в першій третині XX сторіччя: «*Струнко війдем в мету, // ...мрію втіливши золоту // в огнисту неслухняну мову*» [Семенко, 1928: 22]. Тому цілком закономірним видається посилення уваги в українському мовознавстві до образного словника художньої мови перших десятиліть XX століття, що знаменували в становленні поетичного мовлення «духовний стрибок, творчу напруженість і квітнення» [Петров, 1993: 53], до розмаїтої поетичної практики цього періоду, внаслідок якої оновлювалися і збагачувалися ресурси української мови. Передовсім лінгвісти досліджують лексико-семантичні особливості оказіональних найменувань, визначають основні художньо-виражальні функції авторських новотворень (Г.Вокальчук, Л.Ставицька, Т.Скорбач, О.Рудь), характеризують словотворчі риси лексичних інновацій (Г.Вокальчук, Ж.Колоїз), зокрема в поетичній мові футуристів.

Актуальність вивчення мовно-мистецьких особливостей поетики футуризму пояснюється також тим, що й досі у вітчизняному мовознавстві бракує досліджень футуризму як цілісного мовно-художнього явища, хоча український футуризм «розглядав питання нової національної культурної норми, головні засади якої полягали у відмові від провінціалізму» [Ilnytzkyj 1997: XII]. Пропонована стаття є одним з фрагментів дослідження (а саме в аспекті лексико-семантичному) футуристичної поетики, у руслі якої «сталася низка прецікавих мовно-художніх відкриттів, пов'язаних передовсім із метафоризацією слова, вільною звуко- і ритмоорганізацією вірша, із розглибленням поетичної думки в надрах рідної мови аж до фонемно значимих її рівнів» [Моренець, 2002: 171].

Заслугу футуризму вбачали передовсім у тому, що він «оббілував кістяк старої поезії» (Майк Йогансен), наочно виявляючи її структуру, відзначався загостреним відчуттям безпосередньої дійсності і являв собою «стиль буття, викликаний внутрішніми потребами поступу» [Прецінь, 1993: 84]. Відповідно до футуристичної поетики Михайля Семенка, першого в Україні поета-деструктора, особистість виявляє волю до життя передовсім у творчості: «*В мені твориться світ // І його не було б без мене*» [Семенко, 1919: 15]. Творчий процес зумовлений внутрішньою необхідністю безупинно змінюватися, «перерости себе вчорашнього». Поет уводить у контекст новотворення (передовсім у складі метафор дієслова й віддієслівні іменники) з актуалізацією в їх компонентах сем «рух», «пошук»: «*Моє серце квітне у болях шукань*» [Семенко, 1919: 22], «*Дотикаюсь до речей // тайну чую // прочуваю дихання // дихає кожна річ*» [Семенко, 1979: 129], «*Згрібайте жар руками голими // хапайте хвилю світову* «[Семенко, 1979: 120], «*Щоб завжди бились груди скерцо // спокоєм електричних ламп*» [Семенко, 1979: 130]. Навіть з цієї незначної кількості прикладів можна помітити різноманітність індивідуально-авторських прийомів для відтворення «краси шукань». Це і навмисне використання зміненого фразеологізму *загрібати жар чужими руками* через його змістове і стильове оновлення (перш за все змінюється конотація з негативної на позитивну), і послугування іншомовною лексикою, насамперед термінологічною, і вживання оксиморона *бились груди...спокоєм,* і семантичні зрушення внаслідок атнропоморфізації речей, поєднання конкретного з абстрактним тощо.

Матеріалом для творчості виступають слова-речі. Їх існування визначається множинністю асоціацій, але за ними «тягнеться думка» їх творця, який прагне за допомогою цих слів «переганяти рух життя» (М.Семенко). Ілюстрацією до цього твердження може бути лексико-семантичний простір віршів Ґео Шкурупія «Я» і «Виробництво»: «*Переплавлю слова чудесні // і виставлю у вітринах»; «...Мої машини і механізми розуму // слова виробляють фарфорові і залізні // автомобілі і танки // аеропляни // срібні дзвоники і статуетки //*

женщини вам можна зробити чудесні вбрання із фарфорових слів // вам юнаки вогняну зброю» [Шкурупій, 1922]. Сполучення лексеми *слова* з дієсловом *переплавляти*, поєднуваним лише з найменуваннями твердих тіл, – «перетворювати в інші вироби (причому вищого ґатунку)», «перетворювати тверді тіла в рідкі», з конструкцією «*виставити у вітринах*» призводить до актуалізації в метафоричному значенні сем «переробляти різні елементи в щось однорідне», «робити привабливим, змінним». Поєднання в одній семантичній площині прикметників на позначення матеріалу (як властивості слова-речі, продукту ментальної діяльності) та іменників на позначення готового продукту дозволяє не тільки продемонструвати різноманітність новоствореного світу (техноніми *автомобілі, танки, аеропляни* є позначеннями прикмет нового часу, в номенах предметів культури *дзвони і статуетки* актуалізується сема «краса», в іменнику *вбрання* – «сприймання органами чуття», також і «змінність»), а і його постійну оновлюваність. Звернімо увагу, що прийом словесної економії (переважають іменники) дозволяє об'єднати різнорідні за походженням і семантичним наповненням лексеми спільною позитивною конотацією «краса» (згідно з деклараціями футуризму, «з ревищем автомобіля не зрівняється ніяка Ніка Самофракійська» [Маринетти, 1986: 160]. Механізм втрачає ознаку «бути мертвим». Сполучаючись з іменником, прикметник означає радше не стільки якість слова-речі, скільки етапність її формування. Відсутність дієслів минулого часу, ототожнення розуму з діючими механізмами передає думку автора про те, що розумова діяльність ніколи не призводить до завершеності, ясності, – це означає смерть.

Про це ж говорить і М.Семенко, оновлюючи традиційний образ книги-життя (прочитана книга, книга, що не збуджує думок (семантика прикметника *сірий*), – смерть): « *швидко прийде звіт недумання // У ясно сірій палітурці»* [Семенко, 1929: 223]. Творчоспроможність митця є спонукою і до новонародження реалій довкілля, і до встановлення нових відношень між ними. Слово є тим вічнозмінним матеріалом, який забезпечує щораз-нову-якість певного продукту (через це завжди напівоформленого, незавершеного), тобто його життєвість.

Слова-речі покликані забезпечити не тільки пізнаваність. Метафоричні висловлювання вказують на співвіднесеність понять «творчість» і «свобода». Моральне право на вибір власного шляху (парадоксального, казкового) має лише людина інформована: «*Ефірним дротом до глибин пронизаний // я всесвітньо споріднений зі сміливостями»* [Семенко, 1919: 30], *«Нашими мозками гуде рух»* [Семенко, 1928: 33]. В обох наведених цитатах експлікується зв'язок з *радіо* (в другому випадку менш прозорий), що було властиво тогочасній поезії. Самобутність автора виявляється у поєднанні метонімії з метафорою (*ефірним дротом пронизаний –»* перенасичений отриманою по радіо інформацією»), у семантичному сполученні лексеми *мозок* з дієсловом на позначення фізичної дії, що її зазвичай уживають щодо радіоприладів чи їх частин.

Додаткові позитивні конотації актуалізуються і в семантиці інших метафоричних значень зі складниками «інформативність», «радіо». Проілюструймо цю думку віршем Ґео Шкурупія «Радісно». На перший погляд, семантично прозорим є поєднання складника *радіо* – «пристрій для приймання звуків» і складника *сміх* – «вираження почуття задоволення чи інших почуттів за допомогою характерних звуків»: *радіосміх* – «сміх, який лунає по радіо». Однак асоціативні відношення значно складніші. З контексту вірша випливає, що самі тіла закоханих випромінюють своєрідні радіохвилі і здійснюють передачу на віддаль інформації про почуття : *«Завмираючи доторкнуться // куточками вуст // і радіо радіосміх // коли завібрують поцілунки»* [Шкурупій, 1922]. Винесення в препозицію повторюваного складника *радіо* уможливлює його зіставлення з прислівником *радісно* й актуалізує позитивні конотації. Аналіз основних особливостей мовомислення Семенка свідчить про те, що вільною людина в його поетичному трактуванні може бути лише за умови своєї особливості: *Я увільнивсь – закований, я без голови»* [Семенко, 1919: 9], *«Моє натхнення звільняє мене від аморфности»* [Семенко, 1928: 5]. Надмірна зосередженість, логічна ясність позбавляють творця можливості *«відчути душу душею незатурбованою»* [Семенко, 1919: 18], висушують джерело життєвості. Навпаки, коли його *«мозок – символістичний автомат»* [Семенко, 1919: 10], він вільний у своїй творчості. Душа співвідноситься з вітром, крилатістю, тому у Семенка часто трапляються поєднання в одній семантичній площині образу звільненого ліричного героя з образом вітру: *«Поцілуйте губами*

невмілими весну і вітер з-за каменю» [Семенко, 1928: 25]; *«З експресовітром я товаришую»* [Семенко, 1979: 121].

У поетичній мові поняття слова-речі було традиційним для багатьох авангардових течій початку XX сторіччя. Наведемо цьому кілька прикладів: *«В глибокій скарбниці душевній // багато ще лишиться слів, // слова ті намистом коштовним // осядуть, мов перли, на дні»* [Загул, 1990: 76]; *«Пісня натхнення кружля веретеном, // на веретені сріблиться слова»* [Антонич, 1998: 100]; «*Слова, що пахнуть житом, сіном, сонячними днями, // надихані землею та навіяні вітрами*» [Антонич, 1998: 112]; «*...І намистом розсиплю слова // Про життя про своє про бурхливе. // Позбирають намисто вітри // І нанижуть одно на одного...*» [Фальківський, 1989:30]; «*Я пісню запалю, як сполохи вітрів, // як нарікання хвиль, як золото розмаю*» [Фальківський, 1989: 96]. Слово опредмечується і вводиться в мистецько-прикладний, етнографічний і міфологічний простір. Природність існування слова-речі зіставна з природністю першоелементів буття, що простежується через лексико-семантичні зв'язки слів дистанційного оточення (за допомогою метафоричних образів води, землі, вітру, вогню, сонця (веретено – символ сонця)). Автори «матеріалізують» людину-митця, вводячи в поетичний обіг назви природних матеріалів для фізичної характеристики її властивостей: *«Мій брате-оленю, обидва ми із глини»* [Антонич, 1998: 128]. Органічна співприсутність з первнями унеможливлює гармонійне існування у світі штучних речей: «*А поглянь же ти – я невільний, // Із такою вродою пишною // Примальований до фаянсу // Чиєюсь рукою зловтішною*» [Мандрівник…, 2003: 22]. У цьому контексті замість очікуваного збігу конотацій (позитивних, на основі спільної семи «краса») спостерігаємо їх протиставлення: у значенні лексеми *фаянс* – «виріб з глини» — актуалізується сема «штучність», відповідно і «некрасивість», «чужорідність». Особливої ваги набуває пасивний дієприкметник *примальований,* що закріплює зв'язок між образом фаянсу та емоційно-духовним життям ліричного героя.

На відміну від цитованих рядків міфософської лірики, мовний матеріал футуристичної поезії підтверджує авторську настанову на необхідність співіснувати з речами : «*У футуропреріях зустрів деревляну річ // володьку маяковського // хоче бути меблею*» [Шкурупій, 1922]. Ґео Шкурупій розширює перифрастичний ряд на позначення поета (*деревляна річ*), підкреслюючи використанням дієслова *хоче* природність метаморфози поет – мебля в руслі поетики футуризму: «Людська психологія вичерпана до дна, і на зміну їй прийде лірика станів неживої матерії» [Маринетти, 1986: 165]. Уживання в окресленій семантичній площині новотвору *футуропрерії* є досить оригінальним. Навіть без особливих заглиблень в ідейно-естетичний задум автора зрозуміло, що складник *прерії* є не тільки носієм просторової ознаки, а й (ширше) цивілізаційної категорії, знаком подолання периферійності, про що свідчать передовсім екстралінгвальні чинники (історія освоєння прерій, прокладання через них залізниці, встановлення тим самим зв'язку зі світом тощо).

Механізм і штучність набувають позитивних конотацій, оскільки є не антиподами життю, а виразниками життєвої енергії. Г.Черниш і Ю.Ковалів справедливо зазначають, що футуризм здебільшого трактувався не як художнє явище, а як боєць. Однак лексико-семантичний аналіз поезії Ґео Шкурупія і Михайля Семенка дозволяє зробити висновок не лише про певну мовно-художню своєрідність їх доробку, а й про образ сонця в поетичній творчості як носія естетичної категорії: «*В прагненнях піниться моя кров – відчути промінь винайденого сонця*» [Семенко, 1928: 5]; «*Сонце, сонце вироблю із соняшних душ // у футуропреріях для майбутнього*» [Шкурупій, 1922]. Цікавими видаються подібні шляхи привабливого змалювання майбутнього через опредмечення центральної планети Сонячної системи. Хоча наділення небесного світила властивостями конкретного предмета є традиційним, футуристи оновлюють цей прийом актуалізацією в метафоричному значенні семи «винахід». Спостерігаємо і кількаразове семантичне перенесення (властивостями сонця наділяється душа, психічний стан: *сонячні душі*, одночасно душі приписуються властивості матеріалу, а через опредмечення сонця опредмечується результат психічної, творчої діяльності, передовсім поетичної: *винайдене сонце, із душ вироблю сонце*). Паралельно зазначимо, що властивості сонячної енергії поети-футуристи вбачають і в електриці. Широко послугуючись

лексемами на позначення електричного струму, що взагалі становило прикметну рису поетичної мови того часу, вони піддавали їх значення таким же семантичним зрушенням, як і значення лексеми *сонце*: *«Я запалив електрику»; «Нашою силою світить електрика на вулицях»* [Семенко, 1928: 32].

Значення лексеми *сонце* — «життєдайна, животворча енергія», «джерело життя, втіхи, радості» – може актуалізуватися і за допомогою назв міри, математичних термінів, неологізмів тощо: «*Сонця в мені великі куби*» [Семенко, 1929: 240]; «*Три шибки у вікні – // і як багато дива! // Згорнута фільма в мені, // інтегральна перспектива*» [Семенко, 1929: 235]. Якщо в першій з наведених цитат семантичне перенесення «денне світило – речовина – радість» є досить прозорим, то в другому виразі метафоричний образ досить складний. Усі асоціативні зв'язки нелегко виявити, тут може бути кілька варіантів інтерпретації. Напевно, можна простежити такий зв'язок: лексема *шибка* містить семи «виготовлений зі скла», «здатний пропускати сонячне світло, прозорий»; «дивитися крізь шибки» – помічати за вікном, тобто в іншій дійсності, «диво», щось цікаве; оскільки шибок три, то це буде щонайменше три групи «див» – з кожної шибки відкриваються свої картини. Фільм утворюється внаслідок поєднання (звідси – уживання терміна *інтегральний*) кадрів, своєрідних картин, що теж становлять відображення (отримані з використанням властивостей світла) іншої дійсності. Отже, одним з варіантів прочитання виразу «*Згорнута фільма в мені, // Інтегральна перспектива*» може бути такий: цілісна інформація про розмаїте довкілля, отримана внаслідок власних спостережень, враження від цих спостережень.

Сутність енергії слова – бути енергією життя – розкривається як в окремих словоформах, метафоричних конструкціях (наприклад, Семенкові *сонцекров, душа в сонячних струнах* чи Шкурупієве із семантикою космотворення *По одинці, рядками, строфами // у всі кінці // носились огняні планети* [Шкурупій, 1923: 29]), так і в макроконтексті. Яскраві приклади поєднання словотвірних знахідок і семантичних зрушень знаходимо у вірші Гео Шкурупія «Соняшно» [Шкурупій, 1922]: *фіялковопахощі зустрінутих поглядів, бриски завеселених рухів, обезглуздовеселі душі* тощо. Разом з виділенням в окремий рядок складів *о фа ре оль де мі*, що перегукуються з назвами нот, та використанням повторюваних звуконаслідувальних слів *бом бум* ці засоби беруть участь у створенні музичного метафоричного образу палючого сонця-дзвона. Зміст складного метафоричного образу сонця-життєвої енергії проектується на внутрішній світ особистості, яка сама не належить нікому і здатна спонукати до рушійних зусиль космос: «*Верніться колеса і коліщатка космосу // поки я коло цієї машини*» [Шкурупій, 1922]. Відбувається трансформація інертної особи в людину за кермом: «Кермо наскрізь пронизує Землю, і вона мчить по круговій орбіті» [Маринетти, 1986: 160]. Поєднання міфологічного образу першої панни (сонця) зі знаковими (*Ейфелева башта*) і зниженими (*дим фабричного димаря)* реаліями земного життя, використання порівняння-еротизму, широке послуговування дієсловами дозволяє стверджувати в межах певної поетичної площини думку про рівнобіжність і спроможність до оновлення всіх виявів життя: «*Нестись по суходолах землі... // змивать людське багно // і золотим волоском першої панни // як батогом // що з пужальном наче Ейфелева башта // а ляскучий кінець // як смуга диму фабричного димаря так тарабахнуть по головах...// щоб змінились окреслення гір*», «*так вернись же чортячою кулею // земле // поки марс не поліз на тебе // як жеребець на кобилу*» [Шкурупій, 1922]. Водночас послідовне уживання лексем з актуалізованими семами «бажання», «звільнення»: «*Я хочу кожен день все слів нових*» [Семенко, 1979: 124]; «*Сам я не належу нікому*» [Семенко, 1919: 15] – забезпечує розуміння того, що збудження життєвих потенцій людини-творця у змозі забезпечити її свободу волевиявлення, що, відповідно, породжує здатність до світотворення і самовідтворення: *«Я даю простір блискам і плямам золотим і проживаю в ментах вічності дві»* [Семенко, 1919: 11].

Проаналізовані в лексико-семантичному аспекті особливості ідіостилю Михайля Семенка і Гео Шкурупія засвідчують різнобарвність мовного матеріалу, його семантичне багатство, репрезентативні можливості українського слова суголосно поетиці футуризму і вимагають

подальшого дослідження, зокрема в аспектах звукової організації вірша, словотвору, метафоризації і символіки.

РЕЗЮМЕ

В докладе определена новизна языковых исканий Михайля Семенко и Гео Шкурупия, дана характеристика их футуристической поэтики, проанализированы стилистические особенности поэтического словаря.

The article deals with the study of linguistic innovations in poetry by Schkorupiy and Semenko; the main devices of their futuristic poetics are described; the analysis of stylistic peculiarities of futuristic poetic vocabulary is proposed.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонич Б.-І. Твори. – К., 1998.
2. Жадан С. Пепсі: Вірші. – Х., 1998.
3. Загул Д. Поезії. – К., 1990.
4. Мандрівник і риболов: Природа в творчості Володимира Свідзінського і Максима Рильського. – К., 2003.
5. Маринетти Ф.Т. Технический манифест футуристической литературы // Называть вещи своими именами. Программные выступления мастеров западноевропейской литературы XX века. – М., 1986.
6. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХст.: Україна і Польща. – К., 2002.
7. Петров В. Сучасний стан української поезії: Доповідь на конференції українських письменників. Харків, 1943 р. // Український засів. – 1993. – Ч. 3. – С. 53-60.
8. Прецінь С. Футуризм як фашизм // Український засів. – 1993. – Ч.1. – С. 83-87.
9. Семенко М. Арії трьох П'єро. –Х., 1929.
10. Семенко М. Малий Кобзар і нові вірші. –Х., 1928.
11. Семенко М. Мертвопетлюю. – К., 1919.
12. Семенко М. Вибрані твори. – Wurzbung, 1979.
13. Шкурупій Ґео. Барабан. Вітрина друга. – К., 1923.
14. Шкурупій Ґео. Психетози. Вітрина третя. – К., 1922.
15. Фальківський Д. Поезії. – К., 1989.
16. Ilnitzkyj O. Ukrainian Futurism, 1914 – 1930: A Historical and Critical Study. – Cambridge, Massachusetts, 1997.

Оксана Волошина (Винница)

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЛЕКСИКИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В СЛАВЯНСКИХ И ГЕРМАНСКИХ ЯЗЫКАХ

Количество исследований лексики цвета очень велико. Ссылаясь на английский источник, Т.И.Шхвацабая отмечает, что уже в 1946 году библиография работ по цветообозначениям включала 1183 названия [Шхвацабая, 1985: 20]. Сохраняется интерес к колористической лексике и сейчас: ставятся различные цели исследования, авторы анализируют цветообозначения на разных уровнях – структурном, семантическом, функциональном, стилистическом. Следует отметить, что в последние годы значительно изменился характер семантических исследований. Если раньше основной целью было, главным образом, выделение «ядра» и «периферии» цвета, определение валентных свойств цветовых прилагательных, сочетаемости их со словами различных идеографических групп, сравнительная характеристика названий цвета в различных языках [Критенко, 1963; Куслик, 1967; Деева, 1970, 1974; Ругалева, 1971; Коваль-Костинська, 1974 и др.], то на современном этапе исследования широко используется компонентный анализ, дающий возможность построить модель семантической структуры лексической группы. Авторы не ограничиваются изучением лексики в статике, на словарном уровне, а рассматривают ее функционирование в речи, в тексте, выявляя ее эстетические и стилистические возможности – дополнительные эмоционально-оценочные приращения, обобщенно-символические смыслы [Пелевина, 1971; Чирнер, 1973; Соколовская, 1979; Донецких, 1981; Устинова, 1986; Кузнецова,

1987; Биренбаум, Деева, 1988; Муромцева, 1989; Юхт, 1989; Власова, 1990; Еркомаишвили, 1990; Скворцов, 1991 и др.].

Библиография цвета включает большое количество работ, посвященных использованию цветообозначений отдельными писателями [Дубровина,1961; Насимович, 1965; Полищук, 1965; Назаров, 1970; Панкратова, 1970; Бекова,1973; Куслик, 1973; Павлович, 1974; Терновская, Журавлев, 1974; Кухаренко, 1973; Харьковщенко, 1976; Почхуа, 1977; Донецких, 1981; Тхор, 1981; Цьовх, 1982; Дятчук, Пустовит, 1983; Зубова, 1990 и др.]. Основной целью таких работ является определение цветовой палитры писателя, выявление цветов-фаворитов методом количественного анализа сплошной выборки цветообозначающей лексики из нескольких произведений того или иного писателя.

Имеются также работы, посвященные употреблению отдельных цветообозначений у отдельных писателей. Рассматриваются символические значения слов «черный», «серый», «красный», «голубой», «желтый» и др. [Лилич, 1969; Трифонова, 1962; Бокова, 1964; Качаева, 1969; Язикова, 1969; Воронина, 1973; Донецких, 1983]. Следует заметить, что работы лишь немногих из вышеназванных авторов посвящены исследованию английских цветообозначений. Лексика микрополя зрительно воспринимаемого в ее прямом первичном значении наименее ингерентно оценочна. Анализируя «эмоциональные признаки» лексики «света», Н.Ф.Пелевина отмечает, что из 49 выделенных ею английских морфем света / темноты пять содержат в своем словарном значении эмоциональный признак отрицательной оценки «неприятный», «зловещий»: *glare, gloom, wan, livid, lurid.* [Пелевина, 1971: 30].Только у цветообозначения *rosy* отмечается постоянная положительная оценочность [Деева, 1988: 58]. Однако языковая практика говорящих на данном языке выработала для лексики этого семантического поля целый арсенал потенциальных приращений смысла (это своего рода традиционная символика), которые реализуются в конкретных контекстах. Свет, например, традиционно символизирует добро, а темнота – зло. Сохраняя прямое значение цвета, многие цветообозначения приобрели дополнительное символическое значение, характеризующееся положительной или отрицательной оценочностью.

Символика цвета – это осмысленное использование цвета с некоторым дополнительным значением, отражающее определенное мировосприятие, миропонимание данного этноса в данный исторический период и соответствующее его типу менталитета [Касевич, 1990: 99]. Варьирование цветового символизма объясняется тем, что каждый народ имеет свое видение мира, свою картину мира, и это «картирование» тем различнее, чем различнее языки [Брутян, 1973: 110; Брутян, 1976: 58; Wierzbicka, 1992: 3]. Общность цветовой символики обусловлена тем, что цвета являются проявлениями семантем или так называемых архетипов образов, релевантных для большей части человечества, к восприятию которых в силу определенных биологических свойств приспособлен мозг человека [Павлович, 1991: 110; Соколовская, 1993: 188]. Так, белый цвет символизирует духовное начало, нравственную чистоту, невинность, доброту; черный – зло, скорбь, безнадежность, предвестие беды, траур (издревле белый цвет, наряду с символом духовности, целомудрия и т.п. считался также символом траура, но с середины XVI века в этом значении в Европе утвердился черный цвет); красный – страсть, ярость жизнь любовь; голубой – верность, постоянство, преданность; зеленый – надежду, молодость, нежность, доверчивость, простодушие, неопытность; желтый – стыд, трусость, низость, подлость, ревность, зависть; пурпурный – знатность, великолепие, роскошь и т.п. [Штенгелов, 1970; Домрина, 1988].

Эти «оппозиции» образуют лексический вариант парадигмы образов, причем можно предположить, что это потенциально обратимые парадигмы [Павлович, 1991: 205-1106]; зависть – желтый, траур – черный.

Вместе с тем следует отметить, что в создании картины мира роль цветов вообще и цветовой символики в частности чрезвычайно велика, и их, по-видимому, наряду с другими символами, можно отнести к разряду пиков как средств деления континуума, средств, наиболее полно представляющих и отражающих мир [Поцечцов, 1990: 111].

Цветовой символизм, как указывалось выше, является антропологически обусловленным свойством языка и сближается с дейксисом, модальностью, идиоматичностью [Брутян, 1973]. При этом речь идет о вторичной антропологизации, то есть обусловленности этого явления в

языковой картине мира влиянием других картин мира – философской, религиозной, научной, художественной.

Интересна роль и последовательность цветов в создании картины мира, в делении континуума. В любом случае картина мира сопряжена с соответствующей методологической установкой, краеугольные камни которой составляют Бог и материя [Соколовская, 1993: 44]. Так, у Андрея Белого, известного идеолога символизма, у которого «есть русская природа, русская стихия», кого можно считать «русским до глубины своего существа», в ком «русский хаос шевелится» [Бердяев, 1990: 45]. «В "картировании" мира основополагающими являются *белый* цвет – символ воплощенной полноты бытия, *черный* – символ небытия, хаоса, ... воплощение небытия в бытие, придающее последнему призрачность, символизирует *серый* цвет ... первое сияние, разрезающее мрак, окрашено *желто-бурым* зловещим налетом пыли ... Преодолевая эту стадию, мы приближаемся к другому испытанию – внезапно все окрашивается огненным блеском *красного* зарева ... В красном цвете сосредоточены ужас огня и тернии страданий. Понятна теософская двойственность красного ... Для нашей церкви, еще не победившей, но уже предвкушающей сладость победы, характерны все оттенки заревой *розовой* мечтательности. Розовый цвет соединяет красный с белым. Если теософское определение красного цвета как относительности борьбы между Богом и дьяволом сопоставить с розовым, в котором уже явно выражено преобладание белого светоча человекобожества, то следующая стадия переживаний окрашена в розовый цвет ... Когда разлетятся остатки пыли и блеснет воздушная белизна ... и вот сейчас же засквозит *голубым*; и уже среди *бела* дня мы научимся узнавать нашу радость, взирая на *ясно-лазурное* грустящее небо ... Исходя из цветных символов, мы в состоянии восстановить образ победившего мира» [Белый, 1994; 201-209]. Описанный тип миросозерцания – это не просто индивидуальное мировосприятие Андрея Белого, это одно из направлений философии – идеологии символизма, это этноспецифическая картина, а именно картина мира русской нации в первые десятилетия XX века, представленная талантливым писателем, творчество которого «связано с судьбой России, русской души» [Бердяев, 1990: 46].

В поэзии Марины Цветаевой система оппозиций символики наиболее употребительных и семантически значимых цветов определяется особенностями миросозерцания автора. *Белый* цвет символизирует изначальную пустоту как готовность к началу жизни, *черный* – опустошенность как результат динамического процесса и как готовность слияния с абсолютом. Символика *красного* цвета в его оппозиции белому и черному амбивалентно связана и с жизнью и со смертью через образы крови и огня (жизнь в динамике, приводящая к прекращению жизни через горение). *Синий (лазурный)* цвет в его символическом значении занимает главную позицию идеала – дальности, бесконечности, слияния с абсолютом. *Зеленый* цвет противопоставлен черному, как живое мертвому и белому – как радостное равнодушному. Несмотря на своеобразие цветовой картины мира в поэзии Цветаевой, авторская спецификация цветообозначения включается в контекст общекультурной цветовой символики. Так, оппозиция синего (лазурного) черному отражает мифологическую оппозицию преисподней небу, семантика дальности, бесконечности, потенциально свойственная обозначению синего, опирается на традиционные эпитеты моря и неба. Желтый цвет – цвет мифологического мира нечистой силы. [Зубова, 1990: 23-27].

В создании символики цвета, несомненно, важное место занимает феномен психологического воздействия цвета на человека. Уже в глубокой древности было известно, что красный цвет возбуждает, а зеленый и голубой успокаивают, черный – угнетает, золотой создает хорошее настроение. Писатель не может не принимать этого во внимание при выборе цветообозначений. Такие характеристики цвета, как чистота тона, насыщенность, оттенок цвета несут в художественном тексте большую семантическую значимость, так как нередко именно с ним связан характер контекстуальной оценочности колоризма, и недостаточное внимание к этому аспекту со стороны читающего может быть причиной его неадекватной оценки описываемого факта. Так, например, трудно согласиться с мнением Я.И.Ворониной о том, что серый цвет – любимый цвет Форсайтов – символизирует их мещанскую жизнь, однообразие интересов [Воронина, 1973]. Известно, что еще в эпоху Возрождения англичане великолепно разбирались в цветовой символике, они знали наименования многочисленных цветовых оттенков. Например,

«серый» (который на языке символов обозначал уныние, ошибку, обман, бедность, наготу, зиму) имел названия: «цвет пыли», «цвет пепла», «серый нищенский», «крысиный» , «цвет волос молодой женщины», «жемчужный» , «серый джентльменский» [Домрина, 1988: 95]. Таким образом, серый цвет в зависимости от оттенка, может иметь как отрицательную, так и положительную оценочность. В английской культуре форсайтовского времени серый цвет был «атрибутом английского джентльмена, признаком респектабельности» [Шхвацабая, 1985; 127].

«Самый веселый» в плане психологического воздействия желтый цвет также, в зависимости от оттенка, оказывается многозначным. У русского писателя А.И. Куприна, например, желтый цвет широко используется при описании внешности персонажей, передавая неприятное впечатление о человеке (сближается семантически со значением «болезненный», «мертвенный»). Даже в описаниях природы этот цвет «увядания, грусти» [Качаева, 1969: 57]. А вот желтый цвет-фаворит английского писателя Г.Э.Бейтса в его романе «When the Green Woods Laugh» и рассказе «How Vainly Men Themselves Amaze» в описаниях природы, сельских пейзажей, одежды и даже пищи людей, близких к природе, создает атмосферу яркости, зрелости, жизнерадостности. Еще Иоганн Вольфганг Гете писал: «художник … должен индивидуализировать цвет применительно изображае-мому предмету и соответственно строить колорит « [Гете, 1980: 153].

Писатель-эстет Оскар Уайльд прекрасно знал как символику цвета, так и теорию его психологического воздействия. Об этом говорит хотя бы следующая фраза в романе: *He procured from Paris no less than nine large paper copies of the first edition and had them bound in* ***different colours****, so that they might suit his* ***various moods****…*: – девять разных цветов для разных настроений.

Конечно же, как любой хороший писатель, Оскар Уайльд опирается на традиционную символику цвета при описании персонажей. Самая богатая цветовая палитра у главного героя Дориана Грея. В описании его внешности многократно и в различных вариантах упоминается цвет волос, глаз, лица, губ: *gold hair, golden hair, gold of the hair, golden head, gilded threads, blue eyes, red lips, scarlet lips, the scarlet of his lips, scarlet mouth, ivory, a richer rose of his face, lilies and roses, etc.*

В связи с тем, что в тексте романа О.Уайльда «Портрет Дориана Грея» целая «симфония» цвета, представляется целесообразным уделить этой лексической группе особое внимание. Наиболее употребительными (от 49 до 5 употреблений) оказались: *white* (49), *red* (36), *black* (26), *green* (24), *blue* (23), *yellow* (20), *scarlet* (19), *golden* (22), *purple* (13), *pink* (9), *grey* (7), *brown* (6), *crimson* (5).

Нельзя не обратить внимание и на структурную особенность цветообозначений, она отличается сложностью. Наряду с простыми корневыми цветообозначениями корпус колоративов включает большое количество сложных слов, первый компонент которых служит для уточнения цветовой характеристики и выражен:

– словом, обозначающим предмет, имеющий определенную окраску – *coal-black, citron-green, copper-green, flame-red, jade-green, laburnum-yellow, olive green, rose-pink, rose-red*;

– прилагательными, производными от существительного – *fiery-scarlet, milky-opal*;

– нецветовым прилагательным, обозначающим степень интенсивности, яркости, чистоты цвета, так называемым субмодификатором [Collins, 1990: 68] – *fair-blue, dark-brown, dull-green, richer rose, bright vermilion, pure opal, murky orange*. «Смешанные» цветообозначения – *green-and-white, opal-and-iris, purple-and-gold, vermilion-and-gold, silver-and-black, pink and pearl, white and crimson, gold and silver, black and gold* (сочетание без дефиса считается одним сложным цветообозначением при употреблении с существительным в единственном числе).

В романе широко используются сложно-производные цветообозначения, в которых первый элемент цвет, а второй – предмет, имеющий эту окраску – *pink-petalled, pink-footed, red-faced, red-cheeked, red-whiskered, red-shirted, yellow-shawled, white feathered, grey-plumaged, purple-lipped, honey-combed, white-whiskered, copper-breasted, iris-necked, white limbed, white smocked, blue-veined, green-shirted, jade-faced, black-shadowed, mauve-draped, а также со вторым элементом – coloured: amber-coloured, apricot-coloured, fiery-coloured, pistachio-coloured,*

cream-coloured, crocus-coloured, honey-coloured, peach-coloured, rose-coloured, olive-coloured, moss-coloured, straw-coloured.

Ввиду большого количества единиц цвета для удобства анализа целесообразно объединить их по гаммам цвета. В тезаурусе П.Роже выделены девять цветов-доминант: *red, yellow, blue, green, purple, brown, grey, black, white.*

По принадлежности к цветовой гамме (иными словами синонимическому ряду) цветообозначения романа распределяются следующим образом:

гамма «красного» – *red, scarlet, rose, pink, crimson, vermilion, flame- red, fiery*;
гамма «желтого» – *yellow. gold, gilt, golden, cream, sallow, honey, gilden, crocus, laburnum, sulphur, olive*;
гамма «зеленого « – *green, emerald, jade, olive, jade-green, copper, copper-green, dull-green, olive-green, beryl, citron- green*;
гамма «голубого» – *blue, forget-me-not, turquoise*;
гамма «пурпурного» – *purple, violet, iris, amethyst, mauve*;
гамма «коричневого» – *brown, chestnut, tawny, dark-brown, cinnamon-brown*;
гамма «черного» – *black, coal-black*;
гамма «белого» – *white, silver, milky, chalk, pearl*;
гамма «серого» – *grey, silver, pearl*;

Примечание: Нет четкой границы между, гаммами «белого» и «серого». В тезаурусе П.Роже *silver* и *pearl* включены в *whiteness* и в *greyness*. Контекст дает возможность определить в этих словах значение «белого» или «серого». Сравним, например, *the pearl of teeth* и *the pearly cell in the brain*. В первом случае *pearl* явно означает «белый», а во втором – «серый». Аналогичное «движение» между «желтым» и «зеленым» можно наблюдать у *olive.*

Знание символики цвета, умение «читать» цвет, то есть правильно понимать его значимость для раскрытия авторской идеи, – необходимый элемент высокой культуры чтения художественного текста.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемі деяких особливостей використання лексики для позначення кольорів у слов'янських і германських мовах.

The problem of some peculiarities of the use of colour terms in Slavonic and Germanic languages is regarded in the article.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994. - 527с.
2. Бердяев Н. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. - 174с.
3. Брутян Г.А. Язык и картина мира // НДВШ. Философские науки, 1973. – №1.- 108-111с.
4. Воронина Я. І. Про стилістичне вживання кольору «сірий» у творі Дж. Голсуорсі «Власник» // Іноземна філологія, вип. 31, 1973.
5. Гете И.В. Собрание сочинений. Том 10. Об искусстве и литературе. Статья: «Опыт о живописи» Дидро. Критическая статья. – М.: Художественная литература, 1980. – с. 7-256.
6. Деева И.М. К вопросу о цветообозначении в современном английском языке (на материале английской и американской худ. литературы) // Уч. Зап. ГГПИИЯ им. Н.А.Добролюбова. – Горький. 1970. – Ч. II. – Вып. 36. – с. 288-299.
7. Донецких Л.И. Условия реализации эстетических возможностей имен прилагательных в текстах художественных произведений: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Л., 1981 – 30 с.
8. Качаева Л.А. О прямом и образном употреблении прилагательного «желтый» в прозе А.И. Куприна // Вопросы теории и истории языка. – Л., 1969.
9. Пелевина Н.Ф. Теория значения и опыт построения семантических полей (Значение света и цвета): Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Л., 1971. – 30 с.
10. Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике (Анализ семантической структуры слова). – К., 1970. – с. 24-51.
11. Штенгелов Е. Цвет в художественной литературе // Наука и жизнь. - 1970. – №8.

12. Шхвацабая Т.И. Цветообозначения в языке и речи: (На материале английского языка): Дис. … канд. филол. наук. – М., 1985. – 182 с.
13. Roget Peter Mark. Thesaurus of English Words and Phrases. Penguin Books, 1960. – 575 p.
14. Wierzbicka Anna. Semantics Culture and Cognition / Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. – NY.- Oxford: Oxford University Press, 1992. – 487.
15. Wilde O. The Picture of Dorian Gray. – Kiev: Dnipro Publishers, 1978. – 212 p.

Антонина Григораш (Киев)

ЯВЛЕНИЕ ОДНОЗНАЧНОСТИ И МНОГОЗНАЧНОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Одним из актуальных вопросов современной фразеологии является выявление форм системной организации во фразеологическом составе языка. Из широкого круга вопросов, касающихся системных связей, выделяется явление однозначности и многозначности фразеологизмов. Еще недавно в научных работах встречалось утверждение, что фразеологизмы тем и отличаются от слов, что многозначность для них нехарактерна. Такие ученые, как А.И.Ефимов [Ефимов, 1969: 75], Ю.Р.Гепнер [Гепнер, 1964: 59], считают, что фразеологические единицы всегда однозначны. В этой связи уместно напомнить о «сгущении мысли», лежащем, по мнению А.А.Потебни, в основе значения фразеологических оборотов и обуславливающем их многозначность [Потебня, 1990: 98]. Многозначность в данной работе определяем как лексико-семантическое варьирование в пределах тождества слова и фразеологизма. Однако фразеологических единиц, обладающих несколькими значениями, намного меньше, чем слов.

Целью данной статьи является исследование однозначности и многозначности устойчивых словосочетаний. Важность данной проблемы обусловливается прежде всего тем, что системные отношения внутри одной фразеологической единицы, обладающей несколькими значениями, несколько иные, чем у многозначных слов. Развитию многозначности у фразеологизмов препятствует то, что они образуются вследствие метафорического переосмысления свободных словосочетаний. Поэтому необходимо, чтобы следующее значение было образнее и абстрактнее. Вследствие повторной метафоризации одного и того же свободного словосочетания появляются такие многозначные фразеологизмы, которые имеют близкие метафорические значения: ***вбивать [вколачивать] в голову [в башку]*** *кому – 1. Частым повторением заставлять усвоить, запомнить что-либо. 2. Внушать что-либо, убеждать в чем-либо* [ФСРЯ, 1968: 56].

Сдерживает появление многозначности и тот факт, что фразеологизмы по сравнению со словами обладают меньшей контекстуальной подвижностью, то есть лишены возможности более или менее свободно вступать в смысловые и грамматические связи с другими словами. Не случайно фразеологические обороты, образованные по модели предикативных словосочетаний, всегда однозначны: ***небо с [в] овчинку показалось*** *кому – Становится невыносимо тяжело, плохо, страшно и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 272].

Не могут быть многозначными фразеологизмы, значение которых элементарно и не поддается семантическому развертыванию, сегментации. Значение наречной фразеологической единицы ***на чем свет стоит*** исчерпывается словами *очень* и *сильно* (ср.: *Очень сильно, не стесняясь в выражениях (ругать, поносить и т.п. кого-либо или что-либо* [ФСРЯ, 1968: 412]. Этот фразеологический оборот утратил внутреннюю форму, которая определяет и сдерживает его сочетаемость. Развитие многозначности тормозится также за счет употребления фразеологизмов в речи, где они служат образно-экспрессивной характеристикой предмета, но употребляются значительно реже, чем слова.

Значения одного фразеологизма образуют его смысловую структуру и находятся друг с другом в определенных отношениях. Так, В.П.Жуков отмечает, что отношения между значениями можно квалифицировать только как разноценные, однородные, линейные [Жуков, 1978: 14]. Другие исследователи считают, что отношения между значениями могут быть и равноправными, и подчинительными, иерархическими [Палевская, 1976: 59; Чепасова, 1998: 62-63]. Тако-

вым является, например, фразеологизм ***ни тпру, ни ну***, у которого каждое предшествующее значение соотносится с последующим, как частное с общим: *1. Ничего не делает, не предпринимает, никак не проявляет себя и т.п. О ком-либо. 2. Не продвигается, не дает результатов; ничего не получается. 3. Не работает, не действует. О приборе, машине и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 480].

Н.М.Шанский указывает: «Чем больше семантической самостоятельности компонентов фразеологизма, тем меньше у него возможностей стать многозначным. Не случайно фразеологические сочетания бывают многозначными очень редко, а фразеологические выражения не бывают совершенно» [Шанский, 1985: 24]. В многозначных фразеологических оборотах значения всегда соотносятся одно с другим, как исходное и производное, как прямое и переносное. Если таких соотношений между значениями одинаково звучащих фразеологизмов не наблюдается, перед нами – фразеологизмы-омонимы. Так, целый ряд устойчивых словосочетаний, имеющих несколько значений, квалифицируются как омонимичные, а не многозначные: ***валять [ломать, корчить] дурака [ваньку]*** *– 1. Дурачиться, паясничать, потешать глупыми выходками. 2. Делать глупости; поступать не так, как следует. 3. Притворяться глупым, непонимающим. 4. Праздно проводить время, бездельничать* [ФСРЯ, 1968: 55]; ***не оставаться в долгу*** *у кого, перед кем – 1. Отвечать кому-либо тем же самым, таким же отношением, поступком и т.п. 2. Отблагодарить, вознаградить кого-либо за что-либо* [ФСРЯ, 1968: 298]; ***отдавать концы*** *– 1. Умирать. 2. Удирать, убегать*[ФСРЯ, 1968: 301].

Многозначность фразеологических оборотов является свойством, присущим данному фразеологизму самому по себе, не зависящим от контекста. В то же время для установления конкретного значения фразеологической единицы необходимо рассматривать его функционирование в речи. При этом важно учитывать, как различные формы устойчивого словосочетания, так и характер его связи со словесным окружением, то есть не отождествлять похожие, но разные формы. Например, во фразеологизме ***стереть с лица земли*** неверно делить общее значение *уничтожить* на значения *погубить* и *разрушить до основания* только потому, что далее следует одушевленное или неодушевленное существительное [ФСРЯ, 1968: 456]. Сравним высказывание А.И.Молоткова: «В границах многозначного фразеологизма, как и в границах многозначного слова, лексические значения могут соотноситься между собой, как прямое и переносное. Речь идет о противопоставлении их: одно как исходное, другое – как возникающее от исходного» [ФСРЯ, 1968: 13]. Некоторые лингвисты внутри многозначного фразеологического оборота выделяют первично-образные и вторично-образные значения. При этом первично-образные – это значения, возникающие на основе переносного употребления свободного словосочетания, а вторично-образные – возникают на основе сформировавшегося первично-образного значения. Одно значение непосредственно вытекает из другого.

Смысловую структуру фразеологизма определяет его внутренняя форма. Сравним следующие однозначные и многозначные фразеологические единицы: ***держать себя в руках*** *– Сдерживать порывы своих чувств, подчиняя их своей воле; сохранять самообладание* [ФСРЯ, 1968: 137]; ***разделывать под орех*** *– 1. кого. Сильно ругать, распекать, разносить; беспощадно критиковать за что-либо; 2. кого. Одерживать полную победу в драке, в сражении и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 380]; ***пуп земли*** *– Центр земли, средоточие самого главного, самого важного* [ФСРЯ, 1968: 369]; ***больное место*** *– 1. То, что более всего волнует, беспокоит и т.п.; то, что является причиной страданий, волнений, забот и т.п. 2. Наиболее уязвимая, слабая сторона кого-либо, чей-либо недостаток, порок и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 245]. Если проследить зависимость и обусловленность одного значения от другого у многозначного фразеологизма и тем самым близость одного значения другому, то нельзя не заметить двух более или менее строго различающихся групп многозначных фразеологизмов. В.П.Жуков выделяет две категории таких фразеологических оборотов [Жуков, 1978: 18]. В первую категорию входят фразеологизмы метафорического характера, которые могут быть противопоставлены переменным словосочетаниям такого же лексического состава. Сюда можно отнести прежде всего глагольные фразеологизмы: ***извиваться ужом [змеей]*** *– 1. перед кем. Льстить, угодничать, подхалимничать. 2. Изворачиваться, ловчить, хитрить и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 183]; ***вилять хвостом*** *– 1. Прибегая к хитрости, уловкам, увиливать от чего-либо. 2. перед кем. Заискивать, подобострастно относиться*

к кому –либо [ФСРЯ, 1968: 68]; ***колоть глаза (глаз)*** *– 1. кому чем. Попрекать, стыдить кого-либо. 2. Вызывать досаду, раздражение у кого-либо; быть неприятным кому-либо* [ФСРЯ, 1968: 202]; ***заговаривать зубы*** *кому – 1. Посторонними разговорами намеренно отвлекать внимание собеседника от чего-либо. 2. Вводить в заблуждение, обманывать* [ФСРЯ, 1968: 161]; наречные фразеологические единицы: ***вкривь и вкось*** *– 1. В различных направлениях. 2. Плохо, не так, как следует, как надо, как положено. 3. Превратно, искажая смысл (судить, толковать, принимать и т.п.)* [ФСРЯ, 1968: 70]; ***за семью замками*** *– 1. Под надежной охраной; под строгим присмотром. 2. Тщательно спрятан, недоступен* [ФСРЯ, 1968: 168]; ***во весь голос*** *– 1. Очень громко (говорить, петь и т.п.). 2. Открыто, во всеуслышание* [ФСРЯ, 1968: 115]; именные устойчивые словосочетания: ***вторая молодость*** *– 1. Новый прилив физических и духовных сил, подъем творческой энергии в зрелом, пожилом возрасте. 2. Успех, признание чего-либо, пришедшее снова через много лет* [ФСРЯ, 1968: 252]; ***тяжелая артиллерия*** *– 1. Неповоротливые, медлительные люди. 2. То. Чего придерживаются на самый крайний случай как самое надежное, действенное средство для достижения чего- либо. // Нечто важное, значительное* [ФСРЯ, 1968: 31].

Во вторую категорию объединяются фразеологизмы, которые в синхронном плане не могут быть наложены на эквивалентные переменные словосочетания. Сюда могут быть причислены фразеологические единицы с утраченной внутренней формой, например: ***авгиевы конюшни*** *– 1. Сильно засоренное, загрязненное или захламленное место, обычно помещение, где все валяется в беспорядке. 2. То, что находится в крайне запущенном состоянии, в беспорядке и т.п. Обычно о какой-либо организации, о полной неразберихе в ведении дел и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 205].

В смысловой структуре фразеологизмов метафорического характера частные значения объединяются внутренней формой, единым образным стержнем: ***увидеть свет*** *– 1. Родиться, начать жить. 2. Быть обнародованным, изданным, напечатанным* [ФСРЯ, 1968: 488]; ***с первого взгляда*** *– 1. Сразу же. 2. По первому впечатлению* [ФСРЯ, 1968: 64-65]; ***голова идет [ходит] кругом*** *чья, у кого – 1. Кто-либо испытывает головокружение (от усталости, переутомления и т.п.). 2. Кто-либо теряет способность ясно соображать от множества дел, забот, переживаний и т.п.* [ФСРЯ, 1968: 111-112]; ***воротить нос [рыло, морду]*** *от кого, от чего – 1. Отворачиваться. 2. Относиться с презрением, пренебрежением к кому-либо или чему-либо. 3. С пренебрежением отказываться* [ФСРЯ, 1968: 79].

В смысловой структуре фразеологизмов с утраченной внутренней формой создаются большие реальные предпосылки для рассредоточения, расхождения частных значений. Такие расхождения могут привести к распаду полисемии. Возможны промежуточные случаи между полисемией и омонимией. Смысловое значение фразеологической единицы ***во всю ивановскую*** может быть раскрыто посредством нескольких значений: *1. Очень громко (кричать, храпеть и т.п.). 2. Очень быстро, со всей силой и т.п. (делать что-либо)* [ФСРЯ, 1968: 177]. Эти значения соприкасаются друг с другом, так как содержат общий семантический признак *очень*. Между выделенными значениями наблюдаются и существенное расхождение, разобщенность: они выражают разные понятия. Невозможно найти производное и производящее значение, поскольку они образуются на основе поочередного метафорического переосмысления различных свойств производящих слов. Как считает В.П.Жуков, смысловая структура фразеологизмов напоминает смысловую структуру многозначных слов, состоящих из нескольких переносных значений [Жуков, 1978: 27]. Например, слово *свинья* имеет два переносных значения: *1. Грязный, неопрятный человек. 2. Низкий, неблагодарный человек.* Второе значение проявилось не потому, что уже существовало первое (*неряха*), а вследствие перенесения определенного признака этого животного на человека, то есть в результате параллельной метафоризации. То, что указано в отношении слов, касается в определенной степени и фразеологизмов. Так как рассматриваемые нами фразеологические обороты возникают на основе метафоризации свободного словосочетания, то каждое новое значение внутри многозначного фразеологизма сходно в функциональном отношении с переносным значением слова. Одно переносное значение, как полагает В.П.Жуков [Жуков, 1978: 28], не может возникать на базе другого. Каждое отдельное значение фразеологической единицы появляется в результате поочередной метафоризации одного и того же сво-

бодного словосочетания, которое по отношению к частным значениям фразеологизма выступает в качестве общего источника метафоризации. Поэтому между частными значениями существует тесная смысловая связь.

Объем лексического значения фразеологизма предопределен разными факторами. Точные ответы на вопрос о том, как формируется значение фразеологического оборота, каковы пути формирования у него полисемии, как возникает обусловленность одного значения другим, может дать только историческая фразеология, то есть конкретное исследование по истории отдельных фразеологических единиц.

Существенную роль в развитии многозначности устойчивых словосочетаний играют особенности их семантической структуры. Так, если фразеологизм семантически слитен, неделим на составные компоненты и не мотивирован живыми связями языка, то появление новых значений, как правило, бывает затруднено и наблюдается редко. Однозначны семантически единые фразеологические сращения, например: ***собаку съел [проел]*** *на чем – Имеет, приобрел большой опыт, навык, основательные знания в чем-либо* [ФСРЯ, 1968: 467]; ***диву даваться*** *– Очень сильно удивляться чему-либо* [ФСРЯ, 1968: 126]. В том случае, когда семантические связи компонентов фразеологизма частично сохраняются, их полисематичность более реальна. Поэтому чаще всего многозначность развивается среди фразеологических единств: ***держать ухо востро*** *– 1. с кем. Не доверяться кому-либо, быть очень осмотрительным, осторожным. 2. Быть настороже, начеку* [ФСРЯ, 1968: 138]; ***ни кола ни двора*** *– 1. Совсем ничего (нет, не имеется и т.п. у кого-либо). Обычно о крайней бедности кого-либо. 2. Никакого жилья (нет, не имеется где-либо)* [ФСРЯ, 1968: 201]; ***склонять голову*** *перед кем, перед чем – 1. Признавать себя побежденным, сдаваться, уступать в борьбе. 2. Относиться с почтительным уважением к кому-либо; преклоняться перед кем-либо или чем-либо* [ФСРЯ, 1968: 428]. В кругу фразеологических сочетаний и фразеологизированных единиц полисемия возникает еще реже, чем среди полностью немотивированных фразеологизмов. Всегда однозначны устойчивые словосочетания типа ***катиться [идти] по наклонной плоскости*** *– быстро опускаться в нравственном, моральном и т.п. отношении* [ФСРЯ, 1968: 196].

Разграничение значений у фразеологизма связывается с разграничением понятий, с которыми они соотносятся. В одних случаях лексическое значение фразеологизма носит более обобщенный характер, а в других – менее обобщенный: ***рубить сплеча*** *– 1. Говорить прямо, резко, не считаясь ни с кем и ни с чем. 2. Действовать, поступать прямолинейно, часто необдуманно, нерасчетливо, сгоряча* [ФСРЯ, 1968: 393]. Одно значение многозначной фразеологической единицы может относиться к родовому обозначению, а другое – к видовому: ***валаамова ослица*** *– 1. Покорный, молчаливый человек, который неожиданно для окружающих выразил свое мнение или протест. 2. Глупая, упрямая женщина* [ФСРЯ, 1968: 298].

Следует отметить, что частные значения в составе многозначного фразеологизма обнаруживаются с помощью слов-сопроводителей, то есть слов, входящих в обязательное лексическое окружение. Явление многозначности определяется путем сравнения лексического значения одних словосопроводителей с другими: ***в лоб*** *– 1. Прямо, имея непосредственно перед собой (**атаковать, наступать, стрелять** и т.п.). 2. Навстречу движению (**дуть, ударять** и т.п.). 3. Без околичностей, намеков, прямо (**спрашивать, говорить, писать** и т.п.)* [ФСРЯ, 1968: 230]. У многозначных фразеологизмов также наблюдается соотнесенность в зависимости от значений с разными частями речи и с выполнением неодинаковых синтаксических функций. Так, одно значение устойчивого словосочетания ***тише воды, ниже травы*** (*Робкий, скромный, незаметный*) соотносится с прилагательным и выступает в функции определения; второе же значение (*Робко, скромно, незаметно*) [ФСРЯ, 1968: 476] связано с наречием и выполняет обстоятельственные функции.

Таким образом, многозначность более всего свойственна наречным и глагольным фразеологизмам, а также именным фразеологическим единицам. Многозначность характера для устойчивых словосочетаний, имеющих двучленную, реже трехчленную организацию. Фразеологическим оборотам, образованным по модели предложения (***небо с овчинку показалось***, ***глаза разбегаются***) явление многозначности присуще лишь в редких случаях. Моносемантичными являются сочетания, содержащие

идиоматичный компонент (***холодное оружие, золотая молодежь***), а также обороты с лексически маркированным компонентом (***вопиющая несправедливость***).

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена одному з найважливіших питань виявлення форм системної організації фразеологічного складу мови – явища однозначності і багатозначності фразеологічних одиниць. Значення фразеологічного звороту складають його смислову структуру і відбивають складні взаємні семантичні відношення. На погляд автора, вони можуть бути тільки підрядними, ієрархічними. Багатозначність притаманна фразеологічній одиниці, але при встановленні значень стійкого словосполучення обов'язково потрібно враховувати функціонування фразеологізма в усному і писемному мовленні. Простежується залежність структури фразеологічної одиниці від її внутрішньої форми. Проаналізовано явище фразеологічної омонімії в співвідношенні з явищем фразеологічної багатозначності. Простежується певний зв'язок між багатозначністю слова, вільного словосполучення і фразеологізму.

The article deals with one of the important problems of modern linguistics, namely typology of meanings of phraseological units. The author presents researching results of the phraseological fund formation process in the Modern Russian. The author also researches the nominative aspect of the phraseological units using the inner resources of language. A method of comparison in different aspects of free word combinations and phrases is described in the article. It also views the peculiarities of semantic changes, witch accompany the formation of phraseological meaning type.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гепнер Ю.Р. Об основных признаках фразеологических единиц и о типах из видоизменения // Проблемы фразеологии: Исследования и материалы. – М.-Л.: Наука, 1964. – С. 57-69.
2. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1969. – 262 с.
3. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
4. Палевская М.Ф. Вариантность единиц со структурой предложения (на материале русского языка XVII века) // Вопросы фразеологии. УП. – Самарканд: Изд-во Самарканд. ун-та, 1976. – Вып. №277. – Новая серия. – С. 58-65.
5. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка // Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 98-111.
6. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Сов. энциклопедия, 1968. – 543 с.
7. Чепасова А.М. Мир русской фразеологии. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 1998. – 216 с.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высш. школа, 1985. – 156 с.

Ольга Дащенко (Черновцы)

АСПЕКТЫ ОСВОЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ ЛЕКСИКИ СИСТЕМОЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Лексический состав любого языка представляет собой историческое явление, поскольку он формируется до тех пор, пока жив язык. За свою историю наш язык испытал не одно вторжение иностранных слов. По некоторым подсчетам, при жизни одного поколения заимствуется до двух тысяч слов [Колесов, 1998: 227]. Лексика – постоянно движущаяся система, которая развивается параллельно с развитием общества. Этим и объясняется появление новых слов для обозначения новых понятий. В последнее время в связи с разнообразными процессами в русском языке появилось множество новых слов иноязычного происхождения, которые по-разному адаптируются к иной языковой системе. Основными «поставщиками» новой лексики являются такие сферы общественной жизни, как реклама, деловое общение, наука, техника, экономика, политика, финансы. Процесс активизации употребления в речи иноязычных слов, причины этой активизации, условия вхождения иноязычной лексики в общий оборот, а также отдельные особенности ее функционирования – предмет изучения

лингвистов последних лет (см. работы: [Крысин, 1994, 1995; Ларионова, 1993; Сешан, 1996; Тимофеева, 1995]). И все же не все аспекты этой актуальной проблемы исследованы.

Основная задача данной статьи – на конкретном языковом материале проследить пути освоения русским языком иноязычных лексических номинаций.

При изучении процесса заимствования русским языком иноязычных слов необходимо обращать внимание, прежде всего, на два основных аспекта. «С точки зрения грамматики заимствованные формы подчиняются системе заимствующего языка как в отношении синтаксиса, так и в отношении облигаторных словоизменительных форм, а также наиболее продуктивных, «живых» конструкций словосложения и словообразования» [Блумфилд, 1968: 497].

Среди заимствованных номинаций последних лет преобладают имена существительные, большая часть которых адаптируется грамматической системой русского языка, т.е. они приобретают словоизменительную парадигму, числовое противопоставление. Это явление свойственно различным лексическим группам. Например: *Волочкова часто появляется в обществе интересных мужчин, которых молва тут же называет ее* ***бойфрендами*** [Отд., № 22, 2003: 5]; *Дженнифер Лопес стала лицом модного* ***бренда*** *«Louis Vuitton»* [Отд., № 23, 2003: 6]; *Депутаты снова угрожают президенту* ***импичментом*** [ЗН, 22.02.2003]; *Это второй тип строительных компаний, занимающийся лишь организацией работ: поиском* ***инвесторов****, наймом исполнителей и* ***риелторов*** [ЗН, 26.07.2003]; *По сравнению с предыдущими* ***релизами*** *«Океана Ельзы» этот более насыщенный...*[Отд., № 16, 2003: 6]; *Участники «Грифона» организуют* ***перформансы*** *и* ***хеппенинги*** *– театрализованные художественные акции... среди наиболее интересных* ***перформансов*** *Ялтинского биеннале...* [ЗН, 26.06.2003].

Однако наиболее показательным фактором в плане адаптации заимствований является словообразовательная активность иноязычного лексического элемента, его способность служить базой для создания производных слов с помощью аффиксальных средств заимствующего языка.

Словообразовательные возможности слов, в том числе и иноязычных номинаций, зависят от многих причин. В данном случае большое влияние оказывает фактор коммуникативной актуальности слова.

Наибольшими словообразовательными возможностями обладают заимствованные существительные с основой на согласный звук (они и в грамматическом плане легче осваиваются системой русского языка). Большинство из них образуют относительные прилагательные с помощью суффиксов -н-, -ов-, -ск-. Например: *Разве что, в отличие от старых* ***бартерных*** *времен, приходилось периодически обещать за него (газ) рассчитаться* [ЗН, 26.06.2003]; *Более того, не исключено, что в Украину снова начнут ввозить товар по* ***демпинговым*** *ценам из Киргизии* [ЗН, 26.06.2003]; *Актриса Сара Джессика Паркер признает, что... можно будет передать всю свою коллекцию* ***дизайнерских*** *нарядов* [Отд., № 19, 2003: 3]; *Целую неделю радушная крымская земля принимала у себя участников фестиваля* ***продюсерского*** *кино* [Отд., № 34, 2003: 3].

Попадая в фокус социального внимания, делаясь частотным в средствах массовой информации и в речевом обиходе, некоторые заимствованные инновации могут порождать производные гораздо активнее, нежели сходные с ними по структуре слова, которые не столь востребованы. Так, например, в последнее время популярны стали занятия фитнесом, отдельными видами спорта, и языковая система отреагировала на социальный заказ: ***стретчинг (флекс) – стретчинговый (флексовый) – стретчингист (флексист), сайклинг – сайклинговый – сайклингист, резист-бол (фитбол) – резистбольный (фитбольный) – резистболист (фитболист), скейтборд – скейтбордовый – скейтбордист, армпрестлинг – армпрестлинговый, боулинг – боулинговый, виндсёрфинг – виндсерфинговый.*** Например: *После четырех лет жизни в браке с профессиональным* ***скейтбордистом*** *Стивом Бирра... Джульетт Льюис подала на развод* [Отд., № 21, 2003: 6]; ***Стретчинговая*** *система упражнений способна продлить молодость и предупредить спортивные и бытовые травмы* [Отд., № 14, 2003: 18]; ***Сайклинговая*** *тренировка имитирует велосипедную гонку* [Отд., № 14, 2003: 18]; ***Сайклингисты*** *быстро укрепляют мышцы ног и спины, а также сбрасывают лишний вес* [Нат., 08, 2003: 117].

В русском языке стали активно функционировать заимствования, связанные с индустрией моды: ***кутюрье*** (от фр. couturier – модельер), ***от кутюр*** (от фр. couture – высокая мода). И через определенный промежуток времени языковая система отреагировала появлением произ-

водных от этих слов. Например: *Дело в том, что колыбель мировой моды очень ревностно следит за чистотой «**кутюрной крови**»: то, что бомонд снисходительно простит французскому дизайнеру*...[Нат., 07-08, 2001: 91]; *Ив Сен Лоран также сделал свои «**откутюрные**» вещи земными* [Нат., 10, 2001: 107].

Во время выборных кампаний широко стало употребляться слово ***пиар*** (англ. PR – public relations – связи с общественностью). Сразу же появились производные от этого слова. Например: *Сталлоне подумал, что это обычные **пиаровские** штучки, но ему преподнесли журнал, в котором репортеры собрали его фотографии с 595 женщинами* [Отд., № 4, 2003: 5]; *Однако небрежный вид – не причуда «звезды», которая может позволить себе все..., а тонкий «**пиаровский ход**», продуманный расчетливыми стилистами актрисы* [Нат., 10, 2001: 88]; *Если бы было иначе, уверен, что большая часть этих **PR-акций** просто не увидела бы свет* [ЗН, 26.06.2003]; *В апреле 2002-го состоялась очень пышная и **распиаренная** на весь мир свадьба Лайзы Минелли и Дэвида Геста...* [Отд., № 34, 2003: 6]; *«Западное крыло» (фильм) про **пиарщиков** из Белого дома (американского)* [МК, 27.08 – 3.09, 2003].

Производные ***сканер – сканировать – отсканировать, ксерокс – ксерить – отксерить*** в силу своей практически повсеместной и повседневной употребляемости перешли из устной речи на страницы периодических изданий: *Можно **отсканировать** фото изменившей особы, поместить портрет на стену и от души покидаться в него бутылками* [ЗН, 26.06.2003]; *Фирма поставляет комплект **отксеренной** документации для интересующихся респектабельным туром* [ЗН, 26.06.2003]; *Теперь не надо долго искать, чтобы **отксерить** нужный документ* [ЗН, 26.06.2003].

Иногда заимствованные номинации настолько активны в употреблении, что возникает своеобразное противоречие между грамматической неосвоенностью и широким распространением слова. Такое явление наблюдается со словами: ***шоу, драйв, VIP, кибер***. Эти слова при помощи сложения создают соответствующие словообразовательные ряды. Слово ***шоу*** (от англ. show - показывать) часто употребляется самостоятельно как существительное единственного числа, среднего рода и одновременно является словообразовательным элементом: ***шоумен, шоу-бизнес, шоу-группа, шоу-программа, ток-шоу, видео-шоу, маски-шоу, данс-шоу, реалити-шоу.*** Например: *В этот раз известный **шоумен** решил обойтись без скандалов*...[Нат., 10, 2000: 107]; ***Видео-шоу** на Восточном побережье прошло с большим размахом и неожиданно большим наплывом народа* [ВТ, № 2, 1999: 7]; ***Данс-шоу** в Москве собрало несколько тысяч танцующих* [Нат., 9, 1999: 85]; *Николай Басков вернулся лишь к вечеру – весь день был занят на съемках **реалити-шоу** «Дом» на берегу Истры* [Отд., № 34, 2003: 12]; *На днях чета собиралась выступить **в ток-шоу** Ларри Кинга, дабы в очередной раз показать миру, как они любят друг друга* [Отд., № 34, 2003: 6]; *Не секрет, что сегодня молодому дарованию даже к подножию **шоу-Олимпа** пробиться непросто* [МК, 27.08 – 3.09, 2003].

Слово ***драйв*** (англ. drive – большая энергия, сила; гонка, спешка, быстрое движение) употребляется в русском языке как самостоятельное (в единственном числе, мужского рода), так и в качестве словообразовательного элемента: *Парфюм для **леди-драйв*** [Отд., № 34, 2003: 14]; *На выставке автомашин вас ожидает **тест-драйв*** [Отд., № 32, 2003: 17].

В последнее время на страницах периодической печати часто встречается заимствованная инновация ***VIP*** (англ. сокр. от very important person, т.е. важная персона, высокопоставленное лицо). Словообразовательный ряд включает следующие производные: ***VIP-персоны, VIP-встреча, VIP-бутик, VIP-комплекс, VIP-курорт, VIP-партер***. Например: *Пока Бритни Спирс не слишком-то прислушивается к советам Лори – так, недавно она отвергла стильные наряды от Chanel и явилась на **VIP-встречу** в своих откровенно пошлых джинсах* [Отд., № 32, 2003: 6]; *На стадионе предусмотрен **VIP-партер**: за комфорт и исключительное удобство... придется раскошелиться на 130 – 200 грн.* [Отд., № 33, 2003: 7]; *Многочисленные **VIP-персоны** в лице Николая Баскова, «Стрелок», Аниты Цой, Валерия Меладзе, «Чай вдвоем», Игоря Николаева плескались с утра до ночи в море и бассейне*...[Отд., № 39, 2002: 3]; *Я уже который год летаю в Испанию на **VIP-курорт** попляжиться и позагорать* [ЗН, 26.06.2003].

Что касается производного ***VIP-персоны***, то в семантическом плане одна часть сложения дублирует вторую (или непонимание смысла элемента VIP, или уж «очень важные» персоны).

Заимствованный элемент ***кибер-*** самостоятельно в русском языке не употребляется, восходит он к греческому слову «кибернетика» и обозначает явления, связанные с автоматизацией, управлением. Словообразовательный ряд с этим элементом довольно многочислен и активно пополняется новыми образованиями: ***кибер-полиция, кибер-хулиган, кибер-поколение, кибер-молодость.*** Например: *Стоит подчеркнуть, что в* ***кибер-порнобизнесе****, как и во многих других, происходит концентрация капитала и слияние компаний* [МК, 27.08.-3.09, 2003]; *Шифруете свое имя в непонятную пиктограмму ivan 777 mari, веря в «узнаваемость» своей электронной персоны в* ***киберпространстве*** [Нат., 05, 2003]; *Китай впервые назвал* ***«кибер-войну»*** *одним из основных направлений развития своей военной машины* [www.lenta.ru/1999/11/17/china]; *Слепой певец Стиви Уандер заказал себе* ***кибер-глаза*** [www.lenta.ru/1999/12/09/eyes]; *ФБР США создает подразделение по борьбе с* ***кибер-преступностью*** [www.lenta.ru/2001/12/05/fbi]; *Японцы создали трехмерного* ***«кибер-человека»*** [www.OM.ru]*; Во что будут играть дети* ***кибер-поколения****?* [www.OM.ru]; *Лучшим средством против* ***кибер-диффамации*** *было бы введение цифровой подписи* [www. security.lab.ru]; *Игры* ***кибер-футболистов*** [Независимая газета, 2000]; *В Австралии закручивают* ***кибер-гайки*** [www.lenta.ru/2001/11/10/nov]; *США готовится к отражению атак международных* ***кибер-террористов*** *против жизненно важных информационных систем, передают американские СМИ* [podrobnosti.com.ua/20/02/2002]; ***Кибер-наброски*** *от скучающих компьютерщиков начали приносить деньги* [www.lenta.ru/2001/12/05]; *ФБР отвечает на* ***кибер-атаки*** *распространением* ***кибер-агентов*** [www.lenta.ru].

Проанализированный материал свидетельствует о том, что адаптация иноязычных номинаций в языке-реципиенте в одних случаях – процесс постепенный, в других – очень активный. В ряде случаев большое влияние оказывает функциональный фактор: при социальной необходимости могут создаваться заданные дериваты, преодолевая возможные ограничения, определяемые системой русского языка. Практически слова, которые уже имеют производные, созданные по законам русского словообразования, освоены фонетически и графически. Среди слов, адаптированных только грамматической системой, часто наблюдается употребление 1) в различных графических вариантах: *haute couture* и *от кутюр, make-ap* и *мейк-ап*; 2) в различном фонетическом оформлении*: прет-а-порте, пред-апарте, прет-а-портэ; бренд, брэнд.*

Можно, однако, прогнозировать, что большая часть заимствований последнего десятилетия закрепится в русском языке, потому что очень высока частотность их употребления.

РЕЗЮМЕ

Адаптація іншомовних запозичень системою російської мови відбувається у двох напрямках – деякі освоєні лише граматичною системою мови, а інші – деривацією. Встановлюються словотвірні можливості запозичень. На основі фактичного матеріалу робиться висновок, що утворення похідних від іншомовного лексичного елементу є одним із найважливіших показників укорінення запозичення у мові-реципієнті.

There are two directions of the Russian language system adaptation of another language adoptions: by the grammatical language system only and by derivation. The word-creating properties of the adoptions are determined. Based on the factual material the conclusion is presented: formation of the derivatives from another language lexical element is one of the important indexes of the adoption-striking root (recipient) in language.

ЛИТЕРАТУРА

1. Англо-русский словарь. – СПб.: Акаем. проект, 1997.
2. Блумфилд Л. Язык. – М.: Наука, 1968.
3. Колесов В.В. Русская речь. Вчера. Сегодня. Завтра. – СПб., 1998.
4. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык в школе, 1994.
5. Крысин Л.П. Языковое заимствование: взаимодействие внутренних и внешних факторов (на материале русского языка современности) // Русистика сегодня. – 1995. - № 1.
6. Ларинова Е.В. Новейшие англицизмы в современном русском языке (на материале общественно-экономической лексики). АКД. – М., 1993.
7. Сешан Ш. Англицизмы в русской речи (на материале прессы 90-х гг.). АКД. – М., 1996.
8. Тимофеева В.В. Новейшие английские заимствования в русском языке. – СПб., 1998.

НАЗВАНИЯ ЖУРНАЛОВ И ГАЗЕТ

Нат. – «Натали»;
Отд. – «Отдохни!»;
ЗН – «Зеркало недели»;
ВТ – «Вот так!»;
МК – «Московский комсомолец».

Людмила Дядечко (Киев)

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КРЫЛАТЫХ СЛОВ РУССКОГО ЯЗЫКА

Известное со школьной скамьи явление, именуемое крылатыми словами (и / или выражениями; далее – КС(в), в теоретической лингвистике долгое время находилось на периферии исследования, в соответствии с тем местом, которое во фразеологии, взявшей на себя труд изучать все воспроизводимые раздельнооформленные образования, было отведено единицам с «печатью авторства», по функционированию и значимости, однако, мало уступающим идиомам. Назревшая необходимость создания теории крылатых слов, о чем свидетельствует, в частности, и бум в сфере лексикографического описания цитаций разного рода, требует осмысления сделанного в лингвистике в этой области, что и является целью данной статьи. Для решения выдвинутой цели необходимо изучить наследие лингвистов, чтобы выделить, во-первых, важнейшие направления, во-вторых, основные этапы в истории изучения КС(в) русского языка. Эти два вопроса еще не были предметом рассмотрения в языкознании.

Под эгидой господствующей в XIX веке историко-сопоставительной лингвистической парадигмы сформировалось этимологическое (или, точнее – источниковедческое) направление. К числу самых ранних следует, вероятно, отнести исследование И.Е.Тимошенко (1894–1895 гг.), в котором автор называет византийские литературные источники многих славянских пословиц [Тимошенко, 1984]. Последующие труды в области разыскания первоисточников КС(в) делятся на две группы в зависимости от направления поисков. В одном случае лингвисты ведут поиски текста, из которого извлечен оборот [Горбачевич, 1984; Фойницкий, 1985; Мокиенко, Шулежкова, 1994; Шустов, 1999; Дядечко, 2001], в другом – устанавливают фактический состав выражений, восходящих к одному тексту или автору или к нескольким текстам, обычно объединенным жанровой принадлежностью и / или временем создания [Гладышева, 1971; Мокиенко, 1989; Сальникова, Шулежкова, 1985; Сидоренко, 1991; Шанский, 1995; Дядечко, 1992].

В лингвистических изысканиях сведения об источниках КС(в) нередко перемежаются с данными о функционально-стилистических особенностях изучаемых языковых феноменов, что приводит к появлению работ синкретического характера.

Предваряют их или сосуществуют с ними разнообразные стилистические штудии, посвященные языку и стилю определенного автора, в которых уживаются специфические литературоведческие и лингвистические методики анализа произведения, как, например, в одном из самых ранних исследований данного направления, проведенном В.Дороватовской [Дороватовская, 1911]. Она разбивает статью на две части: в первой анализируются ломоносовские переложения псалмов (проблема собственно литературоведческая), во второй – фрагменты из библейских, точнее ветхозаветных, текстов в «торжественных одах» Ломоносова (проблема общефилологическая).

Похоже, впервые в собственно лингвостилистическом плане к изучению КС(в) художественно-беллетристического происхождения в творческом наследии писателя обращается Л.Б.Перльмуттер в статье под названием «Крылатые» слова в сказках Салтыкова-Щедрина» [Перльмуттер, 1938], примечательным как в том отношении, что (тоже впервые в стилистике) включает бюхмановский термин, так и в том, что скрывает под собой, по сути, два самостоятельных вопроса: один направлен на выявление в сказках Щедрина цитат из сочинений иных писателей и уяснение роли этих вкраплений (ср. возведение исследователем фразы *Люди шли*

вглубь и погибали к начальной строчке пушкинского послания *Во глубине сибирских руд...* [Перльмуттер, 1938]), другой – на определение выражений, рожденных под пером самого сатирика, и анализ их стилистических функций в речи современников и представителей последующих поколений (ср. щедринизмы *Помпадуры и помпадурши, вяленая вобла, премудрый пескарь* и примеры их использования в публицистике [Перльмуттер, 1938]).

В дальнейшем эти два вопроса не совмещаются: ученые изучают либо КС(в) одного происхождения в их функционировании в разных текстах, либо один текст (чаще – идиостиль), в котором фигурируют КС(в), извлеченные, как правило, из разных источников. В первом случае внимание сосредоточено в основном на семантико-стилистических параметрах самих языковых феноменов; во втором – на стилистической, жанровой характеристике текста, формируемой при участии КС(в), и / или на образе автора. Оба лингвостилистических направления имеют свои достижения, традиции.

В рамках первого из них в 1950–60-е годы появились работы о КС(в) из произведений писателей, сыгравших главную роль в создании национальных литературных языков [Литвинов, 1958; Добржанська, 1961; Білодід, 1964]. Выход в свет этих работ, по-видимому, знаменовал собой рождение особого синкретического по своему характеру жанра юбилейных статей, сложившегося во многом благодаря усилиям Л.А.Гладышевой [Гладышева, 1970-1980]. Работы, выполненные в этом жанре, построены по одному трафарету. В них содержится: 1) констатация влияния юбиляра на русскую языковую стихию; 2) определение фактического корпуса введенных писателем слов и выражений; 3) объяснение семантических сдвигов, которые претерпели слова писателя в процессе их превращения в ходовые; 4) иллюстрация использования анализируемых языковых образований в современных контекстах; 5) вывод о жизнеспособности произведений писателя и образов, созданных им.

Среди лингвостилистических исследований другого плана выделяются благодаря своей многочисленности работы о включении художественных образов в повествовательную ткань ленинских текстов, рассматриваемом как один из риторических приемов. Главный теоретический итог этих исследований: 1) создание многочисленных, основанных на разных признаках классификаций литературных цитат (и КС(в) как их части) в идиостиле, синтез которых, безусловно, будет способствовать исчерпывающему типологическому описанию всевозможных инотекстовых вкраплений в речи индивида; 2) уяснение основных функций выдержек из художественных произведений с экспликацией двух ведущих, а именно – сатирической и композиционной.

Если составить перечень всех выявленных учеными функций КС(в) в публицистике и спроецировать его на тот, который был предложен в первом диссертационном сочинении о крылатых оборотах в художественной речи писателя (на материале произведений В.Войновича) Е.И.Зыковой [Зыкова, 1997], то они в целом совпадут, что свидетельствует об универсальном характере применения этих языковых феноменов и о принципиальном решении соответствующей стилистической задачи.

Иной подход к КС(в) в творчестве писателя, с позиций лингвистики (стилистики) текста, был намечен в работе Л.П.Дядечко [Дядечко, 1988]. Как показано на примере творчества В.Катаева, КС(в) вместе с другими типами литературных реминисценций активно участвуют в формировании таких текстовых категорий, как «образ автора», «образ читателя», «персонаж», «время», «пространство», и являются, следовательно, текстообразующим средством.

В целом КС(в) в авторской речи следует рассматривать как стилеобразующий фактор. Специфическими для индивидуально- и функционально-стилистической системы являются количество единиц и предпочтения при выборе конкретного крылатого оборота; их функции; наличие vs. отсутствие смысловой и / или формальной трансформации; предпочтение одного (нескольких) способов преобразований, типичных и / или окказиональных; для художественной речи добавляется участие vs. неучастие в созидании образов автора и читателя, построении речевых партий персонажей, изображении картины мира в координатах времени и пространства.

Третье направление специальных исследований КС(в) в лингвистике можно назвать феноменологическим. Оно ориентировано на изучение структурно-семантических свойств КС(в) как определенных сущностей, имеющих языковую природу, определение места крылатых вы-

ражений (раздельнооформленных образований, далее – КВ) во фразеологической системе, их типологизацию и представлено работами теоретического характера, нередко затрагивающими проблематику двух других направлений. Так, еще в указанной работе И.Е.Тимошенко, посвященной отысканию источников, попутно поднимается важнейший теоретический вопрос о сфере бытования КС(в). Полемизируя со своим немецким предшественником К.Крумбахером, считающим, что «древние пословицы – это не более, как «крылатые слова» и сентенции, принадлежащие литературному языку и, несмотря на свое распространение, носящие характер ученой цитаты» [Тимошенко, 1984: 130], он пишет: «Не все цитаты, которые приводятся из писателей в виде пословиц, можно признать «учеными» и, следовательно, чуждыми народу: можно ли, напр., язык Аристофана считать слишком далеким от народного языка и утверждать, что те многочисленные провербиальные выражения, которые отличают язык аттической комедии, не имеют ничего общего с народною провербиальною мудростью?» [Тимошенко, 1984: 132-133]. Эта мысль, высказанная еще сто лет назад, прямо противоположна укоренившемуся мнению о том, что КС(в) – принадлежность книжной речи, явление, свойственное исключительно дискурсу высокообразованных людей. Действительно, в настоящее время многие обороты из теле- и кинотекстов, детской литературы широко употребляются в речи (ср.: *Дело было вечером, делать было нечего*; *Что вам надо? – Шоколада*; *Ребята, давайте жить дружно!*; *Ну, заяц, погоди!*; *сладкая парочка* и под.).

Приоритет в области специальных теоретических работ принадлежит С.Г.Займовскому, опубликовавшему в 1938 г. статью ««Крылатое слово» и как им пользоваться» [Займовский, 1938]: именно он впервые в русистике весьма строго подошел к интерпретации бюхмановского термина с аргументацией своей позиции, обосновал их лингвистический статус.

Позднейшие исследования велись уже после выхода в свет фундаментальных трудов В.В.Виноградова и выполнялись в русле определенной фразеологической концепции. Наиболее теоретически значимой была работа С.И.Ожегова [Ожегов, 1974], основные положения которой были развиты и дополнены Л.И.Ройзензоном, впервые заявившем о теории крылатых слов [Ройзензон, 1967].

Фразеологов интересовали формально-семантические признаки КВ, их отличие от идиом, условия перехода в идиоматический корпус языка, а также теоретические принципы лексикографирования КС(в) [Прохоров, 1977; Беркова, 1991; Шварцкопф, 1990] – вопросы, в перспективе сводящиеся к ключевой проблеме о лингвистическом статусе КВ.

В разработке многих вопросов, касающихся КВ национальных языков, в диссертационных сочинениях вначале опережали германисты [Свиридова, 1968; Гаврись, 1971], но фундаментальная монография С.Г.Шулежковой [Шулежкова, 1995], бесспорно, вновь вывела русистов на лидирующие позиции. В этой работе определены дифференциальные признаки КВ, впервые выявлены их синтаксические модели, достаточно полно описан фонд КВ русского языка с генетической точки зрения, доказана решающая роль произведений искусства в его пополнении во второй половине XX века.

Итак, в теоретических исследованиях наметился значительный крен в сторону изучения КВ – неоднословных образований, в котором можно выделить два этапа: короткий дофразеологический и ощутимо более длительный и интенсивный фразеологический, логическим завершением фразеологического периода явилось исследование С.Г.Шулежковой.

Сейчас перед лингвистикой стоит задача создания цельной и непротиворечивой теории крылатых слов – одно- и многокомпонентных образований с «печатью авторства».

РЕЗЮМЕ

У дослідженні виявляється 3 напрямки вивчення крилатих слів російської мови: етимологічний, стилістичний, феноменологічний. У останньому виділяється дофразеологічний та фразеологічний етапи.

The author discovers 3 spheres of study of Russian «winged words»: etymological, stylistic, phenomenological. The latter sphere has 2 periods – prephraseological & phraseological.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беркова О.В. Крылатые слова и проблемы их лексикографирования: АКД. – Л., 1991.
2. Білодід І.К. Крилате слово Шевченка // Джерела мовної майстерності Т.Г.Шевченка. – К., 1964. – С. 3-20.
3. Гаврись В.И. Крылатые выражения и их роль в обогащении фразеологического состава современного немецкого литературного языка: АКД. – К., 1971.
4. Гладышева Л.А. Крылатые слова Некрасова – на страницах газеты // Рус. язык в школе. – 1971. – № 6. – С. 13-17.
5. Горбачевич К.С. Дело пахнет керосином // Рус. речь. – 1974. – № 6. – С. 116-118.
6. Добржанська Л.І. Крилаті Шевченкові вислови // Укр. мова в шк. – 1961. – № 1.
7. Дороватовская В.О заимствованиях Ломоносова из Библии // Сб. статей о Ломоносове / Под ред. В.В.Сиповского. – СПб., 1911. – С. 56–57.
8. Дядечко Л.П. Булгаковские тексты – источник пополнения фонда крылатых выражений русского языка // Творчество М. Булгакова: К 100-л. со дня рождения. – К., 1992. – С. 153-156.
9. Дядечко Л.П. Литературные реминисценции как стилеобразующий элемент в художественной речи писателя // Рус. языкознание. – Вып. 16. – К., 1988. – С. 117-123.
10. Дядечко Л.П. Положить душу свою за други своя // Рус. речь. – 2001. – № 4. – С. 89-92.
11. Займовский С.Г. «Крылатое слово» и как им пользоваться // Большевистская печать. – 1938. – № 19. – С. 29-31.
12. Зыкова Е.И. Крылатые выражения в произведениях В. Войновича: АКД. – СПб., 1997. – С. 15.
13. Литвинов В.В. Об онегинских строчках, ставших «крылатыми» // Рус. язык в школе. – 1958. – № 5. – С. 91-95.
14. Мокиенко В.М. В глубь поговорки [Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений]. – 2-е изд. – К. 1989.
15. Мокиенко В.М., Шулежкова С.Г. Еще не вечер // Рус. речь. – 1994. – № 1. – С. 105-108.
16. Ожегов С.И. О крылатых словах (по поводу книги Н.С. и М.Г.Ашукиных «Крылатые слова») // С.И.Ожегов. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М., 1974. – С. 219-227.
17. Перльмуттер Л.Б. «Крылатые» слова в сказках Салтыкова-Щедрина // Рус. язык в школе. – 1938. – № 3.
18. Прохоров Ю.Е. Русские крылатые выражения как объект учебной лексикографии // Актуальные проблемы учебной лексикографии.– М.: Рус. язык, 1977. – С. 136-143.
19. Ройзензон Л.И. К теории крылатых слов // Актуальные проблемы лексикологии: Тезисы докладов лингвистической конф. 5–8 мая 1967 г. – Нсб., 1967. – С. 130-132.
20. Сальникова О.Г., Шулежкова С.Г. Крылатые выражения из области искусства в современном русском языке. – Челябинск, 1985.
21. Свиридова Л.Ф. Обогащение английской фразеологии шекспиризмами: АКД. – М., 1968.
22. Сидоренко К.П. Крылатые слова – американизмы: Лингвистический аспект // Рус. яз. в школе. – 1991. – № 3. – С. 64-69.
23. Тимошенко И.Е. Византийские пословицы и славянские параллели к ним // Рус. филологический вестник. – Варшава, 1894. – № № 1-4.
24. Фойницкий В.Об источнике выражения «Абстрактной истины нет, истина всегда конкретна» // Рус. речь. – 1985. – № 2. – С. 13-15.
25. Шанский Н.М. Евангельский текст и фразеология русского языка // Рус. яз. в шк. – 1995. – № 3-6.
26. Шварцкопф Б.С. Основные параметры описания крылатых выражений современного русского литературного языка // Фразеография в Машинном фонде русского языка. – М., 1990. – С. 110-118.
27. Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие. – Челябинск, 1995. 2-е изд. – М., 2001.
28. Шустов А.Н. Гений чистой красоты // Рус. язык в школе. – 1999. – № 3. – С. 67-69.

Сергій Єрмоленко (Київ)

СЕМІОТИЧНІ СТРУКТУРИ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ (до питання про індуктивну роль хагіоніма як чинника паремійного текстотворення)

Предметом нашого дослідження є висвітлення деяких особливостей функціонування хагіонімів (тобто сакральних найменувань, у нашому випадку – імен святих та назв релігійних свят, пов'язаних з ушануванням постатей та подій священної та церковної історії протягом церковного року) у структурі тих мікротекстів, якими є паремії календарного циклу, зміст котрих відображає події, повторювані з річним інтервалом. Конкретніше, нас цікавитиме той вплив, який хагіонім може справляти завдяки своїм суто формальним, зокрема матеріально-фонетичним, характеристикам на формування структури прислів'я, в якому він виступає; при цьому йдеться про різні, не лише суто зовнішні, а й змістові, аспекти цієї структури.

Конкретним матеріалом для нашого дослідження виступають слов'янські (українські та польські) паремії календарного змісту.

Таке формулювання нашої дослідницької мети природним чином пов'язується з колом завдань, підпорядкованих розроблюваному нами напрямкові семіотико-епістемічних студій, що його можна так сформулювати: вивчення взаємостосунків між комунікативно-епістемічною (-когнітивною, -гносеологічною) перспективою дискурсу в цілому, з одного боку, та знаковою структурою тих (мовних) одиниць, які виступають у тому чи іншому комунікативно-епістемічному дискурсивному різновиді, з іншого. Інакше кажучи, йдеться про співвідношення та взаємозв'язок комунікативно спрямованого способу репрезентації дійсності, або ж репрезентативного стосунку між позначуваним (повідомлюваним) і позначенням (повідомленням) у найширшому (дискурсивному) та найвужчому (індивідуально-знаковому) масштабах і рівнях. Одним з істотних аспектів студій у цьому напрямку може бути, як нам видається, отримання глибших висновків щодо конкретної епістемічної природи дискурсу на підставі спостережень над характером семіотичних структур знакової репрезентації, які виступають у ньому.

Увагу фахівців уже досить давно привернув той факт, що, виступаючи в контексті прислів'їв цього типу, сакральні найменування відіграють роль, яка здатна далеко виходити за межі хронологічного маркування, тобто позначення того чи іншого інтервалу в межах річного циклу (найчастіше таким виокремлюваним інтервалом є один день) за допомогою співвіднесеної з ним дати церковного календаря (місяцеслова), пов'язаної з поминанням (пошануванням пам'яті) певного угодника або ж події. Не раз було відзначено, що хагіоніми здатні зазнавати в даному контексті переоцінки та переосмислення, загальним наслідком котрого є те, що, за О.О.Потебнею, можна окреслити як вторинна міфологізація, зміст якої й розкривається у змісті, а іноді на рівні внутрішньої форми відповідного прислів'я [Савинов, 1881: 15-58; Потебня, 1905: 403-404; Афанасьев, 1988: 427-431]; серед робіт, присвячених цій проблемі, варто окремо виділити виступ С.М. та М.І.Толстих на X Міжнародному з'їзді славістів («Народная этимология и порождение славянского ритуального текста» [Толстая, Толстой, 1988: 71]). Однак, є підстави вважати, що функції, реалізовані хронологічними маркерами-хагіонімами у структурі календарно-паремійних мікротекстів, є, загалом, достатньо різноманітними, отже, ширшими і не обов'язково пов'язаними з певною, зокрема паронімічною (народно-, чи пар-, етимологічною), реінтерпретацією чи переосмисленням їхньої внутрішньої форми. Важливим є питання взаємовідношення між цими різноплановими функціями, а також їхня семіотико-епістемічна оцінка; у зовнішньомовному план і– питання ареальної дистрибуції зазначених функціональних різновидів хагіонімічних конституентів календарно-паремійних мікротекстів.

Отже, як уже було зазначено, першою й неодмінною функцією хагіоніма у структурі тексту календарної паремії є виконувана ним роль хронологічного маркера, приписуваного певному станові речей, пор. : укр. ***На Семена*** *горобці збираються в табунці*; *як* ***на введеніє*** *була вода, то вліті буде молоко* [ПП, 1989: 398]; пол. ***Na święty Mateusz*** *jeśli mróz, jeszcze sanie do szopy włóż*; ***Na święty Mateusz*** *płaszcz miej, a* ***na święty Michał*** *futro wdziej* [Kolberg, 1977: 251]. Цим справа, однак, не вичерпується, оскільки патрон (чи, ширше, сакральний денотат) того чи іншого дня (чи й іншого періоду) часто постає у цих мікротекстах як цілком світський складник співвідносної з певною датою ситуації, при цьому виступаючи в межах цієї ситуації з більшою або меншою активністю. Природно, що такі додаткові сенси, пов'язані з денотатом хагіоніма, відображаються як у глибинній семантичній структурі паремії, так і на її поверхневому формально-граматичному та лексичному рівнях [Єрмоленко, 2002: 23-30].

У даному випадку нас, однак, цікавлять такі текстотворчі (або релевантні в цьому плані) властивості сакральних імен, які стосуються до суто зовнішньої, матеріально-фонетичної сторони цих утворень. Як видається, ці властивості виразно розпадаються на два істотно різні типи (між цими останніми встановлюються й перехідні, суміщені випадки).

Перший з даних типів представляють приклади, коли хагіонім експліцитно (часом й імпліцитно) зіставляється в тексті паремії з іншим, більш або менш співзвучним із ним словом.

Важливо підкреслити, що співзвучність має у цьому випадку, так би мовити, кореневий характер, стосуючись передовсім лексичного осердя слова – його основи; інакше кажучи, зіставлення слів, виявляючи їхню подібність, ніби представляє їх такими, що містять спільний, тотожний корінь і відтак є пов'язаними генетично, а отже, й семантично, пор.: укр. ***Варвара заварить**, Сава закалить, а Никола закує*; ***Варвара** кусок ночі **ввірвала**.*

Конкретні стратегії пошуку співзвучного слова для його ототожнення з хагіонімом, як і підстави осмислення цієї співзвучності, можуть бути досить різними, зокрема, в залежності від того, чи співвідноситься відповідна календарна ситуація із суто об'єктивним станом речей, непідвладним людському втручанню, чи, навпаки, вона формується у тому чи іншому ступені згідно з суб'єктивними намірами та вчинками людини, пор.: укр. *Як **на Мокрини** дощ, то осінь буде **мокра**; Федор-**Студит** землю студить; Прийшов **Улас** – з печі злазь; На **стрітення** земля з весною **зустрічаються*** (в останньому прикладі виступають співзвучні слова, які дійсно є однокореневими; для нас, однак, важливим є те, що Стрітення, назва святкування події священної історії, ви- чи перетлумачується тут у календарно-паремійному сенсі й вираження цього нового сенсу мотивується тут зіставленням з іншим, на цей раз генетично пов'язаним словом саме на підставі їхньої подібності). У разі, коли йдеться про певні людські дії, що підлягають тому чи іншому унормуванню, хагіонім навіть може виступати як головний фактор, що зумовлює термін їхньої реалізації: природно, що діти в селі йшли до школи після літа, але формулювання звичаю починати заняття ***на Наума*** (*щоб наука **на ум** ішла*) грунтується саме на формі імені патрона відповідного дня, хоча, звісно, не можна виключити, що ця зафіксована у паремійному вжитку інтерпретація є вторинною.

Істотно іншою текстотворчою функцією, властивою хагіонімам у складі календарних прислів'їв, є та, котра пов'язана з їхнім уживанням у складі рими – для утворення римованого паремійного мікротексту. Одразу ж зауважимо, що серед календарних паремій є й такі, що є римованими й мають у своєму складі хагіонім, але цей останній не виконує жодної римотворчої ролі, напр.: пол. *W dzień **Maryi Nawiedzin**, gdy deszczyk porosi, czterdzieści dni podobnych po sobie przynosi*. Проте, наскільки можна судити, серед римованих прислів'їв зазначеного типу переважають усе ж ті, в яких сакральне найменування виступає в позиції римування: *Wraz z **Szkaplerną Matką** na zagon, **czeladko**!*. Таке переважання виглядає цілком природним, оскільки сакральний хронологічний маркер у мікротекстах даного типу є одним з їхніх провідних компонентів, а позиція римування у складі цих утворень, поряд з їхнім початком і кінцем, безумовно належить до числа синтаксично сильних.

Наслідком римування, як і у випадку паронімічної чи семантичної реінтерпретації, є зіставлення й відтак зближення співзвучних одиниць. Проте семіотичний характер цього зближення й самої співзвучності в даному випадку є істотно відмінним. У разі римування звукова відповідність локалізується в кінцевій частині відповідних лексичних одиниць, внаслідок чого подібність охоплює тут не лексичне ядро зіставлюваних слів, їхню основу, а ту їхню частину, де зосереджується граматична (словозмінна), а також лексико-граматична (словотвірна) інформація.

Таким чином, те значеннєво спільне, яке встановлюється між зіставлюваними одиницями в результаті їхнього звукового співвіднесення, є пов'язаним із тими їхніми аспектами, котрі стосуються узагальнено-формальної й, дослівно передаючи відповідний латинський граматичний термін, випадкової (пор. лат. *accidens* «випадковість», пізніше також «словозміна») сторони їхньої семантики. Натомість із цією спільністю сполучається, підкреслюючись нею, відмінність римованих утворень власне як лексичних одиниць. Це, в свою чергу, надає даному зближенню формально-умовного характеру; воно виконує тут передовсім естетичну, сказати б, орнаментальну роль у формуванні структури паремійних мікротекстів.

Але щойно сказане аж ніяк не означає, що в тому випадку, коли хагіонім виступає у складі рими, смислове співвідношення між ним та іншим, апелятивним, компонентом римованої пари неодмінно є цілком довільним; цей інший римований компонент позначає щось, що так або інакше, у тому чи іншому сенсі можна витлумачити як пов'язане із загальним сенсом прислів'я і з репрезентованою ним повторюваною щороку ситуацією: пол. *Na dzień*

świętego ***Marcina*** *lepsza gęś niźli* ***źwierzyna***; *Na świętego* ***Marcina*** *najlepsza* ***gęsina***; *patrz na piersi, patrz na kości, jaka zima nam zagości* (за традицією цього дня смажили гуску і з її кісток передрікали, якою буде зима); *Od świętego* ***Marcina*** *zima* ***się zaczyna***; *Świętego* ***Marcina*** *– stary, do* ***komina!***. У наведених пареміях слова, співвіднесені через посередництво рими з ім'ям святого Мартина, – це назви харчової сировини, а також лексеми, що є прямо чи опосередковано пов'язаними з вираженням початку холодів; варто зауважити, що в останньому прикладі ця метеорологічна зміна зображується не узагальнено-прямо, а через вказівку, теж досить непряму, на потребу обігрівання хати, і можна сказати, що вираження змісту цього прислів'я його внутрішньою формою базується на асоціації за суміжністю між цілісною ситуацією, станом речей у цілому та його конкретним проявом, звідки й зіставлення *Мартина* й *комина*.

Але якщо в усіх цих випадках, у тому числі й останньому, римоване зіставлення хагіоніма й апелятивної лексеми видається цілком природним, ґрунтуючись на логіці речей, то в інших прикладах співзвучність як текстотворчий принцип, потреба організації мікротексту на засаді римування домінують, унаслідок чого зміст прислів'я ніби заднім числом підлаштовується під лексичний матеріал, наявний для рими, а зв'язок апелятивного й сакрально-ономастичного компонентів потребує спеціальної мотивації (звісно, при цьому доводиться враховувати й можливість незрозумілості такого зв'язку з точки зору «стороннього» сприйняття), пор. у цьому плані наступні прислів'я: пол. ***Kucharka*** *od świętego* ***Marka*** (у коментарі зазначається, що це є негативним окресленням, оскільки відповідний день, 25 квітня, не є відповідним терміном для початку служіння); *Na świętego* ***Marka*** *wyłazi groch z* ***garka***; *Święty* ***Marek*** *rzucił do wody* ***ogarek***. Останнє прислів'я позначає потепління води у водоймах на цю пору (пор. протилежну за змістом українську паремію, де чинником охолодження води виступає пророк Ілля). Важко судити, чи відображає ця паремія якесь народно-міфологічне уявлення про участь євангеліста Марка у подіях, пов'язаних зі зміною пір року, але можна припустити, що саме співвіднесення *Marek* (як позначення дати) та *ogarek*, співзвучних слів, об'єднаних, крім того, рисою «такий, що має досить високу температуру, теплий», дало первісний поштовх для появи цього вторинного паремійного міфу.

З іншого боку, потреба в саме римованому вираженні певної народно-календарної інформації може призводити до того, що задля створення рими логічно необхідне слово отримує відповідне «одноразово-індивідуальне» оформлення, відповідників якого в звичному вжитку цієї лексеми немає, пор.: пол. *Mateusza-dosieusza* (на цю пору, тобто до 21 вересня, озимі вже мали бути всі посіяні); укр. *На* ***Якова*** *трава* ***ніякова***. У першому з цих прислів'їв виступає слово *dosieusz*, що як таке відсутнє у польській мові; що ж до другого прикладу, то тут можна припустити, що за прикметником *ніякова* ховається прикметник *ніяка*, відповідним чином видозмінений для потреб римування. Додамо, що такі зміни в контексті римованих паремій не обов'язково мають місце у співвіднесенні лише з хагіонімом [Leszczyński, 1996: 328-336].

Таким чином, хагіонім виступає в усіх цих випадках як індуктивна категорія: вживаючись як хронологічний маркер, інваріантно пов'язаний з певною річною датою, він здатен впливати якщо не на самий зміст і витлумачення пов'язаних із цією датою звичаїв та прикмет, то на спосіб, як значеннєвий, так і формальний, паремійної репрезентації цього змісту. Ця відмінність, як видається, зумовлена семіотичним чинником: співвіднесенням імені до позначуваного.

У разі паронімічного перетлумачення, а також реінтерпретації внутрішньої (семантичної) форми, основою для «кореневого» зближення сакрального оніма та апелятивної лексеми є не лише сприйняття подібності за формою як ознаки подібності за значенням (як конкретного різновиду схеми мислення, згідно з якою причина та наслідок є подібними між собою), а й сприйняття імені як істотного інгерентного атрибута його носія, атрибута, який відтак відображає на собі істотні риси цього останнього: отже, саме подібність позначень постає тут як ознака зв'язку, що поєднує позначені об'єкти. Таке сприйняття, як відомо, є властивим тому способу мислення, який називається міфологічним.

Навпаки, зближення через співзвучність таких ознак, які мають стосунок до граматичних та словозмінних аспектів слова, тим більше тоді, коли апелятивний лексичний матеріал відповідним чином видозмінюється для такого формального зближення, – це, як здається, свідчить про досить відмінний епістемічний характер структури зв'язку між знаком і його об'єктом. З одного боку, таке маніпулювання мовним матеріалом з метою його естетичної обробки, яке має тут місце, вказує, наскільки можна судити, на те, що згаданий зв'язок уже значною мірою ослаблений і не сприймається як нерозривне внутрішньо необхідне співвідношення. Але водночас зближення шляхом римування не набуває лише формально-естетичного характеру. Тут ніби відбувається вторинне, суб'єктивно детерміноване ототожнення різних позначуваних за допомогою ідентичності їхніх відносно другорядних формальних рис; інакше кажучи, тут, хоч і вторинним чином, у вигляді естетичної гри з мовним матеріалом, але все ж знаходить свій вияв міфологічна ментальність.

Два зазначені різновиди стратегії текстотворчого вживання хагіонімів у прислів'ях (їх можна назвати лексико- та флективноцентричним) можуть розглядатися у загальнотеоретичному сенсі як типологічні параметри, що здатні характеризувати календарно-паремійні корпуси, причому як узяті самі по собі в окремих мовно-культурних ареалах, так і в плані дистрибуції цих параметрів між зазначеними ареалами. Тому є підстави вважати, що структурна різниця між східно- та західнослов'янськими пареміями полягає у переважанні в перших першого (кореневого) різновиду, а в других – другого. Важливим видається можливість екстраполяції результатів таких спостережень у більш загальну площину, пов'язану з відображенням у цих паремійних мікротекстах особливостей ментальності їх носіїв та користувачів.

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает свойства хагионимов как индуктивного фактора календарно-паремийного текстообразования и выделяет две разновидности связанных с ними стратегий порождения провербиального текста.

The author discusses properties of hagionyms as inductive constituents of calendar proverbs and establishes two types of text-generating strategies connected with them.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев А.Н. Живая вода и вещее слово. – М., 1988. – С. 427-431.
2. Єрмоленко С.С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О.О.Потебні // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 45-54.
3. Єрмоленко С.С. Про деякі лінгвосеміотичні особливості календарних паремій // Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія: Зб. наук. праць. Частина перша. – К., 2001. – С. 351-359.
4. Єрмоленко С.С. Із семіотичних спостережень над граматикою сакральних імен у прислів'ях календарного циклу (за матеріалами зібрань В.І.Даля) // Владимир Иванович Даль и современные филологические исследования. Сб. научн. работ. – К., 2002. – С. 23-30.
5. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905.
6. ПП – Українська народна творчість: Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність. – К., 1989.
7. Савинов М. Народная этимология на почве языка российского // Русский филологический вестник. – 1881. – Т. 21. – С. 15-58.
8. Толстая С., Толстой Н. Народная этимология и порождение славянского ритуального текста // X международен конгрес на славистите. София. 14-22 септември 1988 г. Резюмета на докладите. – София, 1988. – С. 71.
9. Kolberg O. Przysłowia. – Warszawa, 1977.
10. Leszczyński Z. Przysłowiowe nowotwory rymowe // Język Polski. – 1996. – LXXVI. – № 4-5. – S. 328-336.

Ірина Зінченко (Чернівці)

МІЖМОВНІ ЗВ'ЯЗКИ У ТЕРМІНОЛЕКСИЦІ ХУДОЖНЬОГО ВИШИВАННЯ

Проблема номінації – одна з найскладніших і найцікавіших у теоретичному і практичному планах проблем. Це, зокрема, дослідження номенів з боку їх внутрішньої форми у межах тематичних чи лексико-семантичних груп, вивчення принципів номінації, дослідження механізму номінації, тобто вивчення номінативної техніки, способів і засобів творення назви.

Вичленуванням та аналізом різних тематичних і лексико-семантичних груп займалися мовознавці Я.Ю.Вакалюк, В.О.Винник, П.Ю.Гриценко, Л.Л.Гумецька, Н.П.Дейниченко, Й.О.Дзендзелівський, Я.В.Закревська, Ж.В.Красножан, В.В.Манівчук, О.А.Могила, Л.А.Москаленко, М.В.Никончук, Н.П.Прилипко, Й.Ю.Пуйо, П.Ф.Романюк, І.В.Сабадош, Т.П.Терновська, Л.Д.Фроляк, Н.В.Хобзей та ін. На матеріалі окреслених лексико-семантичних і тематичних груп лексики розв'язуються різноманітні теоретичні та практичні питання лінгвістики, зокрема словотвору й номінації. Однак і досі залишаються поза увагою дослідників багато її галузей. Зокрема, мало вивчена ТГЛ народних промислів, не всі їх різновиди представлені повно. Потребує більш глибокого вивчення лексика художнього вишивання. Як показали результати спостережень, ця ТГЛ має складну внутрішню структуру й на основі взаємодії принципів опозиційного протиставлення і семантичної спільності поділяється на такі ЛСГ: 1) назви орнаментів та їх елементів; 2) назви вишивальних технік; 3) назви процесів; 4) назви вишитих виробів та їх елементів; 5) назви матеріалів, на яких і з допомогою яких вишивають: а) назви тканин; б) назви ниток; в) назви знарядь; 6) назви кольорів.

Мета статті полягає у виявленні особливостей засобів номінації лексико-семантичної групи на позначення вишивальних технік ВТ (далі – ВТ) і передбачає розв'язання таких **завдань:** з'ясування ступеня продуктивності *запозичених* лексем для називання ВТ; введення у науковий обіг лексики вишивального промислу обстежених гуцульських і суміжних з ними говірок. Аналізована ЛСГ охоплює номени 92 поширених на досліджуваній території ВТ і нараховує 2804 утворень (32%) від усіх зафіксованих назв.

Матеріали і результати дослідження можуть бути використані при укладанні загальномовних та термінологічних словників, «Словника українських народних говорів», при підготовці курсу діалектної лексикології української мови; для порівняльно-історичних, семасіологічних і етимологічних студій слов'янських мов.

Потреба у позначенні нового реалізується не тільки шляхом творення похідного однослівного чи складного найменування на основі лексичних і словотвірних ресурсів рідної мови, але й через використання запозичень. Вони наявні в усіх мовах світу, проте кількість їх, ступінь засвоєння зумовлені конкретними мовними і позамовними факторами. Глибоко вкорінюючись у мову, такі лексеми від покоління до покоління можуть не сприйматися носіями мови як запозичення, займати рівноправне місце серед інших словникових одиниць, функціонуючи за законами мови, яка їх запозичила.

Творення найменувань ВТ шляхом запозичення іншомовної назви ВТ у досліджуваних говірках становлять 3,8% і посідають IV місце за ступенем продуктивності. Окрім однослівних запозичень (25 назв), виявлено також 18 запозичень, які входять до складу назв-словосполучень. Вони розглядатимуться нами серед запозичень з відповідної мови .

Найбільша кількість запозичень для позначення ВТ – це германізми, з яких 8 – однослівні найменування, а 7 – входять до складних назв., напр.: *муштир: муштир гапт тований ра хований* 'лиштва' – з нім. Muster 'взірець' [СНМ, 1994: 186]; *гакл'а, гакл'у ван'е* 'петельковий шов' – від нім. Haken 'гачок', hakeln 'плести гачком'; *гапт товане, гапт тове, гафт, гафтиком, гаф тована сме р'ічка, гаф товане, гаф товане за ри сунком, гаф тове, гаф тово, гафтом* 'гладь і її різновиди' – запозичене у досліджувані говірки з нім., можливо, через польське посередництво; у нім. мові heften 'прикріплювати, зшивати' [ЕСУМ, І, 1982: 469]. В українській мові – *гапту вати* 'вишивати шовковими, вкритими тонким шаром золота чи срібла

нитками різного гатунку чи взагалі вишивати' [СУМ, II, 1971: 28]. *Лишт ва* 'лиштва' з німецької Liste 'край, борт, рубець', можливо, через посередництво польської мови – пол. *listwa* 'кайма, обшивка', 'вишивка у вигляді прямої гладі' [ЕСУМ, II, 1985: 253]. *Ште п'їўка, ште пованка, ште п'івочка, ште поване, ште п'їўкойу, ште пован'е* 'стебнівка' , через польське посередництво з нім. *stepp, stop – steppen* 'прошивати ковдру' [БСНЯ,П:138, 1969:17] (пор. у спеціальній літературі «ручна строчка», «строчити» 'прошивати наскрізь' [Гасюк,1981:57]. *Штип, шти почок* 'затяганка'; *ш типоў* 'клітка проста', *ш типом* 'гладь з обвідкою-штапівкою', *старо в'іц'кий штип* 'кучерявий шов', *шти хи* 'півхрестик', *поўний штип* 'путанка', через польську мову з нім. Stich 'стібок' [ЭСРЯ, 1989: 495]. *Штриш ки, шт рижчики* 'півхрестик' – від нім. Strich 'риска' [СІС, 1975: 754]. *Дубел' т'іўка: ни зинка-дубел' т'іўка* 'низинка замкова' з нім. dubelt 'подвійний' [ЕСУМ, II, 1985: 137]. *Латер: х рестик коло х рестика латер* 'хрестик косий'- з нім. lateral 'боковий, поздовжній, у горизонтальному напрямку' [БСНЯ, I, 1969: 17]. *Шта хетинка: ме режка шта хетинка* 'одинарний прутик' – з нім. Stahet 'огорожа' [БСНЯ, II, 1969: 169]. *Ш терна, штер н'атко, ш терна ште п'іўкоў* 'точна гладь «настилування»', *ме решка штер н'атко* 'клітка' – з нім. Stern 'зірочки' [БСНЯ, II, 1969: 143].

Серед найменувань ВТ є також запозичення з румунської мови, зафіксовані, в основному, в Путильському районі Чернівецької області, що зумовлено безпосередністю контактів вишивальниць – носіїв говірок різних мов – і можливістю ділитися з іншими творчим доробком.

Маш катик, маш катичок 'зубцювання', 'ретязь кольоровий', 'петельковий шов' з рум. *Mascat* 'маскувальний, потайний' [РРС, 1980: 807] (за виконуваною функцією ВТ в орнаменті чи у виробі), а також, можливо, з діал. 'бантик' (за подібністю складових елементів техніки до предметів побуту: до прикрас – за формою і будовою). Назва іноді виконує функцію лексичного відповідника до назви «*поверхниця*» 'складова частина орнаменту' – за будовою). *Бу ката: с нурчик бука т ковий коло совий* 'ретязь кольоровий' – з рум. *bucatic:* 'шматочок' [РРС, 1980:194] (за будовою: частина ВТ). *Буту кане: буту кане зў йоздочки* 'точна гладь' ; *буту кане ў три сторо ни* 'занизування' – з рум. *butucanos* 'колода' [РРС, 1980 : 205] (за подібністю до предметів побуту» : форма складових елементів). *Д'ісем новане* 'стебловий шов' (з рум. *desen* 'рисунок' [РРС, 1980: 438] – спосіб виконання, що полягає у довільності напрямку накладання стібків. *Инкри цале* 'низинка замкова' – з рум. *crucis* 'косий' [РРС, 1980: 350] (спосіб розміщення і форма складових елементів (нерівна) – рисунок, утворений під час виконання ВТ, нагадує кривульку). *Рекис, рекез* 'ланцюжок', 'соснівка' з рум. retez 'ланцюжок' [РРС, 1980: 1225] (подібність до предметів побуту: до прикрас – за формою і способом розміщення елементів ВТ відносно один одного. *Сирма: ру мунска сирма* 'вишивання золотянкою' – з рум. sirma 'дріт' [РРС, 1980: 1316] (мотивоване подібністю матеріалів, що застосовуються у ВТ, до інших матеріалів, названих стрижневим словом – за внутрішніми властивостями (міцність) і зовнішнім виглядом – нагадує дріт).

Третє місце за кількістю фіксацій посідають запозичення із французької мови, з яких 3 – однослівні, 2 зафіксовані у довідковій літературі з художнього вишивання («кордоне» і «вузлики «рококо»«), а 3 – входять до складу словосполучень. До обстежуваної нами ЛСГ найменувань ВТ вони потрапили, в основному, через російську мову. *Ришел'е* 'прорізна гладь' : «фришельє» 'ажурне вишивання, в якому краї малюнка обметані петельним швом' [СІС, 1975: 591]. Найменування ВТ у французькій мові утворене від прізвища французького кардинала Рішельє (*Richelieu*) шляхом переходу власного імені у загальну назву. У досліджуваних говірках описувана лексема вживається іноді для позначення ВТ зерновий вивід , оскільки ця ВТ утвореними за рахунок стягнення ниток отворами створює враження прорізної ажурності

ВТ прорізна гладь . *А джур* 'прорізна гладь' , з фр. *a jour* 'ажурний, просвітчастий' [ЕСУМ, І, 1982: 51], що складається з прийменника *а* 'при' і *jour* 'день, світло, отвір, просвіт'. *Кордоне: шоў кордоне* 'петельний шов', з фр. *cordon* 'мотузка; шнурок; тасьма; бордюр, межа' [ЕСУМ, ІІІ, 1989: 15; ФРС, 1971: 196]. *Рококо: вузлики рококо* 'обкрутка', з фр. *rococo* 'з викрутасами, примхливий' [ФРС, 1971: 753] (передає спосіб розміщення вишивальної нитки відносно голки – навколо: для виконання названої ВТ нитка намотується навколо голки і вколюється у вишивальну тканину, внаслідок чого утворюється вузлик у стилі рококо). *Ф'ілейка* 'зерновий вивід', через рос. мову запозичено з фр. *filet* 'вишивка на нитчастій сітці' [СІС, 1975:707; ФРС, 1971: 365]. *Гобелен: гобеленовий шоў* 'півхрестик' , з фр. *gobelin* 'килим з художньо витканою картиною' [ФРС, 1971: 406]; назва є лексичним відповідником до утвореної на рідному ґрунті назви *килимковий шоў* 'півхрестик'. *Муар: муаровий шоў* 'набирування поздовжнє' – через посередництво російської мови з фр. *moire* 'тканина з шовку з хвилеподібним вилиском' [СІС, 1975: 451] – полімотивована назва, вживана переважно у спеціальній літературі з художнього вишивання [Кулик, 1958: 70; Захарчук-Чугай, 1988: 74]. Особливість виконання ВТ *муаровий шоў* 'набирування поздовжнє' полягає у тому, що всі стібки розміщені паралельно в горизонтальному напрямку з перестягами на одному рівні, створюючи хвилеподібну структуру вишивальної площини, чим і пояснюється виділення мовцями у цієї ВТ чи її елементах ознак подібності до явищ природи . Отже, диференціація відбулася тільки на рівні ознаки: «один навпроти одного» – «з виступами», а тому може бути виявлена і відбита у найменуваннях лише професійними вишивальницями. *Тамбур: тамбурний шоў* 'ланцюжок', через російську мову з фр. *tambour* 'барабан'; *tambour a broder* 'круглі п'яльця, ремесло вишивання на п'яльцях' [ФРС, 1971:819]; 'вишивання або в'язання петля в петлю' [СІС, 1975:652], для виконання якого в XIX ст. були введені круглі п'яльця, що послужило мотивом номінації цієї ВТ, утвореної за семантичною моделлю: знаряддя чи матеріали виконання ВТ > назва ВТ.

Запозичення з польської мови нечисленні (3 назви), деякі з них – *дзвунка* – входять до складних найменувань. *Дзвунка: дзвунка штеп'іўкоў* 'точна гладь' – з пол. мови *dzwonka* 'бубна' (у картах) [ЕСУМ, ІІ, 1985: 57]. Назва *фастриґац'йа, фастриґоване* 'затяганка' – з пол. *fastriga* 'нитки для намітування', fastrygować' 'прошивати на живу нитку' [ПРС, 1941:55]. *Цироване* 'затяганка', *очки церовані* 'виколювання «солов'їні вічка»' – з пол. *cerować* 'зашивати, лагодити' [ПРС, 1941: 45], що мотивується подібністю до інших різновидів рукоділля чи ремесел і практичним застосуванням ВТ – за виконуваною функцією.

Серед найменувань ВТ є також запозичення з латинської мови: *апл'ікац'йа* 'аплікація' , через посередництво польської мови з лат. *applicatio* 'приєднання' [ЕСУМ, І, 1982: 79] .*Цирка* 'різновид мережки' (лат. *cirkus* 'коло' [СІС, 1975: 741]. *Л'ін'йа: л'ін'йка* 'стебловий шов' , *л'ін'йне* 'стебнівка', *л'і'н'іуц* 'затяганка', *л'ін'йка ў косичку* 'ланцюжок' , можливо, через польську або німецьку мову з лат. *linea* 'лінія, межа' [ЕСУМ, ІІІ, 1989: 264].

Поодинокі вияви запозичень з тюркської і перської мов, напр., *б'ісер* 'вишивання намистинками', через старослов'янську мову запозичене з тюркської (булгарської) [ЕСУМ, І, 1982: 202] (мотивом номінації послужили матеріали виконання ВТ – метонімічне перенесення: матеріали виконання ВТ > найменування ВТ). *Парча: кривул'ка парчова, кривул'ка парчоў, парча кривул'коў шита, кривул'ка на чотири нитки парчоў* 'вишивання золотянкою', з перськ. *parca* 'складноузорчаста тканина, виткана золотом і сріблом або матеріалами, що їх імітують' [СІС, 1975: 504]. У досліджуваних говірках лексема *парча* використовується також для позначення блискучих металевих ниток, які застосовуються у ткацтві, а також, рідше, у вишиванні (паралельні назви: *сухозолот', др'ім'*).

Серед русизмів (чотири однослівних і одне комплексне найменування), вживаних окремими мовцями, зафіксовано такі назви ВТ: *греб'і шок* 'петельний шов'; *йолочка* 'соснівка'; *луговички* 'виколювання «колесики»'. *Штопка* 'клітка проста', з рос. *штопать* 'зашивати дірку, переплітаючи нитки' (з нім. *stopfen* або гол. *stoppen* 'церувати, затикати' [ЭСРЯ, 1989: 495] – мотивоване подібністю до інших різновидів рукоділля, ремесел чи їх елементів. *Шчитовий: шчитова глад';* 'гладь коса оздоблювальна'; *глад' шчитова гал'і цейска* 'занизування', з рос. *считать* 'рахувати' – у фаховій літературі з художнього вишивання для цієї ВТ використовується номен-калька «гладь рахункова». Ці назви ВТ запозичені вишивальницями обстежуваного регіону, очевидно, з російської фахової літератури.

Інколи важко визначити, лексеми яких мов послужили для матеріалізації тієї чи іншої ознаки ВТ.

Так, наприклад *зиґзаґ* 'тристібкова кривулька' – запозичення з фр. чи нім. мови (фр. *zigzag* походить від нім. *Zickzack* з первісним значенням «підкоп»); слово виникло у військовому мистецтві ведення облоги для назви звивистих окопів, траншей, схожих на літеру z, звідки й відповідна назва [ЕСУМ, ІІ, 1985: 261].

Шляхи проникнення запозичених назв ВТ у говірки вимагають окремого дослідження.

До питання доцільності введення запозичених назв ВТ як нормативних необхідно підходити досить обережно; потрібно уникати поповнення словникового фонду надмірною кількістю утворених таким шляхом найменувань, напр., штопати [СУМ, XI, 1980: 541] – замість церувати або лагодити (з вказівкою на об'єкт). За даними 11-томного Словника української мови, запозичення з російської мови (*штопати*) вважається нормативним, з польської (*церувати*) – діалектним, у той час, як український відповідник *лагодити* (з вказівкою на об'єкт дії) не називається.

Іноді нелегко встановити, які саме ВТ були запозиченими, які становлять спільний мистецький вишивальний фонд, а які створено в Україні, в її окремих регіонах. Зауважимо, що, на жаль, доступ до публікацій-розвідок про українське вишивання В.Білецької, О.П.Косачевої, М.А.Новицької, В.Шухевича, які зберігаються у спецфондах бібліотек, музеїв чи приватних зібраннях, впродовж тривалого часу був обмежений.

РЕЗЮМЕ

Создание названий вышивальных техник путем заимствования иноязычного названия в гуцульских и сопредельных с ними диалектах составляют 3,8% и занимают четвертое место по степени производительности. Кроме однословных заимствований, выявлен также ряд заимствований, которые входят в состав названий-словосочетаний. Наибольшую часть составляют заимствование из немецкого, французского, румынского языков. Заимствования из польского, латинского немногочисленны; выявлены одиночные проявления заимствований из тюркского и персидского языков. Среди русизмов для вышивальных техник зафиксировано пять названий.

The article deals with the etymological structure of terms. Loan terms take 3,8% in needlework terminology. This system consists of words and word-combinations. The main body consists of German, French, Romanian terms. The number of Polish and Latin terms is less important, as Persian and Turkish. Five terminological units are borrowed from Russian.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гасюк О.О.Художнє вишивання, Альбом.—К.: Вища школа, 1981.-103 с.
2. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. – К.: Наук.думка, 1988. – 190 с.
3. Кулик О. Українське народне художнє вишивання. – К.: Держ. вид-во образотв. мист. і муз. літ., 1958. – 77 с.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ НАЙМЕНУВАНЬ ДЖЕРЕЛ

1. БСНЯ – Большой немецко-русский словарь (под ред. О.И.Москальской): В 2-х т. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969.
2. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука. В 7 – К.: Наук. думка, 1982-1988. – Т.1-3.
3. ПРС – Польско-русский словарь (под ред. М.Ф.Розвадовской). – М., 1941.
4. РРС – Румынско-русский словарь (под ред. Г.Болокана). – М.: Русский язык, 1980.

5. СІС – Словник іншомовних слів (за ред. О.С.Мельничука). – К.: Вид-во Ан УРСР, 1975.
6. СНМ – Словник німецько-український. – Ірпінь, 1994.
7. СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.І-ІІ.
8. ФРС – Французско-русский словарь (под ред. К.А.Ганшиной). – М.: Сов. Энциклопедия, 1971.
9. ЭСРЯ – Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1989.

Наталя Іваницька (Вінниця)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНАЧЕННЄВИЙ ПОТЕНЦІАЛ АБСОЛЮТИВНИХ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

Лексикологічна і граматична природа як українського, так і англійського дієслова, особливо в порівняльному аспекті, вивчені ще недостатньо. Його лінгвістичну сутність адекватно можна розкрити лише на основі дослідження взаємопов'язаних теорій, що стосуються різнорівневої природи дієслова як частини мови в цілому, а також окремих його парадигматичних класів.

Розвиток лінгвістичної думки, комплексний підхід до аналізу мовних реальностей спричиняються до того, що традиційні мовні одиниці, явища, категорії, їхні дефініції, класифікації зазнають деяких уточнень або доповнень [Загнітко, 1996: 190; Іваницька, 1986: 87]. Тому цілком закономірно, що в процесі дослідження дієслівної лексики почали вичленовувати клас дієслівних лексем під назвами «абсолютивні» (Г.О.Золотова, А.П.Загнітко, Н.Л.Іваницька), «автосемантичні» (Є.Г.Гулига, Н.Я.Дзюбишина-Мельник), «дієслова закритої семантики» (Р.М.Гайсина), «інтраслятивні» (І.М.Арібжанова, В.В.Мозгунов), «безінтенційні» (М.П.Володченков) та ін.

Незважаючи на суттєві відмінності абсолютивних дієслів, на їхню велику кількість у системі української та англійської дієслівної лексики, вони ще не були об'єктом спеціального вивчення. З огляду на це дослідження таких дієслів у ракурсі виявлення їхньої природи та встановлення лексико-семантичних параметрів є не тільки актуальним, але й новим у теорії взаємозв'язку лексики та синтаксису української та англійської мов.

Ми ставимо за мету показати, яким потужним семантичним потенціалом володіє такий пласт дієслівної лексики української та англійської мов, як абсолютивні дієслова.

Абсолютивні дієслова ми усвідомлюємо як такі, що своїм внутрішнім потенціалом не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами із об'єктним чи обставинним значенням. Співвідношення абсолютивних дієслів із реаліями позамовної дійсності забезпечує їхній власний фонемний склад, оскільки такі дієслова «мають достатнє семантичне наповнення» [Дзюбишина, 1979: 8] (укр.: *верховодити, капризувати, кашляти, кувікати, нявкати, пустувати, слабнути, хворіти, хмеліти, шуміти;* англ.: *to ache, to creak, to growl, to jingle, to loaf, to ring, to rise, to roam, to snarl, to squeak*).

Функціонування абсолютивних дієслів як в українській, так і в англійській мовах, має свої особливості, зумовлені передусім семантичною структурою дієслівного значення та природою мови в цілому. Тому вивчення таких слів в обох мовах, порівняння їхніх семантичних ознак є підґрунтям для уточнення деяких питань лексикології, семасіології, а також стилістики, лексикографії та культури мови.

Слід зазначити, що система дієслів абсолютивної семантики української мови значно об'ємніша як у кількісному, так і в значеннєвому планах порівняно з англійською мовою. Як засвідчують спостереження, клас абсолютивних дієслів української мови охоплює близько 4000 одиниць [Іваницька, 2000; Іваницька, 2002], у той час як англійських абсолютивних дієслівних лексем є набагато менше. Кількісну перевагу досліджуваних українських лексем забезпечує синтетична природа мови, яка допускає варіювання синтетичних та аналітичних структур на позначення денотатів (з виразною орієнтацією на використання перших), тоді як в англійській мові для вираження відповідних понять використовують переважно (а іноді – лише) аналітичні сполуки слів (пор.: *мудрішати, ставати мудрішим – to grow wiser; бідніти, ставати бідним –*

to become poor; червоніти, ставати червоним – to redden, to become red; хворіти – to be ill; сліпувати – to be blind; сумувати – to feel grief).

Дослідження значеннєвого простору абсолютивних дієслів передбачає виділення шляхом семного аналізу в їхньому семантичному складі інтегральних та диференційних компонентів – «семантичних варіантів базових денотативних сем та додаткових денотативних сем» [Іваницька, 2000: 7-8], що уможливлює об'єднання досліджуваних лексем у лексико-семантичні групи (ЛСГ). Лексико-семантичну групу витлумачуємо як клас абсолютивних дієслів української або англійської мови із спільним інтегральним та уточнювальними (диференційними) компонентами. ЛСГ є своєрідною мікросистемою, де дієслова семно пов'язані, і значення кожного з них зорієнтовано на специфіку групи в цілому.

Як засвідчує аналіз, значеннєвий потенціал української абсолютивної лексики представлено одинадцятьма ЛСГ: 1) руху; 2) мовлення; 3) звучання; 4) трудової діяльності; 5) поведінки; 6) процесуальної властивості; 7) перетворення, виникнення нової ознаки; 8) буття; 9) фізичного стану; 10) фізіологічного стану; 11) психоемоційного стану.

ЛСГ абсолютивних дієслів руху формують дієслова, які передають значення руху в просторі з подальшою його конкретизацією. Об'єднавчим параметром для цієї ЛСГ виступає семантичний варіант базової денотативної семи «дія» інтегральна сема «змінювати місцезнаходження, займати інше місце, пересуватися в просторі». Вона наявна в семантичній структурі більшості лексем: *бігати, блудити, блукати, брести, валити, дефілювати, дибати, кривулятиі, літати, марширувати, плавати, тьопати, ходити, чапати.*

ЛСГ абсолютивних дієслів мовлення в українській мові охоплює лексеми, які позначають найважливіший аспект діяльності людини – мовлення. Такі абсолютивні дієслова об'єднані інтегральною семою «мати здатність володіти мовою», яка визначається як семантичний варіант базової денотативної семи «дія»: *базікати, белькотати, бурмотати, бурчати, галакати, гомоніти, горлати, гугнявити, лементувати, лепетати, мугикати, мурмотати, репетувати, шамкати, шамотіти, шептати.*

ЛСГ абсолютивних дієслів звучання репрезентують лексеми, спільною семантичною ознакою яких виступає семантичний варіант базової денотативної семи «дія» інтегральна сема «видавати, створювати звук». Таких дієслів в українській мові нараховують значну кількість. Вони характеризують звучання неживих предметів та передають звуки, утворювані істотами: *агакати, айкати, аххати, белькотати, бряжчати, верещати, воркувати, гавкати, гейкати, дзвеніти, дзвякати, звучати, квакати, каркати, крякати, кукурікати, курликати, окати, ревіти, рикати, свистіти, скавучати, скиглити, сокорити, стукати, теревенити, тьохкати, фиркати, харкати, хлипати, хрумати, цвірінькати, цикати, шелестіти, шуміти та ін.*

ЛСГ абсолютивних дієслів трудової діяльності об'єднує дієслівні лексеми, в яких базовою денотативною семою виступає сема «дія», конкретизована як «активна діяльність особи, пов'язана з виконанням професійних або громадських обов'язків»: *бондарювати, вівчарити, гетьманувати, гончарювати, директорувати, ковалювати, ланкувати, маклерувати, отаманувати, паламарювати, пасічникувати, полковникувати, ректорувати, сотникувати, сталеварити, чабанувати, шахтарювати, шевцювати, шоферувати.*

ЛСГ абсолютивних дієслів процесуальної властивості формують дієслова, у семантичній структурі яких наявна інтегральна сема «виявляти процесуальну властивість, ознаку», яка є семантичним варіантом базової денотативної семи «процес». Такі лексеми називають процесуальну (тобто закономірну, динамічну, змінну в часі, фазову) дієслівну ознаку, що є характерною формою вираження існування предмета: *безлистіти, бубнявіти, буяти, вирувати, галузитися, горіти, диміти, жаріти, жевріти, крапати, мжичити, опадати, палати, паленіти, пірити, потухати, хлющати, цвісти.*

ЛСГ абсолютивних дієслів перетворення, виникнення нової ознаки об'єднує дієслова, які передають перехід із одного стану в інший, що супроводжується виникненням нової ознаки (якості) або посиленням наявної. Об'єднавчим параметром цієї ЛСГ виступає семантичний варіант базової денотативної семи «процес»: *багатіти, багряніти, біліти, божеволіти, голубіти, дерев'яніти, дешевшати, жовкнути, звіріти, іржавіти, ледащіти, ніжнішати,*

пріти, рябішати, слабнути, сохнути, трухнявіти, убожіти, хмурніти, червоніти, яскравішати, яснішати.

ЛСГ абсолютивних дієслів буття охоплює лексеми, що вказують на існування матерії в часі та просторі незалежно від свідомості. Об'єднані спільною семою «бути, існувати, перебувати в об'єктивній реальності», вони реалізують своє значення, коли виражають факт буття певних явищ природи, характеризують перебіг суспільних, економічних, політичних процесів соціуму та називають біологічне життя істот: *голодувати, грясти, дармувати, животіти, мерти, минати, митарствувати, напоневірятися, проходити, родитися.*

ЛСГ абсолютивних дієслів фізичного стану репрезентують лексеми із семантичним варіантом базової денотативної семи «стан» інтегральною семою «перебувати в якомусь фізичному стані». Такі дієслова вказують на локальну характеристику предмета та сприймання його ознак органами зору, нюху, а також позначають стани природи: *вечоріти, віхолити, даленіти, дощити, зоріти, майоріти, лисніти, негодити, осеніти, розвеснитися, росити, смеркати, сніжити, сутеніти, сяяти, хмарити, хурделити, яріти.*

ЛСГ абсолютивних дієслів фізіологічного стану конкретизують стан, пов'язаний із життєвими функціями організму, його життєдіяльністю. Координаційним параметром для дієслів цієї ЛСГ виступає інтегральна сема «бути, перебувати в якомусь фізіологічному стані чи виходити з нього». До цієї ЛСГ належать дієслова: *дихати, дрижати, дрімати, кахикати, кров'яніти, нарівати, недочувати, позіхати, слабувати, сльозитися, терпнути, хворіти, ятритися* та ін.

ЛСГ абсолютивних дієслів психоемоційного стану об'єднує лексеми із спільною семантичною ознакою «бути, перебувати в якомусь психоемоційному стані», що виступає семантичним варіантом базової денотативної семи «стан». Такі дієслова передають ознаки, пов'язані зі сферою почуттів, емоцій, настроїв, афектів людини: *злитися, лютувати, нервувати, ніяковіти, нудьгувати, плакати, ридати, рюмсати, сміятися, страждати, сумувати, хандрити, хмуритися.*

Семантичний простір абсолютивних дієслів англійської мови представлено меншою кількістю абсолютивних дієслів порівняно із відповідними групами в українській мові: 1) руху; 2) мовлення; 3) звучання, 4) процесуальної властивості; 5) фізіологічного стану.

Абсолютивні англійські дієслова руху об'єднано спільним семантичним компонентом «to make a movement». Вони називають дію, пов'язану зі зміною місцезнаходження в просторі: *to wander, to scurry, to limp, to creep, to stroll, to roam, to jump, to busk, to budge, to assend, to amble, to advance, to hobble.*

ЛСГ абсолютивних дієслів мовлення в англійській мові формують лексеми, семантична структура яких містить семантичний варіант базової денотативної семи «action» «to have an ability for speaking» : *to babble, to grumble, to hum, to mutter, to whisper, to cry, to shout, to scream, to shriek, to yell, to squeak, to gabbler, to chatter.*

ЛСГ звучання об'єднує лексеми із спільним семантичним варіантом базової денотативної семи «action» «to make sounds»: *to bang, to burr, to carkle, to chirp, to cluck, to crack, to croak, to muster, to rustle, to scream, to yell.*

Абсолютивні дієслова ЛСГ процесуальної властивості об'єднано спільною інтегральною семою «to have a processing property». Ця група репрезентована такими лексемами, як: *to bloom, to blow, to decay, to drizzle, to fade, to flower, to rain, to smell, to smoulder, to snow, to shine, to rain.*

Фізіологічний стан людини в англійській мові передають дієслова відповідної ЛСГ. Вони об'єднані спільною семою «to be in a physiological state», що виступає семантичним варіантом базової денотативної семи «state»: *to ache, to cough, to languish, to quiver, to pine, to see, to shiver, to sleep, to sneeze, to snore, to tremble, to yawn.*

Слід зауважити, що в українській мові семантичний простір абсолютивних дієслів розширюють також аспектуально марковані одиниці, синтетичні форми

яких здебільшого відсутні в англійській мові. Реалізацію додаткових аспектуальних значень таких дієслів забезпечують додаткові аспектуальні семи, які мають формальні показники в межах слова. Зокрема до аспектуально маркованих одиниць в українській мові

виражають лексеми, що передають дієслівну ознаку, конкретизовану в планах: інгресивності (*поверещати, зачвалати*); фінітивності (*відблискати, відгорять*); інтенсивності (*розблищатися, поверещатися);* делімітативності *(побешкетувати, поверещати);* ітеративності *(попоблукати, позаболіти);* дистрибутивності *(поглухнути, поголодніти);* сативності *(набігатися, нащебетатися);* пейоративності *(досміятися, дочумакуватися);* комітативності *(підгавкувати, підтьохкувати);* перервності *(поколювати, покращувати).*

В англійській мові для передавання відповідних додаткових аспектуальних значень використовують аналітичні сполуки, структуру та склад яких визначає аналітичний характер цієї мови: пор.: *відживати – to become obsolete; розвеселитися – to cheer up; розжиріти – to grow fat; розсміятися – burst out laughing; наїдатися – to eat one's fill.*

Звичайно, мовне відтворення денотатів, що їх називають абсолютивні дієслова у прямому чи переносному значеннях цілком можливе за допомогою обмеженого кола нейтральних дієслівних лексем та описових прийменниково-іменникових чи прислівникових конструкцій як носіїв відповідних сем (пор.: *блукати* і *ходити без певної мети; верещати* і *кричати голосно; буркотати* і *говорити тихо, невиразно; горлати* і *кричати або співати на все горло; to chat* і *to talk in a familiar manner; to carol* і *to sing with joy; to dilute* і *to become weak; to daggle* і *to run through mud and water).* Але така орієнтація аж ніяк не може задовольнити погреби розвитку культури вислову, спрямовану, перш усього іншого, на якомога повніше використання величезного словникового багатства як української, так і англійської мов, актуалізацію їхніх лексико-семантичних та лексико-граматичних потенціалів.

Увиразнюють мовлення, збагачують і урізноманітнюють синтаксис речення, особливо в системі української мови, дієслова, що за своєю природою не відносяться до абсолютивних, але в структурі речення є позиційно зумовленими і через те набувають абсолютивного значення: *Випросити – це не вкрасти; (Нар. тв.); Знати – це уміти (Нар. те).* Необхідно підкреслити, що саме така позиція дієслів, коли роль обох головних членів двоскладного речення виконують дієслова-інфінітиви, обмежує релятивну здатність дієслова поширюватися залежними від нього елементами, веде до своєрідної економії мовних ресурсів при вираженні відповідних денотатів. За своєю денотативною природою дієслова *випросити, знати* є дієсловами релятивної семантики, бо вони здебільшого реалізують значення при наявності залежної морфологічно фіксованої словоформи (щось). У синтаксичних побудовах такого типу відбувається максимальна концентрація дієслівної семантики на дієсловах, які можна назвати контекстуальне) абсолютивними. Навіть інформативно недостатнє дієслово *уміти* (що закономірно виконує роль допоміжного у складеному дієслівному присудку) у такій позиційно зумовленій структурі речення отримує статус контекстуальне абсолютивного дієслова.

Звичайно, словники рідко фіксують таку семантичну здатність первинно релятивних дієслів. Проте саме таке вживання дієслів розкриває виражальні можливості їхньої семантичної структури. Спробуймо, наприклад, заповнити потенційно обов'язкові позиції при цих дієсловах іменниковими чи займенниковими словоформами в знахідному відмінку, і ми переконаємося в тому, що вислови втратять не лише свою виражальну силу, але й нормативність. При дієсловах, наприклад, *прислухатися, придивлятися* здебільшого вживається прийменниково-іменникова конструкція «до + іменник у родовому відмінку»: *прислухатися до думки, придивлятися до людей,* тобто дієслову властива релятивна семантика. Водночас, скажімо, в позиції головного члена означено-особового речення і в наказовому способі цілком природнім є вживання цих дієслів як абсолютивних: *Читай, придивляйся, прислухайся – так швидше збагнеш істину.* У цьому випадку знову ж таки має місце концентрація дієслівної семантики на самій дії, завдяки чому нівелюються семи поширювачів чи конкретизаторів їхньої семантики.

У щоденній мовній практиці ми використовуємо здебільшого стандартизовані поєднання іменників-суб'єктів із абсолютивними дієсловами-предикатами. Наприклад, дієслова руху вживаються звичайно із суб'єктами – назвами істот: *Коли дивлюся – **баба снує** коло моркви, дідова **мати*** (О.Довженко); ***І летять гуси, і летять журавлики,*** *і літа мої листом осипаються* (Б.Олійник). Майстри ж художнього слова завжди шукають навіть у словах із наявною в них конотацією додаткові відтінки, створюючи неповторні поетичні образи. Так,

В.Симоненко, вдаючись до своєрідного сполучення абсолютивних дієслів *брести* та *сновигати* із іменниками-підметами, оновлює звучання цих дієслівних лексем, розкриває їхні потенційні значеннєві можливості: *По росі **брестиме** босий **смуток** і моя нерадісна **любов**; **Сновигають по** зморшках думи...*

Отже, абсолютивні дієслова як української, так і англійської мов з погляду їхньої значеннєвої структури становлять значну за обсягом лексико-граматичну групу дієслівної лексики. Вони володіють досить широким діапазоном сполучувальних можливостей для виявлення їхніх значеннєвих варіантів у різних контекстах. У їхньому прямому значенні такі дієслова слугують для називання конкретних денотатів, а в переносному вживанні вони метафоризуються, утворюючи найрізноманітніші словосполучення, в яких на денотативний зміст нашаровуються конотативні семи з емоційно-експресивними відтінками. Проте абсолютивні дієслова української мови формують розгалуженішу порівняно з англійською мовою значеннєву зону, яка охоплює також аспектуально марковані одиниці, відсутні в системі англійської мови.

Загалом широкий значеннєвий діапазон абсолютивних дієслів як української, так і англійської мов, їхні глибинні семантичні можливості є невичерпним джерелом збагачення словникового запасу та засобом розвитку мовної культури обох мов.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены семантические параметры абсолютивных глаголов украинского и английского языков на примере лексико-семантических групп; предложена сравнительная характеристика ЛСГ в системах обоих языков.

The article deals with the semantic characteristics of the absolute verbs in Ukrainian and English, which have been established on the basis of the lexical-semantical groups. It is also introduced the comparative analysis of LSG in the system of both languages.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні // Організація тексту (граматика і стилістика). – К.: Наукова думка, 1979. – С. 5-13.
2. Жлуктенко Ю.А. Сравнительные исследования английского, русского и украинского языков. – М., 1981. – 350 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
5. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук / Інститут української мови НАН України, 2000. – 20 с.
6. Іваницька Н.Б. Українська мова. Абсолютивні дієслова: Словник найбільш уживаних дієслів. – Вінниця: Вид-во Вінницького державного педагогічного університету, 2002. – 250 с.

Наталя Коваленко (Кам'янець-Подільський)

ФРАЗЕМИ ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК НА ПОЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ

Система фразем будь-якого говору – це наслідок діяння різних факторів, які наявні в самих говірках, а також їхня взаємодія з літературною мовою, сусідніми та віддаленими говорами, іншими мовами та їх діалектами.

Аналізуючи сучасний стан вивчення говіркового мовлення, виокремимо дослідження зіставного характеру, в яких описано різні ступені взаємодії фраземіки говірок із фраземним корпусом української літературної мови. Протиставлення існує за двома типами диференційних ознак: 1) по лінії одиниць; 2) по лінії відношень між ними [Тараненко, 1978]. Дослідження базуються на фактичному матеріалі однієї говірки чи говору і не потребують залучення зразків народного мовлення інших регіонів.

Співвідношення загальнонародного, літературного з вузько територіальним у вивченні фраземного складу окремих говорів української, як і інших мов, виявляється, зокрема, у наявності діалектних елементів у складі фразем, географічних назв, антропонімів тощо. На відміну від ареалогічних досліджень лексики українських говорів [Гриценко, 1990], ареальний опис фраземіки перебуває поза увагою діалектологів насамперед через відсутність достатнього фактичного матеріалу з усіх регіонів України.

Факти збігу сталих висловів у різних мовах здавна становлять об'єкт зацікавленості лінгвістів і розглядаються в зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Використавши структурно-типологічний підхід у порівняннях фразем неспоріднених мов (різних за генетичними та культурно-історичними зв'язками), Ю.Солодуб вказує на спільні фразеотворчі моделі, що різняться здебільшого конкретно-образною формою реалізації. Тому фраземні образи зберігають свою національну чи ареальну своєрідність. Такий самий підхід він використовує і в зіставленні сталих висловів в межах слов'янських мов, у яких взагалі на різних рівнях виявляється чимало подібного як в генетичному, так і в типологічному зрізі [Солодуб, 1982], [Солодуб, 1987].

На тому, що кількість подібностей у складі фраземіки різних мов зростатиме із залученням діалектного матеріалу, наголошує В.Мокієнко, аналізуючи антиномії всередині цих систем [Мокієнко, 1978: 99].

Зіставно-типологічний підхід у вивченні діалектної фраземіки східнослов'янських мов використовує білоруський учений В.Коваль, акцентуючи на подібності компонентного складу та семантики [Коваль, 1978].

Іншим є той різновид ареального опису, коли до уваги беруться окремі лексичні варіації компонентів фразем у трьох близькоспоріднених мовах. Його застосував В.Лавер [Лавер, 1973].

Проблематику досліджень такого типу детально проаналізував В.Мокієнко в численних студіях, де вперше запропоновано використовувати метод структурно-семантичного моделювання в ареалогії. Суть названого методу полягає в конструюванні такої моделі-фразеосхеми, за якою в діалектах генеруються численні ряди фразем, які мають однакове значення, тотожну внутрішню форму й порівняно цілісну структуру [Мокієнко, 1983: 45].

Отже, наявні дослідження характеризуються різними підходами до розв'язання актуальних для фраземіки завдань. Найбільшої уваги заслуговують виявлення і аналіз лексичної варіантності в складі фразем говіркового мовлення.

Відсутність достатньо повної фактичної бази з усіх територій України створює перешкоди у виявленні ізоглос, окресленні ареалів побутування фразем, що, зрештою, гальмує вивчення шляхів розвитку фраземної системи, її специфічних ознак, етимології. Є потреба як в загальних дослідженнях всього українського континууму, так і в описі складу й функціонування фразем в межах окремого говору.

Здійснюючи ареальний опис фразем західноподільських говірок на позначення поняття «соціальний стан людини» методом структурно-семантичного моделювання, як найбільш об'єктивний та комплексний, використовуємо й зіставно-типологічний аналіз за ознакою збігу семантики та компонентного складу.

Фраземи семантичного поля «Соціальний стан людини» належать до часто вживаних у сучасному мовленні подолян і характеризуються прозорою мотивацією. Серед компонентів найбільш варіативними є іменники.

Семантичний ряд 'бідувати' представлений структурно-семантичною моделлю «піти + попід + будівлю (частину будівлі) = бідувати», що складається з таких одиниць: *п'і'ти п'ім 'церкву* (Мн), *п'і'ти п'ім пл'ім* (Рх) / *п'і'ти 'поп'ім пло'ти* (Мк), *йти 'поп'ід чу'ж'і во'рота* (КК), *п'і'ти 'поп'ід ти'ни* (Км).

До структурно-семантичної моделі «бідність + вчепилась = бідувати» належать такі вирази: *з'лид'н'і прие'с'іли* (Кс,СУ), *з'лид'н'і на'пали* (Кс), *з'лид'н'і оп'с'іли* (Шд), *б'і'да ўч'і'пилас'а* (МК).

Семантичний ряд 'набідуватися' репрезентований моделлю «зазнати + біди = набідуватися»: *заз'нати б'і'ди* (Крм,Рх,Цк), *нате^{и}р'п'іти^{е}с'а б'і'ди* (МК), *наб'рати^{е}с' б'і'ди* (Дн),

ˈгора заˈзнати (Крм,Цк), *теˈрпˈіти скˈруту* (Км,Крч,СУ,Цк), *заˈзнати скˈруту* (Гр), *поˈпасти ў скˈруту* (Гр), *заˈзнати ˈлиха* (Зл,Злч,Км,Кс,Мк,ПХ), *скуштуˈвати ˈлиха* (Кс).

У фразеосемантичній групі «Заможно жити» на матеріалі досліджуваних говірок виявлено структурно-семантичну модель «ж и т и + як + у святого + за (в) + назва місця = заможно жити», наприклад: *ˈж и т и йак ў ˈБога за двеˈрима* (Гр,Злч,Кс,МО,Цк) / *ˈж и т и йак ў ˈБога за ˈпазухойу* (Дн,Злн,Зн,Кд,КК,Км, Крч,Кс,Нг,Пл,ПХ,СУ) / *ˈж и т и йак ў ˈБога за ˈпазухоў* (Зл,Злч,Мн) / *ж и т и йак ў ˈБога за ˈпазухом* (Кр), *ж и т и йак ў ˈБога за плеˈчима* (Рх), *ˈж и т и йак ў хриˈстаˈ за ˈпазухойу* (Кт).

Структурно-семантична модель «ж и т и + як + харч + у маслі = заможно жити» представлена такими виразами: *пˈл а в а т и йак пиˈрˈіг ў ˈмасˈлˈі* (Др,Мк) / *ˈж и т и йак пиˈрˈіг ў ˈмасˈлˈі* (Кд), *кˈу ˈп а т иˈс ˈа йак сир ў ˈмасˈлˈі* (МО,Пл) / *пˈл а в а т и йак сир ў ˈмасˈлˈі* (КК), *ˈж и т и йак вареник ў ˈмасˈлˈі* (Зл), *кˈу ˈп а т и с ˈ йак вареник ў смеˈтанˈі* (Кд), *йак ˈбулка ў ˈмасˈлˈі* (Нг), *йак ˈмасло ў смеˈтанˈі* (Крч). Чітко вирізняється синтаксична модель: *ˈж и т и йак чорт ў ˈпопеˈлˈі* (Зн), *ˈж и т и йак кˈіт на пˈйецу* (Кс).

Отже, у 5 виявлених структурно-семантичних моделях фразем західноподільських говірок чітко виявляються різноманітні синоніми іменникових компонентів: біда, горе, злидні, скрута, лихо.

Цілком очевидним є факт повного збігу семантики, компонентного складу й структури деяких фразем західноподільських говірок з іншими українськими. Однакові фраземи зафіксовані в аналізованому полі «Соціальний стан людини»: 1) 'бідувати': под. *життя провадить собаче* [Номис, 129] – с.-поліс. *собача житка* [Грищенко, 173]; зах.под. *зˈлидˈнˈі опˈсˈіли* (Шд) – слобож. *злидні обсіли* [УДСХО, 206]; 2) 'заможно жити': зах.под. *стаˈвати на ˈноги* (Мн) – бойк. *ставити на ноги* [Онишкевич, II, 247].

Найбільше увиразнюють фраземи говіркового мовлення лексичні діалектизми, що виступають у компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. Наприклад: 1) 'бідувати, жити в злиднях': с.-наддніпр. *пе'рстом не до'кинес'а (не доту'лиц'а)* [Лавер 1975, 181] – наддністр. *па'л'ц'ом вік* [Онишкевич, I, 379]; 2) 'заможно жити': зах.под. *ўбˈрати ˈс'а ў ˈпˈірˈа* (КК) – зах.вол. *вбе'тися в палке'* [Корзонюк, 81].

Серед зафіксованих фразем діалектного мовлення наявні й такі, котрі збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою: зах.под. *пˈіˈти бˈлудом* (Мн) 'почати бідувати' – закарп. *блу'дом ходи'ти* [Лавер 1992, 22] 'вести аморальний спосіб життя'.

Метод структурно-семантичного моделювання дозволив виділити фраземні моделі. Модель 1 «піти + під + будівлю (частину будівлі) = бідувати» репрезентована у південно-західному наріччі: зах.под. *пˈіˈти пˈіт ˈцеркву* (Мн), *пˈіˈти пˈіт плˈіт* (Рх) / *пˈіˈти ˈпопˈіт плоˈти* (Мк), *йти ˈпопˈід чуˈжˈі воˈрота* (КК), *пˈіˈти ˈпопˈід тиˈни* (Км); *бойк. піти попід чужі вікна* [Онишкевич, II, 74]; закарп. *ходи'ти попу'д хи'жі / попу'д обла'ки / під ві'кна* [Лавер 1992, 28].

Модель 2 «трусити + одягом = бідувати» може виступати у південно-західному наріччі: зах.под. *труˈсити ˈлахами* (Зн); бойк. *тр'а'сти бідо'в* (обірваним одягом) [Онишкевич, II, 305]; закарп. *тр'асти' штана'ми / надра'тами / нога'вками / холо'шн'ами* [Лавер 1992, 28].

Модель 3 «зійти + на + бідність = бідувати» теж зафіксована у південно-західному наріччі: зах.под. *зˈіˈшоў на пшик* (СУ); бойк. *зійти' на три'нди-ри'нди* [Онишкевич, II, 301], *піти' на бі'ду* [там само, I, 55]; лемк. *вы'йті на мізі'ну* [ФСЛГСС, 83], *зы'йти на бі'ду* [там само, 21], *вы'йти на біду'* [там само, 20].

Модель 4 «бідність + вчепилась = бідувати» виявлено у південно-західному та південно-східному наріччях: зах.под. *зˈлидˈнˈі приˈсˈіли* (Кс,СУ) / *зˈлидˈнˈі наˈпали* (Кс) / *зˈлидˈнˈі опˈсˈіли* (Шд), *бˈіˈда ўчˈіˈпилас'а* (МК); лемк. *влапи'ла го біда* [Панцьо, 15]; слобож. *злидні обсіли* [УДСХО, 206].

Фраземи з образним конкретизатором «злидні» утворюють південно-західну/ південно-східну внутрішньомодельну ізоглосу, з образним конкретизатором «біда» – південно-західну внутрішньо-модельну ізоглосу.

Семантична модель «потрапляти з одного місця в інше = довго бідувати» под. *з вогню, та в поломінь* [Номис, 118]; сх.под. *з-під ри'нви та на дощ* [Доленко 1975, 149]; закарп. *с пе'ца на го'лбву* [Лавер 1973, 136].

Модель 1 «ж и т и + як + у святого + за (в) + назва місця = заможно жити» виступає у південно-західному наріччі: зах.под. *ж и т и йак ў 'Бога за две^{и}'рима* (Гр,Злч,Кс,МО,Цк) / *ж и т и йак ў 'Бога за 'пазухойу* (Дн,Злн,Зн,Кд,КК,Км, Крч,Кс,Нг,Пл,ПХ,СУ) / *ж и т и йак ў 'Бога за 'пазухоў* (Зл,Злч,Мн) / *ж и т и йак ў 'Бога за 'пазухом* (Кр) / *ж и т и йак ў 'Бога за пле^{и}'чима* (Рх), *'ж и т и йак ў хри^{е}с'та за 'пазухойу* (Кт); закарп. *йак у бо'га в па'зус'і* [Дзендзелівський, III, к.447].

Модель 2 «ж и т и + як + харч + у маслі = заможно жити» репрезентована у південно-західному та північному наріччях: зах.под. *п 'л а в а т и йак пи^{е}'р'іг ў 'мас'л'і* (Др,Мк) / *'ж и т и йак пи^{е}'р'іг ў 'мас'л'і* (Кд), *к у 'п а т и^{е} с ' а йак сир ў 'мас'л'і* (МО,Пл) / *п 'л а в а т и йак сир ў 'мас'л'і* (КК), *'ж и т и йак ва'реник ў 'мас'л'і* (Зл), *к у 'п а т и с ' йак ва'реник ў сме^{и}'тан'і* (Кд), *йак 'булка ў 'мас'л'і* (Нг), *йак 'масло ў сме^{и}'тан'і* (Крч); с.-поліс. *живе іек варенік в маслі* [Грищенко, 165].

Семантична модель «жити як людина (тварина) в найкращому для неї місці = заможно жити»: зах.под. *'ж и т и йак чорт ў 'попе^{и}л'і* (Зн), *'ж и т и йак к'ім на п'йецу* (Кс); бук. *як горобчик на коловатниці* (стеблі коноплі) [Бабич 1975, 12]; с.-поліс. *живе, іек мале діте в череві* [Грищенко, 165].

Отже, у фразеосемантичному полі «Соціальний стан людини» спостерігається 2-х семантичні ряди, в межах яких виявлено ареальну проекцію 6 структурно-смантичних і 2-х семантичних моделей. На рівні моделей аналізованого поля визначаються 3 типи відношень між фраземами українських говірок: 1) південно-західний – 4 моделі; 2) південно-західно/південно-східний – 1модель; 3) північно/південно-західний – 1. На рівні образних конкретизаторів виділено 2 внутрішньомодельні ізоглоси: 1) південно-західна – 1; 3) південно-західно/південно-східна – 1.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы фраземы западноподольской диалектной речи в сопоставлении с другими украинскими диалектами. Метод структурно-семантического моделирования позволил четче определить территорию распространения отдельных фразем, исследовать особенности их вариантов и закономерности существования.

The article runs about the phrases in West-Podillya dialects in comparison with other Ukrainian dialects. The method of structure-semantic modeling made it possible to define the territory prevalence of some phraseological units, to investigate the peculiarities of their variations and the development of motivation.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Грищенко - Грищенко П.П. Материалы для диалектного фразеологического словаря украинского Полесья (село Лучанки Овручского района Житомирской области) // Вопр. Фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272.– №8. – С.162–177.

Дзендзелівський - Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл.України (лексика).- Ужгород, 1993. – Ч. III. –….с.

Доленко 1975б - Доленко М.Т. Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272.– №8. – С.131–161.

Корзонюк - Корзонюк М.М. Словник західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. – К., 1987. – С. 62–267

Лавер 1975б - Лавер В.И. Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южно-карпатских говорах и их лингво- географическая интерпретация // Вопр. Фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272.– №8. – С.178–191.

Лавер 1992 - Лавер В.И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона: Автореф. дис… д-ра. филол. наук: 10.02.01 / Ужгородский гос. ун-т. – К., 1992. – 50с.

Номис - Приказки, прислів'я, і таке інше. Уклав М.Номис. – К., 1993. – 768 с.

Онишкевич - Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1–2.

Панцьо - Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (Дієслівна лексика). – Тернопіль, 1997. – Ч.І. – 56с.

УДСХО - Юрченко А.С., Ройзензон Л.И., Ройзензон С.И. Украинский диалекный словарь Харьковской области (Фрагменты словаря) // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вып. 272.– №8. – С. 192–207

ФСЛГСС - Вархол Н., Івченко А.Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Пряшів, 1990. – 160с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Вн – смт Віньківці, Крч – с.Карачієвці, МО – с.Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну; Вр – с.Врублівці, Др – с.Дерев'яни, Км – с.Комунар, Кт – с.Китайгород, Нг – с.Нігин, Ор – с.Оринин, СУ – смт Стара Ушиця, Схк – с.Сахкамінь, Кд – с.Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.; Гр – с.Горошова, Мн – с.Монастирок, Ів – с.Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл.; Дн – ст. Дунаївці, Зл – с.Зелене; МК – с.Мала Кужелівка, Мк – с.Маків, Рх – с.Рахнівка, См – смт Смотрич, Злч – с.Зеленче Дунаєвецького р-ну; Злн – с.Зелена, Крм – с.Кормильче, Цк – с.Цикова, Чр – с.Черче, Шд – с.Щидлівці, Зр – с.Зарічанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.; Івн -с.Іванківці, Кр – с.Курівка Городоцького р-ну; Лс – с.Лісоводи Городоцького р-ну; Пл – с.Пилипківці Новоушицького р-ну; ПХ – с.Пилипи-Хребтіївські, Кс – с.Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тараненко О.О. Особливості системного підходу до вивчення лексико-фразеологічної специфіки діалекту (на матеріалі говірки с.Олефірівки Дніпропетровської області) // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доп. – Ужгород: Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. – С. 100–102.

2. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наук. думка, 1990. – 269с.

3. Солодуб Ю.П. К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках // Вопросы языкознания. – 1982. – №2. – С. 106–114.

4. Солодуб Ю.П.Сопоставительная структурная типология фразеологизмов славянских языков и возможности её отражения в двуязычной фразеологии // Фразеологизм и его лексикографическая разработка. Материалы IV Международного симпозиума в рамках заседания Международной комиссии по проблемам славянской фразеологии при Международном комитете славистов. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 126–127.

5. Мокиенко В.М. Славянская фразеология как динамическая система // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доп. – Ужгород: Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. – С. 99–100.

6. Коваль В.И. К типологическому изучению диалектной фразеологии близкородственных языков // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доп. – Ужгород: Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. – С. 92–94.

7. Лавер В.И. Русско-украинско-белорусские лексические варианты диалектных фразем // Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу: Тезисы докладов (Ужгород, 25–28 сентября). – М., 1973. – С. 134–136.

Мокиенко В.М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии // Сравнительно-типологические исследования славянских языков и культур. К IX Международному съезду славистов. Сб. ст. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. – С. 40–53.

Альбіна Ковтун (Чернівці)

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ЛЕКСЕМ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

В останні роки XX століття у зв'язку зі зміною суспільно-політичної орієнтації в Україні посилилася увага до духовно-культурного життя, що зумовило появу ряду наукових мовознавчих праць, спрямованих на вивчення релігійної лексики, особливо термінологічної. Вперше українську релігійну термінологію як складник української термінологічної системи розглянули у колективній праці «Українське термінознавство» П.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк (Львів, 1994). З'явилися дисертаційні дослідження, присвячені вивченню окремих груп релігійної термінології (С.Біблої, Н.Пуряєвої, Н.Піддубної, І.Бочарової, Н.Наконечної, М.Юрковського та ін.).

Спорадичний характер мають роботи вчених, пов'язаних з вивченням лексичного складу української мови періоду Київської Русі (Г.Войтів, В.Колесова, В.Німчука та ін.). Функціонування української літургійної лексики, конфесійного стилю і репрезентацію релігійної лексики в українській лексикографії досліджують Н.Бабич, М.Карплюк, М.Скаб, І.Черненко та ін.

Інтерес пересічного мовця до релігії, церкви, Біблії завжди мав місце у повсякденному житті українців, незалежно від політичного життя суспільства. Церковно-релігійні терміни, потрапивши до сфери неспеціального мовлення, детермінологізуються, стаючи невичерпним джерелом для нових осмислень.

Г.Ґадамер зазначав, що слово «ніколи не буває настільки словом, як у словесному творі мистецтва» [Тихолоз, 2003: 24]. Справді, у мові красного письменства слово виявляє свою справжню природу, зазнаючи багатогранних трансформацій: розширення смислового об'єму, збагачення емоційно-оцінної семантики, зміни сполучуваності з іншими словами, виявлення нових образних можливостей. Зрозуміло, що кожен митець має своє індивідуальне світобачення. Та світотрактування справжніх майстрів слова, як правило, відбиває ментальність всього народу, його історичний досвід, національно відмінні риси тощо. Ми ставимо за мету простежити розвиток семантики церковно-релігійних лексем (далі ЦРЛ) у художньому мовленні Михайла Коцюбинського та Ольги Кобилянської, аналізуючи переносні значення слів метафоричного походження та визначаючи специфічні ознаки творення метафор, до складу яких входять ЦРЛ.

Питаннями вивчення метафори займається чимало вчених. Зокрема, глибокі дослідження проводить Н.Арутюнова (механізм творення метафори, зв'язок з іншими тропами, розвиток метафори на практиці, в науковому та художньому мовленні). В.Русанівський вивчає метафоризацію як засіб нової номінації, В.Кононенко – синтаксичну метафору, О.Тараненко – метафору в полісемічному паралелізмі, В.Вовк – у художньому мовленні, Л.Тарновецька, Т.Кіс – в українській поезії ХХ ст. та інші.

Метафоризація церковно-релігійних лексем досліджувалася мало. Зокрема, Л.Шевченко розглядає семантичну трансформацію слів з Біблії, у т.ч. слів-символів, утворених метафоричним перенесенням значень; Н.Пуряєва, вивчаючи склад групи назв релігійних споруд в українській мові, торкається деяких питань метафоризації при визначенні стадій детермінологізації зазначеної групи лексем; Т.Берест розглядає семантику деяких лексичних одиниць біблійно-релігійного словника поезії 80-90 рр., у т. ч. і метафор. На матеріалі художньої прози метафори, у складі яких є ЦРЛ, практично не вивчалися.

О.О.Тараненко зауважує, що метафоричні процеси здавна мали місце серед ЦРЛ. Власне, ряд церковно-релігійних термінів утворився за допомогою метафоризації загальновживаних лексем. Про це свідчать лексеми *батюшка (отець, панотець) – матушка*, які сьогодні вже не сприймаються як метафори: *... в селі панів нема – нема й де заробити, то люди йдуть, за що дасть, до* ***батюшки,*** *а більш за гріхи йому одробляють...*[Коцюбинський, І: 1988, 301]; *...* ***отець*** *Василь у хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця...*[Коцюбинський, І: 1988, 316]. Очевидно, священика назвали так тому, що він є «батьком» пастви, членів релігійної організації. Метафоричною назвою була колись і лексема *матушка* – дружина священика, що стала на певному етапі усвідомлюватися прихожанами як «матір» у результаті того, що вона є дружиною батюшки: *...Коли б не старі* ***матушка****, не було б кому і очі закрити.*

– Хіба піп старий вже?

– Ні, піп не старий, він удовець... стара ж ***матушка*** *– то мати попова* [Коцюбинський, І: 1988, 301].

Метафора, індивідуалізуючи предмет, відносить його до класу, який йому не належить (наприклад, *батюшка* – назва за родинною спорідненістю і назва за професійною діяльністю). «Входження назви предмета чи явища в новий клас може супроводжуватися появою логічної опозиції, яка створює ефект метафори» [Тарновецька, Кіс: 1996, 6]. Метафора «працює» на категорійну помилку. Коли ж мовці починають цю помилку не помічати, метафора уже не сприймається як метафора. Тому вчені справедливо називають метафору «колискою семантики всіх повнозначних і службових слів» [Арутюнова:1999, 348]. «Якщо заглянути в глибину віків, – пише В.Русанівський, – то виявляється, що...чи не кожне сучасне слово є результатом метафоризації давнішого поняття» [Русанівський: 1988, 92]. Польський дослідник Я.Парандовський зауважує: «Розмовна, повсякденна мова – це величезний гербарій метафор, у яких колись була своя весна, а тепер їх або не відрізниш від висловів найзвичайнісіньких, або злякаєшся їхньої немічності» [Парандовський: 1991, 187].

«Згаслими» метафорами, на нашу думку, є такі ЦРЛ, як *сестра (брат), послушниця, ховати* (хоронити), *спочивати, відійти* (зі світу) та ін.: *Горбата* ***сестра*** *Афіса сидить уже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук той...*[Коцюбинський, І: 1988, 410]; – *Помре, чим будем* ***ховати****?.. Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки з'їдять та вип'ють* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 175]; *Решта п'ятнадцять* ***спочило*** *на цвинтарі біля церковці* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 208]; *Він же сам* ***відходить*** *із світа* [Кобилянська: 1994, 137].

Такими ж метафорами, що виконують сьогодні більше номінативну функцію, ніж викликають образні уявлення, є словосполучення, до складу яких входять ЦРЛ: *Згинали перед тілом коліна, складати на руки мерцеві гроші – на* ***перевіз душі****, і мовчки засідали на лави* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 247]; ***Христос вступив в Івоніку*** [Кобилянська: 1988, 244]; ***тримати до хреста*** [Кобилянська: 1994, 168] та ін.

Винятками є давні, але завжди багаті на образність прислів'я, приказки, фразеологічні звороти. Н.Пуряєва відзначає, що «частина церковно-обрядових терміноодиниць семантично модифікувалася у складі фразеологічних одиниць» [Пуряєва: 2001, 188]. Наприклад: *Врешті я була між вами найсильніша, то* ***хрест нести*** *припало мені* [Кобилянська: 1994, 95]; *Його ж дідо* ***пішов*** *через карти у гріб* [Кобилянська: 1994, 296]; ***Свічки заглядають*** *йому тепер* ***в лице*** [Кобилянська: 1988, 219]; *Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли учителька злягла та й хутко й* ***душу Богові оддала*** [Коцюбинський, І: 1988, 301]; *Се вже гріх* ***ним так править*** [Кобилянська: 1988, 166]; *Посватає хтось... ще твоя* ***доля за дверима у Бога***...[Коцюбинський, ІІ: 1988, 113].

Кожна епоха творить свої метафори, розширюючи спектр уже існуючих. Проза М.Коцюбинського та О. Кобилянської є яскравим свідченням метафоричних новоутворень, що виникли в результаті детермінологізації церковно-релігійних лексем. «Оскільки метафора – це найменування, що виникає внаслідок порівняння предметів або явищ за певною ознакою, то внутрішньою формою нового значення стає саме ця ознака» [Русанівський: 1988, 91]. Ряд учених (А. Кузнецов, І. Стернін та ін.) називають ознаку, що вказує на явища чи предмети, семантичною і пропонують розглядати її на рівні сем. Визначення сем дають різні. Нам імпонує розуміння семи як мікрокомпонента, що складається з двох частин: семантичної ознаки (далі СО) і семантичного конкретизатора (далі СК). СО – частина семи, СК – так званий «надлишок» семи, що конкретизує відповідну семантичну ознаку [Стернін: 1985, 44-45]. Таке розуміння поняття семи дає можливість простежити механізм творення метафори. Наприклад: *Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині не можна вмерти?.. Як раптом залунали всі голоси...як раптом линув потік життя у сю* ***домовину***...[Коцюбинський, ІІ: 1988, 6]. У лексемі *домовина* ми виділяємо архісему 'предмет', визначаючи СО 'призначення' і СК 'покійник'. Цей СК виділяється загальною суспільною свідомістю навіть без контексту. Стернін називає такий СК конкретизатором з абсолютним змістом [Стернін: 1985, 47]. Саме СК 'покійник' визначає причетність лексеми *домовина* до церковно-релігійної лексики. Покійник за традиційним світосприйманням українців пов'язаний із сумною подією – смертю, відділенням душі від тіла, рядом похоронних обрядів на честь пам'яті про померлого, голосіннями, жалем, жалобою в одязі та поведінці рідних, чого дотримувалися українці навіть у роки цькування церкви. Звідси й широке коло розгалужених асоціативних зв'язків лексеми *домовина*, набуття нею значної емоційно-експресивної сили: 'безвихідь', 'неминучість', 'безпорадність', 'неспроможність', 'нестерпність', 'нудьга' тощо, тобто ряду конкретизаторів з відносною значимістю [Стернін: 1985, 47], що залежать від індивідуального досвіду людини.

Саме СК з відносною значимістю грають домінантну роль при творенні метафори: при перенесенні семи 'предмет' з лексеми *домовина* на лексему *тюрма* (за змістом) переноситься ряд відносних СК, спільних для обох лексем. Та зв'язок з СК з абсолютним змістом ('покійник') при цьому не порівається. Характерним для метафоризації ЦРЛ є те, що сакральний елемент лексеми – СК з абсолютним змістом не втрачає свого чіткого системного окреслення; осмислення його може ставати прихованим, менш помітним, та загальний зміст, мотивація полісемічної ЦРЛ частіше зберігається, виявляючи архісемні ознаки. Як зауважує

В.Кононенко, «...на ґрунті первісного значення виникають нові образні асоціації і паралелі; архетип локалізується, а його трансформи прив'язуються до конкретного вживання», відтворюючи традиційне світосприймання [Кононенко: 2002, 17].

Ряд відносних «чуттєво-наочних» конкретизаторів ЦРЛ, хоч і є суб'єктивними, індивідуальними, та, як правило, не виходять за межі загальнонаціональних асоціативних вимірів; тому в свідомості українців СК з абсолютним значенням і СК з відносною значимістю накладаються і важко розчленовуються. Г.Скляревська, досліджуючи метафору та порівняння, вказує на особливість творення метафори, де бере участь цілий комплекс («пучок») елементів, які частіше є такими, що не розчленовуються, не є дифузними, а приховані у глибині семантики [Скляревська: 2002, 92]. Очевидно, тому вчені, які аналізують внутрішню форму вторинного значення метафори, говорять лише про загальну ознаку як спільний елемент двох порівнюваних понять, не відділяючи її від ряду СК. Кількість ознак залежить саме від кількості СК. Чим їх більше, тим більше образних полісемій здатна утворити ЦРЛ. Наприклад, поняття «цвинтар» («кладовище»), як місце для поховання померлих, дає чималий спектр метафор, що не відділені від денотативного значення, пов'язаного з *покійником*, який не говорить, не рухається, не має бажань, холодний, може викликати страх тощо: 'безжиттєвість', 'безмовність', 'непривітність', 'похмурість', 'моторошність', 'пустка' тощо: *А стежка вела все далі, кудись у ломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й хвої, як кістяки. Пусто і дико було на тих лісових* ***кладовищах****, забутих Богом й людьми*...[Коцюбинський, ІІ: 1988, 215]. У поданому вище прикладі *покійник* незвичайний – це мертва, позбавлена душі природа, що сприймається як жива істота.

Метафоричні (вторинні) новоутворення ЦРЛ тісно пов'язані зі своїми прямими (первинними) значеннями, разом з якими містять великий семантичний потенціал, який особливо чітко простежується при зіставленні з порівнянням. Ознака, що лежить в основі порівняння, бідна на асоціації, обмежена в часі чи певними обставинами і не замінюється іншою ознакою. Наприклад: *Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирали, а вдень були теплі, як* ***тіло****, обняв душі покривджених*...[Коцюбинський, І: 1988, 382]. З лексеми ***тіло*** виділяємо тільки одну ознаку 'тепло', яка є тимчасовою і незамінною. *Спали ще смерикові ліси, як* ***ченці*** *строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 233]. Ліси схожі на *ченців* тільки вночі, коли темно, тому ознака *'чорний (темний)'* є непостійною. З лексеми *чернець* вичленовуємо принагідно ще одну ознаку (що буває надто рідко) – *'неговіркий'*, яка є самостійною ознакою, а не такою, що компенсує ознаку *'чорний (темний)'*.

Метафора значно багатша, тому що виражає сутність предмета чи явища, його постійну ознаку, точніше комплекс ознак, які мають імпліцитний характер. Наприклад: *Як із землі виросла сестра Аркадія, з* ***пісним обличчям****, із побожно згорненими на животі руками* [Коцюбинський, І: 1988, 413]. М. Коцюбинський не раз у творі вживає метафору *пісне обличчя*, щоб передати специфічний характер своєї героїні. Та й широким контекстом підтримує цю ж метафору: *– А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається...– і бачачи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулася і нишком подалася далі.*

– Хреста продала б, – сказала Секлета [Коцюбинський, І: 1988, 413].

Вторинне утворення *пісне обличчя*, пов'язане з первинним значенням лексеми *пісний* (про їжу) – 'без м'яса чи яєць', 'не дуже смачний', 'не дуже привабливий', у тексті розуміється як 'нудне', 'нецікаве', 'без емоцій', 'незадоволене життям' і т.д.

Спектр метафоричних конкретизаторів надзвичайно широкий, асоціативні зв'язки різноманітні, а інколи видаються навіть далекими від логіки. Н. Арутюнова зазначає, що «метафора – це постійний розсадник алогічності в мові» [Арутюнова:1999, 367], тому вона здатна творити зовсім несподівані значення. Вислів *озброєний у хрести* – чи не найпоказовіший приклад зіставлення понять, далеких за логікою: *У руці має сачок на довгій тичці,* ***озброєний в хрести****, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці... Навіть калитку на поясі в неї захищав святий хрест* [Коцюбинський, І: 1988, 410]. Загальновживане значення лексеми *хрест* – знаряддя страти через розп'яття – «завдяки мотиваційним смисловим

імпульсам Нового Заповіту доповнюється широкою палітрою інших, що трансформують його в місткий багатоплановий символ» – милосердя, всепрощення, примирення людей перед Богом, викуплення людських гріхів, спасіння і т. д. [Шевченко: 2001, 73]. Та у вислові *озброєний у хрести – хрест* не є символом, бо його нові значення не вивільнені від денотативного значення 'знаряддя'. *Хрест* оберігає, захищає, а в народній свідомості *захисник* асоціюється зі зброєю. Тому *озброєний в хрести* є метафоричним перенесенням значень. У даному випадку вислів *озброєний в хрести* став «зброєю-прикриттям» від цікавих прихожан, які побачили послушницю з незвичним для черниць предметом – сачком для вибирання з наповненої водою чаші покиданих ними монет. Така семантична трансформація є оказіональною і звучить дотепно, навіть іронічно. Спостерігаючи за вживанням мовосимволу *хрест* у поезії XX ст., Т.Берест також відзначає актуалізацію іронічної конотації цієї лексеми внаслідок «стилістичної конфліктності» та емоційної невідповідності контекстного оточення [Берест: 1999, 163].

Часто у тексті метафори імплікуються: *Ранком йшов сніг. Рівний, густий і теплий. Дрібні істоти, що вмерли на небі, спадали на* ***землю***, *на* ***вічний спочинок***, *у* ***тихий цвинтар*** [Коцюбинський, ІІ: 1988, 8]; *Вона ще не прохолола після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима, як на злість, вставало* ***худе, єзуїтське, скривлене від злості обличчя*** *попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи* [Коцюбинський, І: 1988, 298]. Хочемо зауважити, що метафора, у складі якої є ЦРЛ, є багатшою: образ *єзуїтське обличчя* є місткішим і свіжішим у характеристиці героя, ніж *обличчя худе, скривлене від злості.*

За нашими спостереженнями, легше метафоризуються ЦРЛ з конретно-предметною співвіднесеністю: *Бог, апостол, святий, чернець, мученик, хрест, мощі, ризи, гріб, домовина, кладовище, дзвін, церква, храм* та багато інших.

Розвиток метафоричних значень ЦРЛ частіше відбувається через словосполучення і, як правило, проходить шляхом «антропонімізації» – людина наділяє конкретний неживий предмет притаманними їй семантичними предикатами (прикметниками, дієсловами, якісними, оцінними, функціональними іменниками), напр.: *дзвони грають, дзвони справляють танець, дзвони глухо гудуть, дзвони жалібно плачуть* і т.д.: *І* ***грали*** *Богові славу* ***дзвони****, і співали їх од повного черева грубі попи* [Коцюбинський, І: 1988, 471]; *А в дивній, мертвій тиші містечка* ***справляли танець дзвони*** [Коцюбинський,І: 1988, 470]; ***Глухо гудів*** *соборний* ***дзвін****, довго і* ***жалібно плакав*** *затоплений* ***дзвін*** [Коцюбинський, ІІ: 1988, 8].

Для того, щоб наділити *дзвін* діями, властивими людині, для мовця важливим є його життєвий досвід. Так, щоб сказати *дзвін грає (співає, танцює, плаче* тощо), потрібно знати, що *дзвін* – це не просто «ударний сигнальний підвісний інструмент...» [СУМ: 1971, 264], а інструмент, що може творити при цьому певну нескладну комбінацію ударів, схожу на символічну мелодію, добре зрозумілу слухачам. Тому дзвонареві, як і музикантові, потрібні знання та навички, щоб передати ритуальні мелодії радості, суму, жалю, скорботи, тривоги, заклику тощо, тобто уміти *грати.* Звідси і метафоричний вислів *дзвони грають. Дзвін* асоціюється ще з чимось міцним, сильним, переможним*: Коли сонце стало високо,* ***вдарив*** *з дзвіниці* ***дзвін****; хитнув повітря й ножем пройшов у серце* [Коцюбинський, І: 1988, 468]. Ще здавна *дзвін* був вірним сторожем, оберегом від лиха, першим сповіщав про несподіванку, новину. У М.Коцюбинського знаходимо: *Однак* ***дзвони*** *несподівано* ***впали****. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках.* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 155]. Подібні метафоричні вислови відображають національну специфіку мови, а взаємодія значення слова і життєвого досвіду народу є важливим для розуміння природи метафори.

Н.Арутюнова пише, що людина не тільки «із задоволенням ділиться своїми предикатами з предметами, тваринами, абстрактними поняттями», а й навпаки, «поступово збирає і концентрує біля себе предикати предметів і тварин» [Арутюнова: 1999, 361]. Порівняйте: *Чорно й неприязно* ***дишів гріб****, коли приступили до нього. Се ж була страшна хвилина* [Кобилянська: 1988, 240]. *То йшла процесія. Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на* волі *корогви, і грубими, нелюдськими голосами* ***ревіли*** *гладкі* ***попи****, як з бочки* [Коцюбинський, І: 1988, 471].

Перехресним є перенесення ознак з лексеми *Бог* на людей і, навпаки, з людей на *Бога*. Порівн: *На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий* ***Бог*** *йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 232]; *Чому* ***Бог*** *не встидався, як творив людей голих, а людям сором ходить без сорочки?* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 63]; *Він був земним* ***богом****, той Юра, що хтів Палагни, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили* [Коцюбинський, ІІ: 1988, 235].

Отже, в художньому мовленні при метафоризації церковно-релігійні лексеми не втрачають свого системного окреслення, добре зберігають свої архісемні ознаки у трансформах, які містять великий семантичний потенціал, що не виходить за межі загальнонаціональних вимірів. Частіше метафоризуються ЦРЛ з конкретно-предметною співвіднесеністю, і, як правило, метафоризація проходить шляхом «антропонімізації». З ряду імплікованих метафор місткішою є та, у складі якої є ЦРЛ.

РЕЗЮМЕ

В статье автор исследует развитие семантики церковно-религиозных лексем (ЦРЛ) в художественной речи, анализируя переносные смыслы слов метафорического происхождения. В результате исследования установлено, что ЦРЛ при метафоризации не теряют своего системного очертания, хорошо сохраняют свои архисемные признаки в трансформах, содержащих большой семантический потенциал, не выходящий за пределы общенациональных измерений. Чаще метафоризуются ЦРЛ с конкретно-предметной соотнесенностью, и, как правило, метафоризация проходит путем «антропонимизации». Из ряда имплицированных метафор более емкой является метафора, в составе которой есть ЦРЛ.

The author of the article examines the development of semantics of the church and religious lexemes (CRL) in fiction and for this purpose analyzes figurative sense of the words of metaphoric origin. The outcome of the examination is that the CRL having been metaphorized do not lose their systematic outlines completely preserving archeseme charcteristics in transforms of a strong semantic potential which doesn't exceed the national measurement limits, though. The CRL, which are more often subject to metaphorization, pertain specific-object correlation and, as a rule, the metaphorization is the result of anthroponimization. Among the implicit metaphors, the pithiest are metaphors containing CRL.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд. испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 809 с.
2. Берест Т. М. Семантика художнього слова в поезії 80-90 рр. XX ст. (на матеріалі творів молодих українських авторів): Дис. … канд. філол. наук: 10.02.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1999. – 199с.
3. Кобилянська О. Апостол черні. – Тернопіль: Збруч, 1994. – 318 с.
4. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели. – К: Наук. думка, 1988. – 672 с.
5. Кононенко В. Мова. Культура. Стиль. Зб. статей. – К. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 460 с.
6. Коцюбинський М. Повісті та оповідання. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1988. – 584 с.
7. Коцюбинський М. Повісті та оповідання. Статті та нариси. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1988. – 496 с.
8. Парандовський Я. Алхімія слова / Пер. з польської. – К.: Дніпро, 1991. – 374 с.
9. Пуряєва Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис. …канд. філол. наук: 10.02.02 / НАН України, Ін-т укр. мови .– К., 2001. – 20 с.
10. Русанівский В.М. Структра лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
11. Словник української мови – В 11-ти томах. – Т.2. – К: Наук. думка, 1971. – с. 550.
12. Скляревская Г.Н. Метафора – «свернутое сравнение»? // Проблемы семантического анализа лексики: Тез. докл. междунар. конф. – М.: Русские словари, 2002. – С. 90-93.
13. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 171 с.
14. Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наук. думка, 1980. – 115 с.
15. Тарновецька Л.О., Кіс Т. Є. Лексико-семантичний контекст номінацій сонця у мові української поезії XX ст. // Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті: Зб. наук. праць. – Чернівці: Вид-во Чернівецького університету, 1996. – С. 5-9.
16. Тихолоз Б. Моторошна магія тексту // Дивослово. – 2003. – № 4. – С. 23-27.
17. Шевченко Л.Л. Семантична трансформація слів у текстах Нового Заповіту // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 70-75.

Елена Левченко (Львов)

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ В ТЕРМИНАХ КОНЦЕПТА НАСЕКОМОЕ

Главной задачей лингвокультурологии является исследование принципов вербализации ментальных единиц – концептов и их функционирования в мегатексте методом сопоставления с аналогичными единицами разных языков с целью выявления культурно значимой информации и культурно значимых концептов определенного языка. Следовательно, очерчивается несколько связанных с механизмами создания фразеологических единиц (ФЕ) проблем: исследование механизмов вербализации концептов и организация ментального лексикона; выделение основных метафорических принципов, которые в свою очередь определяют выбор концептуализированных пространств, вовлекаемых в вербализацию определенного смысла. Механизмам создания фразеологических единиц посвящен ряд трудов [Ужченко, Авксентьев, 1990, Баранов, Добровольский, 1991, Metaphor and Thought, 1993, Телия, 1996 и др.]. Над проблемой символа как компонента ФЕ работали Т.Черданцева [Черданцева, 1977, 1988], В.Ужченко, Л.Авксентьев [Ужченко, Авксентьев, 1990], В.Кононенко [Кононенко, 1991, 1996] и др. Однако актуальной продолжает оставаться проблема создания собственно лингвокультурологических методик исследования концептов.

Использование лингвокультурологией когнитивной парадигмы позволяет охватить широкий культурный фон. Настоящее исследование преследует цель выявить в украинской и русской наивных языковых («фразеологических») картинах мира интерлингвальное и специфическое, в частности на примере концепта Насекомое. Цель исследования будет достигаться решением таких задач: описание типичных случаев использования концептуального пространства Насекомое при вербализации фразеологических единиц, а также метафорических принципов, по которым происходит концептуализация и вербализация определенных значений; выявление фразеологических знаков, содержащих специфическую, национально-культурную информацию, что предусматривает определение списка атрибутов (или актуализированных слотов) фразеологических знаков; моделирование прототипа для последующего определения интерлингвального и специфического в концепте; определение корреляции между концептами и символами. Предлагаемая методика моделирования фразеологического образа как составной части концепта, состоит в параллельном исследовании – от знака вербального уровня к концепту и от концепта к вербальному знаку, что требует соответствующей проработки фактического материала. Во-первых, фразеологические единицы группируются по общему опорному слову; во-вторых, определяется, какие именно фразеологизмы вербализируют тот или иной концепт. В границах первой процедуры строится атрибутно-фреймовая модель опорного слова (символа). Во время второй процедуры исследуются метафорические и метонимические принципы, по которым вербализирован концепт. С одной стороны, вариантность опорного слова в модели в пределах одного языка демонстрирует поиск «лучшего образца» (прототипа) в определенной тематической группе для выражения того или иного смысла, что свидетельствует о длительности существования фразеологизма и его значимости для носителей языка. С другой стороны, определенные тематические группы символов связываются с определенными концептами. Речь идет об исследовании фразеологизмов с разными опорными словами, но такими, которые имеют синонимическое значение с точки зрения метафоризации, являются факультативными знаками [Левченко, 2002].

Концепт Насекомое имеет в своей прототипической части определенные слоты: размер (маленькое), беззащитное, но и кусается, издает звуки (жужжит), и др. Субконцепты этого концепта подчинены символике концепта Насекомое (сравн. русск. *букашка* 'незаметный, маленький человек' [ССРЛЯ, 1: 806]). Реализация атрибутов концепта Насекомое происходит в разных языках сопоставимым образом по модели «из маленького делать большое»: насекомые символизируют что-то маленькое и недостойное внимания (укр. *робити / зробити з мухи слона (вола, бугая)* [ФСУМ: 740]; – русск. *делать / сделать из мухи слона* [ФСРЯ: 131]; – блрс. *з блыхі*

рабіць вала [Янк.] – блг. *от бълхата прави бивол* [БРФС: 64]; *от камара слон прави* [БРФС: 277] – плск. *zrobić z muchy słonia* [SFWP, 699], *robić z igły widły* [PSFJP: 504]). Концепт Насекомое в исследуемых славянских языках стабильно связывается с концептами Надоедливость, Гнев, Пьянство и т. п., вербализирующихся в его терминах (или терминах его субконцептов на вербальном уровне). В украинской и русской фразеологических системах фразеологизмы с указанным компонентом объединяются вербализируемыми ими сферами значений: оценка наличия / отсутствия чего-либо, значение 'мало чего-либо'. Собственно с компонентом *насекомое* словари фиксируют незначительное количество ФЕ: укр. *працьовитий як комашка* [ССНП: 74]; *як комашки забігали (полізли, поповзли) по спині* у кого [ФСУМ: 388]. В русском, украинском, болгарском языках среди прототипов наиболее беззащитного существа – *муха*: укр. *мухи не зобидить* [ФСУМ: 343] – русск. *мухи не обидит* [ФСРЯ: 290] – блг. *муха не може да убие* [БРФС: 340]; укр. *[і] муха крилом уб'є* кого [ФСУМ: 514]; – блг. *муха човек [тих като муха]* [БРФС: 339]; – плск. *słaby jak mucha* [SFJP: 2, 138]. Атрибут *наиболее беззащитное существо* прослеживается и в других фразеологизмах с компонентом *муха*: укр. *сильний як муха* [ССНП: 98]; *як муха крилом зачепила* з сл. ударити, стукнути [ФСУМ: 514]; *Чоловік так як муха: сьогодні живе, а завтра вмре* [Номис: 370]; *гинуть як мухи*; *згинули як мухи восени* [ССНП: 97-98]. *Муха* символизирует также что-то незначительное: блг. *вижда ми се като муха някой* [БРФС: 339]; – плск. *To mucha dla mnie* (*dla niego*) [SFJP, 1: 462]. Аналогично и компонент *комар* является символом слабого, маленького существа (укр. *сильний як комар* [ССНП: 73] – русск. *комара не зашибет* [БАС, 5: 1221]), поэтому в терминах этого концепта вербализируется значение 'мало чего-либо': укр. *як комар надзижчав; як комар наплакав; як у комара сала* [ССНП: 73]; – русск. *Какъ въ комаръ силы* [Даль, 2: 146]; – блрс. *з камароў (вераб'ёў) нос* [Юрчанка, 1972: 264]; *з камарову лытку* [СБНФ: 107]; – блг. *като от комар лой* [БРФС: 277];– плск. *kłócić się, podawać do sądu o komarowe sadło* [SFJP, 1: 337]. Параллели находим также и в библейских текстах: *«Против кого вышел царь Израильский? За кем ты гоняешься? За мертвым псом? За одною блохою?»* (Первая книга Царств, 24, 15). Ассоциирование атрибутов *маленький* → *незначительный* происходит и в терминах субконцепта Блоха, что находит отражение во фразеологизмах: русск. *выискивать, ловить блох* [ССРЛЯ, 1: 649]; укр. *ганяти (лякати) бліх (собак)* [ФСУМ: 169]; – русск. *ловля блох* [ССРЛЯ, 1: 649]; – блг. *бая си за бълхи* [БРФС: 48]; блрс. *лавіць мух* [СБНФ: 135]; укр. *ловити [білі] метелики* [ФСУМ: 444]; сравн. укр. *ловити мух* [ФСУМ: 446]. Подобные вербализации наблюдаем в терминах субконцепта Жук: укр. *Переведеця на жуки та на блощиці* [Номис: 251]; *жуки в голові* у кого [ФСУМ: 297]; – блг. *бръмбари му бръмчат в главата [има бръмбари в главата си]*; *влизат бръмбари в главата (в чутурата)* на някого; *избий тоя бръмбар (тези бръмбари) от главата си*; *пускам бръмбар в главата си* [БРФС: 61-62]. Слот "кусается" в структуре прототипа оказывается релевантным для носителей языков, возможно, именно поэтому компоненты *муха, блоха, оса, жук...* олицетворяют «носителя» гнева и неудовольствия: укр. *муха сіла на ніс* кому; *муха вкусила* [ФСУМ: 514]; – русск. *как муху проглотил* [ФСРЯ: 361] (сравн. полск. *połknąć bakcyla* 'zainteresować się czymś, namiętnie stać się gorącym zwolennikiem czegoś' [SFWP: 27] – ФЕ с компонентом укр. *ковтнути* – русск. *проглотить* в украинском и русском языках продуцируют другие смыслы, хотя на лексическом уровне аналогичное переносное значение имеет слово *заразиться* [Уш., 1: 1018]); *(точно) муху проглотил* кто-либо [БАС, 6: 1393]; *благая муха его укусила* [Уш., 1: 148]; – блрс. *мець мухі ў носе* ў каго [Янк.]; – блг. *влязла (бръмнала) ми е някква муха в главата* [БРФС: 339] (см. также блг. *бръмбари му бръмчат в главата*; *избий тоя бръмбар от главата си* [БРФС: 61]); *пускам муха* [БРФС: 339]; – плск. *mieć muchy w nosie* [PSFJP: 301]. Мухе также приписываются атрибуты *сердитая, надоедливая*: укр. *як муха (мухи) в спасівку* [ФСУМ: 514]; *кусається як муха в спасівку;* [ССНП: 98]; – русск. *Брюзжитъ, что осенняя муха (какъ мухарь); Докучливъ, какъ ильинская муха*; *Пристаетъ, какъ муха на сонъ грядущій* [Даль, 2: 362]; – блрс. *сляпіцаю (слепнем, асою, асвою) лезці ў вочы* [Янк.]; – блг. *досадна муха*; *нахален (досаден) като (конска) муха* [БРФС: 339]; – блрс. *лезці як сляпец (муха)* куды [СБНФ: 139]. Аналогичную символику имеет компонент оса, которая: надоедливая – укр. *лізе в очі як оса* [ССНП: 104]; злая – укр. *розпалився як оса* [ССНП: 107]; – плск. *cięty jak osa; zły (zła) jak osa*; *osa* kogoś *ukąsiła, siadła* komu

па nos [SFJP, 1: 615]. Компонент *жук* обладает приписываемыми (не реальными) атрибутами, диктуемыми концептом Насекомое: укр. *пустити жука* кому 'завдати кому-небудь прикростей' [ФСУМ: 722]; – блг. *пускам бръмбар в главата* на някого 'подзадоривать *кого-либо*'; *пускам бръмбари в главата* на някого 'морочить голову *кому-л.*' [БРФС: 61-62]. Кусается и блоха, приносит раздражение и "провоцирует" иные психические состояния: русск. *какая блоха укусила* кого-л. [ССРЛЯ, 1: 648]) – сравн. блрс. *вош за каўнер запаўзла* 'пра зазнайства ад некатарага прыбытку' [Юрчанка, 1972: 103]. *Насекомые* – это символ чего-то многочисленного: русск. *как комара* 'очень много: большое количество (людей или живых существ)' [РГС: 95]; укр. *як у собаки бліх*; *багатий, як циган на блохи* [ССНП: 16]; – русск. *что, как блох в овечьей, собачьей шкуре, шубе* [ССРЛЯ, 1: 649].

Каждый из субконцептов, конечно же, имеет и отличительные атрибуты, фреймы, отражающиеся во фразеологических картинах мира. Так, *муха* символизирует заразу, болезнь, раздражение, происки, хлопоты, кровопийство, грязь, смерть, разложение, гниение, душу [Kopaliński, 1997: 328]. Например, плск. *mucha w drogim olejku*, как указывает В. Копалинский, символичность компонента имеет свои корни в библейских текстах [Kopaliński, 1997: 328]. Компонент *муха* в сочетании преимущественно с названием вязкого вещества символизирует неловкость, медлительность: укр. *як муха в сметані* [ФСУМ: 514] – плск. *ruszać się, wlec się* itp. *jak mucha w mazi, w mioduie, w smole* [SFJP, 1: 462]. В болгарской языковой картине мира это значение вербализируется в терминах концепта Муха, но несколько другим образом: *като муха без глава*; *като умряла муха*; *ходя като муха без глава* [БРФС: 339]. В сочетании с водой или кипятком – качество противоположное, а именно энергичность: укр. *як муха (мухи) в окропі* [ФСУМ: 514]; *повертається як муха в окропі* [ССНП: 98]; – плск. *kręcić się, zwijać się jak mucha w ukropie* [SFJP, 1: 461]. Аналогичные сочетания компонентов символизируют неблагоприятную или затруднительную ситуацию: укр. *вертиться як муха в окропі; впав як муха в окріп*; *заліз як муха в патоку* [ССНП: 97-98] и др. Символическое значение имеет пара компонентов *муха – мед*: укр. *допався як муха до меду* 'дуже жадібно їсть або п'є'; *злітають сі як мухи до меду* 'збираються, приваблені чимось добрим' [ССНП: 97-98]; русск. *Медъ сладко, а мухъ падко* [Даль, 2: 362] и др. ФЕ с анализируемым компонентом строятся на основе фреймов ситуаций, связанных с наблюдениями над поведением этого насекомого, напр.: плск. *mucha nie siada* 'o czymś, o kimś bez zarzutu, udanym, doskonałym, wyjątkowym' [PSFJP: 301]. Состояние алкогольного опьянения символизирует *муха*, однако в украинской фразеологической системе таким инвариантным символом (факультативным знаком) является укр. *джміль*: укр. *під джмелем*; *джмелі гудуть у голові* чиїй [ФСУМ: 233-234].

На лексических уровнях исследуемых языков символ укр. *метелик* / русск. *мотылек* тождественный. Во фразеологических системах, по нашему мнению, символического значения компонент не развил. Слово укр. *метелик* является факультативным знаком: укр. *в очах замигтіли (замиготіли) метелики* у кого, чиїх 'хто-небудь тимчасово втратив здатність звичайного зорового сприйняття через слабість, сп'яніння, втому тощо' [ФСУМ: 484]; сравн. русск. *Мухи, мушки въ глазахъ*, черныя точки, пятнышки, летучая рябь [Даль, 2: 362]. Польские фразеологические словари фиксируют единицу, которая, вероятно, возникла из басни: *Życie motylkowe* 'lekkomyślne, płoche' [SFJP, 1: 458].

Слово *жук* является факультативным знаком во фразеологизме: укр. *битий жук* 'бувала, з великим життєвим досвідом людина, яку важко перехитрити, обманути' [ФСУМ: 297]. Значение 'опытный человек' передается с помощью и декларативных и процессуальных фреймов определенных концептов. Достаточно распространена модель «атрибут + символ человека»: укр. *стріляний (обстріляний, старий) горобець (вовк)* [ФСУМ: 190]; укр. *старий лис; стара лисиця* [СУ]; – русск. *стреляный (старый) воробей* [ФСРЯ: 78]; – блрс. *стары крумкач* [ФСМТК: 274]; – блг. *стара кримка* [БРФС: 292]; *стар плъх* [БРФС: 436]; *гърмян заек* [БРФС: 149]; *старо пиле* [БРФС: 429]; – плск. *bywały, stary wróbel* [SFJP, 2: 616].

В сопоставляемых фразеологических системах существует значительное количество фразеологизмов с компонентом *блоха*. Украинский фразеологический комплекс единиц с компонентом *блоха* богаче, чем русский (напр., укр. *багатий як циган на блохи; правда, як блоха*

кашляє; як блоха на мотузку; *скаче як блоха* [ССНП: 16] – русск. *увертливъ, что блоха* [Даль, 1: 99]; *прыгаешь, как блоха* [ССРЛЯ, 1: 648]). На основе реальной фреймовой информации о насекомом и на основе представлений о крови как средоточии силы возникла единица: укр. *насмоктався як комар крові* 'про людину, яка розбагатіла на визиску інших' [ССНП: 73].

По-видимому, единственное насекомое, кроме *муравья*, которому приписываются атрибуты с позитивной модальностью (*муравей* – это прилежание, терпение, скромность, предусмотрительность, трудолюбие [Тресиддер, 1999: 231]), *пчела*. Например: трудолюбивая (укр. *Він товкся в саду з ранку й до ночі, як та молода бджола* (Гончар) [СУМ, 1: 117]; – русск. *работяща, какъ пчела* [Даль, 3: 545] – блг. *трудолюбив (работлив) като пчела* [БРФС: 480]; плск. *pracowity jak pszczoła* [SFJP, 1: 784] – сравн. англ. *as busy as a bee* [AID: 12]). Русский фразеологический образ *пчелы* содержит атрибут *скупая*: русск. *Скупые, ровно пчелы: медъ собираютъ, а сами умираютъ* [Даль, 3: 546]. Наивная картина мира фразеологизирует также фрейм «издавать звуки» (как и в прототипических представлениях о некоторых других насекомых): укр. *гудуть як бджоли у вулику* [ССНП: 14]; – блг. *бръмчи (жужи) като пчелин* [БРФС: 480].

Пересекается с символикой Насекомого символика *червя*. На лексическом уровне слово *червь* символизирует ничтожество: укр. *хробак* 'жалюгідна, нікчемна, слаба людина' [СУМ, 11: 300]; *хробак* діал. 'маленька дитина' [ВТССУМ: 1353]; – плск. *Mój robaczku, mój robaczku maleńki* 'pieszotliwie do dziecka lub o dziecku' [SFJP, 2: 32]. На фразеологическом уровне, как и на лексическом, компонент символизирует «ощущение, душевное состояние» (укр. *хробак* 'відчуття, душевний стан, що ослаблює віру людини в що-небудь' [СУМ, 11: 300]; – плск. *robak* 'robak niepewności, smutku, zgryzoty (toczy kogo); robak w sercu, robak sumienia gryzie, źre kogo' [SFJP, 2: 32]): укр. *черв'як точить серце* кому [ФСУМ: 946]; – блрс. *як чарвак* (*...глухая трывога залезла ў душу і як чарвак грызла сэрца*) [ФСМТК: 610]; – русск. *червь чего-нибудь (тоски, раскаяния, сомнения* и т.п.); *червь точит, гложет, сосет* кого-нибудь или чье-нибудь *сердце, душу, жизнь* и т. п. [БАС, 17: 853]; – блг. *червеят на съмнението*; *гриза (ям) като червей* [БРФС: 615]; – плск. *robak, mól gryzie* kogo [SFJP, 1: 268]; – сравн. укр. *Кождий має свого моля, що ёго гризе* [Номис: 125]. Наблюдаем в украинской и польской фразеологических системах два символа «терзания» (укр. «гризоти»): *черв'як і міль*. Б.Успенский отмечает, что широко распространено представление о болезни, проникающей в тело в виде червя [Успенский, 1982: 68]. Метафора *эмоциональное состояние – это болезнь* достаточно распространена: *Это чувство сладчайшим недугом Наши души терзало и жгло...* (М. Цветаева); *Не любовь, а лихорадка!* (М.Цветаева). В украинской фразеологической системе укр. *хробак* – символ хорошей / плохой жизни: укр. *засмакував як червак у хрені* 'звик до злиднів'; *живе як хробак у хрені* 'бідує' [ССНП: 157]; *живе як черв'як у яблуці; сидить як черв'як у сливі* 'добре, заможно живе' [ССНП: 161]. В болгарской ФС червяк – символ беззащитного существа: *смачквам като червей някого* [БРФС: 615].

Таким образом, в целом типичная для сравниваемых языков метафорическая модель на вербальном уровне заполняется специфическими компонентами – факультативными знаками – наименованиями субконцептов, символика которых в той или иной степени подчинена концепту Насекомое. Атрибуты, входящие в прототипическую часть концепта, находят отражение во фразеологических единицах, и закономерно очерчивается круг вербализируемых на их основе концептов. Подтверждение идеи о взаимосвязи концептов и тематических групп символов находим в результате анализа многих концептов (например, концептуализированная область Эмоции, концепт Насилие и др.) даже в случае контрастивного исследования. Представляется перспективным системный межъязыковой анализ метафорических и метонимических принципов во фразеологической вербализации.

РЕЗЮМЕ

У статті на фразеологічному матеріалі досліджуються принципи вербалізації фразеологічних концептів з метою виявлення культурно значимої інформації, визначаються концептуалізовані простори, що залучаються у фразеологічну вербалізацію визначеного змісту. Демонструється взаємозв'язок концептів і тематичних груп символів, зокрема, на прикладі концепту Комаха. Пропонується методика моделювання фразеологічного образа, що

припускає, з одного боку, угруповання фразеологічних одиниць по загальному опорному слову, а з іншого боку - систематизацію фразеологізмів, що вербалізують той чи інший концепт.

The article deals with the principles of idiomatic verbalization, which are analyzed on idiomatic material, and has for an object the cultural information definition. The conceptualized spaces involved in idiomatic verbalization of certain sense are specified. Concepts and thematic groups of symbol interconnection are demonstrated on the example of concept insect. The method of idiomatical image modelling is suggested. The author suggests the grouping of idiomatic units according to one general main word on the one hand, and systematisation of idioms, that verbalized this or that concepts on the other hand.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Концептуальная модель значения идиомы // Когнитивные аспекты лексики. Немецкий язык. Сб. научн. трудов. – Тверь, 1991. – С.13-31.
2. БАС – Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. – М.-Л., 1948-1960.
3. БРФС – Кошелев А., Леонидова М. Българско-руски фразеологичен речник. – Москва-София, 1974.
4. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2001.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – В 4-х тт. – М., 1989-1991.
6. Кононенко В. Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство. – 1991. – N6. – С.30-36.
7. Кононенко В.І. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) // Мовознавство. – 1996. – №6. – С.39-46.
8. Левченко Е. Метафорические принципы во фразеологии // Слово. Фраза. Текст. – М., 2002. – С. 242-249.
9. Номис – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К., 1993.
10. РГС – Словарь фразеологизмов и иных устойчивых словосочетаний русских говоров Сибири / Сост.: Н.Т.Бухарева, А.И.Федоров. – Новосибирск, 1972.
11. СБНФ – Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі. – Мінск, 1972.
12. ССНП – Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків, 1993.
13. ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: в 20-ти т.т. – М., 1991. – Т.1. – Т.2.
14. СУ – Інтегрована лексикографічна система «Словники України». – НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 2001. – Версія 1.0.
15. СУМ – Словник української мови. У 11-и т. – К., 1970-1980.
16. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
17. Тресиддер Дж. Словарь символов. – М., 1999.
18. Ужченко В.Д., Авксентьєв Л.Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990.
19. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982.
20. Уш. – Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. – В 4-х т. – М., 1935-1940.
21. ФСМТК – Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа / Уклад. А.С. Аксамітаў і інш. – Мінск, 1993.
22. ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1986.
23. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. – К., 1993.
24. Черданцева Т.З. Язык и его образы: (Очерки по итальянской фразеологии). – М., 1977.
25. Черданцева Т.З. Метафора и символ во ФЕ // Метафора в языке и в тексте. – М., 1988. – С.78-92.
26. Юрчанка Г.Ф. І коціцца, і валіцца: Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны. – Мінск, 1972.
27. Янк. – Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія. – http://jankouski.by.ru/stpradm.htm
28. AID – Spears R.A. American Idioms Dictionary. – M., 1991.
29. Kopaliński W. Słownik symboli. – Warszawa, 1997.
30. Metaphor and Thought / Ed. by A. Ortony (2nd edition). – Cambridge, 1993.
31. PSFJP – Baba S., Dziamska G., Liberek J. Podreczny słownik frazeologiczny jczyka polskiego. – Warszawa, 1996.
32. SFJP – Skorupka St. Słownik frazeologiozny języka polskiego. – Warszawa, 1985. – T.1. – T.2.
33. SFWP – Baba S., Liberek J. Słownik frazeologiozny współczesnej polszczyzny. – Warszawa, 2001.

Ольга Паламарчук (Київ)

ВІДТВОРЕННЯ ВЛАСНИХ ІМЕН У ПЕРЕКЛАДІ (на матеріалі творів художньої літератури)

У теорії перекладу художніх творів є ще чимало невирішених проблем, серед яких і питання відтворення ономастичної лексики мови оригіналу засобами іншої мови – тієї, на яку здійснюється переклад. Якщо ж урахувати той факт, що власні імена є однією з

високочастотних категорій лексики будь-якої мови, роль їх адекватного відтворення у перекладному творі вимальовується масштабніше.

Складність питання класу власних імен обумовлюється їхнім особливим місцем у системі лексичних засобів мови і своєрідним призначенням у процесі спілкування людей. Цим пояснюється і специфічний підхід до відтворення ономастичної лексики порівняно з іншими лексичними одиницями: у процесі перекладу весь основний іншомовний матеріал з мови оригіналу передається готовими засобами – словами, що існують у мові, на яку перекладають (із урахуванням, звичайно, їх смислової відповідності), натомість для передавання власних імен використовуються зовсім інші засоби й способи, а також висуваються інші критерії адекватного відтворення.

Протягом останніх десятиріч з'явилося чимало публікацій з проблем ономастики, у яких досліджуються теоретичні питання системного вивчення ономастичної лексики (А.А.Бєлєнька, А.О.Білецький, Ю.О.Карпенко, В.А.Никонов, Н.В.Подольська, О.В.Суперанська); описується й аналізується конкретний матеріал з топоніміки, гідроніміки, антропоніміки тощо (В.О.Горпинич, І.М.Желєзняк, Л.П.Калакуцька, О.П.Карпенко, Ю.О.Карпенко, А.П.Корепанова, Л.Т.Масенко, С.М.Медвідь-Пахомова, А.П.Непокупний, Є.С.Отін, О.С.Стрижак, Ю.К.Редько, П.П.Чучка, В.П.Шульгач). Увагу вчених привертає також поетична (літературна, стилістична) ономастика (В.П.Григор'єв, М.О.Карпенко, Ю.О.Карпенко, Л.І.Колоколова, Е.Б.Магазаник, Н.А.Москаленко, Л.І.Ройзензон та ін.).

Що ж стосується розгляду проблем ономастики в перекладацькій справі, зокрема теоретичного і практичного вирішення питань відтворення власних імен засобами мови, на яку робиться переклад, то тут у слов'янській лінгвістиці є чимало «білих плям». Звертаючись до питань перекладу власних імен з однієї мови на іншу, дослідники нерідко аналізують матеріал генетично далеких мов (В.Ф.Березкін, В.С.Виноградов, А.Г.Гудманян, В.І.Кузнєцов, Ю.А.Сорокін). Саме тому предметом нашого дослідження стали чеські оніми (зокрема, «промовисті», характеристичні імена) і способи їх відтворення засобами української мови.

У художній літературі, як відомо, існує дві самостійні, але досить тісно пов'язані між собою групи ономастичної лексики: власні імена, що склалися природним шляхом, і штучно створені, придумані. Останні, в свою чергу, можна поділити на оніми, що вживаються у реальній дійсності (поряд з природними іменами), і книжні (характеристичні, «промовисті») імена й назви.

Природні (реальні) власні імена, які функціонують у мові художнього твору, виконують головне призначення – слугують назвами конкретних істот, предметів, об'єктів тощо. Основним способом відтворення таких одиниць у перекладних творах є практична транскрипція; саме у протранскрибованій формі вони вводяться у текст перекладу, що дозволяє зберегти їхнє національне «вбрання», а отже, і національний колорит «чужого» твору. Лише незначна частина таких власних імен передається у традиційній формі, або перекладається. Це здебільшого окремі ороніми й гідроніми, назви організацій і творів мистецтва тощо.

Для відтворення «промовистих», семантично значущих власних імен у художніх перекладах транскрипція практично неприйнятна, оскільки такі імена, по суті, майже завжди є своєрідним тропом, вони стилістично забарвлені і використовуються письменником для створення образів, характеристики героїв, місця дії і под. У художньому творі, за твердженням Ї.Левого [Levý , 1983: 125], такі імена виконують функцію не тільки номінативної, але й означальної характеристичної лексичної одиниці, рівнозначної метафорі або порівнянню.

«Промовисті», власні імена із певним значенням, називаючи особу чи місце дії, одночасно і характеризують їх, оскільки вони «самі промовляють» завдяки експресивній внутрішній формі та семантичній наповненості. Такі придумані, створені автором оніми допомагають йому реалізувати певні художні ідеї, спираючись у своєму словотворенні на традиції, моделі, чинні норми, що існують в ономастиці. Пошуки письменника, який створює ім'я для свого персонажа, детермінуються творчим задумом, що визначається критеріями художньої доцільності та стилістичної функції імені. Саме тому відтворення таких ономастичних одиниць майже завжди стає для перекладача непростою проблемою.

Ускладнюється вона ще й тим, що, як зазначалося, це питання на матеріалі українських перекладів чеської художньої літератури практично не досліджувалося.

Обов'язковою умовою повноцінного відтворення семантично значущих власних імен є пояснення їхньої смислової й експресивної інформації зі збереженням національно-культурного компонента семантики, тому способи передавання інформації, яка міститься у таких образних найменуваннях, повинні відрізнятися від принципів передавання, застосовних для звичайних, ідентифікуючих імен. Характеристичне ім'я вимагає і від читача оригіналу, і від читача перекладу розуміння змісту внутрішньої форми і сприйняття його образності.

Аналіз фактичного матеріалу дає змогу констатувати, що на феномен власних імен перекладачі, як правило, зважають, здійснюючи функціональний переклад авторських антропонімів, уживаних у художніх творах, оскільки саме в іменах та прізвищах багатьох персонажів закладена авторська характеристика.

За своєю морфемною будовою власне ім'я і в чеській, і в українській мові складається з чистої основи або з основи з ономастичним формантом. Як основа «промовистого імені» може бути використана практично будь-яка загальна назва за умови, що семантичне значення основи повинно бути прозорим і зрозумілим, оскільки в ньому закладено емоційно-оцінний зміст імені. В таких онімах можна відновити первинне значення – характеристику об'єкта за однією або кількома ознаками, бо це є авторським задумом.

Перекладацька практика засвідчує як успіхи перекладачів, так і їхні невдачі, коли перекладач, зважаючи на очевидні труднощі відтворення власного імені, відмовляється від пошуків еквівалента, випускаючи характеристичне ім'я з тексту перекладу або подаючи його в транскрипції. Так, наприклад, для чеського ойконіма *Hloupětín*, значення якого в оригіналі розшифровується у виносці */kde byli hloupí, tam se přezdívalo Hloupětín/*, тільки в одному з перекладів віднайдено вдалий відповідник – *місто Глупів*; у всіх інших – власна назва транскрибується (*Глоупетін*) або подається описово.

Великі труднощі підстерігають перекладачів і при передаванні значущих власних імен, побудованих на грі слів і спеціально пояснених автором оригіналу. Так, речення з перекладу «*Це були хлопці з Драждян, а не з Бероуна*» не дає українському читачеві ніякої додаткової інформації, хоч з тексту оригіналу цілком очевидно, що мова йде про хлопців, які «*не збиралися «брати» дівчат (тобто одружуватися), а тільки дражнили їх*».

Слід зазначити, що в окремих випадках нелегко, а інколи й взагалі неможливо, відтворити «промовисте» власне ім'я, що викликає певні асоціації, містить натяки, зрозумілі лише носіям мови, якщо в мові оригіналу подібні явища відсутні (це стосується, наприклад, власних імен, які співвідносні або перегукуються з приказками, прислів'ями, фразеологізмами, реаліями – *dopadnout jako sedláci u Chlumce, facka jako Brno*). Однак це зовсім не означає, що треба повністю і беззастережно відмовитися від творчого пошуку; навіть у тих випадках, коли відсутні близькі відповідники, перекладач може підшукати такий зміст для внутрішньої форми власного імені, який би адекватно характеризував персонажів твору і правильно відображав ставлення до них автора оригіналу. Як слушно наголошують представники етнопсихолінгвістики, в усіх власних іменах проявляються певні риси народу [Гачев, 1995: 28]. Розвиваючи це твердження, словацький мовознавець Йозеф Сипко наводить приклади і власний, як видається, неоднозначний коментар до російсько-словацьких паралелей: «*Дубинин – символ великого народу, Dubček – демінутивний суфікс ніби символізує психологію малого народу, аналогічно: Кузнецов – Kovalčík, Князев – Knažko*» [Сипко, 1999: 26].

Зважаючи на специфічну роль власних назв у художньому творі , де вони виконують передусім стилістичну функцію і, безперечно, беруть участь у створенні образів, видається заперечливим спосіб відтворення у перекладі характеристичних, «промовистих» імен за допомогою транскрипції (пор. чеськ. *pan Čmuchálek , pan Vydřihost, pan Nebučí – укр. пан Чмухалек, пан Видржігост, пан Небучі*), які в українському тексті взагалі не виражають оцінно-характеристичного змісту, тоді як в оригіналі їхня художня і стилістична функція проявляється дуже виразно і яскраво. Переклад таких власних імен зі збереженням смислового відповідника

(*пан Ниипорка, пан Дериґість, пан Немукайкорова*) дозволило б відтворити уявлення автора про сутність соціальної групи, до якої входять усі вищеназвані персонажі, і ставлення автора до них.

Таким чином, при відтворенні у художньому тексті значущих, «промовистих» власних імен необхідно використовувати зовсім інші способи і прийоми, ніж при передачі усіх реальних імен та назв. Основною вимогою до адекватного відтворення таких ономастичних одиниць є віднайдення у процесі перекладу відповідників з урахуванням не тільки семантики слова, а й стилістичної та художньої функції.

Для відтворення внутрішньої форми авторських власних імен необхідно використовувати переклад із обов'язковим збереженням їхнього оцінно-характеристичного змісту, оскільки всі інші способи передачі не можуть справити на читача те емоційне враження, яке передбачав автор, придумуючи «промовисте» ім'я.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы воспроизведения чешских и украинских «говорящих» имен в переводе, способы и приемы их передачи в переводном тексте, критерии полноценного и адекватного воссоздания их смыслового соответствия с учетом стилистической и художественной функции.

The article deals with one of the important problems of translation – the problem of transferring Slavonic (Czech) proper names with national culture specificity in the translated (Ukrainian) text; some operations in Slavonic translation are analyzed and presented as creative processes.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гачев Г. Национальные образы мира: Космо. Психо. Логос. – М.,1995.
2. Карпенко Ю.А. Имя собственное в художественной литературе. – Филолог. науки. - 1986. - № 4.
3. Літературна ономастика української та російської мов. – К., 1992.
4. Нємцова Б. Дика Бара та інші твори. – К.,1970.
5. Ономастика та етимологія. – К., 1997.
6. Сипко Й. Собственные имена в переводческом процессе. – Opera slavica. –IX,1999. 4.
7. Теория и методика ономастических исследований. – М., 1986.
8. Hausenblas K. Vlastní jména v umělecké literatuře. – NR, 1976, 1.
9. Levý Jiří- Umění překladu. – Praha, 1983.

Надежда Пирога (Луцк)

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ ЗНАЧЕНИЯ ФИТОНИМОВ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Разные языки – это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения ее

В. фон Гумбольдт

Вопрос о языковых картинах мира в лингвистике и других смежных с ней науках становится уже тривиальным, но разработанность его от этого не очень увеличивается. Причина кроется, очевидно, в отсутствии приемлемой научной концепции языковых картин мира, глубокое и целостное представление о которых было заложено в трудах В. фон Гумбольдта. По известным причинам методологического характера мысли ученого о причинах сходств и различий в языковых культурах в советском языкознании не были популярными. Очевидно, пришло время по-новому оценить научное наследие Гумбольдта и осмыслить идеи, высказанные почти двести лет назад. Вдумаемся хотя бы в некоторые из них: «Меня бесконечно привлекает внутренняя, удивительно таинственная связь всех языков и прежде всего высшее наслаждение – с каждым новым языком приобщаться к новой системе мыслей и чувств» [Гумбольдт, 1985: 312]. «Через многообразие языков для нас открывается богатство мира и многообразие того, что мы познаем о нем; и человеческое бытие становится для нас шире, поскольку языки в отчетливых и дейст-

венных чертах дают нам различные способы мышления и восприятия. Язык всегда воплощает в себе своеобразие целого народа...» [Гумбольдт, 1985: 361].

Эти и другие положения Гумбольдта звучат особенно актуально в наши дни, когда совершается возрождение и обновление национально-духовного богатства, неотъемлемую и значительную часть которого составляет язык. Ценные воззрения по этому поводу содержатся и в работах последующих крупных языковедов разных школ и направлений: И.И.Срезневского, А.А.Потебни, И.А.Бодуэна де Куртенэ, Г.Шухардта, Ф.Боаса, Э.Сепира, Б.Уорфа, Р.Ладо, Г.Никеля, Я.Фисяка, Л.Деже и др.

В поле нашего рассмотрения названия цветов в восточнославянских языках, в задачи которого входит изучение общих и отличительных черт в языковых картинах мира на самом тонком уровне: на уровне семантических отношений. Изучение лексической семантики может дать гораздо больше, чем сопоставительный анализ других сторон языка. Словарный состав – это главное хранилище национально-языкового фонда народов, основной источник выражения их культуры и самосознания. В. фон Гумбольдт, чьими мыслями начато наше рассуждение, писал: «Но как можно в достаточной мере познать характер одной нации, не изучив одновременно и другие, находящиеся с нею в тесной связи...» [Гумбольдт, 1985: 319]. Описание языковых картин мира – это осознание самих себя, своих языков, своего видения мира не в меньшей, а быть может, в большей мере, чем знакомство с другими языковыми культурами. «В действительности мы довольно беспомощны в точном истолковании самих себя и описании того, что же мы из себя представляем, писал еще в 50-е годы Р.Ладо, – потому что мы выросли, делая то, что делаем, и делаем многое по привычке, почти не замечаемой, усвоенной от старших и от своей культурной среды. Наша неспособность описать свои культурные обычаи соответствует нашей неспособности описать свой язык» [Ладо, 1989: 49]. Эти слова остаются актуальными и сегодня.

Язык – вечный спутник человека в его поисках смысла и реализации своего предназначения. Человек пытается доказать свое всемогущество путем преобразования природы, но горьки последствия этой самоуверенности. Богатый и разнообразный растительный мир, прежде чем обрести современный облик, прошел сложный многовековой путь развития. Многие растения, распространенные в прежние геологические эпохи, перешли в реликтовое состояние, перестав соответствовать современной природной обстановке, и постепенно вымирают. Человек значительно ускоряет и усиливает этот процесс, существенно меняя естественную среду обитания различных видов растений, трансформируя, нарушая, а иногда и разрушая взаимосвязи, веками и тысячелетиями складывавшиеся в биоценозах. Информацию о наименованиях видов растений, которым в первую очередь угрожает опасность исчезновения, можно получить из данной статьи. Особый интерес представляют народные названия растений, формирующиеся на протяжении веков в русском, украинском и белорусском языках. Предметом исследования являются мотивированные слова, в значении которых обнаруживается ассоциативный компонент. Материалом послужили тексты Красной книги и энциклопедических справочников по ботанике и народной медицине.

По оценкам специалистов, в охране нуждается около 1/3 (свыше 500 видов) нашей флоры, а к числу редких и исчезающих уже сейчас отнесено свыше 160 видов растений (около 10 % всего видового состава флоры) [ПЭС, 1987: 14]. Исчезновение с лица Земли какого-либо вида растений означает невосполнимую потерю очень ценной для человечества генетической информации. Насколько ценна для человека эта информация, свидетельствует практика использования им генофонда хотя бы таких растительных организмов, как пшеница, рожь и др., составляющих основу его питания, а значит, и жизнедеятельности.

Давая растениям имена, человек переносит в них часть своего восприятия реалий. Концептуальные структуры складываются в процессе познания мира. Привлечение фоновых знаний культурологического плана позволяет более полно охарактеризовать способы получения, переработки и хранения информации человеком.

К одному из универсальных концептов относится обряд. Многие растения использовались в магических обрядах (изгнание дьявола, защита от порчи, от воров, чародейство, гадание,

знахарство, поиск клада и др.), что нашло отражение в их названиях. Так, например, среди ранневесенних растений нашей флоры *первоцвет (весенний) высокий* (бел. *першацвет (вэснавы) высокі*; укр. *первоцвіт весняний, весняник, веснівка, скороспілка, первенець*), как бы оправдывая свое название, зацветает одним из первых. Желто-лимонные нежные цветки тесно, словно к матери, прижимаются к бархатистым морщинистым листьям, которые укрывают и согревают их от ночных заморозков (отсюда, очевидно, еще одно украинское название – *баранчики*). У многих народов с первоцветом связан ряд легенд и поверий. В средние века, например, верили, что, найденный в ночь под рождество или на масленицу, он помогает найти клад, а англичане непременно брали с собой первоцвет в далекие путешествия в качестве своеобразного талисмана. Немцы также использовали первоцвет весенний для поисков клада, веря, что он, как ключ, раздвигает скалы, где спрятаны сокровища.

О наступлении весны судим мы не по календарю, а по пробуждению природы. Как только пригреет весеннее солнце и земля освободится от снега, на пригорках разливается лиловое море *прострелов*. Латинское название *Pulsatilla latifolia* в переводе на русский обозначает «толкать». Малейший порыв ветра – и начинают раскачиваться цветки и особенно плоды *прострелов*, как будто их кто-то толкает. В народе это растение называют *сон-травой* (бел. *сон лугавы, сон-трава, сон раскрыты, сон шыракалісты*) [ПЭС, 1987: 182]. Русское название связано с поверьем, что животные и люди, пожевав корень растения, впадали в глубокий сон. И это неспроста: все прострелы ядовиты. К первенцам весны относится и *перелеска (голубая) благородная* (народные названия: *утробник, завитки, троянок, ветреница чистая, синие подснежники*), появляющаяся в апреле на проталинках вслед за мать-и-мачехой еще до того, как растает снег. Особенно радостно встретить *перелеску* в ельнике, куда весна заглядывает позже, чем в лиственный лес. Сравнительно крупные одиночные голубовато-сиреневые, сиренево-лиловатые (изредка белые или розовые) ее цветки хорошо видны на зеленом моховом покрове. Над землей возвышается тонкий стебелек-цветонос, а на конце его – голубая звездочка с закругленными лучами. Во время цветения у *перелески* сохраняются перезимовавшие под снегом прикорневые темно-зеленые трехлопастые листья, напоминающие по форме печень (откуда и второе название *печеночница благородная* (лат. *hepar* – *печень*). В Белоруссии это растение называют *пералеска высакародная*, в Украине – *переліска, пролісок*.

Как и многие растения высокогорий, этот как бы прижимается к земле, чтобы уберечься от мороза и ветра, и поэтому почти незаметен среди травы. И только синий огонек на зеленом ковре может привлечь внимание, это случается, когда на верхушке стебелька распускается довольно крупный ярко-синий цветок, напоминающий колокольчик. Латинское название этого растения *Gentiana verna* происходит от имени иллирийского царя Гентиса, впервые применившего его для лечения чумы (167 г. до н. э.), а русское *горечавка весенняя* (укр. *тирлич*; бел. *гарычка веснавая*) связано с наличием горечи в вегетативных частях [Харченко, 1981: 24].

Латинское название *anemone* в переводе означает «дочь ветров», по-видимому, потому, что его цветение совпадает с периодом ветров. Эта особенность нашла свое отражение и в русском названии *ветреница лесная*. При малейшем дуновении ветра цветки *ветреницы* на длинных цветоносах приходят в движение, словно крупные белые бабочки машут крыльями, а взлететь не могут. Это дало еще одно белорусское название *кураслеп лясны*.

В растительном мире в широколиственных и смешанных лесах встречается редкостное красиво цветущее весеннее растение – *зубянка клубненосная* (лат. *Dentaria bulbifera*). Это одно из немногих растений, наземная часть которого развивается ранней весной, а потом отмирает, и в почве остается жить длинное ползучее корневище с зубцевидными чешуями на нем. Отсюда и названия: бел.: *зубніца клубняносная;* укр.: *зубниця*. Листья развиваются рано – лес, где растет зубянка, уже в апреле покрыт ковром изумрудной зелени. У растения наблюдается интересная особенность: в пазухах верхних листьев и у основания цветоножек образуются живородящие коричнево-фиолетовые луковички-клубеньки. Опадая вокруг растения, клубеньки прорастают и дают начало новым особям (отсюда и название рода – *клубненосная*).

Июнь называют месяцем цветов. И это не случайно. Цветут, наполняя воздух ароматом, травянистые растения. И среди них одно из красивейших растений нашей флоры – *наперстянка*

крупноцветковая (бел. *наперстаука буйнакветная*; укр. *наперстянка пурпурова, крупноквіткова, шерстиста*). Впервые наперстянка описана и зарисована в 1543 г. в немецком травнике Леона Фукса: ей дано латинское название *Digitalis* – «наперсток». Подчеркивая своеобразную форму цветка в виде колокола или наперстка, встречаем украинские народные названия: *наперсткова трава, наперстянка сумнівна, наперсник блідо-жовтий, напальники, жовті дзвіночки, дзвіночок* [Харченко, 1981: 124].

Встретив впервые цветущий *бубенчик лилиелистный* (лат. *Adenophora liliifolia*), бел. *званок лілеялісты*, укр. *бубонець, балабончик*, его легко можно спутать с колокольчиками, но стебель бубенчика густо покрыт узкими лилиеподобными листьями. Утром, когда первые лучи солнца попадают на многочисленные светло-голубые цветки бубенчика, создается впечатление, что они излучают нежный голубой свет. Поэтому свое родовое название это растение получило из-за сходства цветка с маленьким бубенчиком.

В самый разгар лета зацветает удивительное растение – *арника горная;* .бел. *купальнік горны*; укр. *арніка гірська*. Латинское слово *arnika* происходит от греческого слова *арнос* – «барашек». Непонятно, кто и за что дал такое странное название этому растению. Украинские народные названия арники: *скусівник гірський, нечуй-вітер*. В Белоруссии местные жители называют этот цветок *гарник, кастян, лесной титун, боровая гвоздика*. Эти названия тоже обладают затемненной мотивирующей основой. Классическое белорусское название *купальнік* мотивировано, очевидно, тем, что зацветает арника, как правило, в ночь на Ивана Купала. Существует гипотеза, что *арника горная* спустилась на равнины во время ледникового периода и сохранилась как реликтовое растение.

Русское название *безвременник осенний* (его еще называют *осенник, зимовник осенний*) так же, как и украинское *пізноцвіт осінній, зимівник, осінник* и белорусское *познацвет асенні*, было дано растению благодаря удивительным биологическим особенностям сезонного развития. Каждый человек будет немало удивлен, увидев осенью среди увядающей зелени трав крупные нежно-розовые цветки, похожие на цветки крокуса, которым, казалось бы, было бы логичнее появиться ранней весной вместе с другими первоцветами. Его название говорит само за себя – цветет как бы не вовремя. Но еще удивительнее другое. Начав развитие ранней весной, *безвременник* не расцветает, а выносит на поверхность земли широкие блестящие листья и плод – продолговатую зеленую коробочку, которая к лету созревает, растрескивается, рассевая вокруг семена. Листья со временем увядают, и начинается короткий период летнего покоя. В конце августа – сентябре клубнелуковица снова пробуждается и появляются собранные в пучок по 2-5 и более лилово-розовые воронковидные цветки. Это цветет *безвременник*.

Астранция большая (лат. *Astrantia major*), бел. *астранцыя вялікая*, укр. *астранція велика* (народное название *зірочник*) – очень редкое и довольно необычное по виду растение из семейства зонтичных. *Астранция*, или *звездовка*, названа так за необычную форму оберток соцветий, напоминающих красивую многолучевую звезду (греч. *астрон – «звезда»*).

Родовое название *болотноцветник щитолистный* (лат. *Nymphoides peltata*), бел. *балотнакветнік шчыталісты*, укр. *латаття жовте* связано с тем, что это оригинальное водное красивоцветущее растение чаще всего встречается в местах, где водоемы постепенно зарастают и заболачиваются. Видовое же название дано из-за сходства формы листа болотоцветника со щитом – воинским доспехом средневековья. Народное название *глечики жовті* украинцы соотносят с формой плода, напоминающего кувшин, а *жовта водяна лілія* – с водяным большим желтым цветком, похожим на венок или лилию.

Издавна орхидеи привлекали внимание людей необыкновенным разнообразием и сказочной красотой. Растут они почти во всех уголках земного шара, но самым древним в семействе орхидных является *венерин башмачок настоящий (желтый)*. Из белорусских орхидей, несомненно, самой красивой является *венерын чаравічак сапраўдны* (*жоуты*). Северные орхидеи отличаются от тропических видов: они скромнее по окраске, размерам и форме. Именно о башмачках сложены легенды, связанные с богиней красоты Венерой. В переводе с латинского (*Cupripedium*) название рода означает *башмачок Киприды* (одно из имен Венеры). Причудливую

форму старинного изящного башмачка придает цветку сильно вздутая, бледно-желтая, внутри с красноватыми крапинками губа.

К семейству орхидных принадлежит еще один вид – скромный *тайник сердцевидный* (бел. *тайнік сэрцападобны*, укр. *зозулині сльози*), который отличается от ярких, броских тропических собратьев своей неприметностью. Цветки мелкие, невзрачные, сидят на коротких скрученных цветоножках. Русское название *тайник* связано, очевидно, с особенностями мест произрастания этого растения, которое как бы таится, прячется от глаз людских в тенистых сырых лесах, в заросших кустарником болотах. Форма листьев отражает видовое название – *сердцевидный*.

Довольно своеобразен внешний вид *герани темной* (лат. Geranium phaeum); бел. *герань цемная;* укр. *геранія*). Черно-фиолетовые лепестки придают всему растению немного траурный вид и отличают его от всех других гераней – ярких, праздничных. Второе название *герань печальная* хорошо актуализирует форму этого цветка. Родовое наименование *герань* происходит от греческого слова *геранион*, что означает «журавль». Плоды у растения опущенные, с короткими носиками, похожие на клюв журавля или аиста. Эту характерную особенность подчеркивает белорусское народное название *журавельник*.

Всем нам знакомо растение *лазящая лиана*, или *плющ обыкновенный* (лат. *Hedera helix*); бел. *плюшч звычайны*, укр. *плющ*). Из-за красивых вечнозеленых листьев его издавна используют как комнатное растение. Он является живым свидетелем того, что в прошлом климат был гораздо мягче. В Древней Греции плющ считался священным растением. По древнегреческому мифу, благодаря плющу остался в живых маленький Дионис (Вакх) – бог виноделия, сын Зевса. Когда ребенок попал в огненное кольцо и гибель его казалась неминуемой, из земли вдруг вырос густой зеленый плющ, закрыл малютку от огня и спас от смерти. Поэтому скипетр бога Диониса всегда был обвит не только виноградной лозой, но и плющом. Его латинское название *hedera* взято из древних рукописей [ПЭС, 1987: 174].

Среди растений нашей флоры немало интересных и удивительных видов, и *жирянка*, несомненно, относится к их числу. Она живет и питается, как большинство зеленых растений, но листья ее являются своеобразной ловушкой для насекомых. Найти жирянку в природе – мечта истинного ботаника, так как растет она единичными экземплярами на болотах и обнаружить ее можно только во время цветения. Свое как русское, так и латинское название (*Pinguicula* – «жирный») растение получило из-за того, что листья у него мясистые и блестят на солнце, как будто смазаны жиром. «Жир» – не что иное, как липкая сахаристая жидкость, которую выделяют микроскопические железки, сидящие, словно крошечные грибочки на ножках, на верхней поверхности листа.

Живокость высокая, народное название *дельфинки*, (лат. *Delphinium elatum*) происходит, по-видимому, от греческого слова «*дельфион*» – «*дельфин*», так как цветочная почка этого растения напоминает спину дельфина, вынырнувшего из моря. Греки считали их цветками печали, выросшими из тела могущественного Аякса, самого сильного после Ахилла мифического героя. На сросшемся двойном лепестке *дельфиниума* они видели междометие горя *аи* [Мифы, 1988: 123]. У *живокости* цветки крупные, темно-синие, со шпорцем, собраны в кистевидное соцветие. У нее, в отличие от других растений, нет лепестков, они видоизменились, превратившись в чашечки из пяти листочков, верхний из которых вытянут в виде шпорец, отсюда белорусское название *рагулькі высокія* (укр. *сокирки польові, зозулині черевички, синюшки, синєвода*).

Непременным атрибутом свадебных обрядов в Риме были грецкие орехи (лат. *Juglans regia*). В Италии и по сей день сохранился интересный обряд: перед свадьбой жених выходит на улицу и бросает своим друзьям горсть орехов, как бы отдавая им свою уходящую молодость. Поэтому одно из названий грецкого ореха – «плоды жизни». Но поистине удивительное явление природы – *водяные орешки* (бел. *вадзяны арэх плывучы*, укр. *водяні горіхи, рогульки*). На воде, среди крупнозубчатых листьев можно найти черные или темно-коричневые рогатые орешки, оторвавшиеся от растения. Они напоминают маленьких чертиков, за что в народе растение получило свое второе название *чертов орех* или *чилим*. В Белоруссии его называют *рогульником, рогатым (каленым, каменным) орехом, водяным каштаном*. Свое латинское назва-

ние *Trapa natans* водяной орех получил от слова «кальцитрапа», что в переводе означает «западня для пяты». Так древние римские воины называли специальные приспособления – рогатки, применявшиеся для остановки конницы неприятеля.

Некоторые обряды можно считать универсальными для многих народов: сватовство, свадьба, крестины, похороны и др. Проводы весны, хороводы, празднование Ивана Купала – сугубо славянские обряды. Так, например, в Карпатах на Ивана Купала срывали *полынь полевую* (лат. *Artemisia campestris*), заплетали в плеть и клали на росу приговаривая: «Мать-земля, отец-небо, дайте рабам вашим от этой травы здоровья». Поэтому, наверное, до сих пор украинские народные названия полыни «*боже дерево*», «*біждеревочок*» связаны с этим обрядом и содержат позитивную оценку («божий» – хороший, полезный для здоровья). Полынь-трава широко используется в народной медицине.

Название *фиалка трехцветная* (лат. *Viola tricolor*), укр. *фіалка триколірна, трицвітка, братики трибарвні* говорит само за себя – лепестки трех цветов: верхние – фиолетовые, средние – синие, нижние – желтые с фиолетовой полоской. Народные украинские названия *дзвіночки, зозулині черевички, сокирки* соотносятся с формой цветка. Славяне срывали цветы фиалки трехцветной ночью, до восхода солнца, чтобы уберечь избу от воров. Они считали, что фиалки (*брат-и-сестра, Иван-да-Марья*) будут разговаривать, а вору будет казаться, что хозяева дома [Мифы, 1988: 105].

В приворотной магии часто использовался *любисток* (лат. *Levisticum officinale*), на что указывают его народные названия в русском языке *любим, любимник*, а в украинском – *люби мене, люби-зілля*.

Итак, слова с национально-культурной семантикой составляют достаточно компактный и вместе с тем яркий пласт лексики. Слова-названия цветов, распространенных на территории России, Украины, Белоруссии, прочно вошли в языковое сознание носителей близкородственных языков. Среди этих слов выделяются разные группы, различающиеся объемом своего содержания. Одну из них составляют названия растений (*первоцвет, безвременник, прострел, перелеска, бубенчик, кувшинка, горечавка, ветреница, болотноцветник, колокольчик, тайник, живокость, жирянка* и др.), обладающие широкими ассоциациями, которые нередко объясняются влиянием других культур (древнегреческой и др.). Слова-названия растений являются богатым источником метафор, олицетворений, эпитетов, сравнений и других художественных тропов. Следует, видимо, признать, что универсальной категорией языка – мышления – логики – культуры в целом является предикация как приобретение объектом определенного признака. Важно, что этот признак способен быть рефлексивным (именно это имел в виду А.А.Потебня, говоря о внутренней форме слова как признаке, положенном в основу номинации) [Потебня, 1993: 86].

В.Н.Телия отмечает кумулятивную роль слова, его своеобразную историческую «память», основой которой являются прежде всего эмпирические знания об объективной действительности, а также культурный, исторический и собственно языковой опыт. При этом автор обращает внимание на многослойность взаимодействия различного вида опыта в многомерном, многоплановом ассоциативном механизме, результаты действия которого отпечатываются в слове [Телия, 1986: 104-105, 134].

Слова, именующие растения, тесно связаны с культурой и историей народов, издревле соседствующих и взаимодействующих друг с другом. Эмоциональный мир человека, его мировосприятие и отношение к окружающей действительности отражаются с помощью оценочных средств языка, коннотаций, которыми так богаты фитонимы. Будучи рассмотренными с когнитивных позиций, они представляются этими «замороженными кусочками реальности».

РЕЗЮМЕ

Слова, які позначають рослини, тісно пов'язані з культурою, оскільки показують глибокі корені історії народу, і є носіями інформації культурного характеру. Емоційний світ людини, її ставлення до дійсності відображаються за допомогою оцінних засобів мови, додаткових значень назв квітів у російській, українській і білоруській мовах.

The words calling plants, are closely connected to culture, as show deep roots of the people history, carry the information of cultural character. The emotional world of the man, his attitude to the environmental validity are reflected with the help of estimated means of language, additional meanings of the flowers names in Russian, Ukrainian and Byelorussian languages.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гумбольдт Вильгельм фон. Язык и философия культуры / Перевод с немецкого. – М.: Прогресс, 1985.
2. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XXV. Контрастивная лингвистика. – М.: Прогресс, 1989.
3. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1988.
4. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.: Синто, 1993.
5. По страницам Красной книги. Растения: Попул. энцикл. справ. – Минск: БелСЭ, 1987.
6. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Прогресс, 1975.
7. Харченко Н.С., Карамишев А.Н., Сила В.И. та ін.. Лікарські рослини та їх застосування. – К.: Здоров'я, 1981.

Наталя П'яст (Вінниця)

КОМПОЗИТИ – НАЗВИ ПРЕДМЕТІВ ПОСУДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Семантика тісно взаємодіє зі словотвором, вони становлять собою не лише суміжні, а й такі підсистеми мови, які перетинаються. Одним з суттєвих внутрішньомовних джерел системності лексики є системність словотворення, яка знаходить своє найбільше вираження в семантично обмежених групах слів. Отже, значна частина мовознавчих проблем може бути успішно розв'язана на основі об'єднання дослідницьких зусиль як у сфері словотворення, так і семантики. «У словотворі повинні розглядатися не тільки окремі похідні, але й певні категорії, об'єднання похідних слів, які мають спільні формальні і семантичні ознаки» [Немченко, 1984: 6].

Останнім часом словотвірний аспект став враховуватися у дослідженнях семантичних полів і тематичних груп, завдяки чому розширюється можливість повнішого охоплення системних зв'язків у мові. Тематичні групи містять багатий матеріал для дериватології. Це стосується також тематичної групи лексики «назви посуду».

Творення іменників шляхом об'єднання двох або більше основ здавна було відоме всім слов'янським мовам, у тому числі й українській [Бевзенко, 1960: 137]. Але, незважаючи на давність цього способу, продуктивність його протягом історії української літературної мови була обмеженою, бо вживання складних слів порівняно мало характерне для народнорозмовної мови. З часом кількість складних слів в українській літературній мові зросла [Білих, 1997: 144-181]. Та особливо пожвавився цей процес у другій половині XIX ст. [Муромцева, 1985: 55].

Об'єктом цього дослідження послужили лексеми на позначення посуду в українській літературній мові, зміст яких співвіднесений з предметами матеріального світу. Матеріал дослідження – лексичний масив назв посуду, дібраний шляхом суцільної вибірки із Словника української мови в 11-ти томах, «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка, «Словника української мови» П. Білецького-Носенка й окремих фіксацій у діалектних словниках, а також зі спеціальної літератури з кулінарії.

У тематичній групі «назви посуду» (більше 1050 лексем) іменники-композити представлені 54-ма похідними. Усі вони утворені об'єднанням двох (рідше трьох) основ або слів. Таке об'єднання може супроводжуватися суфіксацією, тому серед проаналізованих складних дериватів можна виділити два способи словотворення: чисте складання та складно-суфіксальний спосіб чи складно-нульовий. Складно-нульовим можна вважати такий спосіб, при якому «основоскладання завершується нульовою суфіксацією: *всюдихід, шовкопряд*» [Горпинич, 1999: 129].

Загальноприйнятим способом вивчення словотвору складних слів є їх декомпозиція, тобто співвіднесення з мотивуючими словосполученнями [Клименко, 1984: 29]. При цьому значення мають не тільки морфологічні особливості компонентів словосполучень, а й синтаксичні

відношення між ними, бо ці відношення відображаються в складному слові. Відповідно до цього всі проаналізовані складні іменники поділяються в межах способів на такі, в яких частини семантично рівноправні (сурядні) *збивалка-глечик, каструля-жаровня*, й ті, в яких частини семантично нерівноправні (підрядні) *салятирка, салотовка*.

Іменники-композити на позначення посуду утворюються на базі таких синтаксичних словосполучень: дієслівних (*браговар, кавоварка*); іменникових (*електрочайник*). При словоскладанні іменники утворюються поєднанням двох повноцінних іменників в один складний за допомогою сполучних звуків або без них: *термоконтейнер, термос-лоток*.

При основоскладанні іменники утворюються на базі синтаксичних словосполучень, з компонентів яких виділяються твірні основи, що поєднуються в складне слово здебільшого за допомогою сполучних морфем: *браговар (брагу варити)*. Іменники-композити, що позначають назви знарядь (предметів посуду) дії, описуються перифразою «те, чим». В основі їх лежить речення з особовою формою перехідного дієслова, що керує іменним членом. Характеризуючи іменники, які базуються на такій синтаксичній конструкції, Е.Бенвеніст відзначав, що їм властиве значення позачасового теперішнього [Бенвеніст, 1974: 246].

Дієслова, які стали другими основами іменників-композитів зі значенням знарядь дії, можна умовно згрупувати навколо семантичних множників. Композитні іменники, які використовують дієслівні основи з тими самими семантичними множниками, становлять один деривативний клас аналізованої словотвірної категорії.

Перший семантичний множник «переміщувати в просторі в певному напрямкові» містить дієслово *носити*. Він представлений в композитах усіченими основами типу *-нос (водонос), -ніска (водоніска)*.

Другий семантичний множник «подрібнювати» представлений дієсловом *терти*. Він виступає в іменниках основами типу *-тра (макітра), -тирка (салятирка)*.

Третій семантичний множник «змінювати зовнішній вигляд, розмір, стан предмета» трапляється в дієсловах *гріти, варити, товкти*. Вони виступають другими основами складних іменників, наприклад: *-вар (браговар, самовар), -варка (кавоварка, соковарка, скороварка), -товка (салотовка)*.

Складні іменники зі значенням знарядь дії в матеріалі дослідження не бувають афіксальними утвореннями, які формально і семантично мотивувалися б не словосполученнями, а іншим складним словом і утворювалися б тільки афіксами. Творення згаданих іменників-композитів відбувається за двома словотвірними типами, в яких друга основа є дієслівною, а до неї додаються іменникові суфікси *-#, { -й}+ -к(-а): самовар, водогрійка*.

1. Назви посуду, утворені способом чистого складання. *Словотвірний тип (далі – СТ) «пів-, полу- + іменник»*. Особливою групою складань є похідні з першою зв'язаною основою *полу-, пів-: полубочок, полумацьок, півлітра, півлітровка, півбочок*. Похідні з цими елементами становлять порівняно велику групу слів (15), проте майже всі вони архаїзувалися.

СТ «іменник + іменник». Іменники-композити, утворені на базі іменних словосполучень, менш чисельні (16), ніж ті, що утворені на базі дієслівних словосполучень: *сковорідка-латка, тарілочка-розетка, збивалка-глечик, каструля-жаровня, банька-холодушка, пасківники-близнята, каструля-пароварка, каструля-кашоварка*. Серед них зустрічаються запозичені, але вже адаптовані в українській мові двокомпонентні назви типу *термос-лоток, термоконтейнер*.

В. Коломієць зазначає, що значна частина складних іменників, які з'явилися в післявоєнний період у слов'янських мовах, утворених з двох чи кількох основ повнозначних слів, одна з яких, завжди кінцева, береться у формі іменника, здебільшого здатного функціонувати з таким самим своїм значенням і в ролі самостійного слова (простого чи іноді також складного), в усіх слов'янських мовах твориться за допомогою запозичених слів у ролі перших частин типу *авто-, електро-*, належність яких до категорії іменників чи прикметників визначити неможливо (*автонапувалка, автопоїлка, електросамовар, електрочайник, електросковорода*) [Коломієць, 1973: 78, 253, 256].

Високопродуктивним є цей СТ і на сучасному етапі розвитку української мови [Віняр, 1992: 13].

2. Назви посуду, утворені складно-суфіксальним способом. Як і чисте складання, складно-суфіксальний спосіб після середини XIX ст. активізувався, але ріст його продуктивності відбувався повільніше, ніж способу чистого складання [Білих, 1997: 149, 181].

Складно-суфіксальні іменники з підрядними відношеннями компонентів опорною (другою) основою можуть мати основу дієслівну (*водонос*) або іменникову (*виднівка*).

Дослідження О.Білих [Білих, 1997: 150] свідчить про те, що серед складно-суфіксальних іменників в українській літературній мові завжди переважали похідні з опорною дієслівною основою, але загальна відносна кількість їх поступово зменшується й, навпаки, збільшується кількість похідних з опорною іменниковою основою. Причому, як у першій, так і в другій групі, спостерігається ріст кількості іменників зі значенням «носій процесуальної або предметної ознаки» *каструля-жаровня*.

2.1. Віддієслівні назви посуду, утворені складно-суфіксальним способом. *СТ «іменник + дієслово + {-ал, -л, -й} + -к(-а)»* представлений 18-ма похідними *(кавоварка, водоніска)*, одне з яких – нерегулярне утворення *«прислівник + дієслово + -к(-а)» (скороварка)*. Два деривати мають першу зв'язану основу *авто- (автонапувалка, автопоїлка)*. В одному слові-композиті наявні три основи (*електрокавоварка*).

Особливо продуктивні утворення з суфіксом *–к(-а)* в розмовному мовленні, це дає змогу замінювати словосполучення одним словом: *соковарка, кавоварка*.

СТ «іменник (займенник) + дієслово + -#» представлений 5-ма дериватами *(самовар, браговар)*. Назви посуду цього СТ утворені складно-нульовим способом [Горпинич, 1999: 129], при цьому в усічених дієслівних основах спостерігається чергування *е // ϕ (терти – макітра)*. У слові *макітра* (*діал. макотра*) фіксується нерегулярна зміна сполучного звука (замість *о – і*).

Аналізований тип належить до числа тих, які протягом історії української літературної мови нарощували продуктивність, а також розширювали можливості. Активізація типу при творенні назв неосіб відбулася вже після середини XIX ст. [Білих, 1997: 151, 201-202]. За спостереженнями Г.Віняр, активно використовується для творення нових слів аналізований СТ і на сучасному етапі розвитку української літературної мови [Віняр, 1992: 13]. Більшість утворень цього СТ в сучасній українській мові є стилістично нейтральними.

СТ «займенник + дієслово + -й» у досліджуваній тематичній групі представлений одним дериватом *самограй*.

Аналізуючи сполучуваність основ у межах композитних іменників–назв посуду, відзначаємо в одному випадку, що друга основа в межах слів досліджуваної тематичної групи оформлюється по-різному: *водонос, водоніска*.

2.2. Відсубстантивні назви посуду, утворені складно-суфіксальним способом. *СТ «дієслівна форма на –но + іменник + -івк(-а)»*. Назви посуду представлені одним словом цього СТ *(виднівка)*. *Виднівка «бочка*, в якій було вино» [Грінченко, І: 157]. Це слово-композит утворене складно-суфіксальним способом словоскладання з елізією [Горпинич, 1999: 128, 183]. Твірні основи: *видно дно*. Слово твориться за моделлю, коли «усікаються основи ... прислівникові: *жалко – жалк(о)увати, навколо – навкол(о)шній», видно – виднітися* [Горпинич, 1999: 185]. *Видно дно → ви(дно)днівка → виднівка*. На користь цієї версії і місце наголосу в новоутвореному слові, що падає на мотивуючу твірну основу *дно*.

У дериваті *виднівка* за допомогою елізії усуваються структурно-семантичні перешкоди на шляху реалізації словотвірного акту та громіздкі і невимовні звукосполуки на міжморфемному шві; не допускаються зіяння [Горпинич, 1999: 183 – 184].

Значну активність у сфері творення іменників, що належать до тематичної групи «назви посуду», в українській мові виявляє спосіб складання (зафіксовано 54 лексеми). При дослідженні виявлено похідні, які мотивуються словосполученнями з підрядним (*скоро варити → скороварка*) і сурядним типом зв'язку (*збивалка і глечик → збивалка-глечик*). Іменники-композити на позначення посуду утворюються складно-суфіксальним способом творення з матеріально вираженою суфіксацією (*соковарка, водогрійка*) та нульовою суфіксацією (*самовар*) – 15 лексем. Способом чистого складання (*каструля-жаровня*) утворено 39 лексем. Іменники-

композити на позначення посуду утворюються на базі таких синтаксичних словосполучень: дієслівних (*самовар*); іменникових (*термоконтейнер*).

Більшість іменників-композитів на позначення посуду – іменники жіночого роду. Зовсім не зустрічаються іменники середнього роду. Очевидно, що клас аналізованих слів мислиться і оформлюється носіями мови як клас активних речей. Відомо, що останній оформлений як граматичний чоловічий або жіночий рід.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из важных вопросов украинской дериватологии – формирование композитов – названий предметов посуды в современном украинском литературном языке. Статья прежде всего актуальна с позиций изучения деривационных процессов украинского языка в целом и в тематической группе лексики «названия посуды» в частности. Одним из существенных внутриязыковых источников системности лексики является системность словообразования, которая находит свое наибольшее отражение в семантически ограниченных группах слов.

In the article one of the most important questions in Ukrainian derivatology – composites' formation – names of the crockery in modern Ukrainian literary language, is covered. There is an actual article from the point of view of learning of derivative processes in Ukrainian in the whole and particularly in the thematic group «names of crockery». One of the essential sources of lexical systematisation is systematisation of word formation, which is a mostly expressed in semantically closed group of words.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови // Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарпат. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Білих О.П. Іменниковий словотвір в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. (на матеріалі мови творів І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненки, Є.П.Гребінки й Т.Г.Шевченка): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Кіровоград, 1997. – 206 с.
4. Віняр Г.М. Словотворчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного й писемного мовлення 80-х – початку 90-х років): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – Дніпропетровськ, 1992.– 16 с.
5. Горпинич В.О. Словотворення і словотвір української мови. – К., 1995. – 66 с.
6. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
7. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. К.: Наукова думка, 1975. -- С. 5-34.
8. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251 с.
9. Коломієць В.Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – К.: Наукова думка, 1973. – 304 с.
10. Мойсеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Ленинград, 1987. – 207 с.
11. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX -- на початку XX ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.
12. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.

Любов Ріднева (Умань)

НАЙМЕНУВАННЯ SCABIES У НАРОДНІЙ МЕДИЧНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Лексика народної медицини як складник фахової медичної лексики є однією з найдавніших терміносистем, вивчення якої дає змогу не тільки виявити специфічно-індивідуальне в даному класі слів, а й глибше зрозуміти загальні системні закономірності мови в цілому.

Народна медична лексика як мовний шар була об'єктом фрагментарних досліджень лінгвістів; найбільш повно вона репрезентована в роботах В.М.Мойсієнка, Т.В.Олещук, О.Б.Петрової [Мойсієнко, 1994; Олещук, 1985, Петрова, 1994]. Дана стаття присвячена всебічному аналізу народних медичних назв з латинським відповідником scabies в українській та російській мовах; простежується становлення найменування *короста* як фахового терміну, зміни в його семантичній структурі на діахронічному зрізі, системні зв'язки зазначеної одиниці.

Лексема *короста* широко вживається у російській та українській мові на позначення шкірної патології. Вона функціонує у фаховій та народній термінології.

В українській мові *короста* (лат. scabies) позначає інфекційну шкірну хворобу. СУМ тлумачить це слово так: «...заразна шкірна хвороба людини і тварини, що виникає внаслідок проникнення в шкіру коростяних кліщів» [СУМ, 1970: IУ, 298]. Аналогічне визначення дають також інші джерела [ЕСУМ, 1983: II, 207; УРЕС. 1986: II, 162].

Назва *короста* походить від праслов'янського *korsta у значенні «короста, струп». Етимологію цього слова мовознавці розглядають по-різному. Так, автори ЭССЯ пов'язують його з *kora [ЭССЯ, 1980: XI, 93-95], а ЭСУМ виводить лексему від і.-є. *kes – «чесати, рубати», ускладненого інтерфіксом -r- [ЕСУМ, 1983: III, 41]. ЭСРЯ трактує назву як віддієслівне похідне з суф. -t (a), споріднене з лит. karsiu, karsiau, karsu «розчісувати, чесати (шерсть)», лат. karst – «т.с»., дінд. kasati «шкребти, дряпати»[ЄСРЯ, 1968:8, 49].

Лексема *короста,* крім української та російської, зустрічається в багатьох слов'янських мовах: блр. *кароста* «короста, струп»; болг. *краста,* схв. *краста* «короста, віспа», слн. *krasta* «короста», п. *krosta* «віспина, віспа», полаб. *chorstvoi* «парші»; споріднене з дінд. *kustham* «проказа» [Горяев, 1986:159; Фасмер, 1987: II, 335; ЕСУМ, 1983: III, 41].На основі аналізу значень аналізованої назви в різних слов'янських мовах можна стверджувати, що семантичний обсяг лексеми досить широкий і охоплює як назви різних шкірних хвороб – «короста», «віспа», «проказа», «парші», так і їх симптомів – «струп», «віспина». Така універсальність назви пояснюється тим, що в семантичній структурі всіх найменувань хвороб та симптомів є сема «свербіти» та сема «кірки, струпи», оскільки всі зазначені патологічні зрушення характеризуються відчуттям свербіння та зовнішнім проявом у вигляді характерних змін шкіри.

Широта обсягу лексеми *короста* пояснюється ще й тим, що узагальнення медичних назв «діяло на певному рівні медичного (як народного, так і наукового) знання, коли не знали збудника і коли не було диференціювання різних за природою, але схожих за клінічними ознаками шкірних захворювань, коли звичною була методика найменувань шкірних хвороб за зовнішніми ознаками на ґрунті емпіричного досвіду» [Петрова, 1994: 140].

У сучасній російській мові науковому медичному визначенню, поданому вище, відповідає назва *чесотка,* а слово *короста* означає «гнійні струпи на шкірі при захворюванні на коросту (рос. *чесотку*) [ССРЛЯ, 1952: У, 1457], тобто вживається на позначення не хвороби, а її симптому.

У писемних пам'ятках донаціонального періоду ця лексема функціонувала у двох фонетичних варіантах – старослов'янському *краста* і давньоруському *короста.* Обидва варіанти в давньоруській мові мали значення «гнійні струпи, висип на тілі» [СДРЯ, 1989: IУ, 269, 288]; похідні утворення *краставЏти, коростявыи, краставыи* відповідно означали «покриватися струпами», покритий струпами» [СДРЯ, 1989: IУ, 269, 288].

У давньоросійській мові слово *короста* вживалось у двох значеннях:

1) «хвороба *(чесотка)»;* 2) «лускуваті струпи». Пізніше, в кінці XVIII ст., назва *короста* починає вживатися паралельно з назвою *чесотка.* Фахова література свідчить, що ці лексеми функціонували як абсолютні синоніми, Напр., у «Наставлений народу въ разсуждении его здоровья» С.А.Тіссо (1781 р.) один з розділів називається «О коросте или чесотке», а у визначенні хвороби саме слово *короста* є опорним: *«Короста* есть болЏзнь, которая пристаетъ черезъ прикосновение къ человеку, ее имЏющему...» [Тиссо, 1781: 24].

Надалі назва *чесотка* витісняє назву *короста* і остання залишається в російській літературній мові на позначення симптому захворювання. Крім того, слово *короста* зберігається як медична назва в діалектній лексиці, щоправда, набуваючи дещо іншого значення – це найменування хвороби «при якій утворюються прищі і струпи на губах і коло носа»

(Іркут.), а також «тріщини на руках і ногах від холодної сирої погоди» [СРНГ, 1972: 14, 336]. Полісемант *короста* у діалектах має й інші немедичні значення: 1) «смуги бруду на тілі» (Влад.); 2) «кірка, що утворюється на поверхні глинистих ґрунтів під час посухи» (Вят.); 3) «наплив або наріст на стовбурі дерева» (Костром.); 4) «калюжа з гною коло двору»; 5) «лайливе слово» (Дон., Ворон.).

Характерно, що в цьому ж лексичному пласті є й назви на позначення струпу корости – зменшувальна форма *коросточка* (Тобол.)[СРНГ, 1972: 14, 367] та іменник зі значенням одиничності *коростовина* (Псков.), а також деривати *коростливый* (Брян., Смол.), *коростелевый* (Іван.), *коростоватый* (Волог.) і дієслова *закоростеть* (Брян.), *закоростеветь* (Смол.), які означають «покритись коростою, захворіти шкірними хворобами»: «Дитя совсем *закоростевело*» [СРНГ, 1972: 10, 154].

Подібні утворення – похідні від *короста* – характерні й для української лексики: дієслова *покоростявіти* [Грінченко, 1996 : III. 125], *закоростявіти* [Грінченко, 1996: II, 53] означають «захворіти на коросту»; прикметники *коростявий, коростявий, коростовий, коростяний* [Грінченко, 1996: II, 287], а також іменники *коростівець, коростій, короставка* вживаються на позначення людини, хворої на цю недугу. Часто вони мають яскраво виражене негативне емоційне забарвлення: 1. Не тіш тещі *коростявим* зятем. 2. Обізвався *коростяний* до шолудивого. 3. Чортів *коростівець*, ще й він туди ж таки до багачів тешеться [Грінченко, 1996: II, 287].

Проте однокореневий номінант *коростник* автори «Російсько-Українського Медичного Словника» (1920 р.) розглядають як відповідник до російської назви *чесотка* [РУМС, 1920: 140].

Таким чином, і в українській, і в російській мовах семантичний обсяг назви *короста* протягом тривалого історичного періоду зазнав певних змін. Щодо української назви, то з двох значень – «хвороба» і «струп» (як її симптом) – і в народній лексиці, і в науковій збереглося перше. У російській мові навпаки: перше значення втратилося, хоча функціонує з певними змінами в народних говорах, а останнє закріпилося в літературній мові як нормативне.

У російській народній медичній лексиці, крім назви *короста,* функціонує ще ціла низка найменувань на позначення тієї самої хвороби: *зуд, зуда, зудиха, почесуха, почесушка, почесуля, зачесть, зачесь.* Усі вони системно пов'язані між собою. Крім семантичної тотожності, системність полягає в єдності деривaційної моделі: зазначені назви є дериватами, утвореними суфіксальним або безафіксним способами від дієслів, що позначають суб'єктивне відчуття, викликане хворобою *(зудеть),* або ж називають дію хворої людини як реакцію на подразнення хворобою (*почесивать).* Російська літературна назва *чесотка,* як і латинська scabies, також створена за цією моделлю: *чесотка ← чесать; scabies ← scabo* «чухати»; подібні моделі на позначення *корости* існують і в українській мові: укр. сверблячка, сверб'ячка ← свербіти, чос ← чесати та ін.

Слід зауважити, що лексему *сверблячка* автори різних лексикографічних джерел тлумачать неоднаково. Так, Б.Грінченко розрізняє: *сверб'ячка* – «короста», *сверблячка* – «зуд» [Грінченко, 1996: IV, 103], тобто диференціює хворобу і симптом; на таке саме значення вказує до слова *сверб'ячка* П.Адаменко [Адаменко, 1917: 33], автори ж «Російсько-Українського Медичного Словника» вводять його до синонімічного ряду на позначення *корости* (хвороби) [РУМС, 1920: 140]. Очевидно, невизначеність поняття можна пояснити тісним семантичним зв'язком цих лексем, зумовленим не менш тісною єдністю денотатів – хвороби та її ознаки, в результаті чого назва хвороби переноситься на її симптом і навпаки.

Розглянемо докладніше народні російські найменування scabies, утворені шляхом віддієслівної суфіксації: зуд, зуда, зудиха ← зудеть. Лексема *зуд* вживається не тільки в діалектах (Яросл., Костром., Вят., Том.) [СРНГ, 1969: 12, 19], а й у літературній мові, де має кілька значень: 1) розлад чутливості; 2) неприємне відчуття неспокою; 3) *пер.* нестерпно сильне бажання, прагнення до чого-небудь [ССРЛЯ, 1952: IV. 1354-1355].

Лексема *зуда* теж полісемантична, її перше значення – «розлад чутливості, що супроводжується потребою чухатися» (Курськ., Тул.); друге – «короста, струп» (Перм., Калуж.). Окрім того, кілька значень діал. *зуда* пов'язані з характеристикою людини – швидкої, непосидючої або насмішливої [СРНГ, 1969: 12,19]. У літературній мові це слово позначає нестерпно сильне бажання

та прив'язливу, докучну людину, хоча в другому випадку слово позначено як «просторічне» [ССРЛЯ, 1952: IV, 1355]. Спільнокореневе *зудиха* (Віт., Новг.) утворено за допомогою суфікса *–их-*, морфеми, характерної для назв хвороб і в російській, і в українській мовах (пор.-укр. та рос. *бешиха, бышиха* – рожисте запалення; рос. *ганиха* – нездужання). Цей суфікс зі значенням особи жіночої статі (рос. *портниха, ткачиха, повариха;* укр. *ковалиха, головиха)* виражає уособлення (персоніфікацію) – хвороба оготожнюється з невідомого злою чаклункою, нечистою силою, насланою на людину. «Предмети неістоти або навіть певні зміни в предметах (напр. різні хвороби) здаються народові живими і розумними створіннями» [Крушевський, 1876: 24]: «Ночная ночница, ночная й полуночная *зудиха* и шелудиха, не декуйся не пелегуйся над рабицей младенцем» [СРНГ, 1969: 12, 20].

Назви *почесуха (*від *почесывать)* та її експресивні форми *почесу́шка, почесу́ля* в російській діалектній лексиці вживаються на позначення не лише корости, а й будь-якої висипки на тілі [Даль, 1990: III, 370]. Однак у фаховій термінології слово *почесуха* позначає хронічне захворювання шкіри, що виникає, як правило, в ранньому дитячому віці у формі т. зв. ексудативного діатезу [ПМЭ, 1961: 851].

Фаховий опис прояву хвороби, зокрема зовнішнього вигляду ураженої шкіри (сверблячий сип, кров'яні шкірочки як результат розчісування), є поясненням того, чому ця назва в народній медичній лексиці ввійшла до лексико-семантичної парадигми слова *-короста:* візуально різні захворювання сприймалися як одне – за схожістю зовнішніх проявів при відсутності знань про причину хвороби.

Цікаво, що в російській мові зафіксовано й запозичену лексему на позначення scabies. Це найменування *курченьга;* його зафіксовано в говорах Уфимської губернії, тобто на території тюркськомовного населення. Дослідники припускають, що слово відзначено в мові обрусілого мешканця. *Курченьга* – загальнотюркське найменування scabies; чуваськ. *карчанка* «короста», «парша», татар, *корчангы,* башк. к*арсангы* «т.с.» [Меркулова, 1970: 201].

Таким чином, давня назва *короста,* зазнавши семантичних перетворень, збереглась і в російській, і в українській мовах, де функціонує в літературній мові і в діалектах. У літературній формі лексема *короста* в українській та російській мовах має різний семантичний обсяг. Діалекти обох мов містять велику кількість синонімічних назв, які часто вживаються на позначення різних шкірних патологій, подібних за симптоматикою. Для російських діалектних назв scabies спільною рисою є характерна деривaційна модель: більшість назв – віддієслівні іменники, утворені суфіксальним або безафіксним способами.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу народной медицинской лексики украинского и русского языков на примере наименования кожной патологии scabies. Исследуется происхождение народных наименований, их функционирование в близкородственных языках, выясняются системные отношения в тематической группе названий болезней, обосновываются принципы номинации, словообразовательные и структурные особенности; показана связь народных обозначений с профессиональной терминологией.

The article deals with the analysis of the Ukrainian and Russian medical folk names on the example of skin pathology names of the scabies type. It examines the origin of the folk names, their functioning in the cognate languages; systemic relation within the illnesses names group are being found out, the principles of the nomination are being determined, the word forming and structural peculiarities are being pointed out as well, the relation of the folk names to the medical lexis layer is being shown.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адаменко Прокіп. Медіцинський словничок. – Могилів на Поділлю: Рідна Стріха. -1917. – 40 с.
2. Гринченко Б.Д. Словарь украинского языка. Т. 1-4. Киев, 1907. (Репринтне видання). – К.: Лексикон, 1996.
3. Горяев Н.В. Опыт сравнительного этимологического словаря литературного русского языка. Тифлис. 1892. III, 256, XXVI с.
4. Даль Владимир. Толковый словарь живого великоруського языка. Т. 1-4. – М.: Рус. Яз., 1989-1991.
5. ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка / Авт. состав. Н.М. Шанский. – М.: Изд. Московского университета, 1963-1982. –Т. I-II, вып. 1-8.

6. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1974-1990. – Вып. 1-17.

7. Крушевский Н. Заговоры как вид русской народной поэзии / Оттиск из Варшавского Университетского издания. – 1876. -№3. – С. 1-69.

8. Меркулова В.А. Народные названия болезней, II (на материале русского языка) // Этимология. 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 143-206.

9. Мойсієнко В.М. Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії: дис. … канд.філол. наук: 10.02.02 / Житомир. держ. пед. ін-т. – Житомир, 1994. – 409 с.

10. Олещук Т.В. Медицинская лексика в древнерусском книжнописьменном языке (наименования болезней и болезненных состояний): дис. … канд. филол. наук: 1002.01 / Киевск. гос. пед. ин-т. – Киев, 1985. – 227 с.

11. Петрова О.Б. Структурно-семантична характеристика медичної термінології та народних найменувань шкірних хвороб в українській мові: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02. – Харків, 1994. – 226 с.

12. ПМЭ – Популярная медицинская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1961. – 1253 с.

13. СУМ – Словник української мови. В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

14. РУМС – Російсько-Український Медичний Словник / Матеріями до української медичної термінології. – К.: 1920. – 144 с.

15. СДРЯ – Словарь древнерусского язика (XI-XIУ вв.): В 10 т. / АН СРСР Ин-т рус. яз. Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М.: Рус. Яз., 1988-1991. – Т. 1-4.

16. СРНГ – Словарь русских народных говоров / АН СССР. Ин-т рус. яз. – Л.: Наука, Ленингр. отд.,. 1965-1991. Вып. 1-26.

17. ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17т. – М. – Л.: Изд-во АН СРСР, 1948-1965.

18. Тиссо С.А. Наставление народу в рассуждении его здоровья, сочиненное Г.Тиссотом, доктором и профессором медицины.../ С французского на русский язык перевел… Николай Озерецковский. – СПб, при Имп. Акад. Наук, 1781. – 548 с.

19. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. –К.: Наукова думка, 1983-1989. – Т. 1-3.

20. УРЕС – Український радянський енциклопедичний словник: В 3 т. –К.: Головна редакція Укр. рад. Енциклоп., 1986-1987.

21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1987.

Анастасия Русских (Минск)

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ПОЛЬСКИХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ИЗ ЛСГ «НАИМЕНОВАНИЯ БЛЮД И ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ» (На материале русскоязычного текста поэмы А.Мицкевича «Пан Тадэуш»)

Цель перевода художественного произведения состоит в том, чтобы максимально приблизить иноязычный текст для восприятия современным читателем и в то же время оставить его достоянием оригинальной культуры. Данное противоречие каждый переводчик решает посвоему. Известно, что любой народ обладает своей национальной кухней, и многие блюда не имеют соответствий в других культурах. Следовательно, и в языке как части культуры и средстве трансляции культурных значений будут закреплены лишь те лексемы, которые обозначают характерные для данной культурной традиции блюда. Мы проанализировали варианты интерпретации польских имён существительных, входящих в лексико-семантическую группу «наименования блюд и продуктов питания», в русскоязычном переводе поэмы Адама Мицкевича «Пан Тадэуш», выполненном Светланой Аксёновой (Мар) и получили следующую картину:

1. Многие названия блюд, встречающиеся в поэме, являются по своей природе межъязыковыми понятиями, полностью совпадающими по всем семантическим долям, то есть они адекватно переводятся с одного языка на другой без значительных потерь информации (*przyprawa – приправа, kapusta - капуста, szczupak – щука, kawa - кофе, zrazy - зразы, twarog – творог, wódka – водка, пиво - piwo и др.*). Например:

W końcu wniesiono ***zrazy*** *na ostatnie danie* [Mickiewicz, 1998: 64]

Вот ***зразы*** *подают последней переменой* [Mickiewicz, 1998: 624]

2. Некоторые межъязыковые понятия, являющиеся, по данным польско-русского словаря, дословными эквивалентами, не совпадают по способу словообразования (*pieczenie – жаркое, śmietanka - сливки*). Например, в основу названия верхнего слоя молока в польском языке

легло существительное *śmietana*, а в русском глагол ***сливать***. Выбор мотивирующей базы для лексем, обозначающих одни и те же понятия, в сопоставляемых языках не всегда совпадает, что свидетельствует о различиях в национальном мироощущении народов.

3. Семантика многих польских существительных, встречающихся в поэме и входящих в состав лексико-семантической группы «наименования блюд и продуктов питания», гораздо шире, чем у русскоязычных эквивалентов. Например, в состав лексического значения польского слова **chłodnik** входят такие понятийные доли, как 1) борщ из ботвиньи или свёклы; 2) холодный фруктовый суп; 3) прохладительный напиток [Słownik, 1878: 263]. А для русскоязычного эквивалента **холодник** характерно лишь первое значение. Кроме того, при интерпретации текста на русский язык в отношении данной лексемы переводчиком была допущена существенная неточность: название этого блюда трижды употребляется автором в одинаковом контексте, хотя и в несколько изменённой форме (*chłodnik* и *chłodziec*):

Mężczyznom dano wódkę; wtenczas wszyscy siedli
*I **chłodziec** litewski milcząc żwawo jedli* [Mickiewicz, 1998: 33]
Podano w kolej wódkę, za czym wszyscy siedli
*I **chłodziec** litewski milczkiem zwawo jedli* [Mickiewicz, 1998: 92]
Mężczyznom dano wódkę; za czym *wszyscy siedli*
*I **chłodnik** zabielany milcząc zwawo jedli* [Mickiewicz, 1998: 129]

Лексема **chłodziec** представляет собой устаревшую форму слова **chłodnik**, и из контекста видно, что во всех трёх случаях автор описывает одну и ту же ситуацию: герои едят суп в самом начале застолья. Однако переводчик каждый раз употребляет русскую лексему **холодец**, которая является названием блюда «из сгустившегося от охлаждения мясного или рыбного навара с кусочками мяса или рыбы» [Ожегов, 1986: 674]:

*Литовский **холодец** в молчанье дружном ели* [Mickiewicz, 1998: 689]

4. Обратное явление наблюдается в тех случаях, когда семантика польской лексемы несколько уже, чем у русского эквивалента. Например, польское имя существительное **mięsiwo** имеет значение 'мясо отварное, жареное, запеченное или приготовленное каким-либо иным способом, готовое к употреблению' [Słownik, 1878: 167], то есть этим словом в польском языке обозначается лишь мясное блюдо, а в русском это и 'обиходное название мышц, и части туши убитых животных, употребляемые для приготовления пищи, и мякоть плодов' [Ожегов, 1986: 316]. При использовании лексем с разным объёмом семантики читатель не всегда может понять из контекста, в каком именно значении употребляется то или иное слово:

*Wyszukanego czastki najlepsze **mięsiwa*** [Mickiewicz, 1998: 116]
*Куски отборнейшего **мяса*** [Mickiewicz, 1998: 676]

5. Многие польские названия блюд не имеют однословных соответствий в русском языке (*węgrzyn – венгерское вино, lipiec – липовый мёд*), однако употребление аналитической структуры не всегда вписывается в ритмику поэтического произведения. Поэтому переводчик вынужден прибегать к разного рода заменам. Например, существительное **węgrzyn** переводится с помощью субстантивированного прилагательного **венгерское**:

*W towarzystwie kielichów **węgrzyna**, malagi* [Mickiewicz, 1998: 129]
*В компании живой **венгерского** с кларетом* [Mickiewicz, 1998: 689]

Польская лексема **trunek** имеет значение 'алкогольный напиток', в русском же языке нет однословного обозначения для данного понятия. Поэтому переводчик употребляет существительное **напиток**, в результате чего сема 'алкогольный' «теряется»:

Nikt ze szlachty nie zaniosł nań skargi do dworu;
*O cóż skarżyć? miał **trunki** dobre do wyboru* [Mickiewicz, 1998: 100]
Что жаловаться тут? Не прибегал к обману,
***Напитки** добрые всегда держал за стойкой* [Mickiewicz, 1998: 660]

6. Многие польские имена существительные, входящие в состав данной лексико-семантической группы, имеют дословные эквиваленты в русском языке, однако в тексте перевода им соответствуют контекстуальные синонимы (*sieczka – окрошка, szparagi – винегрет, wódka - вино* и др.). Не следует забывать, что в процессе интерпретации поэтического текста перед переводчиком постоянно встаёт вы-

бор: сохранить автосемантическую образность произведения (то есть его понятийный строй) или пожертвовать им ради эквивалентного воссоздания синсемантических образов (композиции, ритма и рифмы). В данном случае, интерпретируя оригинальные реалии, переводчик использует русские лексемы, не являющиеся по отношению к польским ни синонимами, ни дословными эквивалентами. Нейтрализация различий между ними происходит в условиях употребления в определенном контексте, а также за счёт наличия в их значении одинаковых семантических долей. Так, в качестве перевода существительного **sieczka**, обозначающего 'мелко порезанную солому, служащую кормом для скота' [Słownik, 1878: 210], используется русское существительное **окрошка** – 'холодное кушанье из кваса с разной зеленью и мелко нарезанным мясом или рыбой' [Ожегов, 1986: 385]. Благодаря семе 'мелко нарезанный' русская лексема органично вписывается в следующий контекст:

A jeśli Maciej w pomoc da mi swą Różeczkę,
To my, we dwóch, Sopliców tych pożniem na ***sieczkę*** [Mickiewicz, 1998: 143]
И если Матек нам поможет хоть немножко,
То из Соплиц у нас получится ***окрошка*** [Mickiewicz, 1998: 703]

7. Среди польских названий блюд встречается и фоновая лексика, обозначающая понятия, которые имеют аналоги в русской культуре, но отличаются от них национальными особенностями функционирования, предназначения, формы и т. д. В их план содержания входят такие непонятийные семантические доли, которые обусловлены мировоззрением, характерным именно для польской этнокультурной общности. Поэтому у носителей русского языка такие слова часто не вызывают ассоциаций, актуальных и очевидных для поляка. Например:

I już miał się oświadczać, lecz pomiarkowano
I czarną mu ***polewkę*** *do stołu podano* [Mickiewicz, 1998: 58]
Посватается он. Похлёбкой **чечевичной**
Однажды встречен был и не пришёл вторично [Mickiewicz, 1998: 618]

Существительное *polewka* действительно переводится на русский язык как похлёбка. Но русскоязычному читателю не знаком польский обычай, при котором родители потенциальной невесты в случае отказа подают жениху «чёрную похлёбку». Поэтому без дополнительных комментариев смысл авторского высказывания не будет до конца понятен.

8. В поэме встречаются и такие наименования блюд, которые не имеют эквивалентов в русском языке. В теории перевода существует несколько точек зрения на безэквивалентную лексику: одни исследователи (Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров) считают, что она принципиально непереводима и обычно заимствуется из языка в язык, другие (Л.К.Латышев, С.Влахов, С.Флорин) утверждают, что понятие «безэквивалентность» относительно, и в переводящем языке просто нет готового наименования, которое следует создать в процессе перевода. Так или иначе, один из способов передачи безэквивалентной лексики – транслитерация, то есть заимствование иностранного слова, которое затем на письме изображается буквами переводящего языка. Именно этот приём и использует переводчик при интерпретации польского слова *bigos*, обозначающего традиционное старопольское блюдо, приготовленное из кислой капусты, разных сортов мяса и колбасы на бульоне из мясных костей или сушёных грибов с добавлением различных приправ [Słownik, 1878: 164]:

W kociołkach bigos grzano; w słowach wydać trudno
Bigosu smak przedziwny, kolor i woń cudną [Mickiewicz, 1998: 116]
А бигос греется. Сказать словами трудно,
О том, как вкусен он, о том, как пахнет чудно! [Mickiewicz, 1998: 676]

9. Однако не все польские существительные-названия блюд нашли отражение в тексте перевода. Многие из них во избежание тавтологии были заменены местоимениями. Например:

I chłodnik zabielany milcząc zwawo jedli.
Po ***chłodniku*** *szły raki , kurczęta, szparagi* [Mickiewicz, 1998: 129]
Литовский холодец в молчанье дружном ели.
Шли раки вслед за ***ним****, цыплята с винегретом* [Mickiewicz, 1998: 689]

В других случаях польские существительные опускаются по причине того, что переводчик передаёт смысл авторского высказывания синонимичными выражениями. В результате смысл сохра-

няется, хотя лексические единицы оригинала и перевода не всегда совпадают. Например, фраза *Mężczyznom dano wódkę* [Mickiewicz, 1998: 129] переводится как *Мужчины выпили* [Mickiewicz, 1998: 689], а существительное **wódka** опускается без ущерба для смысла высказывания.

Таким образом, особенность польских наименований блюд, встречающихся в поэме А.Мицкевича «Пан Тадэуш», заключается в наличии в их семантической структуре лексического фона, культурно-исторических и мировоззренческих ассоциаций, не характерных для русской культурной традиции. Всё это делает многие польские лексемы непереводимыми либо не до конца понятными читателю, воспринимающему текст на русском языке. Кроме того, в произведении встречается безэквивалентная лексика, значение которой не может быть понято без дополнительных комментариев.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються польські іменники, наявні у поемі А. Міцкевича «Пан Тадеуш»; вони входять до лексико-семантичної групи «найменування страв і продуктів харчування». Також представлені їхні російські еквіваленти. Польські лексеми класифікуються у залежності від ступеня їх відповідності російським. Особлива увага приділяється принциповій можливості перекладу польських іменників російською мовою в рамках поетичного тексту.

Polish names of food from the poem «Pan Tadeusz» by Adam Mickiewicz and their Russian equivalents are analyzed in the article. Polish words are classified according to the degree of their conformity to the Russian ones. Special attention is paid to the principle possibility of polish nouns' translation at the poetical text.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М.: Рус. яз., 1986. – 797 с.
2. Mickiewicz Adam. Pan Tadeusz. – Мінск: Беларускі фонд культуры, 1998. – 879 с.
3. Słownik języka polskiego: - W 3 t. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe. – 1978. - 3 t.

Алла Стадній (Вінниця)

ДО ПИТАННЯ КОНОТАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

Важливу роль у пізнавальному процесі людиною навколишнього світу відіграє оцінно-емоційна діяльність. І незважаючи на те, що кожна особистість відрізняється великою індивідуальністю емоцій, що залежить від її чуттєвої організації, а також особливостей характеру і темпераменту, емоції залишаються виразниками активного ставлення людини до навколишнього світу.

Носієм такого ставлення, де значну роль відіграють емоції, і є конотація, яка, **крім** пізнавальної та оцінної функцій, властивих і денотації, виконує ще й емотивно-кваліфікативну, пов'язану з особистісно-прагматичною діяльністю [Мецлер, 1990: 39-43].

При дослідженні проблеми конотації в центрі уваги постають такі питання: який **зміст** цього поняття, елементам якого рівня мови вона властива, до яких категорій – мовних **чи** мовленнєвих – вона належить.

Вчені на ці питання відповідають по-різному. Одні під конотацією розуміють і експресивне, і стилістичне значення семи [Уфимцева, 1974: 27], інші тільки стилістичне [Кодухов, 1974: 158-160], одні оцінно-емоційні, експресивні відтінки, але не змістові, інші – змістові **або і** стилістичні, і змістові [Ахманова, 1966: 203-204]; одні вважають конотацію явищем тільки мовленнєвим, інші – і мовленнєвим, і мовним [Кодухов, 1966: 158-160].

Дана проблема може стати частиною комплексного дослідження, присвяченого питанням унормування та стандартизації словникового складу.

На сучасному етапі розвитку української мови конотація вже стала предметом зацікавлення для деяких дослідників і вивчалася як у синхронному, так і діахронному аспектах із з'ясуванням окремих питань історичного, порівняльно-історичного та діалектологічного характеру.

Проблему конотації досліджував В.І.Говердовський. Роль конотацій у формуванні фразеологічного значення вивчав А.В.Парій. У праці «Про конотаційно-оцінний аспект мовної діяльності людини» Н.І.Сукаленко дослідив конотаційно-оцінний аспект мовної діяльності людини. Конотативно-оцінному аспекту семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю присвячено дисертаційну роботу В.Л.Іващенко. У роботі досліджено специфіку виникнення конотативних відтінків значення в назвах осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю на основі актуальних сем; розмежовано конотативну семантику як вияв інтелектуально-логічного та емоційно-оцінного переосмислення. В.Л.Іващенко визначила ступені конотації в дихотомії мова – мовлення, оказіональне – узуальне.

Як показали наші дослідження, на сьогодні ще відсутнє системне теоретичне дослідження конотації мовних одиниць як показника експресивного забарвлення.

Тому **метою** нашого дослідження є лінгвістичне тлумачення асоціативно-образного компоненту конотації, який виступає основою стилістичної маркованості слова.

Поняття конотації виникло в схоластичній логіці, а в XVII столітті стало надбанням мовознавства через граматику Пор-Рояля на позначення властивостей (акциденцій) на відміну від субстанцій.

В лінгвістиці з кінця XIX століття терміном «конотація» стали позначатися всі емотивно забарвлені елементи виразів, які співвідносяться з прагматичним аспектом мовлення.

Конотація – емоційне, оцінне чи стилістичне забарвлення мовленнєвих одиниць узуального чи оказіонального характеру. В широкому розумінні це будь-який компонент, який розширює предметно-понятійний (чи денотативний), а також граматичний зміст мовленнєвої одиниці і надає їй експресивну функцію на основі даних, співвідносних з емпіричними, культурно-історичними знаннями мовців. У вузькому розумінні це компонент значення, що виступає у вторинній для неї функції назви, який доповнює при вживанні в мовленні її об'єктивне значення асоціативно-образним уявленням про позначувану реалію на основі усвідомлення внутрішньої форми позначуваного, наприклад: *Це не є ситуація кінця 2001 року, коли напередодні введення євро люди «скидали» долари* [ПіК.–2003–№ 2. – С. 15]; *Коротше, студенти вирішили добряче «відірватися» перед сесією* [ПіК. – 2003. – № 2 – С. 38]; *А щодо Пинзеника, то, наскільки було відомо Скорбуну, той, як тільки **відреформував** собі квартиру, більше вже нікому ніякої шкоди не робить* [ПіК. – 2003 – № 2. – С. 28].

В структурі конотації асоціативно-образний компонент виступає як основа оцінної кваліфікації та стилістичної маркованості, пов'язуючи денотативний і конототивний зміст мовної одиниці, що придає «сумарне» експресивне забарвлення всьому вислову, в якому може домінувати: образне чи звукосимволічне уявлення, оцінна кваліфікація – емоційна, якісна, оцінна.

Основним критерієм розмежування денотації і конотації є емотивність. У науковій літературі це поняття досі не визначене, але його часто співвідносять із суб'єктивним аспектом оцінки, який мовознавцями визначається як емотивно-оцінна, тобто конотативна, модальність, відмінна від денотативно-оцінної (об'єктивна оцінка). Така модальність, пов'язана з прагматичними факторами, визначає ставлення суб'єкта мовлення до означуваного та вплив слова на людину. Так В.І.Шаховський [Шаховский,1983: 6-11] вважає, що емоційне є частиною раціонального і зауважує, що емотивне, як лінгвістичний аспект категорії емоційності, в чистому вигляді майже не існує, і розглядає його як компонент смислового змісту, забарвлений емоційністю.

Г.Г.Кошель запропонував емоційно-оцінну кваліфікацію [Кошель, 1980: 5], де за початок відліку взято «середню» і «нейтральну» чи «нульову» оцінку, яка входить у структуру значення слова як семантичний компонент, що містить у собі норму якої-небудь якості чи ознаки, відносно якої сприймаються оцінні відхилення в той чи інший бік.

В.Л.Іващенко [Іващенко, 1997: 7] виділяє такі типи емоційної оцінки: 1)нульова, 2)негативна, 3)позитивна, 4)негативно-позитивна – як поєднання (або накладання) і негативного, і позитивного. В сучасних ЗМІ найчастіше зустрічаються слова з негативною оцінкою, наприклад: *Найбільше за українців Прагу* ***«дістають»*** *тільки румуни і албанці* [ПіК. – 2003. – №4. – С. 17]; *Спершу есдеки* ***«відгукнулося»*** *затримання бізнесмена Костянтина Григоришина...* [ПіК. – 2002. – № 2. – С. 9]. *На думку Пітера Кілфомла, колишнього міністра в уряді Тоні Блера, розслідування журналістів «приводить просто в шок», оскільки стає ще більш очевидним, що в питанні Ірану нас* ***причащають*** *пі-арівською сумішшю»* [ПіК. – 2003. – № 6. – С. 6]. Рідше зустрічаються слова з позитивною оцінкою: *До того, ж він – володар виразного голосу, цікавої виконавчої манери та бездоганного музичного смаку, що заразом з діловим підходом до справи мало би* ***«розкрутити»*** *його у нашого власного співака...* [ПіК. – 2003. – № 2. – С. 2]. На рівні мовлення можливі випадки: 1) варіювання емоційно-оцінного потенціалу, коли нейтральні лексеми в умовах сприятливого контексту набувають як негативного, так і позитивного забарвлення; 2) переходу позитивного в негативне, а негативного в позитивне. Емоційна оцінка може бути: 1) факультативною (відсутнє чітко визначене ставлення до означуваного, виявляється лише в контекстуальній зумовленості її вибору й залежить від індивідуально – особистого сприйняття дійсності окремими людьми); 2) обов'язковою (на базі якої формуються національно-культурні стереотипи із чітко визначеним ставленням мовного колективу до означуваного); 3) домінантною (може викликати переоцінку стереотипного уявлення про вже оцінну ознаку).

Слова з конотативним компонентом кваліфікуються як «конототивні», або «конотовані». Такі слова мають властивість не тільки оцінювати предмети, явища за їх власними ознаками, а й характеризувати за типовими на основі емоційного переживання. Тому це одиниці «оцінно-характеризувальної» [Заботкина, 1980: 66] семантики, що розкривають ставлення мовця до означуваного.

Конотацію не слід обмежувати лише емоційно-експресивними та оцінними моментами. В даному випадку більш вдалий термін «гіперсемантизація» [Вейнрейх, 1970: 169], але У.Вейнрейх пов'язує гіперсемантизацію лише з мовленням, але не з мовою.

Поняття «конотація» (або співвідносне з ним «конотативна семантика») в дихотомії мова – мовлення визначається в термінах «конотативна ознака», «конотативне значення», «конотативне поняття», що відбивають основні етапи семантичного розвитку слова.

Отже, основними етапами семантичного розвитку слова в дихотомії оказіональне – узуальне є ступені конотації, представлені стадіями: а) виникнення конотативної ознаки (оказіональна конотація); б) формування конотативних значень (оказіонально-узуальна конотація); в) становлення конотативних значень (узуально-оказіональна конотація); г) закріплення конотативних значень як елементів мовної системи (узуальна конотація).

Виникнення конотації можна розглядати як результат: а) інтелектуально-логічного переосмислення; б) переоцінки; в) органічного поєднання інтелектуально-логічного переосмислення та переоцінки.

Говорити про конотацію як постійне явище не завжди можливо. Конотація як особлива сфера значення слова дійсно виявляється тільки на якому-небудь часовому відрізку розвитку мови і лише тоді, коли дослідник обирає одну позицію для спостережень. Такою позицією є нейтральне розмовне мовлення. Діалектизм у діалектному мовленні, жаргонізм у жаргонному, термін у технічному мовленні не можуть бути конотованими, як не можуть літературні слова бути конотованими в літературному мовленні. Конотованими стають тоді, коли втрачають зв'язок із своєю питомою основою, але ще не закріпились в літературному мовленні настільки, щоб не нагадувати про своє походження.

Не у всіх конотативних слів конотація відчувається однаковою мірою. Це залежить від ступеня засвоєності літературним мовленням того чи іншого слова. Як тільки воно засвоюється, конотація зникає.

Напрями наступних досліджень, що стосуються проблеми оцінно-конотативних значень:

– дослідити на конотативному рівні значення дієслів з погляду їх емоційно-оцінного статусу;

– визначити основні напрямки розвитку оцінно-характеризувальної семантики дієслів.

Таким чином, мова – це особлива комунікативна система, яка використовує за допомогою знаків увесь обсяг практичної свідомості. Комунікативний підхід до семантики дозволяє врахувати дію різноманітних факторів у кожному конкретному випадку: діалектичну взаємодію матеріального, ідеального денотата і сигніфіката на фоні повсякденної і суспільної практики, культури, специфіки людського мислення і психолінгвістичних особливостей. Важливе місце в таких комунікативно орієнтованих дослідженнях семантики повинно зайняти поняття оцінних конотацій.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается явление коннотации языковых единиц как показатель экспрессивного выражения. Определен круг нерешенных вопросов, касающихся данной проблемы: сущность этого понятия, его место в иерархической системе языка, отнесенность к языковым или речевым категориям.

Установлено, что языковые знаки в процессе функционирования могут приобретать разные семантические значения, в том числе оценочные, что включают «практическое сознание» индивидуумов, в котором отражаются их энциклопедические фоновые знания, особенность чувственной системы познания, связанной прежде всего с представлениями.

The article deals with the connotation as an index of an expressive. The range of unsolved questions on that problem has been outlined. They are: the content of the definition; what language level elements it is peculiar to; to what categories, the language or the speech ones, it belongs to.

It has been determined that the language signes in their functioning process can assume different semantic meanings including the estimating ones which include individuals' «practical consciousness» reflecting their encyclopaedic background knowledge, the peculiarities of the knowledge sense system connected first of all with ideas.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. - М: Прогрес. – 1970. – С. 169.
2. Говердовский В.И. История понятия коннотация // Филологические науки. – 1979. – № 2. – С. 83-86.
3. Говердовський В.І. Про суфіксальну експлітацію іменників // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С.54-59.
4. Заботкина В.И. Синтагматическая специфика новых предикатных лексико-семантических вариантов имен существительных современного английского языка // Синтагматическая обусловленность лексической семантики: Межвуз. сб. науч. тр. – Рига: ЛГУ. – 1980. – С. 64-78.
5. Іващенко В.Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Київ. – 1977. – 14 с.
6. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М.: Наука, 1974. – С. 158-160.
7. Кошель Г.Г. Оценочные предикатные номинации в современном анг. языке (на материале дерогативных наименований лица): Автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.04. / МГПИИЯ. – М., 1980. – 27 с.
8. Мецлер А.А. Прагматика коммуникативных единиц / Отв. ред. А.А.Ленца. – Кишенёв: Штиинца, 1990. – 104 с.
9. Уфимцева А.А. Лексическое значения. – М.: Наука, 1986. – 239 с.
10. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания: Учебное пособие к спецкурсу. – Волгоград: Изд-во ВГПИ, 1983. – 96 с.

Ирина Турута (Днепропетровск)

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СОВРЕМЕННЫХ ЭРГОНИМОВ

Изменения в экономической, социальной и культурной жизни общества на рубеже XX и XXI столетий привели к появлению огромного числа негосударственных, частных предприятий, занимающихся различной сферой деятельности, и в первую очередь торговлей, а также к

расширению сети организаций, устраивающих досуг населения (рестораны, кафе, казино, различные клубы и т.д.). И для того, чтобы привлечь к ним внимание покупателей и посетителей, завоевать свой круг постоянных клиентов в конкурентной борьбе с аналогичными фирмами, магазинами, клубами, их учредители и организаторы не только расширяют ассортимент товаров и предлагаемых услуг, но и наделяют свои «детища» яркими, броскими, эффектными, подчас интригующими названиями.

Отмеченное общественно-социальное явление способствовало активизации поступательного развития ономастической подсистемы русского и украинского языков, в частности эргонимии (эргоним – собственное имя делового объединения людей, в том числе союза, организации, учреждения, корпорации, общества, заведения, кружка [Подольская, 1978: 166]), появлению в ней новых тенденций и закономерностей.

Выявлению этих тенденций и процессов, характеристике экстралингвистических причин, способствующих их возникновению или активизации в конце XX – начале XXI веков, и посвящена данная статья. В ее задачи входит установление изменения состава эргонимов под влиянием социально-экономических факторов, смены социальных ориентиров в обществе, определение связи названия предприятия с родом его деятельности, описание экспрессивного потенциала эргонимов, а в целом – выявление системных отношений в эргонимике, что может способствовать обогащению теории ономастики.

До настоящего момента эргонимика остается наименее изученной областью ономастики, если не считать немногочисленные исследования общего характера (М.В.Китайгородской [Китайгородская, 2003], Е.Г.Микитиной [Микитина, 1999], А.А.Белея [Белей, 1999]) или работы, посвященные использованию заимствованной лексики в составе эргонимов, например, статья Н.В.Кутузы [Кутуза, 2003].Это и обуславливает необходимость и целесообразность данного исследования.

В 50-70-годы XX в. предприятия торговли (а именно в это время безликие магазины продтоваров и промтоваров стали получать названия) приобретали собственные имена в соответствии со своим профилем, например: магазин обуви *Башмачок*, магазин мебели *Новосел*, магазин одежды для новорожденных *Малыш*, *Малятко*; магазины парфюмерии и женской одежды обычно назывались женскими именами *Людмила*, *Татьяна* или названиями цветов. В современном же городе перед глазами пешехода мелькают красочные вывески магазинов, салонов, фирм на украинском, русском, иностранных (чаще всего английском) языках: *Атлант*, *Богиня*, *Венеція*, *Каліфорнія*, *Монарх*, *Парфенон*, *Фортуна*, *Ягуар*, *Анна Каренина*, *Маленький Париж*, *Млечный путь*, *Sony*, *Hi-fi*, *Drive*, *Mary Kay*, *Ex-Professo* и др., звучность, экспрессивность и даже символичность которых не всегда позволяет простому обывателю разгадать их род деятельности.

Как известно, любое имя призвано называть предмет, явление объективной действительности, сообщать и передавать информацию о его сути, свойствах, признаках, а так как в данном случае речь идет об особом разряде онимов – эргонимах, то они, в первую очередь, должны сигнализировать, информировать о том, что производится, продается, предлагается в данном предприятии. Многие названия магазинов и производственных организаций, зафиксированных в телефонно-информационном справочнике «Бізнес – Україна 2002», действительно, отвечают этому требованию и адекватно отражают их деятельность. Например: магазины обуви *Туфелька*, *Чобіток*, *Крок*, одежды *Силует*, *Подіум*, алкогольных напитков *Брют*, *Келих*, музыкальной аппаратуры *Джаз*, *Кантата-9*, *Трембіта*, мясных продуктов *М'ясний двір*, *Окорок*, оружия *Калібр*, *Комбат*, охотничьего и рыбацкого снаряжения *Охотник*, *Мисливець*, *Нептун*, средств связи, мобильных телефонов *Алло*, *Связист*, часов *Секунда*, *Хвилинка*, цветочные магазины *Конвалія*, *Незабудка*, книжные магазины *Бібліофіл*, *Слово*, *Книголюб*, мебельные салоны *Русский лес*, *Дубрава*, *Інтер'єр*, компьютерные клубы *Интеллект*, *Сайт*, *Хакер*, косметические салоны *Афродіта*, *Клеопатра*, медицинские фирмы *Гіпократ*, *Панацея*, *Цілитель*, предприятия полиграфических услуг *Печатный двор*, *Поліграфіст*, лесного хозяйства *Кедр*, *Граб*, электронной промышленности *Анод*, *Катод*, салоны красоты *Ділова мода*, *Ваш стиль*, строительные предприятия *Зодчий*, *Ваша оселя*, *Отделочник*, *Прораб*, услуги переводчиков *Азъ*, *Лінгвіст*, *Мови світу*, фирмы по продаже недвижимости *Квартира*, *Наш дом*, *Терем*, туристические фирмы *Глобус*, *Діліжанс*, брокерская контора *Партнер* и т.д.

В этих названиях использованы или родовидовые отношения (обувь – *Туфелька*, цветы – *Незабудка*, лес – *Кедр*, недвижимость – *Квартира*, музыка – *Джаз*, мясо – *Окорок*, алкоголь – *Брют*), или слова из периферии конкретного семантического поля (часы – *Секунда*, средства связи – *Алло*, компьютеры – *Сайт*, *Хакер*, строительство – *Прораб*, алкоголь – *Келих*, оружие – *Калібр*, медицина – *Панацея*, *Цілитель*, туризм – *Глобус*, языковой перевод – *Азъ*, *Лінгвіст*), или собственные имена (СИ) мифологических героев (косметический салон *Афродіта* (Афродита – богиня любви и красоты [Мифологический словарь, 1985: 29]), магазин рыбацкого снаряжения *Нептун* (Нептун – бог моря [Мифологический словарь, 2000: 255]) и исторических лиц (косметический салон *Клеопатра*, Клеопатра – египетская царица, отличавшаяся необычайной красотой; медицинская фирма *Гіпократ*, Гиппократ – древнегреческий ученый, врач).

Одной из отличительных особенностей собственных имен является вторичность их образования, т.к. они возникают или на базе имен нарицательных (все личные имена), или на основе уже существующих собственных имен (отыменные фамилии Иванов, Павлов; астионимы Лермонтов, Днепропетровск, образованный из антропонима Петр и потамонима Днепр; комонимы Александровка, Николаевка и др.). При этом для их создания используются определенные ономастические форманты (например, фамилеобразующий суффикс – ОВ, топонимические суффиксы – СК, – К и т.д.).

Эргонимы также представляют собой вторичные именования, исключение составляют только случаи употребления в качестве названия магазина, фирмы имени его владельца или основателя (например, магазин мужской одежды *Михаїл Воронін* или магазин одежды Tom Klein или *Том Клайн*). Но их вторичность выражается в том, что для наименования различных предприятий широко используются «готовые» (т.е. без изменения) СИ других ономастических разрядов, в том числе мифонимы, антропонимы, топонимы, космонимы.

Понятно, что многие имена греческих, римских, славянских мифологических героев (последние, правда, употребляются значительно реже, скорее всего из-за недостаточного знания славянской мифологии), овеянные славой веков, наделенные в мировой культуре образностью, метафоричностью, символичностью, чаще всего положительной экспрессией, могут способствовать привлечению внимания к их вторичным носителям – фирмам, магазинам.

Так, вполне логично звучат наименования агентств безопасности *Антей* (Антей – непобедимый великан, символ силы [МС, 1985: 18]), *Атлант* (Атлант – титан, державший на своих плечах небесный свод [МС, 1985: 25]), название предприятия сварочного оборудования или нефтяной промышленности *Гефест* (Гефест – бог огня [МС, 1985: 46]), предприятий, производящих алкогольные напитки, *Діоніс* (Дионис – бог растительности, покровитель виноделия [МС, 1985: 57]), *Артеміда-Плюс* (Артемида – богиня плодородия [МС, 1985: 23]), предприятия мясной промышленности *Гермес* (Гермес – бог скотоводства, торговли [МС, 1985:44]) или же название овощного магазина *Деметра* (Деметра – богиня плодородия [МС, 1985:54]), магазина семян и саженцев *Адонис* (Адонис – божество природы, олицетворяющее умирающую и воскресающую природу [МС, 1985: 11]), салона моды *Нефертіті* (Нефертити – египетская царица, славившаяся своей красотой), косметических салонов *Клеопатра*, *Афродіта*.

К вполне логичным названиям предприятий можно отнести и те, между родом деятельности которых и мифологическим образом может устанавливаться определенная символическая связь. Это названия агентств недвижимости *Фенікс* (Феникс – символ вечности, возрождения [МС, 1985: 172]), *Янус* (Янус – божество всех начал, бог времени [МС, 1985: 150]), *Аріадна* (Ариадна – дочь критского царя; выражение «нить Ариадны» в переносном смысле – путеводная нить [МС, 1985: 22-23]), они могут символизировать то, что данная недвижимость неподвластна времени, что только конкретная фирма укажет верный путь к решению, например, квартирного вопроса.

Однако в погоне за звонкими, звучными названиями своих предприятий их владельцы подчас игнорируют (или просто не знают) содержание, заключенное в «готовых» СИ (или просто не знают его), что приводит к определенной двусмысленности.

Именем греческого бога Гермеса или его соответствия в римской мифологии Меркурия может называться любое предприятие, связанное с торговлей (сравн.: *Гермес* – предприятие по производству и продаже алкогольных напитков, *Меркурий* – предприятие лесного хозяйства). Однако довольно странно СИ Гермес выглядит в названии агентства безопасности, тем более что в Древней Греции он считался также покровителем воров [МС, 2000: 100], или *Дионис* в на-

звании строительной фирмы, а также предприятия по водообеспечению, или *Психея* (Психея – олицетворение человеческой души [МС, 1985: 125]) в качестве названия предприятия нефтяной промышленности, или *Юнона* (Юнона – римская богиня брака, материнства, покровительница женщин [МС, 1985: 171]) как наименование строительной организации или туристической фирмы. И совсем непонятно, почему предприятие молочной продукции носит имя героя Троянской войны Энея, а нефтяной промышленности – название поэмы «Енеїда».

Что же касается антропонимических единиц, то их выбор в качестве эргонимов более свободен. Практически любое предприятие любого рода деятельности может быть названо антропонимом, т.к. личные имена (а именно они в основном используются) выбираются не только и не столько благодаря их благозвучности или особому доантропонимическому значению, а в большей степени по причине желания основателя, владельца предприятия «увековечить» свое имя или имена своих близких. Например: брокерская фирма *Алёна*, строительная организация *Олеся*, магазин видеотехники *Аліна*, головных уборов *Іванна*, молочных продуктов *Анна*, посуды *Влада*, мебели *Анастасія*, *Віктор*, бытовой техники *Алексей*, салоны компьютерного обслуживания *Марина*, *Артур*, агентства недвижимости *Лариса*, *Еммануїл*, фирмы медицинских услуг *Катерина*, *Богдан*, базы оптовой торговли *Любава*, *Арсеній*, кафе *Інесса*, *Людмила*, *Сергій*, *Віктор*, рестораны *Лідія*, *Оксана*, *Максим*, *Ярослав* и др.

Но все же больше «везет» женским именам, и ими (что можно уже отнести к языковой традиции) чаще всего называются салоны мод (*Яна*, *Анелла*), косметические салоны (*Галина*, *Марія – Вікторія*, *Юлія*), магазины одежды (*Маргарита*, *Ліза*, *Ольга*).

Помимо официальных, нейтральных антропонимических форм, которые занимают первое место по частоте употребления в данном ономастическом пространстве (напр.: *Валентина*, *Майя*, *Тамара*, *Іван*, *Мстислав*, *Руслан*), в роли эргонимов выступают и гипокористические (сокращенные) имена: *Віка*, *Даша*, *Ната*, *Алекс*, *Влад*, *Рома*, отражающие активность употребления в настоящее время данных форм в качестве полуофициальных (сравн. сценические имена певцов), а также оценочные (чаще деминутивные): магазин косметики *Алёнка*, мебели *Катюха*, *Петруша*, салон медицинских услуг *Марічка*. При этом часто подчеркивается национальная (украинская) специфика личных имен: *Наталка*, *Софійка*, *Арсен*, *Марко*, *Олекса*.

Широко среди эргонимов представлены и иноязычные имена или их формы, не зафиксированные восточнославянской антропонимической системой: *Катрін*, *Лоренція*, *Марі*, *Скарлет*, *Майкл*, *Мішель*, *Рафаель*, *Франц* и др., что подтверждает процесс активного заимствования на современном этапе русским и украинским языками различных иноязычных элементов, в том числе и ономастических.

Кроме личных имен, в качестве эргонимов используются и фамилии конкретных исторических лиц. Но установить мотивировку такого наименования, т.е. связь (если она, конечно, существует) между СИ и характером деятельности фирмы, профилем магазина или предприятия сферы услуг на основе имеющихся в нашем арсенале примеров не представляется возможным. При этом речь не идет о названиях магазинов типа *Міхаїл Воронін*, где продается продукция данного модельера. Сравн.: мебельный магазин *Нельсон* (Нельсон – английский адмирал), магазин жалюзи и штор *Ніксон* (Никсон – американский президент), декоративной косметики *Кромвель* (Кромвель – предводитель национально-освободительного движения в Англии), база оптовой торговли *Ньютон* (Ньютон – английский физик), салон полиграфических услуг *Колумб* (Колумб – португальский первооткрыватель), ресторан *Цезар* (Цезарь – римский император). Скорее всего, здесь используется только экстралингвистическая информация, заключенная в собственном имени, его знаковое для мировой культуры значение, выполняющее рекламную функцию.

Широко представлены в группе эргонимов и разнообразные топонимы, хотя, к сожалению, в основном иноязычные, т.е. называющие неславянские топообъекты (за исключением туристической фирмы *Скифия*, предприятий, производящих алкогольные напитки *Таврия*, *Масандра* и некоторых других). Это еще одно подтверждение активного процесса вовлечения в русскую и украинскую языковую культуру заимствований различного характера. Среди них макротопонимы (исторические – рестораны *Вавілон*, *Парфенон*, современные – рестораны *Європа*, *Невада*, ночной клуб *Африка*, магазин мебели *Голландія*), астионимы (ресторан *Барселона*, магазин одежды *Лондон*, магазин жалюзи и штор *Венеція*, предприятие нефтяной промышленности *Даллас*, салон медицинских услуг *Лос-Анджелес*), гидронимы (магазин мебели *Ніагара*, ту-

ристическая фирма *Онтаріо*), оронимы (рестораны *Кавказ*, *Гімалаї*, магазин бытовой химии *Капрі*) и урбанонимы (мебельный выставочный зал *Арбат*, агентство недвижимости *Молдаванка*).

Конечно, большая часть названных топообъектов приходится на наименования кафе, баров, ресторанов (кафе *Афіни*, *Шанхай*, рестораны *Мадрід*, *Пекін*, *Сеул*, *Токіо*, *Ханой*), что может быть вполне оправданным, т.к. в них чаще всего предлагается национальная кухня. Использование же топонимов для наименований ночных клубов (*Атлантида*, *Африка*, *Балатон*, *Каліфорнія*, *New York*) обусловлено, скорее всего, звучностью, фоновым значением данных СИ. И если можно предположить, что названия ночных клубов *Каліфорнія*, *New York* – это желание приблизить их к аналогичным развлекательным заведениям в реальной Калифорнии или Нью-Йорке, название Африка основано на метафоре (здесь так же жарко, как и в Африке), то к остальным эргонимам какие-либо ассоциации трудно применимы. Сложно установить, например, связь между названием всемирно известного театра в Италии *Ла* Скала и магазинами одежды и мебели *Ла Скала*.

Как уже отмечалось, для эргонимов (а они являются визитной карточкой соответствующих организаций) важна не только информативность, но и экспрессивность, красочность, привлекательность, создающие эмоциональное воздействие на человека, которые совмещаются с информативностью и служат для ее усиления. При этом чаще всего используются перифразы, основанные на метафоре, например: цветочный магазин *Сад вашей мечты*, магазин компьютеров *Ума палата*, алкогольный напитков Сузір'я *вин*, косметики *Щастя життя*, стройматериалов *Моє майбутнє*, мебельный магазин *Театр кухонь*, салон медицинских услуг *Планета здоровья*, кафе *Райский уголок*, *Крик душі*, рестораны *Загублений світ*, *Поцілунок Фортуни*, туристические фирмы *Время желаний*, *Ветер странствий*.

Широко представлены и наименования, созданные на основе других образных выражений (магазин одежды *Маленький Париж*, т.е. мини-Париж; магазин меховых изделий *Пухнаста пані*, бытовой техники *Від А до Я*, салон игровых автоматов *Адреналин*, кафе *Рандеву*, название которого основано на устаревшем разговорном значении: «заранее условленное свидание (преимущественно любовное)» [МАС, 1987, т.3: 639], стоматологическая клиника *Все 32*), словообразовательных средств (магазин мебели *Диван Диваныч*, игровой салон *Чемпіонер*, т.е. пионер среди чемпионов), а также разнообразного спектра грамматических средств: формы императива (магазин алкогольных напитков *Будьмо*), междометия (кафе *Во!*), безличные предложения (магазин одежды *Искать надо здесь!*), фразеологизированные междометные конструкции (детский магазин *Здравствуй, малыш!*).

Привлекательность придают современным эргонимам и имена фольклорных и литературных героев (детский магазин *Колобок*, магазин игрушек *Гулівер*, кафе *Офелія*, *Робін Гуд*, ресторан *Монте Крісто*), названия художественных произведений, активно вовлекающиеся в состав данной группы СИ (база оптовой торговли *Сталкер*, трактир *Війна і мир*, ресторан *За двома зайцями*), которые чаще всего выполняют и информативную функцию, а также в определенной степени являются отражением национально-языкового менталитета: салон моды *Ассоль*, магазин головных уборов *Анна Каренина*, магазин мужской одежды *Онегин* (при этом на вывеске магазина написана строчка из пушкинского текста «Как денди лондонский одет», выполняющая разъяснительную, уточняющую функцию, указывающую, что это магазин элитной одежды), магазин оружия *Алі Баба і К°*, ветеринарная поликлиника *Айболит*, магазин мебели *12 стульев*, косметики *Мойдодир*.

Особый интерес вызывает подчеркивание семантики и усиление экспрессии эргонима с помощью своеобразного графического оформления названия, например, компьютерная академия *шаг*, где шаг за шагом постигаются основы компьютерного мастерства. Чаще всего такое оформление вскрывает этимологию слова, возведенного в ранг СИ (магазин бытовой химии *МойДоДыр*), или указывает на его производящую основу (магазин стройматериалов *поСТРОЙка*, мебельный магазин *МЕБЕЛЬная страна*), а в целом – также выполняет рекламную функцию. В отношении СИ *МойДоДыр* показательны данные социологического опроса, свидетельствующие, что только такая графика наименования «открыла глаза» многим опрошенным на истинное значение СИ из известной детской сказки в стихах К.И.Чуковского «Мойдодыр», в которой она раскрывается только контекстуально.

Желая наделить свои организации и предприятия красивыми, запоминающимися названиями, их владельцы чаще всего хотят, чтобы их учреждения несли заряд положительной экспрессии, поэтому и используют или уже известные, «положительные» онимы, или общеупотребительные слова, в которых данная экспрессия выражена самой лексемой (магазин инструментов *Новатор*, косметики *Казка*, швейная фабрика *Мрія)* или подчеркивается его стилистической окраской (строительная организация *Созидатель*, созидатель – высок. [МАС, 1988, т.4: 184]).

Особенностью современного этапа развития эргонимики является возведение в ранг СИ разговорных слов, например: названия магазинов кондитерских изделий *Сластена* (сластена – разг. [МАС, 1988, т.4: 132]), *Сладкоежка* (сладкоежка – разг. [МАС, 1988, .4:131]), детского магазина *Карапуз* (карапуз – разг. шутл. [МАС, 1986, т.2: 32]), магазина продуктов *Обжора* (обжора – разг. [МАС, 1986, т.2: 532]).

Положительная экспрессия (а она изначально является обязательным условием существования эргонима) создается и с помощью словообразовательных средств, и в первую очередь, деминутивных суффиксов (магазин стройматериалов *Хозяюшка*, детские магазины *Антошка*, *Лапушка*, магазин белья *Панночка*, головных уборов *Капелюшок*, канцтоваров *Школярик*, отель *Хуторок*, туристическая фирма *Черноморочка*).

Однако вряд ли несут положительную экспрессию вполне красивые и даже благозвучные названия, такие как наименование базы оптовой торговли *Анаконда* (анаконда – самая крупная змея [МАС, 1985,т.16: 36]), фирмы таможенных услуг *Міраж* (мираж – перен. обманчивый призрак [МАС, 1986, т.2: 275]), магазина одежды *Торнадо* (торнадо – название смерчей над сушей в Северной Америке [МАС, 1988, т.4: 387]), а тем более магазина молодежной одежды *Aggressor* (агрессор – «тот, кто осуществляет агрессию, нападающая сторона; захватчик» [МАС, 1985, т1: 24]).

Следует обратить внимание еще на одну тенденцию, характеризующую развитие современной эргонимики: использование для наименования различных предприятий торговли и досуга слов, меняющих в ранге эргонима свою экспрессию и отчасти семантику.

Как, например, воспринимать название магазина продуктов *Обжора*? Само слово характеризует «ненасытного, прожорливого человека» [МАС, 1986, т.2: 532] и, следовательно, в языке имеет негативную коннотацию. Но возведение его в ранг СИ в качестве названия магазина меняет коннотативную нагрузку с отрицательной на положительную, т.к. данный эргоним указывает на изобилие продуктов в магазине, а это является положительным фактором для торговли. И в этом заключается языковой феномен: одно и то же слово, являясь то нарицательным именем, то СИ, наделяется разными эмоционально-экспрессивными характеристиками.

Аналогичная ситуация наблюдается и в названии сети магазинов *Сільпо*, т.к. общеязыковое значение слова «сельпо» – «1. Сельское потребительское общество; магазин-кооператив такого общества. 2. Разг. О плохо оборудованном магазине со скудным разнородным ассортиментом» [БТС, 2000:1173]. Реальное изобилие разнообразных товаров в магазинах с таким названием свидетельствуют об изменении коннотации.

Можно было бы продолжить экскурс в современную эргонимику и более детально остановиться на рассмотрении отдельных групп эргонимов, например, наименований туристических фирм или магазинов одежды, обуви и т.д., их семантико-функциональной характеристике, адекватности отражения профиля предприятия в его названии. Но в данной статье мы не берем на себя ответственность говорить, что хорошо, а что плохо, какое название удачное, а какое нет. Правильно ли называть автосалон *Шарм*, если шарм – «обаяние, очарование» [МАС, 1988, т. 4: 702], супермаркет, находящийся в подвале,- *Эверест* (как известно, Эверест – высочайшая вершина на Земле), при этом помещать над входом вывеску с изображением горы, а магазин одежды – *Валькірія* (валькирии – женские божества судьбы в скандинавской мифологии, «выбирающие убитых» [МС, 200: с.64])?

Наша же задача – отметить существующие тенденции в эргонимике, показать их связь с социальными явлениями, влияние общеязыковых процессов на развитие эргонимики как части ономастической системы (например, активного заимствования различных пластов лексики в последние десятилетия), попытаться спрогнозировать дальнейшее развитие эргонимов, что может способствовать более глубокому и полному описанию теории ономастики.

РЕЗЮМЕ

Розглядається семантика сучасних ергонімів (власних назв фірм, магазинів, закладів дозвілля) та їх співвіднесеність з діяльністю цих підприємств, функціонування найчастіше у якості ергонімів міфонімів, топонімів та різних видів антропонімів, широке використання ономастичних одиниць іншомовного походження як наслідок активного запозичення на сучасному етапі розвитку російської та української мов; прийоми підсилення інформативності за допомогою певного графічного оформлення власних назв; експресивність, здебільшого позитивна, та емоційність ергонімів; перехід негативної експресії загального слова у позитивну у власній назві, а також тенденції подальшого розвитку ергонімів.

The article deals with the examination of the semantics of modern ergonims (personal names of firms, shops, enterprises of leisure), and its correlation with the activities of these enterprises; function of the mythonims, the toponims and different kinds of the anthroponims as ergonims; wide use of the onomastic units of foreign origin as a result of active borrowing at the present stage of developing of Russian; methods of intensification of giving information with the help of graphic design of the personal nouns; expressiveness, mainly positive, and emotiveness of ergonims; transfer of the negative expression of the common nouns into positive one of the personal nouns and also tendency to further developing of ergonims.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белей О.О. Сучасна українська ергонімія: Власні назви підприємств Закарпаття. – Ужгород, 1999.
2. Бізнес-Україна 2002. Телефонно – інформаційний довідник. К.: ТелеМедіа, 2002.- 1673 с.
3. Большой толковый словарь русского языка. – Санкт-Петербург: Норинт, 2000. – 1536 с.
4. МС – Ботвинник М.Н., Коган Б.М, Рабинович М.Б., Селецкий Б.П. Мифологический словарь. – М.: «Просвещение», 1985. – 176 с.
5. Китайгородская М.В. Активные социолингвистические процессы в сфере городских наименований: московские вывески // Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация / Отв. Ред. Л.П.Крысин. - М.: Языки славянской культуры, 2003, с.127-150.
6. Кутуза Н.В. Іншомовні інновації в сучасній ергоніміці // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ: ПБП «Економіка», 2003. –С..23-26.
7. Микитина Е.Г. О становлении понятия и термина „эргоним" в ономастике // Вісник Донецького університету. Сер.5. Гуманітарні науки. – 1999. - № 1.
8. МС – Мифологический словарь. – Смоленск: «Русич», 2000. – 464 с.
9. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. – 198 с.
10. МАС – Словарь русского языка в четырех томах. – М.: Русский язык, 1985-1988.

РОЗДІЛ ІІІ. ІСТОРИЧНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СИСТЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІНИ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Лена Бражник (Горловка)

МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ ОФОРМЛЕНИЕ НЕМЕЦКИХ ХОРОНИМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ XVIII В.

Изучение процессов освоения немецких топонимов в русском языке XVIII в. ещё не было предметом специального рассмотрения в лингвистике. Исключение составляют работы В.Г.Демьянова, В.И.Мозгового, О.А.Пичугиной, А.В.Вороновой. В них впервые была поднята проблема адаптации иноязычной топонимической лексики в историческом плане.

Недостаточная изученность процессов морфологического оформления немецких топонимов в русском языке XVIII в. обусловила выбор темы нашего исследования. Целью предлагаемой публикации является анализ родового оформления немецких хоронимов.

Распределение топонимов на классы не случайно, оно обусловлено не только различием семантики, но и структурными особенностями отдельных разрядов топонимии. Поэтому важно соблюдать эту рубрикацию также при передаче топонимов из одного языка в другой, так как для определенных классов топонимов могут быть выработаны (только им свойственные) специфические способы и приемы передачи [Сталтмане, 1976: 107]. Данная точка зрения подтвердилась результатами исследования морфологического освоения немецкой топонимии в русском языке XVIII в.

В рассматриваемых источниках немецкие хоронимы представлены многочисленными названиями территориально-административных единиц Германии – большими и малыми владениями: герцогствами, княжествами, ландграфствами, маркграфствами, курфиршествами, епископствами, округами, землями, странами и королевствами. Так, установлено, что значительная часть немецких хоронимов передавалась на русский язык в составе конструкции «оттопонимное прилагательное + номенклатурный термин». Родовое оформление таких онимов зависело от рода номенклатурного термина, с которым они соотносились: *а) das Marggrafthum Baden – Маргграфство Баденское («5.Маркграфство Баденское: одна часть называется Баденъ-Баденъ...»*[Введ.: 96]*); Bareuth – Маркграфство Барейтское («...Маркграфства Барейтское, или Кулмбахское...» – «...das Marggrafthum Bareuth oder Culmbach...»* [Новик.: 69]*); Brandenburg – Маркграфство Бранденбургское («Маркграфство Бранденбургское, о коемъ упомянуто...»* [Н.В.Г.: 112]*); Thüringen – Маркграфство Тирингское («Маркграфство Тирингское, гдѣ Эрфуртъ, главной городъ...»* [Кр.рук.: 38]*); б) das Herzogthum Westfalen – Герцогство Вестфалское («Герцогство Вестфалское, въ которомъ Епископства Минстерское...» – «Das Herzogthum Westphalen mit denen Stiften Münster...»* [Новик.: 70]*); Holstein – Герцогство Голштинское («Герцогство Голштинское, въ немъ Гликштатъ...» – «...das Herzogthum Holstein mit der Hauptstadt Glückstadt...»* [Новик.: 72], *в) das Erzbisthum Köln – Архіепископство Кельнское («Архіепископство Кельнское, гдѣ Кельнъ, столичной городъ...» – «...das Churfürstenthum Cölle mit der Hauptstadt gleichen Namens...»* [Новик.: 68]*); г) die Grafschaft Ortenburg – Графство Ортенбургское («Графство Отртенбургское, надлежитъ государственнымъ князьямъ...»* [Зем.кр.: 169]*), Tirol – Графство Тирольское («Графство Тирольское.»* [Дет.атл.: 165]*), Tecklenburg – Графство Текленбургское («...въ 1707 Графство Текленбургское за 300 тысячъ рейхсталеровъ...»* [Дор.геог.: 23]*); д) das Fürstenthum Henneberg – Княжество Геннебергское («Княжество Геннебергское, гдѣ Города Меинунгенъ...» – «...das Fürstenthum Henneberg mit denen Städten Meinungen...»* [Новик.: 69]*), Dessau – Княжество Дес-*

сауское («Дессауское Княжество есть одна изъ пріятнѣйшихъ земель...» [Пут., ч.1: 67]*); е) das Königreich Böhmen – Королевство Богемское («Королевство Богемское, въ ономъ...» – «...das Königreich Böhmen darin ist...»* [Новик.: 75]*, «Королевство Богемское...однако состоитъ въ Германіи...»* [Дор.геог.]*), ж) das Curfürstenthum Pfalz – Курфирство Пфальцкое («Курфирство Пфальцкое...оно есть часть...»* [Введ.: 122]*), Brandenburg – Курфирство Бранденбургское («Курфирство Бранденбургское...лежатъ между собою...»* [Дор.геог.: 24]*); з) das Bisthum Wors – Епископство Вормское («...содержитъ въ себѣ...Епископство Вормское...»* [Сл.Ланг., ч.2: 228]*).* Эти примеры показывают, что рассмотренные выше хоронимы в соответствии с родом географического термина относились к именам среднего рода.

К женскому роду относились названия стран, областей, земель, слобод: *Thüringen – область Тюрингская (« ...городъ въ области Тюрингской...»* [Сл.Ланг., ч.1]*), Breisgau – область Брисгавская («...въ области Брисгавской, между городовъ...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.2]*), Weißenfels – Вейссенфельская область (« Въ Вейссенфельской области есть Вейссефельсъ резиденція...»* [Введ.: 99]*), , Asperg – Аспергская слобода («...крепость близь аспергской слободы...»* [Сл.Лад., ч.2]*), Breisgau – страна Брисгавская («...нѣкогда главный въ странѣ Брисгавской...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.1]*), Dithmarschen – Дитмарская страна («...Городъ въ Германіи Дитмарской странѣ...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.3]*), Mecklenburg – Мекленбурская земля («...дорогою въ Мекленбурскую землю...»* [П. и б.ПВ, т.10: 556]*), Tirol – Тиролская земля («Гдѣ лежитъ Тиролская земля.»* [Зем.кр.: 175]*), Holstein – Голштїнская земля («...сѣвернымъ морямъ чрезъ голштїнскую землю...»* [Спб, № 61, 1728]*), Brandenburg – Брандебирская земля («Понеже брадебирская земля вездѣ кригомъ заключена...»* [Ведомости, № 4, 1710]*), Salzburg – Земля Зальцбурская («...Земля...Зальцбурская весьма гориста...»* [Введ.: 92]*).*

При морфологическом оформлении округов наблюдаются колебания, связанные с родовой вариантностью номенклатурного термина в принимающем языке. Апеллятив *округ* употреблялся в XVIII в. как в женском, так и в мужском роде. Женские формы передачи немецких хоронимов были зафиксированы в географическом словаре Ладвока: *Schwaben – Швабская округа («...деревня въ Швабской округѣ...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.1]*); Westfalen – Вестфальская округа («...городъ Вестфальской округи...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.1]*); Breisgau – округа Брисгавская («...въ округѣ Брисгавской, близъ Фрибурга...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.1]*); Leipzig – Лейпцигская округа («...городокъ Лейпцигскїя округи...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.3]*); Tirol – Тирольская округа («...городъ Тирольскїя округи...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.3]*); Ryppin – Рипенская округа («...въ средней Маркїи Бранденбургской, Рипенской округи...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.2]*); Franken – округа Франконская («...Княжество во округѣ Франконской...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.2]*); Neusadt – округа Нейстадская («...городъ во округѣ Нейстадской...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.2]*); Hof – Гофская округа («...Гофскїя округи, 40 верстъ...отъ Гоффа...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.3]*).* Мужской вариант хоронимов был характерен для многих исследуемых источников XVIII в.: *Schwarzenburg – Шварценбургской округъ («...8миль отсюда разстоянїемъ Шварценбургской округъ...»* [Пис.: 32]*); Leipzig – Лейпцигской округъ («Единой только Лейпцигской округъ.»* [Пис.: 55]*); Thüringen – Тирингской округъ («Та часть...называется Тирингской округъ...»* [Сл.Ланг., ч.3: 151]*); Westfalen – Вестфалской // Вестфальской округъ («Вестфалской округъ пресѣкается...владѣнїями...»* [Вс.земл.: 144]*, «Что заключаетъ въ себѣ кругъ Вестфалской?»* [Дет.атл.: 169]*, «Округъ Вестфальской»* [Н.Атл., 1793, № 16]*); Meissen – Мейсенской округъ («...означенные округи суть слѣдующее... 3) Мейсенской округъ...»* [Сл.Ланг., ч.3: 52]*).*

Определение родовой принадлежности немецких хоронимов на «согласный», передающихся в составе конструкции «географический термин + топоним в форме Им. пад.», было затруднено, так как «графическое окончание» -ъ указывает на принадлежность топонима к мужскому роду, а нарицательное определение, употребляемое при названии, относится к именам среднего рода. Приведем примеры: *Lauenburg – Герцогство Лауенбургъ («Герцогство Лауенбургъ...здѣсь примѣчать должно города...»* [Баум.: 56]*); Neuburg – Герцогство Нейбургъ («Герцогство Нейбургъ и городъ Гегстетъ...»* [Баум.: 43]*); Köln – Архіепископство Кельнъ («Архіепископство Кельнъ, здѣсь...главной городъ...Боннъ...»* [Баум.: 47]*); Mainz – Архіепископство Майнцъ («Архіепископство Майнцъ, гдѣ главной городъ...Майнцъ...»* [Баум.:

47]*); Thüringen – Ландграфство Тюрингенъ («Ландграфство Тюрингенъ...главнымъ городомъ Ерфуртомъ...»* [Баум.: 58]*); Anhalt – Княжество Ангалтъ (« Княжество Ангалтъ...здhсь примечать должно столицы...»* [Баум.: 59]*);; Schaumburg – Графство Шаумбургъ («Графство Шаумбургъ, въ коемъ городъ Ринтель...»* [Баум.: 53]*); Meissen – Маркграфство Мейссенъ («При phkh Эльбh находятся ещё Маркграфство Мейссенъ...»* [Кр.рук.: 38]*); Pfalz – Курфиршество Пфальцъ («...курфиршество Пфальцъ и...разныя другія владhнїи...»* [Н.В.Г.: 114]*).* При этом отметим, что на процесс родовой адаптации таких хоронимов влиял все-таки род номенклатурного термина.

Хоронимы с исходом на *-ау, – е, – і, – ja,* адаптируясь в русском языке, оставались неизменяемыми, и их родовое оформление зависело от рода номенклатурного термина: *Wetterau – Веттерау («Веттерау (Wetterau) область Верхняго Реинскаго округа...»* [Сл.Ланг., ч.1: 262]*); Breisgau –Брисгау («Земля Брисгау, въ которой крhпость Брисахъ...извhстная...»* [Введ.: 89]*); Barbi – Графство Барби («Графство Барби съ главнымъ городомъ подлh Цербста...» – «...die Grafschaft Barbi mit der Stadt Barbi ohnweit Zerbst...»* [Новик.: 74]*); Lippe – Графство Липпе («Графство Липпе...здhсь примhчаются города...»* [Баум.: 53]*); Hohenlohe – Гогенлоге («Графство Гогенлоге, въ которомъ Еринген...имhетъ...»* [Баум.: 44], *Neisse – Княжество Нейсе («Означенныя Княжества суть следующія...Нейсе...»* [Сл.Ланг., ч.3: 90]*); Hoja – Гоіа // Гойа // Гоя («Графство Гоіа...здhсь находится городъ Гоіа...»* [Баум.: 53], *«Графства Гойа и нhкоторія другія владhнія...»* [Сл.Ланг, ч.1: 262], *«...при Гессенкасселh...Гоя жъ и Діефольтъ.»* [Введ.: 112]*).*

Некоторые проанализированные выше хоронимы имели дополнительные варианты – оформлялись концовкой *-їя // -ія* и пополняли группу имен женского рода: *Westfalen – Вестфалїя («Вестфалїя»* [Руб., ч.1: 31]*); Holstein – Голштинія // Голстинія («Голштинія»* [Н.Атл., 1793, № 16], *«...въ Шлезвигh и Гоштиніи...»* [Бас.: 107], *«...въ Экерсфордh, что въ Голстиніи...»* [МВ, № 25, 1784], *«...и четыре тысячи пехотою въ Голштинию.»* [П. и б. ПВ, т.8: 32]*); Schwaben – Швабїя («Всего почтъ 36. Швабїя.»* [Руб., ч.1: 30]*); Wagrien – Вагрія («Упомянутыя части суть слhдующія...3) Вагрія...»* [Введ.: 108]*); Breisgau – Брисгавія («...городъ Брисгавіи Австрійской...»* [Сл.Лад.Ж,Б., ч.1]*); Mecklenburg – Мекленбургія («...небольшой городъ въ Мекленбургіи...»* [Бас.: 98]*); Brandenburg – Бранденбургія («Изъ Бранденбургіи отъ 20 декабря...»* [МВ, № 3, 1775]*); Wetterau – Ветеравїя («...городокъ въ Ветеравіи...»* [Сл.Лад.Ж.Б., ч.3]*); Thüringen – Турингія («Турингія, которая называется Ландграфствомъ...»* [Дет.атл.: 107]*).* Далее следует отметить, что тенденция оформлять иноязычные хоронимы флексией – *ия* была широко распространена ещё в XVII в. [Мозговой, 1981: 14]. Такой способ освоения был характерен и для французской топонимии [Пичугина, 1990: 101].

Проанализировав имеющиеся примеры, можно констатировать, что морфологическое освоение немецких хоронимов в русском языке XVIII в. осуществлялось следующим образом: 1) передачей онимов словосочетанием «номенклатурный термин + оттопонимное прилагательное» и аналитической конструкцией « географический термин + топоним в форме Им. падежа»; 2) оформлением флексией – їя//їа.

Результаты исследования могут быть использованы в практике преподавания – в учебных пособиях по истории русского литературного языка.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються особливості морфологічного засвоєння німецьких хоронімів у російській мові XVIII століття. Встановлені більш продуктивні моделі їхньої адаптації та визначена родова належність у мові-реципієнті.

The article deals with the peculiarities of German choronyms' morphological adaptation in the Russian language of the XVIIIth century. The most productive models of their adaptation were distinguished and the belonging to choronyms gender was determined in the recipient language.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демьянов В.Г. Фонетико-морфологическая адаптация иноязычной лексики в русском языке XVII века. – М.: Наука, 1990. – 159 с.
2. Мозговой В.И. Освоение иноязычной топонимии в русском языке XVII века. (На материале «Вестей-Курантов»): Автореф.дис…канд.филол.наук: 10.02.01.- Одесса, 1981. – 20 с.
3. Пичугина О.А. Процессы освоения топонимических галлицизмов в русском языке XVIII века: Дисс. …канд.филол.наук. – Донецк, 1990. – 260 с.
4. Воронова И.А. Структурна адаптація англійських хоронімів у російській мові XVIII ст. // Мовознавство –1986. – №2. – С.26-34.
5. Сталтмане В.Э. О двояком морфологическом оформлении иноязычных хоронимов в русском языке // Ономастика и норма. – М.,1976. – С.107-115.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

1. Баум. – Бауманн Людвиг Адольф. Краткое начертание географии для начинателей Людвига Адольфа Бауманна, проректора Академии в Нейштате Бранденбургском. Переведенное с немецкого на российский язык…леч. при Имп.Моск.Ун-те,1775-159 с.
2. Введ. – Введение в географию, служащее ко изъяснению всех ландкарт земного шара с госуд. гербами, и описание сферы с толкованием оной…Изд.2-еМ., тип.Компаниии типографической, 1790 – 363 с.
3. Вс.земл. – Гакман И. Ф., Яковкин И. Ф. Всеобщее землеописание, изданное для народных училищ Российской империи…Спб, (тип. Брейткопфа), 1788-1795. – Ч.1-2 . Ч.1. Европа, 1788 – 312 с.
4. Ведомости – Ведомости времени Петра Великого (1703 – 1719), М., 1903 – 1906, вып. 1-2.
5. Дет.атл. – Дильтей Ф.Г. Детской атлас. Или Новой удобной и доказательной способ к чтению географии……..М., 1768-1778. – Т.1. – 261 с.
6. Дор.геог. – Экспийи Жан Жозеф. Дорожная география, содержащая описание о всех в свете государствах, о их качестве, климате…М., печ.при Имп.Моск. ун-те, 1765 – 423 с.
7. Зем.кр. – Гюбнер И.Земнаводнаго круга краткое описание из старыя и новыя географии по вопросам и ответам, чрез Ягана Гибнера собранное и на немецком диалекте в Лейпциге напечатанное…-1719, в апреле месяце.
8. Кр.рук. – Краткое руководство къ географии. Въ пользу учащегося при гимназии юношества……Спб, 1742. – 66 с.
9. МВ – Московские Ведомости. Унив. тип., 1756 – 1800.
10. Н.В.Г. – Новейшая всеобщая география, содержащая в себе пространное сведение о четырех частях света……Изданное. Во граде св.Петра. (тип.Сытина), 3. – 234 с.
11. Новик. – Краткое Руководство в географии, М. Унив. тип. У Н.Новикова, 1781. – 128 с.
12. Н.Атл. – Новый Атлас или Собрание карт всех частей земного шара, почерпнутый из разных сочинителей и напечатанный в Санктпетербурге для употребления юношества…в 1793 г. при Горном училище. Спб, 1793.
13. Пис. – Собрание оригинальных писем и приложений из Саксонии о нынешнем печальном состоянии курфирства Саксонского. – Спб, 1757.
14. П. и б. ПВ – Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.8 – 10. - М., 1948 – 1956.
15. Руб. – Рубан, Василий Григорьевич. Всеобщій и совершенный гонец и путеуказатель, или полный повсеместный россійскій и повсюдный европейский дорожник…Спб, 1791. – Ч.1 – 209 с. Ч.2 – 156 с.
16. Сл.Ланг. – Лангер К.Г. Полный географический лексикон, содержащий в себе по азбучному порядку подробное описание царств, областей, городов, епархий, герцогств, графств и маркграфств. Ч.1-5. - Спб, 1791.
17. Сл.Лад.Ж.Б. – Ладвок Ж.Б. Словарь географический, или описание царств, областей, городов, Епархий, герцогств, графств и маркграфств. Ч.1 – 5.- Спб, 1791.

Тетяна Вільчинська (Тернопіль)

ОЦІННІ НАЗВИ ОСІБ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Оцінні назви осіб (НО) об'єднуються в окрему семантичну мікросистему, яка охоплює значну кількість лексем і помітно вирізняється з-поміж інших у номінативній системі української мови. Особливістю семантики оцінних назв є двочленність їх семантичної структури, яка містить денотативний (сигніфікативний) і конотативний (прагматичний) компоненти. Оцінність є складовою конотації і виявляє ставлення мовця до названого словом предмета чи поняття, у нашому випадку –виражає позитивну чи негативну характеристику людини, наприклад: *боягуз, горбань, вертун, насмішниця* тощо.

Незважаючи на давність інтересу до назв осіб загалом, оцінно забарвлені лексеми залишаються малодослідженими на матеріалі української мови. Це зумовлено тим, що, з одного

боку, саме поняття конотації у мовознавчій літературі трактується по-різному (Д.М.Шмельов, В.М.Телія, І.В.Кононенко, Л.А.Лисиченко), з іншого – чимало дискусійних питань пов'язується з проблемою оцінки, зокрема, способами її реалізації, факторами впливу на зміну оцінного знака тощо (В.К.Харченко, О.М.Вольф, Г.Я.Солганік). Все це зумовлює актуальність теми даного повідомлення.

Оцінна лексика здебільшого вживається у діалектах і фіксується відповідно діалектними словниками. Прикладами оцінних назв осіб, поширених у діалектному мовленні, є: *келюхач, брюхач, тельбухач, бебехач, гелевач* (на позначення животатої людини) або *дринда, гойда, горгоня, гиляка* (використовуються для називання високорослої людини) тощо. Проте чимало оцінних НО фіксується у тлумачному одинадцятитомному «Словнику української мови» (СУМ). Аналіз оцінної лексики на прикладі назв осіб за «Словником української мови» і став метою нашого дослідження.

Питання про те, як у СУМі кваліфікуються відповідні лексичні одиниці, тісно пов'язане з проблемою їх класифікації. Так, зважаючи на трьохелементність структури оцінки (позитивна, нульова, негативна), оцінну лексику можна поділити на дві групи: нейтрально-оцінну (виражає байдуже ставлення носіїв мови до ознак референта, базується на раціонально-оцінних, логічних міркуваннях про об'єктивно притаманні референту якості) та оцінно-марковану (відбиває позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до ознак референта) [Хідекель, Кошель, 1981: 8-9].

Нейтрально-оцінна лексика служить фоном, відносно якого сприймаються оцінні відхилення в той чи інший бік, і в СУМі подається без будь-яких позначок (ремарок): *заїка, каліка, вусань, нахлібниця*. Фіксація ж оцінно-маркованої лексики передусім спирається на розгалужену систему словникових позначок. Зокрема, негативно забарвлені лексеми супроводжуються ремарками *фам., ірон., зневажл., вульг., лайл.* та ін., наприклад: *фам. дилда, ірон. підлипайло; зневажл. обжирайло; вульг., лайл. шлюха;* позитивно-оцінні назви вживаються з позначками *пестл., зменш.- пестл.* тощо, наприклад: *пестл. Кучерявчик; зменш.- пестл. безталанночка*. Щодо подібних ремарок, то більшість учених погоджується з тим, що вони вказують на оцінність, і називає їх емоційними.

За Г.Я.Солганіком, оцінно-маркованим назвам відповідають актуально оцінні, тобто слова з яскраво вираженим оцінним забарвленням; а нейтрально-оцінним – потенційно оцінні, які можуть стати актуально оцінними завдяки своєму позитивному чи негативному спрямуванню в результаті постійного вживання їх у відповідних контекстах [Солганік, 1981: 58-60]. Перші супроводжуються у словнику відповідними позначками, другі – ні.

Значна частина оцінних НО у СУМі подається з ремаркою *розм.*, рідше – *книжн.*, наприклад: *розм. дурник, розм. бідолаха, розм. лежень, книжн. агнець, книжн. вершитель*. Щодо цих позначок, то думки розділилися: одні мовознавці вважають їх власне функціональними, такими, що вказують лише на сферу вживання мовних одиниць; інші припускають, що подібні позначки можуть мати експресивний характер і вказувати на додаткову інформацію, пов'язану із соціальною оцінкою явища як стилістично обмеженого. О.С.Ахманова з цього приводу зауважує: «Зазвичай у словниках не робиться чіткого розмежування оцінно-експресивно-емоційних моментів і диференціації слів за сферами вживання, а «стилістична позначка» містить обидва ці моменти» [Ахманова, 1957: 276].

Ця думка, на наш погляд, є більш прийнятною. Тоді усі НО, які у «Словнику української мови» супроводжуються різноманітними словниковими позначками, вважаємо оцінно-маркованими, хоча й визнаємо, що вони відрізняються ступенем і характером вияву оцінності та емоційності.

Дещо по-іншому підходить до питання класифікації оцінних назв Є.Ф.Петрищева [Петрищева, 1984: 156-167]. На думку дослідниці, перший тип у межах оцінних найменувань становить лексика, яка виділяється стосовно сфери її вживання. Відповідно у словниках вона подається з позначками *розм., книжн.*, наприклад: *розм. вихваляка, розм. пройдоха, книжн. протеже*. Другий тип репрезентує лексика, що містить інформацію про ставлення мовця до предмета мовлення. Цей тип охоплює три підтипи. До першого належать назви осіб з оцінкою, здійсненою на інтелектуальному (розумовому) рівні: *бездіяльник, лицемір, самодур*. У

словниках подібні лексеми подаються без жодних позначок, оскільки за семантикою вони характеризують особу з точки зору її здібностей, вад. Лексеми другого підтипу вказують на емоційний стан мовця чи емоційність ставлення його до предмета мовлення: *зневажл. держиморда, фам. задрипанець, ірон. великорозумник, жарт. дрімайло, пестл. русявочка.* Такі назви у словниках фіксуються з позначками *зневажл., фам., ірон., жарт.* та под. Третій підтип становлять слова зі значенням лайливості, що супроводжуються ремарками *лайл.*, рідше – *вульг.*, наприклад: *лайл. бевзень* «вайло, йолоп, бовдур» [СУМ: І, 118], *лайл. мазепа* «про неохайну, грубувату або нерозумну людину» [СУМ: IV, 595], *вульг. потаскуха, вульг.*, з відтінком *лайл. паскудник.*

Лайливу лексику до окремої групи зараховують й інші вчені, а саме: Н.Д.Арутюнова, Н.М.Павлова, пояснюючи це її відмінними рисами. Зокрема, виділення лайливих слів не потребує ніяких спеціальних критеріїв оцінності, оскільки лайливі лексеми не стільки виражають оцінку, скільки вживаються з метою образити, принизити людину. Трапляється, що НО містять мотивацію лайливості у вигляді вказівки на негативні якості особи, напр.: *кретин* «2. *лайл.* Дурень, тупа, нікчемна людина...» [СУМ: IV, 337], аналогічно *лайл. ідіот.* Нерідко у таких випадках лайливість у словнику фіксується як відтінок значення, наприклад, лайливим відтінком характеризуються лексеми *розм. невдаха; розм. недотепа; розм. лежебок; зневажл. порохня // лайл.* «про дуже стару або нікчемну людину» [СУМ: VII, 286]. Інколи лайливість є особливістю вживання слова і позначається значком: *<> якийсь (там) недовірок.* Проте частіше лайливі слова містять інформацію не про означуваний предмет (особу), а про предмет чи особу, стосовно яких вони вживаються як лайка. Реалізуються такі значення здебільшого через окремий лексико-семантичний варіант у структурі полісемічних слів, напр.: *бидло* «3. *лайл.* Скотина, хам» [СУМ: І, 165], *барахло* «2. *лайл.* Про погану, негідну людину» [СУМ: І, 104]. Для подібних назв простежується відрив їх семантики від позначуваних предметів дійсності, який і перетворює негативну оцінку в лайку.

За М.М.Кожиною, оцінні НО можна поділити на дві групи [Кожина, 1983: 30]. До першої будуть належати ті, що виражають оцінку, закладену в самому їх значенні: *розм. білоручка; зневажл. базіка; фам. жерун.* Серед них є і випадки переносу: *лопух* « 2. перен., *фам.* Про некмітливу людину» [СУМ: IV, 547], *кваша* « 2. перен., *зневажл.* Про нерішучу, кволу, безхарактерну людину» [СУМ: IV, 133]; і зразки вираження оцінності за допомогою афіксальних елементів: *розм. чорнявчик; пестл. бідняжка; фам. молодчага.* Оцінність назв другої групи досягається традиційним уживанням їх у відповідних високих чи знижених контекстах. У словнику подібні лексеми вживаються з позначками *уроч., книжн., поет., нар.-поет.: книжн. людинолюб; уроч. ратоборець; поет. громовержець; нар.-поет. чорнобривець* «той, хто має чорні брови» [СУМ: XI, 356]. Ремарка *нар.-поет.* вказує на те, що лексеми потрапили в літературну мову із мови усної народної творчості.

Інколи оцінні назви осіб у СУМі подаються одночасно з кількома позначками, які або несуть якусь додаткову інформацію про ту чи іншу лексему, або вказують на інтенсивність вираження оцінної експресії, наприклад: *розм., лайл. телепень; розм., ірон. мудрагель; фам., зневажл. теребій* «ненажера» [СУМ: X, 84]; *зневажл., лайл. мурло.*

Відомо також, що не всі оцінні НО у сучасній українській мові характеризуються однаковим ступенем поширення. Чимало слів є застарілими або вживаються рідко, у словнику вони фіксуються з відповідними ремарками, наприклад: *розм., рідко гріховода; розм., рідко глумильник; заст., рідко алерміст* «той, хто поширює тривожні (звичайно неперевірені) чутки, схильний до паніки» [СУМ: І, 35]. Застарілим значенням може характеризуватися і відтінок, наприклад: *фам. гевал* «велика, неповоротка, незграбна людина // *заст.* груба, некультурна людина» [СУМ: ІІ, 45].

Окремі оцінні найменування у СУМі супроводжуються позначкою *діал.*, наприклад: *діал. гайдабура* «пустун, бешкетник» [СУМ: ІІ, 16]; *діал. галган* «нероба, гультяй» [СУМ: ІІ, 19]; *діал. віскряк* «2. *лайл.* шмаркач» [СУМ: І, 684].

Досліджуючи оцінні НО на лексикографічному матеріалі, ми в основному спиралися на систему словникових позначок, але вони є у порівняно незначної кількості назв, тому

вважається, що основні індикатори оцінки закладені у самому тлумаченні значення слова [Хідекель, Кошель, 1981: 9]. Виділення оцінної лексики за цим, другим, критерієм характеризується більшою суб'єктивністю. Так, досить об'єктивно пояснюючи лексичні значення слів, укладачі словників не завжди послідовно передають різні оцінні, емоційні елементи. Нерідко лексикографи при цьому керуються власною інтуїцією. Не зрозуміло, наприклад, чому без жодних позначок у СУМі подаються слова *варивода, буркотун, бездара* та багато інших, які, на наш погляд, відзначаються помітною оцінністю.

У цілому проведене дослідження засвідчує, що оцінні назви осіб – це кількісно помітний розряд лексики. Аналізовані лексеми характеризуються різним оцінним або, як його ще називають, стилістичним, емоційним забарвленням, встановити яке можна, звернувшись до одинадцятитомного «Словника української мови», де найповніше представлене лексичне багатство сучасної української мови.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию актуальной проблемы функционирования оценочных наименований лиц в современном украинском языке. Проведенные исследования, осуществленные на основе лексикографического материала, свидетельствуют о том, что оценочная лексика является особенной многоплановой категорией в номинативной системе украинского языка.

The research is devoted to the actual problem of functioning of evaluative names of persons in modern Ukrainian language. The explorations based on lexicographical material prove that the evaluative lexical meanings are special category in the nominative system of Ukrainian language.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
2. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
3. Петрищева Э.Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. – М.: Наука, 1984. – 221 с.
4. Словник української мови. – І –XI. – К.: Наук. думка, 1970 - 1980.
5. Солганик Г.Я. Лексика газеты. – М.: Высш. шк., 1981. – 112 с.
6. Хидекель С.С., Кошель Г.Г. Оценочный компонент лексического значения слова // Иностр. яз. в шк. – 1981. – № 4. – С. 7-10.

Ганна Григорчук, Тамара Лебедєва (Вінниця)

НІМЕЦЬКІ І ФРАНЦУЗЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ГЕОГРАФІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ

Словниковий склад нашої мови постійно поповнюється як словами власного походження, так і за рахунок іншомовних запозичень. Запозичення слів з інших мов – природній та закономірний процес, характерний для будь-якої розвиненої мови. Іншомовні слова потрапляли до словникового складу української мови протягом усієї її історії, під час економічних, політичних і культурних контактів між українським та іншими народами. Слова запозичувались різними шляхами: в усному спілкуванні і через писемні джерела, причому як безпосередньо, так і за посередництвом інших мов. Наприклад, велика кількість латинських за походженням слів запозичена грецькою, французькою, німецькою, англійською, польською та іншими західноєвропейськими мовами, а від них латинізми потрапили в українську мову в X-XI і особливо активно в XV-XVI століттях.

Помітно збільшилась кількість запозичень в українській мові в період становлення України як незалежної держави, утворення нових політичних інституцій, економічних змін і широкого розвитку економічних контактів та взаємозв'язків. Активізація функціонування іншомовних слів в державній українській мові вимагає копіткої роботи, спрямованої на правильне і доцільне використання іншомовних слів у писемному та усному мовленні громадян України.

У першу чергу необхідно, щоб часто вживані в сучасній українській літературній мові слова перейшли з пасивного до активного словникового запасу людей. Засвоєння значень запозичених слів розширює кругозір людини, вводить її у світ інших мов, допомагає краще орієнтуватись у сучасному житті.

В українській мові, за підрахунками лінгвістів, іншомовні слова становлять 10% від загальної кількості слів. Багато запозичених слів настільки споріднились з українською мовою, що стали загальновживаними. Як походження, так і первинне графічне оформлення цих слів невідомі.

До проникнення в українську мову іншомовних слів різні люди ставляться неоднаково. Одні оцінюють це явище як позитивне й необхідне для розвитку мови, інші вважають, що запозичення «засмічують» мову, сприяють знеціненню свого, первинного і дорогого.

Ш.Баллі з цього приводу зазначав: «Будь-який вплив, що одна мова і культура здійснює на іншу, – різні винаходи, громадські організації, звичаї, обмін ідеями, зв'язки двох літератур тощо – все це виражається в мовних повтореннях» [Баллі, 1961: 70]. Свою думку щодо актуалізованої проблеми висловлює наш сучасник І.Фаріон: «Мова росте елементарно – з душею народу. Душа народу хворобливо відкрита до чужинства – як не російського, то англійського... Гадаю, у такому випадку необхідно покладатися на сильні індивідуальності, бо саме вони здатні творити духовне та розумне суспільство, яке попри усі проблеми керується не силою обставин, не модою, а силою ідей. Найсильніші ідеї – прості. У суспільно-мовній дійсності – це цілковитий, безумовний, беззастережний пріоритет рідного слова як єдиного путівника у світовому різномов'ї, як стрижня сильної нації» [Фаріон, 2000: 150-157].

В українській мові надзвичайно багато лексичних запозичень у різних галузях та сферах діяльності. Кожна людина у повсякденні користується величезною кількістю запозичених слів, але далеко не всі замислюються над тим, звідки ці слова походять.

Особливо багата на слова іншомовного походження така наука, як географія. Вона увібрала в себе усю гаму запозичень: англійські, грецькі, німецькі, французькі, іспанські, італійські, норвезькі, індійські, китайські, японські, арабські, голландські, датські, угорські, давньоєврейські, польські, шведські, тайські та деякі інші.

«Запозичення – річ цікава і хитромудра, – зауважує Ю.Комар. Деякі з них прийшли в нашу мову після тривалої «мандрівки» від однієї мови до іншої, деякі походять із досить давніх часів і далеких країв. І дослідження цих запозичень дає дуже багато інформації для вивчення історії мов і їх носіїв» [Комар, 1997: 4]. Дослідник Л.Сніжинська подає своє бачення проблеми: «Звичайно, вживання іншомовних слів повинно бути доцільним і коректним. Однак прикро, що іноді ностальгія за власне українською лексикою набуває хворобливих форм. Безперервна мовна еволюція надзвичайно складна, і грубе втручання в цей процес неприпустиме» [Сніжинська, 1999: 7]. «Зважаючи на легкість розповсюдження лексичних одиниць, – пише І.Вайнрайх, – для запозичення досить мінімального контакту між мовами. У ситуації масової двомовності лексичний вплив однієї мови на іншу може досягти значних розмірів. За певних соціокультурних умов у двомовних носіїв відбувається щось схоже на злиття двох мов у єдиний фонд лексичних інновацій» [Вайнрайх, 1972: 42].

Більшість людей знайомі зі словом «географія», проте далеко не всі можуть пояснити його лексичне значення та походження.

<u>Географія</u> (від грецького γς – земля, γραφω – пишу; дослівно перекладається як опис земель) – комплекс тісно пов'язаних наук, що охоплює фізичну й економічну географію. Термін уперше використав давньогрецький учений Ератосфен 2200 років тому.

Більшість географічних термінів і понять запозичено з грецької мови. Це пояснюється в першу чергу тим, що у виникненні і становленні географії як науки величезну роль відіграли саме грецькі вчені.

В українську географічну літературу увійшла велика кількість французьких термінів. Деякі слова настільки утвердились в українській мові, що ми забуваємо про їх французьке походження. Інші французькі слова набули в українській мові спеціального значення. Треті – виводяться в кінцевому підсумку з інших мов, наприклад, *долина* (від франц. *doline* – замкнута

карстова впадина), або запозичені з інших районів, наприклад, *дамба*. Четверті – такі, як *палеонтологія*, були створені у французькій мові, а потім набули української форми.

Розглянемо короткий перелік французьких термінів у географії: *б'єф* (від франц. *bief*) – ділянка річки або каналу між двома спорудами, що слугують підпорами. *Гало* (від франц. *halo*) – оптичне явище в атмосфері, яке викликається заломленням світла в льодових кристалах хмар і туманів, а також відбиттям світла від їх граней, і представлене світловим кільцем навколо Сонця або Місяця. *Дешифрування* (від франц. *déchiffrer* – розгадувати) – метод дослідження територій за аерофотографічним зображенням. *Террикон* (від франц. *terriconique: terri* – порода і *conique* – конічний) – конусоподібний шматок пустої породи на поверхні Землі. *Транспірація* (від франц. *transpiration*, від новолат. *transpiratio*) – випаровування води рослинами. *Еккер* (від франц. *equerre*) – геодезичний інструмент для побудови на місцевості кутів, які містять 90° або 45°. *Епюр* (від франц. *épure* – нарис, креслення) – стрічкова картодіаграма, що показує характер переміщення явища. *Абім* (від франц. *abîme* – глибина) – глибока впадина. *Абрі* (від франц. *abri* – заглиблення) – впадина на схилі пагорба. *Купол* (від франц. *ballon* – вершина) – підвищення, створене ерозією. *Б'ют* (від франц. *butte* – невелика гора) – гряди, які різко підвищуються над оточуючою місцевістю. *Коси* (від франц. *causse* – плато) невелике вапнякове плато, розташоване на південному сході Центрального Французького масиву. *Сідловина* (від франц. *col* – перевал) – сильно виражене пониження в гребеневій лінії гірського ланцюга, що, як правило, забезпечує прохід з одного схилу на інший. *Кулі* (від франц. *coulée* – текучий) – потік лави, вплавлений в гірську породу або затверділий у ній. *Куліса* (від франц. *coulisse* – куліси) – термін, який застосовується для опису гірських хребтів, що утворюють осьову гірську систему. *Кулуар* (від франц. *couloir* – прохід) промоїна на схилі гори. *Фенетра* (від франц. *fenêtre* – вікно) – ерозійний вихід, який за зовнішнім виглядом нагадує порушену антикліналь.

Нижче розміщений список термінів німецького походження, які часто без перекладу використовуються в географічних роботах українською мовою. Він базується на списку, складеному за участю доктора Сингубера, професора Ганса Боша, професора Троля:

Абрис (від нім. *Abriß*) – схематично замальований у процесі зйомки в полі план місцевості з позначенням виміряних відстаней та інших даних, необхідних для складання точного плану. *Бухта* (від нім. *Bucht*) – невелика частина океану, моря чи озера, відділена від відкритих вод частинами берега чи островами. *Ватти* (від нім. *Watt*) – широка нижня частина припливно-відпливної смуги прибережних морів між рівнями найбільшого відпливу і найменшого припливу, яка щоденно заливається й осушується. *Трог* (від нім. *Trog* – букв. корито) – гірська долина, оброблена колись язиком долинного льодовика, що займав її. *Фірн* (від нім. *Firn*, від давнього верхньонімецького *firn* – минулорічний, старий) – зернистий лід, результат перетворення снігового покриву під дією тиску шарів, що лежать вище, поверхневого відтаювання і вторинного замерзання води, яка просочилась углиб. *Футшток* (від нім. *Futstock*) – рейка з поділками, встановлена на водомірному пункті для спостереження за рівнем води в морі, річці чи озері. *Шлейф* (від нім. *Shleife*; від *shleifen* – тягнути) – смуга відкладів, що оточують підніжжя якого-небудь підвищення або хребта. *Шліф* (від нім. *Schliff*, від *schleifen* – точити) – зразок гірської породи або іншого матеріалу, підготовлений для шліфування або мікроскопічного дослідження. *Шліх* (від нім. *Schlich*) – залишок важких мінералів, отриманих шляхом промивання відкладів, а також ретельно подрібнені з метою вилучення цінних мінералів гірські породи. *Ангердорф* (від нім. *Angerdörfer* – букв. село з вигоном) – тип села, що був широко розповсюджений у східній частині Німеччини у часи колонізації німцями східних територій. *Ауфайс* (від нім. *Aufeis* – нальод) – термін використовується в німецьких роботах, присвячених перигляціальним дослідженням. *Бергвінд* (від нім. *Bergwind* – гірський вітер) – гарячий, сухий вітер, який дує з плато на узбережжя, а іноді приносить суху жарку погоду навіть в холодний сезон. *Бьорде* (від нім. *Boerden*) – субгерцинська лісова зона в Північній Німеччині або ж окремі ділянки всередині цієї зони. *Друбель* (від нім. *drybbel*) – термін, що використовується для характеристики давніх поселень. *Геванн* (від нім. *Gewann*) – один з видів землеробства, названий смуговим. *Карри* (від нім. *Karren*) – борозни, глибиною до декількох дюймів (2,5 см), що утворились унаслідок хімічного вивітрювання поверхні вапняків. *Клінп* (від нім. *Klippen*) – окрема, ізольована через

ерозію частина глиби або покриву та останець. *Матерхорон* (від нім. *Matterhorn* – пірамідальна вершина) – вершина, яка має зубчастий хребет і пірамідальний пік. *Отерд* (від нім. *Orterde*) – ілювіальний горизонт підзолистих ґрунтів. *Ортштейн* (від нім. *Ortstein*) – щільно зцементований горизонт у підзолистих ґрунтах. *Ригель* (від нім. *Riegel*) природна скелиста перегородка зі стійких порід, розміщена поперек долини. *Ріленштейн* (від нім. *Rillenstein*) – жолобчаста поверхня, порізана борознами. *Рунддорф* (від нім. *Runddörfe* – букв. кругле село) – село з круговим розміщенням дворів навколо незабудованого центра. *Странд* (від нім. *Strand* – берег) – берег або прибережна смуга. *Тальвег* (від нім. *Talweg*) – нижній рівень долини; зазвичай лінія найглибших відміток русла річки. *Талвінд* (від нім. *Talvind* – букв. долинний вітер) – вітер, який дме на відміну від *бергвінда*, або гірського вітру, вгору по долині. *Ватти* (від нім. *Watten*) – ділянки території, що підлягають дії припливів і відпливів. *Вільдшней* (від нім. *Wildshnee* – букв. димний сніг) – сніговий пил, який накочується у вигляді дуже легкої маси вагою не більше 0,02-0,01гр. *Цойг* (від нім. *Zeugen* – останець, скала-свідок) – ізольовані плосковершинні глиби чи колони або підвищення в пустелі.

З викладеного вище можна зробити висновок, що для сучасної географії як багатогалузевої науки характерне активне засвоєння іншомовних слів. Географія досить широко увібрала в себе величезну кількість іншомовних запозичень. Не лише термінологічна географія, а й описова – це фактично сукупність запозичених слів. Майже у кожній географічній назві криється глибоке первинне тлумачення, досконалий зміст, певна історія.

Запозичення слів властиве всім мовам світу і слугує ознакою життєдіяльності будь-якої мови, в тому числі й української. Розкриваючи таємниці іншомовних слів, ми осягаємо глибоку історію, захована в них, скарби людської думки, винахідливості, таланту.

Однак використовувати запозичення потрібно мудро й виважено, не засмічуючи мову, а примножуючи її невичерпне багатство.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы пути и способы лексических заимствований из немецкого и французского языков. Авторами выявлено и описано большое количество заимствованных слов. Заимствование слов из других языков – это закономерный исторический процесс, не подрывающий национальных основ украинского языка.

The article deals with the study of the ways and methods of borrowing words from the French and German languages. The authors describe a great number of French and German borrowed words. Borrowing foreign words is a natural historic process, which doesn't violate the basic rules of the Ukrainian language.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 70 с.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Вып. 6. – М., 1972. – 42 с.
3. Коломієць М.П. Молодова М.В. Словник іншомовних слів. – К.: Освіта, 1998. – 190 с.
4. Комар Ю. Цікаві запозичення // Українська мова та література. – 1997. – Грудень – С. 4.
5. Краткая географическая энциклопедия: в 5 т. / Под ред. А.А.Григорьева. – М.: Советская энциклопедия, 1960-1966.
6. Словарь общегеографических терминов. / Под ред. Л.Кудряшевой. – М.: Прогресс, 1976. – Т.2. – 394 с.
7. Сніжинська Л. Тематичне вивчення іншомовних слів (урок-вернісаж) // Українська мова та література. – 1999. – Грудень. – С. 6-7.
8. Фаріон І. Англомовний наступ в українській дійсності. // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 150-157.

Максим Дудик (Вінниця)

ПУРИЗМИ ЯК СКЛАДОВІ ПАСИВНОЇ ЛЕКСИКИ

Обидва терміни і позначувані ними мовні реалії – *пуризм і пасивна лексика* – провідні й визначальні в цій статті. З деякими елементами не стільки нового, скільки уточнюючого характеру спробуємо хоча б стисло витлумачити їх, бо й дотепер однозначного розуміння обох понять-термінів немає.

Пуризм (від латин. *purus* – чистий) – це прагнення очистити літературне мовлення від іншомовних запозичень, різного типу новотворень, від... діалектизмів, просторіччя та ін. [ЛЭС, 1991: 247].

Термін *пуризм* застосовується до мовленнєвих явищ двох планів – літературних, нормативних і таких, які перебувають поза їхніми межами.

Пуризм у мовленні – проблема важлива передовсім з погляду комунікативного, спілкувального: за багатьох життєвих ситуацій мовці мають потребу в пуристичних засобах. Невипадково сутність пуризму витлумачується в енциклопедичних працях, у деяких статтях, в іншій лінгвістичній літературі.

У виданні «Русский язык. Энциклопедия» читаємо: «Пуризм – прагнення очистити мову від іншомовних слів і виразів, від різного типу новотворів, несприйняття в літературній мові лексичних і граматичних елементів, які мають своїм корінням територіальні і соціальні діалекти, просторіччя, деякі професійні мовні явища і т.ін., ... пуризм – явище суворе, непримиренне ставлення до будь-яких запозичень, новаторств, загалом до всіх суб'єктивно сприйманих випадків спотворення, згрубіння й псування мови» [Русский язык. Энциклопедия, 1979: 244].

У виданні «Українська мова. Енциклопедія» *пуризм* трактується як «крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культури мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм., оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо» [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 503]. Ми б висловились дещо по-іншому: пуризм не вберігає мову «від впливу іншомовних запозичень». Розсудливий, поміркований пуризм передбачає вбереження мови тільки від стилістично невмотивованого використання іншомовних слів, бо лиш вони негативно позначаються на чистоті мовлення. Це *крайній* пуризм. Контрастом до нього слугує пуризм *поміркований* – явище цілком позитивне в мовленні (звісно, за умови, якщо пуризми використовуються стилістично, тобто щонайдоцільніше з погляду комунікативного: не шкодять логічності мовлення, його точності, нормативності, чистоті, доречності, етичності й естетичності. Такі мовленнєві якості властиві *поміркованим* пуристам, а не *крайнім*. «Якщо поміркані пуристи сприймали запозичення, зокрема, терміни з латинськими, грецькими коренями як закономірне явище розвитку наукового стилю, то крайні пуристи пропонували замінити запозичені терміни питомими українськими словами. Так, замість слова *конус* пропонується *стіжок*, замість *екватор – рівник*, замість *маятник – хитун*, замість *фільтр – цідило* і под.» [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 503].

На думку Ю.Шевельова [Шевельов, 1998: 110-111], крайніми пуристами можна вважати А.Кримського, Є.Тимченка, М.Гладкого, С.Смеречинського, поміркованими – О.Синявського, М.Сулиму, М.Наконечного, О.Курило (в її пізніших працях). «Пуристичні тенденції розвиваються тоді, коли національна мова зазнає значних зрушень під впливом суспільних чинників (війни, революції, активізація демократичних рухів). Пуризм постає як реакція на загрозу денаціоналізації, втрати самобутності культури й національної мови» [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 503].

Пуристичні процеси, мабуть, не оминають жодної більш-менш розвиненої культури, мови. Л.А.Булаховський, наприклад, пише: «Усяка культура створюється не інакше, як вбираючи в себе елементи якоїсь іншої, що за певного історичного моменту і з певної сторони переважає її своїми силами і так чи інакше імпонує її носіям. Зовнішній вияв і повсякчасний супутник чужого впливу – *доплив чужих слів*, переважно слів – культурних термінів, зв'язаних

із предметами, що їх запозичають… Взагалі кажучи, пуризм, скерований проти варваризмів, чужих слів, певною мірою відповідає напруженості націоналістичних настроїв. Щоправда, ця відповідність не пряма, бо пуристичні тенденції звичаєм гостріше підтримує народ, який стоїть перед більшою або меншою загрозою денаціоналізації, ніж нація, готова до наступу на інші» [Булаховський, 1953: 116-117].

Про мовленнєвий пуризм ідеться чи не в усіх тлумачних словниках, в інших лінгвістичних студіях. Привернемо увагу лише до деяких із них.

«Пуризм… 1. Прагнення, іноді показне, до чистоти і суворості звичаїв. 2. Надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження, неологізмів і т.ін. ***Пуризм*** *[добродія] Чайченка являється тут дуже близьким сусідом… незнання свої рідної мови»* (Франко)… *Наші літературні редактори… з перебільшеним* ***пуризмом*** *виганяють слова, які виходять за межі їх – часом не дуже багатих – лексичних реєстрів»* [СУМ, 8: 391].

Юрій Шевельов пише: «Історія вчить, що змішування мов веде до зникнення однієї з них або до її збагачення. Російська мова завдячує своїм багатством змішуванню з церковнослов'янською, англійська – з латино-французькими. Від людей України залежить, яка з двох можливостей стане реальністю. Але якесь регулювання в майбутньому потрібне. З максимумом уваги до живомовних процесів і без накидання мові того, чого в ній нема. Відроджувати тепер на України пуризм у стилі чеського… було б за сучасних обставин абсурдом і, може, навіть, злочином» [Шевельов, 1998: 203-204].

Якоюсь мірою синонімічно до вже сказаного характеризується пуризм у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови»: *«Пуризм – …* надмірне прагнення очистити свою мову від слів іншомовного походження, неологізмів і т.ін.» [ВТССУМ, 1004].

Л.Струганець, яка частково підсумовує сказане про пуризм українськими лінгвістами, наводить, зокрема, такі приклади пуристичних лексем, які становлять «переклад» російськомовних лексем: рос. *завод* – укр. *виробня*; рос. *страховка* – укр. *убезпека*; рос. *множитель* – укр. *множач*; рос. *делитель* – укр. *діляч*; пуристи створили немало українських термінів: *тягунець = магніт, притичка = штепсель, цідило = фільтр, хитник = маятник, стіжок = конус, сторч = перпендикуляр, неділка = атом, витинок = сектор, письмівка = курсив, дишка = бронхи* і т.д. [Струганець, 2002: 67].

Ще М.Сулима переконував у тому, що не повинні використовуватись невдалі, а тому й непотрібні неологізми-пуризми: «Коли, напр., ми маємо слово *«безплатний»*, а хтось замість нього утворив *«безкоштний»*, *«безкоштовний»*, то це – здря; отже, не *«безкоштна освіта»* чи там *«безкоштова»*, як іноді пишуть і говорять наші освітяни, а – *«безплатна освіта»*; до того ж непотрібний і новотвір *«безкоштний»*, бо справляє враження *«незаможний, неспроможний на видатки»*, зайві також і слова, «позичені» без потреби з інших мов: *горожанський, обусловлюються, змичка, бувший…;* невластиве, хибне значення надається словам *уроки, військовий, вщерть, любий* та ін.; або слова, що їх наші мовляни надуживають, наприклад: *значний, значна* та інш.» [Струганець, 2002: 66].

Варто зважити й на таке оцінне міркування Л.А.Булаховського: «У пуристичних тенденціях раніше гноблених народів, особливо народів, які відчувають нависду небезпеку денаціоналізації їхньої культури взагалі і мови зокрема, завжди є свій певний смисл. Пуризм таких народів являє собою явище цілком зрозуміле в його основі» [Булаховський, 1953: 128].

У журналі «Дивослово» вміщено статтю Івана Пасемка, який, зокрема, пише: «Кожний з нас повинен уважно добирати саме ті лексеми, які б природно вписувались у контекст української мови [ми б сказали – не *мови*, а *мовлення*! – М.Д.], гармонізували зі словниковим довкіллям. Іноземний непотріб лише ускладнює опанування суті того чи іншого повідомлення, суті й змісту висловлювань… «ділер», «менеджмент», «імідж»,.. а всі ці поняття можна без найменших зусиль передати зрозумілішими для кожного українця словами» [Пасемко, 2002: 18]. Автор вважає, що набагато зрозуміліше для українців *тубілець*, ніж *«абориген»; нісенітниця*, ніж *«абсурд»; охайний*, ніж *«акуратний»; кіннота*, ніж *«кавалерія»; згода*, ніж «консенсус»; *угодовець*, ніж *«опортуніст»…* [Пасемко, 2002: 8]. Ми б висловились з меншою категоричністю, бо може скластись думка, що начебто задля осягнення мовленнєвої

пуристичності (чистоти) української національної мови варто було б взагалі відмовитись від таких лексем, як *аборигєн, абсурд, акуратний, кавалерія, консенсус, опортуніст*. Звернімось, однак, до «Великого тлумачного словника сучасної української мови». Чи є в ньому названі слова? Є!! І пояснюються вони так: «*аборигєн* – корінний житель країни або місцевості; тубілець, автохтон»; «*абсурд* – безглуздя, нісенітниця»; «*акуратний* – який додержується порядку, старанно зроблений, точно виконуваний або виконаний (про предмет і дію)»; так само й слова *кавалерія, консенсус, опортуніст* мають не менше право на існування в мовній українській системі, а тому за багатьох мовленнєвих ситуацій їх належить використовувати, особливо в науковому і в публіцистичному стилях мови. Ними не порушується вмотивований пуризм (чистота) мовлення. Або й деякі інші приклади: *процент* і *відсоток, інтернаціональний* і *міжнародний, експорт* і *вивіз, імпорт* і *ввіз* та под. Перша лексема в кожній з чотирьох синонімічних груп, передовсім *процент* та *інтернаціональний* , тепер майже повсюдно «ігноруються», не використовуються. З нашого погляду, до цих і деяких інших слів не варто ставитись осудливо. Бо всенародне мовлення – безбережний процес, у ньому повинно знайтись місце для будь-якого слова, навіть діалектного, і це за певних комунікативних ситуацій не порушуватиме усталених пуристичних реалій мовлення, не руйнуватиме чистоти мовлення.

Вороги, недоброзичливці України, її докорінного народу «робили все для того, щоб знищити неповторну самобутність нашої мови, обернути її на неоковирний суржик. Тому, відроджуючи свою культуру і свою мову, ми мусимо докласти чимало зусиль, щоб знешкодити заподіяне каліцтво» [Караванський, 1994: 18].

Позитивне в пуризмі – це турбота про збереження й розвиток національної самобутності рідної мови, негативне – понадмірний спротив, неприхильне ставлення до багатьох іншомовних лексем, кальок, діалектизмів тощо, протидія їм, несприймання багатьох русизмів, навіть «українізованих». Щоправда, останнім часом, у роки Української незалежності, на відміну від радянських часів, послаблюється тенденція до запозичень українською мовою іншомовних елементів саме через російську мову. І хоча «за інерцією в мові ЗМІ, в індивідуальному мовленні правопис і вимова будуються за старою (проросійською) схемою, нормалізаційні тенденції, фонетичне й орфографічне освоєння запозичень відповідно до правил української мови набирають сили [Стишов, 2003: 97].

Один з дослідників розглядуваної проблеми – Б.М.Ажнюк – інформує про те, що дехто з мовознавців закордонної української діаспори, наприклад, Степан Зощук у статті «За українське назівництво у спорті» (ж. «Авангард» – Брюссель, 1970. – № 6. – С.422), щоб вберегти всенародну українську мову від невдалих (за його розумінням) іншомовних лексем, серед них і багатьох термінів, рекомендує – для збереження чистоти української мови – деякі «інновації», лексичні нововедення. Він пише: «Читаючи подекуди в кутику [? – М.Д.] про спорт, аж вуха в'януть… якщо хтось думає, що так можна, бо так пишуть в під'яремній Україні, то дуже прикро, що не знає про те, що Москаль [! – М.Д.] накинув своє *назівництво* [тут і далі виділення наші. – М.Д.] в ділянці *тіловихования* [?]. Згадаймо хоч деякі – *рекорд* замість *осяг; баскетбол – кошиківка; волейбол – відбиванка; футбол – копаний м'яч; боксер – п'ястукар; бокс – п'ястукарство, старт – відчаль, естафета – гінці, фізкультура – тіловихования, спортсмен – змагун, триборство – тризмаг; тенісист – ситківкар, авт – межа, гол – ворота, матч – змагання, результат – вислід*» [Ажнюк, 1999: 137].

Звісно, такі мовленнєві новаторства не повинні стати елементами української літературної мови; позитивного пуризму в них немає. Це недоладне засмічення української літературної мови, штучний відрив її від природного зв'язку з іншими мовами, отож, і з культурами інших народів – явище вкрай регресивне, негативне; такий пуризм соціально і лінгвістично шкідливий. Він роз'єднує національні культури народів, а з нею – й народи, в мовах яких начебто не повинно бути слів, які звучать схоже, подібно.

Дискусійним з погляду вимог до пуризму, чистоти літературної мови залишається проблема, яка стосується використання зовсім спеціальних і кількісно вкрай обмежених слів, як-от: а) ***варваризмів*** (гр. *barbarismos* – чужинець) – іншомовних слів, які не до кінця засвоєні літературною мовою, зовнішньо певною мірою суперечать її лексико-

граматичним нормам, але до них немає власне-української національно-мовленнєвої заміни: *авеню, клерк, денді, констебль, кюре, мадам, мосьє, міс, місіс, мікадо, мулла, су, фрау, хобі* і под.; б) ***екзотизмів*** (від гр. *exoticos* – чужий, іноземний) – слів, які для нас незвичні, дивні, походять з інших мов, часто маловідомих, «заморських»: *аул, бай, бек, гяур, яничар, делібаш, зурна, паранджа, піала, шальвари* і под. Використовуючись в усіх вимірах нормативно, варваризми й екзотизми не порушують і не збіднюють літературного мовлення, загалом узгоджуються з *розумним пуризмом, чистотою* мовлення. Інша річ, ***вульгаризми*** (від лат. *vulgaris*) – слова непристойні, грубі, низькопробні, лайливі, які з моральних причин не повинні вживатись у мовленні звичному, пристойному; одна річ – *обличчя, лице* і зовсім інша – *пика, морда, вмерти* і *здохнути* (в цьому ж значенні).

Вище йшлося про пуризм, чистоту сучасної української літературної мови на її переважно лексичному рівні. Звісно, такий пуризм, становлячи позитивну якість мовлення, заявляє про себе на всіх рівнях мови. Наприклад, з двох нормативних форм *безконечний* і *безкінечний* перша останнім часом майже не використовується. Або: ***Під*** *Житомиром виявлено могильник радіоактивних матеріалів,* замість ***Поблизу*** *Житомира...;* ***Своєю чергою*** *Міністерство фінансів... пропонує виділити 60 млн. грн.* (зам. ***У свою чергу...***); *Пообіцяв поспілкуватися з нашими кореспондентами* ***за два*** *дні* – не відомо: *впродовж* двох днів чи тільки *після* двох днів; і т.п., і т.д. [Караванський, 2001: 14]. Стилістично вмотивований пуризм як елемент мовної (і мовленнєвої) культури – поняття і явище багатовимірне, стосується всіх складників мови; він потрібен кожному, як чисте повітря, – за щонайрізніших спілкувальних ситуацій.

Що ж стосується другої частини мовних явищ, котрі становлять об'єкт нашого аналізу – *пасивної лексики*, то розгляд їх (через стислі рамки цієї статті) буде обмежено тільки окремими міркуваннями-зауважами.

Пасивна лексика, або пасивний словник мови, – «це та частина лексики, котра мало або й зовсім не вживається в повсякденному мовному спілкуванні, але зрозуміла носіям певної мови» [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 426]. Або: це «лексичні одиниці, обмежене вживання яких зумовлюється особливостями позначуваних ними явищ» [Грищенко, 1997: 215].

В українській мовній системі пасивна лексика сформувалась із таких шарів словника:

1) переважно із похідних лексем – суфіксальних, префіксальних, префіксально-суфіксальних і утворених основоскладанням;

2) з якнайбільшої кількості службових слів і вигуків;

3) з переважної більшості неологізмів – фонетично зовсім нових і частково змінених але призабутих, котрі використовувались у минулому, однак пізніше – з певних соціально-політичних причин – підлягли процесові забуття – повного або ж часткового (явище мовленнєвої деактивації; деактеми): *мапа* (= географічна карта), *наклад* (= тираж), *збірка* (= зібрання), *чужомовний* (= іншомовний), *красне письменство* (= художня література), *часопис* (= журнал), *тимчасовець, оточенець, підписант, вірянин, перекинчик, ровер, устійнення, летовище, читальник, російство, словництво, давнизна, безум, тяглість, денник, триб життя* (= спосіб...), *українство, синтакса, кляса, зосібна, засадничий, самоврядний, невідь за що* (= не відомо за що), *притишитись, цьогоріч* і т.ін.; у наш час такі й подібні слова *реактивувались,* тобто повернулись до більш-менш активного чи пасивного використання (реактеми);

4) численні, практично незліченні, спеціальні, тобто галузеві, терміни, але не загальнонаукові, не такі, як *аналіз, синтез, класифікація, систематизація, філософія, педагогіка, активний, пасивний* і багато-пребагато інших;

5) майже всі власні назви: імена, імена по батькові, прізвища, географічні номінації;

6) архаїзми, тобто більш чи менш застарілі лексеми – слова і сполучення слів; цей кількісно вкрай об'ємний склад лексики почленовується на: а) власне-архаїзми (лексичні, лексико-словотвірні, лексико-морфологічні, лексико-фонетичні, семантичні): *ланіти* – щоки, *вой* – воїн, *шкло* – скло, *паде* – падає; б) історизми: на відміну від власне-архаїзмів, які склались у мові переважно в двох варіантах, історизми (власне-історизми) завжди представлені тільки однією лексемою; абсолютних (безвідносних) синонімів до них немає: *бунчук* (=гетьманський знак), *курінь, хоружий (хорунжий), осавул, десятник, граф, барон* і т.д. і т.п.;

7) пуристична лексика, пуризми, бо вони зазвичай активно не використовуються; в країнах бездержавних (як, наприклад, в Україні до проголошення її незалежності) в пуризмах знаходили свій вияв особливі двопланові тенденції – і власне-мовні, і національні, культурно-політичні [Тараненко, 2003].

Пасивна лексика не тільки тематично, значеннєво, але й стилістично диференційована дуже розлого. Її кількість у розвинених літературних мовах (отож, і в українській) практично незліченна. Навіть суто теоретично, не кажучи вже про прикладний аспект, не можна скільки-небудь окреслено (тим більше точно!) встановити межу між активним і пасивним у лексиці, між її активними й пасивними сегментами, між стилістично немаркованими й стилістично маркованими одиницями, емоційно нейтральними й емоційними, експресивно забарвленими словами, семемами й семами. Варто, однак, мати на увазі те, що активна лексика – це лексика всенародно використовувана. «До активно вживаних належить та частина слів сучасної української мови, яка об'єднує в своєму складі відносно обмежену кількість лексичних одиниць, особливо часто використовуваних у мовленні у зв'язку з найсуттєвішими для сучасного суспільства реаліями, поняттями і ситуаціями» [Грищенко, 1997: 214].

Чіткою або ж відносною протилежністю активній лексиці слугує лексика *пасивна,* яка різногалузева, щонайрізноманітніша з погляду тематичного, семантичного, особливо ж – стилістичного. Що ж стосується сучасного лінгвопуризму, то він зорієнтований здебільшого не на розгортання нових літературних форм, а на збереження, певну зміну в застосуванні норм давніших, призабутих. Також і цією обставиною пояснюється теперішня увага дослідників до проблем пуризму в сучасному українському літературному мовленні.

РЕЗЮМЕ

В статье углубляется понимание таких лингвистических понятий-терминов, как пуризм, пуристические тенденции в речи и пассивная лексика.

The article deals with such linguistic concept-terms as purism, purism tendencies in speech and passive vocabulary.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М.. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999. – 452 с.
2. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. – М., 1953.
3. Булаховский Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Радянська школа, 1955. – 248 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Київ-Ірпінь. – 1428 с.
5. Грищенко А.П.. У підручнику «Сучасна українська літературна мова». – 2-е видання. – К.: Вища школа, 1997. – 497 с.
6. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «я». – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 240 с.
7. Караванський С. Секрети української мови. – К.: Підприємство «Кобза», 1994. – 151 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
9. Пасемко І. Лінгвопуризм і сучасні мови. // Дивослово - 2000. – № 12. – С. 17-19.
10. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
11. Словник української мови. (В 11-томах). – Т.8. – К.: Наукова думка. – 928 с.
12. Стишов О.А. Українська мова кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
13. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
14. Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство - 2003. – №2-3. – С. 30-55.
15. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
16. Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині XX століття (1900-1941). – Чернігів: Рута, 1998. – 208 с.

Вера Зирка (Днепропетровск)

ИНОЯЗЫЧНАЯ ЛЕКСИКА В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

В последнее время в лингвистических исследованиях четко прослеживается смена ориентиров. Наблюдается явный интерес к вопросам практического использования языка как важнейшего средства выражения и отражения когнитивной деятельности человека [Степанов, Кубрякова, 1996]. Изучение языка в его функционировании связано с исследованиями текста, ибо язык реально существует только в текстах.

Исследование языка рекламы по самым различным аспектам проводились в работах отечественных и зарубежных ученых (Г.В.Баева, Л.С.Винарская, К.Кафтанджиев, Н.Н.Кохтев, Е.А.Костромина, Дж.Лич, М.В.Томская, Л.Н.Синельникова, Т.Н.Лившиц и др.).

Именно рекламные тексты представляют собой дискурс, так как они динамичны, всегда суперсовременны и воспринимаются коммуникантами – адресатом и адресантом, в контексте происходящих событий. Прагматическая направленность рекламного дискурса состоит не только в отборе языковых (вербальных) и неязыковых (невербальных) средств, но и способов их подачи.

Исследование языка рекламы с позиции когнитивной лингвистики представляется одним из наиболее перспективных направлений в настоящее время, поскольку в основе построения и понимания языковых сообщений лежат моделируемые когнитивные процессы.

Содержание рекламного сообщения, то есть сам рекламный текст, представляет собой богатый для исследования материал, где переплетен весь спектр функциональных стилей языка; в нем функция сообщения актуализируется в той же степени, что и функция воздействия, для чего используются разнообразные языковые средства. Успех рекламы зависит в первую очередь (наряду с другими факторами) от правильного использования разнообразных лингвистических и экстралингвистических особенностей, так как именно от коммуникативной эффективности рекламы и зависит успешность и эффективность рекламы как таковой. Под лингвистическими особенностями мы подразумеваем здесь так называемые манипулятивные вербальные средства рекламы, куда входят ключевые слова рекламного текста, оценочная лексика, заголовочные комплексы, слоган, прецедентные культурные знаки, а также языковые игры с заимствованиями и т.д. Все это и является предметом настоящего исследования.

Освоение иноязычных заимствований в речевых актах является одной из актуальных задач современной лингвистики. Вхождению и освоению иноязычной лексики в том или ином аспекте уделялось внимание в многочисленных работах отечественных исследователей (О.В.Высочина, Т.М.Дридзе, И.В.Дьяконова, Е.В.Какорина, Г.Ю.Князева, Е.В.Ларионова, В.Н.Плотицын, Г.Г.Тимофеева и др.).

Популяризируемые отечественной рекламой «новые ценностные и поведенческие стереотипы» в основном имеют зарубежное происхождение. Понятно, что и способы внедрения такого рода установок в сознание потребителя также заимствованы из зарубежного – евроамериканского рекламного опыта.

Как известно, реклама теоретически подразделяется на рациональную и эмоциональную. Считается, что если рациональная реклама информирует и обращается к разуму, то эмоциональная (то есть ассоциативная) реклама «вызывает воспоминания и наводит на мысль, она обращается к чувствам, эмоциям, подсознательному, она воздействует через ассоциацию идей, путем воссоздания обстановки» [Дейян, 1993: 12].Анализируя отечественные рекламные тексты, несомненно, можно утверждать то, что в них превалируют слова и выражения, отобранные по ассоциативно-коннотативному признаку, при этом предпочтение отдается таким словам, которые обладают иностранным колоритом, которые «наводят на мысль» о западном образе жизни.

В рекламируемых товарах и услугах задействуются такие потребительские стимулы, как новизна, «модность», в некоторой степени экзотичность и престижность. Так, слово «престижность» в Словаре новых слов трактуется как «предпочтительность, привлекательность чего-либо в глазах общества, какой-либо группы людей» [СНСРЯ, 1995]. Фактор моды или «модно-

сти», новизны, престижа или престижности представляет собой один из самых важных психологических рычагов как в западной, так и в отечественной рекламе. Ведь «каждое рекламное объявление затрагивает положение покупателя в структуре общества – иными словами, она может дать ему дополнительное удовлетворение или ввергнуть в состояние тревожного одиночества как человека, потерявшего ориентиры. Специалисты по рекламе никогда не должны забывать то, что рекламные объявления, с виду невинные игрушки, ставят под вопрос саму личность будущего клиента, его социокультурную адаптацию и общество в целом с его вековечными условиями...» [Дейян, 1993: 7]

В первую очередь это касается появления новых, желательных (или воображаемых) адресатов. Рекламодатели давно уже устремились к формированию такой социальной группы, система ценностей которой стала бы некоторым эталоном для всех членов социума. Этим, с нашей точки зрения, и объясняется появление в рекламных текстах наименований представителей этой социальной группы, конечно же, заимствованных наименований, приближающих ментальность обычных адресатов к системе воображаемых ценностей. Мало того, что отечественному предпринимателю, теперь уже – *бизнесмену*, давно предлагается стать *маркетологом* и *дилером*, *реселлером* и *дистрибьютером*, *менеджером* и *инвестером*, *риэлтером* и *маркетмейкером*, в наши дни требуется уже *креатор* (он же творческий работник рекламного агентства) и *коммуникатор* (он же сообщающий работник агентства, передающий информацию, так называемый «передаточный механизм»), а также *мерчендайзер*, «участвующий в построении успешного *брэнда*» (читай «фабричная марка, фирменное название»). Стоит только зайти в кадровое агентство, нет... в *рекрутинговое* агентство (to recruit – ... b) to hire or engage the services of – нанимать или привлекать услуги такого-то) [Webster's New World Dictionary, 1986: 1188].

Вот так напористо внедряются иностранные слова в наш лексикон. Без знания иностранных терминов теперь сложно устроиться на *престижную* работу. А ведь нужно еще написать *резюме:* resume – a summing up, summary, a statement of a job applicant's previous employment experience, education, etc. – суммирование, краткий отчет, изложение предыдущего опыта работы претендента на должность [Webster's New World Dictionary, 1986: 1213].

Рекламная деятельность по «приручению» отечественного читателя и потребителя к образу мышления зарубежного образца и воздействия на них факторами моды, престижности, новизны или экзотичности предлагаемых товаров или услуг делает свое дело.

Основная функция рекламного текста, как известно, заключающаяся в оказании такого рода воздействия на потенциального покупателя или манипулирования им, которое способствовало бы благоприятной оценке предлагаемого товара, услуги и т.д. и побуждению к их приобретению, также имеет целью и изменение читательских стереотипов и ценностных ориентиров.

Иноязычные слова, словосочетания с иноязычными словами, отечественные новообразования, построенные на иноязычном материале – все это «нормальный» лексический материал для использования манипулятивных вербальных средств в реализации такого направления деятельности рекламы.

Приведем, к примеру, отрывок из рекламной публикации «Раскладыватель товара», помещенный в еженедельнике «Большой город»:

«...На днях в *рекрутинговом* агентстве «Русская кадровая ассоциация» появилась вакансия с совершенно не русским названием – *мерчендайзер*. Нуждается в этом высококлассном специалисте отнюдь не иностранная фирма, а отечественная компания – производитель обуви и владелец сети московских магазинов. Под непроизносимым словом «*мерчендайзер*» российские «*ретейлеры*» подразумевают всего-навсего специалиста по выкладке товаров и оформлению витрин в магазинах. Проще говоря, художника-оформителя... Для того чтобы вступить в ряды высокооплачиваемых *мерчендайзеров*, человек должен получить высшее образование (желательно художественное) и поработать пару лет в этой области... И литературу по *мерчендайзингу* и *сейлз-промоушну* ему придется читать самому».

Столь трудно произносимое и мало понятное для отечественного потребителя слово *сейлз-промоушн* (Sales promotion – the use of publicizing methods other than paid advertising to promote a product, serve, etc.) согласно словарю Вебстера означает использование других мето-

дов рекламирования (оповещения, извещения), кроме платной рекламы, с целью продвижения продукта, услуги и т.д. [Webster's New World Dictionary, 1986: 1256].

Смысл активно использующегося в рекламе наименования *мерчендайзер* оказывается довольно-таки простым. В переводе с английского языка «merchandise» – товары; «merchant» – тот, кто имеет дело с товарами; купец, дилер, продавец, торговец [Oxford Russian Dictionary, 1984: 982].

Словарь Вебстера трактует это понятие таким образом: «merchandise» – 1. Вещи купленные и проданные; товары; предметы потребления; изделия; 2. Покупка и продажа; торговля – 1) покупать и продавать; вести торговлю по (некоторым видам товаров); 2) рекламировать, содействовать продаже и организовывать торговлю (конкретного продукта); ***производное – merchandis'er*** (n.);

«merchant» – 1. Лицо, чей бизнес заключается в покупке и продаже товаров ради выгоды; торговец, в особенности тот, кто в оптовой торговле имеет дело с зарубежными компаниями; 2. Человек, который продает товары в розницу; кладовщик; лавочник; (в качестве прилагательного) – торговый или используемый в торговле;

производное: «mercantile» – торговый; (отсюда, видимо, и произошло значение – «меркантильный», корыстный (motivated by money) [Webster's New World Dictionary, 1986:982];

производное «merchantable» – adj. *same as* marketable, – то есть значение обоих прилагательных одинаковое – а) то, что может быть проданным, подходящее для торговли; б) (легко, без труда) ходкий (товар) [Webster's New World Dictionary, 1986: 868].

От заимствованного слова «*мерчендайзер*» произошло новое же производное «*мерчендайзинг*». Так, Государственный университет «Высшая школа экономики» опубликовал такую рекламу проводимых им семинаров:

Визуальный мерчендайзинг в индустрии моды

Современный метод увеличения продаж

– *Визуальный мерчендайзинг* как инструмент построения успешного *брэнда*
– 17 аксиом *визуальной презентации* товара (люкс, бридж, массовые коллекции)
– основные компоненты *визуальной презентации* товара, принципы организации торгового пространства

(Телефон: 229-6985, e-mail: moda@hse.ru)

На наш взгляд, для рекламного творчества иноязычные слова *мерчендайзер, визуальный мерчендайзинг, брэнд, сейлз-промоушн и рекрутинговое агентство* важны прежде всего как яркие и престижные ярлыки, как символы нового предпринимательства, как знаки принадлежности к новой социальной группе. Их актуализация в рекламных текстах вызвана не только необходимостью обозначения и дифференциацией определенных понятий. Употребление подобной лексики в первую очередь связано с мотивами социокультурного плана. С помощью иноязычных заимствований происходит рекламная манипуляция образами и объектами. Нам представляется, что рекламистов не смущает неуточненность понятия или неправомерное расширение значения, порой и графемная неупорядоченность лексем. Важен основной результат – формирование и укоренение в рекламной речи нового наименования представителей «эталонной» социальной группы.

Рекламный дискурс здесь выполняет функцию воздействия на потребителя посредством *привлечения внимания* к рекламируемому объекту и *возбуждения* таким образом у него (потребителя) *определенных эмоций*.

Приведенная выше иноязычная лексика, как видно, весьма активно адаптируется в русском языке, она закрепила за собой определенные понятия в области рекламной деятельности, сформировала содержание этих понятий, т.е. они имеют смысл. Широкая сочетаемостная способность указанных терминов: «рекрутинговое агентство», «визуальный мерчендайзинг», «литература по мерчендайзингу и сейлз-промоушну», «непроизносимое слово мерчендайзер», «успешный брэнд», «невыгодный брэнд» и под. – свидетельствует в пользу устойчивой позиции вхождения их в систему русского языка, что в свою очередь говорит о том, что термины эти освоены, прижились, следовательно, они имеют право на «жизнь», на функционирование наряду с «родными» словами в системе русского языка.

РЕЗЮМЕ

Рекламний дискурс розглядається з позицій когнітивної лінгвістики. Успіх реклами залежить від лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. Поряд зі слоганом, оцінною лексикою, ключовими словами і под., іншомовні запозичення відіграють важливу роль як маніпулятивна лексика, що привертає увагу до об'єкта.

The article deals with the attempt to study discourse of advertisements and the texts as their actualization. The language of advertisement is considered from the point of view of cognitive linguistics. Manipulative means of the advertisement are briefly touched upon. Words-borrowings are important layer to be studied in texts of communication. The mentioned ones function in the language of advertising like the native words.

ЛИТЕРАТУРА

1. Большой горо // Москва. – 07.02.2003.
2. Дейян А. Реклама. - М.: Прогресс, 1993.
3. Словарь новых слов русского языка 1950-1980 гг./Под ред. Н.З.Котеловой. – С-Пб., 1995.
4. Степанов Ю.С., Кубрякова Е.С. и др. Язык и наука конца 20 века. – М., 1996.
5. The Oxford Russian Dictionary. Oxford. New York: Oxford University Press, 1984.
6. Webster's NewWorld Dictionary. Second College Edition. Prentice Hall Press, 1986.

Оксана Магден (Киев)

СВЯЗУЮЩАЯ РОЛЬ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ ТЕКУЩЕГО МОМЕНТА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Как известно, развитие языка представляет собой тесную взаимосвязь внутриязыковых и экстралингвистических факторов. Многие языковые процессы, которые мы наблюдаем на современном этапе развития языка, имеют социальную обусловленность и являются отражением социального, экономического и политического развития нашего общества.

Под экстралингвистическими факторами, кроме культурологических и страноведческих аспектов, следует понимать различные исторические события, изменения в социальной и экономической жизни страны, внешне- и внутриполитические отношения, способные определять ключевые понятия, актуальные для «текущего момента». И естественно, что для номинации и характеристики этих значимых понятий каждый «текущий момент» выдвигает в центр общественного сознания определенный фрагмент словаря. Следовательно, в речевом поведении носителей языка активизируются определенные лексические единицы или так называемые ключевые слова текущего момента (КСТМ) [Шмелева, 1993: 33].

По мнению Т.В.Шмелевой, ключевые слова текущего момента не являются традиционным объектом филологического и лингвистического анализа, и термина КСТМ в современном научном обороте нет [Шмелева, 1993: 33-34]. Разумеется, этот языковой феномен еще мало изучен и заслуживает более пристального внимания со стороны лингвистов, так как результаты исследований в этой сфере могут оказаться полезными для социологии, политологии, журналистики и многих других областей знаний. Ссылаясь на работу Т.В.Шмелевой «Ключевые слова текущего момента», отметим, что уже существуют некоторые результаты в изучении этого языкового, а точнее социально-языкового явления. Во-первых, ключевые слова текущего момента обладают определенными лингвистическими приметами. Из предложенных автором девяти языковых примет КСТМ назовем, на наш взгляд, наиболее существенные: частотность, текстовое пространство, грамматический потенциал слова (т.е. возможности формо- и словообразования), синтагматика (сочетаемость) слова, его парадигматика [Шмелева, 1993: 34-38]. Во-вторых, в этой же работе предпринята попытка предварительного определения состава словаря КСТМ, в который входят пять семантических групп: «время», «социум», «субъекты», «право», «рынок» [Шмелева, 1993: 39]. Лексические единицы, относящиеся к одной из семантических

групп, реализуя свои языковые приметы, образуют устойчивые сочетания, которые характеризуют текущий момент, т.е. те или иные политические события, социально-экономические изменения и тенденции. Другими словами, они формируют новые фразеологические обороты социально-политического характера.

Проблемы социально-политической лексики, терминологии и фразеологии всегда представляли интерес для лексиковедов и лексикографов. Показательными в этом смысле являются работы Т.В.Крючковой «Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии», В.Н.Туркина «К изучению социальных терминов», а также «Англо-русский словарь-справочник общественно политической лексики» В.Н.Крупнова. Однако, ввиду того, что современное общество претерпевает серьезные изменения в политической, экономической и социальной сферах, меняются взгляды и приоритеты, наблюдаются процессы деидеологизации и демократизации общества, данная тема требует новых подходов и интерпретаций.

Таким образом, наша статья представляет собой анализ современных устойчивых словосочетаний социально-политического характера с точки зрения их образования, структуры и функционирования. Актуальность данного исследования определяется возрастающим интересом к настоящим фразообразовательным процессам. А так как «самым чутким регистратором новых образований, значений и употреблений слов и словосочетаний является газета» [Григораш, 2001: 34], то материалом для написания данной работы послужили случаи использования устойчивых фраз социально-политического содержания на страницах печатных изданий Украины («Аргументы и факты в Украине» и «День»). Мы попытаемся охарактеризовать появление и развитие наиболее часто встречающихся словосочетаний по такой схеме/цепочке: внешний фактор, определяющий новое понятие или реалию; ключевое слово, которое их называет; устойчивые сочетания, формирующиеся вокруг этого ключевого слова.

Глобализационные процессы, столь популярные и актуальные в наше время, стимулируют желание многих стран вступать в крупные международные объединения и организации. В этом смысле естественны и стремления нашей страны стать членом Европейского Союза и НАТО. И не удивительно, что такое заимствованное слово, как ***интеграция***, является наиболее удачным для определения подобных процессов. Уже стали привычными на страницах газет выражения *европейская интеграция* и *евро-атлантическая интеграция*, они по праву приобретают статус современных фразеологизмов. Встречаются даже индивидуально-авторские употребления таких устойчивых сочетаний: *Рим вполне может помочь Украине в ее* ***евро-интеграционных устремлениях*** (День, № 218, 27 ноября 2002г.). Достаточно часто интеграция понимается как взаимодействие и сотрудничество: *...Россия готова активно инвестировать капитал в модернизацию украинского ВПК... для этого Москва должна быть уверена в украинской экономике, ...что возможно только при более глубокой* ***интеграции двух стран*** (АиФ, №11, 2003г.).

Еще одним ярким примером функционирования заимствованных лексических единиц в качестве ключевых слов, порождающих новые фразеологические сочетания, может послужить активное употребление такого слова, как ***пиар***. Это понятие прочно входит в наше сознание и, соответственно, вполне оправдывает столь активное использование лексической единицы, его определяющей. Будучи относительно новым заимствованием, оно еще не получило официального лексикографического оформления в русском языке, поэтому мы встречаем различные способы его графического представления: ***PR***, ***пиар***, ***пи ар***. Тем не менее, это слово может выполнять функции определения, находясь в препозиции в словосочетаниях, образованных по типу «существительное + существительное», например: *пиар-компания, пиар-менеджер, пиар-шоу*: *Несмотря на то, что президент «россо-нери» Адриано Галиани по-прежнему мужественно пытается сдерживать поток дезинформации и спекуляций на тему Шевченко, разговоры вокруг Андрея не утихают. Обычно, когда начинается подобная* ***PR-компания***, *то как раз клубвладелец и является ее вдохновителем* (День, № 218, 27 ноября 2002г.), *... интересы В.Яковлева и полпреда В.Матвиенко совпали. Оба от грандиозного* ***пиар–шоу*** *на фоне эрмитажных интерьеров только выиграли* (АнФ, № 25, 2003г.). Другая структурная модель – «прилагательное + существительное» –также позволяет этому ключевому слову реализовать свои синтагматические возможности. В этом случае оно становится компонентом фразеологизмов, образующих

семантический ряд: *черный пиар, серый пиар, белый пиар*, а также синонимический ряд: *черный пиар, грязный пиар*.

Страны, образовавшиеся на постсоветском пространстве и выбравшие пути самостоятельного экономического и политического развития, до сих пор находятся в поиске оптимальных решений своих проблем, при этом понимая, что эффективными являются определенные политико-экономические изменения. Поэтому время от времени в нашем речетворчестве активизируется и становится ключевым такое слово, как ***реформа***: *Следующий ход сделал Генпрокурор. Он предложил в ходе* ***конституционной реформы*** *лишить Верховную Раду права выражать недоверие Генеральному прокурору* (АиФ, № 26, 2003г.), *Глава государства напомнил, что с тех пор, как он акцентировал внимание соотечественников на необходимости* ***политической реформы****,... прошло более полугода* (День, № 42, 6 марта 2003г.). Являясь вполне сформировавшимися фразеологическими единицами, такие сочетания способны вступать в парадигматические отношения. Следующий пример демонстрирует наличие у фразеологизма «*политическая реформа*» в какой-то степени синонимического выражения, которое собственно является индивидуально-авторским переосмыслением: *Он* [Б.Березовский – *М.О.*] *прекрасно осведомлен о планах крупного российского бизнеса по* ***«коррекции» политической системы»*** (АиФ, №24, 2003г.). Разумеется, понятие реформы подразумевает радикальные изменения, внедряющиеся открыто для населения, в то время как лексема «коррекция» подталкивает нас к мысли о каких-то непримечательных, на первый взгляд, и тайных структурных изменениях в политических кругах. Употребление устойчивых словосочетаний с компонентом «реформа» носит временной характер, т.е. такие фразеологизмы актуализируются тогда, когда в этом возникает необходимость.

В качестве других примеров устойчивых словосочетаний, употребление которых определяется временными потребностями общества, приведем выражения, связанные с понятием ***выборы***. Наиболее распространенным дериватом от лексической единицы «выборы» является «предвыборный», чаще всего образующий такое сочетание, как *предвыборная кампания*. Конечно же, это сочетание не является совершенно новым для общественно-политической фразеологии, но применительно к нашему обществу или нашей политической системе оно относительно ново. Несмотря на это, оно уже успело получить статус фразеологизма и даже образовать синонимический ряд: *предвыборная стратегия партии, борьба партий за избирателей, предвыборный аврал*. Следующие примеры из газетных материалов достаточно наглядно подтверждают это: *Люди, близкие к компании* (ЮКОС – *М.О.*), *как известно, спонсируют «Яблоко». Они доверили своему бывшему сослуживцу курировать* ***предвыборную стратегию партии*** (АиФ, № 24, 2003г.), ... *постоянное раскачивание политической лодки отрезает возможность принимать серьезные, стратегические решения, потому что решения эти в условиях постоянного* ***предвыборного аврала*** *определяются не столько интересами страны, сколько приближающимися выборами* (АиФ, № 26, 2003г.). *Предполагается, что в разгар* ***предвыборной горячки*** *особых возражений у депутатов подобный закон не вызовет* (АиФ, №41, 2003), *В конце прошлой недели, подписав указ о начале* ***предвыборной кампании****, президент сделал первый ход: e2-e4.* ***Предвыборная шахматная партия*** *началась* (АиФ, №37, 2003г.). В последнем примере удачно функционирует устойчивое выражение «*предвыборная кампания*» в сочетании со спортивным термином-фразеологизмом «*шахматная партия*». Автор газетного материала попытался проанализировать ход предвыборной кампании в России и предвидеть ситуацию, которая сложится после парламентских выборов, т.е. «просчитать» расстановку политических сил так, как это делают, например, шахматисты во время игры. Используя шахматную терминологию, журналист преподносит читателям предвыборную гонку как игру или борьбу между «белыми» – «либералами и реформаторами» и «черными» – «коммунистами и национал-патриотами».

Проанализировав приведенные выше примеры, мы можем сделать следующие выводы:

1) использование современной лексики и фразеологии социально-политического характера во многом зависит от экстралингвистических факторов, т.е. текущего момента;

2) текущий момент, как правило, характеризуется определенными лексическими единицами (ключевыми словами), которые являются основным, центральным компонентом социаль-

но-политических фразеологизмов; ключевые слова текущего момента представляют собой связующее звено между экстралингвистическим фактором и фразеологической единицей в процессе ее формирования;

3) на статус ключевых слов текущего момента могут претендовать такие лексические единицы, которые характеризуются определенными лексическими приметами и способны образовывать семантические группы;

4) использование ключевых слов и соответственно устойчивых словосочетаний, в состав которых они входят, носит временной характер.

Дальнейшие исследования в этом направлении помогут определить основные тенденции пополнения фразеологической системы языка новыми единицами, разработать новые аспекты функционирования языковых единиц в социальном контексте.

РЕЗЮМЕ

В даній статті аналізується структура сучасних фразеологічних зворотів суспільно-політичного характеру, які вживаються в сучасних газетних публікаціях. Формування таких фразеологізмів залежить переважно від екстралінгвістичних факторів, які в свою чергу визначаються так званими «ключовими словами поточного моменту». На думку автора, ключові слова поточного моменту, виконуючи зв'язуючу роль в процесі формування сучасних суспільно-політичних фразеологізмів, є їх центральним компонентом.

The given article studies the structure of modern phraseological units with social and political meaning currently used in newspaper articles. The formation of the mentioned above phraseological units is mainly determined by extralinguistic factors being characterized by certain words called key words for the current moment. According to the article, key words for the current moment tend to be basic components of phraseological units playing a linking role in the process of formation of modern set phrases.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григораш А.М. Изучение общественно-политической терминологии фразеологического характера (на материале прессы Украины 90-х годов) // Русская филология. Украинский вестник, №3 (19), Харьков, 2001. – С.32-34.
2. Шмелева Т.В. Ключевые слова текущего момента // Collegium, 1993, №1, Киев. – С.33-41.

Тетяна Мороз, Людмила Ткач (Чернівці)

АКТУАЛЬНІСТЬ МОВНОГО ДОСВІДУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА ІВАНА ПУЛЮЯ У ТВОРЕННІ ЛЕКСИКИ ВИСОКОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З'ясування місця і ролі Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя в історії української літературної мови і культури загалом належить, на нашу думку, до надзвичайно важливих завдань сучасного українського мовознавства, адже лише упродовж кількох останніх років ці два імені уведено до сучасного культурного контексту як імена подвижників духу, яким завдячуємо повний переклад українською мовою Біблії [Продан, 1996; Сарбей, 1998; Тимошик, 2000; Роківський, 2002]. Що ж до самих текстів перекладів, то перші дослідження їх лексичного, фразеологічного складу, системи образних засобів, синтаксичних конструкцій – це також справа порівняно недавнього часу, до якої долучаються як високоавторитетні учені старшого покоління, так і молодші науковці [Німчук, 2000; Мацько, 2000; Скаб, 2000; Тарновецька-Ткач, 2000; Мороз, 2001, 2002, 2003].

Факт співпраці видатного філолога Куліша і видатного фізика Пулюя вже сам по собі унікальний, якщо зважити на безпосередні професійні зацікавлення кожного з перекладачів, має й інші важливі прикмети, особливо актуальні для сучасного стану і розвитку української мови. Ідеться насамперед про те, що переклад Біблії був спільною справою українця-наддніпрянця і українця-наддністрянця, кожен з яких мав певною мірою відмінні мовний досвід

і стосунок до української культурно-писемної традиції. Куліш відновлював те, що в цій традиції було перерване чи втрачене, а Пулюй походив із середовища, що цієї традиції не втрачало. У їхній співпраці своєрідно зійшлися наддніпрянський (східний) і наддністрянський (західний) струмені розвитку української літературно-писемної мови. Особливо доречно згадати імена П.Куліша та І.Пулюя у рік столітнього ювілею цієї події, а також у передрік 185-ліття від дня народження П.Куліша.

Потреба дослідження особистого внеску П.Куліша у розвиток української літературної мови випливає із тієї фактично унікальної культурної позиції, яку обрав собі сам письменник в умовах гноблення українського слова, із величезного засягу тих завдань, які він перед собою ставив, адже попри доволі обережні, а часом і тенденційні оцінки діяльності П.Куліша як письменника, історика чи громадського діяча, його здобутки у мовній і мовознавчій царині визнавалися загалом як позитивні і значні. І лише в окремих деталях оцінок і коментарів, зокрема щодо ролі тих чи інших мовних джерел, на які спирався у своїй творчості П.Куліш, відчувалися особисті ідейні симпатії мовознавців.

Серед заслуг письменника, які визнано і в давніших, і в сучасних працях, називають свідоме ставлення до мовної справи, наявність певної програми щодо створення нових стилів української літературної мови: «ніхто з українських письменників середини XIX ст. не працював стільки над жанровими урізноманітненням української мови»; Кулішеві належать перші зразки української наукової мови, він же переклав окремі твори світової класики [Русанівський, 2001: 233]. Найбільшою заслугою Куліша в розбудові української літературної мови В.Русанівський вважає написання «Чорної ради» й уведення завдяки їй такої лексики (частково запозиченої з «Літопису Самовидця»), яка дозволяє творити історичний колорит у новій українській літературній мові» [Русанівський, 2001: 234].

Український мовознавець з діаспори Василь Чапленко підкреслює, що «ніхто-бо з-поміж його [Куліша] товаришів кирило-методіївців не заходжувався коло мовної справи так свідомо, ніхто не мав таких, як на той час досить високих, науково-філологічних даних і так наполегливо та багато не працював над українською мовою, як він» [Чапленко, 1970: 101].

Певну розбіжність мовознавчих думок спостерігаємо тоді, коли йдеться про оцінку тих мовних джерел, на які спирався П.Куліш, а також про оцінку самих результатів мовних пошуків, мовного вибору письменника.

Одностайно позитивна оцінка належить, звичайно ж, фольклорному й народнорозмовному джерелам (В.Русанівський, В.Чапленко), більш стримано, із застереженнями оцінюється джерельна роль мови козацьких літописів та документів козацької доби. Визнаючи за Кулішем знання мови, Чапленко, однак, заперечує його вміння стилістично доцільно її використовувати. Історично успадковану церковнослов'янщину, яку П.Куліш намагався наснажити новим духом, Чапленко оцінив негативно, вважаючи, що ці елементи архаїзували мову Куліша, робили його стиль старомодним [Чапленко, 1970: 103]. Висновки щодо ролі творчості і діяльності П.Куліша, спрямованих на стильове виповнення української мови, В.Чапленко формулює так: «Але, взагалі кажучи, його мову псувала надмірна орієнтація на фольклорну та "староруську" мови... Його заслуги в історії української літературної мови дослідники досі перебільшували» [Чапленко, 1970: 105]. Щоправда, при цьому не вказано, хто саме перебільшував ці заслуги і з ким полемізує автор. Не можна вважати достатньою і ту наукову аргументацію, якою підкріплено висновки про «перебільшені заслуги» П.Куліша, оскільки, як на нашу думку, наведено замало фактичного матеріалу.

Якщо ж звернутися до праць інших мовознавців, то знайдемо в них підтвердження перспективності дослідження мови П.Куліша. Так, видатний український мовознавець проф.В.Сімович писав 1937 р.: «Коли що з Куліша треба читати нам тепер, то саме ті твори, яких ми боїмося, та читати не для їх змісту. Змістом вони, може, не всякого зацікавлять. Але ж читати їх треба для їх мови. Це – краса, нев'яла краса, це – музика слова, ця їх мова, мова, яку Куліш вироблював як неперевищений досі ніким знавець її законів, її духа, її складні. <...> Куліш творив свою мову і нашу літературну мову – з поглядом на майбутнє, з погляду на шлях її майбутнього розвитку». У цьому вбачає В.Сімович найбільшу заслугу Куліша, його

невмирущість, хоч і для своїх сучасників Куліш не завжди був зрозумілий, і багатьом з них його мова здавалась чимось штучним» [Сімович, 1937: 1].

У праці Ю.Шевельова «Внесок Галичини у формування української літературної мови» знайдемо інакший погляд, зокрема, і на Кулішеві церковнослов'янізми. Учений зазначає, що «абстрактна лексика – це те, що найбільше цікавило П.Куліша в тих мовних джерелах старовини, які він розшукував і до яких жадібно припадав. Але в цій галузі йому найбільше ставали в пригоді церковнослов'янізми, які становили спільне добро всіх частин України» [Шевельов, 1996: 29-31]. В іншій праці, присвяченій спеціально П.Кулішеві, Ю.Шевельов (Шерех) довів, що Кулішева мовна політика була спрямована на вироблення високого стилю української мови, що досягалося вживанням абстрактної церковнослов'янської лексики як одного із засобів творення такого стилю. Підтвердженням цьому є листи П.Куліша, насичені цитатами з Біблії. Вживання церковнослов'янізмів у художніх творах, у публіцистиці й листуванні було його індивідуальною мовною особливістю.

Для оцінки ролі П.Куліша та його впливу на долю української мови найбільш вартісними були б, напевно, свідчення про сприйняття його творів сучасниками. Окремі з них задокументовано. Так, М.Старицький в одному зі своїх листів до П.Куліша на початку серпня 1894 р., звертаючись до нього: «Високоповажаний, в.шановний і коханий добродію, пане Пантелеймоне Олександровичу», описує і те натхнення, і той позитивний емоційний вплив, якими він переймався від творів П.Куліша: « *хоч і щастило мені майже раз чи два бачить пана – не більше, але Ваше слово, голосне та прекрасне, мов срібний дзвін, розбудило мою душу від малку, зворушило в їй одповідні струни, і вони й далі, хоч і порвані лихоліттям та друзями, дзвонять собі тихо сумну та безрадісну пісню <...> Як же мені не любити того, хто чарами свого співочого слова натхнув і мені «духа свята»? А скільки мені вибивали добродієм очі і приятелі, і лукаві прихильники рідної мови! Все пхали до Тараса Шевченка учитись і раїли збутись Кулішевої отрути... та дарма! Мабуть, отрута була міцна, бо й досі, уже з сивим вусом, а як візьму до рук «Ратая», чи «Псалми», чи «Чорну раду», чи «Хмельниччину», чи «Досвітки», чи й що інше – серце молодіє, і мова, яку часом, було, проклинаєш, лащиться знов до хворого серця і гоїть його замилуванням рідним...*»– і далі: «*Гай, гай! Коли б менше було лукавства та язвлення, то Ваші твори повинні б лежати у пишній оправі на всіх українських столах*» [Старицький, 1965: 534-535].

Про те, що у колі своїх сучасників П.Куліш мав високий авторитет знавця українського народної мови і новатора мови літературної, свідчить і такий факт: переклади книг Святого Письма, здійснені П.Кулішем, а також його побратимом у цій справі І.Пулюєм, були включені до лексичних джерел «Словаря української мови» за редакцією Б.Грінченка. Варто підкреслити й те, що до переліку цих джерел Б.Грінченко залучив й оригінальні твори П.Куліша, друковані в роках 1857 – 1901, при тому, що умовою укладення і публікації словника був вибір джерел до 1870 р.

На жаль, одинадцятитомний «Словник української мови» подає дуже скупі відомості про лексичні здобутки П.Куліша у розвитку лексичної стилістики української мови. У тлумачній частині «Словника...» Кулішеві тексти з його оригінальних творів представлені спорадично, що, звичайно ж, аж ніяк не узгоджується із тією реальною роллю, яку цей письменник відіграв в історії літературної мови. Що ж до цитування перекладів біблійних книг, то цілком зрозуміло, що свого часу, з ідеологічних причин, до «Словника...» вони не могли потрапити, проте тепер цю прогалину необхідно заповнити, виконавши попередньо комплексне дослідження лексико-фразеологічного корпусу мовних одиниць, представлених у різночасових перекладах книг Біблії. У такому зіставленні більш виразною постане і текстотворча особистість перекладачів – П.Куліша, І.Пулюя та ін., і загальний внесок перекладацької практики у розвиток лексичних засобів української літературної мови, зокрема її книжного, високого стилю.

Мета дослідження, результати якого подаються у цій статті, полягала в тому, щоб початково виявити і схарактеризувати ті лексичні джерела, які принципово актуалізують творчий досвід П.Куліша та І.Пулюя в умовах сучасного функціонування української мови та її перспектив. До таких умов належать, по-перше, повернення української мови у сферу

церковно-релігійного життя й, відповідно, тривання процесів формування й унормування конфесійного стилю, у яких необхідно спиратися на їх традиційно-історичний грунт. По-друге, перегляд оцінок стосовно територіально-діалектних особливостей, що виявлялися в західноукраїнських та наддніпрянських літературних текстах другої половини XIX – початку XX ст. Ці та інші умови дозволяють з максимальною об'єктивністю оцінити внесок П.Куліша та І.Пулюя в розвиток української літературної мови.

Книжне джерело лексики високого стилю. *Як вище зазначалося, одним із лексичних джерел, що з них і П.Куліш, й Й.Пулюй добирали засоби творення високого стилю, були церковнослов'янізми, які відіграли найважливішу роль у формуванні конфесійного стилю староукраїнської мови, адже значна частина церковнослов'янізмів, уже адаптованих на українському ґрунті, досить вільно входила до складу староукраїнської мови на правах синонімів й у багатьох випадках розцінювалася як книжна староукраїнська лексика і навпаки. А наприкінці XVIII ст. запозичені українською мовою церковнослов'янські елементи «здебільшого замінюються народними утвореннями; залишаються тільки ті з них, що ввійшли і в розмовну мову» [Русанівський, 1985: с.137-152]. Слушна теза В.Русанівського може бути підтверджена прикладами із письменницького лексикону П.Куліша та І.Пулюя, в якому знаходимо не зафіксовані у «Словнику української мови» церковнослов'янізми, що прижилися в народному мовленні.*

Так, у поемі «Магомет і Хадиза» П.Куліш вкладає в уста Магомета слово ***брашно***: «***Господь мене кріпить*** *не хлібом,* ***іншим брашном****, А напоїв водою благодаті: Трапезуватиму під небесами смашно На тій горі, мов у царській палаті». І пішки він пішов спетом од каравану; «Нехай в Едемі той, мов пальма, процвітає, Хто викопав колодізь сей спасенний!» – Рече старий ага і* ***брашно розділяє****: Фініки, смокви, в маслі сир пряжений, Повидло медове і кофій лікарственний* (Куліш 2, с.17). На перший погляд видається, що це архаїзм, який П.Куліш увів своєю авторською волею з метою надати текстові високого стильового забарвлення. Що слово ***брашно*** належало до давнього, церковнослового шару лексики – звичайно ж, правда, бо воно має виразні південнослов'янські ознаки (*брашно* – укр. *борошно*). Це підтверджують і найновіші лексикографічні праці, зокрема «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст»: ***брашно*** – «1) вироби з борошна (за представленими контекстами – це вироби, які освячують у церкві в день Воскресіння Христового – *Л.Т., Т.М.*); 2) харчові продукти, їжа, страва; / корм, пожива (для птахів); 3) прийняття їжі (значення зафіксоване у Четьї 1489 р.) [СлУМ, с.68].

Проте слово це знаходимо й у повісті М.Старицького «Безбатченко» – в описі обряду хрестин, який за стилем цілком відповідає суто народному, а не книжному: «*В виметеним чисто-начисто дворищі, вкритому ярим оксамитом щирці,* ***розіслані*** *уже від краю до краю рівнолежними пасмами* ***білі рядна****; з обох сторін їх в рівних перемежках лежать дерев'яні ложки і біля кожної красується по парі пирогів і червоних яєць, а посеред сього штукованого обруча купчаться горбиками книші й паляниці. Задля шановніших гостей опоряджені столи у світлиці, повні всякої їжі і трунку <...> – Просимо ж дорогих гостей до господи вшанувати і нашу убогу хату! – обернувся до панства Антін, кланяючись і даючи дорогу панотцю з паніматкою, за якими уже й рушало начальство, а сам він, забігши вперед, розчинив широко двері у хату.* ***Батюшка, порівнявшись з рядами, благословив брашно****, а, увійшовши,* ***благословив наїдки й напитки в хаті***» (Стар., с.599-600). Зміст наведеного тексту спонукає до висновку, що слово ***брашно*** засвоїлося в народній мові саме під впливом свого предметно-обрядового значення, що упродовж багатьох століть зберігало свою актуальність. Отже, й Кулішеві, і Старицькому цей церковнослов'янізм міг бути відомий не з книжного, а саме з народнорозмовного джерела.

Подібним прикладом є одне з найбільш частотних у текстах перекладів дієслово ***отворяти*** (***отверати***, ***отвирати***), що у реченні виступає в поєднанні з іменниками – назвами парних предметів (напр., ***уста***, ***очі***): ***Отвори очі мої****, і побачу дива закону твого!* (Пс. 119, в.18); *Я ж, як глухий, не чую, і як німий, що* ***уст своїх не отворить*** (Пс. 38, в.13); *Не люби спати, щоб не дознав злиднів;* ***май отворені очі*** *й будеш наїден хлібом* (Кн Пр С, г. 20); *Хто знайде жінку честиву? Ціна їй перел дорожша; <...>* ***Уста свої отвирає лиш на слова мудрі,***

на язиці в неї – лагідна наука (Кн Пр С, г. 31); *Онімів* ***я, не отвираю уст моїх*** (Пс. 39, в.9); ***Отверай уста*** *за того, хто голосу ніде не має, та щоб сиріт боронити* (Кн Пр С, г. 31) та ін.

Це дієслово не засвідчене реєстром «Словника української мови», хоч похідний від нього іменник ***отвір*** не лише входить до реєстрової частини, а й має термінологічні значення. Текстові джерела (МСБ) дозволяють стверджувати, що в західноукраїнському варіанті літературної мови другої половини XIX – початку XX ст. дієслово ***отворити*** значно розширило свої функціональні можливості при збереженні базової понятєвої співвіднесеності. Традиційно воно сполучалося з іменниками – назвами конкретних предметів – ***двері, ворота, брама, уста, очі (повіки).*** Саме таку сполучуваність це дієслово виявляє у перекладених П.Кулішем та І.Пулюєм текстах біблійних книг, що не виключає можливості синонімічно-стильового використання у цій позиції й інших дієслів, напр.: *Відчиняйтесь, брами високії,* ***отвирайтесь, ворота вічнії,*** *нехай входить цар слави* (Пс. 24, в.7), ***Одверзай уста*** *твої на правосуд та для справи бідного і нужденного* (Кн Пр С, г. 31).

Розуміння природи й усвідомлене сприйняття саме такого типу церковнослов'янізмів, які засвоїлися у розмовній мові, напевно, й послужили для П.Куліша тим імпульсом, що спонукав письменника відновлювати перерваний царськими заборонами поступовий розвиток староукраїнської мови і закономірний перехід її елементів у нову українську літературну мову. Як високоосвічений філолог, Куліш усвідомлював, що якою б розвиненою, гарною не була б народна мова, її засобів буде недостатньо для культурного поступу й зростання української нації [Мацько, 2000: 24].

Іменники церковнослов'янського походження та стилістично співвідносна лексика. Як можна спостерегти за текстами перекладів книг Святого Письма, і П.Куліш, й І.Пулюй уживають такі церковнослов'янізми, які традиційно в староукраїнській книжній мові становили окрему, стилістично окреслену категорію слів. Вони й дотепер збереглися в українській літературній мові, проте сучасні стилістичні норми приписують цим словам неоднаковий статус. Серед аналізованих нами іменникових лексем лише один має статус церковнослов'янізма – ***брань*** (*Як смирить* ***брань*** *аж до краю землі* [Пс. 46, в.9]), порівн. у СУМ: ***брань***, *ц.-с.* – «війна, битва» (т.І, с.237). Ілюстративний контекст до цього слова взято із творів І.Котляревського, з чого, як можна припустити, випливає й мотивація статусу слова, адже в постаті цього письменника зійшлися попередній і наступний (вже новий) етапи розвитку української літературної мови.

Що ж до інших, з походження церковнослов'янських, слів, то в їх стильовому маркуванні переважає позначка *заст*[*аріле*], яка може мати супровідні позначки *поет*[*ичне*] або *книжн*[*е*], жодна з яких, на жаль, не відображає традиції розвитку української літературної мови. Не відображають традиції й ілюстративні контексти, у яких (аж ніяк не випадково!) переважають твори безпосередніх творчих спадкоємців П.Куліша – Лесі Українки, М.Рильського, О.Ільченка, проте не висвітлено ролі їхнього попередника. Та все ж наявність контекстів з іншого, ближчого до нашого часу періоду – української поезії першої половини XX ст. – виявляє тяглість традицій патетичних форм висловлення, що були б неможливими без засобів колишнього конфесійного стилю. Для прикладу наводимо найбільш частотне за вживанням у досліджуваних текстах «Книги Приповісток Соломонових», «Книги Пророка Єремії», Книги «Плач Єремії» (у перекладі П.Куліша), «Книги Псалмів» (у перекладі І.Пулюя) словотвірне гніздо іменника ***лжа*** *(****лжа****),* ***ложе*** (***ложний, лживий, ложно***): ***Свідок*** *правдомовний рятує душі, а* ***лживий*** *тільки* ***багато лжи*** *насплітає* (Кн Пр С, г. 14); *Ні, бо* ***пєро*** *книжкове перекручує його в* ***ложе*** (Кн Пр С, г. 8); ***Ложний сьвідок*** *не уйде кари, й хто* ***сплетає лжу****, рятунку не знайде* (Кн Пр С, г. 19); *Що молот і меч та гострая стріла, те чоловік, що* ***ложно свідчить на ближнього свого*** (Кн Пр С, г. 25); порівн. у СУМ (т.IV): ***лжа***, *заст.* – «неправда, брехня» (с.481, контексти з Л.Українки, О.Ільченка), ***лжець***, *заст., поет.* (с.482, контекст із Л.Дмитерка); ***лживий***, *заст.* – «який говорить неправду, схильний до неправди» (с.482, контексти із С.Скляренка, А.Малишка, М.Рильського, с.482); ***олжа***, *книжн., заст.* – «брехня» (т.V, с.688, контексти з Л.Українки, М.Рильського).

З-поміж інших церковнослов'янізмів-іменників, що мають подібне стильове маркування, можна навести такі:

побіда: *Щоб вороги мої втішались* ***побідою*** *надо мною!* [Пс. 25, в.2], порівн. у СУМ: ***побіда***, *поет., заст.* – «перемога» (т.VI, с.614, контексти із І.Нечуя-Левицького, В.Сосюри);

чертог: *І принесу жертву радісну* ***в чертозі*** *його* [Пс. 27, в.6], порівн. у СУМ: ***чертог***, *заст., поет.* – «розкішна, велична будівля, палац; палата (в палаці, замку)» (т.XI, с.313, контекст із творів Т.Шевченка, що може свідчити про той спільний запас церковнослов'янізмів, які вводилися до високого стилю української мови завдяки творчості Т.Шевченка та його товариша П.Куліша).

Жодного обмежувального маркування не має лише іменник ***пагуба***: *Не злякаєшся наглого страху, ані* ***пагуби*** *від безбожників, як на тебе спаде* [Кн Пр С, г. 3]; порівн. у СУМ: ***пагуба*** – «те, що загрожує загибеллю, веде до загибелі, згуби» (т.VI, с.10, напевно завдяки тому, що ілюстр. контекст – із творів О.Гончара).

У перекладах П.Куліша й І.Пулюя можна спостерегти використання таких слів, які за словотвірною будовою і текстовою стилістикою належали до книжної лексики, проте не мали статусу церковнослов'янізмів. Історія їх появи в українській літературній мові потребує спеціального дослідження, попереднім і цілком вірогідним припущенням якого може бути таке, що саме П.Куліш актуалізував свого часу лексичні набутки староукраїнської мови, а в окремих моментах і сам виступив їх примножувачем. Сформульоване припущення випливає з того, що в ілюстративних контекстах до згаданого типу слів, які подано в «Словнику української мови», переважає авторство І.Франка або ж інших західноукраїнських письменників, що в їх мові питома вага традиційних староукраїнських лексичних елементів була значно вищою, ніж у мові письменників-наддніпрянців. З іншого боку, знову ж таки простежуються подібні явища у слововжитку Лесі Українки, М.Рильського, О.Ільченка, а також у поетичному мовленні періоду національного відродження у 20-ті роки XX ст. (П.Тичина, М.Зеров). Не можна виключити й того, що у випадках, коли СУМ не містить ілюстративного контексту, слово могло потрапити до реєстру саме із творів П.Куліша. Наприклад:

другиня: *За нею приведуть до тебе дівиць,* ***другинь*** *її* (Пс. 45, в.14); порівн. у СУМ: ***другиня***, *заст., поет.* – «подруга» (т. ІІ, с.423, без ілюстр. контексту);

забаг: *Од жиру викотило їм очі,* ***серце їх переповнене забагами*** (Пс. 73, в.7); порівн. у СУМ: ***забаг***, *заст.* – «забаганка» (т. ІІІ, с.14, ілюстр. контекст із І.Франка);

приніс *(мн. приноси):* Нехай згадає про всі жертви твої, і твій **приніс цілопалення** нехай прийме *(Пс, 20, в. 3);* Жертви і приноси тобі не до вподоби; слух приготовив ти для мене: Ти **не домагався жертов палення і приносів за гріхи** *(Пс 40, в.6), також у передмові І.Франка до поеми «Мойсей»* – **жертовний приніс** за прощення гріхів *(Фр., с.206); порівн. у СУМ:* **принос**, розм. – *«те саме, що приноситься кимсь як дарунок; приносини» (т.VII, с.691, ілюстр. контексти з творів Панаса Мирного, Л.Мартовича, Дніпрової Чайки); як бачимо, у формулюванні значення слова зігноровано семи, що співвідносяться з поняттям жертви, жертовних предметів;*

розстрій: *В дому в праведного – достаток добра, а* ***в доходах безбожного*** *– самий хиба* ***розстрій*** (Кн Пр С, г.15); порівн.у СУМ: ***розстрій***, *рідко* – «те саме, що **розлад**» (т.VIII, с.817-818, ілюстр. контексти з І.Франка, А.Крушельницького, П.Тичини – ***розстрій*** *дати* ***рядам*** **[ворога]**).

твориво: *Дай їм по ділам їх і по вчинкам їх; по ділам рук їх віддай їм, і заплати по заслузі! Вони бо не зважають на діла Господа, ні на* ***твориво рук його***. *Він зруйнує їх, і вже не збудує* (Пс. 28, вв.4-5); *Ти бо звеселив мене, Господи,* ***творивом*** *твоїм* (Пс. 92, в.4); *Прославляйте Господа, призивайте ім'я його, звіщайте між народами діла його! Співайте йому, похвальні пісні співайте йому,* ***про всі чудесні творива його думайте-гадайте!*** (Пс. 105, вв.1-2); П.Куліш уживає це слово в поетичному переспіві: *Багато, Боже, діл твоїх на світі, премудро збагатив ти ними землю <...>* ***Все твориво живе*** *од тебе чає, щоб дав йому ти їжу свого часу. Пропитуєш ти всіх, годуєш сито; розтулиш руку – і нема голодних; одвернешся од них – і всі сумують, як візьмеш дух у них, землею стануть; пішлеш свій дух, і создадуться, і* ***творивом лице землі обновиш*** (Куліш 1, с.522, «Псальма CIV»); порівн. у СУМ: ***твориво***,

заст. – «твір» (у 1 знач.) (т. Х, с.52, ілюстративні контексти: *Та хто ж тобі натхне вогонь живий, коли з* ***творця ти творивом зробився*** (Л.Укр.); [**сонце**] *з небесних шпилів* [**обливає**] ***світлом твориво*** *скрізь* ***світове*** (Зеров); отже, допоки не буде засвідчене більш раннє вживання цього слова, його авторство можна припускати за Кулішем;

ясувати: *От шестеро речей, ненавидних у Бога, ба семеро, гидких душі його: Се очі горді, язик, що лжу сплітає, руки, що кров безневинну проливають, Серце, що кує лихі задуми, ноги, що біжать сквапно до злого, Се* ***свідок, що ясить-видумує неправду****, та незгоду між братами розсіває* (Кн Пр С, г.6, вв.16-19), ***Ясуйте*** *між народами* ***славу*** *його, між усіма родами – чудеса його* [Пс. 96, в.3]; порівн. у СУМ: ***ясувати***, *заст., поет.* – «пояснювати, тлумачити що-небудь» (М.Рильський); // «розповідати про що-небудь» (О.Ільченко); «свідчити про щось» (Панас Мирний); «характеризувати, підкреслювати» (Леся Українка) (т. XI, с.658-659).

Дієслова церковнослов'янського походження, вжиті П.Кулішем та І.Пулюєм в перекладах біблійних книг, у сучасній українській мові мають відмінну долю і, порівняно з іменниками і прикметниками, виявляють інакшу картину. Неперервність традиції староукраїнської книжної мови можна вбачати у вживанні гнізда дієслів із коренем ***-держ-*** (дієслова ***держати*** та похідних від нього ***додержувати, одержувати, піддержувати, вдержати, держатись***): *Не звертай ні праворуч ні ліворуч, і* ***держи*** *твою* ***ногу від зла далеко*** [Кн Пр С, г.4, в.]; *Бо державсь я на дорозі Господній, і не відступив, як безбожний, від Бога мого* [Пс. 18, в.21]; *Простягнув шнура й* ***не вдержав*** *руку свою від розбурювання* [П Є, г. 2]; *Ти дав мені щит спасення твого, і* ***правиця твоя піддержувала*** *мене, і милість твоя зробила мене великим* [Пс. 18, в.35]. Варто зазначити, що жодного разу в тексті українського перекладу досліджуваних книг Святого Письма не трапляється ані дієслово ***тримати*** – активно вживаний у сучасній українській мові синонімічний відповідник дієслова ***держати***, ані похідні від нього слова. Можна припустити, що дієслово ***тримати***, як запозичене з польської мови, належало до розмовної лексики й використовувалося в усному спілкуванні, а його відповідник у книжній мові – ***держати*** – залишався спільним для церковнослов'янської та староукраїнської мов. Дієслівні синоніми ***держати – тримати*** становили таким чином стильову опозицію *книжне – розмовне*. І хоч за нормами «Словника української мови» жодне з цих дієслів не має обмежень у сферах вживання, проте сучасний узус цих дієслів свідчить про перевагу дієслова ***тримати*** у всіх стилях мовлення. Такий факт можна розглядати як приклад невмотивованого вилучення із активного вжитку слів української мови, спільних із російською.

Ряд дієслів-церковнослов'янізмів «Словник української мови» подає із такими позначками, в яких вже не простежується властива для стильового маркування іменників системність. Так, серед цих позначок трапляються *рідко*, *заст*[*аріле*], *уроч*[*исте*], *книжн*[*е*], проте не кожну з них можна визнати за достатньо вмотивовану, якщо зважити на перекладацький досвід П.Куліша та І.Пулюя, а також на самі ілюстративні контексти, наведені в «Словнику...». Таке спостереження стосується насамперед дієслова ***вповати*** (***уповати***), яке належить до найбільш частотних у текстах біблійних книг, напр.: *Про те, щоб* ***уповав на Господа****, я оце й навчаю тебе, а ти міркуй собі* (Кн Пр С, г. 22); *Ти* ***вповав на вироби рук твоїх****, на твої достатки* (Кн пр Є, г. 48); *І звеселяться всі, що* ***вповають на тебе****; вічно будуть радуватись, і ти будеш заступати їх* (Пс. 5, в.11); ***На тебе вповає нещасний****, ти єси поміч сиротині* (Пс. 10, в.14), *Всяке слово в Бога – чисте; він – охорона* ***вповаючим*** *на нього* (Кн Пр С, г. 30). Натомість СУМ подає це слово так: ***уповати***, *рідко* – «твердо надіятися, покладати надію, розраховувати на кого-небудь» (т.X, с.402), і це при тому, що подаються контексти з творів Т.Шевченка, Марка Вовчка, П.Чубинського, Кропивницького та ін., і що цілком ясно, на кого саме можна «уповати» – не «на кого-небудь», а на Бога.

До рідкісних зараховано й дієслово ***совітувати***: *Омана – в серці в тих, що лихо замишляють;* а *радість у тих,* ***хто мир совітує*** (Кн Пр С, г.12); порівн. у СУМ: ***совітувати***, *рідко* – «те саме, що **радити** (т.IX, с.436, контексти із джерел радянського часу), при цьому є й іменник ***совіт***, *заст.* – «взаємна дружба, мирні стосунки, згода» (без ілюстративного контексту). Між тим вищенаведений текст із «Книги Приповісток Соломонових» виявляє

семантичну спорідненість іменника і дієслова: ***совітувати мир*** – «жити *в совіті*, у згоді *з миром*, з людьми».

Подібно до дієслова ***совітувати*** й інші дієслова-церковнослов'янізми, ужиті в українському перекладі біблійних книг, мають виразні морфологічні ознаки, що могли б послужити вірогідним критерієм для їх однотипного стильового маркування чи то як *книжних*, з уточнювальною позначкою *уроч*[*исте*], чи як *церк*[*овних*], якщо в майбутньому з'явиться таке маркування.

Ідеться про дієслова з префіксами ***воз-(вос-)***, ***із-***, ***со-***, суфіксом ***-ств*** (***ува***)-, представлення яких у реєстрі «Словника української мови» також потребує удосконалення з огляду на перекладацький внесок П.Куліша та І.Пулюя. Так, із дієслів з префіксом ***воз-***, що належали до продуктивного у церковнослов'янській мові словотвірного типу, перекладачі використали (або й утворили за аналогією) такі: ***возвеличити*** *(Я прославлю Господа за правду його, і* ***возвеличу*** *ім'я Господа всевишнього* (Пс. 7, в.17); ***возвеселитись***, ***возложити***, ***возсідати***, ***вознестися*** *(І* ***возсівши*** *на херувима, прилетів, і* ***вознісся*** *на крилах вітряних* (Пс. 18, в.10); ***восхвалити*** *(Бо після смерти ніхто не споминати ме тебе; а в гробі хто* ***восхвалить*** *тебе?* (Пс. 6, в.5) та ін. З них СУМ фіксує лише одне, хоч і з відповідним стильовим маркуванням: ***возвеличувати***, *ц.-с., уроч.* – «прославляти» (СУМ, т.І, с.724, ілюстр. контексти із Т.Шевченка та джерел радянського часу).

Дієслів ***ізбавити*** (***Ізбави мене*** *від кривавої вини, Боже* (Пс. 51, в.14), ***ізвістити*** (*Щоб я* ***ізвістив всю хвалу твою*** *у брамах дочки Сионової* (Пс. 9, в.14) СУМ також не подає, а в тлумаченні дієслова ***ізнемогтись*** та інших, що містять початковий ***із-*** (церковнослов'янський відповідник українського префікса ***з-***), покликається на відповідні слова з початковим ***з-***, хоч певні винятки є й тут. Так, слова ***ізборник***, ***ізвод***, що позначали реалії церковно-релігійної культури Київської Русі, мають самостійне тлумачення (т.IV, с.13).

Із ряду дієслів з префіксом **со-**: ***создавати*** (*Богач і бідний стрічаються все з собою; того й сього* ***создав*** *Господь однако* (Кн Пр С, г. 22); ***сотворяти*** (*Ухо, що чує, й око, що бачить – одно й друге* ***сотворив*** *Господь* (Кн Пр С, г. 20); ***сохранити*** (***Сохрани*** *мене, як зіницю ока; в тіни крил твоїх стережи мене* (Пс. 17, в.8) – до «Словника української мови» потрапило лише ***сотворяти***, *книжн.* – «1) те саме, що **створювати**» (ілюстр. контексти з М.Коцюбинського, І.Франка, Ю.Яновського); «2. робити, здійснювати» (ілюстр. контексти з Т.Шевченка, В.Стефаника, навіть (!) з П.Куліша (***прочани*** *перехрестились і* ***сотворили молитву***), П.Загребельного (роман «Диво»). Як можна припустити, позиція дієслова ***сотворити*** була підсилена не лише численними контекстами з творів багатьох українських письменників-класиків, а й похідними формами і словами, їх популярністю в народній та письменницькій мові (СУМ, т.IX, с.471): ***сотворений*** – (ілюстр. контексти з творів О.Кобилянської, М.Рильського, А.Кримського), ***сотворіння*** – 1) «дія за знач. **сотворити**» (ілюстр.контексти з О.Довженка, П.Загребельного); 2. «те саме, що **створіння**» (контексти з О.Кобилянської, Г.Хоткевича); ***сотворитися***, *книжн.* – «зробитися, здійснитися, відбутися» (контексти з Г.Тютюнника, Ю.Яновського); ***сотворитель***, *книжн.* – «те саме, що **бог**» (контекст із творів І.Нечуя-Левицького – ***Слава тобі, сотворителю,*** *от ми і в хаті*).

Подібні спостереження дозволяє зробити й дієслово ***торжествувати***, яке у формі дієприкметника ужите в перекладі І.Пулюя (*Як ійшов я серед громади, простував з ними до Божого дому з піснями радості і хвали –* ***торжествуюча*** *громада* (Пс. 42, в.4); порівн у СУМ (т.X, с.203-204): ***торжествувати*** – «1) *уроч.* здобувати перемогу, брати гору над ким-, чим-небудь» (контекст із «Данила Галицького» А.Хижняка); 2) «радіти з приводу своєї перемоги» (контексти з творів українських письменників радянського часу).

Народнорозмовне джерело лексики високого стилю. У використанні цього джерела П.Куліш та І.Пулюй також виступали продовжувачами традицій української писемної мови, яка віддавна вбирала в себе розмовні елементи різних соціальних верств, що й уможливило формування ще в староукраїнській добі окремого стильового різновиду – «простої руської мови». Важливими складовими елементами цього різновиду були слова, що вживалися в українсько-польському двомовному середовищі міських верств часів Речі Посполитої і закріпилися у тодішніх конфесійних та світських текстах як спільний лексичний фонд української та польсь-

кої мов. Засвідчені ще у пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст., ці слова набули різного стильового маркування в сучасній українській літературній мові, проте в західноукраїнському варіанті літературної мови вони зберігалися аж до початку XX ст. І саме в цей час, точніше – другій половині XIX ст., перекладацька практика П.Куліша та І.Пулюя сприяла їх відновленню у загальноукраїнському вжитку. До таких слів належать, напр.:

бута – «пиха, зарозумілість»: *Не зазнають нужди людської, і не бідують, як люде. Тому* ***бута – намисто їх****, а насильства – одежа їх* (Пс. 73, в.5-6);

бутний – «гордий, зарозумілий, пихатий»: *А* ***в людей сих серце бутне й ворохобне****; відступили та й пішли манівцем.* ***Не подумали ж у серці своїму: Біймося Господа Бога нашого****, що дає нам свого часу дощ раний і пізний, що порядкує тижнями, призначеними на жнива* (Кн Пр Є, г.5, в.23-24); *Слузі твому будь порукою до доброго;* ***не дай бутним пригнічувати мене!*** (Пс 119, в.122); *Помилуй нас, Господи, помилуй нас! Бо надто ми наситились від погорди; Душа наша надто наситилась від посьмішки ледачих, від* ***погорди бутних людей*** (Пс 123, вв.3-4); (порівн. укр. ***бута***, п. ***buta*** – «пиха, зарозумілість» (МСБ, с.38); у «Лексиконі...» Памви Беринди: ***гордыня:*** пыха, но (м) па, **бута**, высокая мысль (ЛБ, с.27); киченїе (ЛБ, с.87); у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.»: ***бута*** *(*стп. *buta)* – «гордість, пиха, діал. ***бута»****: надоутос(т)ь,* ***боута****, пыха, лє(г) коє оуважє(н)є, лєгкомыслность* (Острог, 1598); *о* ***мирская бутo****, богу досажаєш и умиленіє з людей выганяєш* (к.XVI ст.) (СлУМ, с.103).

Непослідовність стильового маркування словотвірної пари ***бута – бутний*** у «Словнику української мови» виявилася у тому, що твірний іменник ***бута*** поданий як зах[ідне] у значенні «пиха» (ілюстр.контекст із «Галицько-руських приповідок» (СУМ, т.І, с.264), а похідний прикметник ***бутний*** – як діал[ектний] у значенні «пихатий, чванькуватий» (СУМ, т.І, с.266, ілюстр. контексти із творів О.Кобилянської, І.Франка). Якби не свідчення історичної лексикографії, вживання цих слів, більш типових для західноукраїнського вжитку, можна було б пояснити лише впливом діалектного мовного довкілля, з якого походив І.Пулюй. Проте і в самого І.Пулюя є контексти і зі словом ***пиха****: Не лякайся, коли чоловік обогатіє, коли зросте слава дому його. Бо, вмерши, не возьме нічого з собою;* ***не піде з ним пиха його до гробу*** [Пс 49, вв.16, 17]; *Хто тайно обмовляє ближнього свого, того б я знищив;* ***Хто має горде око і пиху в серці****, не стерплю того* [Пс. 101, в.5]. З цього факту можна зробити припущення, що перекладач свідомо використовував відомі йому синонімічні засоби української мови, дбаючи і про її багатство, і про збереження традиції.

Важливо відзначити й інші факти вживання народної лексики, які, за нашими спостереженнями, промовляють на користь єдиного традиційного книжно-розмовного струменя розвитку літературної мови, що на його основі відбувалося мовно-культурне об'єднання східних і західних українських земель. Це попереднє припущення можна зробити з уживання іменника ***омаста****: В господа мудрого –* ***омаста й достатки****, яких забажає, а дурний чоловік все те прогайнує* (Кн Пр С, г.21). У «Словнику української мови» це слово подається як *діалектне*, а його значення – «жир» – тлумачиться на прикладах контекстів із творів І.Франка (*вечеря* ***без омасти*** – «пісна вечеря»), Л.Мартовича. Образне вживання слова ілюструється контекстом з творів А.Кримського – *Цар обібрав з-поміж своїх вельможів людину мовну, що* ***язик – омаста*** (СУМ, т.V, с.692). Як бачимо, тематичний зміст наведено контексту свідчить про належність слова ***омаста*** до високого стилю, хоч водночас воно належало й до розмовнодіалектної лексики, як це випливає з творів І.Франка.

Діалектна лексика української мови у текстах перекладів біблійних книг мала, таким чином, на середину XIX ст. вже сформовану традицію вживання, що набула цілковитого узгодження із новими, типовими саме для цього часу, демократичними тенденціями розвитку літературної мови, що сприяли піднесенню до високого стильового рівня тих народнорозмовних засобів, які своїм значенням надавалися для цього. Такими засобами були насамперед слова, що мали у своєму лексичному значенні семи абстрактного називання дії, стану, результату дії тощо.

У використанні діалектизмів згаданого типу також виявився соборницький дух П.Куліша, оскільки у текстах його перекладів ужито надбання різних українських наріч. Прикладом східного (чи й північного) діалектизму може бути іменник ***звяга*** –

«сварка»(*Розгніваний брат – як утверджене місто, а* ***звяга*** *(з ним) – як засови в замку* (Кн Пр С, г.18). У «Словнику української мови» цей іменник подано як *діалектний* в обох відомих значеннях: «1) гавкання (з посиланням на приказку *не боїться вовк собаки, але його* ***звяги*** зі збірника М.Номиса); 2) сварка (ілюстративний контекст з творів Ганни Барвінок) (СУМ, т.ІІІ, с.502); імовірно, що цей факт відображає спільні мовні пошуки в родинному колі Пантелеймона Куліша, що випливали з мовної програми письменника.

Яскравим прикладом західного діалектизму є іменник ***хосен*** – «користь, ужиток» (*Блажен той чоловік, що придбав собі мудрість, і чоловік, що вмів добитися до знання. Бо набуток сей ліпший як набуток срібла, і* ***хісна з його більш як із золота*** (Кн Пр С, г.3); *Ось я – на пророки, говорить Господь, що крутять своїм язиком, а говорять : Він сказав. Я на пророки ложних снів, говорить Господь, що розказують їх і зводять з ума люд своїми брехнями й оманою, – на тих, що я не посилав їх і не давав їм наказу, й що* ***з їх нема ніякого хісна народові сьому****, говорить Господь* (Кн Пр Є, г.23). Значення цього іменника «Словник української мови» подає з покликанням на твори І.Франка, Л.Мартовича (т.XI, с.132), у чому справді відображено західноукраїнські особливості слововжитку. Проте розгалужене гніздо спільнокореневих слів, засвідчених у реєстрі СУМ, – ***хосенний***, ***хосенність***, ***хосенно***, ***хосний*** (т.XI, с.132), ***хісен***, ***хіснувати***, ***хіснуватися*** (т.XI, с.75), яке можна доповнити й іншими, не зафіксованими у СУМі одиницями, що вживалися у західноукраїнському варіанті літературної мови кінця XIX – початку XX ст., відображає різностильове вживання слів цього гнізда і вихід їх у зазначений період вже на наддіалектний рівень. Так, у 50-томному виданні творів І.Франка у прикінцевих поясненнях слів до кожного тому неодноразово зазначається слово ***безхосенний*** – «безкорисний, невигідний» (т.3, с.437; т.8, с.627; т.9, с.516; т.22, с.512; т.37, с.656; т.47, с.727; т.48, с.739), а також слова ***безхосенно*** – «безкорисно» (т.35, с.493), ***нехіснування*** – «невикористування» (т.39, с.701). Слова цього ж гнізда засвідчено й буковинськими джерелами: ***безхосенність*** – «марність», ***безхосенно*** – «без доброго наслідку, без користі» (МСБ, с.30), ***вихіснуванє*** – «використання, споживання, експлуатація», ***вихіснувано*** – «використано», ***вихіснувати*** – «використовувати (що), користати (з чого)» (МСБ, с.60-61), ***нехісноване*** – «невикористання, нехтування, відкидання», ***нехосенно*** – «невигідно» (МСБ, с.224). Така розмаїтість похідних слів могла бути наслідком лише одного процесу, а саме – активного засвоєння слова ***хосен*** у літературній мові для висловлення думок якнайширшого змісту. Отже, й вибір П.Куліша, який ужив це слово у перекладі «Книги Приповісток Соломонових» і «Книги Пророка Єремії», аж ніяк не міг бути випадковим, а спирався на системно закріплені мовні факти.

Таким чином, дослідження лексико-стилістичних особливостей перекладів українською мовою книг Святого Письма, здійснених Пантелеймоном Кулішем та Іваном Пулюєм, переконує, що в них відтворено й збережено зв'язки з традиціями розвитку літературної мови, з узвичаєними нормами слововжитку в українському освіченому середовищі кінця XIX – початку XX століть. У текстах перекладів використано й збагачено стильовий потенціал церковно-слов'янізмів, які засвоїлися в староукраїнській книжній мові, а також в народнорозмовному мовленні. Перекладачі відновили функціональні властивості цих засобів створення урочистого, поетичного, піднесеного колориту мовлення, типового для високого стилю. При цьому виявляється уважне й помірковане ставлення П.Куліша й І.Пулюя до їх застосування, що цілком узгоджувалося з культурно-писемною традицією української мови, забезпечувало культурну спадкоємність і утверджувало умотивованість цих одиниць у складі лексики сучасної української мови.

У використанні народнорозмовного джерела для створення українського тексту Біблії лексики перекладачі цілком слушно вбачали один з можливих шляхів розвитку засобів літературної мови, яка мала б задовольняти духовні запити найширших суспільних верств. У текстах своїх перекладів і П.Куліш, й І.Пулюй підійшли дуже близько до реалізації своєї соборницької місії й утвердження української літературної мови як спільного культурного надбання всіх українських земель. Творчий характер мовного досвіду П.Куліша та І.Пулюя забезпечує актуальність їх перекладацьких здобутків і з погляду докладного вивчення історії

становлення, розвитку та зміни стильового статусу лексики української мови, і з погляду її лексикографічного і стилістичного опису в сучасній мовознавчій науці, і з погляду перспектив для утвердження конфесійного стилю української мови. У цьому сенсі лексика і стилістика П.Куліша й І.Пулюя має шанс змінити свій статус *музейної вартості* на статус *хліба щоденного* нашої мови.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творческий вклад П.Кулиша и И.Пулюя в развитие лексико-стилистических средств высокого стиля украинского литературного языка второй половины XIX – начала XX вв. с точки зрения его актуальности в современных условиях функционирования и развития украинского языка. В научный оборот впервые введены контексты из переводов книг Библии, свидетельствующие о сохранении в них общих для восточно- и западноукраинских земель традиций староукраинского языка, а также о следовании демократическим тенденциям обогащения литературного языка лексикой народноразговорной среды.

The article deals with the creative activities of P.Kulish and I.Pulyuj, purposeful on the lexical and stylistic formation of Ukrainian standard language, according to the vital questions of the modern language development. For the first time the texts of Bible translation into Ukrainian language of the second part XIX-th – the beginning XX-th, including its lexical units, start in the scientific linguistic using. The integrated semantic and lexicographical research testifies to its connection with old literary tradition, common for the eastern and western parts of Ukrainian land, and with the new democratic direction in language development.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мацько Л. Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови // Дивослово. – 2000. – № 8. – С. 21-25.
2. Мороз Т. Лексичні особливості Кулішевого перекладу «Книги Приповістоk Соломонових» // Матеріали студентської наукової конференції (14–15 травня 2002 року). Книга 3. Гуманітарні науки. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 489-490.
3. Мороз Т. Новотвори П.Куліша у перекладі «Книги приповісток Соломонових» // Матеріали студентської наукової конференції (14–15 травня 2002 року). Книга 1. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 525-527.
4. Мороз Т. Особливості використання народнорозмовної лексики у перекладах українською мовою Книги Псалмів // Матеріали студентської наукової конференції, присвяченої 10–й річниці незалежності України (10–11 травня 2001 року). Книга 1. – Чернівці: Рута, 2001. – С . 432-434.
5. Німчук В. Іван Пулюй – перший перекладач молитов сучасною українською мовою // Біблія і культура.: Збірник наукових статей. Випуск 1 / Відповідальний редактор А.Є.Нямцу. – Чернівці: Рута, 2000. – С.174-179.
6. Продан І. Творчі взаємини Івана Пулюя та Пантелеймона Куліша // Слово і час. – 1996. – № 3. – С. 70-72.
7. Пулюй І. – Куліш П. Подвижники нації / За загальною редакцією проф. В. Шендеровського. – К.: Рада, 1997. – 287с.
8. Рокіцький О. Перший повний український переклад Біблії // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 59-67.
9. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К.: Наукова думка, 1985. – 232 с.
10. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
11. Сарбей В. Про авторів першого повного видання Святого Письма українською мовою // Історія України. – 1998. – № 5. – С.1-4; № 6. – С. 4-5.
12. Сімович В. Куліш / З нагоди сорокаліття смерті // Назустріч. – 1937. – Ч.4 (15 лютого). – С.1.
13. Скаб М. Біблія як лексикографічне джерело // Біблія і культура.: Збірник наукових статей. Випуск 1 / Відповідальний редактор А.Є.Нямцу. – Чернівці: Рута, 2000. – С.221-224.
14. Старицький М. Твори у восьми томах. – К.: «Дніпро», 1965. Том восьмий: Оповідання, статті, листи. – 752 с.
15. Тарновецька-Ткач Л. До історії церковнослов'янізмів у мові українських освічених верств (за текстами листів і щоденників XIX – початку XX ст.) // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. Вип.5. – Дрогобич: Вимір,2000. – С. 247-257.
16. Тарновецька-Ткач Л. Стильовий статус церковнослов'янізмів в українській літературній мові Буковини кінця XIX – початку XX ст. // Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць. Вип. 6. – Донецк: ДонДУ, 2000. – С. 296-304.
17. Тимошик М. Книга серед книг: Історія перекладів Святого Письма українською мовою // Берегиня. – 2000. – № 4. – С. 6-18.
18. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.
19. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів, 1996. – 172 с. [Українознавча бібліотека НТШ. Ч.7].
20. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Сучасність. – 1983. – № 12. – С. 7-38.
21. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Юрій Шерех. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К.: Дніпро, 1993. – С.48-96.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Кн пр Є, г. – Книга пророка Єремії // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською. – У Відні: Виданнє британського і заграничнього біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 656-712 [цифра після позначки г. Позначає число [глави (в оригіналі – *голови*)].

Кн Пр С, г. – Книга приповісток Соломонових // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською. – У Відні: Виданнє британського і заграничнього біблійного товариства. – 1903. [Перевидано: К.: Рада, 2000] – С. 570-601.

Куліш 1 – Куліш П.О. Твори: В 2 т. – 2-ге видання. – К.: Наук. думка, 1998. – Т.1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Вступна стаття, упоряд. і приміт. Є.К.Нахліка; Ред. тому М.Д.Бернштейн. – 752 с. (Б-ка укр.літ. Укр.нова літ.).

Куліш 2 – Куліш П.О. Твори: В 2 т. – 2-ге видання. – К.: Наук. думка, 1998. – Т.2. Поеми. Драматичні твори / Упоряд. і приміт. В.М.Іващкова– 768 с. (Б-ка укр.літ. Укр.нова літ.).

ЛБ – Беринда П. Лексикон словенороський. – К., 1627 (Надрук. з київ. вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчука). – К.: Наук. думка, 1961. – 272 с.

МСБ – Ткач Л.О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 1: Матеріали до словника. – Чернівці: Рута, 2000. – 408 с.

П Є, г. – Книга плач Єремії // Сьвяте Письмо Старого і Нового Завіту. Мовою руcько-українською. – У Відні: Виданнє британського і заграничнього біблійного товариства. – 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000] – С. 712-717.

Пс. – Пулюй Іван. Збірник праць. – К., 1997. – Т.3: Молитовник. Псалтир. / За загальною редакцією проф. В. Шендеровського. – К.: Рада, 1997. – 275 с. [після умовного позначення Пс перша цифра означає число пісні за порядком, друга – вірш].

СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип.3: Б-В. – Львів, 1996. – 252 с.

Стар. – Старицький М. Твори у восьми томах. – К.: «Дніпро», 1965.Том сьомий: Повісті – 672 с.

СУМ – Словник української мови. В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Фр. – Франко І.Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наук. думка. –Т.5: Поезія. – 1976. – 380 с.

Ирина Приходько (Киев)

МОЛОДЕЖНЫЙ СЛЕНГ КАК ОДИН ИЗ ИСТОЧНИКОВ ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРНОГО СОСТАВА СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Начиная с 90-х годов внимание исследователей привлекают процессы и явления, вызывающие изменения словарного состава современного русского языка. Эти новые явления, происходящие в русском языке, определяются лингвистами либо как «стремительный виток языковой эволюции» [Скляревская, 1994: 8; Скляревская, 2001: 177], либо как «мощная динамизация языковой системы со всеми разрушительными и одновременно обновляющими эту систему последствиями» [БСРЖ, 2000: 4].

Современные тенденции изменения словарного состава русского языка вызваны влиянием целого комплекса факторов как интралингвистического, так и экстралингвистического характера. Анализируя языковые изменения, воздействующие на состояние современного русского языка, Г.Н.Скляревская среди основных процессов (по своей значимости и влиянию) называет экспансию публицистики, стремительную демократизацию языка и словообразовательный взрыв, направленный на уничтожение шаблона [Скляревская, 1994: 8].

Процессы демократизации языка вызвали масштабное продвижение нестандартной лексики разных источников, ранее использовавшейся при общении только членами социально ограниченных групп, с периферии языковой системы в другие области национального языка, более близкие литературному стандарту. Сленгизмы, жаргонизмы, арготизмы стали проникать во многие сферы общественной жизни (публицистику, политические дебаты, средства массовой информации, художественную литературу), и даже отдельные элементы стали фиксироваться в словарях [ТСРЯ, 1997; ТСРЯ XX, 1998].

Оживление активности нестандартной лексики вызвало в русской лингвистике всплеск исследовательского интереса к проблемам общих закономерностей, тенденций функционирования и развития городского просторечия, разнообразных арго, жаргонов, сленгов. Замечания о необходимости исследования механизмов взаимодействия литературного языка с внелитературными сферами речи, высказанные Л. И. Скворцовым в конце 70-х годов, на современном

этапе изучения русского языка приобрели особую актуальность: «Значительный интерес в связи с этим представляет картина усвоения разговорной речью и литературным просторечием элементов, идущих из различных социальных диалектов, профессионального просторечия, жаргонизированной лексики, молодежного сленга и т. п.» [Скворцов, 1977: 9].

Изучение особенностей взаимодействия общелитературного языка и других подсистем проводилось при анализе жаргонов [Скворцов, 1977], арго [Грачёв, 1997], общего сленга [Кудрявцева, 2001; Кудрявцева, 2002]. Исследование функционирования молодежных сленгизмов, за исключением некоторых наблюдений Э.М.Береговской [Береговская, 1996: 36-37], осталось вне внимания ученых. До сих пор не указаны основные причины, вызывающие переход молодежных сленгизмов в другие системы русского языка; не исследован механизм перехода молодежных сленгизмов; не обозначены основные тематические группы молодежного сленга, откуда происходит переход сленгизмов; не изучено функционирование молодежных сленгизмов в других системах русского языка, вне сферы их традиционного употребления. В нашей статье мы остановимся на анализе основных причин и условий выхода единиц молодежного сленга за рамки их привычного функционирования и проникновения в общенародное употребление.

Переход молодежных сленгизмов в другие подсистемы русского языка совершается под действием факторов собственно языкового и внеязыкового характера.

Среди интралингвистических причин основной является яркая эмоционально-экспрессивная окраска молодежных сленгизмов. За рамки привычного употребления выходят наиболее выразительные новообразования, тем самым они обогащают язык, так как демонстрируют возможности творческого подхода и позволяют говорящему проявить в речи свои индивидуальные особенности.

Другой причиной является отсутствие в общенародном языке номинаций для обозначения реалий, которые есть в среде молодых людей. Как правило, это слова общебытовой ориентации, а также наиболее ходовые понятия.

Важной причиной перехода молодежных сленгизмов в другие подсистемы также является «...поиск языком новых областей применения уже готовых метафорических и экспрессивных средств, идущий параллельно с расширением состава социальных носителей» [Крысин, 1977: 52].

Экстралингвистические причины перехода молодежных сленгизмов могут быть самого разного характера.

Среди причин социально-психологического характера значительную роль играет стремление говорящего показать свою принадлежность к определенной группе, желание не отличаться по своей речевой манере от окружающих, стремление быть модным. В ряде случаев употребление молодежных сленгизмов выступает как протест против штампов, однообразности речи, своеобразная попытка оживить традиционное общение.

Культурно-просветительские причины перехода сленгизмов связаны с деятельностью средств массовой информации. В материалах, касающихся особенностей образа жизни молодых людей, их интересов, вкусов, увлечений, употребляются сленгизмы, так как они помогают передать систему ценностных ориентаций, стереотипы поведения молодых людей. При этом нет зависимости от того, на какой круг читателей, слушателей, зрителей рассчитан данный материал, подготовленный средствами массовой информации. Телевидение, радио, пресса, писатели активно используют молодежные сленгизмы и тем самым способствуют их популяризации среди других групп населения.

Одной из причин перехода сленговых единиц в другие системы языка служит урбанизация. Молодежный сленг является прерогативой города, темп жизни в котором требует от молодых людей мобильности и активности и предполагает постоянные переезды, смену возрастных и социальных групп общения.

Переход молодежных сленгизмов в другие системы русского языка также связан с расширением сферы их функционирования.

Традиционно сфера формирования и распространения молодежного сленга ограничивается двумя областями: внутригрупповой коммуникацией в референтной группе, нормы и цен-

ности которой наиболее значимы для молодого человека, и межгрупповой коммуникацией, предполагающей общение в широком кругу коммуникантов. Исследования Л.А.Кудрявцевой позволяют нам отнести к сфере функционирования молодежного сленга также семейную, городскую и массовую коммуникацию [Кудрявцева, 2002: 113].

В семейной коммуникации специфические особенности языка одних членов семьи оказывают воздействие на речь других, и следствием подобного взаимообмена становится появление «следов» жаргона в речевой манере коммуникантов. «Влияние речи молодого поколения на формирование речевых норм старших членов семьи – новое и совершенно не изученное явление в жизни современного социума» [Кудрявцева, 2002: 113].

Значительная роль в распространении сфер функционирования молодежных сленгизмов принадлежит городской коммуникации. Общение в городском транспорте, на рынках, в магазинах часто происходит в конфликтной ситуации, что способствует использованию и дальнейшему распространению уничижительной лексики оскорбительного характера, часто с непристойной экспрессией.

Данные наших исследований позволяют говорить, что употребление молодежных сленгизмов не ограничено исключительно сферой устной речи, оно значительно шире. Во-первых, сленговые слова активно употребляются средствами массовой информации в экспрессивных целях. Во-вторых, молодежные сленгизмы используются при таком характерном для молодежи способе, общения как записки школьников (студентов) на уроках (лекциях). В-третьих, научно-технический прогресс привел к массовому распространению среди населения индивидуальных средств связи. Общение при помощи пейджеров, мобильных телефонов предполагает использование SMS-функции (передача письменных сообщений), обеспечивающей возможность при минимуме языковых средств передать максимум информации, поэтому сообщения насыщаются сленговыми единицами, отличающимися краткостью и содержательностью. Сложность изучения двух последних сфер функционирования молодежных сленгизмов связана с их труднодоступностью для исследователя в силу интимного характера сообщаемой информации.

Поскольку социальные группы, употребляющие сленг, отличаются открытостью своей среды, то языковые единицы молодежного сленга вступают во взаимодействие с просторечием, разговорной речью, кодифицированным литературным языком. Э.М.Береговская, анализируя употребление молодежных сленгизмов на страницах газет, журналов, выделяет 60 самых частотных наименований. Эта лексика касается следующих понятий: 'деньги', 'наркотики', 'веселье', 'развлечение', 'человек', 'кризисные состояния', 'оценочная лексика', 'одежда' [Береговская, 1996: 37].

Анализируя тенденции и закономерности, обусловливающие функционирование арготизмов в различных подсистемах русского языка, М.А.Грачев выделил несколько групп лексических единиц, переходящих в общенародный язык [Грачев, 1997: 163]. Из молодежного сленга переходят следующие лексемы:

1) лексемы с яркой эмоционально-экспрессивной окраской (*скопытиться* - 'умереть', *наворот* - 'своеобразная особенность предмета, выделяющая его среди других, лишние детали, усложняющие что-либо', *отвальный* - 'достойный удивления, заслуживающий внимания', *шибздик* - 'психически ненормальный человек', *отпад* - 'приятное удивление, восхищение', *паленый* - 'плохой');

2) сленгизмы, образующие структурно-генетические гнезда (*лох* - 'слишком доверчивый человек, которого легко обмануть, чаще всего жертва мошенничества' – *лохануться* 'сглупить, неправильно поступить', 'поверить обману' – *лошить* 'обманывать' – *лоховские рисовки* 'глупые, показные выступления'; *бухать* 'употреблять спиртные напитки' – *бухой* 'пьяный' – *бухарик* 'алкоголик' – *бухло, бухлище* 'спиртные напитки' – *бухаловка* 'вечеринка, попойка');

3) сленгизмы, не имеющие эквивалентов в общенародном языке (*бычка* - 'девушка крупного телосложения с ограниченными умственными способностями, как правило, самоуверенная', *выпендреж* - 'манера поведения, когда человек ведёт себя вызывающе, намеренно привлекая к себе внимание', *динамить* - 'не прийти на встречу, нарушить договоренность о

чем-либо', 'не сдержать обещание, данное кому-либо', *залететь* - 'случайно забеременеть', *оторва* - 'человек, который весело проводит время');

4) названия наиболее известных понятий (*глюки* - 'галлюцинации', *заливон* - 'смех', *комотоз* - 'состояние после перепоя (алкогольного отравления)', *ерш* - 'напиток, состоящий из пива и водки', *мажористый* - 'состоятельный, обеспеченный; свойственный, принадлежащий мажору – представителю элиты', *отмазка* - 'причина, объясняющая невозможность сделать что-либо, отговорка, позволяющая увильнуть от чего-либо');

5) развитие нового значения у узуальных слов (*никакой* - 'человек в состоянии сильного алкогольного опьянения'; *ломка* - 'абстинентный синдром, наркотическое голодание');

6) сленгизмы, входящие в большие синонимические ряды (*бикса, мочалка, подруга* – 'девушка'; *барбосить, наворачивать, топтать, точить* – 'принимать пищу, есть что-нибудь'; *беспонтовый, голимый, убитый, фуфловый, фиговый* – 'плохой; низшая ступень проявления качества').

Необходим целый ряд условий, чтобы молодежный сленгизм покинул рамки своего привычного употребления и перешел в другие подсистемы общенародного языка.

1. Слово должно активно использоваться носителями молодежного сленга и представителями различных социумов, контактирующих с ними. В результате такого речевого контактирования образуется общесленговая лексика.

2. Необходимо, чтобы сленгизм обозначал понятие, важное не только для молодежи, (т. к. молодежный сленг включает обозначения предметов и понятий, которые находятся в зоне повышенного интереса носителей сленга), но и для других слоев общества и чтобы этот сленгизм стал достоянием широких слоев населения. Свидетельством освоения сленгового слова основной массой населения служит его употребление в городском фольклоре, анекдотах, т. к. здесь начинается игра со словом, которая предполагает прекрасное знание языкового материала, всех смысловых оттенков и нюансов.

3. Жаргонная единица должна иметь высокую частотность употребления в средствах массовой информации, т. к. сленгизм, «функционируя в одних текстах с литературной лексикой, претендует на получение статуса общелитературности» [Кудрявцева, 2001: 6].

Процесс перехода социально или профессионально ограниченной лексики в общенародный язык происходит по следующей схеме: жаргон (арго, специальный сленг) – общий сленг – просторечие – литературный разговорный язык [Скворцов, 1977: 35; Грачев, 1997: 164; Кудрявцева, 2001: 6]. Процесс вхождения сленгового слова в общую речь происходит двумя путями: 1) за счет постепенного усвоения сленгового слова разговорной речью, нейтрализации во времени при движении к литературной речи; 2) за счет усвоения слов и выражений из общего сленга, когда нейтрализация происходит до их выхода в общую речь [Скворцов, 1977: 36]. В первом случае сленговое слово переходит в просторечие (и далее в разговорный литературный язык) непосредственно из арго, жаргона, специального сленга. При этом оно может как полностью сохранять свое первоначальное значение, так и изменять его в связи с новым употреблением. Во втором случае переход происходит либо через бижаргонную лексику, либо через лексику общего сленга (интержаргонную) [Грачев, 1977: 164; Скворцов, 1977: 35]. В этом случае происходит нейтрализация социально маркированного слова, потеря им отнесенности к какой-либо конкретной социально ограниченной среде.

Основная часть молодежных сленгизмов при переходе не меняет значения: *втирать* - 'говорить', *выпасть в осадок* - 'очень удивиться, изумиться от неожиданности происходящего, *завальный* - 'очень хороший, модный, интересный, особенный, неподражаемый, яркий', *закидон* - 'какое-либо отклонение от нормы, странность поведения'; 'причуда, каприз', *катить* - 'подходить кому-либо, оказаться приемлемым для чего-либо'. Развитие семантики у молодежных сленгизмов при их переходе происходит путем мены дифференциальных или обобщения специализированных сем.

Полный механизм перехода молодежных сленгизмов в другие системы общенародного языка может быть представлен следующей схемой: молодежный слег → общий сленг → просторечие → литературный язык. Как пример последовательного перехода приведем сленгизм

основной 1) 'лидер в молодежной группировке, пользующийся привилегиями', 2) 'представитель «элиты», выделяющийся материальным положением или умственными способностями, эрудицией', который в общем сленге приобретает значение 'нахальный, наглый', а в просторечии – 'начальник, руководитель (как правило, с высоким самомнением)'.

Данные наших исследований показали, что переход молодежных сленгизмов не всегда происходит с соблюдением всех этапов. Чаще совершается непосредственный переход слова из молодежного в общий сленг *брателло* 'друг, приятель' → 'мужчина', *ломка* 'сильные болевые ощущения, которые испытывает наркоман во время длительного отсутствия наркотической дозы в организме' → 'плохое самочувствие, физическое состояние человека', *закосить* 'симулировать болезнь' → 'увильнуть от какой-либо работы, притворившись больным'. Гораздо реже сленгизмы переходят сразу в просторечие, минуя общий сленг: *квасить* - 'пить спиртные напитки, пьянствовать'; *парафинить* - 'высказывать неодобрение, ругать или высмеивать' → 'унижать, оскорблять'; *атасный* - 'очень хороший, классный' → 1) 'отличный, превосходный, прекрасный', 2) 'слишком оригинальный, вызывающий недоумение'.

Изучение механизма взаимодействия лексики молодежного сленга и общеупотребительной лексики позволяет нам говорить о том, что значительная часть молодежных сленгизмов покидает рамки своего привычного функционирования и переходит в общенародный язык, тем самым способствуя пополнению и обогащению словарного состава разговорного русского языка. Несомненно, что подобный переход наиболее эмоционально-экспрессивных единиц молодежного сленга стал возможен благодаря расширению сферы их традиционного использования за счет семейной, городской и массовой коммуникации. Дальнейшие наблюдения над функционированием молодежных сленгизмов в рамках своей среды и их перемещением в сферу общего употребления позволят сделать выводы о роли молодежного сленга в изменении словарного состава русского литературного языка.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена одному з джерел поповнення словникового складу сучасної російської літературної мови – молодіжному сленгу. Аналізуються головні причини (власне мовного і позамовного характеру), які викликають перехід одиниць молодіжного сленгу до загальнонародної мови; розглядаються основні групи лексем сленгу молоді, що залишають звичну сферу функціонування; описуються семантичні групи слів, які переходять до загальнонародної мови зі сленгу молоді; обґрунтовуються умови і механізм засвоєння літературною мовою елементів молодіжного сленгу.

The present article deals wish one of the sources of the enrichment of modern Russian standard language vocabulary, i.e. slang. The principal reasons (linguistic and extralinguistic) of the youth slang units transitions into the standard language are analyzed. The main groups of the youth slang lexemes going beyond the spheres of their ordinary functioning are taken into consideration; the semantic groups of words that make transition from the youth slang to the standard language are described; the conditions and the mechanism of the standard language absorbing the elements of the youth slang are postulated.

ЛИТЕРАТУРА

1. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. - 1996.- № 3.– С. 32-41.
2. Грачёв М.А. Русское арго. – Нижний Новгород, 1997.
3. Крысин Л.П. Язык в современном обществе – М., 1977.
4. Кудрявцева Л.А. Русское городское просторечие: Киев – 2000 // Русистика. - 2001. - Вып. 1.– С. 4-9.
5. Кудрявцева Л.А. Формирование общего сленга в русском языке и отражение этого процесса в СМИ // В пространстве филологии. Донецк, 2002.– С. 111-117.
6. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона. – СПб., 2000.
7. Ожегов С.И. , Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд. – М., 1997.
8. Скворцов Л.И. Литературный язык, просторечие и жаргоны в их взаимодействии // Литературная норма и просторечие. - М., 1977. – С. 29-57.

9. Скляревская Г.Н. Новый академический словарь. Проспект. – С.-П., 1994.
10. Скляревская Г.Н. Слово в меняющемся мире: Русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы // Исследования по славянским языкам 2001. 6. Корейская ассоциация славистов.– Сеул, 2000.–С. 177-202.
11. 11.Толковый словарь русского языка конца XX века: Языковые изменения // Под ред. Г.Н.Скляревской. – СПб, 1998.

Марія Скаб (Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ ІЗ САКРАЛЬНИМИ СЕМЕМАМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Серед актуальних питань розвитку словникового складу української мови важливе місце належить функціонуванню релігійної та церковної лексики в сучасних умовах, зокрема процесам, спричиненим докорінною зміною офіційного ставлення суспільства до церкви та релігії.

Останнім часом з'явилося чимало робіт, присвячених походженню та функціонуванню релігійної та церковної лексики, відбулося дві спеціальних конференції (Львів, Київ), підсумком яких стали збірники «Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій» [1998] та «Християнство й українська мова» [2000], захищено ряд кандидатських дисертацій [Бібла, 1997; Піддубна, 2000; Пуряєва, 2001; Каракуця, 2002]. Ми хочемо зупинитися на одному із не до кінця висвітлених питань – проблемі функціонування в українській мові окремих значень лексеми *душа*, яка, на нашу думку, є однією із центральних одиниць релігійної терміносистеми.

Лексема *душа* в українській мові є полісемантичною одиницею, що засвідчує її важливість для носіїв мови. За «Словником української мови» слово *душа* має 5 значень: «1. Внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями. // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини. 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. // Людина як носій тих чи інших рис, якостей. // Почуття, натхнення, енергія. // Про людину з прекрасними рисами характеру. 3. *розм.* Про людину (найчастіше при визначенні кількості). 4. *перен., чого.* Саме основне в чому-небудь, суть чогось; // Центральна фігура чого-небудь. 5. *розм.* Заглибина в нижній передній частині шиї» (СУМ, ІІІ : 445-446).

Первинним й основним значенням слова *душа* в українській мові протягом тисячоліть було релігійне значення, яке, на жаль, в СУМі подане лише як відтінок значення «внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями», що є викривленням, зумовленим впливом атеїстичної ідеології радянської політичної системи, яке потребує виправлення [про це ми вже неодноразово зауважували: Скаб, 1998; Скаб, 2003].

За нашими спостереженнями, лексема *душа* входить в число слів української мови, широко вживаних із давніх-давен. Найчастіше використовують релігійне значення «безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини» та «внутрішній психічний світ людини», однак в різні часи співвідношення частотності їх використання було різним.

Так, у фольклорі переважає релігійне значення [Скаб, 1996]. У дожовтневій літературі частіше вживаним є релігійне значення, наприклад, у Т.Шевченка [Скаб, 1999], однак письменники другої половини XIX – початку XX століття, особливо прихильники психологічного напряму, дуже активно використовують аналізовану лексему зі значенням «внутрішній психічний світ людини» для образного відтворення найтонших душевних порухів.

У радянський час офіційна атеїстична доктрина зумовила ігнорування релігійного значення лексеми *душа* та використання переважно усталених висловів із цим словом, значення яких уже відірвалося від первісного релігійного, що можна трактувати як спроби переміщення релігійного значення на периферію семантичного простору слова і намагання викинути його із мовної картини світу українця взагалі. Слово *душа* із релігійним значенням вживали дуже рідко, звичайно при розмовах про смерть або для індивідуалізації персонажів, найчастіше зма-

лювання забитого, затурканого селянина. Основним в літературі стає значення «внутрішній світ людини», що власне зафіксував Словник української мови в 11-ти томах.

У російській літературі, за спостереженнями А.Вежбицької, «лояльні комуністи і партійні керівники, які ніде серйозно не вжили б таких слів, як *гріх* чи *сатана*, часто послуговуються словом *душа* – найвиразніше не в опозиції до слова *тіло*, але відносно моральних і психологічних аспектів особистості людини. Наприклад, Рибаков не вагається приписати слова *душа* і *душевно* Сталінові (у внутрішньому монолозі)» [Wierzbicka, 1999: 528].

Типовим прикладом використання лексеми *душа* в українській радянській літературі, на нашу думку, є творчість Олеся Гончара, усі значення і всі фразеологізми якого вміщені в Словнику української мови та у Фразеологічному словнику української мови, оскільки твори цього письменника розписували при створенні картотеки для цих словників.

Досліджувану лексему у творах О.Т.Гончара, вміщених у шеститомному виданні його творів та у романі «Собор», нами зафіксовано досить часто – 857 слововживань, з них 522 рази слово *душа* перебуває у вільному використанні, 335 – у складі фразеологізмів. У вільному використанні найчастіше (354 випадки) спостерігаємо лексему *душа* у значенні «внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями і почуттями»: *Ішов агроном, ...душа його тихо співала* (О.Гончар). Рідше (77 слововживань) у творах О.Гончара спостерігаємо лексему *душа* у релігійному значенні: *Може й досі там, у пітьмі підземних галерей, блукають душі загиблих...* (О.Гончар).

Зменшення використання релігійного значення, а останнє несе в собі, на нашу думку, великий виховний заряд, бо нагадує людині, що потреби душі значно важливіші для неї, ніж потреби тіла, інакше б не утворилося четверте значення слова «*перен., чого*. Саме основне в чому-небудь, суть чогось; // Центральна фігура чого-небудь», частково компенсується у творах О.Гончара його «світлоносністю», переважанням позитивних характеристик над негативними (72 % до 28%). Автор наголошує, що внутрішній психічний світ людини лише тоді позитивно наснажений, коли в душі її є хоча б дещиця святого. О.Т.Гончар, звичайно ж, не говорить про святість у релігійному розумінні, але стверджує: *Хто без святинь, в кого душа не заповнена почуттям обов'язку й честі, пам'яті та любові, – той, Інно, здатен на все...* (О.Гончар).

У творах О.Т. Гончара спостерігаємо типово радянське сприйняття душі, письменник змальовує типових людей радянського часу, на формування свідомості яких наклала відбиток радянська ідеологія. Герої Гончара сумніваються в тому, чи існує Бог, чи існує взагалі душа: *...хіба є душа?* (О.Гончар). Однак сумніви переплітаються із намаганням врятувати найдорожчий скарб людини – душу, за умови, якщо вона є: *Боже, якщо ти є! Врятуй мою душу, якщо вона є* (О.Гончар). Герої О.Гончара усвідомлюють, що «людська душа... до кінця... незбагненна...» (О.Гончар); «...складний це світ – людська душа!» (О.Гончар).

Однак саме душа відіграє найважливішу роль, оцінюється найвище, ніщо не може її замінити: *– А що ж іще треба... Аби душа...* (О.Гончар). Олесь Гончар ратує за очищення людських душ: *Душа б тільки не почорніла* (О.Гончар); *...борись, викорінюй із своєї, із їхніх душ вириває бур'ян...* (О.Гончар); *...не кидайте душу людську на поталу!* (О.Гончар); *Собори душ своїх бережіть, друзі...* (О.Гончар).

Велику увагу приділяє Олесь Гончар внутрішньому психічному світові українського народу. «Цілісність й повнозерність народної душі» – це єдність всього духовного, що наповнює душу народу. Під поняттям «душа народу» автор розуміє все, що складає основу буття українського народу: *... сам народ упізнав свою душу, прочитав свою історію...* (О.Гончар); *український народ красивий душею* (О.Гончар).

Серед 335 слововживань лексеми *душа* як компонента фразеологізмів 17 разів актуалізується релігійне значення і 282 рази значення «внутрішній психічний світ людини».

Таким чином, як при вільному використанні, так і в складі фразеологізмів у творах О.Гончара досліджувана лексема найчастіше реалізується в значенні «внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями». Відсутність можливості активного використання релігійного значення лексеми автор компенсує наполегливим підкресленням

важливості дотримання морально-етичних принципів кожною людиною, акцентуванням важливості людської душі тощо.

У кінці XX століття можемо виділити три групи літературних творів за особливостями використання в них аналізованої лексеми: перша – це модерністська література, яка різко обмежила використання лексеми *душа* (наприклад, у романі О.Забужко «Польові дослідження з українського сексу» на 142 сторінки тексту 9 вживань, у романі Ю.Андруховича «Перверзії» на 250 сторінок тексту 33 вживання), що можна пояснити раціоналістичними, прагматичними настановами авторів та їх намаганнями вписатися в світову літературу, а світова література, зокрема англомовна, поняттями душі користується набагато рідше, ніж російська, тим паче українська (див. Wierzbicka, 1999; Скаб, 2003); друга, у творах якої продовжується традиційно активне функціонування лексеми *душа* у значенні «внутрішній психічний світ людини», і яка, як і Олесь Гончар, несе духовний струмінь через використання значення «внутрішній психічний світ людини», особливо ж використовуючи лексему *душа* як засіб створення оригінального образу: *Душа морозу плаче квітами* (Т.Мельничук); *Тіні дощу сіріють невтертою зіницею з пустої шиби душі* (С.Сапеляк); *Здається ж, люди, все у них людське, але душа ще з дерева не злізла* (Л.Костенко) тощо, у якій, однак, простежується збільшення активності використання релігійного значення лексеми, наприклад: *На Буковину, як у Палестину, Відпроситься душа колись. І ти Спадеш, як тінь хмарини на долину, Із висоти* (Б.Бунчук); третя – духовна поезія та проза, для якої характерним є надзвичайно часте використання релігійного значення, наприклад, поезія Т.Майданович, чи розгортання цілої надфразної єдності навколо цієї опорної лексеми, як у В.Дрозда: *І навчала мене мати, а я свідчу для вас, хто після мене буде: не вірте, коли казатимуть, що немає душі в людини, а є лише тіло тлінне. Людина без душі ніби й жива, але мертва, а душа світу – людина. Як згубить людина душу свою чи продасть чорному Богові за земні солодощі, навчала мати, і світу не стане: закипить, запалає земля, а небо згорнеться у вогняний клубок і впаде навіки. Хвалилася піч вогню, як усі її люблять та шанують: коли впаде з мене цеглина, люди біди чекають, а коли ближнього поховають, до мене долоні тулять, щоб я від смерті оборонила; а як іде хто з дому в далеку дорогу, заслінку в мені відчиняє, щоб повернутися живим та дужим; а ще кажуть про щасливих людей – у пічурці народився. Слухав-слухав вогонь у печі ту похвальбу, скалячи золоті зуби, а далей обридло йому. Залишив йон піч та й побрів, куди очі бачать. І вистигла піч, і зробилася як мертва купа глини, та й годі, хоч усе ніби лишилося, як і було, тільки тепла не стало. І обминали її люди, і заросла стежка кропивою та будяками, і розсипалася піч з годами, і зникла без сліду. Отак і душа в людині, як вогонь у печі: поки є душа – є людина, а поки є людина – є світ білий!*

І навчала мати мене, а я свідчу для вас, хто житиме завтра: живе душа людська, допоки добро в душі є, а як проросте зло натомість – вмирає душа, як дерево, якому корінь підрубано, хіба що з дятлами воно розмовляє, поки впаде і розсиплеться на порох. Є злодухі, які хочуть уподобитися янголам і засвідчують своє світло на небі. Але зірку таку, як і душу злу, оком видно: тьмяна вона. І скидають янголи її на землю. І хто поставить хату свою там, де впала зірка, засвідчена на небі бісом, сам лихим стане і помре душею. Бо зло – як зараза, як чума, як пустеля: дихає пекельно і на всі дні землі. І лише той врятований буде від його пекельного палу, хто добро чинить (В.Дрозд). Автори творів, віднесених нами до останньої групи, прагнуть повернути традиційну (моральну та високодуховну) українську мовну картину світу.

Отже, при характеристиці змін в словниковому складі української мови слід звертати увагу й на те, що окремі вживані в усі часи функціонування української мови багатозначні лексеми, які належать до церковної та релігійної лексики, останнім часом змінили активність окремих семем на користь сакральних значень, тобто варто говорити не лише про активізацію окремих сакральних лексем, а й про активізацію окремих сакральних значень у багатозначних словах.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена особенностям функционирования многозначной лексемы душа, *одно из значений которой является сакральным, в современном украинском языке. По наблюдениям*

автора, анализируемая лексема является одной из часто используемых языковых единиц в украинском языке, однако в различные периоды истории активизировались различные ее значения. Так, в советский период более часто использовалось значение «внутренний мир человека»; в последнее десятилетие активизировалось религиозное значение. При характеристике современных процессов изменения словарного состава украинского языка стоит говорить не только об активизации отдельных сакральных лексем, но и об активизации отдельных сакральных значений в многозначных словах.

The article deals with the functioning of the polysemantic lexeme 'dusha' ('soul'); one of its meanings is sacral in the Modern Ukrainian Language.

According to the author's research the analyzed lexeme is one of the most frequently used of all the linguistic units of the Ukrainian language, though its different meanings were activated in different historic periods; in particular, during the Soviet period the most frequently used meaning was «inner psychic world of the human being» and in recent years the religious meaning is activated. So, characterizing the modern processes of the vocabulary changes in the Ukrainian language it is worth speaking not only about activation of the separates sacral lexemes but about the activation of the separate sacral meanings of the polysemantic words as well.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібла С.В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних посад і чинів): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1997. – 19 с.

2. Каракуця О.М. Фразеологізми української мови з компонентом «душа» (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти): Автореф... канд. філол. наук. – Харків, 2002. – 19 с.

3. Піддубна Н.В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2000. – 19 с.

4. Пуряєва Н.В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2001. – 20 с.

5. Скаб М.В. Богословська термінологія у «Словнику української мови» // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Львів, 1998. – С. 178-183.

6. Скаб М. Про одну відмінність у лексичному складі україномовних та російськомовних творів Т.Г.Шевченка // Шевченко і Поділля: Зб. наук. праць за матеріалами другої Всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 128-132.

7. Скаб М.В. Семантична структура слова *душа* в сучасній українській мові // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Слов'янська філологія. – Вип. 170-171. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 92-96.

8. Скаб М.В., Скаб М.С. Функціонування лексеми *душа* в українському фольклорі // Мова та стиль українського фольклору: Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 5-11.

9. Словник української мови. – В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

10. Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – 351 с.

11. Фразеологічний словник української мови. – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 980 с.

12. Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. – Львів: Вид-во Львів. Богослов. Академії, 2000. – 514 с.

13. Wierzbicka A. *Duša – soul* i *mind*. Dowody językowe na rzecz etnopsychologii i historii kultury // Wierzbicka A. Język – umysł – kultura / Wybór prac pod redakcją J.Bartmińskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – S. 522 – 544.

Неля Сурайкина (Винница)

НОВОЕ В ЛЕКСИКЕ ГОРОДА

Лексическая система языка постоянно находится в поле зрения лингвистов, так как она представляется наиболее явным и прямым отражением явлений реальной действительности в их познаваемых человеком связях и отношениях. Особенно активные процессы наблюдаются в ней в настоящее время в связи с радикальными социально-экономическими изменениями в жизни общества, поэтому можно говорить о пике исследовательского интереса к новациям в лексике [См., например: Русский язык конца XX столетия (1985-1995), 1996].

Единица этого яруса языковой системы – слово – подвергается анализу в самых разных аспектах, в том числе и в плане его функционирования в живой естественной устной речи.

Современная ориентация науки на коммуникативную деятельность индивида и прагматические факторы речи позволяет установить глубинные связи значения слова с культурно-историческим бытием народа, психологическим и социальным его существованием [Петренко, 1997].

В широком комплексе проблем, связанных с социальной природой языка, его общественными функциями, механизмом воздействия социальных факторов на язык и той ролью, которую играет язык в жизни общества, особое место занимает сформулированная еще в 1928 году Б.А.Лариным тема о составе и структуре языкового быта города [Ларин, 1977: 124].

Круг понятий, включаемых им в дефиницию «языковой быт», довольно широкий и разноплановый: это «городской фольклор, неканонизированные виды письменного языка, разговорная речь городского населения» [Там же: 127].

Даже априори очевидны масштабы и сложность всех составляющих этой проблемы и особенно разговорной речи. Так, известные исследователи этой формы языка Е.А.Земская, М.В.Китайгородская, Е.Н.Ширяев пишут, что этот лингвистический объект «предстает перед исследователем в виде явления многогранного, подчас противоречивого и контрастного по своим основным характеристикам, и к тому же – в силу того, что она обнаруживается в устной форме, – летучего, трудноуловимого»[Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н., 1981: 6] и, добавим, быстро меняющегося. Эта подвижность наиболее заметна в лексике города, и ее фиксация чрезвычайно важна.

Попытаемся рассмотреть лексику, бытующую в современном городе, с позиций того нового, что появилось в ней в результате действия причинно-следственных связей между социально-экономическими и языковыми явлениями. В этом видится новизна работы и определяется ее цель: обозначить наиболее яркие и активные процессы в лексике современного города. (В рамках статьи, разумеется, возможно лишь обозначить некоторые явления).

Термин «лексика города» был введен Л.А.Капанадзе и Е.В.Красильниковой в статье «Лексика города (К постановке проблемы)» и определен как «существующий в употреблении жителей одного города круг номинативных единиц, связанных со спецификой городского устройства и быта» [Способы номинации в современном русском языке, 1982: 282]. Круг этих обозначений настолько широк и разнообразен в сема-ономасиологическом отношении, что может быть охарактеризован как системно организованный фрагмент лексики, составленный из традиционно сформировавшихся лексико-семантических объединений (групп, парадигм и т.п.) открытого типа, постоянно трансформирующихся в результате архаизации и неологизации, и новых, порождаемых временем групп номинативных единиц.

Традиционными назовем те группы лексики, которые постоянно используются жителями города независимо от времени и обстоятельств. Наши наблюдения дают основания выделить в их структуре основной фонд названий и новые, иногда временные, ситуативные элементы. Таким образом, традиционные группы лексических средств включают урбанизмы, т.е. онимы и апеллятивы, служащие названиями внутригородских объектов, включая сооружения самого разнообразного назначения[1] [Подольская, 1974: 124]; социально-экономическую лексику; названия товаров широкого потребления; наименования агентивов по профессии, роду занятий и функциональному назначению; номинации видов транспорта и средств коммуникации и др. – словом, все то, что важно для жизни города.

Авторы статьи «Лексика города (К постановке проблемы)» правильно замечают, что «задача лингвиста – быть хроникером города» [Способы номинации в современном русском языке, 1982: 289]. Новые реалии вводят в речь горожан множество новых слов, часть из которых не успевает подвергнуться кодификации: «пожив» недолго в обиходной речи, наименования такого рода исчезают вместе с обозначаемыми детонатами, например: *агитпункт, барахолка, комиссионка, купоны* (как эквивалент денег), *толкучка* и др. Несмотря на «быстротекучесть»

[1] В связи с определённой спецификой урбанизмы в данной статье не рассматриваются.

таких лексем, они служат языковой фиксацией ситуаций, моментов, вкусов, моды и т.п., из которых складывается жизнь горожан.

В настоящее время вследствие глобальных перемен в обществе значительно пополнилась и активизировалась традиционная группа социально-экономической лексики. Те слова-понятия, которые еще недавно относились к узкоспециальной терминологии, сейчас стали общеупотребительными, например: *акциз, аренда, бартер, бизнес, вексель, декларация, недвижимость, оптовая торговля, сертификат, спонсор, субсидия, таможня* и многие другие.

Самым новым явлением в обществе стало частное предпринимательство, а самыми популярными объектами в городе – торговые точки: рынки, склады, магазины. Например, говорят «покупаем у Коробкина», называя имя владельца магазина. Среди привычных номенклатурных названий магазинов появились заимствованные неологизмы – *бутик, маркет, минимаркет, супермаркет.* Появились в городе *обменные пункты валют, банкоматы.* Но на рынке популярны *лотки, палатки, ракушки* и стихийная *продажа с земли.*

Порождением экономической ситуации стали явления, обозначаемые новыми фразеологическими единицами типа *черный рынок, грязные деньги, теневой капитал.*

Горожане быстро привыкли оперировать названиями различных валют и денежных единиц и операций – *гривна, рубль, доллар, марка* и совершенно новой единицей – *евро.* При этом в разговорной речи параллельно функционируют как официальные термины, так и разговорные варианты. К примеру: *гривна – гривня, доллары – баксы, зеленые.* В процессе купли-продажи фигурируют как абсолютные синонимы *гривна – рубль*, хотя имеется в виду, конечно, лишь национальная денежная единица. Нередки такие разговорные характеристики курса валют, как *доллар (евро) растет (упал).*

Центральное место в общении горожан занимает такая жизненно важная реалия, как цена товара. В разговорной речи это слово приобрело множество оценочных атрибутивов. Так, *цена* бывает не только *оптовая, розничная, договорная,* но она характеризуется как *низкая, высокая, нормальная, ненормальная, умеренная, взвинченная, доступная, дикая, реальная, безумная, сумасшедшая, накрученная, сброшенная, со скидками, без скидок, с накрутками, без накруток и даже смешная.*

Унизительным порождением экономической ситуации стали магазины подержанных товаров, называемых по-английски *Second Hand.* В речи горожан сразу появились стыдливо-иронические синонимы: *бэушник, секондарий* и яркое лексикализованное образование *«ройся-копайся».*

Характеризуют общественные процессы и такие активные единицы, как неологизмы *беспредел, дедовщина, невыплата* (о заработной плате), *неплатежи*; семантически трансформированные узуальные слова *задолженность* в сочетании с *по зарплате, платежам*; *отпуск* в сочетании с атрибутивом *вынужденный*; *авторитет (авторитеры)* в значении 'важная фигура в криминальном мире'; *группировка* в значении 'объединение преступников'; *разборка* в значении 'выяснение отношений, обычно с применением насилия' и др.

Состояние нестабильности в жизни общества привело к актуализации юридической терминологии, например: *беженцы, боевики, коррупция, криминал, теракт,* (уехать) *на ПМЖ, экстремисты* и другие.

Изменения социально-экономических условий жизни повлекли существенные изменения в формах и видах трудовой деятельности людей: появилась безработица, претерпели переоценку профессии, возросла престижность некоторых из них, ранее непопулярных, возникли совершенно новые виды деятельности. Эти факторы повлияли на состав традиционной группы агентивов, именующихся по профессии, роду занятий и функциональному назначению, потому что «определение того, что подлежит названию... диктуется прежде всего практическими нуждами человека и его социальным опытом» [Воронцова, 1982: 258].

В этой группе наблюдается актуализация базовых единиц и заимствование новейшей лексики, не зафиксированной словарями. Так, наиболее популярны агентивы из торгово-экономической сферы типа *бизнесмен, дальнобойщик, владелец, налоговик, оптовик, охранник, посредник, предприниматель, реализатор, хозяин (хозяйка), экономист.* Новые профессии и

специальности пополнили этот ряд ксенолексикой: *аудитор, бармен, брокер, дилер, дистрибутор, менеджер, риелтор, трейдер, франчайзер* и др.

Новое, внедряясь в различные сферы жизни города, привносит новые номинативы, например: *бридер* 'тот, кто разводит породистых животных, обычно на продажу'; *визажист* 'тот, кто помогает совершенствовать внешний облик'; *диджей* 'ведущий музыкальных программ'; *провайдер* 'тот, кто организует спортивные или развлекательные представления'; *программист* и его разговорный синоним *компьютерщик* 'специалист по программированию'; *рекламодатель* 'тот, кто использует рекламу в своей деятельности'; *шоумен* 'тот, кто занимается шоубизнесом' и другие.

Самой восприимчивой к новому является молодежь, поэтому в её речи чаще встречаются новые и новейшие наименования лиц по роду занятий (*бакалавр, бизнес-леди, валютчик, гимназист, гувернантка, дизайнер, лицеист, магистр, манекенщица, топ-модель, фотомодель* и т. п.) или увлечений (*байкер* 'любитель езды на мотоцикле', *бейсер* 'парашютист-любитель, прыгающий с неподвижных предметов и с небольшой высоты' *дайвер* 'ныряльщик, искатель реликвий', *диггер* 'любитель поисков в подземных сооружениях', *рокер* 'фанат рока', *скейтбордист, сноубордист* - любители покататься на новых приспособлениях, *тусовщик* 'любитель вечеринок, встреч', *экстремал* 'любитель рискованных развлечений, занятий' и др.).

Наряду с законным бизнесом в городе существует и незаконный. В речи горожан для всех, кто наживается на людях, грабит их прямо или косвенно, используются заимствования *мафия* и *рэкет*, но не в абстрактном, а в конкретном, собирательном значении. Например: «Кому станешь жаловаться, они все – **мафия**»; «У них все **рэкет** отобрал».

В группу агентивов вошли также актуализированные архаизмы: *банкир, бедный, бездомный, безработный, богатый, забастовка, заложник, кондуктор, нищий, попрошайка, семинарист, частник* и т. д. Еще недавно эти слова толковались либо как устаревшие, либо как реалии, присущие образу жизни капиталистического мира. Теперь же они переместились в активный запас лексики, характеризуя современное состояние общества, которое принято определять семантическим неологизмом *выживание*.

К числу традиционных групп относится также конкретная лексика, обозначающая разнообразные предметы широкого потребления. Как отмечает Л.А.Капанадзе, в этой сфере действует известный закон языка: если сохраняется функция вещи – сохраняется ее имя (например, *перо, печь*), поэтому базовые наименования предметов быта возникли очень давно, хотя сами денотаты видоизменяются постоянно [Капанадзе, 1982: 271].

Несмотря на все расширяющийся ассортимент и постоянно меняющуюся моду, основной набор вещей постоянен, поэтому сохраняет традиционные видовые наименования типа *рубашка, платье, сапоги, шляпа, сумка* и т.п. Номинативные же ряды пополняются лишь за счет новых денотатов (а таких сравнительно мало) и главным образом благодаря неисчислимым номенклатурным обозначениям по артикулам, товарным знакам, торговым маркам, или *«брендам»*, как сейчас принято говорить. Например: «**Ariel**» стирает лучше, чем «**Tide**» или «**Лотос**»; «Эти колготки «**Vanessa**» на один раз» и т.п. Подобная «этикеточная лексика», по выражению Л.А.Капанадзе [Капанадзе, 1982: 278], тоже заслуживает внимания лингвистов, но не входит в задачи нашей статьи.

Прогресс современной науки и техники существенно повлиял на привычный набор обиходных вещей и соответственно на их наименования. Особенно это заметно на примерах названий новых материалов, тканей, веществ, которыми свободно оперируют горожане в разговорной речи: *вагонка, лайкра, люрекс, металлочерепица, микрофибра, пластик, силикон, синтепон, скотч, стрейч* и др.

Распространение совершенно новых бытовых устройств отразилось в языке частотностью употребления и варьированием официальных наименований: *видеомагнитофон* (разговорный вариант – *видик*), *джакузи, калькулятор, караоке, ксерокс, микроволновая печь* (разговорный вариант – *микроволновка*), *мини-пекарня, мобильный телефон* (разговорный вариант – *мобилка, мобильник*), *ноутбук, пейджер, плейер, сканер, стереосистема, тостер* и многие другие.

Немаловажную роль в жизни города играют различные бытовые услуги. В этой сфере тоже достаточно перемен: жителям предлагают сделать *макияж, пирсинг, татуаж, ксерокопию, евроремонт, интернет-услуги* и другое.

Как никогда раньше, появилось множество некачественных товаров, поэтому в речи горожан активизировались оценочные номинации – с неодобрительной коннотацией: *одноразовое* (применительно к любому товару), *подделка, фальшивка*, – и позитивно маркированные: *из каталога, фирменное, эксклюзив.*

В настоящее время, когда резко возросла престижность иноземных, особенно английских элементов, наблюдается в устной речи замена старых, привычных названий модными заимствованиями, например: ***котон*** *– хлопок,* ***маркет*** *– магазин,* ***офис*** *– контора,* ***парфюм*** *– духи,* ***прайс*** *– цена,* ***сайз*** *– размер,* ***секьюрити*** *– охрана,* ***топ*** *– майка* **и т.п.**

Следует, правда, оговорить, что это характерно для речи молодого и среднего поколений, люди же старшего возраста избегают вообще или очень избирательны в употреблении лексических новинок. Например, пожилая горожанка возмущается: «Зачем говорить ***бартер*** вместо *товарообмен,* ***электорат*** вместо *избиратели*?»

Этот процесс «вторжения» иноязычных средств регламентируется изменяющимися внешними факторами и лексико-семантической системой, поэтому они преходящи во времени и либо исчезают вместе с реалиями, либо перемещаются на периферию, в терминологию, и только единицы входят в общенародный язык, например: *интернет, мэр, спонсор, файл* и др.

Итак, перечень новаций в лексике современного города этим не исчерпывается, они пополняют и другие тематические группы наименований. Однако исследованный фрагмент лексики дает основание для некоторых обобщений и выводов о том, что, во-первых, это очень живой и подвижный пласт словаря, во-вторых, его формирование и развитие обусловлено экстралингвистическими факторами, но корректируется интралингвистическими и, в-третьих, он является постоянным источником свежего материала для изучения.

РЕЗЮМЕ

У статті викладено деякі спостереження над лексикою міста з позиції тих новацій, які з'являються в лексичному складі мови внаслідок екстралінгвістичних чинників. Розглянуто запозичення, семантичні транспозиції слів.

The article deals with some observations above urban lexicon from a stand of innovations, which occur in a lexical structure of the language owing to extralinguistic factors. The adoptions, semantic transpositions of words are reviewed.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воронцова В.Л. Наименования лиц по профессии / Способы номинации в современном русском языке. – М., 1982. – С.254-271.

2. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М., 1981.

3. Капанадзе Л.А. Лексика повседневного обихода (наименования электробытовых приборов и машин) // Способы номинации в современном русском языке. – М., 1982. – С.271-282.

4. Капанадзе Л.А., Красильникова Е.В. Лексика города (К постановке проблемы) // Способы номинации в современном русском языке. – М., 1988. – С.282-295.

5. Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города. – Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание. – М., 1977. – С. 127-131.

6. Ларин Б.А. К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок). – История советского языкознания: Некоторые аспекты общей теории языка: Хрестоматия / Сост. Ф.М.Березин. – М., 1988. – С.124-127.

7. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1977.

8. Подольская Н.В. Урбанонимия центральных областей РСФСР //Вопросы географии. - 1974. – № 94. – С.120-128.

Анжела Шилина (Симферополь)

СОДЕРЖАНИЕ ТЕРМИНА *ФЕМИНИЗМ* В КНИЖНЫХ СТИЛЯХ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Интенсивное развитие гендерных исследований в Украине открывает перед лингвистами новые перспективы в изучении социально-гуманитарной терминологии. Гендерная терминология обозначает «специальные понятия гендерных исследований, интегрирующих соответствующие научные знания в области философии, социологии, психологии, политологии, культурологии и лингвистики…» [Словарь гендерных терминов, 2002: 4]. По мере становления гендерного подхода в общественно-гуманитарной науке актуальной становится проблема «четкой фиксации» [Трофимова, 2002: 41] концептуальных, базовых терминов, многие из которых были перенесены из так называемых *women's studies* (женских исследований) [Пушкарева, 1999: 167; Ярская-Смирнова, 2001: 17] (работы А.В.Кирилиной, Е.И.Горошко, Е.И.Трофимовой, В.В.Потапова, Е.И.Семиколеновой и др.).

Цель данной статьи – описать этапы развития значения термина *феминизм*, одного из базовых в гендерных исследованиях, что предполагает анализ особенностей его толкования в энциклопедических и лингвистических словарях, а также в публицистике.

Термин *феминизм* начинает широко использоваться во Франции в 90-х годах XIX века (работы А.Темкиной, В.Успенской, И.Жеребкиной и др.). Несколько позже он появляется в Великобритании, затем в бельгийских, испанских, итальянских, немецких, греческих и русских источниках. Термин возник на базе различных критических теорий в отношении существующего общества – начиная с философии прав человека, появившейся в XVIII веке, и вплоть до современных постмодернистских концепций М.Фуко и Ж.Дериды.

Большинство современных историков (К.Оффен, Д.Спендер, С.Айвазова, Г.Новичкова, А.Темкина, В.Успенская и др.) связывает развитие феминистической идеологии с организованным политическим движением за права женщин в XIX веке. В этот период появляются работы М.Уоллстонкрафт «В защиту прав женщины» (1792), Д.Милля «Порабощение женщин» (1861). Феминизм попадает под влияние идей французских просветителей Анри де Сен-Симона, Шарля Фурье и др. В 1808 году Ш.Фурье в работе «Теория четырех движений» писал: «Расширение прав женщины есть общий принцип всякого социального прогресса» [Цит. по: Айвазова, 1998: 22]. Именно с его именем К.Оффен, А.Темкина, В.Успенская связывают возникновение самого термина *феминизм* (от лат. femina – женщина) [Успенская, 200: 77].

С 40-х годов XX века и до 90-х годов XX века толкование термина *феминизм* претерпело ряд изменений. Речь идет о расширении объема значения термина.

Расширению значения способствует появление вторичных метонимических номинаций, которые становятся фактом системы как определенные составные части лексико-семантической структуры слова [Фомина, 1990: 55].

Рассматривая развитие значения термина *феминизм* в современных энциклопедических и лингвистических словарях русского языка, а также в научных текстах гендерных исследований последнего десятилетия, представляется возможным отметить следующие особенности.

Идеологизация значения в 40-80-е годы XX века

Вопрос идеологизации значений терминов привлекает внимание многих лингвистов (работы С.С.Ермоленко, Г.Е.Крейдлина, Б.Ю.Нормана, В.М.Брицына, Л.Т.Масенко, Г.Н. Скляревской и др.).

Г.Н.Скляревская в работе «Реальный и ирреальный мир в толковом словаре (К вопросу о прагматическом компоненте слова)» понимает идеологизацию значения как «имплицитный прагматический компонент, основанный не на всеобщих и вечных представлениях о мире, а на искаженных, смещенных – на знаниях и истинах, навязанных, внушенных или пропагандируемых в конкретном социуме» [Скляревская, 1996: 72].

Идеологизация значения термина *феминизм* проявляется в том, что идеологический компонент закрепляется в словарной дефиниции.

Лингвистические словари советского периода толкуют термин «феминизм» следующим образом:

феминизм (от латин. femina – женщина) (полит.) – *буржуазно*-политическое движение в *капиталистических* странах, имеющее целью добиться формального равноправия женщин [Ушаков, 1940: 1067];

феминизм – буржуазное движение за уравнение женщин в правах с мужчинами в рамках *буржуазного* государства [БАС, 1960:1304];

феминизм – общее название течений в *буржуазных* женских движениях за уравнение в правах женщин с мужчинами при сохранении основ *капиталистического* строя [СИС, 1989: 597].

Слова *«буржуазный»* и *«капиталистический»* в 40-80-е годы XX века в СССР имели отрицательную коннотативную окраску, что было обусловлено господствующей идеологией.

В 90-е годы происходит трансформация идеологического дискурса. Это сопровождается переосмыслением философских, социальных, культурных понятий и ценностей, составляющих прежнюю идеологическую парадигму. Как один из процессов подобного переосмысления может быть рассмотрен процесс деидеологизации лексики и, в частности, общественно-политической терминологии.

Деидеологизация значения

О.С.Ермакова определяет процесс деидеологизации как «освобождение значений некоторых слов от идеологических смысловых приращений, в частности, снятие пейоративной окраски, которая была обусловлена восприятием денотата сквозь призму коммунистической идеологии»[Ермакова, 1996: 36], например, слова *бизнес, бизнесмен, миллионер, частник, предприниматель* и др. в официальной печати поменяли пейоративную окраску на явно положительную [Дячук, 1997: 86].

Рассуждая по этому поводу, О.С.Ермакова отмечает, что подобные изменения могут наблюдаться не только в публицистике, но и в лексикографических источниках.

Это ярко проявляется в толковании термина *феминизм,* которое ранее, как мы уже показали, несло печать идеологизированности.

В энциклопедических и лингвистических словарях 90-х годов при толковании термина *феминизм* уже не используются сочетания типа *буржуазное движение, буржуазное государство, капиталистический строй.* Например:

Энциклопедические словари

Феминизм – доктрина, ратующая за расширение прав и роли женщины в обществе [ОСНМ, 1989: 522].

Феминизм – женское движение за уравнение женщин в правах с мужчинами [БЭС, 1991: 547].

Феминизм – движение в защиту прав и освобождения женщин, возникшее в эпоху буржуазной революции во Франции, Англии, США [РЭС, 1999: 594].

Феминизм – в широком смысле – стремление к равноправию женщин с мужчинами во всех сферах общества; в узком смысле – женское движение, целью которого является устранение дискриминации женщин и уравнение их прав с мужчинами. Возникло в 18 веке. Особенно активизировалось с конца 60-х г.г. XX века [РЭС, 2000: 1663].

Наиболее полные толкования термина приводятся в Большом толковом социологическом словаре Дэвида Джерри и Джулии Джерри (David Jary, Julia Jary. Collins Dictionary of Sociology), переведенном на русский язык в 1999 году:

феминизм – 1. Целостная теория, связанная с характером глобального угнетения женщин и их подчинения мужчинам. 2. Социополитическая теория и практика, стремящаяся к освобождению всех женщин от мужского превосходства и эксплуатации. 3. Социальное движение, заключающее в себе стратегическую конфронтацию с гендерно-классовой системой. 4. Любая идеология, состоящая в диалектическом противоречии со всеми женоненавистническими идеологиями и действиями [БТСС, 1999: 386],

и в «Словаре гендерных терминов» (2002):

феминизм – 1. Понимание отношений между полами как одного из типов проявления властных отношений, когда одна часть человеческого рода, имея свои собственные интересы,

одновременно репрезентирует (представляет) и интересы другой его части. 2. Научное направление, соединяющее историко-критический анализ прав личности с идеологией, призывающее к изменению культуры и духовному обновлению во всех сферах жизни общества [СГТ, 2002: 221].

Лингвистические словари:

Феминизм (фр. feminisme, от лат. femina – женщина) – общее обозначение течений в международном женском движении за уравнение в правах женщин с мужчинами [СИС, 1997: 476].

Феминизм (2 пол. XIX в.) – общественное движение за уравнение женщин в правах с мужчинами [СИС, 1999: 293].

Феминизм – общественное движение за равноправие женщин с мужчинами [Ожегов, Шведова, 2000: 850].

В лингвистических словарях 90-х годов в значении термина *феминизм* как основной фон сохраняется значение «политическое движение женщин».

Энциклопедические словари 90-х годов трактуют термин более полно. Термин *феминизм* в этих словарях выступает как многозначный, что может свидетельствовать о дальнейшем развитии его значения. На наш взгляд, этому предшествовал опыт расширенного толкования термина, его «проработка» в гендерных исследованиях.

Ряд ученых (Л.Татл, Г.А.Брандт, О.А.Воронина, М.Богачевская-Хомяк и др.) считает феминизм явлением, состоящим из столь многих аспектов и мнений, что простое определение, которое устроило бы всех, кто считает себя феминистом, очень трудно сформулировать.

Л.Татл в «Энциклопедии феминизма» определяет феминизм через дефиницию слова *феминист* – это человек, который не имеет предубеждений против других людей из-за их пола и своими действиями способствует политическому, экономическому, духовному, социальному и сексуальному равенству женщин [ОСНМ, 1989].

Начиная с 80-х годов XX века в гендерных исследованиях термин *феминизм* толкуется широко в рамках трех основных научных парадигм.

I – философская парадигма

Феминизм – это смена парадигм в восприятии мира, смена парадигмы в науке. Его главной задачей является освещение канонов в науке, конфронтаций культурологических концепций и канонических тем с феминистскими теориями [Пол. Гендер. Культура, 1999: 15].

II – социальная парадигма

В рамках этой парадигмы можно выделить два подхода:

1 – *феминизм рассматривается как женская теория:*

феминизм – активное желание *женщин* изменить положение в обществе [Пол. Гендер. Культура, 1999: 15];

феминизм – это самооценка личности *женщины*, ее право на развитие, творчество, свободу в проявлении себя [Феминизм: перспективы социального знания, 1992: 9];

2 – *феминизм рассматривается как теория равенства полов:*

феминизм – это открытое признание точки зрения *пола* на все аспекты интеллектуальных и социальных действий [Пол. Гендер. Культура, 1999: 15];

феминизм – специфическая общесоциальная теория, стремящаяся объяснить диалектику социополовой дифференциации общества и создающая возможность разрешить проблемы *обоих полов* и всего социума [Колмакова, 1991: 15];

феминизм – идеология эгалитарного развития личности, *равноправия полов* во всех сферах жизнедеятельности [Преображение. Русский феминистский журнал, 1995: 38];

III – культурологическая парадигма

Феминизм – это разработка культурологических и культуркритицистских теорий, цель которых показать характер всей западной культуры, основанной на принципах власти, господства мужчины над женщиной, на отождествлении человека и «подлинно человеческих» качеств с мужчиной и мужскими качествами [Феминизм: перспективы социального знания, 1992: 9].

Таким образом, в гендерных исследованиях 90-х годов XX века предлагается иное, отличное от словарного, толкование термина *феминизм*.

Это связано с тем, что процесс формирования содержания термина ***феминизм*** многогранен, как и процесс развития социально-философского течения – феминизм. По этому поводу философ Марта Богачевская-Хомяк в работе «Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку» пишет: «Феминизм имеет много значений, количество которых все время возрастает – движение за равенство полов, вовлечение женщин во все отрасли науки, осознание отличий между мужчинами и женщинами и подавление этих отличий, женские студии в рамках широкого социального контекста, женщина как категория сама в себе, использование феминистской идеи как аналитического инструмента в философии. Хотя первоначально феминизм возник из понимания существования самости названной женщины и ее права на самоопределение»[Богачевська, 2000: 6-7].

По мнению Е.И.Горошко, В.И.Успенской, смена акцентов в значении термина *феминизм* – от женской теории до культурологической парадигмы – происходит потому, что идеи феминизма совпали с идеями постструктурализма.

Для феминизма, как и для постструктурализма, общим является следующее:

– источником человеческих проявлений считается его субъективность, индивидуальные особенности психики, воля, понимаемые не через психоаналитическое бессознательное, а через активное взаимодействие человека с непонятным и враждебным окружением с целью реализации его волевого стремления к доминированию над этим окружением;

– ключевой категорией, характеризующей человека, является желание как универсальная форма проявления стремления человека к коммуникации с окружением;

– общество и культура предстают как поле тотального проявления отношений «власть-подчинение», то есть власть рассматривается и как воля к доминированию и как стремление к упорядоченности, структурированности, устойчивости [ЭК, 1998: 133].

IV. Сохранение пейоративной оценки в толковании термина в публицистике

Как отмечалось выше, номинативно нейтральные слова в некоторых ситуациях могут приобретать пейоративную оценку. Г.Н.Скляревская, анализируя подобные факты, отмечает, что вначале закрепленность идеологического компонента за тем или иным знаком обычно начинает осознаваться и проявляться только в речевом акте, не получая при этом эксплицитного выражения. Это находит объяснение в том, что «при насильственном перераспределении ценностей языковое сознание подвергалось такому извращению, что слово, отражающее в своей семантике общие для всех ценности, могло опускаться в разряд бранных» [Скляревская, 1996: 72] или негативных по значению слов.

Сказанное может быть отнесено и к интерпретации термина *феминизм* в современной публицистике (анализ проводится с использованием методики анализа лексического значения (семной комбинаторики) (см. работы И.А.Стернина, О.М.Соколова и др.)).

Так, в публицистических текстах ядерные семы '*политическое движение*', '*социальное движение*', '*движение женщин*', отраженные в энциклопедическом и лингвистическом толковании, довольно часто погашаются. В свою очередь наводятся семы, как правило, негативные, со сниженной коннотацией.

О.М.Соколов в работе «Функциональные преобразования в семной комбинаторике» характеризует процесс наведения сем как отражающий принцип нелимитируемости лексического значения слова. В этом процессе особая роль отводится творческому началу в использовании языка. Огромное значение здесь принадлежит контексту, его корректирующей роли, а также оценочному фактору [Соколов, 1997: 73]. В некоторых случаях трудно провести четкую границу между наведением и актуализацией сем. Но в то же время такие различия существуют:

– во-первых, наведение сем может достигаться тем, что слово помещается в такой контекст, где наделяется «неожиданной» семой, нередко контрастной, создающей парадоксальный эффект;

– во-вторых, наведение сем может быть связано с так называемым «зачеркиванием» традиционного (стандартного) значения [Соколов, 1997: 73].

На наш взгляд, может быть еще одна причина. Подобное «зачеркивание» стандартного значения является результатом влияния стереотипов.

Обратимся к примерам.

Обратившись к избитой уже теме ***феминизма,*** *с удивлением обнаружила, что далеко не все понимают, что это такое. Для некоторых мужчин* ***феминистка*** *– этакая злобная напористая баба, грубо расталкивающая их локтями на пути к успеху и попирающая их мужское достоинство* (Крымское время. – 2000.- №99.- С.12). Наводится сема '*злобность, напористость*'.

В Европе женщины ***феминизм*** *превратили даже не в стиль жизни, а в религию. Они ежедневно доказывают свою независимость* (Там же). Наводится сема '*демонстративная, показная независимость*'.

*Одна моя подруга как-то сказала: «****Феминизм*** *– это ярость невостребованной самки»* (Натали. – 2000, июнь-август. – С. 31). Наведена сема – '*агрессивность*'.

Никому нет дела до Андрюши. А раньше ведь любили! Жена оказалась карьеристкой еще той! Как поперла по лесенке американского ***феминизма****! Ну чисто тебе комсомолка, только с акцентом (*Натали. – 2001, февраль. – С.54*).* Наводится сема – '*карьеризм*'.

Предложенный материал свидетельствуют о том, что в отличие от словарей и гендерных исследований, в СМИ за термином *феминизм* закрепляется яркая пейоративная оценка.

Наличие отрицательных коннотаций в текстах СМИ объясняется несколькими причинами. Во-первых, до 90-х годов термин был жестко регламентирован как признак буржуазной, «чужой» жизни, то есть идеологизирован.

Во-вторых, значение термина *феминизм* ненейтрально. По нашему мнению, эта ненейтральность формируется под «давлением» концепта *женщина*. Под *концептом* мы понимаем те смыслы, которыми оперирует человек в процессах мышления и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких квантов знания [КСКТ,1996: 90].

Концепт *женщина* в различных контекстах многокомпонентен: может приобретать как позитивные, так и негативные коннотации. Это связано со статусом женщины в патриархатной культуре.

Как известно, в патриархатных обществах женщина рассматривалась как объект патриархального мужского мира, в отличие от мужчины, который был субъектом права и олицетворял собой публичную жизнь [Малышева, 2001: 286]. О «вторичности» женщины в патриархатной культуре пишут многие философы, социологи, лингвисты (например, Т.А.Клименкова, О.В.Воронина, Т.В.Лавриненко, М.М.Малишевская, В.Н.Телия и др.).

По нашему мнению, концепт *женщина* в характеристиках патриархатного общества и патриархатной культуры преломляет, «искривляет», наполняет дополнительными смыслами значение термина *феминизм*.

Это отмечается не только в СМИ, но и в так называемой массовой литературе:

– Женщины все сплошь – ***феминистки****! Мужеподобные, жилистые, энергичные. А как они смотрят? Как разговаривают!*

– Как?

– ***Феминистски*** *– вот как! Как солдаты – отрывисто, насмешливо.*

– Ну, Евгений, вы в армии не служили. Солдаты, братец вы мой, разве так...

– Так, так, – лаборант закивал, и глаза его тускло блеснули. – Не спорьте. Я знаю. И потом – они совсем не хотят рожать! Представляете? Совсем. Никто, ни одна из этих длинных, тощих мужланок. Они думают – это все так, неважно. Они не желают исполнять свой прямой долг. Предназначение свое (Степанова Т. Венчание со страхом. – М.: ЭКСМО-Пресс. 1999. – С. 292).

В феминистской публицистике наведенные семы, как правило, несут только положительные коннотации. Например:

Феминизм – одно из ведущих направлений в борьбе человечества за свободу [Феминизм: проза, мемуары, письма, эссе, 1992: 5]. Наводится сема '*человечество, свобода*'.

Феминизм – это возможность женщине проявлять силу, а мужчине – слабость, возможность быть самой (самим) собой; это появление ранее табуированных тем в обществен-

ном сознании [Преображение. Русский феминистский журнал, 1995: 14]. Наведение семы – *'равные возможности'*.

Принципиальных различий между лингвистическим и энциклопедическим толкованием термина *феминизм* нет, что еще раз подтвердило мнение И.А.Стернина о том, что «лексическое значение не представляет собой какой-либо особой сущности, отличной от энциклопедического знания о предмете, оно является частью последнего» [Стернин, 1982: 16].

Таким образом, толкование термина *феминизм* в лингвистических и энциклопедических словарях значительно отличается от его содержания как в научных текстах, так и в публицистике. В гендерных исследованиях границы значения термина чрезвычайно расширены и довольно часто включают в себя «авторский» компонент. В публицистике в значении термина *феминизм* преобладает пейоративная оценка, что обусловлено влиянием базового культурного концепта *женщина* и гендерными стереотипами.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена особливостям значення та функціонування базового терміна ***фемінізм.*** *Термін* ***фемінізм*** *розглядається як приклад терміна-концепта, маркери якого ідеологічно та емоційно забарвлені.*

The article deals with the peculiarities of meaning and functioning of the term feminism. The term feminism is considered as example of preservation the pejorative in its interpretation.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айвазова С.Г. Русские женщины в лабиринте равноправия. – М.: ЗАО, 1998. – С.22.
2. Богачевська М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку// Гендерні студії. – Її незалежний культурологічний часопис. – 2000. – №17. – С. 6-7.
3. Брант Г.А. Природа женщины.- Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – С.66.
4. Гендерные тетради. Выпуск первый. – СПб: Филиал института социологии РАН,1997. – С.48, 71.
5. Дячук Т. Семантичні процеси при формуванні української соціально-економічної термінології // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К.: НАН України, Інститут української мови, 1997. – С. 158-160.
6. Ермакова О.П. Семантические процессы в лексике// Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Язык русской культуры, 1996. – С.36-37.
7. Колмакова Т.И. Феминизм как современная социально-политическая теория: Автореферат канд. полит. наук. – М., 1991.- 17.
8. Малышева М.М. Современный патриархат. Социально-экономическое эссе. – М.: Academia, 2001. – С.286.
9. Пол. Гендер. Культура. – М.: РГГУ, 1999. – С. 15.
10. Преображение. Русский феминистский журнал. – 1995. – № 3. – С. 14, 38.
11. Пушкарева Н. Гендерные исследования и исторические науки// Гендерные исследования. -1999. – №3. – С. 166-186.
12. Скляревская Г.Н. Реальный и ирреальный мир в толковом словаре (к вопросу о прагматическом компоненте слова)// Семантика и коммуникация. Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания. – Вып.4. – СПб: Издательство СПб университета, 1996. – С.68-80.
13. Словарь гендерных терминов/ Под ред. А.А. Денисовой. – М.: Информация-XXI век, 2002. – 256 с.
14. Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 1997. – С. 73,120.
15. Стернин И.А. Лексическое значение и энциклопедическое знание//Аспекты лексического значения. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1982. – С. 16.
16. Успенская В.И. Феминизм до феминизма: идеи в защиту прав женщин в истории европейской социальной мысли XV – XVIII в.в.// Гендерный калейдоскоп. – М.: Academia, 2001. – С. 77.
17. Феминизм: перспективы социального знания. – М.: АН России, 1992. – С. 9.
18. Феминизм: проза, мемуары, письма, эссе. – М.: Прогресс, 1992. – С.5.
19. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 55.
20. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. -- М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 204.
21. Ярская-Смирнова Е. Возникновение и развитие гендерных исследований в США и Западной Европе// Введение в гендерные исследования. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. – Ч. I. – С. 17-48.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

БЭС – Большой энциклопедический словарь

СЭС – Советский энциклопедический словарь
РЭС – Российский энциклопедический словарь
БТСС – Большой толковый социологический словарь
ГИ – гендерные исследования
ОСНМ – 50/50: Опыт словаря нового мышления
ЭК – Энциклопедия. Культурология XX век
СГТ -- Словарь гендерных терминов
СИС – Словарь иностранных слов
МАС – Словарь русского языка в 4-х т.
БАС – Словарь современного русского литературного языка
Ушаков – Толковый словарь русского языка под редакцией Д.Н. Ушакова, 1935- 40
Ожегов, Шведова, 1998 – С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского язык а, 1998
КСКТ – Краткий словарь когнитивных терминов

РОЗДІЛ IV.
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ МОРФЕМІКИ ТА ДЕРИВАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Инесса Аникина (Умань)

МОТИВАЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ПРОИЗВОДНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЛИЦ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ЖИВОТНОВОДСТВОМ, В ПАМЯТНИКАХ РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПЕРИОДА

Изучение словарного состава русского языка в синхронном и диахронном аспектах позволяет выделить не только общее и специфическое в лексике, но и определить источники и пути ее формирования, а также предусматривает рассмотрение лексической структуры языка как системы. Исторической лексикологии посвящено значительное количество исследований. Проблемами истории русского языка занимались известные языковеды Белоусова А.С., Волков С.С., Горпинич В.А., Закупра Ж.А., Кровицкая О.В., Котков С.И. и другие. Однако словарный состав русского языка XVII века остается недостаточно изученным, что и обусловило выбор темы исследования.

В процессе становления номинативной системы русского языка XVII века семантическая категория лица находит своё выражение при помощи различных способов номинации, среди которых суффиксация и образование составных наименований являются одними из наиболее типичных.

В нашей статье мы обратились к мотивационной стороне производных наименований со значением лиц, занимающихся животноводством.

Значительную их часть представляют суффиксальные наименования со значением лица.

Имена лиц на -никъ/-льникъ. Суффикс -никъ является одним из самых продуктивных словообразовательных средств в русском языке XVII вв., действующих в сфере номинации лица. Исследователями отмечается лишь небольшое сокращение личных имен на -никъ в старорусский период вследствие активизации суффикса -щикъ/-чикъ и замещения их параллельными наименованиями (Азарх 1984, 100; Хохлачева 1974, 25). Производные на -никъ образованы от имен существительных и глаголов.

Отсубстантивные наименования в основном мотивированы различными объектными признаками. К наименованиям с мотивационным признаком «предмет должностного ведения, объект управления» близка небольшая группа слов на -никъ, мотивированная предметом опеки, ухаживания. Их семантико-синтаксическая мотивационная модель (далее ССММ) – «лицо-субъект + предикат действия + объект опеки». Выражаемое словообразовательное значение этих единиц – «тот, кто ухаживает за кем-либо, названным производящей основой». Конкретными предикатами являются глаголы ***ухаживать, пасти, присматривать***. Например, *велЬблудникъ* «тот, кто ухаживает за верблюдами», *воловникъ* «тот, кто ухаживает за волами», *гусятникъ* «тот, кто пасет гусей», *зверникъ* «тот, кто присматривает за зверями, служитель зверинца», *медвЬдникъ* «тот, кто присматривает за медведями», *овечникъ* «тот, кто пасет овец», *ястрябникъ* «тот, кто ухаживает за ястребами».

Признаком «объект приложения действия, предмет занятий, профессиональной деятельности» мотивированы наименования, возникшие на базе ССММ «лицо-субъект + предикат действия + объект воздействия». Словообразовательное значение этой группы производных слов – «тот, кто воздействует на предмет, названный производящей основой». Поскольку характер предмета, подвергающегося воздействию, может быть довольно разнообразным, более детальное дифференцирование мотиваций этой группы наименований возможно лишь с учетом конкретных предикатов. Наиболее распространенным из них является глагол ***обрабатывать***. На-

пример: *бобровникъ* «тот, кто обрабатывает бобровые шкуры», *лисичникъ* «тот, кто обрабатывает лисьи шкурки», *медвѣдникъ* «тот, кто обрабатывает медвежьи шкуры».

Необходимо отметить, что нередко в отсубстантивных наименованиях, различающихся мотивационными основами и лексическими значениями, происходит совпадение форм (омонимия). Чаще всего оно возникает при мотивации наименований лиц по продукту профессиональной деятельности и по предмету торговли. Реже совпадают формы наименований, мотивированных объектом присвоения, объектом приложения действия: *бобровникъ* – «тот, кто ловит бобров», и «тот, кто обрабатывает бобровые шкуры».

Отглагольные наименования лиц с суффиксом -никъ мотивированы действиями лица и испытываемыми им состояниями. Производные, мотивированные действиями, совершаемыми именуемым лицом, образованы по ССММ «лицо-субъект + предикат действия». В них реализуется словообразовательное значение «тот, кто совершает действие, названное производящей основой». Например: *водильникъ* «тот, кто водит медведя».

Проанализированный нами материал показывает, что большинство наименований лиц на -никъ мотивировано объектом действия, а также действием именуемого лица. Лишь незначительная часть наименований мотивирована обстоятельствами действия.

Отсубстантивные номинации лиц на -никъ частотнее отглагольных. Видимо, это объясняется тем, что они способны передать большее количество смысловых отношений. О том же говорит и разнообразие мотивационных моделей, представляющих отсубстантивные наименования.

Имена лиц на -щикъ/-чикъ, льщикъ. Исследователями отмечается высокая словообразовательная активность суффиксов -щикъ/-чикъ, -льщикъ.

Имена лиц на -щикъ/-чикъ, -льщикъ так же, как и имена лиц на -никъ, преимущественно отыменного типа, отглагольных наименований значительно меньше. Отыменные наименования лиц на -щикъ/-чикъ мотивированы объектными и обстоятельственными признаками.

Небольшая группа слов на -щикъ/-чикъ мотивирована предметом опеки, ухаживания. Их ССММ – «лицо-субъект + предикат действия + объект опеки». Словообразовательное значение этих единиц – «тот, кто ухаживает за кем-либо, названным производящей основой». Конкретными предикатами являются глаголы ***ухаживать, пасти, присматривать.*** Например: *лебедчикъ* «тот, кто ухаживает за лебедями», *отарщикъ* «тот, кто пасет отару».

Наименования, мотивированные признаком «объект присвоения», образованы по ССММ «лицо-субъект + предикат действия + объект присвоения». В производных номинациях реализуется словообразовательное значение «тот, кто присваивает предметы, названные производящей основой». Конкретные предикаты – ловить, собирать. Например: *бобровщикъ* «тот, кто ловит бобров», *звѣровщикъ* «тот, кто ловит зверей».

Признаком «объект приложения действия» мотивированы наименования, возникшие на основе семантико-синтаксической мотивационной модели «лицо-субъект + предикат действия + объект воздействия». Словообразовательное значение этой группы производных слов – «тот, кто воздействует на предмет, названный производящей основой». Конкретных предикатов может быть множество, поскольку разнообразен сам характер воздействия на предмет и разнообразны объекты воздействия. Например: *бобровщикъ* «тот, кто обрабатывает бобровые шкуры».

Имена лиц на –арь. Наименования лиц на -арь образованы от субстантивных и, реже, глагольных основ. В рассмотренном материале они мотивированы объектами.

Наименования, мотивированные предметом торговли, образованы по ССММ «лицо-субъект + предикат действия + предмет торговли». В них реализуется словообразовательное значение «тот, кто торгует чем-либо, названным производящей основой». Конкретными предикатами являются слова ***продавать, торговать***. Например: *говядарь* «тот, кто торгует скотом».

Группа производных слов на –арь, мотивированная предметом опеки, ухаживания, образована по ССММ «лицо-субъект + предикат действия + объект опеки». Словообразовательное значение этих единиц – «тот, кто ухаживает за чем либо, названным производящей основой». Конкретными предикатами являются глаголы ***ухаживать, пасти***. Например: *говядарь* «тот, кто ухаживает за коровами, *гусарь* «тот, кто пасет гусей», *краварь* «тот, кто пасет коров», *кра-*

гуярь «тот, кто ухаживает за крагуями (ястребами)», *овчаръ* «тот, кто ухаживает за овцами», *ослярь* «тот, кто ухаживает за ослами», *скотарь* «тот,» кто ухаживает за скотом».

Имена лиц на –ецъ. Наименования лиц на -ецъ образованы от основы глагола. Номинации, мотивированные действиями, совершаемыми именуемым лицом, образованы по ССММ «лицо-субъект + предикат действия». В них реализуется словообразовательное значение – «тот, кто совершает действие, названное производящей основой». Например: *доилецъ* «тот, кто доит».

Имена лиц на –тель. Наименования лиц на -тель образованы только от глагольных основ и мотивированы предикативными признаками.

Семантический признак «действие, совершаемое именуемым лицом» лежит в основе производных слов, образованных по семантако-синтаксической мотивационной модели «лицо-субъект + предикат действия». В них реализуется словообразовательное значение «тот, кто совершает действие, названное производящей основой». Например: *конедержатель* «тот, кто держит лошадей», *паствитель* «тот, кто пасет животных».

Имена лиц на –ухъ. Производные наименования лиц на –ухъ образованы от имен существительных и мотивированы объектным признаком – предметом опеки. Их ССММ – «лицо-субъект + предикат действия + объект опеки». Реализуемое словообразовательное значение – «тот, кто ухаживает за животными, названными производящей основой». Конкретные предикаты – ***ухаживать, пасти, присматривать***. Например: *волухъ* «тот, кто пасёт волов», *конюхъ* «тот, кто ухаживает за конями», *овчухъ* «тот, кто ухажавает за овцами», *пастухъ* «тот, кто пасет скот».

Составные наименования со значением лица. Большой пласт производной лексики со значением лица в исследованном материале занимают составные наименования.

Составные наименования со значением лица могут обозначать профессиональную принадлежность, род занятий. Например: *конский мастеръ* «тот, кто следит за лошадьми, лечит их», *отарный человек* «тот, кто обслуживает табуны лошадей», *коровий пастух* «тот, кто пасет коров».

В результате анализа выделены семантико-синтаксические мотивационные основы имен лиц, занимающихся животноводством, выявлены объектные, обстоятельственные и предикативные мотивирующие признаки, а также конкретные словесные предикаты, непосредственно влияющее на формирование семантики производного наименования.

В статье рассмотрены как продуктивные суффиксальные средства, участвующие в образовании номинаций со значением лица (-никъ/-льникъ, -щикъ/-чикъ, -ецъ, -тель), так и малопродуктивные (-арь, -ухъ).

Анализ тридцати двух суффиксальных и составных наименований позволил определить номинативный потенциал исследованных языковых средств названий лица, показать их специализацию по отдельным семантическим мотивирующим признакам.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются мотивационные основы производных наименований со значением лиц, занимающихся животноводством, в памятниках русской письменности национального периода. В ходе анализа выделены семантико-синтаксические мотивационные основы имен лиц, рассмотрены как продуктивные, так и малопродуктивные языковые средства, участвующие в образовании номинаций со значением лиц, занимающихся животноводством.

The article deals with the motivational stems of derivative names with the meaning of persons, engaged in cattle-breeding in ancient Russian literature. The author singles out productive and low-productive linguistic means, which are taking part in the formation of nominations with the meaning of persons, engaged in cattle-breeding.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азарх Ю.С. Словообразование и формирование существительных в истории русского языка. – М.: Наука, 1984.

2. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М., 1958.

3. Словарь русского языка XI-XVIIвв. – Вып. 1-18. –М. 1975-1992.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т.1-3. –М., 1986.
5. Хохлачева В.Н. Словообразование существительных со значением лица // Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV-XVII вв. – М., 1974.
6. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М., 1973. –280 с.

Оксана Антоненко (Київ)

СЛОВОТВІРНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЗВ ДІЯЧІВ З ФОРМАНТАМИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ У ЧЕСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У системі слов'янського словотвору значне місце займають іменники на позначення діячів. Категорія nomina agentis є живою й продуктивною на всіх етапах розвитку слов'янських мов, відрізняється внутрішньою динамікою, поповнюється новоутвореннями. Методи та прийоми дослідження, апробовані на матеріалі назв діячів, можуть ефективно використовуватися для опису інших деривaційних систем.

Одним із перших визначення поняття nomina agentis дав представник так званої семантичної концепції К.Бругманн, який зараховував до цієї групи насамперед іменники на позначення живих істот, які виконують певну діяльність [Brugmann, 1906:608]. На це визначення безпосередньо спирається В.А.Богородицький [Богородицький, 1935: 143-145], який виокремлює назви діячів в особливий, самостійний варіант категорії назв осіб. Обидва автори дотримувалися думки, що до категорії nomina agentis належать назви як від дієслівних, так і від іменних основ. Уперше на морфологічну структуру дериватів звернув увагу А.Лескін та виокремив нову категорію – так звані nomina professionalis [Leskien, 1919: 74-75]. У чеській лінгвістичній літературі концепцію Лескіна розвинув Ф.Травнічек, який розрізняв імена діячів, що позначають насамперед особу, котра є діячем чи носієм дії, вираженої твірним словом, та назви діячів за професією, заняттям, похідні, як правило, від іменника [Trávníček, 1951: 316, 295].

Наведені погляди були пізніше модифіковані та розвинені у теорії М.Докуліла, який розрізняє девербативи та десубстантиви [Dokulil, 1956:59], та вводить в науковий обіг термін nomina actoris для десубстантивів. У чеській мові девербативні номінації дістали назву «jména činitelů» (nomina agentis), а десубстантивні – «jména konatelská» (nomina actoris). Назви термінів подаємо за текстом колективної праці чеських лінгвістів «Tvoření slov v češtině. Odvozování podstatných jmen» за редакцією М.Докуліла, Фр.Данеша та Я.Кухаржа. У російській версії змісту цієї праці терміни перекладаються як «имена производителя действия» та «имена носителя активного воздействия на предмет» відповідно. У свою чергу «Словарь славянской лингвистической терминологии» дає такі українські відповідники до вище наведених термінів – «назви діячів» та «назви виконавців».

У чеській мові одним із найбільших доробків у дослідженні словотвірної будови цієї групи іменників є розділ колективної монографії «Tvoření slov v češtině» за редакцією М. Докуліла, Фр.Данеша і Я.Кухаржа. В українському мовознавстві традиційно не проводять чіткої межі між іменниками на позначення осіб за діяльністю девербативного та десубстантивного походження. У монографії І.І.Ковалика «Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами» словотвір іменників розряду агентивних і професійних назв подається в одному розділі. Типи на позначення агентивних та професійних назв поєднуються в одну словотвірну категорію на тій підставі, «що між ними не завжди наявне чітке розмежування» [Ковалик, 1958: 26]. Автор розглядає віддієслівні, відіменникові та відприкметникові словотвірні типи з оригінальними слов'янськими та іншомовними суфіксами.

У нашому викладі висвітлюємо основні етапи зіставного дослідження словотвірної системи чеської та української мови на матеріалі словотвірних типів категорії діячів з формантами іншомовного походження: ч. -ant (-ent) / укр. -ант/-янт, ч. -ér (-er), -ír (-ýr) / укр. -ир, ч. -ist-a / укр. -ист/-іст, ч. -or (-tor) / укр. -ор/-тор. У слов'янській філології вже створені зіставні

граматики російської і чеської мов, російської і білоруської, болгарської і польської мов. На жаль, зіставному вивченню чеської та української мов приділялося зовсім мало уваги. У галузі словотвору зіставному аналізу цих мов із залученням російського матеріалу присвячена лише одна монографія чеської богемістики Р.Шішкової [Šišková, 1973], хоча дані про словотвірну категорію діячів у чеській мові залучалися до робіт із порівняльно-історичного та типологічного вивчення слов'янських мов [А.Вайан, 1952; А.Мейе, 1951; І.І.Ковалик, 1958; І.Лєков, 1958; В.В.Лопатін, І.С.Улуханов, 1979; Т.І.Вендіна, 1990].

Словотвірний тип з формантом -ant (-ent) / -ант (-янт) представлений у чеській та українській мовах словами-інтернаціоналізмами. Утворення від основ слов'янського походження є рідкістю. При визначенні дієслівного чи іменникового характеру твірних основ іноді виникають сумніви. Як віддієслівні ми кваліфікуємо ті деривати, для яких існують у сучасній мові відповідні дієслова чи віддієслівні іменники. Характер початкової основи у мові-джерелі запозичення тут до уваги не беремо, бо це питання виходить за межі слов'янських мов. Назви, для яких відсутні у сучасних мовах твірні основи, вважаємо непохідними. Матеріали нашої картотеки, укладеної за чеським та українськими лексикографічними джерелами, містять багато лексем, які є непохідними в українській мові, але похідними у чеській завдяки тому, що ця мова поряд з іменником запозичила відповідне дієслово. Наприклад, *adjutant* < *adjustovat* – *ад'ютант, aspirant* < *aspirovat* – *аспірант, optant* <*optovati* – *оптант, recipient* < *recipovat* – *реципієнт*. Картотека нараховує цілком 53 чеських та 36 українських одиниць.

Іменники цього типу походять переважно від латинських дієслів і позначають осіб, які виконують функції у суспільстві чи беруть участь у певній акції, але у чеській мові ці номінації інколи також позначають особу за діяльністю, яка тлумачиться як її властивість (пор. *buzerant, vztekant, biflant*). В українській частині картотеки слова з подібним значенням не зафіксовані.

Імена діячів з формантом –ent є варіантом назв діячів на -ant. З точки зору латинської мови тут йдеться про розрізнення дієслів на -are та інших (на -ere -ire). На матеріалі сучасної чеської мови ми не можемо розрізнити, який слід вживати формант -ant чи -ent, але у випадках, де поряд з твірним дієсловом присутній віддієслівний іменник, спостерігаємо закономірність кореспонденції форманта -ant з відповідним віддієслівним іменником на -ace та форманта -ent (-ient, -uent) з формантом віддієслівного іменника на -ce (після приголосного варіанти -ice, -uce), наприклад, *akceptant (akceptovat, akceptace), inzerent (inzerovat, inzerce), expedient (expedovat, expedice)*. В українській мові вибір суфікса –ант чи –ент не диктується причинами фонетичного характеру, проте українська мова зберігає російське оформлення цих назв [СУЛМ, 1979: 65].

Варіант -ient представлений у словах *expedient* < *expedovat, koncipient* < *koncipovat, recipient* < *recipovat*; варіант –iant засвідчений лише в одній лексемі *denunciant* < *denuncovat*; іменники *mudrlant* < *mudrovat, vzteklant* < *vztekat se* утворені за допомогою форманта –lant.

Мотивовані номінації, що позначають особу, яка виконує ідентичну дію чи є представником однієї професії, у різних мовах можуть бути утворені від основ різних морфологічних класів. При зіставленні морфологічної будови назв діячів були зафіксовані такі типи відповідників до похідної назви діяча:

а) похідний девербативний іменник із основою інтернаціонального походження (*dirigent – дирігент, konkurent – конкуренті*);

б) похідний іменник, утворений від дієслівної основи слов'янського походження (*adoptant – усиновитель, mlsant – ласун, denunciant – доносчик; презентант – předkladatel*);

в) похідному іменнику, утвореному від дієслівної твірної основи слов'янського походження, відповідає за значенням похідний девербативний іменник також із слов'янською основою (*vzteklant – шаленець*);

г) похідному іменнику, утвореному від дієслівної основи, відповідає за значенням іменник, утворений від ад'єктивної основи (*mudrlant – розумник*);

д) похідному іменнику, утвореному від дієслівної основи, відповідає за значенням складний іменник (*mlsant – ласолюб*);

У зв'язку з тим, що переважну більшість іменників цього типу як у чеській, так і в українській мовах становлять інтернаціональні назви, то деривати мають, як правило, тотожну

семантичну структуру. Хоча й тут зустрічаємося з випадками, коли в основу номінації покладені синонімічні ознаки (пор. *demonstrant – маніфестант, exulant – емігрант*). У випадках, коли твірна основа має слов'янське походження, семантика може залишатися тотожною, тобто йдеться про дослівний переклад (пор. *denunciant – донощик*), чи звужуватися (пор. *adoptant – усиновитель*).

Іменники цього словотвірного типу походять від дієслів переважно іншомовного походження з суфіксом -ova- у чеській (*adoptant – adoptovat, adresant – adresovat, asimilant – asimilovat, aspirant – aspirovat)* та -ува- в українській (*проектант – проектувати, консультант – консультувати, рецензент – рецензувати*) мовах.

У деяких дериватів відсутнє мотивуюче дієслово, але наявний віддієслівний іменник, який виступає єдиною мотивацією: *flagelant* «прибічник аскетичного релігійного напрямку, що проголошує самобичування виявом каяття» – *flagelace* «самобичування», *aspirant – aspirace.* Слід зауважити, що деякі іменники на -асе / -ація лексикалізувалися, втратили початкове віддієслівне значення і набули предметного сенсу, тому їхні похідні ми не вважаємо за можливе відносити до віддієслівного типу особових назв. Хоча у чеській мові слово *disertace* поряд із предметним значенням „наукова робота» тлумачиться також як «наукова дискусія, обговорення» (*vědecká rozprava, vědecké pojednání*), дериват *disertant* розглядаємо як відіменникову назву – «kdo pracuje na disertaci». У сучасній українській мові історично віддієслівний іменник *дисертація* має предметне значення «наукова робота, яку захищають на вченій раді наукової установи для одержання вченого ступеня», тому похідну назву *дисертант* зараховуємо до відіменникового типу особових назв.

Якщо утворення на -ant, що походять від латинських основ, мають завжди виняткова понятєвий та термінологічний характер (найчастіше це юридичні терміни), то зовсім іншу ситуацію спостерігаємо у похідних від німецьких чи германських основ. Наприклад, якщо іменник з основою німецького походження *liferant* є цілком емоційно нейтральним, то назва *biflant* має експресивний відтінок і належить до сленгу (пор. емоційно нейтральний словотвірний варіант цієї назви зі слов'янським суфіксом *bifl-oun*). Слід зазначити, що у більшості випадків мотивуючі дієслова чи віддієслівні іменники вже мають експресивне забарвлення, але поєднання німецької основи з формантом, виділеним з латинських слів, це забарвлення значно підсилює.

Ще виразніше проявляється несумісність між звуковим характером основи та форманта у тих утвореннях, де основою служить слово чеського походження. Гротескність цих гібридних номінацій підкреслюється також і їхньою невеликою кількістю. З матеріалів нашої картотеки можемо навести ексцерпти *mlsant, truhlant, slabikant, parchant, pracant, sekant.*

Імена діячів, що утворені за допомогою форманта чес. -ér / укр. -ер та його варіантів, запозичені безпосередньо з французької чи англійської мов або через посередництво німецької мови. Дуже рідко засвідчені випадки утворення подібних похідних від твірних основ слов'янського походження. Іменники цього типу позначають, як правило, особи за сучасними видами професій (*konstruktér bonitér narkotizér; монтер, дисконтер*), що не мають давньої традиції, рідко також позначають особи за схильністю до певної діяльності (*sabotér, provokatér; фразер*). Наша картотека нараховує 30 чеських та 26 українських одиниць.

Чеські форманти -ér та -er відрізняються лише тривалістю голосного, а семантично є дуже близькими. Варіант -tér з субваріантами -atér, -itér присутній у кількох назвах: *dekoratér, instalatér, konstruktér.* Варіанти -(i)sér, ionér, –iér зустрічаються лише в поодиноких прикладах: *režisér, konfekcionér, financiér.* Споріднений непродуктивний формант -ír, що має графічний варіант -ýr, альтернативно утворює іменники: *lakýr < lakovat, razír < razírovat, tapecír < tapecírovat.*

В українській мові варіант -ир зустрічається лише в кількох словах нашої картотеки: *бомбардир, командир.*

При зіставленні морфологічної будови назв діячів у чеській та українській мовах були зафіксовані такі типи відповідності:

а) мотивованому іменнику, утвореному від дієслівної основи, відповідає за значенням мотивований іменник, утворений від іменникової основи. Так, чеському іменнику *eskamotér* від дієслова *eskamotovat* відповідає за значенням українська назва *фокусник*, утворена від іменника *фокус*. У парі слів *frizér – перукар* український дериват має десубстантивне походження у той час, як чеська назва мотивується дієсловом *frizírovat*.

б) запозиченому деривату зі словотворчим формантом неслов'янського походження відповідає похідна назва із твірною основою та словотворчим формантом неслов'янського походження (*suflér – суфлер, trenér – тренер, žonglér – жонглер, maskér – гример*).

в) запозиченому деривату із словотворчим формантом неслов'янського походження відповідає похідна назва з ідентичною твірною основою та формантом слов'янського походження (*asfaltér – асфальтник, šifrér – шифрувальник, smaltér – емалювальник*).

г) деривату із твірною основою та словотворчим формантом іншомовного походження відповідає похідна назва з питомою слов'янською основою та формантом (*debatér – суперечник, bonitér – оцінювач*).

д) питомому мотивованому іменнику, утвореному від дієслівної основи, відповідає за значенням немотивований іменник (*mixér – бармен, štukatér – штукатур, dezertér – дезертир*).

е) однослівній номінації відповідає складна назва чи словосполучення (*aranžér – художник-оформлювач, operatér – лікар-хірург; reproduktér – художник, який виконує копію; hazardér – азартна, здатна на ризик людина; відчайдушна людина*).

Майже всі назви цього словотвірного типу утворені від дієслів на -ovat (62 ексцерпти): *instalovat – instalatér, koštovat – koštér, apretovat – apretér, aranžovat – aranžér, asfaltovat – asfaltér, debatovat – debatér*); два ексцерпти походять від примарного кореня на -írovat: *masér* (*masírovat* та *masáž*; *kdo provozuje masérství*), *frizér* (*frizírovat* та *frizúra*, пор. синоніми *vlásenkář, kadeřník, holič*); один ексцерпт походить від дієслова на -it (*marodér < marodit*).

Більшість українських назв також утворено від дієслів на -ува- (23 лексеми): *боксувати – боксер, тренувати – тренер, жонглювати – жонглер*. Лише чотири деривати походять від основ дієслів на -ірува-, -ірува-: *суфлірувати – суфлер, режисирувати – режисер, гравірувати – гравер, лідирувати – лідер*. Словотворчий формант в обох мовах приєднується до усіченої основи.

Багато іменників на -er, які за семантикою належать до назв осіб за видом діяльності, не мають твірної бази, оскільки мотивуюче дієслово чи іменник не були запозичені чеською мовою чи вже вийшли з ужитку (*frajer, arbiter, akušér*).

Другорядну функцію в утворенні назв іноземного походження виконує формант чес. -ist-a / укр. -ист / -іст. Стосунок більшості дериватів до дієслова чи іменника дієслівного походження, якщо таке наявне, є вторинним по відношенню до основної мотивації за посередництвом іменника недієслівного походження. Картотека містить 12 чеських та 9 українських дериватів.

У чеській мові поряд з основною формою форманта функціонує варіант -lista, який приєднується до твірної основи слов'янського походження (*kopálista < kop-at*).

Лише в окремих випадках зв'язок із дієсловом чи іменником дієслівного походження має істотне значення. До цієї групи належать слова: *fakturista* (*fakturovat, faktura*), *inkasista* (*inkasovat, inkaso*), *interviewista* (*interviewovat*), *propagandista* (*kdo dělá něčemu propagandu*).

Іменники, що мотивовані іменником недієслівного походження і належать до категорії імен виконавців чи до категорії назв за приналежністю, можуть інколи мати паралельну, другорядну, мотивацію дієсловом: чес. *parodista* (*parodie, parodovat*), *sekundista* (*sekund, sekundovat*), *telegrafista* (*telegraf, telegrafovat*), *telefonista* (*telefon, telefonovat*); укр. *пропагандист (пропаганда, пропагувати,), телеграфіст (телеграф, телеграфувати)*.

У випадку другорядної мотивації дієсловом, йдеться, як правило, про дієслова з суфіксом -ova- / -ува-. За твірну основу береться дієслівна первісна основа (*styl-izovat > styl-ista; ідеал-ізувати > ідеал-іст*) чи розширена частинами морфем -iz/s- / -із/с основа (*styl/iz/s/ta; ідеал/із/с/т*).

Іменники словотвірного типу на ч. -or (-tor, -átor, -itor) / укр. -ор (-тор, -атор, -итор) позначають особу за професією (ч. *mechanizátor, restaurátor, likvidátor;* укр. *цензор, експедитор,*

ілюстратор, коментатор), приналежністю до певного соціального стану чи ідеологічного напраямку (ч. *exploatátor, germanizátor, diktátor;* укр. *колонізатор, конспіратор, полонізатор*), певною схильністю чи рисою характеру (ч. *mystifikátor, dramatizátor*; укр. *ідеалізатор, вульгаризатор, драматизатор*). В обох мовах словотворчий формант приєднується майже виключно до основ неслов'янського походження. Лише декілька назв утворено від слов'янської основи (укр. *українізатор, полонізатор*; ч. *ukrajinizátor, polonizátor*).

Як і в попередніх словотвірних типах із суфіксами неслов'янського походження, як віддієслівні кваліфікуємо лише ті деривати, які мають співвідносні дієслова у сучасних мовах. Нерідко в одній із мов дериват має твірне дієслово та співвідносний іменник, а у мові-відповіднику іменник із тотожною основою та суфіксом співвідноситься лише з іменником, оскільки відповідне дієслово відсутнє. Наприклад, слова *exekutor – екзекутор* з точки зору словотвірного аналізу не є тотожними, оскільки у той час, як у чеській мові цей дериват мотивується дієсловом *exekvovat* «виконувати екзекуцію», в українській мові з цією назвою співвідноситься лише іменник *екзекуція*.

У межах цього словотвірного типу також зустрічаємося з випадками, коли у мові перекладу за наявності дієслова відсутня однослівна віддієслівна назва на позначення певного діяча. Так, наприклад, в українській мові відсутній однослівний відповідник до чеської назви *dokumentátor* «спеціаліст у документації, той, хто документує», хоча словник подає співвідносне дієслово *документувати*, тобто йдеться про нереалізовану з певних причин словотворчу потенцію ланцюга «дієслово – особа за ознакою дії, названої дієсловом». Подібне явище спостерігаємо також на матеріалі чеських одиниць. У чеській мові українському слову іншомовного походження *уніфікатор* відповідає назва слов'янського походження *sjednocovatel*, хоча чеський тлумачний словник подає співвідносне дієслово *unifikovat* та віддієслівний іменник *unifikace*.

Картотека нараховує 88 чеських та 79 українських дериватів.

В обох мовах деривати цього словотвірного типу утворюються поряд із вихідною формою форманта -or / -ор також за допомогою варіантів -tor / -тор, -átor / -атор, -itor / -итор, -otor, -iátor, які відрізняються різним ступенем активності.

Основна форма цього форманта ч. -or / укр. -ор є мало поширеною як в українській, так і у чеській мовах. Наша картотека нараховує лише кілька похідних назв із цим суфіксом (ч. *cenzor, defenzor, investor, kontrolor, agresor;* укр. *кредитор, інспектор, диктор*). Декілька дериватів цього типу утворені за допомогою варіанта -tor. Переважно ці назви мотивуються як дієсловом, так і віддієслівним іменником. Процес словотворення супроводжується чергуваннями голосних та приголосних: *dezinfektor – dezinfikovat, dezinfekce, direktor – dirigovat, excerptor – excerpovat, exekutor – exekvovat, perzekutor – perzekvovat.* В українській частині картотеки засвідчені лише дві лексеми з варіантом –тор: *репетитор, експедитор.*

Найбільшою кількістю назв репрезентований варіант -átor: *uzurpátor, polonizátor, realizátor, recitátor, reformátor, renovátor, taxátor.* В українській мові цей варіант є також лідером за кількістю утворених дериватів: *екзаменатор, експериментатор, експлуататор, фабрикатор, фальсифікатор, германізатор.*

Варіант -iátor виокремлюємо у словах *plagiátor – plagovat, denunciátor – denuncovat.* За допомогою варіанта -itor утворюються назви *expeditor – expedovat, speditor – spedice, editor – edice, inkvizitor – inkvizice.*

З варіантом –otor зустрічаємося лише в іменнику *promotor* «професор, який вручає, присуджує академічний титул» у контексті твірного дієслова *promovat* «вручати диплом чи присуджувати академічний ступінь» та віддієслівного іменника *promoce* «акт вручення диплома, присудження наукового ступеня» .

Спостерігається тенденція приєднання варіанта -атор/-átor до усічених основ, які утворюють віддієслівні іменники на -ація/-ace, а варіанта -итор до основ, які утворюють дієслівні назви на -иція/-ice.

При зіставленні будови назв діячів у чеській та українській мовах були зафіксовані такі типи відповідності:

а) мотивованому іменнику, утвореному від дієслівної основи неслов'янського походження, відповідає за значенням мотивований іменник, утворений від дієслівної основи також неслов'янського походження. Так, українському іменнику *імпровізатор* < *імпровізувати* відповідає за значенням чеська девербативна номінація *improvizátor* з ідентичною твірною основою *improvizovati* та словотворчим формантом -átor іншомовного походження. У рідкісних випадках спостерігаємо утворення від ідентичної дієслівної основи іншомовного походження дериватів за допомогою різних словотворчих формантів (*декоратор – dekoratér*);

б) мотивованому іменнику, утвореному від дієслівної основи слов'янського походження, відповідає іменник, утворений від дієслівної основи також слов'янського походження (*ukrajinizátor* < *ukrajinizovat* – *українізатор* < *українізувати*, *polonizátor* < *polonizovat* – *полонізатор* < *полонізувати*);

в) мотивованому іменнику, утвореному від дієслівної основи неслов'янського походження, відповідає за значенням мотивований іменник, утворений від дієслівної основи слов'янського походження. Так, українському іменнику *дегустатор* < *дегустувати* відповідає за значенням чеська девербативна номінація *ochutnávač*, утворена на підставі дієслова слов'янського походження *ochutnávat* за допомогою форманта -tel. Подібні співвідношення спостерігаємо у парах слів *диктор – hlasatel, уніфікатор – sjednocovatel, адорáтор – прихильник*;

г) мотивованому іменнику, утвореному від дієслівної основи, відповідає за значенням немотивований іменник (*animátor – мультиплікатор, solicitátor – соліситор*);

д) у мові перекладу відсутня адекватна за значенням однослівна номінація, тому її значення передається за допомогою стійкого словосполучення чи описово (*verifikátor – той, хто підтверджує правильність чогось*; *dokumentátor – спеціаліст у документації*; *poetizátor – той, хто поетизує*).

В українській мові похідні утворюються виключно від дієслів недоконаного виду з суфіксом -ува-: *цензор* > *цензурувати, плагіатор* > *плагіювати, колонізатор* > *колонізувати, коментатор* > *коментувати.*

У чеській мові словотворчий формант приєднується до дієслівних основ недоконаного виду на -ovat: *administrátor – administrovat, adorátor – adorovat, agitátor – agitovat, citátor – citovat.* В обох мовах словотворчий формант приєднується до усіченої дієслівної основи.

Більшість дериватів цього типу співвідносяться як із дієсловом, так і з віддієслівним іменником на укр. -ція, -ація / чес. -ace. Так, інколи віддієслівний іменник є з формального боку ближчою і вірогіднішою твірною основою, ніж дієслово (ч. *cenzor – cenzurovati, cenze*; укр. *репетитор – репетирувати, репетиція*), хоча семантично дериват мотивується дієсловом. Проте переважно відношення твірного дієслова та іменника є формально рівнозначними (укр. *комбінатор – комбінувати, комбінація, декламатор – декламувати, декламація*), а семантичний критерій вказує на віддієслівне походження назви агента.

Певні деривати співвідносні лише з етимологічно віддієслівними іменниками: ч. *elektor – elekce, lektor – lekce, translátor – translace*; укр. *лектор – лекція, кооператор – кооперація.* Ці твірні іменників, що у мові-джерелі мають дієслівне значення, у слов'янських мовах переважно лексикалізувалися, втратили зв'язок із дієсловом і набули предметного значення, тому похідні від них оцінюємо як іменні деривати.

Низка слів, у яких ми можемо виділити словотворчий формант, не мають ні відповідного дієслова, ні віддієслівного іменника, хоча семантично їх можна віднести до назв діячів: ч. *ambasador, conquistador, kurátor, autor, doktor, pastor;* укр. *автор, доктор, пастор.*

Таким чином, зіставлення назв діячів у чеській та українській мовах на матеріалі словотвірних типів з формантами іншомовного походження було проведене за параметрами морфологічної, семантичної характеристики дериватів, структури твірної основи номінацій. Проведене дослідження свідчить, що переважна більшість номінацій у чеській та українській мові мотивується тотожними дієсловами іншомовного походження із суфіксами -ova- / -ува-, які у процесі творення відповідного іменника усікаються. Поряд з мотивацією дієсловом назви цієї групи часто мають альтернативну мотивацію іменником дії.

Для чеської мови, на відміну від української, характернішим є запозичення поряд з іменником і відповідного дієслова, що обумовлює наявність більшої кількості похідних назв, які в українській мові є непохідними. У чеській мові іменники цієї групи поряд зі стилістично нейтральними назвами на позначення особи за родом заняття, професією, можуть набувати емоційного забарвлення, переважно негативного, що досягається завдяки поєднанню іншомовного суфікса з основами слов'янського походження, і позначати людину за характерною для неї дією.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется словообразование и сфера функционирования имен существительных, обозначающих наименования деятелей с формантами иноязычного происхождения в чешском и украинском языках.

Проводится сопоставительный анализ по параметрам морфологической и семантической характеристик номинаций и структуры образующей основы.

The article deals with the word formation system of the names of agents with the suffixes of nonslavonic origin in the Czech and Ukrainian languages.

The morphological and semantic description of the nouns, the structure of the base word are parameters for the comparative analysis.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – Москва-Ленинград, 1935 (5-е издание).
2. Българско-полска съпоставителна граматика. – София, 1990.
3. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. – М., 1952.
4. Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. – М.: Наука, 1990. – 166 с.
5. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими: До IV з'їзду славістів. – Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 1958. – Ч. 1. – 151с.
6. Леков И. Словообразователни склонности на славянските езици. – София, 1958.
7. Лопатин В.В., Улуханов И.С. Сходства и различия в словообразовательных системах славянских языков. // Славянское языкознание. Доклады советской делегации на IX Международном съезде славистов. – М., 1983. – С. 169-184.
8. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.
9. Русская грамматика. – Praha, 1979. – 1144 с.
10. Словарь славянской лингвистической терминологии. – Praha: Academia, 1977.
11. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979.
12. Сопоставительное описание русского и белорусского языков: Морфология. – Минск, 1990. – 336 с.
13. Brugmann K. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Band II: Lehre von den Wortformen und ihrem Gebrauch. – Strassburg, 1906.
14. Dokulil M. Některé typy názvů osob podle činnosti v českém jazyce. – Naše řeč. – 1956, č.39. – S. 59-75.
15. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. 2.Odvozování podstatných jmen. – Praha, 1962.
16. Leskien A. Grammatik dek altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache. – Heildelberg, 1919.
17. Sławski F. Zarys słowotwórstwa praslowiańskiego // Słownik praslowiański. – Wroclaw etc.: Ossolineum, 1974-1976. – T. 1.
18. Šišková R. Sufixální derivace substantiv v ukrajinštině v porovnání s češtinou a ruštinou. // Studia z východoslovanské jazykovědy. Sbornik k 7. Mezinárodnímu sjezdu slavistů ve Varšavě. – Praha, 1973. – Str. 105-161.
19. Trávníček. F. Mluvnice spisovné češtiny. – Praha, 1951.

Роман Бачкур (Івано-Франківськ)

ДЕРИВАЦІЙНА НЕОДНОРІДНІСТЬ І ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗООНІМІВ, ФІТОНІМІВ

Актуальність сучасних дериватологічних досліджень визначається основоцентричним підходом до інтерпретації структурно-системної і функціональної організації словотвору, при якому засобом типологізації і класифікації є твірна основа. Одне з пріоритетних завдань

сучасної осноповоцентричної дериватології полягає у вичерпній і всебічній характеристиці словотвірної спроможності всіх можливих класів твірних слів, яка якнайповніше виявляється при аналізі їхніх словотвірних парадигм. Такі дослідження здебільшого проводяться на матеріалі окремих лексико-тематичних груп твірних слів. Членування лексичного матеріалу необхідне для полегшення його деривaційної обробки та інтерпретації, з одного боку, а також, з іншого, для виявлення тих типологічних характеристик, які є релевантними для словотворчих процесів.

Зооніми і фітоніми як лексико-тематичні групи слів були об'єктом лише поодиноких деривaційних студій у русистиці та україністиці, які ставили за мету дослідження їх словотворчої спроможності (Васильєва, 1981; Маркова, 1990; Мартинова, 1998; Микитин, 1993; Моргун, 1991; Моргун, 1998; Юсупова, 1980 та деякі ін.). Однак у цих та інших працях при класифікації найменувань рослин і тварин використовуються різні критерії, що не дає змоги адекватно описати деривaційну поведінку їхніх лексико-тематичних груп.

Вказані особливості деривaційного аналізу зоонімів та фітонімів зумовлюють актуальність нашого дослідження, метою якого є створення лінгвістичної типології українських назв рослин і тварин, в основі якої лежали б деривaційно релевантні чинники. Інакше кажучи, кінцевим призначенням такої типології найменувань представників флори і фауни повинно стати, з одного боку, виявлення словотвірно активних та пасивних груп аналізованої лексики, а з іншого, виявлення тих ознак і критеріїв, які стимулюють словотворчу спроможність твірних слів.

Поставлена мета передбачає розв'язання кількох завдань: а) окреслення критеріїв лінгвістичної типології українських зоонімів та фітонімів; б) характеристику словотворчо продуктивних та непродуктивних груп назв рослин та тварин; в) виявлення типологічних характеристик, котрі регулюють словотворчу активність твірних назв представників флори та фауни.

Тематичні групи назв рослин і тварин, на думку окремих дослідників, характеризуються «малим ступенем системності» [Васильєва, 1981: 28]. Такий висновок грунтується на спільній типологічній ознаці тематичних груп, у яких немає чітких семантичних відношень і зв'язків між лексемами. Як справедливо відзначено, зв'язки між словами в тематичних групах «будуються тільки на зовнішніх відношеннях між поняттями» [Філін, 1957: 529], тобто ці зв'язки грунтуються на позамовних факторах. Логічним видається нам припущення, що такі позамовні чинники відіграють певну роль у словотворчих процесах і, відповідно, позначаються на структурах словотвірних парадигм аналізованих класів твірних слів.

Екстралінгвальні біологічні характеристики склали основу для класифікації лексики на позначення представників флори і фауни у низці робіт, виконаних головно на матеріалі російської, рідше української, мов. Зокрема, досліджуючи лексико-семантичну і словотвірну структуру зоологічних назв (найменувань ссавців) сучасної української мови, О.Карабута відзначає, що «клас ссавців (звірів) є незвичайно великим, і назви одиниць цього класу також широкі і різноманітні» [Карабута, 1997: 9]. У зв'язку з цим дослідниця пропонує поділяти зоологічні найменування ссавців на шістнадцять груп відповідно до їхньої зоологічної класифікації за рядами: хижаки, парнокопитні, непарнокопитні, гризуни, зайцеподібні, примати, ластоногі, китоподібні, рукокрилі, комахоїдні, хоботні, сиреноподібні, неповнозубі і трубкозубі, ящери, однопрохідні, сумчасті.

Ієрархічну класифікацію зоологічних назв, яка грунтується на природному розрізненні тварин, запропонувала А.Моргун [Моргун, 1998]. До уваги береться не тільки належність тварини до певного ряду чи класу згідно з науковою зоологічною таксономією, а й інші характеристики тварин, зокрема, їхня приручeність людиною, поширеність / непоширеність на території носіїв мови, сфера проживання. Однак застосування цих параметрів непослідовне, не відбиває, на нашу думку, повно мірою природну класифікацію тварин. Скажімо, не знаходять свого відображення у підгрупі свійських тварин такі представники фауни, як бджола та шовковичний шовкопряд, які визнаються свійськими більшістю вчених [УРЕ, 1983: 60].

Л.Войтик виділяє дещо інші критерії класифікації назв фауни: 1) своєрідність

тваринного світу, який населяє дану територію; 2) практичну зацікавленість у використанні даної тварини в господарстві; 3) частоту, з якою ті чи інші тварини зустрічаються в навколишній природі. Використання цих критеріїв дозволило виокремити п'ять груп зоонімів: а) домашні робочі; б) домашні неробочі; в) дикі місцеві промислові; г) дикі місцеві непромислові; ґ) дикі екзотичні [Войтик, 1975].

Ще меншу кількість груп та підгруп у лексичній підсистемі зоологічних назв виділяє Н.Авіна. Вона розділяє всі зооніми на:

1) домашні тварини і птахи;

2) дикі тварини і птахи, а) які відіграють найбільш суттєву роль в житті людини або б) не відіграють такої ролі [Авіна, 1987]. Параметр «відіграє / не відіграє суттєву роль в житті людини» використовує і Н.Юсупова, вважаючи найважливішим для лінгвістики поділ назв тварин на свійських та диких [Юсупова, 1980]. Як сукупність трьох семантичних груп – домашніх тварин, диких тварин та екзотичних тварин – розглядає систему зоологічних назв І.Лебєдєва [Лебєдєва, 1985].

Порівняно менше праць присвячено характеристикам тематичних груп найменувань рослин, у яких розглядалися б принципи класифікацій ботанічних назв. Так, досліджуючи формування української ботанічної номенклатури, І.Сабадош структурує аналізований матеріал відповідно до біологічної класифікації – на роди, родини, класи, типи тощо [Сабадош, 1996: 5-6].

Такі ж головні принципи класифікації ботанічних номенів використовуються й при структурування тематичних груп назв рослин в російській мові: «Лексико-семантична група "фітонімів" об'єднує різноманітні підгрупи іменників, які позначають рослин: 1) дерева; 2) кущі; 3) злаки; 4) квіти; 5) трави; 6) гриби» [Цой, 1989: 109]. Автор справедливо відзначає, що «проблема фітонімів у лінгвістичній та лексикографічній літературі є однією із найменш висвітлених, незважаючи на те, що назви рослин становлять значний лексичний пласт іменників» [Цой, 1989: 109].

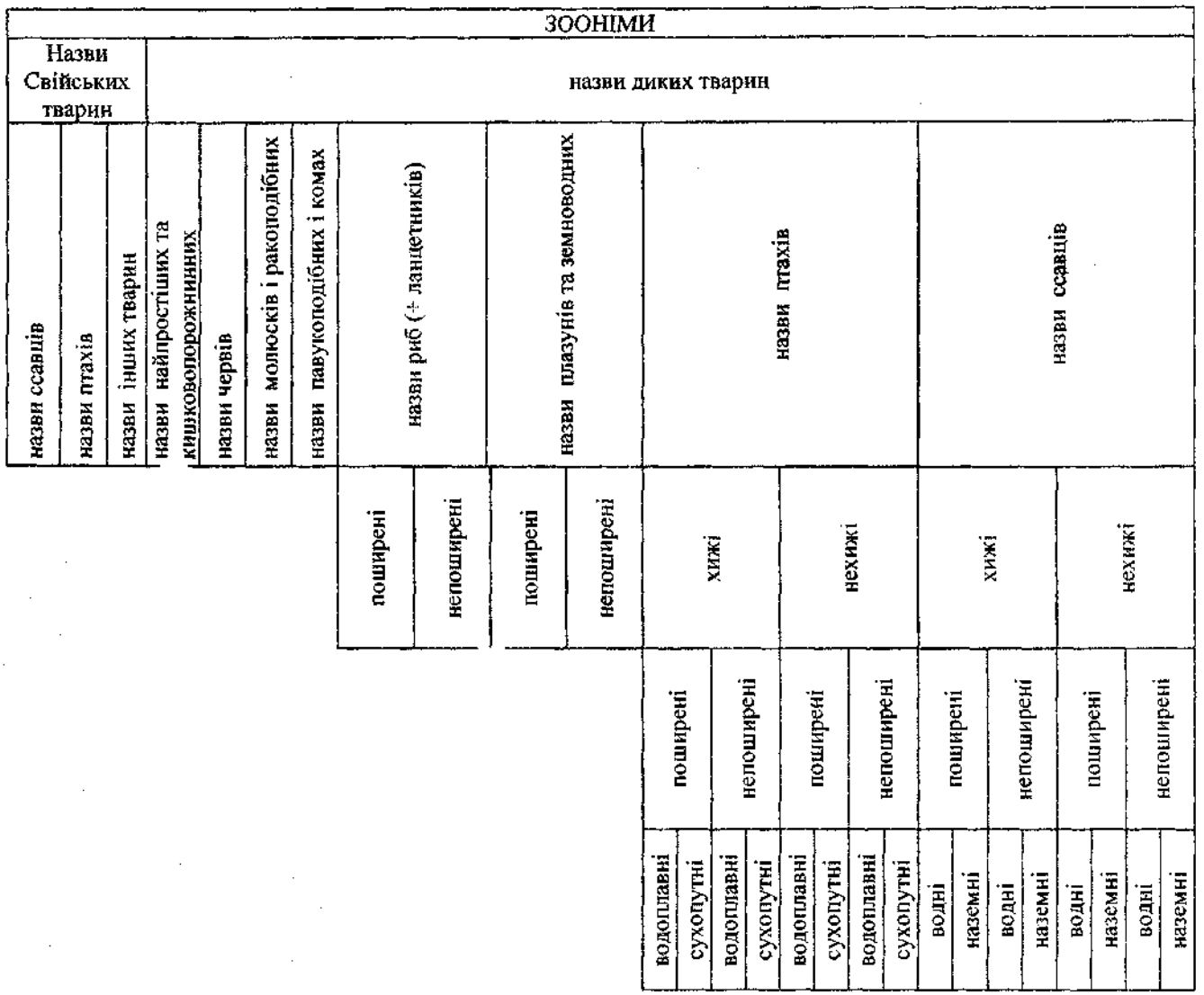
До речі, цей самий дослідник у іншій праці пропонує більш розлогу класифікацію *фітонімів, яка грунтується на природній класифікації денотатів. Так, пропонується виділяти такі групи найменувань рослинного світу: 1) рослини; 2) дерева; 3) злаки; 4) квіти; 5) овочі; 6)* плоди; 7) кущі; 8) трави [Цой, 1985].

Обидві класифікації викликають застереження, бо не мають єдиної основи, єдиного принципу, за яким фітоніми розподіляються на певні групи. Так, якщо брати за основну морфологічну характеристику рослини, то всі фітоніми належало б поділяти на назви дерев, кущів, трав та найпростіших рослинних організмів. Такі підгрупи, як «злаки», «квіти» та «гриби», виділяються за дещо іншими принципами. Водночас незрозумілими є такі назви підгруп, як «рослини» (адже усі фітоніми і є назвами рослин) та «плоди», назви яких, хоча й стосуються безпосередньо рослин, навряд чи належать до цієї тематичної групи.

Суперечливість існуючих лінгвістичних класифікацій назв рослин і тварин зумовлює потребу у виробленні чітких критеріїв і принципів розподілу фітонімів та зоонімів на групи. Таке чітке групування необхідне з кількох причин. По-перше, спрощує й полегшує лінгвістичну обробку матеріалу, а, по-друге, дозволяє простежити, наскільки однаково чи відмінно назви тварин і рослин різних підгруп реалізовуються в словотвірних процесах. Інакше кажучи, наскільки екстралінгвальні характеристики денотатів зоологічних і ботанічних найменувань відображаються в структурі їх СП.

Враховуючи огріхи наведених класифікацій зоологічних і ботанічних номенів, можна побудувати чітку типологію назв рослин і тварин. У її основі лежатиме біологічна класифікація, модифікована до рівня свідомості пересічного носія мови (зокрема, для буденної свідомості нерелевантим є поділ живих організмів на прокаріоти і еукаріоти, виділення окремого царства грибів, типів плоских, круглих та кільчастих червів, подальше членування голонасінних рослин тощо), а також враховуватимуться інші екстралінгвальні фактори.

Таким чином, класифікація зоонімів, прийнятна для лінгвістичного дослідження, матиме такий вигляд:

Унаслідок запропонованої класифікації зоологічних назв виділено двадцять сім мікрогруп зоонімів, кожна з яких протиставляється один одній за одним або кількома параметрами – таксономічний тип або клас, свійськість / дикість, хижість / нехижість, поширеність / непоширеність, водна чи неводна сфера проживання. Саме ці фактори є релевантними у побутовій свідомості народу.

Класифікація фітонімів може здійснюватися за аналогічними критеріями наукової біологічної таксономії, яка також певною мірою модифікується на побутовому рівні, та інших екстралінгвальних факторів.

Варто зауважити, що на рівні буденної свідомості до рослин належать бактерії, водорості та гриби, які в сучасній біологічній номенклатурі посідають відокремлене від рослин місце: окреме царство на рівні з рослинами і тваринами формують гриби, а окреме царство дроб'янок формують водорості й бактерії. Власне рослини поділяються на кілька відділів, зокрема: 1) лишайники; 2) мохоподібні; 3) папоротеподібні; 4) хвощі, 5) плауни, 6) голонасінні, 7) покритонасінні. У свою чергу відділи зазнають дрібнішої деталізації.

Одними із головних критеріїв лінгвістичної класифікації назв рослин є їх зовнішній вигляд, будова й місце їхнього побутування. Саме за цими критеріями потрібно виділяти мікроскопічні, непомітні неозброєним оком рослини (це бактерії й окремі найпростіші), водорості (ці рослини протиставляються усім іншим за тією ознакою, що єдині ростуть у водоймах). У окрему групу об'єднуються лишайники, мохи, папоротеподібні, хвощі і плауни. Це рослини, які умовно можна назвати «дотрав'яні» або «неквіткові». Ці рослини обіймають найнижчі яруси в рослинних угрупованнях, встилаються в ґрунт, здебільшого в лісах.

Голонасінні асоціюються в свідомості пересічного мовця з хвойними кущами та деревами. Покритонасінні за означеними критеріями можна поділяти на трави, кущі й дерева,

причому кущі і дерева об'єднуються в єдину групу: бо немає чітких критеріїв розмежування їх (скажімо, навіть *калина* може розглядатися як кущ або як дерево). У свою чергу дерева варто поділяти на плодові (фруктові), які дають плоди (фрукти), та неплодові, які або ж загалом не використовуються людиною, або використовуються як деревина (матеріал). Серед трав слід виділяти, на нашу думку, дві групи – квіти та не-квіти. Виділення таких груп ґрунтується тільки на побутовій свідомості, а не науковій, бо і квіти і не-квіти – належать до квіткових (покритонасінних) рослин. Антиномія «квітка – не-квітка» зумовлюється практичною діяльністю людини: квіти використовуються тільки заради естетичного задоволення й у рослин-квітів цінується тільки квітка, а не плоди чи корені. Сюди, очевидно, варто відносити родини розоцвітих і складноцвітих, а також різноманітні декоративні рослини. Не-квіти поділяються на культурні трав'янисті рослини і дикоростучі. Таким чином, класифікація фітонімів української мови за означеними критеріями матиме такий вигляд:

<table>
<tr><td colspan="24">ФІТОНІМИ</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Назви найпростіших (в т. ч. бактерій)</td><td rowspan="3">Назви водоростей</td><td rowspan="3">Назви грибів</td><td rowspan="3">Назви лишайників, мохів, папоротей, хвощів, плавунів</td><td colspan="20">НАЗВИ ТРАВ</td><td colspan="6" rowspan="2">Назви дерев та кущів</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Назви квітів</td><td colspan="18">Назви не-квітів</td></tr>
<tr><td colspan="16">Культивовані</td><td rowspan="2">Назви дикоростучих ("зілля")</td></tr>
<tr><td>Назви їстивних</td><td>Назви нейстивних</td><td>Назви паразитичних та інших</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Назви овочів</td><td>Назви злаків</td><td>Назви ягід</td><td>Назви інших трав</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Назви голонасінних (хвойних)</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Назви покритонасінних неплодових</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td><td>Назви покритонасінних плодових</td><td>Поширені</td><td>Непоширені</td></tr>
</table>

Отже, усі фітоніми поділяються в кінцевому рахунку на 24 мікрогрупи.

Наведені класифікації зоонімів і фітонімів, з одного боку, всеохопно й адекватно відображають екстралінгвальну типологію рослин і тварин на рівні буденної свідомості пересічного носія мови, а з іншого боку, вони придатні для власне лінгвістичного використання, бо їхню основу становлять ті чинники, які більшою чи меншою мірою регулюють словотворчу поведінку твірних; застосування цих класифікацій у словотворі дозволяє виділити не тільки дериваційно активні і пасивні підгрупи біологічних номенів, а й встановити, наскільки той чи інший критерій стимулює словотвірну активність лексем. Наприклад, поділ назв рослин і тварин за критерієм «поширений/непоширений на території побутування мови» дозволяє встановити, що цей критерій активно стимулює утворення похідних, адже майже усі нульові парадигми – це парадигми твірних, які вказують на непоширених рослин і тварин. Аналіз словотвірних парадигм 27 груп зоонімів та 24 груп фітонімів дає змогу вивести певні закономірності відзоонімного і відфітонімного словотвору:

– наявність більш як третини нульових словотвірних парадигм і понад 10 % однодериватних засвідчує загалом невисоку словотворчу спроможність лексико-семантичних груп назв тварин і рослин в українській мові, причому серед цих двох класів твірних слів зооніми є більш словотворчо активними;

– найбільш активними серед зоонімів є назви свійських тварин, меншу словотвірну спроможність виявляють назви диких ссавців та орнітоніми (назви птахів); ще нижчу словотвірну активність виявляють назви плазунів, земноводних, членистоногих, риб, молюсків та червів; майже не утворюють похідних найменування найпростіших тваринних організмів;

– у словотворенні різних дериватів найбільшу активність щоразу виявляють різні групи фітонімів: найчастіше твірними стають назви трав, а серед них – назви не-квітів, притому це здебільшого найменування культурних рослин – злаків, овочів, ягід; меншою продуктивністю відзначаються дендроніми, тобто найменування дерев, а також найменування квітів; поодинокими є деривати у структурі словотвірних парадигм назв грибів, мохів, лишайників, папоротей, хвощів, водоростей та найпростіших рослин.

Таким чином, виявляються ті екстралінгвістичні фактори, які найбільшою мірою впливають на словотворчу спроможність твірних зоонімів і фітонімів. Це, зокрема, віднесеність рослини і тварини до одного з полюсів антиномії «свійський – дикий» (назви свійських тварин, як і культивованих рослин виявляють більшу словотворчу активність). Важливою виявляється характеристика рослини чи тварини за розміром та складністю будови (назви найменших та найпростіших є непродуктивними або малопродуктивними), а також за її поширенням на території побутування мови.

Подальше дослідження названих груп лексики дасть змогу висвітлити й інші фактори, якими регулюється їхня словотвірна спроможність, що, в свою чергу, дасть змогу всебічно схарактеризувати поведінку твірних зоонімів і фітонімів у дериваційних актах.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются различные классификации наименований растений и животных. На основе деривационно-релевантных факторов создается лингвистическая типология украинских зоонимов и фитонимов.

Разграничивается научный (биологический) и лингвистический уровни классификации ботанических и зоологических номенов, выявляются словообразовательно активные и пассивыне группы анализируемой лексики, а также определяются основные екстралингвистические признаки и критерии, которыми стимулируется словообразовательный потенциал образованных слов.

The article deals with the existing classifications of the names of plants and animals. Based on derivationally relevant factors, the linguistic typology of the Ukrainian zoonyms and phitonyms is created. The boarder-line is drawn between the scientific (biological) and linguistic levels of botanic and zoological names classification. The word-building active and passive groups of the analyzed lexemes are resealed, as well as the basic extralingual features and criteria stimulating the word-building potency of the creating words.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авина Н.Ю. Развитие словообразовательных гнезд в русском языке XIX-XX века (на материале названий животных): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1987. – 21с.
2. Васильева Э.В. Семантическая характеристика зоонимов на микро и макроуровне // Семантика слова и его функционирование: Межвуз. сб. науч. трудов. – Кемерово: Изд-во Кемеров. гос. ун-та, 1981. – С.28-34.
3. Войтик Л.С. К вопросу о смысловой структуре слова (на материале ЛСГ наименований животных): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1975. – 39с.
4. Карабута О.П. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 23с.
5. Лебедева И.Ю. Семантическая структура лексических групп обозначений животных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Минск, 1985. – 18с.
6. Маркова Э.В. Производные от зоонимов в русском языке (взаимодействие морфемного и семантического способов словообразования) // Деривация и номинация в русском языке: Межуровневое и внутриуровневое взаимодействие: Межвуз. темат. сборник науч. трудов. – Омск: Изд-во Омского гос. ун-та, 1990. – С. 61-65.
7. Мартинова Л.Б. Словотвірний потенціал слів тематичної групи «рослини» в українській та російській мовах // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедр. збірник наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 1998. – С. 191-198.
8. Микитин О.Д. Структурно-семантична характеристика словотвірних парадигм назв рослин у сучасній українській мові // Актуальні проблеми словотвору української мови: Матеріали наук. читань, присвячені пам'яті проф. І. Ковалика. – Тернопіль, 1993. – С.102-105.
9. Моргун А.В. О составе типовой словообразовательной парадигмы русских названий растений // Актуальные вопросы словообразовательного анализа и словообразовательного синтеза: Сб. науч. ст. – К.: УМК ВО, 1991. – С.124-135.
10. Моргун А.В. Зооніми в системі російського словотвору: словотвірна активність і типова словотвірна парадигма: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.
11. Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород: Вид-во Ужгород. держ. ун-ту, 1996. – 192с.
12. Українська радянська енциклопедія. – Т.10. – К., 1983. – 582с.
13. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски изследования в чест на академик Стефан Младенов. – София: Изд-во Българската академия на науките, 1957. – С.523-538.
14. Цой Т.В. Дефиниции фитонимов в толковых словарях русского языка // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы V республ. науч. конф. – Ташкент: Укитувчи, 1989. – С.109-113.
15. Цой Т.В. О семантизации фитонимов в толковом словаре // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1985. – С.219-222.
16. Юсупова Н.Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 22 с.

Ангелина Боюн (Винница)

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА КОМПОНЕНТОВ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ГНЕЗДА СО СЛОВОМ-ВЕРШИНОЙ *ВОДА*

Системно-семасиологический подход к исследованию словарного состава языка проявляется в первоочередном внимании к его внутренней семантической структуре и находит свое убедительное воплощение в работах лексикологов-русистов Ю.Д.Апресяна, О.С.Ахмановой, Л.В.Васильева, Е.С.Кубряковой, Э.В.Кузнецовой, Л.А.Новикова, Ж.П.Соколовской, Д.Н.Шмелева, а также в работах представителей романо-германистики И.В.Арнольд, В.Г.Гака, А.М.Кузнецова, А.А.Уфимцевой и других ученых.

Данное изыскание направлено на решение проблемы определения иерархии семантической структуры непроизводного слова как вершины словообразовательного гнезда (СГ).

Общепринятой является точка зрения, согласно которой СГ в парадигматическом плане представляет собой совокупность словообразовательных парадигм (СП), а в синтагматическом – совокупность словообразовательных цепочек (Яруллина,1979:156). Однако иногда «большой парадигмой» склонны считать все СГ: «Слова, имеющие общий корень и живые смысловые связи, составляют словообразовательное гнездо (парадигму)» (Тихонов,1976,279).

Е.Л.Гинзбург предлагает называть деривацией гнезда «строго упорядоченную последовательность тактов деривации, открываемую первым и заключаемую последним тактами деривации СГ», его глубиной – «максимальный такт деривации гнезда» (Гинзбург,1976:69).

Являясь иерархически упорядоченными структурами, словообразовательные гнезда могут быть описаны с точки зрения организации этих структур. Описание возможных видов словообразовательных гнезд: гнездо-слово, гнездо-пара слов (двусловные гнезда) гнездо-цепь (цепочечные гнезда), гнездо-веер (веерные гнезда), гнездо-дерево (древовидные гнезда) – приводится А.И.Моисеевым (Моисеев,1991:86).

Определение СП как совокупности всех непосредственно производных от одной производящей основы дала Е.А.Земская (Земская,1973:81). Словообразовательная парадигма представляет собой своеобразную единицу измерения словообразовательного потенциала производящего: чем больше значений и выражающих эти значения слов представлено в СП, тем большей порождающей силой обладает производящее.

Существенным фактором, влияющим на структуру СП, является словообразовательная характеристика производящей основы (ПщО). Как правило, производные основы (ПО) менее активны, чем непроизводные. Слова, обладающие самой сложной деривационной структурой, замыкают цепь, на них прекращается процесс словопорождения. Но сами производные могут различаться между собой по активности участия в словообразовательном процессе. О.П.Ермакова отмечает одну из глубинных причин этого различия: »Порождающая способность у слов неидиоматичной семантики, как правило, более ограниченна, чем у слов, семантика которых идиоматична» (Ермакова,1977:140).

Какова бы ни была совокупность однокоренных слов, которой соответствует СГ, существует одна единица в этой совокупности, с которой непосредственно или опосредованно соотнесены в качестве производных от нее все остальные единицы в этой совокупности – это вершина СГ.

В нашем исследовании такой единицей является слово **вода**. Мы разделяем мнение Е.Л.Гинзбург относительно того, что вершина СГ – результат первого такта деривации СГ. (Гинзбург,1976:69).

Цель данного изыскания – описание словообразовательной и семантической структуры компонентов словообразовательного гнезда со словом-вершиной **вода**.

Задача исследования состоит в выявлении мотивационной активности семантических признаков слова **вода** в производных на парадигматическом и синтагматическом уровнях.

Данное изыскание послужит вкладом в решение общетеоретических вопросов лексикологии, расширяя представление об иерархической упорядоченности семантической структуры слова, о формально-семантических отношениях между производящей и производной основами.

На основе анализа лексики русского языка с учетом истории его развития и использования диалектного материала нами составлено СГ со словом-вершиной **вода**. Оно включает в свой состав 817 производных различных ступеней деривации. Словообразовательное гнездо понимается нами как своего рода суперэксплицатор семантической структуры слова-вершины на лексическом уровне. Семантическая структура лексемы **вода** описывается с точки зрения взаимозависимости семантики производящего слова и его производных.

Субстантивная парадигма насчитывает 302 слова. На 2-й ступени словообразования от слов субстантивной парадигмы представлено 163 деривата, на 3-й ступени – 23 производных, на 4-й ступени – 1 слово. К числу производных, составляющих адъективную парадигму, нами отнесено 146 дериватов. 113 слов находятся на 2-й ступени производности от слов адъективной парадигмы. 22 лексемы относятся к 3-й ступени деривации.

В вербальную парадигму нами включено 11 глаголов 1-й ступени словообразования. 15 дериватов, образованных от слов вербальной парадигмы, относятся ко 2-й ступени деривации. 17 лексем – к 3 ступени, 4 слова – к 4-й ступени производности.

В образовании производных СГ со словом-вершиной **вода** участвуют различные словообразовательные форманты. 239 дериватов образовано суффиксальным способом; приставочно-суффиксальным – 26 слов; суффиксацией, осложненной интерфиксацией, – 7; суффиксально-

постфиксальным способом – 5 глаголов, постфиксальным – 5 вербативов; префиксальным – 2 слова. Субстантивация характерна для 4 производных. 259 лексем образованы путем сложения, 270 слов – сложно-суффиксальным способом.

Каждый словообразовательный формант имеет определенное значение, которое он привносит в словообразовательную структуру деривата. Однако словообразовательные аффиксы придают производному лишь общее значение, для определения же семантических признаков, составляющих семантическую структуру слова, наиболее важны сложения. Семантика композитов более прозрачна за счет нескольких компонентов в их словообразовательной структуре. Будучи специфическими словесными знаками, сложные слова отличаются от простых производных слов своей исходной базой. Значение композита базируется на семантике мотивирующего словосочетания, которое вместе с формантом определяет мотивированное значение.

Рассматриваемые нами композиты 1-й ступени словообразования реализуют определительно-дополнительную связь корневых частей.

Применение структурно-семантического анализа сложных существительных позволило определить смысловую значимость компонентов композитов в формировании их семантики. Результаты исследования показали, что опорным в семантике сложений является второй компонент, в котором эксплицируется определенный семантический признак (СПр), например, в композитах **водосток, водохранилище, водоизмерение, водоупор, водохозяйство, водообработка, водно-пищевой** во второй части соответственно репрезентированы СПр слова **вода** 'текучесть', 'масса', 'количество', 'способность просачиваться', 'сфера хозяйственной деятельности', 'химический состав', 'продукт питания'.

Назначение первого компонента (в нашем исследовании таковым является терминоэлемент **водо-**) – конкретизация, уточнение значения опорного компонента.

Дефиниционно-логический и интуитивный анализ лексемы **вода** позволил выделить в ее семантической структуре общеразрядную семантическую категорию (СК) 'жидкость', квалитативные ('физические свойства', 'химические свойства'), функциональную ('значимость для человека и живых организмов'), обстоятельственные (локативную и событийную), квантитативную ('количество'), экзистенциальную ('форма проявления'), а также коннотативную ('оценка') семантические категории, находящие выражение в ряде семантических признаков и сем.

Традиционные методы вычленения компонентов значения (дистрибутивный, оппозитивный, методы трансформации и аналогий), а также анализ обратных семантических связей производных с производящими позволили обнаружить в семантических структурах ряд семантических признаков, свойственных лексеме **вода**: 'текучесть', 'способность пропускать свет', 'температурная характеристика', 'химический состав', 'продукт питания', 'для утоления жажды', 'среда произрастания', 'среда обитания', 'сфера хозяйственной деятельности', 'лечебное средство', 'средство сообщения', 'культовый элемент', 'место нахождения', 'количество', 'способность просачиваться', 'масса', 'глубина', 'уровень', 'форма организации', 'стихия', 'значимость для человека и живых организмов', 'явление природы'.

Вышеперечисленные семантические признаки характеризуются различной мотивационной активностью. Наиболее часто в производных субстантивах 1-й ступени деривации репрезентируются и актуализируют их семантику СПр 'текучесть' (в 18,8% производных), 'значимость для человека и живых организмов'(13,7%), 'сфера хозяйственной деятельности' (8,7%), 'количество'(5,5%), 'уровень' (5,5%), 'среда произрастания'(4,3%), 'среда обитания'(3,8%).

Другие СПр менее активны в мотивационном отношении. Наличие всех перечисленных СПр в семантических структурах дериватов подтверждается в процессе анализа обратных семантических связей со словом-вершиной **вода**.

Семантические признаки 'способность к отражению света', 'звук', 'плотность', 'запах', 'вкус', 'цвет', 'гигиеническое средство', 'растворитель', 'для занятия спортом', 'агрегатное состояние', 'живые существа (не люди)', 'способ реализации', 'человек' не актуализируют семантические структуры производных 1-й ступени деривации.

На расстоянии одного деривационного шага семантическая структура лексемы **вода** наиболее близка структуре производных **водина, водица, водка, водоба** (90%).

Производные существительные, в которых общеразрядный СПр 'текучесть' не входит в ядро семантической структуры, относятся к различным лексико-семантическим группам (ЛСГ): 'живые существа (не люди)' (**воденик, водень, водожил** и др.), 'растения' (**водожила, водозвездка, водокрас** и др.), 'место' (**водега, водожилина, водокша** и др.), 'болезнь' (**водобоязнь, водозадержание** и др.), 'устройства и сооружения' (**водоизмеритель, водонагреватель, водонасос** и др.), 'вместилища' (**водник, вододержа, водоем** и др.), 'минералы' (**водосвет**), 'артефакты' (**водыльник**), 'пища' (**воденина, воденяша**), 'помещения' (**водокачка** и др.), 'учреждения' (**водолечебница, световодолечебница** и др.), 'религиозные обряды' (**водокрещение, водосвятие** и др.), 'род занятий' (**водоброд, водовоз** и др.).

Лексико-семантические группы, к которым относятся производные 1-й ступени деривации, объединены понятием 'значимость для человека и живых организмов'.

В формировании семантических структур производных 2-й словообразовательной ступени от слов субстантивной парадигмы наибольшую мотивационную активность проявляют СПр 'текучесть' (17,2%), 'значимость для человека и живых организмов' (12,1%). Другие СПр репрезентированы в семантике дериватов реже.

В семантических структурах производных 2-й ступени деривации от слов субстантивной парадигмы не представлены СПр 'способность к отражению света', 'способность пропускать свет', 'звук', 'плотность', 'запах', 'вкус', 'цвет', 'продукт питания', 'лечебное средство', 'гигиеническое средство', 'растворитель', 'для занятия спортом', 'агрегатное состояние', 'способ реализации', 'явление природы', 'живые существа (не люди)', 'человек'.

В семантических структурах других лексем, представленных на 2-й ступени производности, мотивационная связь осуществляется на основе максимум 6 сем.

Производные субстантивы, в семантике которых СПр 'текучесть' не доминирует, относятся к ЛСГ 'устройства и сооружения' (**водовозня, водовозка** (ЛСВ2)), 'живые существа (не люди)' (**водовозница, водовозка** (ЛСВ1) и др.), 'вместилища' (**водоем-охладитель** и др.), 'место' (**водоемина, водокшина** и др.), 'растения' (**водолистник, водорадка** и др.), 'одежда' (**водолазка**).

В семантических структурах большей части производных 2-й словообразовательной ступени реализуется СПр 'значимость для человека и живых организмов'.

Анализ реализации семантических компонентов структуры слова-вершины СГ **вода** в производных показал, что в формировании семантики дериватов 3-й словообразовательной ступени от слов субстантивной парадигмы участвуют СПр 'текучесть', 'среда произрастания', 'сфера хозяйственной деятельности', 'количество', 'глубина', 'значимость для человека и живых организмов'.

Выделенные компоненты находятся в определенных иерархических отношениях. Наибольшая мотивационная активность свойственна СПр 'текучесть' (1,6%) и 'глубина' (1,6%).

Производные субстантивы относятся к различным ЛСГ: 'растения' (**водокрасовые**), 'род занятий' (**легководолаз-аквалангист, водорослевод**), 'устройства и сооружения' (**водолейка 2, водоливня 1, водоприемник, водосливник**).

Четвертая деривационная ступень от слов субстантивной парадигмы представлена лексемой **водолазничество**. В семантической структуре производного проявляется СПр 'глубина', свойственный слову-вершине **вода**.

При формировании семантических структур производных адъективов 1-й ступени деривации СПр, присущие слову-вершине **вода**, проявляют различную мотивационную активность. Наиболее активны СПр 'способность просачиваться' (актуализирует семантику 7,5% слов от общего количества дериватов адъективной парадигмы), 'химический состав' (6,3%), 'текучесть' (5,6%).

Меньшая мотивационная активность отличает СПр 'количество'(3,1%), 'масса' (3%), 'сфера хозяйственной деятельности' (2,8%), 'значимость для человека и живых организмов' (2%). Остальные СПр выступают в качестве актуализаторов семантических структур адъективов еще реже.

В формировании семантики дериватов 1-й ступени производности не принимают участия СПр 'способность к отражению света', 'способность пропускать свет', 'звук', 'запах',

'вкус', 'продукт питания', «гигиеническое средство', 'для занятия спортом', 'явление природы', 'живые существа (не люди)', человек'.

Максимальное количество СПр, общих с мотивирующим словом **вода**, обнаружено в производном **водный**.

В производных 2-й словообразовательной ступени от кодериватов адъективной парадигмы наиболее часто актуализируются СПр 'химический состав' (6%), 'количество' (6%), 'способность просачиваться' (3,8%), 'глубина' (2,8%).

На 2-й ступени производности не реализуются СПр 'способность к отражению света', 'способность пропускать свет', 'звук', 'плотность', 'запах', 'вкус', 'способность гасить огонь', 'гигиеническое средство', 'место нахождения', 'значимость для человека и живых организмов', 'явление природы', 'живые существа (не люди)', 'человек'.

В дериватах 3-й словообразовательной ступени от слов адъективной парадигмы актуализаторами их семантических структур являются СПр 'среда обитания' (2,2%), 'количество' (1,8%), 'текучесть=способность к движению' (0,3%), 'цвет' (0,3%), 'для занятия спортом' (1,05%), 'масса' (1,05%),' глубина' (1,5%). Другие СПр, составляющие семантическую структуру лексемы **вода**, в производных 3-й ступени деривации от слов адъективной парадигмы не реализуются.

В семантических структурах дериватов 1-й ступени словообразования вербальной парадигмы представлены следующие СПр номинатива **вода**: 'текучесть=способность к движению', 'для утоления жажды', 'человек', 'живые существа (не люди)', 'способность просачиваться', 'сфера хозяйственной деятельности', 'агрегатное состояние'. В качестве мотиваторов производных выступают СПр 'количество' (8,6%), 'глубина' (2,1%), 'форма организации' (2,1%).

В семантике девербативов 2-й ступени производности реализуются СПр 'уровень', 'стихия', 'сфера хозяйственной деятельности'. Их семантику актуализируют СПр 'количество' (10%), 'форма организации' (6,5%).

В дериватах 3-й словообразовательной ступени от слов вербальной парадигмы в качестве мотивирующих представлены СПр 'количество' (13%) и 'форма организации' (4,3%).

Семантику производного 4-й ступени деривации от слов вербальной парадигмы актуализирует квантитативный СПр 'количество' (6,5%).

В семантическую структуру производного **водой**, представляющего адвербиальный блок, входят СПр слова **вода** 'сфера хозяйственной деятельности', 'средство сообщения', 'значимость для человека и живых организмов'.

Статус ремотиваторов имеют следующие СПр: 'среда произрастания', 'сфера обитания', 'культовый элемент', 'температурная характеристика', 'средство сообщения', 'глубина', 'для занятия спортом', 'плотность', 'способность гасить огонь', выявленные нами с учетом реверсивной функции ремотиваторов. Их наличие в семантической структуре производящего подтверждается на синтагматическом уровне.

Результат данного языкового разыскания является еще одним доказательством иерархической упорядоченности семантической структуры слова, что помогает решению общетеоретической проблемы выявления системных отношений в лексике и семантике.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню словотвірної та семантичної структури компонентів словотвірного гнізда зі словом-вершиною ***вода****.*

Словотвірне гніздо розглядається як своєрідний суперексплікатор семантичної структури слова-вершини на лексичному рівні.

Семантична структура лексеми ***вода*** *описується з точки зору взаємозалежності семантики твірного слова та його похідних.*

Встановлено, що ієрархічність семантичних ознак у семантиці слова зумовлена їхньою мотиваційною активністю на дериваційному та епідигматичному рівнях.

The article describes the word-building and semantic structure of the components of the word-formative family with the top word ***water.***

The word-formative family is considered to be a kind of a superexplicator of the semantic structure of the top word at the lexical level. The semantic structure of the lexeme ***water*** *is described from the point of view of interdependence of the basic word and its derivatives.*

The work ascertains that the hierarchy of semantic component in the semantics of any word is determined by their motivative activity at the derivative and epidigmatic level.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974.- 367 с.
2. Ахманова О.С. и др. Основы компонентного анализа. – М.:МГУ, 1969. – 92 с.
3. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990.– 176 с.
4. Гинзбург Е.Л. Одноименность однокоренных производных // Проблемы структурной лингвистики. 1976. – М.: Наука, 1978.
5. Ермакова О.П. Проблемы лексической семантики производных и членимых слов. – М.: Наука, 1977.
6. Кубрякова Е.С. Производное слово в лексике и словаре. –М.: Наука, 1984. – С.60-69.
7. Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М.: Наука, 1986.
8. Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1989.- 219 с.
9. Моисеев А.И. Словообразовательная цепь как разновидность словообразовательной парадигмы // Русская словообразовательная синтагматика и парадигматика / Сб. научн. трудов. – Краснодар, 1991.
10. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа 1982. – 272 с.
11. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
12. Тихонов А.Н. Семантические связи слов в словообразовательном гнезде // Труды Сам ГУ, 1976. – Вып.209. – С. 279 – 280.
13. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 279 с.
14. Яруллина Т.С. К понятию совообразовательной парадигмы // Вопросы русского и общего языкознания: Сб. научн. трудов. – Ташкент, ТГУ, 1979. – С.153 – 161.

Зоя Бузинова (Горловка)

НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ПРОЦЕССАХ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЭРГОНИМООБРАЗОВАНИЯ

Эргонимия (как и искусственная ономастика вообще) стала объектом изучения сравнительно недавно, что в какой-то мере связано с менее чётко выраженной потребностью в исследовании этого материала, обусловившей отнесённость эргонимов к «маргинальным типам микрономастики» [Шимкевич, 2002: 3]. Однако за последние два десятилетия – в связи с общим оживлением интереса к эргонимной номинации в новых социально-экономических условиях – были предприняты попытки лингвистической интерпретации эргонимов как в единичных публикациях [Отин, 1993; Маторин, 1996; Бузинова, 1992, 1999], так и в ряде диссертационных исследований, посвящённых наименованиям субъектов экономики [Беспалова, 1989; Мікіна, 1993; Козлов, 2000]. Термин *эргоним* как «собственное имя делового объединения людей» (в том числе учреждения, корпорации, промышленного предприятия, концерна, акционерного общества, фирмы и т.п.) вошёл в узус и зафиксирован в «Словаре русской ономастической терминологии» Н.В.Подольской [Подольская, 1988: 151]. Тем не менее, эргонимическая лексика, характеризующаяся разнообразием форм наименований и многочисленностью номенклатуры, требует дальнейшего всестороннего изучения, прежде всего специфики процессов номинации.

Объектом анализа в данной статье является русскоязычная эргонимия торгово-промышленной сферы Украины последнего десятилетия XX века. Выбор объекта исследования актуален, поскольку именно этот слой эргонимов наиболее динамично развивается в настоящее время, постоянно изменяясь.

Для анализа привлекались названия торгово-промышленных структур крупных промышленных центров Украины (Киев, Днепропетровск, Харьков, Винница, Суммы, Запорожье, Луганск), а также г. Донецка и городов Донецкой области (Горловка, Енакиево, Мариуполь,

Славянск, Краматорск и др.). Из источников, откуда извлечены эргонимы, назовём два основных, характеризующихся высокой информативностью и полнотой зафиксированных названий: справочник «Промышленная продукция Украины».– Киев, 1991; каталог «Деловой мир Украины 1993-1994 гг.» Вып. 1.– Киев, 1994; «Деловой мир Украины 1995-1996 гг.» Вып. 2.– Киев, 1996.

Ниже используются следующие условные сокращения: *АО* – акционерное общество, *АП* – акционерное предприятие, *З* – завод, *ЗАО* – закрытое акционерное общество, *КМП* – компания, *КРП* – корпорация, *КЦ* – концерн, *МП* – малое предприятие, *ОАО* – открытое акционерное общество, *ООО* – общество с ограниченной ответственностью, *ПТП* – производственно-торговое предприятие, *ТД* – торговый дом, *ТФР* – торговая фирма, *ФР* – фирма, *Ф* – фабрика, *ЧП* – частное предприятие.

Важно отметить, что эргонимическая лексика – в сравнении с топонимической и антропонимической – является наиболее подвижной частью русской общеонимической системы и в большей мере подвержена социальным воздействиям. Эргонимия так же, «как и остальные социокультурные феномены, несёт на себе ярко выраженный отпечаток своей эпохи, является её продуктом» [Шимкевич, 2002: 5]. Если при социализме хозяйство было плановым и практически полностью монополистическим, то в конце 80-х годов начала развиваться рыночная экономика, причём в Украине, в отличие от Запада, можно определить чёткую границу докапиталистического и капиталистического периодов. Кроме того, переход произошёл в недавнее время и сейчас наука располагает богатой эргонимической базой по обоим периодам, зафиксированной документально. Нас интересуют именно те изменения в эргонимии, которые вызваны вступлением Украины в рынок.

Анализ эргонимов раннего среза (вторая половина XIX – начало XX в.), а также советского периода показывает, что процессы эргонимообразования тесно связаны с эволюцией хозяйственных форм и категорий промышленных объектов в условиях определённого способа производства. Учёт их специфики продиктован объективностью лингвистического анализа, предполагающего установление связи между названием и мотивом его возникновения. Объяснение этому находим в фактах социально-экономического характера, корректирующих развитие номинационных процессов в эргонимии последнего десятилетия XX века. Существенными, на наш взгляд, являются следующие: а) развитие малого бизнеса, в сфере которого создаются различные малые и частные предприятия, товарищества, мелкие фмрмы; б) развитие среднего бизнеса на основе реорганизации крупных государственных предприятий. Например, в структуру крупнейшего в Украине предприятия по выпуску холодильников ЗАО «*Группа Норд*» входят: АО «*Норд*», ЗАО «*Донецкий институт холодильной техники*», ЗАО «*Сервисный центр «Норд»*, ООО «*Планета Норд*», Краматорский завод «*Кондиционер*» и другие (всего 21 предприятие); в) создание на новой организационной основе акционерных торгово-промышленных обществ, концернов, компаний, которые стали основной формой сбыта промышленных и продовольственных товаров государственных предприятий. Например, «*Концерн «Стирол»* (ОАО, Горловка; производство полимерных материалов), «*Укрхмель*» (КЦ, Киев; производство пива), «*Укршампиньон*» (АО, Канев; создано в связи с возникновением новой отрасли – промышленного грибоводства), «*Донсода*» (ОАО, Славянск, Лисичанск), «*Стеклопластик*» (ОАО, Харьков) и др.

Таким образом, развитие рыночных отношений, обусловивших многообразие субъектов экономики и, следовательно, общественную потребность в их номинации, способствовало формированию нового эргонимического поля – коммерческой эргонимии. В этой сфере эргоним рассматривается как элемент рекламной политики фирмы, компании, акционерного общества и предполагается, что он должен создаваться с учётом того, как он может быть воспринят адресатом. В условиях конкуренции субъектов рыночной экономики новые приёмы привлечения клиента являются залогом выживания на рынке, и названия предприятий играют здесь далеко не последнюю роль. Поэтому изучение эргонимов ещё долго будет оставаться актуальным.

Однако, очевидным является тот факт, что традиция коммерческой номинации в русскоязычной эргонимии «так же неустойчива, как и «правила игры» на украинском рынке, «неустойчивость и постоянная изменчивость которых стали общим местом в дискурсе современных средств массовой информации» [Шимкевич, 2002: 3]. Процессы современного эргонимооб-

разования носят во многом стихийный характер. Здесь имеет место реализация многообразных лингвистических вкусов, породивших не меньшую, чем в 20-30-е гг. прошлого столетия, пестроту названий и обусловивших сосуществование старого и нового в эргонимии. Особенно это характерно для названий малых предприятий, фирм, частных обществ. Ср., например, «*Аспект*» (АО, Макеевка), «*Быстрые деньги*» (АО, Харьков), «*Гарант*» (ЗАО, Артёмовск), «*Ампир*» (ООО, Донецк), «*Аква-Дон*» (ЗАО, Донецк), «*Воля*» (АО, Керчь), «*Экватор*», (ПТП, Николаев), «*Посредторг-Сервис*» (ПТП, Кировоград), «*Сервис-Строй*» (АО, фр, Сумы), «*Земля и люди*» (агропромышленная ассоциация, Киев), «*Море*» (АП, Феодосия), «*Зубр*» (АП, Чернигов), «*Элакс*» (ПТФ, Одесса) и мн. др. Несмотря на это, некоторые общие закономерности в наименовании торгово-промышленных структур можно определить уже сегодня.

За минувшее десятилетие в эргонимии произошла социальная переориентация принципов называния. Этим объясняется использование в качестве эргонимов фамилий и имён владельцев предприятий: «*Михаил Карев*» (АО, Киев; продажа японских автомобилей), компания «*Свиридовъ*» (производство и продажа товаров народного потребления), «*Довгань*» (КРП, Харьков; производство сигарет и ликероводочных изделий). Антропонимы как активный источник производящих основ в промышленной номинации используются ещё со второй половины XIX века. Употребление антропонимов в советский период приобретает исключительно идеологическую направленность. В современной эргонимии Украины в процессе роста предпринимательства возрождается традиция использования в качестве мотивирующей идеи принадлежности.

Наметилась и расширяется тенденция использования в функции эргонимов женских имён. Чаще всего это наименования фирм или мелких акционерных обществ, занимающихся производством и сбытом продукции лёгкой промышленности и широкого потребления: «*Юлия*», «*Людмила*» (ФР, Днепропетровск, Одесса, Винница; женская галантерея), «*Галина*» (АО, Харьков; кондитерские изделия), «*Наталья*» (ФР, Николаев; детская одежда), концерн «*Светлана*» (Киев, финансовые операции), «*Эльза*» (МП, Запорожье; продажа оргтехники) и т.п.

Во всех перечисленных случаях при номинации используются трансонимизированные абсолютные антропонимы (под абсолютной трансонимизацией мы понимаем переход в эргонимы онимов других классов, не осложнённый деривацией), носители которых имеют непосредственное отношение к называемому объекту либо как основатели, либо как владельцы. Личное имя в пределах названия становится номинативно значимым, так как содержит наиболее существенную информацию с точки зрения идентификации объекта, связанную либо с идеей принадлежности, либо посвятительности.

Переход антропонимов в эргонимы в данном случае является в известной степени предопределённым и достаточно естественным. В современных условиях коммерциализации экономики этот способ номинации представляется весьма перспективным, так как имеет свои традиции в европейской эргонимии.

Нередко при образовании названий коммерческих структур используются топонимы. Выступая в качестве лексической основы эргонима, трансонимизированный топоним выполняет адресную функцию и используется для указания на местонахождение предприятия. Например, «*Киев*» (ПТП, производство обуви), «*Запорожье*» (ФР, прод. товары), «*Винница*» (агрофирма), «Судак» (сахарный З, Крым), «*Одесса*» (агропромышл. КМБ), «*Дарница*» (стр. Ф, Киев), «*Криничная*» (Ф, Донецкая обл.), «*Лазаревка*» (ТПП, Херсонская обл.) а также «*Полтавщина*» (ПТП, Полтава), «*Белоцерковщина*» (ОАО, Белая Церковь; производство автошин), «*Приднепровье*» (ПТФ, Черкассы; производство и сбыт аккумуляторных батарей), «*Донбасс*» (ОАО, Донецк; швейные изделия) и др. Подобные названия возникают в эргонимии вследствие метонимического сдвига при трансонимизации на основе смежности географического и промышленного объектов в результате переноса уже существующих готовых топонимических единиц. Однако, если в топонимии собственно топонимы отражают стремление носителей языка к конкретизации пространственных представлений путём их закрепления за определёнными топографическими объектами, то в эргономии их трансонимизированные формы указывают на локализацию того или иного предприятия и являются исключительно информативными.

Среди названий коммерческих структур также наметилась тенденция к использованию мифонимов. Рассматриваемые названия представляют собой наиболее специфичную группу эргонимической лексики, поскольку здесь реализуется общественная установка на античную мифологическую традицию.

Использование мифонимов в функции эргонимов имело место ещё в начале XX века, что во многом определялось ориентацией на европейскую традицию в эргонимной номинации. По преимуществу, производящие мифонимы представляют собой названия греко-латинского происхождения (имена славянских языческих божеств при обследовании эргонимов нами не выявлены). Данные эргонимы можно охарактеризовать как чисто условные обозначения предприятий, не передающие информации о производственной направленности последних. Мотивы их присвоения далеко не всегда ясны. Здесь угадывается влияние «эргонимической моды», воздействие которой на процесс называния, как правило, непродолжительно. Ср., например, такие названия как «Марс» (ПТП, Киев; прессы, плёнка), «Орион» (ОАО, Одесса; компрессоры), «Амур» (кондитерская фирма, Чернигов), «Сатурн» (АО, Енакиево; производство колбасных изделий и мясопродуктов).

Эргонимы отмифонимного образования отличаются меньшей продуктивностью от других групп онимов, участвующих в эргонимопроизводстве. Эти единицы являются результатом такой вторичной номинации, когда трансонимизированная форма мифонима относится «не к денотату – первоносителю имени, а к порождённой коннотации, в основе которой лежат ассоциативные связи с мотивирующим производящим онимом» [Буштян, 1988: 27]. Таковы, например, названия «Гефест» (ПТП, Винница; производство и продажа обуви), «Орфей» (завод духовых и ударных муз. инструментов, Киев), «Орион» (фирма по реализации светильников, Николаев), «Меркурий» (ПТП, Херсон), «Дионисий» (АО, Луганск; реализация вин) и др.

В момент возникновения, несомненно, связь между именем и референтом была детерминирована, эта связь носила метафорический характер. Однако со временем происходит угасание метафорических связей, что приводит к смысловому затемнению данных эргонимических структур. С усилением активности эргонимической функции такие эргонимы теряют информативность и носят исключительно рекламный характер.

Таким образом, рассматриваемые эргонимы представляют определённый интерес в коннотативном плане. Однако здесь можно говорить о лексических (референтных) коннотациях так как они не обусловлены словообразовательными особенностями эргонимической лексики.

Нами рассмотрены лишь некоторые тенденции в процессах отонимного эргонимообразования. Но даже эти немногие закономерности показывают, что развитие русскоязычной эргонимии Украины в значительной степени корректируется действием тех или иных внеязыковых факторов, предопределивших, в частности, изменение принципов отбора эргонимической лексики. Активизация влияния этих факторов на внутренние процессы, протекающие в современной эргонимии, вызвала ряд качественно новых явлений на её мотивационном и структурном уровнях.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто деякі тенденції у процесі сучасного російського ергонімотворення досліджено на матеріалі номенклатурних назв процеси номінації.

The article deals with some tendencies in the process of modern Russian ergonim-building; the nomination process is researched on the base of nomenclature notions.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беспалова А.В. Структурно-семантические модели эргонимов и их употребление в современном английском языке (на материале названий компаний): Автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.04. – Одесса, 1989. – с.
2. Бузинова З.Й. Ергонім як особливий тип імені власного (до питання про співвіднесеність імен власних і загальних) // Структура і функції ономастичних одиниць: Зб. наукових праць. – Донецьк, 1992. – С. 32-35
3. Бузинова З.Й. Из истории развития русской эргонимии 20-30-х гг. (на материале названий промышленных предприятий) // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. 5. – Донецк, 1999. – С. 60-74.

4. Буштян Л.М. Словообразовательная основа ономастических коннотаций // Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. научных трудов. – Киев, 1988. – С. 27.
5. Козлов Р.И. Эргоурбанонимы как новый разряд городской ономастики: Автореф. дис. … канд. филол. наук.– Екатеринбург, 2000.– 24 с.
6. Маторин Б.И. Онимообразовательные процессы в современной русской эргонимии (на материале названий коммерческих структур) // Восточно-украинский лингвистический сборник. Вып. 2. – Донецк, 1996. – С. 68-73.
7. Мікіна О.Г. Номінаційні процеси у сучасній європейській ергонімії: Автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.19. – Донецьк, 1993. – 21 с.
8. Отин Е.С. Номинационные процессы в русской эргонимии XX века (названия промышленных предприятий, акционерных обществ и фирм) // Акт. вопросы теории языка и ономастической номинации: Сб. научных статей.– Донецк, 1993. – С. 83-94.
9. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988. – С. 151.
10. Шимкевич Н.В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: 10.02.01. – Автореф. дисс. … докт. филол. наук. – Екатеринбург, 2002. – С. 3.

Виктор Дьяченко (Житомир)

РАЗВИТИЕ МНОГОЗНАЧНОСТИ В СИСТЕМЕ СВЯЗАННЫХ КОРНЕВЫХ КОМПОНЕНТОВ ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Связанные корневые компоненты интернационального характера (СКК) типа ***авто-, био-, видео-, теле-*** и др. широко представлены в современном русском языке (по нашим подсчетам – около 2000 единиц). Они функционируют в различных сферах современного русского языка, преимущественно в составе терминологий различных отраслей и в публицистике.

В последние десятилетия на самые продуктивные из них обращали внимание многие исследователи (В.В.Воронцова, В.П.Даниленко, И.М.Жилин и др.), однако цельного представления об их системе, отношениях в этой системе пока еще нет.

С учетом активного развития терминологии возникает очевидная потребность в каталогизации СКК, подробном описании их семантики и представлении их в отдельном словаре. В связи с этим наблюдения над системными отношениями, в т.ч. полисемией, у СКК являются актуальными.

Процесс анализа интернациональных связанных корней убеждает в сложности их исторического (диахронного) и синхронного (современного) функционирования, устанавливает неоднозначность семантики единиц, их современную системную связь и обусловленность, а также их изменяемость, динамику семантики, определяемую 1) сужением значения СКК в процессе сложений, 2) его расширением, 3) переносом значения. Изменение значения обладает рядом возможных проявлений переносов значения интернациональных связанных компонентов: метонимических, метафорических, ассоциативных, – выявляющих полисемию единиц. Изучение разнообразных видов многозначности СКК ведет процесс анализа от формы к значению.

Интернациональные СКК, включаясь в состав сложных слов в русском языке, с одной стороны, продолжают сохранять связь с этимологическим корнем, с другой стороны, начинают развивать новые значения, так как могут оказываться в разных контекстах. Компоненты с измененным значением, как правило, отличает неконтактное употребление. Л.А.Новиков так определяет многозначность: «Полисемия как лексическая категория – это семантическое отношение внутренне связанных (мотивированных) значений, выражаемых формами одного слова (одной лексемой) и разграничиваемых в тексте благодаря разным, взаимоисключающим позициям этого слова» [Новиков, 1982: 189].

«Взаимоисключающими позициями», узкими контекстами для интернациональных СКК является включение их в композиты – терминологические модели с изменяющимся опорным корнем и в высказывания другого ранга. Форма СКК обладает иерархией значений (смысловой структурой), где выделяется главное, или общее значение (инвариант смысла) – номинативное значение и частные, вторичные семантические значения, т.е. ЛСВ (переносные, метафорические, метонимические). Общее, номинативное значение закреплено парадигматически и более свободно от синтагматики. В СКК оно более прочно связано с этимологической основой. Вто-

ричные значения СКК, т.е. ЛСВ, в большей степени обусловлены синтагматически (узким контекстом, языковым окружением), т.е. они производны, сигнификативны. В.В.Виноградов писал: «По отношению к основному номинативному значению все другие значения этого рода в слове являются производными» [Виноградов, 1977: 172].

Например, интернациональный СКК ***атмо-*** входит в состав сложений ***аттометр, атмосфера***. Оказавшись в разных узких контекстах (учитывается опорное слово, которое и создает «взаимоисключающую позицию»), СКК, этимологически мотивированный греч. atmos – «испарение», 1) в слове ***аттометр*** сохраняет точное, буквальное значение генетического корня (ЛСВ). В сложении ***атмосфера*** СКК ***атмо-*** приобретает 2) значение (ЛСВ) «газ», так как ***атмосфера*** – «газообразная оболочка Земли»; 3) в переносном смысле – это «обстановка, настроение окружающих людей» (ЛСВ).

Таким образом, функционируя в русском языке, СКК ***атмо-*** в зависимости от окружения содержит три значения: $ЛСВ_1$ – прямое, первичное, денотативное; $ЛСВ_{2,3}$ – не совпадающие буквально с генетической основой, но связанные или по смежности: испарение – пар – газ, или по ассоциации: газообразная оболочка Земли – окружение человека, его настроение.

Анализируя многозначность СКК ***атмо-***, можно было бы описать также развитие значения в производном слове ***атмосферный,*** которое содержит $ЛСВ_4$ (атмосферные осадки – дождь, снег, град); ***атмосферный фронт*** – «распределение на теплую и холодную воздушные массы»). В этом случае имеем дело с так называемой «отраженной многозначностью» (термин В.В.Виноградова).

Характеризуя отличие внутреннего слова (плана содержания) от внешнего (плана выражения), Л.С.Выготский писал: «Ведь слово как бы вбирает в себя смысл предыдущих и последующих слов, расширяя почти безгранично рамки своего значения» [Выготский, 1982:350], Кубрякова Е.С., развивая эту мысль, приходит к такому выводу: «Внутреннее слово, появляющееся во внутренней речи, оказывается для говорящего условной номинацией цепочки ассоциаций» [Кубрякова, 1986: 58]. «Всплыв на поверхность в одном качестве (в виде собираемой сущности), оно (слово) тут же начинает жить уже в другом качестве, становясь отправной точкой для дальнейшего разворачивания и мысли и речи» [Кубрякова, 1986: 58]. Таким «разворачиванием» цепочки и является новое значение деривата. Поэтому $ЛСВ_4$, появившийся на новом словообразовательном шаге: ***атмосфера – атмосферный***, является как словообразовательной, так и семантической деривацией (а также синтаксической).

Связанные с субстанцией, СКК, являясь знаком, как и слово, содержат предметную соотнесенность. По этому поводу Л.А.Новиков пишет, что основной функцией предметного значения является «отсылать знак, обладающий определенным смысловым значением, к предмету» [Новиков, 1982:105]. Однако денотат (предмет) ограничивает референцию жестко определенным классом, в то время как сигнификат слова предполагает широкий круг понятий, он допускает выбор, при этом возможен учет ситуации. поэтому денотативное, номинативное значение слова, морфемы как бы противостоит сигнификативному. Оба же они составляют единство семантической структуры единицы.

Таким образом, в зависимости от характера соотнесенности с внеязыковой действительностью знак (в нашем случае – СКК) может получать денотативное, прямое, узуальное значение. Наряду с ним он может развивать вторичное, переносное, сигнификативное значение. Денотативное (референциальное) значение соответствует первичной семантической функции знака (особенно термина) и выявляется характерным для всех интернациональных СКК. Например: ***БИО-*** – «жизнь» не меняет своего семантического значения в сложении ***биосфера; видео-*** – «вижу» – в композите ***видеотелефон; гео-*** – «земля» – в сложных словах ***геометр***, ***геоботаника*** и др.

Отношение знака к сигнификату (понятию, смыслу) вызывает развитие вторичного, сигнификативного значения, которое отличается тем, что при этом отсутствует прямое соотнесение знака с предметом, денотатом, или его признаком. Например, пространственный СКК ***апо-*** (греч. аро – «далеко, отдаленно от») выражает первичное понятийное значение в составе слов: ***апогей, апогелий***, указывая на локальный признак «наибольшая отдаленность от Земли или

Солнца». Этот же СКК сохраняет определенный признак пространственной отдаленности в сложении ***апостроф*** – «надстрочный знак». но он качественно изменяется в составе композиты ***апофеоз***, где лишь путем ассоциаций можно установить вторичное сигнификативное значение «прославление».

Возникает вопрос об участии в семантической структуре СКК эмотивных (прагматических) значений, обусловленных введением эмоционально-экспрессивного компонента, что может быть характерно и для функционирования интернациональных СКК. По мнению Л.А.Новикова, этот эмотивный компонент, связанный с сигнификативным значением, «остается за пределами собственно-смысловой структуры» [Новиков, 1982: 171], входя в прагматическую (субъективную) модальность, а не в информативную (диктумную) часть сообщаемого.

Необходимо отметить и другую точку зрения, высказанную Н.Г.Ивановой. Она пишет: «...Наряду с денотативными, в ядерную часть входят и коннотативные семы» [Иванова, 1988:27].

Надо полагать, что коннотативные семы не входят в первичное, общее значение, включающее СКК в парадигматический класс, но являются основой его сигнификативного значения.

Корневая морфема может иметь одно или два первичных значения, являющихся прямыми, денотативными. При этом следует сослаться на совершенно справедливую постановку вопроса о выборе последовательности, очередности закрепления значений многозначного слова, высказанную Л.П.Крысиным. Он указывает, что толкование многозначного слова в словарной статье (как и в процессе анализа многозначного слова) «должно моделировать представление о семантической структуре данного слова, имеющееся в языковом сознании носителей современного языка; при этом узуально-активные значения должны получать меньший порядковый номер, чем узуально менее активные или устаревшие» [Крысин, 1989:159-160].

Пронаблюдаем в этой связи за функционированием в русском языке значений интернационального СКК ***авто-***. Его этимологической мотивирующей основой является греч. autos – «сам» СИС-64 называет у данного СКК четыре значения: 1) $ЛСВ_1$ – «свой, собственный» или соответствующий значению слова «само»: ***автобиография***; 2) $ЛСВ_2$ соответствует слову «автоматический»: ***автоблокировка***; 3) $ЛСВ_3$ – «самоходный, самодвижущийся»: ***автовагон;*** 4) $ЛСВ_4$ – эквивалентный значению слов «автомобиль, автомобильный»: ***автобус, автобусный***: ***автогараж.*** Нужно выделить еще одно значение, обнаруживающееся в словах ***автокефалия (автоцефалия), автокефальная церковь***. Буквально сложение обозначает: – греч. autos – «сам» + kephale – «голова»: «самостоятельная церковь, независимая от Византии».Таким образом, ***АВТО-*** обладает еще одним ЛСВ, который может быть, наряду с первым, признан денотативным. Однако, в силу его архаичности, ограниченной сферы употребления, оно в соответствии с расположением в сознании социума на данном этапе должно быть размещено в последовательности за первым значением. Третье, четвертое значения ($ЛСВ_{3,4}$) СКК ***авто-*** создают новое звено с общим значением: «прибор, машина, связанная с транспортом». Это общее значение является наиболее продуктивным в современном языке. Второе значение «автоматический» группируется как третий узел ЛСВ.

Следовательно, семантическая структура современного интернационального связанного корня ***авто-*** может быть представлена следующим образом:

Общие значения	RS_1 («сам, самый»)	RS_2 («автоматический»)		RS_3 («прибор, машина, связан с транспортом»)
Варианты значения	$ЛСВ_1$	$ЛСВ_2$	$ЛСВ_3$	$ЛСВ_4$
	$ЛСВ_5$			

где R – корень, S – его смысл (сенс). Значения корня RS_1, RS_2, RS_3 представляют собой три узла, развившихся из одного RS_1 / общих значений, стремящихся к омонимии. RS_1 и RS_2 обладают двумя ЛСВ, последовательно или параллельно связанными с общим, интегральным значением и содержащими первичные денотативные значения, обусловленные этим общим.

По терминологии Л.А. Новикова, такой тип структуры многозначности соединяет радиальную полисемию (из одного общего значения развивается несколько новых) и цепочечную, при которой каждое последующее связано с предыдущим [Новиков, 1982: 205].

За границами смысловой организации СКК ***авто-*** оказывается эмоциональное коннотативное значение, обусловленное синтагматикой связанного корня, например, в композите ***автоирония***, где развивается вторичное метафорическое значение.

Таким образом, полисемия СКК имеет цепочечный и радиальный характер.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто розвиток багатозначності в системі ЗКК інтернаціонального характеру, викликаний їхнім функціонуванням у російській мові протягом тривалого часу. Багатозначність формується за рахунок перетворення етимологічної мотивації терміноелементів під впливом контекстів (вузького, у складі складання, і широкого, у складі словосполучень і речень). Структура полісемії ЗКК може бути ланцюговою і радіальною.

The article considers the development of polysemy in the system of BRC (bound root components) of international character caused by their functioning in the Russian language for a long period.

Polysemy is formed due to the transformation of terminological elements motivation under the influence of contexts (narrow in composition and broad in word-combinations and sentences). Polysemantic structure of BRC can be chain and radial.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Лексикология и лексикография: Избранные труды. – М.: Наука, 1977.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. сочинений. В 6-ти томах. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2.
3. Иванова Н.Г. Структура значения лексических новообразований в языке русской советской поэзии // Русское языкознание. – К.; Изд-во КГУ, 1988. – Вып. 16.
4. Кубрякова Е.С. Номинотивный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
5. Крысин Л.П. Словарь иностранных слов // Вопросы языкознания - 1989 - № 5.
6. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982.

Галина Ерёмкина (Одесса)

К ВОПРОСУ О ВКЛЮЧЕНИИ АББРЕВИАТУР В ОТРАСЛЕВЫЕ СЛОВАРИ

В настоящее время аббревиация получила распространение практически во всех сферах человеческой деятельности, проявляя себя наиболее активно в терминологии.

Целью данной статьи является рассмотрение некоторых проблем, связанных с лексикографическим описанием и нормативной оценкой аббревиатур, в частности терминологических аббревиатур.

Несмотря на то, что аббревиация за последние десятилетия превратилась из технического приёма сокращения в активный способ словообразования, аббревиатурные термины до недавнего времени вводились в «большую» лексикографию с жесткими ограничениями, объясняемыми неоднозначным отношением лингвистов к этому виду неологизации. Аббревиатурные термины выносили чаще всего за пределы основного корпуса терминов, помещая их в конце словаря в качестве отдельного списка-приложения наиболее употребительных аббревиатур. При этом в этих списках недифференцированно фиксировались как текстовые сокращения, так и лексические адаптированные сокращения.

Сегодня уже издано значительное число словарей сокращений, которые наглядно отражают богатство аббревиатур как по структуре, так и по семантике. Среди русских толковых словарей словарь под ред. Д.Н.Ушакова первым принял на свои страницы аббревиатурные образования [Левашов, 1975: 164], в английской и американской лексикографии первые аббревиатуры были зарегистрированы в словаре Уэбстера 1961 [Ступин, 1963:, 51].

Анализ современных толковых и энциклопедических словарей показывает, что в лексике современных языков произошли сдвиги; это выражается в том, что в основной корпус терминов включены уже термины-аббревиатуры, что, на наш взгляд, является вполне оправданным, поскольку лексические аббревиатуры являются новыми языковыми элементами словарного состава языка. Таким образом, выполняя нормализующую функцию, академические словари адекватно отражают языковую действительность, вводя в корпус словаря аббревиатуры разной структуры, что является одним из основных достоинств академических словарей.

Несмотря на значительные положительные сдвиги, лексикографическое описание аббревиатур остается по-прежнему неполным, хотя именно словари способствуют сознательной нормализации и нормативной оценке новых номинативных единиц, призваны регламентировать орфографию и орфоэпию аббревиатур. Лишь единичные словари содержат произношение аббревиатур [Алексеев Д.И. Словарь сокращений русского языка; Ларусс. Малый иллюстрированный словарь], хотя именно в произношении аббревиатур процветает вариативность; орфографические нормы большинства аббревиатур не установлены, несмотря на лексический статус многих из них, что наглядно видно на примере терминов ВИЧ и СПИД, которые в разных источниках зарегистрированы по-разному – Вич, ВИЧ, вич; СПИД, Спид, спид.

Аббревиатуры представляют собой очень подвижный пласт лексики, в литературе встречается много окказиональных аббревиатур, созданных наспех, без особой необходимости, без учета норм и правил языка и вследствие этого неудачных. Эти окказионализмы, хотя и выражают определенную структурную закономерность, однако носят единичный характер, являясь необходимыми в рамках одной статьи, однако абсолютно очевидно, что не все они должны быть зафиксированы в словаре. В связи с этим актуальным является определение критериев отбора сокращений. Одним из основных критериев является частотность и общеупотребительность. Задача достоверной регистрации общеупотребительной лексики достаточно сложная, в отношении аббревиатурной терминологической лексики она ещё более сложна. Полнота её охвата словарем зависит не только от хорошей выборки, но и от её последующей квалифицированной оценки с точки зрения употребительности [Гяч, Павлов, 1975: 148]. В справочнике (словаре) должны фиксироваться наиболее частотные стандартизированные сокращения, построенные по типовым регулярным моделям, поскольку они характеризуются стабильностью и выживаемостью. Четкая морфологическая членимость и семантическая мотивированность ещё более укрепляют позиции аббревиатуры.

При отборе следует принимать во внимание происхождение аббревиатуры. Так, при наличии синонимичных иноязычных и исконных форм родного языка предпочтение должно отдаваться последним.

Структура аббревиатуры также должна учитываться при включении её в словарь. Не все структурные типы аббревиатур представляют одинаковый лексикографический интерес. Так, инициальные аббревиатуры и акронимы, наиболее распространенные и наименее мотивированные, нуждаются в расшифровке, тогда как в частичносокращенных лишь один компонент подвергается сокращению. Что касается усечений и телескопных слов, то первые имеют в большинстве своем эмоционально окрашенный характер и потому не подлежат фиксации в терминологических словарях, а вторые – номенклатурный характер, обозначая преимущественно торговые марки лекарственных средств. Для графических сокращений целесообразно справочное пособие, т.к. графические сокращения не являются новыми элементами словарного состава.

Таким образом, отбор аббревиатур должен проводиться в аспекте лингвистической нормы. Те аббревиатуры, которые не вписываются в ткань языка, не соответствуют языковым стандартам, не должны фиксироваться в словарях, а проходить апробацию в справочных пособиях. Наибольший лексикографический интерес представляют аббревиатуры, имеющие системный модельный характер.

Составителям новых терминологических словарей следует учитывать, что на современном этапе аббревиация стала стойким языковым процессом лингвокреативного уровня и именно словари сокращений призваны отобразить все семантическое и структурное богатство, установить нормы орфографии, орфоэпии и грамматики аббревиатур.

Таким образом, лексикографическое описание аббревиатур идет тремя основными путями – через словари сокращений, толковые словари и справочники сокращений. Эти словарные материалы позволяют устранить многовариантность и дублетность, упорядочить внемодельные образования, закрепить регулярные модели.

В большинстве европейских языков в области аббревиатурного терминотворчества накоплен уже значительный фактический материал, который дает возможность на основе критической оценки существующих фактов языка, накопленного лексикографического опыта, изучения тенденций в образовании аббревиатур, установления принципов построения различных типов сокращений и формирования терминологических стандартов аббревиатуропоэза, перейти к нормализаторской деятельности, что и намечает дальнейшие пути исследования в этой области.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються деякі проблеми, пов'язані з лексикографічним описом і нормативною оцінкою термінологічних абревіатур. Лексикографічний опис абревіатур відбувається трьома шляхами: через словники скорочень, тлумачні словники та довідники скорочень.

The article deals with the problem of lexicographic description and normative evaluation of terminological abbreviations. The lexicographic description of abbreviations can be realized in three ways: by dictionary of abbreviations, explanatory dictionary and reference book of abbreviations.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гяч Н.В., Павлов В.М. Некоторые вопросы лексикографического отображения аббревиатур // Современная русская лексикография. – Л., Наука, 1975. – С. 145-158.
2. Левашов Е.А. Лексические сокращения и толковые словари русского языка // Современная русская лексикография. – Л., Наука, 1975. – С. 159-167.
3. Ступин Л.П. Аббревиатуры и их место в словаре Уэбстера 1961г. // Синхроническое изучение различных ярусов структуры языка. Алма-Ата, 1963. – С. 49-51.
4. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. – Киев, 1989. – 103 с.

Валентина Кажан, Раиса Калинина (Кривой Рог)

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ АВТОРСКИХ НОВООБРАЗОВАНИЙ В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Исследование образования новых слов в русском языке имеет давнюю традицию, идущую от трудов А.Х.Востокова. Вопросы словообразования нашли свое освещение в трудах таких выдающихся ученых, как И.А.Бодуэн де Куртенэ, Н.В.Крушевский, В.А.Богородицкий, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур и др.

В настоящее время изучением новообразований занимаются Е.А.Земская, В.В.Лопатин, А.А.Брагин, А.Г.Лыков и др.

Вопрос о способе словообразования как одном из основных понятий теории словообразования впервые в нашей науке был поставлен В.В.Виноградовым. Он выделил 5 способов словопроизводства в русском языке: фонетический, морфологический, лексико-семантический, лексико-синтаксический и морфолого-синтаксический. Н.М.Шанский, основываясь на этой схеме, выделяет 4 способа словообразования, совершенно справедливо исключив из списка фонетический способ, считая его разновидностью морфологического способа. Схема четырех способов стала традиционной и вошла во многие учебники по словообразованию русского языка.

Единым существенным основанием классификации способов русского словопроизводства является словообразовательное средство. В этом плане в системе русского словообразования противопоставлены два способа словопроизводства: морфемный и безморфемный.

В научных грамматиках представлена такая классификация способов словообразования, в которой способы словообразования определяются по средствам словообразования: префикса-

ция, суффиксация и т.д. Данная классификация, отвечая на вопрос, как образованы слова, является собственно номинативным обозначением способов словопроизводства.

Впервые идея о разделении всех способов словообразования на морфемные и неморфемные была выдвинута В.В.Лопатиным. Однако вопросы о словообразовательных способах решались чисто с синхронических позиций, приведших к разделению способов на синхронические и диахронические [Лопатин, 1973]. Более приемлемой следует признать классификацию Н.М.Шанского, учитывающую все способы словопроизводства и ставящую семантическое словообразование в число основных способов [Шанский, 1997]. Термин «морфологическое словообразование» не передает полностью содержания обозначаемого понятия и содержит ненужные ассоциации с термином «морфология». Поэтому мы разделяем точку зрения Е.А.Земской, что термин «аффиксальное словообразование» более точно выражает соответствующее понятие [Земская, 1973: 170]. Синхронное понимание этого термина таково: способ словообразования, в котором средством выражения деривационного значения производного слова является аффикс (или аффиксы). Такой же трактовки данного способа словообразования придерживается и А.И.Моисеев [Моисеев, 1987].

Обычно материалом работ, посвященных проблемам словотворчества, являлись авторские новообразования (далее АН) в поэтической произведениях, периодике, в научной фантастике. Мы же рассматриваем АН, представляющие собой результат словотворческой деятельности детских писателей, т.к язык произведений для детей до сих пор недостаточно изучен. В качестве источника АН выступили произведения Э.Успенского, Е.Чеповецкого, К.Булычева, Ю.Дружкова, В.Губарева, а также переводы текстов Л.Кэрролла, А.Милна, Дж.Родари и др., которые могут рассматриваться как оригинальные самостоятельные произведения.

Цель статьи – определить структурно-семантические особенности АН в детской литературе.

В речи постоянно возникают новые слова, которые, удовлетворив разовую потребность в них, исчезают, или же, отвечая нуждам широкого общения, закрепляются в языке и, утрачивая свойство новизны, входят в словарь языка.

В тех случаях, когда морфемы имеют широкие связи с основами, бывает сложно установить, являются ли они новыми в языке или уже существовали в нем. Время появления таких слов установить трудно. Они живут в языке подспудно и заключены в словообразовательных возможностях языка, но реально могут и не появляться, если в них нет нужды. Такие слова, имеющиеся в языке потенциально, языковеды называют потенциальными словами. Когда говорящий произносит такое слово, он не повторяет ранее слышанное знакомое слово, а создает новое по известному образцу. Новизна этих слов обычно незаметна. Е.А.Земская считает, что по существу это не слова, а прообразы будущих слов, каркасы невыстроенных зданий или еще не вышитый узор для вышивания [Земская, 1963: 53].

Большинство АН представляет собой образования по действующим в языке словообразовательным моделям или по аналогии с одним конкретным словом. Например, по аналогии со словом *оккупанты* создаются слова *нападанты, забыванты.* Ср.: Ирландия – *Хвалюндия, Кормлюндия;* Ваше Высочество – *Ваше Пророчество;* баюшки-баю – *храпушки-баю* и т.д. Но, оставляя в стороне некоторое количество слов с необычной структурой, мы должны отметить, что окказиональное словообразование располагает целым рядом специфических способов, используемых исключительно для создания окказионализмов. Эти способы, по мнению Н.А.Янко-Триницкой, можно подразделить на две группы: 1) способы, использующие имеющиеся в языке морфемы и формы слов; 2) способы, использующие не морфемы и не формы слова, а различные созвучные слова или части слов [Янко-Триницкая, 1972: 41].

Потенциальные и окказиональные слова представляют собой два полюса словообразования: первые являются реализацией законов словообразования, вторые – нарушением этих законов. Это – антиподы. Однако и те, и другие, по существу, демонстрируют возможности, заложенные в системе языка.

Учитывая приведенные выше классификации, мы разделили АН на две группы: а) аффиксальные новообразования; б) безаффиксные новообразования.

В современной детской литературе аффиксальные АН представляют собой пестрый и

многочисленный класс. Анализ основных способов и типов словообразования АН разных частей речи показал, что ведущим способом словообразования при создании АН в детской литературе является суффиксальный. Так, продуктивными являются суффиксы –ец, -ит, -щик, -аст-, -тельн-, -н-, -и-, -ова-, -о– и др.: *макаронец, капризит, кричальщик; смехастый, окнастый, дразнительный, нюхозорный; акулить, пространствовать, королить; медвежно, обезьянствовато* и т.д.

Э.Успенский в повести «Меховой интернат» суффиксальным способом создает до десяти АН по одной модели: *толкалки, сшибалки, валилки, скакалки* и др. Например:

– Это уже не ***залезалки****, а* ***бинтовалки*** *получаются, – сказала девочка учительнице. – Только сегодня мы в это играть не будем. Мне пора домой. Меня папа с мамой ждут. Я боюсь, что мне дома «****влеталки*** *и* ***разгонялки****» устроят* [Успенский, 1989: 56].

Можно выделить оценочные окказиональные модели, во внутренней форме которых ощущается отталкивание от книжности исходных моделей, что придает им дополнительную экспрессивность:

– Я? Никогда не вру. И не сочиняю. Я могу абсолютный ***правдизм*** *преподавать, то есть* ***неврунизм****.*

– Им не нужен ***неврунизм****, – рассказывала Люся. Она сегодня специально села за Кирин стол. Кира настолько завралась, что сидела одна. Ее вранья никто не выдерживал. – Этим интернатникам нужен* ***обманизм****. А то они на живодерню попадут. Из-за своей честности* [Успенский, 1989: 30].

Суффикс *-изм* со значением отвлеченного процессуального признака обозначает действие, представляющее собой название идейных и политических направлений и склонностей. Экспрессия таких образований основана на изменении сферы функционирования.

Специфическим средством выражения субъективной оценки, используемым в детской речи, являются суффиксы уменьшительные и увеличительные, которые могут передавать одобрение, неодобрение, уничижение, иронию и т.д. Ср.: *игластик, лысик, гречик* (грек), *славянчик* (славянин), *пончик* (пони), *получалка* (оценка), *ходилки* (валенки), *тухлянка* и др.

Достаточно редко встречаются АН, образованные с помощью нулевой суффиксации: *куралесы* (название игры). См.:

– Я хотел сказать следующее, – проговорил Дронт обиженным голосом. – Лучший способ, чтобы высохнуть, – это игра в ***куралесы*** [Набоков, 1991: 17].

Префиксальным способом образуется незначительное количество АН: *суперкальмар, пришаркали, всхрюкнуть, пофутболить, вымурлыкать* и т.д.

Используется при создании АН и префиксально-суффиксальный способ: *неврунистка, полулысик* и др. Чаще всего этот способ используется для образования глаголов: а) *уморжить* (префиксально-суффиксальный способ); б) *пластилиниться, пластилениться* (префиксально-постфиксальный способ); в) *наокуркиться, перехрючиваться, изжахтриться, приушиться, отушиться* (префиксально-суффиксально-постфиксальный способ).

Копируя речь детей, писатели прибегают и к другим приемам словопроизводства, часто используют обратное словообразование. Этим способом, по мнению А.И.Моисеева, происходит образование не производных, а производящих слов, т.е. нечто необычное, нечто прямо противоположное «прямому» настоящему словообразованию [Моисеев, 1987: 133]. Этот прием известен и литературному языку, но занимает в нем скромное место. Наиболее распространенные случаи обратного словообразования – отбрасывание суффиксов, приставок, постфиксов: *кудряха* (от кудряшка), *Ромаша* (от ромашка), *одуван* (от одуванчик), *брежно* (от небрежно), *трескать* (от трескаться) и др.

Следует отметить, что среди АН большую группу составляют слова, имеющие в своем составе более чем одну мотивирующую основу. Н.М.Шанский считает, что слова подобного типа образуются словосложением и основосложением, причем, основосложение делится на три вида: сложение полных основ, сложение сокращенной и полной основ и сложение сокращенных основ [Шанский, 1997: 40].

Обратимся к примерам: *добродуш, Лапоног, синебарс, тигрокрыс, кошколовка, блондино-брюнет, слоноптичка, лесо-симфония* и др. АН в данном случае образованы сложением полных основ с добавлением интерфикса.

Реже используется сложно-суффиксальный способ, например: *сиреневотрусовый, мелопоедательный, кораблекрушительная, молокозеватель, папо-мамовский* и др.

Особое место среди исследуемых АН занимает ряд слов, образованных путем сложения и имеющих в своем составе связанный опорный компонент, такие «компоненты используются только как связанные корни в сложениях данной конструкции» [Потиха, 1970: 245]. Такой способ активно используется в научно-фантастической литературе для детей и подростков. Наиболее употребительны типы со следующими опорными компонентами интернационального характера: космо-, теле-, био-, видео-, гео-, микро– и т.п. Например: *космограмма, телекаша, биованна, видеоселектор, геоскаут, микробур* и др.

Следует отметить, что ряд сложных слов имеет связанный опорный компонент во второй части слова. Ср.: *звездоскоп, нюхоскоп, гравиграмма, терранавт* и др.

Представлены в АН и слова, созданные сложением сокращенной и полной основ: *комгусь, камус, Хрюхавроша* и т.д.

Используется в детской литературе и аббревиатурный способ, активно развивающийся в XX в., сущность которого заключается в том, что «в одно слово объединяют части двух и более слов» [Потиха, 1970: 167]. Обратимся к примерам: *Мехмех* ('меховой механик'), *ДОСКОС* ('Добровольное общество содействия космонавтики'), *ЗРШ* ('Звериная разведывательная школа'), *ПУР* ('Полуавтомат усиленного режима'), *НОС* ('Новое особое содружество'), *г/п* ('галактический позывной'), *к/к* ('космический корабль').

Необходимо отметить, что образований типа *г/п, к/к* в общелитературном языке не существует.

Выделяются и редко встречающиеся АН, состоящие из сочетаний начальных частей слов: *бе-пе* – 'беспамятный', *бу-сде* – 'будет сделано', *на отлэ* – 'на отлично'.

Интерес представляют и АН, образованные словосложением. В.Н.Немченко называет такие слова «раздельнооформленными существительными» [Немченко, 1984: 156]. В эту группу входят такие слова, как: *дерево-музыка, генерал-барсук, машина-веник, считалка-расколдовалка, робот-тележка, робот-шеф, чемодан-установка* и др. Большинство окказионализмов, встречающихся в детской литературе, представлет собой образование по действующим в языке моделям, т.е структурно-семантическим формулам построения слова.

Как отмечалось выше, окказиональное словообразование располагает целым рядом специфических способов, используемых исключительно для создания окказионализмов и характеризующихся неограниченной продуктивностью. Это способы, использующие не морфемы, а созвучные слова и части слов. Рассмотрим их подробнее.

Повторы-отзвучия, представляющие собой особый, чисто окказиональный тип. В них повторяется данное слово с изменением начального звука или группы звуков, например: *сахар-махар, тортики-шмортики, пожалуйста-можалуйста, танцы-скаканцы, бабушка-бахрюшка, дин-дон Родион, блякли-бликли-блюкли, мурлыпузя, мурлыкузя* и др.

Повтор-отзвучие является способом усиления эмоциональной стороны звучания и оценочной характеристики обозначаемого. Повторы-отзвучия стоят на границе между морфемой и словом. С фонетической и морфологической стороны здесь два слова, каждое со своим ударением и своей флексией, например: *салатиков-мулатиков*. Но с семантической стороны в отзвучии нет никакой самостоятельности: оно не может быть употреблено ни отдельно, ни при другом слове, так как не имеет собственного значения и формы, а может только сопровождать самостоятельное слово, причем только данное слово, и копировать его форму.

Рассмотрим АН, созданные способом междусловного наложения, который характеризуется тем, «что на конец основы одного слова накладывается омонимичное начало другого слова» [Янко-Триницкая, 1975: 255], вследствие чего возникает сложное слово, включающее в свою основу основы двух слов, а в свою семантику – семантику обоих объединившихся слов, например: *редисвекла, камазята, списатель, стрекозел, бегемошки, похросенок*.

Н.А.Янко-Триницкая не без основания пишет: «В русском языке слова, образованные по способу междусловного наложения, как правило, остаются окказиональными и не входят в язык, и самый способ их образования остается способом для образования окказионализмов» [Янко-Триницкая, 1975: 257].

Наличие в одном слове одновременно двух основ сказывается и на членении таких АН, т.к они не поддаются обычному членению. Семантическая двойственность анализируемых образований обуславливает и их двуплановую членимость: *КамАЗ и кот-ят-а = камазята: бегемот и мошки = бегемошки* и т.д.

Своеобразной структурой обладают и контаминационные образования. От междусловного наложения они отличаются тем, что при контаминации непременно происходит вытеснение какого-либо элемента объединяемых единиц, чего никогда не наблюдается при междусловном наложении. Контаминация в некоторой степени схожа с аббревиацией, но отличается большей степенью спаянности мотивирующих компонентов как в формальном, так и в семантическом планах. Контаминационные образования – это соединение двух узуальных слов, которое порождает третье – окказионализм, состоящий из основы одного из объединяющихся слов и части другого: *Чепупаха* (чепуха и черепаха), *Хорлон* (хороший слон), *Мартобрь* (март и октябрь), *помурец* (помидор и огурец), *мортошка* (морковь и картошка), *хливкие* (хлипкие и ловкие), *хрюкотали* (хрюкали и хохотали), *зелюки* (зеленые индюки) и др.

Эти индивидуально-авторские новообразования состоят из элементов, представляющих собой внутренние формы слов, контрастных по смыслу или по стилю. Совмещение значений слов в гибридах происходит по принципам народно-этимологического словопроизводства.

Реже встречают АН, созданные путем сращения, или слияния: *«Развелитутсобак», «сразупослевойны»*. Иногда способ слияния осложнен суффиксацией: *нетудатаскание, кверхуногамный, доремифасольный, никуданепускатель*. Особенность данных АН заключается в том, что словосочетание, использованное для создания таких образований, превращается в цельнооформленную лексическую единицу путем слияния и соединения с тем или иным словообразовательным суффиксом.

Особое место в системе языка занимает лексико-семантический способ словообразования, при котором новые слова возникают в результате изменения лексических значений существующих в языке слов при сохранении их материальной структуры. Лексико-семантические АН вызывают интерес прежде всего тем, что при сохранении звукового состава у них в тексте появляются новые значения. Например: *Но **плуги** лишены жалости и сострадания. Они – непобедимые и мрачные хищники ночи* [Булычев, 1992: 80].

В заключение можно сказать, что детская литература в своем словотворчестве опирается на речь ребенка, на его жизненный опыт, и писатели неистощимы в выдумках, которые сродни детской фантазии. Художники слова вовлекают юных читателей в языковую игру, используют авторские новообразования, смещения, небылицы и заставляют детей размышлять, чувствовать, познавать окружающий мир. Наблюдения показывают, что авторские новообразования, встречающиеся в детской литературе, созданы в большинстве случаев по высокопродуктивным словообразовательным моделям. Окказиональное словообразование представляет собой естественное явление любого живого языка, и строение окказиональных слов имеет право на внимание, поскольку они все же слова и ими пестрит не только устная, но и письменная речь.

Авторское новообразование отличается от общелитературного более свободным обращением со словообразовательными средствами языка. Проявляется это, в частности, в намеренном нарушении словообразовательных норм общелитературного языка. Каждое такое нарушение – это творческое переосмысление существующих словообразовательных законов языка, переосмысление, при котором заново комбинируются имеющиеся в языке словообразовательные морфемы и создаются новые слова.

Производство слов разных частей речи отличается неравномерностью. Большую часть новообразований составляют АН–существительные, затем – прилагательные, глаголы и наречия. Такое соотношение образований разных частей речи объясняется ориентацией писателей на «предметно-бытовой» характер осмысления действительности ребенком.

Таким образом, общая тенденция процесса создания АН в детской литературе – учет способа постижения ребенком окружающего его мира, а также речевого опыта маленького читателя.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються особливості структури авторських новотворів, що являють собою результат словотворчої діяльності дитячих письменників. Стверджується, що авторські новотвори прозорі за своєю морфемною структурою, бо традиційно утворюються за діючими в мові зразками різного ступеня продуктивності. Спостерігається актуалізація периферії словотвірної системи оказіональними способами утворення авторських неологізмів: міжсловної інтерференції, контамінації, фонетичної деформації тощо.

The article deals with author's neologisms which are considered as a result of wordbuilding activity of authors who write fur children. It is proved that author's neologisms are transparent in their morphemic structure, because they are traditionally formed according to the more or less active patterns of different degrees of productivity. Observations show that the periphery of the wordbuilding system is actualized by occasional ways of farming author's neologisms: contamination, word-to-word interference, phonetic deformation, etc.

ЛИТЕРАТУРА

1. Булычев Кир. Кому это нужно? – М., 1992.
2. Земская Е.А. Как делаются слова. – М., 1963.
3. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973.
4. Лопатин В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования. – М., 1973.
5. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском языке. – Л., 1987.
6. Набоков В. Аня в стране чудес. Русский перевод сказки Льюиса Кэрролла. – М., 1991.
7. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984.
8. Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М., 1970.
9. Успенский Э. Меховой интернат. – М., 1989.
10. Шанский Н.М. Лексическая деривация в русском языке //Русский язык в школе. – 1997. – №3. – С. 38-45.
11. Янко-Триницкая Н.А. Междусловное наложение //Развитие современного русского литературного языка. 1972. – М., 1975. – С. 253-260.
12. Янко-Триницкая Н.А. Продуктивные типы и образцы окказионального словообразования. – М., 1972.

Алла Новосёлова (Черновцы)

РЕЧЕВЫЕ НОВООБРАЗОВАНИЯ КАК СРЕДСТВО ПОПОЛНЕНИЯ СЛОВАРНОГО СОСТАВА (на материале поэзии Б.Ахмадулиной)

Среди новых слов лингвисты выделяют неологизмы и окказионализмы. Если неологизмы – лексические единицы языковой системы, то окказионализмы – речевые образования. Последние могут навсегда остаться в породившем их контексте (ср.: *молоткастый, серпастый* В.Маяковского) или перейти в разряд узуальных слов.

В данной статье рассмотрим некоторые особенности словотворчества Б.Ахмадулиной, определим наиболее типичные способы производства новых слов, сравним речевые новообразования с аналогичными по структуре узуальными, функционирующими в произведениях поэтессы.

Писавшие о Б.Ахмадулиной не раз отмечали приподнятость ее поэтического тона, тягу к архаизмам, к старой лексике. В подавляющем большинстве случаев эта архаичность свободно и непринужденно вплетается в стихотворную ткань независимо от темы, материала и времени, о котором идет речь. Поэтесса любит слова со старинными приставками, в частности, ***воз-***, ***пред-***. Рядом с узуальным ***возжигать*** появляются новообразования ***возглыбие. возглыбиться, возголубеть, возможить, воздымлен*** и др.

В нижнем мраке еще не умолк соловей.
*На **возглыбии** выпуклом – пекло и стужа*
[Шестой день июня]

Уж Сириус ***возголубел*** *над долиной...*
[Друг столб]

Все сущее, свой вид и род ***возмножив,***
с утра в трудах, как дружная артель...
[Пачевский мой]

Еще больше слов с приставкой ***пред-***. Это канонические: ***предзимний, преддверье, предгрозье, предвестимо,*** а также значительная группа новообразований, среди которых ***предрояльный, предсмертье, предкатастрофный*** и др.

Марина, до! До – детства, до – судьбы,
до – ре, до – речи, до – всего, что после,
равно, как вместе мы склоняли лбы
в той общедетской ***предрояльной*** *позе...*
[Уроки музыки]

Измученный, он ждет предлога –
и Петербургу Петроград
оставит лишь ***предсметье*** *Блока*
[В том времени, где и злодей...]

Как своеобразный стилистический прием поэтессы следует рассматривать новообразования, в которых приставка преднамеренно графически отделяется от слова, чтобы зрительно сконцентрировать внимание читающего на этих необычных словесных «новинках»: ***пред-брат, пред-весна, пред-счастье, пред-мертва, пред-родственен, пред-Ладожская, пред-магазинная, пред-северно*** и др.

У ***пред-весны*** *с весною столько распрей:*
дождь нынче шел и снегу досадил
[Вослед 27-му дню марта]

Есть в мартовской понурости берез
особое уныние ***пред-счастья***
[Свет и туман]

Жизнь замечает вдруг, что – ***пред-мертва***
[Звук указающий]

Стене присущ былых времен акцент.
Пред-родствен *ей высокородный замок*
[Стена]

Пред-магазинною *горою*
я шла, и грустно было мне
[Пригород: названья улиц]

Использование новообразований на ***-ость*** в поэзии Б.Ахмадулиной является одной из отличительных особенностей ее словотворчества. В современном русском языке суффикс ***-ость*** участвует в образовании имен существительных со значением:

1) отвлеченного процессуального признака (отглагольные образования): ***жалеть – жалость, дурить – дурость*** [РГ, 1982: 164];

2) «носитель признака» – «предмет, явление, характеризующееся признаком, названным мотивирующим словом» (отадъективные образования): ***окрестный – окрестность, внешний – внешность*** [РГ, 1982: 176];

3) носитель отвлеченного признака, свойства: ***смелый – смелость, склоняемый – склоняемость*** [РГ, 1982: 178].

Первые два непродуктивны, зато третий отличается необычайной продуктивностью. Суффикс ***-ость***, указывает Н.М.Шанский, является единственно продуктивным среди суффиксов абстрактных имен существительных от качественных основ [Шанский, 1959: 104]. В.Н.Даниленко отмечает, что существительные на ***-ость*** всегда были «поставщиками» терминологической лексики и что если начиная с середины XIX века по этому типу преимущественно создавались термины общественно-политических наук, то сейчас слова на ***-ость*** пополняют

главным образом научную, техническую и технико-экономическую терминологию [СРЛЯ, 1966: 137]. Отвлеченные существительные занимают значительное место и среди поэтических новообразований. Они имели широкое распространение в творчестве поэтов-символистов [Александрова, 1967; Шеронова, 1967]. В поэзии В.Маяковского, С.Есенина значительно расширился круг прилагательных, образующих эти существительные. Если в поэзии символистов преобладали отвлеченные существительные, образованные от прилагательных, «сама семантика которых подчеркивает идею неопределенности, бесплотности, таинственности мира, воплощенного в поэтическом слове» [Александрова, 1967: 93], то «современные поэтические новообразования на ***-ость*** создаются практически от всех относительных прилагательных, имеющих в основе конкретно-предметное значение. М.А.Бакина одной из причин высокой активности в современной поэзии таких новообразований считает их смысловую многоплановость [Бакина, 1985: 114].

Слова на ***–ость***, произведенные Б.Ахмадулиной, значительны по количеству (38 единиц) и созданы по образцам всех трех словообразовательных типов, существующих в русском языке. Даже непродуктивные отглагольные образования функционируют в ее поэтическом контексте: ***вглядываться*** (при отсутствии узуального ***вглядчивый***) – ***вглядчивость***.

Как пусто это сказано: века.
Непостижимость силясь опровергнуть,
в глубь тайны прянет ***вглядчивость*** *зрачка –*
и слепо расшибется о поверхность
[Гряда камней]

Большинство новых слов на ***-ость*** семантически представляют собой совмещение общеязыкового относительного и контекстуального качественного значения мотивирующего прилагательного. В новообразованиях, употребляющихся в сочетании с родительным падежом существительного, как правило, преобладает качественное значение: ***безвоздушность*** *горя,* ***встречность*** *жизни,* ***кругосветность*** *странствий,* ***единственность*** *предмета,* ***отверстость*** *стен,* ***вывернутость*** *недр,* ***обратность*** *дней,* ***преклоненность*** *земли.* Качественное значение остается преобладающим в образованиях на ***–ость***, имеющих при себе определение, выраженное прилагательным: *восковая* ***мертвость***, *отчая* ***кромешность***. Большинство же новых слов Б.Ахмадулиной на ***–ость*** – это «самостоятельные» существительные со значением отвлеченного признака: ***вершинность, пыльность, несказанность, млечность. заочность, далекость, чуланность, второзданность*** и др.

Сам придет этот миг или год:
смысл нечаянный, нега, ***вершинность***
[Медлительность]

Та любит твердь за тернии пути,
пыланью брызг предпочитает ***пыльность***
[Таруса]

Нельзя сказать: каков был цвет. Но цвет
чуть-чуть был розовей, чем ***несказанность***
[День 12 марта]

Какая глушь вокруг, какая ***млечность***...
[Ревность пространства]

Но Сириус уже в ***заочность*** *канул...*
[Печали и шуточки: комната]

Новообразования на ***-ость*** функционируют в поэтическом контексте Б.Ахмадулиной наряду с большим количеством узуальных слов, имеющих такой же суффикс: ***отдаленность, нарядность, приятность, невероятность, открытость, необъятность, неприглядность, светлость, высокопарность, легкость, дождливость, замкнутость, чрезмерность, бездомность, суровость*** и мн.др.

«Соседствуя» друг с другом, канонические существительные на ***-ость*** и новообразования с суффиксом ***-ость*** способствуют, в частности, созданию неповторимого поэтического стиля Б. Ахмадулиной, его «высокости».

Особенностью поэтического языка Б.Ахмадулиной является также использование слов, образованных нулевой суффиксацией. Как известно, «нулевая суффиксация без применения других средств словообразования представлена только в словообразовании имен существительных» [СРЯ, 1989: 311]. В стихотворениях Б.Ахмадулиной используются узуальные слова отглагольного образования: ***промельк, осыпь, недосып, стынь***. Среди слов, созданных поэтессой, существительные не только отглагольного происхождения, к примеру, ***выпорхнуть – выпорх***, но и отадъективного образования: ***неуютный – неуют, фиолетовый – фиолет***.

Я вас люблю, красавицы столетий,
за ваш небрежный ***выпорх*** *из дверей...*
[Я вас люблю, красавицы столетий...]

Плутаю я в пространном ***фиолете.***
Свод розовый стал меркнуть и синеть.
Пришел художник, заиграл на флейте.
Звана сирень – ослышалась свирель
[Вошла в лиловом в логово и в лоно...]

Значительную группу новообразований Б.Ахмадулиной (в анализируемом материале их обнаружено свыше восьмидесяти) составляют сложные слова, созданные способом чистого сложения без интерфикса. Им подобны канонические образования типа ***плащ-палатка*** [СРЯ, 1989: 313] Хотя в подобных словах составляющие их компоненты формально находятся в отношениях сочинения, однако они не одинаковы в семантико-стилистическом плане. Так, среди словоновшеств Б. Ахмадулиной выделяются:

1) сложные слова, в которых один из компонентов является носителем эмоциональной оценки. Этот оценочный компонент, содержащийся в семантике одного из слов, входящих в новообразование, сближает два слова для передачи одного общего понятия: ***человек-невеличка, душа-колокольчик, стул-капризник, стул-чудак, крошка-музыкант, огонь-нелюдим, дым-сирота, капель-крикунья, пространство-нелюдим, растенье-озорник, прихвостень-звезда, печь-сообщник, дом-схимник, дом-изгнанник, смысл-незнакомец, куст-увалень, вещи-попрошайки, избранник-ошибка, огонь-затворник, брат-комната, растенье-нелюдим, изменник-ум, светлячок-изумруд, урод-курорт, схоласт-рассудок, дом-горюн, дом-горыныч, рубаха-куст, чащоба-дом, дом-воля, дом-овраг, ночь-ворожея, крошка-звонарик, поселок-бука, хапуга-округа, коридор-ущелье*** и др.

В поэзии Б. Ахмадулиной часто наблюдается метафористический прием приписывания неодушевленному предмету качеств, свойств одушевленного предмета. При этом оценочный компонент, как правило, находится на втором месте (***вещи-попрошайки, огонь-затворник, стул-чудак***), но иногда может занимать и первое (***урод-курорт, брат-комната, хапуга-округа***).

Это я – ***человек-невеличка,***
всем, кто есть, прихожусь близнецом
[Это я...]

Дочь и внучка московских дворов,
объявляю: мой срок не окончен.
Посреди сорока сороков
Не иссякла ***душа-колокольчик***
[Собрались, завели разговор...]

Слева и справа: краса и краса.
Дым-сирота *над деревнею вьется*
[Радость в Тарусе]

Капель-крикунья*, потакая марту, навзрыд вещает...*
[Милость пространства]

Брат-комната*, где я была – не спрашивай.*
Ведь лунный свет – уже не этот свет
[Ночь на 30 апреля]

2) сложные слова, состоящие из таких словообразующих основ, которые находятся в равных семантико-стилистических отношениях, они не имеют оценочного компонента, но, соединенные вместе, представляют собой более объемное в смысловом отношении понятие: ***море-небо, сады-огороды, зима-весна, соседство-родство, вино-закуска***.

Так дружно весна начиналась: все други,
дружины вступили в ***сады-огороды***

[Суббота в Тарусе]

Лишь рассветет – опять забрежу
в пустых полях ***зимы-весны***

[Люблю ночные промедленья]

3) сложные слова – иносказательные образы (компоненты сложений формально «равноправны»), «Давно замечено, – пишет Р. Мустафин, – что в поэзии Ахмадулиной описываемый предмет или явление, как правило, не называется прямо, а подается иносказательно, через связи с другими...» [Мустафин, 1985: 249]. Именно этой цели подчинены такие словоновшества, как ***День-Рафаэль, День-Божество, День-Совершенство, День-Свет, сад-всадник.***

Неузнанным ушел ***День-Свет, День-Рафаэль.***
Но мертвый дуб расцвел средь ровныя долины.
И благостный закат над нами розовел.
И странники всю ночь крестились на руины

[День-Рафаэль]

В.Новиков, анализируя поэтический сборник Б. Ахмадулиной «Тайна», замечает: «Стихотворение «Сад-всадник»... – это в высшей степени вольная и индивидуальная вариация на тему гетевского «Лесного царя» – одного из самых страшных и таинственных произведений мировой лирики. Сюжетная рама старинной баллады понадобилась Ахмадулиной для раздумья над конечным смыслом поэтического призвания. В роли всадника предстает... сад – «охранитель», «защита», обитель мучительного и спасительного труда» [Новиков, 1985: 52].

Сад-всадник *летит по отвесному склону.*
Какое сверканье и буря какая!
В плаще его черном лицо мое скрою,
к защите его старшинства приникая...
Сад-всадник *свои покидает угодья,*
и гриву коня в него ветер бросает.
Одною рукою он держит поводья,
другою мой страх на груди упасает.
О ***сад-охранитель****! Невиданно львиный*
чей хвост так разгневан? Чья блещет корона?
– Не бойся! То – длинный туман над равниной,
то – желтый заглавный огонь Ориона...

[Сад-всадник].

Речевые новообразования Б. Ахмадулиной органически входят в словесную ткань ее поэтических произведений и наряду с другими средствами выступают в качестве важнейших элементов, определяющих индивидуальность и своеобразие языка поэтессы, – какие из них войдут в языковую систему определит время.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються основні з мовленнєвих утворень, що функціонують в поетичних творах Б.Ахмадуліної (слова з префіксами ***воз-, пред-****, з суфіксом* ***-ость****, складні іменники та ін.).*

The article deals with the main language formations, which are used in the poetry by Bella Ahmadulina (the words with the prefixes ***воз-, пред-****, suffixes* ***-ость,*** *complex nouns and etc.).*

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова О.И. Новообразования в поэтическом творчестве Маяковского и его современников: Использование отвлеченных существительных с суффиксами *-ость, -ний, -ений* // Уч.зап. / Горьковский пед.ин-т им. М.Горького. Сер. филол. – 1967/ – Вып. 62. – С.84-104.
2. Ахмадулина Б. Избранное: Стихи. – Сов.писатель, 1988. – 480 с.
3. Бакина М.А. Словотворчество // Языковые процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М.: Наука, 1977. – С.76-127.
4. Мустафин Р. Поиск алгоритма: Заметки о поэзии Беллы Ахмадулиной // Дружба народов. – 1985. – № 6. – С. 245-252.
5. Новиков В. Боль обновления // Литературное обозрение. – 1985. – № 1. – С. 50-52.
6. Русская грамматика: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1982. – Т. 1. – 783 с.
7. Словообразование современного русского литературного языка / Под ред. М.В. Панова. – М.: Наука, 1968. – 300 с.
8. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высш. школа, 1989. – 800 с.
9. Шанский Н.М. О происхождении и продуктивности суффикса *-ость* в русском языке // Вопросы истории русского языка: Сб.статей / Под ред. П.С. Кузнецова. – М.: МГУ, 1959. – С. 104-131.
10. Шеронова Л.А. Новообразования в поэтических произведениях С. Есенина и их художественная роль // Уч.зап. / Горьковский пед.ин-т им. М. Горького. Сер.филол. – 1967. – Вып. 62. – С. 105-134.

Віра Пітель (Івано-Франківськ)

ФАКТОРИ ДЕТЕРМІНАЦІЇ СЛОВОТВОРЕННЯ

На сьогодні здійснено ряд дериватологічних студій, у яких розглядаються проблеми обмежень на поєднування словотворчих формантів та твірних основ [Улуханов, 1967; Земська, 1973; Милославський, 1980: 127-224 та ін.], питання деривaційної спроможності твірних слів [Грещук, 1995; Моргун, 1998; Джочка, 2003 та ін.]; досліджуються причини, які дають поштовх до утворення нових слів [Габинська, 1981] тощо.

Метою даної статті є спроба комплексного опису різнорідних екстра- та інтралінгвальних факторів детермінації словотворення. У зв'язку із цим ми ставимо перед собою завдання показати різноплановість чинників утворення слів, їх тісний взаємозв'язок, а також виявити залежність деривaційної спроможності твірного слова від його семного набору[1].

З'ясування причин зумовленості деривaційних процесів дасть змогу не тільки глибше розуміти їх природу та специфіку, але і надалі відтворити акти словотворення, встановити існуючі у лексичній системі зв'язки між твірними і похідними одиницями, а також пояснити деривaційні «нереалізації» у системі словотвору.

Перш ніж перейти до безпосереднього переліку факторів детермінації утворення слів, зазначимо, що кожен акт словотворення, як і семотворення, викликаний не однією, а поєднанням декількох причин і зумовлюється їх тісною взаємодією [Клобукова, 1986; Габинська, 1981; Улуханов, 1967; Морозова, 1981 та ін.].

Причини словотворення є досить неоднорідними. Їх різноплановість виявляється, насамперед, у неоднаковому відношенні до рівнів мови, універсальністю чи факультативністю прояву, ієрархічністю стосовно домінування одних над іншими, обмежувальною чи стимулювальною дією, екстра- та інтралінгвальною належністю тощо.

Важливим моментом при комплексному аналізі причин деривації є врахування потенційних можливостей словотвірної системи і того, як їх реалізація регулюється нормою мови, тобто розмежування системних і нормативних явищ [Земська, 1973: 15; Улуханов, 1967; Улуханов, 1977: 16-17]. У зв'язку з цим говорять про так звані факти «неутворення» або нереалізації у системі словотвору [Земська, 1973: 204], яких, у порівнянні з морфологічною сис-

[1] При виділенні семантичних компонентів слова ми спираємось на класифікацію макрокомпонентної будови значення слова, здійснену Л.М.Пелепейченко [Пелепейченко, 1996: 12-14].

темою, значно більше [Улуханов, 1967].

Відомо, що об'єктивна дійсність і відображення її у людській свідомості дають перший поштовх до утворення нових слів. Аналізуючи існуючі у лінгвістиці класифікації причин появи неологізмів та оказіоналізмів, О.А.Габинська запропонувала проводити поділ причин словотворення на універсальні (необхідність виразити ту чи іншу семантичну ознаку (предметність, атрибутивність, процесуальність тощо) , тобто потреба у номінації) та факультативні (усунення розчленованості найменування, прагнення до вираження стилістичної модифікації, намір мовця утворити антонім чи омонім до певного слова тощо). Якщо перші характеризуються регулярністю прояву у актах деривації, то другі мають вибірковий, ймовірнісний характер і виявляються у поєднанні з універсальними причинами [Габинська, 1981: 83-84, 139-140].

На думку дослідниці, віднесення цих факторів до позалінгвальних є умовним, оскільки всі вони так чи інакше пов'язані зі сферою мови і їх дія залежить від мовних закономірностей (стану лексико-семантичної системи, граматичних особливостей, стилістичних та словотвірних засобів тощо). Скажімо, прагнення до вираження нерозчленованості найменування відображає надання переваги одній мовній формі вираження (слово) у порівнянні з іншою (словосполучення) [Габинська, 1981: 67-69].

Відсутність в об'єктивній дійсності певних феноменів, які б могли бути позначеними дериваційними засобами при реалізації потенцій словотвірної системи, є важливим фактором обмеження на утворення номінацій (наприклад, існування похідних *абрикосівка*, *агрусівка* («настоянка з плодів») і незафіксованість у мові потенційно можливого деривата *бананівка*).

Дослідження причин словотворення пов'язане з вивченням породжуючої здатності твірного слова та ролі у цьому процесі словотворчих формантів і узгоджується із основоцентричним підходом до явищ деривації у поєднанні з формантоцентричним [Ґрещук, 1995: 7-8].

Утворення слів може зумовлюватись, насамперед, семантикою і тісно пов'язаною з нею валентністю твірного [Ґрещук, 1995: 9-10; Морозова, 1991; Маркарян, 1970; Клобукова, 1986].

При поєднанні твірної основи і дериваційних морфем семантичний чинник виявляється у сумісності/несумісності їх значеннєвих компонентів [Улуханов, 1967; Земська, 1973: 195 – 197; Милославський, 1980].[1] Наприклад, неможливим є приєднання суфікса діючої особи *-тель* до основ іменників і прикметників, натомість він виступає словотворчим формантом у віддієслівних утвореннях (*учити - учитель*).

Подібність семного набору твірних, що належать до однієї частини мови, визначає залежність деривації слів від їх частиномовної належності. Скажімо, «словотвірні значення десубстантивів не можуть вийти за рамки семантичного континууму «субстанція, ознака, дія, що мають відношення до субстанції», деад'єктивів – «субстанція, ознака, дія, що мають відношення до ознаки», девербативів – «субстанція, ознака, дія, що мають відношення до дії» тощо [Ґрещук, 1995: 9].

З іншого боку, потреба у певних номінаціях, в об'єктивізації деяких семантичних ознак (предметність, атрибутивність, процесуальність тощо) зумовлює специфіку кількісних відношень між дериватами, що належать до різних частин мови. Так, аналізуючи близько 1000 неологізмів, О.А.Габинська виявила такий їх розподіл: іменник – 533, прикметник – 279, дієслово – 103, прислівник – 83, займенник – 2. Дослідниця робить висновок, що лексична об'єктивація (процес словотворення) найчастіше відбувається тоді, коли виникло значення предметності, потім – ознаки, і тільки тоді – процесу. Таку закономірність вона пояснює двома причинами. По-перше, в об'єктивній дійсності більшу роль відіграють саме предмети, а не процеси чи ознаки, і, по-друге, за матеріалом узагальнення найбільш багатогранним є іменник, оскільки його значення може охопити будь-який компонент дійсності (предмет, процес, кількість, особа, відношення, час, простір, ознака тощо) [Габинська, 1981: 78-84].

Однак не тільки загальнокатегоріальне (частиномовне) значення слів впливає на їх дери-

[1] І.Г.Милославський, розглядаючи різні типи обмежень на сполучуваність морфем, дійшов висновку, що семантичні обмеження виступають домінуючими, а всі інші мають ймовірнісний характер [Милославський, 1980: 168].

таційні потенції. У межах кожної частини мови за наявністю у словах певних сем денотативно-сигніфікативного макрокомпонента виділяють окремі лексико-семантичні (тематичні) групи, належність до яких також визначає словотворчу спроможність твірних [Клобукова, 1986; Милославський, 1980: 173-174; Шмельов, 1973: 105-106; Габинська, 1981: 84-117]. Проте слова, що характеризуються спільністю семантичних ознак і належать до однієї семантичної сфери, не завжди мають однаковий набір похідних (як і слова однієї частини мови). Наприклад, серед прикметників на позначення кольору лише слова *зелений* і *білий* характеризуються повнотою словотвірної парадигми і реалізують всі словотвірні значення кожної із зон, а від двох третин прикметників даної групи похідних не виявлено (*абрикосовий*, *гороховий*, *кавовий*, *туманний* тощо) [Грещук, 1995: 128-136].

Подібні нереалізації зумовлені комплексним впливом різних чинників на акт деривації, одні з яких можуть сприяти утворенню похідних, а інші – чинити протидію.

Детермінуючим фактором словотворення виступає також полісемія твірного. Як правило, чим більше значень має полісемант, тим вищими є показники його словотворчої спроможності. Первинне включення одного із значень полісеманта у словотвірні відношення збільшує імовірність входження інших значень того ж слова у деривaційні зв'язки [Янценецька, 1979: 128].

Аналізуючи багатозначність твірних і похідних слів, М.Н.Янценецька виявила, що полісемія останніх є наслідком деривaційно зумовленої трансформації значень мотивуючої одиниці. Однак у різних деривaційних групах лексики (і навіть у межах однієї групи) повнота співвідношення мотивованих значень слова з мотивуючими є неоднаковою. Причому, багатозначність дериватів є менш розгалуженою у порівнянні з полісемією базових слів (така закономірність не є абсолютною, бо існують і винятки) [Янценецька, 1979: 127-136; Безродних, 1989]. Очевидно, цим пояснюється те, що з кожним наступним кроком деривації зменшується словотворча активність похідних, міра якої залежить від частиномовної належності твірних одиниць [Морозова, 1981: 171]. Таке явище, на думку І.Г.Милославського, зумовлене двома чинниками. По-перше, існують так звані «тупикові» словотвірні значення, після появи яких унеможливлюється приєднання інших словотвірних засобів, а деякі словотвірні значення обмежують можливості приєднання інших словотвірних значень (після появи значення здрібнілості можливим є тільки виникнення подібного значення). По-друге, існують обмеження і на кількість деривaційних тактів [Милославський, 1980: 180-181]. Тому деривaційна спроможність слів зумовлюється і семами граматичного макрокомпонента значення слова, які репрезентують словотвірні значення вихідних одиниць.

Ступінь деривації твірного може співвідноситися із складністю його морфемної будови і довжиною, які також є стримуючим фактором словотвірної потенції базових одиниць [Левицький, Огуй, Кійко, Кійко, 2000: 87; Грещук, 1995: 11-12; Милославський, 1980].[1] Деякі дослідники такий факт пов'язують з тим, що додаткові морфеми обмежують як кількість семем, так і можливість їх подальшого розгортання [Левицький, Огуй, Кійко, Кійко, 2000: 86-87].

Тенденція до нормативних обмежень на утворення надто складних у морфемному відношенні слів зумовлюється суб'єктивним фактором: при продукуванні «важких» слів спостерігається «нейрофізіологічна «втома» синапсів від перезбудження медіаторами» [Огуй, 1998: 227-228], звідси – прагнення мовців до економії зусиль.

Словотворча поведінка вихідної одиниці може детермінуватися і її лексико-граматичними та власне граматичними значеннями, які представлені семами, що також входять до граматичного макрокомпонента значення слова [Микитин, 1998; Клобукова, 1986]. Наприклад, здатність зоонімів чоловічого роду утворювати похідні іменники-фемінітиви: *лев* **П** *левиця*,

[1] В.В.Грещук зазначає, що морфемна структура твірного, як і його частотність, є супровідними факторами детермінації словотворення, «які при семантичній сумісності базової і формуючої частин та сприятливій для деривaційного акту валентності твірного регулюють появу деривата» [Грещук, 1995: 11]. Разом з тим вчений робить припущення, що «на деривaційну поведінку твірного впливає не сама по собі складність словотвірної структури, а характер семантики, вираженої нею» [Грещук, 1995: 12]

тигр **П** *тигриця, індик* **П** *індичка* тощо.

Деривaційна спроможність твірних визначається і наявністю сем конотативного макрокомпонента (емотивні, емоційно-оцінні, асоціативно-образні, соціокультурні тощо семантичні компоненти).

Скажімо, емотивні та емоційно-оцінні семи сприяють емоційно-експресивному забарвленню слова, що призводить до зменшення його деривaційних потенцій. Найбільшою є словотворча активність слів, які мають пряме номінативне значення [Блягоз, 1973].

Національна специфіка семантики похідних репрезентується соціокультурними, асоціативно-образними та іншими семами, які також детермінують процеси словотворення і зумовлюють відмінності у семантичному обсязі похідних.

Універсальний характер мотивації слів у різних мовах пов'язаний як із особливостями психофізіологічної обробки людиною об'єктивного світу та її емпіричним досвідом, так і з тим, що деякі народи, зокрема європейські, проживають на одному континенті і тому мають багато спільного у ландшафті, світі флори і фауни, певних оцінних еталонах тощо. Специфічні ж риси вторинного семіозису визначають відмінності мовних систем різних народів, їх національні традиції, особливості історичного розвитку, соціального, культурного та політичного життя, господарська діяльність тощо. Звичайно, це знаходить відображення у мотивуванні слів і позначається на специфіці національних картин світу [Цибова, 2000; Новікова, 1987; Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира, 1988: 141-172 та ін.].

Провівши зіставний аналіз ознак похідних найменувань рослин в українській, російській, німецькій та французькій мовах, А.М.Сердюк виявила, що, наприклад, навіть одна із найпродуктивніших ознак найменування флоролексем – біологічна – характеризується певними специфічними рисами вияву у різних мовах: в українській мові переважають похідні, мотивовані семою «спосіб розмноження» (*перекотиполе*); сема «видільні властивості» є продуктивною у російській мові (*молочай*); у німецькій мові подібну роль відіграє ознака «вічнозелена природа» (*immezgrun*); а у французькій мові є значна кількість фітонімів, мотивованих семою «світлолюбний характер» (*souci*) [Сердюк, 2002: 9].

Значною є і роль соціолінгвістичного макрокомпонента значення слова у детермінації його словотворчої спроможності. Скажімо, у стилістично нейтральних лексемах словотвірні парадигми ширші, аніж у стилістично маркованих [Земська, 1982: 16].

Оскільки не тільки слова, але і морфеми мають певне стилістичне забарвлення, на деривацію накладається ще один різновид стилістичних обмежень: як правило, у похідній лексемі не можуть поєднуватися стилістично різнорідні морфеми. Якщо ж слово є нейтральним, то його основа здатна поєднуватися з афіксом будь-якого стилістичного забарвлення [Земська, 1973: 198-201].[1]

Із стильовою віднесеністю пов'язана і належність слова до ядра чи периферії лексичного складу мови, що, у свою чергу, також визначає його деривaційну поведінку. Так, слова, які стосуються важливих сфер життєдіяльності людини, характеризуються (у порівнянні з периферійними лексемами) більшою кількістю похідних [Земська, 1982: 15 – 16; Моргун, 1998; Клобукова, 1986: 68 – 69].

Належність слова до ядра чи периферії лексики та його стилістична маркованість позитивно корелює із показниками частотності даної лексеми. Чим частотніше твірне слово, тим вищою є його деривaційна активність [Грещук, 1995: 11; Земська, 1982: 168 та ін.].

Як уже відзначалося, із семантикою слова тісно пов'язана його валентність.

Лексеми, які характеризуються вільною семантико-синтаксичною сполучуванісю, мають ширші деривaційні парадигми на відміну від слів із обмеженою сполучуваністю [Земська, 1982: 16; Клобукова, 1986; Морозова, 1981; Грещук, 1995: 10 – 11; Джочка, 2003; Капраль, 1997 та

[1] О.А.Земська вказує, що подібні обмеження виявляються скоріше як тенденції на поєднуваність чи непоєднуваність морфем, їх порушення можуть зумовлюватися прагненням номінатора надати слову виразності шляхом використання засобу контрасту. А семантичні і формальні чинники є більше подібними на непорушні закони [Земська, 1973: 198].

ін.]. Так, Т.С.Морозова, аналізуючи віддієслівні утворення (іменники і прикметники), виявила, що їх поява зумовлена валентністю похідного слова. У «деяких випадках, – відзначає дослідниця, – окремі валентності можуть бути деривaційно не вираженими, але неможливе існування похідних, значення яких не задане актантною структурою похідного» [Морозова, 1981: 164]. Скажімо, дієслова, які не мають об'єктної валентності (рос. *вибрировать, дрожать* тощо), не утворюють похідних, що позначають результат дії, об'єкт дії тощо [Морозова, 1981: 164-165].

Формальний чинник детермінації словотворення стосується, насамперед, обмежень на поєднання морфем, якщо виникають фонемні труднощі на морфемному шві і залежать як від звукокомплексу словотворчого форманта, так і від якості звука у кінці основи твірного, кількості складів у ньому та місця наголосу [Земська, 1973: 197-198; Улуханов, 1967: 172-176; Милославський, 1980: 164-179; Грещук, 1995: 8].

Існування формальних детермінуючих чинників словотворення підтверджується дослідженнями, які провела Л.Є.Азарова. Вона вперше на базі української мови розробила основи теорії гармонійної побудови композитів та юкстапозитів, використавши концепцію «золотої» пропорції (один із напрямків філософії гармонії) і довела, що наявність у побудові складних слів на структурному і фонетичному (акустичному) рівнях певних гармонійних пропорцій є закономірним явищем. Це пояснюється тим, що «у процесі створення людський мозок гнучко розв'язує проблему «конструювання» складних номінацій, які були б гармонійними, зокрема «зручними» й «красивими» на обох зазначених рівнях» [Азарова, 2002: 4].

Очевидно, однією із нерегулярних причин словотворення можна вважати і фонетичну мотивованість слова, оскільки форма (звукокомплекс) лексеми здатна впливати на семантику слова, а, отже, і на його деривaційні потенції.

Детермінуючими чинниками словотворення виступають і лексико-системні відношення слів.

Скажімо, обмежувальним фактором утворення слова виступає існування у мові омоніма чи синоніма до потенційно можливого деривата [Милославський, 1980: 164-165, 174-175; Земська, 1973: 201-203; Улуханов, 1967; Новікова, 1987: 5-8; Габинська, 1981].

Так, за аналогією до терміна *геологія* (наука про Землю) утворились терміни *селенологія* (від гр. Selene – «Місяць») та *ареологія* (від гр. Ares – «Марс»). Проте науку, яка вивчає планету Венера, називають геологія Венери, оскільки місце потенційного деривата зайнято іншим словом-омонімом – *венерологія* («галузь медицини, яка вивчає венеричні захворювання») [Габинська, 1981: 116].

Відсутність у деяких слів (наприклад, *півень, баран* тощо) похідного із значенням «феміність» пояснюється наявністю у лексичній системі іншого слова-синоніма, яке позначає той самий феномен об'єктивної дійсності (*курка, вівця*).

Як уже відзначалося, лексико-системні відношення накладають певні обмеження на виникнення мотивованих слів. Однак іноді установка на утворення похідного «включає в себе усвідомлення омонімічних відношень; внаслідок цього прагнення використати їх є однією з найважливіших причин утворення нового слова» [Габинська, 1981: 117]. Звичайно, це стосується, насамперед, оказіональних неонімів і пов'язано з тим, що омонімія є одним із засобів словесної гри і основою для створення різних стилістичних ефектів, каламбурів тощо.

Подібним стимулом до появи похідних неологізмів є установка на утворення антоніма, коли у номінатора виникає потреба у вираженні значення, протилежного значенню певного слова [Габинська, 1981: 117-126]. Наприклад: *Образ* ***сонця****, яким пройнята перша частина збірки, поволі, рядок за рядком, починає втрачати свою ауру тепла і світла і під кінець книги трансформується у зловіщий образ* ***антисонця*** (Радіомовлення).[1]

Утворення нових слів може зумовлюватись і формально-семантичними зв'язками у лексичній системі, які ґрунтуються на відношеннях хибної мотивації. Скажімо, народноетимо-

[1] Існує думка, що антонімічність закладена вже у самому значенні слова, тобто вона є його семантичним компонентом. Так, кожен антонім містить у собі свою протилежність (якість «чорний» передбачає наявність іншої якості – «білий»), інакше він би втратив власну визначеність [Габинська, 1981: 121-122].

логічне зближення запозиченго слова *коклюш* («інфекційна дитяча хвороба з конвульсивним кашлем») із формально та семантично подібною лексемою *кашель* («судорожні, напружені видихи з хрипінням і шумом») призводить до контамінаційного утворення своєрідного слова-гібрида *кашлюк*, яке поєднує у собі їх звукові та семантичні ознаки [СУМ, 1973: 125; ЕСУМ, 1989: 503].

До мовних факторів впливу на словотворення належать і випадки взаємообміну та взаємовпливу між семотворенням та словотворенням [Голєв, 1989].

Отже, чинники детермінації утворення слів є досить неоднорідними за багатьма параметрами. У кожному конкретному дериваційному акті вони діють у сукупності (взаємопов'язано і взаємозумовлено) при домінуванні одних над іншими. Тому їх виявлення і вивчення вимагає комплексного підходу. Якщо умови виникнення нових семем вимагають врахування потенційних можливостей вихідної одиниці і того, що допускається мовною нормою, то, досліджуючи передумови виникнення похідних слів, необхідно брати до уваги і словотворчі форманти.

Звичайно, запропонований нами перелік факторів детермінації словотворення не може претендувати на вичерпність хоча би тому, що причини виникнення нових слів, як уже відзначалося, є різнорідними і не завжди підлягають виявленню та поясненню, однак їх вивчення необхідне для розуміння багатьох аспектів дериваційно-мотиваційних процесів.

РЕЗЮМЕ

В данной статье трактуется актуальная для современного языкознания проблема определения условий детерминации словообразования.

Факторы, влияющие на образование новых слов, действуют комплексно и тесно связаны друг с другом. Они отличаются неоднородностью по многим параметрам, в частности, по универсальности или факультативности проявления, ограничительным или стимулирующим действием, экстра- или интралингвистической принадлежностью и т.д.

The actual problem of the distinction of factors of determination of the word-formation for modern language studies is underlined in the article.

Factors, which have influence on the creation of new words, act conjointly: closely connected each other. They are inhomogeneous depending on many parameters specifically as for to universality or option of manifestation, restrictive or stimulative action, extra- or intralingual appurtenance and so on.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л.Є. Структурна організація складних слів (концепція «золотої» пропорції): Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002. – 35 с.

2. Безродных А.И. Взаимодействие лексической многозначности и словообразовательных потенций слова (на материале глаголов и отглагольных имен): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1989. – 18 с.

3. Блягоз З.У. Связь аффиксального словообразования глаголов перемещения с полисемией производящих основ // Очерки по лексикологии и словообразованию. – Ростов-на-Дону: Ростовск.-на-Дону пед. инст., 1973. – С. 108-110.

4. Габинская О.А. Типология причин словотворчества. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 153 с.

5. Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1989. – 252 с.

6. Ґрещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.

7. Джочка І.Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Дис. ... канд. філол. наук., Івано-Франківськ, 2003. – 194 с.

8. Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1989. – Т.3. – 549 с.

9. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – С. 194-207.

10. Земская Е.А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. науч. статей. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – 16 с.

11. Капраль М.І. Словотвірна валентність та словотвірна парадигматика назв осіб у російській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – 16 с.

12. Клобукова Л.П. Характер валентности как фактор формирования деривационной парадигмы русского прилагательного // Деривация и семантика: слово – предложение – текст: Межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь: Пермск. ун-т, 1986. – С. 64-70.

13. Левицький В.В., Огуй О.Д., Кійко С.В., Кійко Ю.Є. Апроксимативні методи вивчення лексичного складу. – Чернівці: Рута, 2000. – 136 с.

14. Маркарян Р.А. Типы семантического противодействия в сфере формообразования и словообразования. – Ереван: Изд-во Ереванск. ун-та, 1970. – 417 с.

15. Микитин О.Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис. … канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998. – 180 с.

16. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Моск. ун-та,1980. – 296 с.

17. Моргун А.В. Зооніми в системі російського словотворення: словотворча активність і типова словотвірна парадигма: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.

18. Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1981. – С. 162-173.

19. Новикова Т.В. Национальная специфика семантики производных слов (На материале сопоставления прилагательных, производных от названий животных в английском и русском языках): Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Одесса, 1987. – 16 с.

20. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії: системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – 370 с.

21. Пелепейченко Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень: Дис. …докт. філол. наук. – К., 1986. – 48 с.

22. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

23. Сердюк А.М. Мотиваційна основа назв рослин у первинному і вторинному семіозисі (на матеріалі української, російської, німецької та французької мов): Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 2002. – 20 с.

24. Словник української мови: В 11-ти т.т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.4. – 840 с.

25. Улуханов И.С. О закономерностях сочетаемости словообразовательных морфем (в сравнении с образованием форм слов) // Русский язык. Грамматические исследования. – М.: Наука, 1967. – С. 166-204.

26. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – 256 с.

27. Цыбова И.А. Об отражении языковой картины мира в словообразовательной семантике // Семантика мови і тексту. Збірник статей VI Міжнар. конф. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 615-618.

28. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 279с.

29. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. – 239 с.

Ольга Субботина (Симферополь)

ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИКИ АДЪЕКТИВНОГО СУФФИКСА -ОВАТ-/-ЕВАТ-: МНОГОЗНАЧНОСТЬ ИЛИ ОМОНИМИЯ?

В лингвистике многие вопросы до сих пор остаются спорными, несмотря на кажущуюся очевидность. Эта очевидность иногда мешает увидеть новый вектор, разработать его новые направления. Известная мысль Э.Бенвениста о том, что «на основе триады – язык, культура, человеческая личность – могла бы быть создана другая лингвистика» [Бенвенист, 1974: 45] имеет отношение к разнообразным явлениям языка. Касается она и некоторых вопросов словообразования, которые до последнего времени не были предметом специального рассмотрения лингвистов. Речь идет о прилагательных с суффиксами **-оват- (-еват-),** присоединяющимися к разным мотиваторам. Наши наблюдения позволяют вернуться как к проблеме морфемной многозначности, так и к проблеме омонимии этих суффиксов.

В.В.Виноградов в статье «Словообразование в его отношении к грамматике и лексике» впервые квалифицировал суффиксы **-оват- (-еват-)** как омонимы. Ученый говорил о двух активных лексических рядах современного русского языка, имеющих в своем составе омонимичные суффиксы имени прилагательного **-оват- (-еват-)** [Виноградов, 1952: 136]. В.В.Виноградов разграничивал:

1) слова со значением смягченной, уменьшенной степени качества («несколько», «слегка»), образованные от основ соответствующих прилагательных, выражающих норму этого качества *глух-оватый – «несколько глухой», горьк-оватый – «слегка горький»; грязноватый – «несколько грязный»; дороговатый – «в какой-то степени дорогой»* и т.п.;

2) слова со значением: «несколько похожий на что-нибудь, имеющий некоторые черты сходства с чем-нибудь или свойства чего-нибудь (на что указывает основа имени существительного, с которой соотносится то или иное из прилагательных этого рода)». Например: *мужиковатый – «грубоватый, простоватый»* от устаревшего значения слова мужик – *невоспитанный, грубый человек»; шишковатый – «похожий на шишку, в виде шишки».* Ср. у Набокова:

[Никитин] пригладил волосы, потер концом одеяла пыльные ***шишковатые*** *носки сапог, заглянул в кошелек, – пять франков всего... (Порт).*

Однако В.В.Виноградов выделял некоторые слова и с еще одним словообразовательным значением – «имеющий что-нибудь в изобилии, характеризующийся тем, что названо существительным»: ***вороватый*** *– «нечестный, плутовской // опасливый, осторожный»;* ***дубоватый*** *– «грубоватый, малоподвижный // тупой, глуповатый»;* ***жуликоватый*** *– «склонный к жульничеству, мошенничеству // свойственный жулику, подозрительный»* и т.п.

Но эти наблюдения не получили дальнейшего развития в работах по лингвистике. Как в грамматиках, так и в словарях различных типов сильно влияние традиции. Прилагательные с суффиксами **-оват- (-еват-)** отражены в них, на наш взгляд, однообразно и непоследовательно.

Так, например, в «Грамматике-60» морфема **-оват-(-еват-)** рассматривается как один многозначный суффикс, образующий дериваты от прилагательных и существительных.

В «Грамматике-70» и в «Русской грамматике» суффиксы **-оват-(-еват-)** помещены в различные разделы, с учетом тех мотиваторов, к которым они присоединяются. Однако многообразие значений производных прилагательных, образованных от различных частей речи, не учитывается.

Г.А.Золотова справедливо отмечала: «Традиция в грамматике – это интерес и уважение к знаниям, оставленным нам предшествующими поколениями. Но традиционность в смысле 'застылость', 'неподвижность', 'боязнь поиска' не свойственна науке по сути ее» [Золотова, 2001: 109].

Цель нашей работы – показать особенности семантики и функционирования прилагательных с суффиксами **-оват-(-еват-),** сопоставить свои наблюдения с академической традицией.

Как уже было упомянуто выше, мотивирующим словом производных прилагательных с суффиксами **-оват-(-еват-)** может быть прилагательное и существительное.

Например: ***темный – темноватый*** *(мотиватор – прилагательное).*

Старичок в знак согласия приложил руку к груди и быстро, совершенно беззвучно пошел по длинному ***темноватому*** *коридору (*В.Набоков. Король, дама, валет*).*

чудак – чудаковатый *(мотиватор – существительное).*

Выходило так, что, значит, она (Марта) ошиблась, а прав был ее непослушный и ***чудаковатый*** *муж, пригласивший бедного родственника (*В.Набоков. Король, дама, валет*).*

I. Определим словообразовательное значение группы производных с суффиксом **-оват-(-еват-),** мотивированных именами прилагательными. В «Грамматике-60», «Грамматике-70», а также в «Русской грамматике» прилагательные этого словообразовательного типа описываются как «обладающие в смягченной, уменьшенной степени качеством, названным мотивирующим словом»: *слабоватый – «несколько слабый», грубоватый – «в некоторой степени грубый»* [Грамматика русского языка, 1960: 334; Грамматика современного русского литературного языка, 1970: 206; Русская грамматика, 1980: 299].

Но, как показали результаты нашего исследования, значения дериватов данной группы гораздо разнообразнее. Выше мы уже упоминали суждение В.В.Виноградова о том, что, помимо недостатка, неполноты качества, эти прилагательные способны передавать значение избыточности, чрезмерности проявления признака. На это обращал внимание и В.И.Даль. Так, в «Толковый словарь живого великорусского языка» включены дефиниции: ***плоховато*** *– «плохо в меньшей степени или слишком плохо: ученье плоховато»* [Даль, т.3: 129]; ***грустноватый*** *– «грустный в меньшей и большей степени»* [Даль, т.1: 401]; ***жирноватый*** *– «изрядно жирный»* [Даль, т.1, с. 543].

Таким образом, для определения указанных прилагательных используются слова с количественной семантикой, со значением избыточности (*слишком, изрядно, в большей степени).*

Однако это значение во многом зависит от контекста и от связи с определенным существительным. Так, А.С.Цуккерман [Цуккерман, 1986: 95] описывает прилагательное *тепловатый* как «слегка» и «слишком теплый» в сочетании с разными существительными. Автор анализирует следующие примеры:

... в одном из котлов обнаружил темный ***тепловатый*** *чай... (*Богомолов. Зося*).* – Чай принято пить горячим, и прилагательное *тепловатый* здесь означает, что чай *«слегка, чуть теплый».*

Жирные и соленые, они [миноги] возбуждали острую жажду, которую плохо утоляла прогорклая вода из паровоза или ***тепловатая*** *мутная вода редких станционных колонок* (Нагибин. Ранней весной). – Жажду обычно утоляют холодной водой, и поэтому указание на ее «тепловатость» подчеркивает ненужную избыточность. Следовательно, в данном случае прилагательное *тепловатый* имеет значение *«слишком теплый»*.

Прилагательные с суффиксом **-оват-(-еват-)**, приобретая семантику чрезмерности, могут приближаться к значению элативов. Например:

*– **Плоховато** дельце, дорогой Бегемот, – тихо сказал Коровьев ядовитым голосом* (М.Булгаков. Мастер и Маргарита).

Плоховато здесь имеет значение «очень, слишком, плохой». Аналогичное значение выражают слова *жутковатый, скуповатый, скучноватый* в следующих примерах:

В результате этого ***жутковатого*** *свидания, мое душевное онемение нашло на минуту некоторое разрешение.* (В. Набоков. Лолита): *жутковатый – «чересчур жуткий»*, ср. невозможность сказать *«слегка жуткий»;*

...я... сравнивал мою Лолиту с другими нимфетками, которых ***скуповатый*** *случай собирал вокруг нее...* (В. Набоков. Лолита): *скуповатый*, т.е. *«излишне скупой* **в** знач.: редкий», при невозможности употребления *«слегка скупой»;*

– Ну, теперь айда в консульство, – радостно крякнул Подтягин, когда они вышли из грозного на вид, но, в общем, ***скучноватого*** *заведения* (В. Набоков. Машенька). Прилагательное *скучноватый* здесь имеет значение *«слишком скучный, неинтересный»*.

Элятивное значение у прилагательных с суффиксом **-оват- (-еват-)** формируется в результате следующих причин:

1) отсутствия синтетических форм превосходной степени (например, от прилагательного *плохой*);

2) нечастотность употребления элятивов слов на **-ейший** (например, *скучнейший*);

Таким образом, мы можем говорить, что дериваты с суффиксом **-оват- (-еват-),** мотивированные прилагательными, имеют значение как неполноты, так и избыточности признака.

II. Рассмотрим значения прилагательных с суффиксом **-оват- (-еват-),** мотивированных существительными. В «Грамматике-70» и в «Русской грамматике» такие прилагательные описываются как «характеризующиеся отношением к тому, что названо мотивирующим словом» и делятся на 2 семантических подтипа:

1) имеющие свойства того, что названо мотивирующим словом:

щеголь – щеголеватый, т.е. *«нарядный, со щегольством одетый»;*

На бульваре мы встретили ***щеголеватых*** *монахов, в шелковых рясах и с разноцветными четками (*Салтыков-Щедрин, Пошехонская старина*);*

крючок – крючковатый – «загнутый крючком»:

Кавалер был средних лет, плотный мужчина. Багрово-красное лицо его с ***крючковатым*** *носом было погружено в кружева (*А. Толстой. Граф Калиостро*);*

2) обладающие тем, что названо мотивирующим словом:

кочка – кочковатый, т.е. *«с кочками»:*

Лес редел понемногу, почва опускалась и становилась ***кочковатой*** *(*Куприн. Олеся*);*

угорь – угреватый – «покрытый угрями»:

Это был молодой человек, лет двадцати, ***угреватый,*** *лохматый, с маленьким лбом (*Чехов. Тайный советник*).* [Грамматика русского литературного языка, 1970: 196-197; Русская грамматика,1980: 288].

В.В.Виноградов указывает на то, что «в этом морфологическом типе имен прилагательных ощущается также оттенок ослабленности качества, указание на некоторое приближение к свойствам чего-нибудь: *войлок – войлоковатый*, ср. *«войлоковатые волосы»* (Лесков. Островитяне), т.е. *«волосы, внешне напоминающие войлок»* [Виноградов, 1972: 177].

Ученый считает, что суффиксу **-оват-(-еват-)** свойственно почти угасающее значение: имеющий в какой-нибудь степени что-нибудь (на что указывает основа имени существительного).

Например: *узел – узловатый*, т.е. *«неровный, имеющий узлы: узловатая пряжа // с утолщениями, уплотнениями мышечной ткани: узловатые пальцы».*

А также: *угол – угловатый*, т.е. *«неровный, с выступами и углам: угловатые очертания построек, угловатая фигура (с резкими очертаниями)» // неловкий и резкий в движениях».*

Например: *...среди них была хорошо нарисованная неряха-девчонка в белых носочках, скуластенькая и* ***угловатая****..., – т.е. «немного неуклюжая» (*Набоков. Лолита*).*

Как видим, прилагательные *узловатый* и *угловатый* хотя бы в одном из своих значений сохраняются свойства мотивирующего слова.

Иначе обстоит дело с прилагательным *ноздреватый← ноздря.* БАС фиксирует 2 значения этого слова:

1. ноздреватый – «с большими, чем обычно, ноздрями».

У него был большой, с горбинкой, ***ноздреватый*** *нос (*Сергеев-Ценский. Валя*).*

2. ноздреватый – перен. «с небольшими отверстиями, пористый».

В МАС и «Словарь русского языка» С.И.Ожегова включено только переносное значение прилагательного *ноздреватый.*

Сопоставив толкования этого прилагательного в разных словарях и реализацию его значений в художественных текстах, мы можем констатировать, что перед нами явление энантиосемии, т.е. поляризации значений:

ноздреватый

«с большими, чем обычно, ноздрями»	***«с небольшими отверстиями, пористый»***

Прилагательное *ноздреватый* в первом значении, по данным словарей, употребляется редко. Гораздо чаще оно функционирует во втором значении:

– Привольнее и кажется дешевле, – сказал Подтягин, ложечкой доставая не растаявший кусочек сахара и думая о том, что в этом ***ноздреватом*** *кусочке есть что-то русское, весеннее, когда вот снег тает (*В. Набоков. Машенька*).*

Однако в этом случае семантическая связь между существительным *ноздря* и производным прилагательным ослабляется.

Таким образом, и субстантивные, и отадъективные прилагательные с ферментом **-оват-** способны выражать различную степень интенсивности признака и во многом сохраняют семантическую связь, обусловленную их генетической общностью.

Варьирование признака, свойственное отадъективным производным, влияет на семантику отсубстантивных производных. Последние в отдельных случаях способны развивать энантиосемичные значения, что позволяет выделять два омонимичных суффикса **-оват-(-еват-)**.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається питання морфемної омонімії суфіксів -оват-(-еват-)[1] та -оват-(-еват-)[2], які реалізують своє значення у різних словотворчих моделях. Граматики не дають чіткого уявлення про місце, яке займає суфікс -оват- (-еват-) серед інших словотворчих морфем, і традиційно називають його «суфіксом суб'єктивної оцінки». Автор встановлює, що ці суфікси-омоніми є полісемантичними, а спектр значень кожного з них є широким та різноманітним.

The issue of morphemes homonymia of suffixes -оват-(-еват-)[1] and-оват-(-еват-)[2] that realize their meanings in different derivative models is presented in this article. Academic grammar editions don't give an entire idea about a niche suffix -оват- (-еват-) takes at the line of another derivative morphemes, traditionally calling it «the suffix of subjective estimation». This research shows that the suffixes – homonyms are polysemantic, and the spectrum of meanings of each of them is various and wide.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М., 1974. – 447 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972. – 614 с.

3. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. В кн.: Вопросы теории и истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию. – М.: АН СССР, 1952 – С. 97-152.
4. Грамматика русского языка. Т. 1. Фонетика и морфология. – М.: АН СССР, 1960. – 760 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 760 с.
6. Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 1. – С. 107-113.
7. Русская грамматика: В 2 т. Т.1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – 783 с.
8. Цуккерман А.С. Тепловатый – «слегка» или «слишком теплый»? // Русская речь. – 1986. – № 6. – с. 95-98.

СЛОВАРИ

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1 – 4. – М.: Русский язык, 1978.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка/ Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1990. – 921 с.
3. Словарь русского языка в 4-х т./ РАН, Ин-т лингвистических исследований. – М.: Рус. яз., Полиграфресурсы, 1999.
4. Словарь современного русского литературного языка в 17 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1951..

СОКРАЩЕНИЯ

БАС – Словарь современного русского литературного языка в 17 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1951.
МАС – Словарь русского языка в 4-х т./ РАН, Ин-т лингвистических исследований. – М.: Рус. яз., Полиграфресурсы, 1999.

Наталія Ярошенко (Донецьк)

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА У ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Термін *ідентифікація гнізда* запроваджено до наукового обігу в дисертації І.Б.Штерн, у якій запропоновано цікаву типологію гнізд [Штерн, 1971: 9-20], зроблено спробу подальшого опрацювання теорії гнізда. Як відомо, проблема гніздування спільнокореневих слів має досить давню історію, незважаючи на те, що словотвір упродовж тривалого часу не розглядався як окремий розділ мовознавства. Етапними явищами у вивченні гнізд слів у цілому і словотвірних зокрема можна, без сумніву, вважати праці В.В.Виноградова [Виноградов, 1951; 1953], П.О.Соболевої [Соболева, 1972], Ю.Л.Гінзбурга [Гінзбург, 1972], І.В.Альтмана [Альтман, 1988], О.М.Тихонова [Тихонов, 1971], І.О.Ширшова [Ширшов, 1991] та ін. Попри наявність певної традиції вивчення, словотвірне гніздо (далі СГ) через складність і багатоаспектність своєї природи й до цього часу являє собою місце перетинання низки нерозв'язаних проблем як власне теорії словотвору, так і граматики й лексикології (див.: [Тихонов, 2001], [Петрухіна, 2000]).

Якнайголовнішим моментом при вивченні окремого СГ або групи СГ у будь-якому аспекті (синхронному, діахронному, синхронно-діахронному, порівняльно-типологічному) є проблема гніздування, якою охоплюється досить широке коло питань. Термін І.Б.Штерн заслуговує на особливу увагу насамперед через свій узагальнюючий характер: «Однією з головних лексикографічних труднощів ще з часів Я. Грота (1876 рік) була й залишається **ідентифікація гнізда** (підкреслення наше – *Н. Я.*), тобто визначення його складу та меж» [Штерн, 1971: 2]. На нашу думку, до двох зазначених видових аспектів загальної проблеми ідентифікації гнізда варто додати такий важливий етап укладання СГ, як вибір вихідного слова-гнізда, тісно пов'язаного із з'ясуванням напрямку похідності між спільнокореневими словами. Отже, із сказаного випливає, що у комплексній проблемі ідентифікації СГ можна виділити такі головні аспекти: 1) проблема вершини СГ; 2) встановлення синхронних меж СГ; 3) з'ясування складу СГ. Кожен із виділених аспектів підлягає подальшій градації на безліч не менш важливих дискусійних питань, які постають під час вивчення системи окремої мови або кількох порівнюваних споріднених чи типологічно відмінних мов як системи СГ.

Об'єктом нашого аналізу є структурно-семантичні особливості СГ з базовими дієсловами *сажать – садити – sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX – XX ст. Порівняльно-типологічне вивчення близькоспоріднених мов на матеріалі СГ, яке, за

визначенням О.М.Тихонова, є головною системною одиницею словотвору, сприяє встановленню як спільних, так і специфічних рис аналізованих мов. Оскільки у наших попередніх статтях [Ярошенко, 2003 а; 2003 б; 2003 в], присвячених порівняльно-типологічному вивченню зазначених СГ, ми торкалися проблем встановлення синхронних меж СГ, критеріїв визначення вершини СГ, то в цій статті зосередимося на питанні про склад СГ. Ми вже розглядали місце потенційних та оказіональних слів [Ярошенко, 2001: 47-48] і територіально- та соціально-діалектних компонентів [Ярошенко, 2003 г] у складі аналізованих СГ. Лише зазначимо принагідно, що названі категорії слів мають повне право на те, щоб бути введеними до складу СГ, якщо ми ставимо собі за мету показати словотвірний потенціал вершини СГ, життя певного СГ у мові, тобто укладаємо так зване макрогніздо. Незважаючи на те, що такий підхід певною мірою є штучним (жоден носій мови не володіє і не користується таким СГ у повному його лексичному обсязі), він все ж таки не узгоджується з системною сутністю мови.

Отже, в цій статті на матеріалі СГ з вершинами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX – XX ст. розглянемо такий момент зазначеної загальної проблематики, як питання про статус дієприкметника у складі СГ.

У лінгвістичній літературі неодноразово порушувалось питання про словотвірний статус дієприкметників взагалі та про роль їх у складі СГ зокрема. В.В.Лопатін вважає, що в явній та експліцитній формі тезу про самостійність дієприкметників у словотворі, де вони становлять автономний клас слів, чи не вперше у вітчизняному мовознавстві висунуто у доповіді Л.Л.Кіма та В.О.Назинської [Лопатін, 1972: 190]; [Кім, 1972:165]. Усіма дослідниками послідовно відзначається гібридність морфологічної природи дієприкметника, яка зберігається в похідних словах, що мотивуються ним. Стосовно СГ питання про словотвірний статус дієприкметника пов'язане з проблемою гніздування слів, а саме: у деяких випадках введення того чи іншого дієприкметника до складу СГ дозволяє запобігти штучно створеного черезступеневого словотвору, тобто послідовно враховувати усі члени словотвірних ланцюжків. Наприклад, похідні на зразок *воспитанник*, *склоняемость*, *подбадривающе*; *вихованець*, *сполучуваність* тощо мають розглядатися як результат «мотивації не дієсловом у цілому, а конкретною дієприкметниковою формою» [Лопатін, 1972: 191]. Іноді спостерігається непослідовність при аналізі дієприкметників у структурі СГ в межах однієї роботи. Так, Н.Я.Тишківська, з одного боку, наводить аргументи на користь того, що дієприкметнику притаманні особливий тип словотвірної структури і самостійність у словотвірному аспекті, а з іншого боку, розглядає дієприкметники (як мотивуючі, так і мотивовані) разом із прикметниками, «бо дієприкметники в словотвірному відношенні поводять себе так само, як і звичайні прикметники» [Тишківська, 1987: 55]. У деяких працях, присвячених вивченню СГ [Василевич, 1984], хоч і визнається самостійна роль дієприкметника як мотивуючої бази (твірної основи), то все ж дієприкметники не вводяться до складу СГ, бо розташування їх у дужках на одному рівні з дієсловом не впливає на лексичний обсяг певного СГ і ніякою мірою не відтворюється у так званій статистичній формулі СГ. Слушним є спостереження М.П.Лесюка про те, що «питання статусу дієприкметника, зокрема дієприкметника з ад'єктивними ознаками, варто розв'язувати на синтагматичному рівні» [Лесюк, 1982: 104-105]. Зіставлення різноманітних наявних підходів до питання про статус дієприкметника в складі СГ уможливлює виділення найголовніших моментів стосовно тих дієприкметників, які однозначно мають бути введені до СГ: 1) дієприкметник становить безпосередню твірну основу (мотивуючу базу) для певного похідного; 2) дієприкметник зазнав ад'єктивації чи субстантивації, набувши при цьому нових значень (пор. із позицією в [СРБЕ, 1999: 6]).

Аналіз структурних та семантичних параметрів компонентів СГ з вершинами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX – XX ст. дозволяє дійти висновку про найбільшу актуальність питання про статус дієприкметника у складі СГ для української мови на тлі російської й польської. Для польського СГ на підставі опрацьованих лексикографічних джерел (авторитетних тлумачних словників) взагалі не виявлено слів аналізованого типу, тобто укладачі словників не акцентують на них спеціальної уваги.

Звичайно, в польській мові, як відомо, активно вживаються так звані «imiesłowy przymiotnikowe», котрі, як у російській, так і в українській мовах, поділяються на «imiesłowy czynne i bierne» [Bąc, 1977: 180-181]. Проте, мабуть, для польської граматики характернішим є послідовніше розглядання дієприкметника як дієслівної форми. Зауважимо, що для польської мови довгий час (очевидно, під впливом латини) дискусійним залишалося питання про статус віддієслівних іменників, які ще в словнику В.Дорошевського [Doroszewski, 1958-1969] розглядаються як форми дієслова. Можливо, обидва випадки (статус дієприкметника та іменника-девербатива) зумовлені станом постійного розвитку мови взагалі. Якщо визнання віддієслівного іменника самостійною категорією ні у кого вже не викликає жодних сумнівів, то дискусійність питання про словотвірний статус дієприкметника саме й спричинена його гібридною природою, певною неусталеністю у лексико-словотвірному плані окремих груп слів цього граматичного класу. Якщо класичний приклад із похідними *воспитанник – вихованець – wychowaniec, wychowanek*, без сумніву, дає підстави вбачати у дієприкметникових формах роль мотивуючого, твірного, якщо численний у російській мові клас субстантивованих дієприкметників на зразок *управляющий, обвиняемый* – це джерело рівнозначних з іншими похідними елементів СГ, то статус таких дієприкметників, особливо пасивних («страдательные», «bierne»), які залежно від контексту виступають то як дієприкметники, то як прикметники, саме й становить головний дискусійний момент при укладанні СГ.

Прокоментуємо в цьому плані СГ з вершинами *сажать* і *садити* у російській і українській мовах XIX – XX ст., зіставивши зазначені СГ у тому вигляді, в якому їх вміщено до словників О. М. Тихонова [Тихонов, 1990: 63-65] та Є. А. Карпіловської [Карпіловська, 2002: 728-731].

Спільним моментом для обох порівнюваних СГ є те, що в словотвірному аспекті (як у ролі мотивованого, так і мотивуючого) слова в структурі гнізда на лексико-граматичному рівні позбавлені будь-якої лексичної чи власне словотворчої ролі активні дієприкметники (действительные причастия). Значущість і вагомість пасивних дієприкметників на тлі активних у СГ з вершинами *сажать* і *садити* у російській та українській мовах XIX – XX ст. спричинена насамперед роллю лексико-граматичної категорії каузативності для аналізованих СГ. Наявність каузативної семантики як в основних (*сажать, садити*), так і у додаткових (*садить; саджати, садовити, сажати*) вершинах дає вагомі підстави для того, щоб взагалі відокремити СГ з вершинами *сажать* і *садити* від інших СГ у складі лексичних гнізд. Семантика каузативності разом із деякими іншими рисами (передусім семантичного характеру) успадковується дієсловами словотвірних парадигм вершин аналізованих СГ, а також дієсловами подальших ступенів словотвору. Як відомо, семантична суть ситуації каузації у чистому вигляді відбивається у таких її складових, як каузація/вплив, каузатор/суб'єкт дії та об'єкт каузації (іноді окремо виділяють ще спосіб та результат каузації). На нашу думку, сема 'каузатор', тобто суб'єкта дії, у складі аналізованих СГ російської та української мов реалізується повністю у численній групі іменників на позначення особи, що виконує дію, названу твірною основою. За допомогою різноманітних суфіксів відбувається нюансування словотвірних значень, які є вихідним моментом лексичного значення в цілому. Наприклад, російські *насадитель, насадчик, садчик, сажальщик, посадчик, садильщик, сажала* та ін.; українські *насаджувач, садильник, садчик*. Що ж до позиції об'єкта дії, то найрелівантнішим для заповнення цієї клітини постає, очевидно, пасивний дієприкметник.

У СГ російської мови у словнику О.Н.Тихонова подано два пасивні дієприкметники *посажёный* та *саженый*. При укладанні макрогнізда залучаємо до цієї групи похідних, отже, й до СГ, складне похідне слово *богонасаждённый*. Підставою для залучення наведених слів до складу російського СГ є семантичний критерій: ті пасивні дієприкметники, які зазнали ад'єктивації, набули нових лексичних значень, які є ширшими, ніж словотвірні і граматичні значення дієприкметника: *посажёный (отец)* – 'заменяющий родителя жениха или невесты на свадебном обряде' [БАС, X: 1451] (аналогічно для українського СГ – *посаджений (батько)* [СУМ, VII: 305]). Російський дієприкментник *саженый*, за даними словників, має до п'яти значень [БАС, XIII: 52-53]. Однією з головних умов для введення слів *саженый* і *саджений* до

складу СГ російської та української мов відповідно є також те, що у семантичній структурі цих двох слів у обох мовах наявний лексико-семантичний варіант, за яким вони здатні вступати в антонімічні відношення зі словами *сіяний*, *посіяний*, *дикорослий* (про рослини). Як бачимо, відбувається диференціація в семантичній сфері 'рослинний світ', з одного боку, за типом впливу людини на ту частину рослинного світу, яка підлягає культивації, а з іншого боку – розмежуванню в цій семантичній сфері прошарків 'своє – чуже', 'домашнє – дике'. Це, однак, чинник скоріше екстралінгвістичного плану.

Для СГ з вершиною *сажать* (*садить*) у російській мові XIX – XX ст. при визначенні критеріїв для розв'язання питання про статус дієприкметника в структурі СГ, як свідчить фактичний матеріал, не спрацьовує той показник, який відіграє вирішальну роль у подібних випадках для інших СГ. Так, Н.М.Маторіна, аналізуючи особливості сучасного СГ дієслова *делать*, відзначає, що до складу гнізда вміщено 11 пасивних дієприкметників, кожен із яких виступає у ролі твірного слова [Маторіна, 1994: 95-96]. Для аналізованого СГ російської мови утворення тих класів похідних, що звичайно постають на базі дієприкметника (прислівники на *–о*, *-е*, іменники на *–ость*, субстантиви), є неможливим або через семантику вершини, яка певною мірою відображена у семантичній структурі дієслів інших ступенів, або словотворчі можливості дієприкметника та його потенційних дериватів уже реалізовано за допомогою похідних інших частин мови, зокрема іменника, про що йшлося раніше. Зіставлення з відповідним СГ української мови дає підстави стверджувати наявність потенційних умов для виникнення зрощень і складань з пасивним дієприкметником у ролі опорного компонента на зразок українського *новосаджений*.

У СГ з вершиною *садити* (*саджати*, *садовити*, *сажати*) в українській мові XIX – XX ст. декілька словотвірних пар репрезентують так званий словотвірний критерій при встановленні місця дієприкметника у складі СГ: *саджений → ново-саджений*; *посаджений → густо-посаджений*, *свіжо-посаджений*; *надсажений → надсажен-ість*. Що ж до інших пасивних дієприкметників, які входять до складу СГ, то за даними словника Є.А.Карпіловської [Карпіловська, 2002: 728-731] таких слів у складі гнізда налічується 24: слова, які є кінцевими елементами словотвірних ланцюжків і не мають власних словотвірних парадигм. У цьому ж лексикографічному джерелі до складу гнізд також вміщено дієприслівники (*садячи*, *посадивши*). Це, мабуть, підпорядковано бажанню показати всі можливі морфонологічні варіанти кореня. У деяких працях [Гірняк, 1999] до складу СГ вводяться присудкові безособові форми на *–но*, *-то*, які характеризуються при цьому як наслідок набуття дієсловом вторинної перехідності. Дієприслівники і форми на *–но* залишаються поза нашою увагою, бо вони не привносять нічого нового до формально-семантичної організації аналізованого СГ. Керуючись наявними в україністиці поглядами про докорінно відозмінену морфологічну природу сучасного українського дієприкметника, що дає підстави вважати його віддієслівним прикметником (Ю.Шерех) і навіть віддієслівним відносним прикметником (І.К.Кучеренко, І.Р.Вихованець) [СУЛМ, 1997: 440], ми, як і Є.А.Карпіловська, вводимо до складу СГ з вершиною *садити* в українській мові XIX – XX ст., на відміну від СГ російської мови, також і пасивні дієприкметники, які становлять заключну ланку в словотвірних ланцюжках. У СГ обох мов пасивний дієприкметник (для російського гнізда імпліцитно наявний, а для українського – експліцитно виражений у структурі СГ) є тим потенційним джерелом, яке за певних умов може стати твірною основою для певних класів похідних. Очевидно, це стосується й СГ польської мови.

Отже, проблема ідентифікації гнізда, яка розглядалася в аспекті питання про словотвірний потенціал дієприкметника і про місце його в складі СГ у порівняльно-типологічному плані, дає підстави стверджувати, що матеріал СГ з базовими дієсловами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX – XX ст. підтверджує виявлену О.М.Тихоновим при типологічному вивченні СГ певну закономірність, і вона стосується назви відмінних рис між порівнюваними СГ близькоспоріднених мов разом із зростом ширини гнізда [Тихонов, 1994: 161]. Варто було б простежити, як реалізується ця закономірність в інших аспектах загальної проблематики ідентифікації СГ, а саме: при розгляді

питання про місце складних слів у складі СГ. Однак це повинно стати об'єктом окремого вивчення.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме идентификации словообразовательного гнезда. На материале словообразовательных гнездс вершинами ***сажать, садити и sadzić*** *в русском, украинском и польском языках XIX – XX вв. рассматривается вопрос о словообразовательном статусе причастия и месте его в структуре словообразовательного гнезда. Устанавливаются некоторые общие и специфические черты сравниваемых гнезд.*

The present article deals with the problem of word-forming family of words' identification. The question concerning the place of a participle in the structure of word-forming family of words is carried out on the material of word-forming families of words with basic verbs sazhat', sadyty and sadzhicz in Russian, Ukrainian and Polish languages of the 19-th – 20-th centuries. Some common and characteristic features of investigated word-forming families of words have been established.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтман, 1988: Альтман И.В. Гнездо и слово // Проблемы структурной лингвистики 1984: Сб. науч. тр. – М.: Наука, 1988. – С. 43–52.

2. БАС: Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. / АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, Наука, 1948 – 1965.

3. Василевич, 1984: Василевич А.Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке: Дисс…канд. филол. н.: 10.02.02. – Запорожье, 1984. – 201 с.

4. Виноградов, 1951: Виноградов В.В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка (1951) // В.В.Виноградов Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 47–68.

5. Виноградов, 1953: Виноградов В.В. О некоторых вопросах русской исторической лексикографии (1953) // В.В.Виноградов Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 69–94.

6. Гінзбург, 1972: Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис / АН СССР, Ин-т русского языка; Отв. ред. В.П.Григорьев. – М.: Наука, 1979. – 263 с.

7. Гірняк, 1999: Гірняк С.П. Структурно-семантична організація словотвірних гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX – XX ст.: Дис…канд. філол. наук: 10.02.01.- Донецьк, 1999.- 262 с.

8. Карпіловська, 2002: Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Укр. енц., 2002. – 912 с.

9. Кім, 1972: Ким Л.Л., Назинская В.А. Словообразовательная структура отпричастных наречий на *–ще* в современном русском языке в аспекте статуса причастий в словообразовательной системе // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч. I.- Самарканд, 1972. – С. 159-165.

10. Лесюк, 1982: Лесюк Н.П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке: Дисс…канд. филол. н.: 10.02.02. – К., 1982. – 300 с.

11. Лопатін, 1972: Лопатин В.В. К вопросу о словообразовательном статусе причастий // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ч. II.- Самарканд, 1972. – С. 190-193.

12. Маторіна, 1994: Маторина Н.М. Эволюция словообразовательных гнезд с вершинами *делать* и *деять* в русском языке XI – XX вв.: Дисс….канд. филол. н.: 10.02.01. –Донецк, 1994. – 352 с.

13. Петрухіна, 2000: Петрухина Е.В. Новые пути изучения словообразования славянских языков (Рецензия) // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 2000. – Т. 59. – № 6. – С. 70–74.

14. Соболева, 1972: Соболева П.А. Моделирование словообразования // Проблемы структурной лингвистики 1971: Сб. науч. тр. – М.: Наука, 1972. – С. 165–212.

15. СРБЕ, 1999: Словообразувателен речник на съвременния български книжовен език: А-Я / БАН; Под. ред. на Йордан Пенчев. – София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. – 395 с.

16. СУЛМ, 1997: Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вищ. шк., 1997. – 493 с.

17. СУМ: Словник української мови: В 11-ти т. / Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К. : Наук. думка, 1971-1980.

18. Тихонов, 1971: Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка: Курс лекций / Самаркандский гос. ун-т им. А. Навои. – Самарканд, 1971. – 387 с.

19. Тихонов, 1990: Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – Т.I. – М.: Рус. яз., 1990. – 856 с.

20. Тихонов, 1994: Тихонов А.Н. Лексические и словообразовательные гнезда как единицы сравнительного изучения восточнославянских языков // Теоретические и методологические проблемы сопоставительного изучения славянских языков. – М., 1994. – С. 148 – 161.

21. Тихонов, 2001: Тихонов А.Н. Состояние научной разработки гнезда и перспективы его исследования // Актуальные проблемы русского словообразования. – Елец, 2001. – С. 10 – 21.

22. Тишківська, 1987: Тышкивская Н.Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке: Дисс...канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1987. – 217 с.

23. Ширшов, 1991: Ширшов И.А. Теоретические проблемы гнездования // Принципы составления гнездового толково-словообразовательного словаря современного русского языка: Уч. пособие по спецкурсу / Чечено-Ингушский гос. ун-т им. Л.Н.Толстого; Проф. И.А.Ширшов (науч. ред.). – Грозный, 1991. – С. 5-74.

24. Штерн, 1971: Штерн И.Б. Структура суффиксального гнезда (на материале русского языка): Дисс...канд. филол. наук: 10.677. – Т. 1. – К., 1971. – 192 с.

25. Ярошенко, 2003 а: Ярошенко Н.О. Словотвірні гнізда з базовими дієсловами *сажать*, *садити* і *sadzić* у російській, українській і польській мовах XIX – XX ст. (семантика вершини) // Національні мови і культури в їх специфіці та взаємодії: Матеріали XII міжнародної наукової конференції «Мова і культура ім. проф. Сергія Бураго» (Київ 23-27 червня 2003 р.) (у друці).

26. Ярошенко, 2003 б: Ярошенко Н.А. К вопросу о границах словообразовательного гнезда // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – №2. – 2003 (у друці).

27. Ярошенко, 2003 в: Ярошенко Н.А. Стилистико-сопоставительный анализ компонентов словообразовательных гнезд глаголов *сажать*, *садити* и *sadzić* в русском, украинском и польском языках XIX – XX вв. (генеративные возможности исходного слова) // X международная конференция по функциональной лингвистике: «Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации»: Сб. науч. докл. (Ялта 29 сентября – 4 октября 2003 г.). – Симферополь, 2003. – С. 364-366.

28. Ярошенко, 2001: Ярошенко Н.А. Эволюция именных форм в составе словообразовательного гнезда с вершиной *садить* (*сажать*) в истории русского языка XI – XX вв. // Філологічний збірник: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – Донецьк, 2001. – С. 44-49.

29. Ярошенко 2003 г: Ярошенко Н.А. Территориально- и социально-диалектные компоненты современного словообразовательного гнезда с вершиной *садить* // Лінгвістичні студії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Граматичні читання II». – Донецьк, 2003. – Вип. 11. Ч. 2. – С. 452 – 461.

30. Bąc, 1977: Bąc P. Gramatyka języka polskiego / Red. naukowy prof. hab. M. Szymczak. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1977. – 508 s.

31. Doroszewski, 1958-1969: Słownik języka polskiego: T.1-11. / PAN; Redaktor naczelny W. Doroszewski. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1958 – 1969.

РОЗДІЛ V.
МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Людмила Борох, Любовь Денисик (Винница)

ПОНЯТИЙНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ КВАНТИТАТИВНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Актуальными для современных лингвистических исследований остаются вопросы, связанные с интеграцией языковых единиц, поскольку принцип описания от значения к форме создает возможности для объединения различных морфологических, лексических и синтаксических единиц поверхностной структуры в определенные ряды выразителей единого (глубинного) значения.

Теоретическая значимость работы – в формировании новых подходов к многообразным фактам языка и речи, в описании новых лингвистических методов (в первую очередь семантического и функционального), в создании метаязыка данной проблемы.

Практическая ценность таких разработок заключается в том, что их результаты представляют большой фактический материал для дальнейших исследований в указанном направлении.

Вопрос о категории количества в полном объеме ее содержательных характеристик и средств выражения до сих пор в литературе не ставился, хотя многие отдельные аспекты этой категории уже давно описаны в отечественной и зарубежной лингвистике (см. работы В.В.Виноградова, А.А.Реформатского, С.Д.Кацнельсона, В.З.Панфилова, С.А.Швачко, М.Ф.Лукина, Т.Б.Лукиновой и др.). Однако до сих пор не определен план содержания категории количества, не установлены все структурные типы языковых единиц, передающих значение количества в русском языке. Выполнить подобную задачу представляется интересным и перспективным для дальнейшего развития семантики, классической морфологии, функциональной морфологии.

Для нашего бытия характерна качественная и количественная определенность. Категории качества и количества – это философские, логические категории, которые свойственны мышлению и сознанию, а потому имеющие универсальный характер. Они выступают необходимыми ступеньками в познании объективной действительности. Набор перечисленных признаков присутствует в дефинициях этих понятий во всех философских словарях.

Категория количества многоаспектна, она изучается в языкознании, философии, математике, формальной логике. Для лингвиста важен вопрос о том, из каких элементов состоит план содержания лингвистической категории количества, какими языковыми средствами оперируют люди в процессе выражения этой категории. Задача языковеда заключается в описании и систематизации различных средств выражения квантитативности в том или ином языке.

В большинстве языков мира эта когнитивная категория, объективно существующая на уровне мыслительных процессов, трансформируется в определенное семантическое пространство, которое в свою очередь использует для реализации своего высокого уровня абстракции конкретные лексические и грамматические или только грамматические средства, имеющие национальную специфику того языка, о котором идет речь.

Семантика количественности на когнитивном уровне членится на понятия единичности и множественности. Это начальная операция разделения категории количества на составляющие. Умение разграничить единичность и множественность было присуще уже древнему человеку, оно присуще ребенку младшего школьного периода и даже некоторым животным и птицам. Так, в специальной литературе описана способность голубей различать противопоставление «один – не один», если речь заходит о количестве яиц в гнезде. Реакция птиц сводится к волнению, когда вместо нескольких оставленных яиц, они застают в гнезде одно.

Этот этап развития никак не связан ни со счетом, ни с развитостью абстрактного мышления. Количество воспринимается в полном и абсолютном единстве с конкретными предмета-

ми, которые составляют множество. Если древний человек, собираясь на охоту и оглядывая свою свору собак, замечал отсутствие одной из них, это не значило, что он понимает разницу в количестве. Он просто знал облик каждой собаки в этой своре и видел, что не хватает черной собаки с белым ухом. Однако так можно воспринимать только небольшое число предметов – 7-9. Эксперименты, проведенные в разное время разными учеными, показали, что эти числа обусловлены емкостью тех каналов, по которых раздражители из внешнего мира поступают в мозг человека – осязание, обоняние, зрение и т.д. (Именно поэтому число «7» практически у всех народов имеет магическое значение). Но так нерасчлененно воспринимается только множество. Что касается понятия «один», то оно сформировано уже у древнего человека. «Понятие *один* формировалось в неразрывной связи и на основе процесса выделения человека из окружающей его действительности, осознание им своего собственного «я» как чего-то обособленного и противопоставленного всем остальным предметам внешнего мира...» [Панфилов, 1983: 249]. Не случайно в языках разных типов обнаруживается связь слова «один» с местоимениями «я», «сам», «этот», «этот вот». О местоименном происхождении свидетельствует и уникальное на фоне числительных словоизменение этой лексемы по родам и числам. Следовательно, с древних времен сознание человека противопоставляет понятие «один» и понятие «множество».

Понятие множества в свою очередь делится на понятия определенного и неопределенного множества [Полянский, 1984: 34-40].

Определенное множество отражает точное количество – 2 студента, 5 книг, 10 яблок, 2^2 километров, 5^3 световых лет и т.п. Единицей измерения определенного множества является число. Значение числа – это значение элемента счетной системы, представляющий собою ряд натуральных чисел. Абстрактное число справедливо считается одной из наивысших абстракций человеческой мысли.

Неопределенное множество более разнообразно и менее изучено. Оно отражается:

– в грамматической категории множественного числа считаемых предметов, ср. *дети цветы, машины;*

– в единицах измерения совокупностей*: табун, косяк, толпа, рой, аудитория*;

– при выражении приблизительного множества: *человек тридцать, ему за шестьдесят, около десяти вагонов; менее двух третей;*

– в неопределенном множестве, которое приближается к определенному: *полк, дивизия, класс*. В этих понятиях заложены более или менее точные количества;

– в таком неопределенном множестве, которое содержит в себе понятие нормы: *мало, много, достаточно, вдоволь, в меру, чересчур, немало, слишком, с избытком, вволю, больше, меньше, максимуму, минимум*. Эти слова содержат представление о точке отсчета, т.е. о некоей норме, которая сама по себе не существует, а определяется ситуативно, ср. *У профессора мало опубликованных работ, всего пять; У студента много опубликованных работ, уже пять* [Полянский, 1984: 36];

– в существительных и прилагательных, в номинацию которых заложено представление об уровне количества: *большак, сотка, малыш, великан, годовалый, сорокалетний, сорокаградусный;*

– местоимения со значением неопределенного множества*: все, некоторые, каждый, всякий и др.;*

– модификационные словообразовательные категории уменьшительности- увеличительности : дериваты с суффиксами -ок-, -ик-, -чик-, -ина-, -ище -,-оват- и др., например, *домик – домище – домина; многовато людей собралось на площади; собрал немножечко грибов*;

– некоторые способы глагольного действия: а) глаголы со значением однократности-многократности, ср. *толкнуть, скользнуть, певать, хаживать*; б) глаголы с семантикой ограничительности типа *погостить*; в) глаголы длительно-ограничительного способа действия (*перезимовать*) и некоторые др. Отнесение некоторых семантических классов глаголов к числу выразителей квантитативных значений объясняется тем, что способы глагольного действия связаны с категорией вида, которая имеет в своей семантике такой аспект, как продолжительность действия во времени.

Оппозиции «один – множество», «определенное множество – неопределенное множество», «тотальность – партитивность», «большое количество – малое количество» и подобные составляют понятийную категорию количества, имеющую универсальный характер для всех национальных языков.

Понятийные категории – это «смысловые компоненты общего характера, свойственные не отдельным словам или формам, а обширным классам слов, выражаемые в естественном языке разнообразными средствами» [Лингвистичеокий энциклопедический словарь, 1990: 385], а именно: грамммемами грамматических категорий, словообразовательными и лексическими подклассами знаменательных и служебных слов, синтаксическими конструкциями, порядком слов и т.д. Понятийные категории, которые зиждутся на логических понятиях, на смысле, а в языке – на семантических категориях, должны иметь формальное выражение. Как видно по выше приведенному списку, понятийная категория количества имеет грамматические и лексические средства выражения. Отдельно выделим словообразовательные средства, роль и значимость которых в выражении квантитативных отношений в русском языке, до настоящего времени практически не освещалась в научной литературе.

Понятийная категория имеет свой центр и свою периферию. В качестве грамматикализованного ядра понятийной категории выступает соответствующая ей грамматическая категория. Так, понятийной категории количества соответствует грамматическая категория числа, в которой может быть задействована оппозиция из двух, трех, четырех членов. Языки мира знают числовую оппозицию из двух членов – единственного и множественного числа, из трех членов – единственного, множественного и двойственного числа, четырехчленную систему числа, которая встречается очень редко, например, в папуасских языках. Отметим, что число в математике и философии не отвечает понятию числа в языке. Категория числа в языке – чисто грамматическая. Ей присущи общие свойства грамматической абстракции и все необходимые черты грамматического яруса структуры языка. Она обязательно выражена каким-либо грамматическим способом и имеет грамматическую форму.

Лексических средств выражения категории количества значительно больше, они разнообразнее, они более сложны и неоднозначны в плане анализа. Бесспорным является тот факт, что основным лексическим ядром категории количества являются имена числительные – количественные и порядковые.

Наиболее общим фактом, который объединяет индоевропейские и некоторые другие языки, является четкая последовательность и системная организация числительных. В этом их особенность сравнительно с другими частями речи. Их центр составляют количественные числительные. Эти слова могут быть расположены в один ряд, где каждый следующий член обозначает число, на единицу большее, чем предыдущее. Такой ряд может быть продлен до бесконечности. Открытие отрицательных чисел продолжило ряд натуральных чисел в другом направлении от нуля. По мнению математиков, числовой ряд отражает неограниченность, бесконечность Вселенной.

Современная счетная система основана на десятичной нумерации. В ней все числа от 1 до 9 обозначаются специальными символами – цифрами. К ним еще присоединяется знак 0 для обозначения нуля. Каждое число может быть изображено только при помощи этих десяти знаков по принципу позиционного значения, сущность которого в том, что каждый знак может изменять свое значение в зависимости от позиции (места) в числе. Благодаря своей краткости, возможности записи бесконечно большого или, наоборот, бесконечно малого числа, удобству разных математических действий над числами, десятичная система полностью удовлетворяет потребности в счете [Лукин, 1987: 44]. Десятичная позиционная система исчисления с единообразным изображением цифр принята во всем мире. «Следовательно, современное выражение категории количества является важной составным элементом общечеловеческой культуры» [Лукинова, 1998: 22].

«Надо различать понятие количества и понятие числа. Количество всегда имеет конкретный характер, а число – абстрактный. Счетная система связана с абстрактными числами, а не с количеством» [Лукин, 1987: 44]. Единицы счетной системы выражаются числительными,

которые называют число. Однако следует отметить, что квантитативное поле любого развитого языка помимо числительных, называющих абстрактное число, всегда содержит и номинации, предназначенные для обозначения количества. В русском языке такие номинации имеют различную морфологическую и словообразовательную характеристику. Здесь задействованы все знаменательные части речи – существительные, прилагательные, местоимения, наречия, глаголы. Исследование показало, что количественные обозначения в названных частях речи относятся также к лексическому (как числительные) или словообразовательному уровням. Со словообразовательной точки зрения это могут быть слова а) как производные, так и непроизводные, но никак не связанные с названиями числительных, и б) производные разных частей речи, непосредственно образованные от названий количественных числительных.

К лексическим выразителям квантитативности, не связанным на деривационном уровне с названиями числительных, в современном русском языке могут быть причислены слова меры и веса: грамм, килограмм, тонна, гектар, литр и др., так как они имеют точное числовое соответствие, известное всем носителям данного языка. Словосочетание «слова меры и веса» не является терминологическим. Не стали также терминами и предлагаемые в разное время разными учеными синонимы этого словосочетания: «счетные слова» (А.Пешковский), «счетные существительные» (Грамматика русского языка 1952 года), «количественные слова» (В.Виноградов), «слова меры и веса» (Филин), «квази-нумеративные слова» (словари английского языка). К приведенным выше словам больше всего подходит определение А.Шахматова – «определенно-количественные слова». Им можно противопоставить другие названия меры, веса, объема, величины, не имеющие точного метрического соответствия, ср. русск. *локоть* (уст.) или укр. *кварта*. Думается, что за подобными наименованиями можно было бы закрепить название «разряд неопределенно-количественных слов».

Помимо существительных, есть и прилагательные (производные и непроизводные), соотносящиеся с категорией количества, но формально, деривационно не связанные с именами числительными: большой, маленький, огромный, громадный, гигантский и под. В лингвистической литературе их также именуют по-разному: размерные прилагательные, параметрические прилагательные, пространственные прилагательные, группа, обозначающая размер, прилагательные со значением «большой» и т.д. [Швачко, 1981, 30]

Существует и аналогичная группа производных и непроизводные наречий, которые тоже не связаны с именами числительными и используются для выражения большой, малой, чрезмерной, недостаточной, полной, неполной степени признака, выполняют усиливающую или ослабляющую функции: очень малый, совсем малый, точно два часа, приблизительно два часа, далеко, близко и т.п.

На лексическом уровне функционируют и упомянутые выше единицы измерения совокупностей – *полк, дивизия, класс, табун, стая, народ*; существительные и прилагательные, семантика которых содержит представление об уровне количества – *малыш, великан*; местоимения со значением неопределенного множества – *каждый, всякий, любой* и некоторые другие лексические объединения.

Словообразовательный уровень языка предоставляет пользователю довольно разнообразный, объемный и нужный материал для выражения квантитативных понятий. Среди деривационных средств выражения количества можно выделить в научных целях мутационные и модификационные образования (в терминологии М.Докулила).

Модификационные словообразовательные типы порождают производные с незначительной трансформацией (модификацией) семантики производящего. К ним относятся существительные, прилагательные, наречия со значениями уменьшительности, уменьшительности-ласкательности, увеличительности; некоторые типы глаголов, выражающих количественно-временные модификации действия и др. Характерным признаком модификационной деривации является идентичная частеречная принадлежность мотивированного и мотивирующего.

Мутационное словообразование предполагает создание производных, семантика которых существенно отличается от семантики производящих. Кроме того, мотивированное и моти-

вирующее могут принадлежать как к одной, так и к разным частям речи (*школа – школьник, сухой – сухарь, писать – писатель*).

Обратимся к анализу дериватов из сферы мутационного словообразования. Это прежде всего производные других частей речи, мотивированные числительными. Среди них есть существительные, прилагательные, наречия, глаголы.

Существительные образуют словообразовательные типы с суффиксами -к (а), -ик, -н(я). Существительные с суффиксом -к(а) называют оценки (отметки), денежные знаки и суммы, игральные карты и некоторые другие предметы, ср.: *двойка, тройка, пятерка, шестерка, восьмерка, девятка, двадцатка, тридцатка.*

Существительные с суффиксом -ик – это устаревшие названия мер и разновидностей конских упряжек по количеству запряженных лошадей: *четверик, пятерик, шестерик, семерик, восьмерик, десятерик.* Все мотивированы собирательными числительными.

Производные с суффиксом -н(я) также мотивированы собирательными числительными и называют группу однородных предметов в количестве, названном мотивирующим словом: *двойня, тройня, четверня, пятерня (прост.), шестерня, сотня.*

В непродуктивных типах выделяются также суффиксы – -ак (*трояк, пятак* – название денежных купюр, монет); -ок (*пяток, десяток*), -иц (троица), -аид (*триада*) [Русская грамматика, 1980: 218].

Прилагательные, мотивированные числительными, имеют значение «больший во столько раз или состоящий из стольких однородных частей, сколько названо мотивирующим числительным»: *двойной, пятерной, десятерной, шестеричный, восьмеричный, десятеричный, двоякий, троякий, двойчатый, тройчатый, двойственный, тройственный,* все типы непродуктивные [Русская грамматика, 1980: 302-303].

Наречия, мотивированные числительными, обозначают увеличение во столько раз, сколько названо мотивирующим словом и оформляются суффиксами -ю (*пятью, шестью, семью....двадцатью, тридцатью*) и -жды (*дважды, трижды, однажды, единожды*) или префиксально-суффиксальным способом (*втрое, вчетверо, втроем, впятером, по трое)* [Русская грамматика, 1980: 400].

Глаголы, мотивированные числительными, имеют значение «соединить в группы, состоящие из стольких единиц, сколько названо мотивирующим числительным»: сдвоить, строить, счетверить; глаголы со значением «увеличить во столько раз, сколько названо мотивирующим числительным»: *удвоить, утроить, удесятерить* [Русская грамматика, 1980: 378-379].

Значительную часть квантитативного поля в его лексической части составляют существительные с модификационными субъективно-оценочными значениями. Это многочисленные высокопродуктивные производные с уменьшительными суффиксами. Их основное, уменьшительное, значение нередко осложнено значениями ласкательности или уничижительности. Как наиболее продуктивные используются следующие суффиксы:

-ок\-ик\-чик (*табунок, прутик, стульчик, джинсик, смерчик – окказионализм Л.Мартынова*); -к(а) (*картинка, батарейка, головка, библиотечка, ладошка, вестийка – окказионализм В.Маяковского*); -иц(а) (*лужица, вещица, рощица, косица);* -ц(о) (*одеяльце, платьице, стихотвореньице, письмецо, событьице, мероприятьице* – окказ.); -к(о) (*облачко, перышко, пятнышко, ситечко, озерко*); -онк (*комнатенка, ручонка, ножонка*); -етт(а) (*канцонтта, ариетта, сигарета*); -етк(а) (*вагонетка, статуэтка*).

В этой же части поля находятся существительные со значением увеличительности, оформленные суффиксами -ин (*домина, голосина, лошадина, конфетина, скоростина* – окказ.) или -ищ (*лапища, жарища, пылища, скучища, кулачище, человечище*) [Русская грамматика, 1980: 208-216].

Аналогичные «размерные суффиксы» действуют и среди прилагательных, внося в их семантику дополнительные сведения о мере и степени проявления признака. Это суффиксы -оват\-еват, свидетельствующие о смягченной, уменьшенной степени качества, названного мотивирующим словом *(грязноватый, хрипловатый, курносоватый, ехидноватый* – окказ.), и суффиксы, указывающие на высокую степень проявления признака – -охоньк\-ошеньк (*полне-*

хонький, полнешенький, скорехонький, скорешенький), -ущ (*большучий, длиннющий, хитрущий, хитрющий*), -енн (*тяжеленный, широченный, высоченный*), -ейш\-ш (*богатейший, простейший, добрейший, высший, худший*) [Русская грамматика, 1980: 299-301].

Категория квантитавности включает и производные наречия со значением ослабленной степени признака (с суффиксом -овато: *рановато, страшновато, грязновато*), наречия со значением усиления признака с различными экспрессивными оттенками: -енько\-онько (*частенько, кратенько, высоконько*), -охонько\-ошенько (*ранешенько и ранехонько, точнехонько, близехонько*) [Русская грамматика, 1980: 401-402].

Следовательно, количественный уровень имеет различную категориально-языковую репрезентацию [Селиванова, 2000: 139]. Средств выражения категории количества достаточно много. Вся совокупность форм выражения квантитативности в современном русском языке составляет функционально-семантическое поле количественности данного языка (в терминологии А.В.Бондарко). Если понятийные поля, или понятийные категории, – это уровень мыслительного, когнитивного содержания, свойственного многим языкам, то функционально-семантические поля – это уровень языкового содержания, которое обусловлено системой конкретного языка. «Функционально-семантическое поле – это система разноуровневых средств данного языка (морфологических, синтаксических, лексических, словообразовательных, комбинированных), взаимодействующих на основе общности их функций, базирующихся на определенной семантической категории... Функционально-семантическое поле представляет собою двустороннее (содержательно-формальное) единство, охватывающее конкретные средства данного языка со всеми особенностями их формы и содержания» [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 567].

Функционально-семантические поля в разных языках могут быть разные, даже если базируются на одной понятийной категории. Так, в китайском языке отсутствует грамматическая категория числа, что компенсируется другими языковыми средствами (повторами, специальными суффиксами и под.). Функционально-семантические поле количественности для русского языка является слабоцентрированным, так как опирается не на одну грамматическую категорию (как, скажем, функционально-семантические поля темпоральности, аспектуальности, компаративности), а на совокупность различных языковых средств, которые не образуют единой системы форм. Вопросу о разнообразии языковых форм квантитативного функционально-семантического поля мы посвятили вышеизложенный комментарий.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу багатоаспектного поля квантитативності в сучасній російській мові. Виявляються, систематизуються та описуються основні засоби репрезентації квантитативної семантики на морфологічному, лексичному та словотвірному рівнях. Розглядається питання про співвідношення понятійного та функціонально-семантичного квантитативного полів, їх центрів та периферії.

The article deals with the quantitative many-aspect field in modern Russian language. The main ways of representation of quantitative semantics on morphological, lexical and word-building levels are analyzed. The question of correlation of notional and functional-semantical quantitative fields is studied.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брим В.А. Система числительных в германских языках // Языковедческие проблемы по числительным. – Т.1. – М., 1927. – С.159-160.
2. Дровникова Л.И. Развитие падежного синкретизма форм числительных в современном русском языке // Филологические науки, 1993. – № 1. – С. 110-115.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – М., 1972.
4. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.
5. Куртенэ Бодуэн де. Количественность в языковом мышлении // Избранные труды по общему языкознанию. – Т.2. – М., 1963.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

7. Лукин М.Ф. К вопросу о лексико-грамматическом статусе числительных в современном русском языке // Вопросы языкознания, 1987. – № 6. – С. 43-51.

8. Лукінова Т.Б. Числівник в сучасній українській мові. – К., 1998.

9. Панфилов В.В. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М., 1982.

10. Пентелюк М.І. Стилістичні особливості числівників // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 1. – С.53-58.

11. Полянский А.Н. План содержания категории количества в русском языке // Филологические науки, 1984. – № 1. – С. 34-41.

12. Пылыпив О.Г. Термин «имя числительное», его происхождение и семантика // Іноземна філологія: РМИЗ. – Вип. 91. – Львів, 1988. – С. 40-44.

13. Реформатский А.А. Число и грамматика // Вопросы грамматики. Сб. К 75-летию акад. Мещанинова И.И. – М.-Л., 1960.

14. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. – К., 2000.

15. Современный русский язык. Анализ языковых единиц. Учебное пособие. В 3-х частях. – Ч.2. Морфология / Чеснокова Л.Д. и др. – М., 1995.

16. Теория функциональной граматики (Серия коллективных монографий под ред. А.В.Бондарко). – 5. Качественность. Количественность. – СПб, 1996.

17. Чиркинян Н.С. Категория собирательности как компонент языкового поля количественности // Русский язик. Вопросы теории и методики. - Кн.2. – Ереван, 1983. – С. 112-123.

18. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. - К., 1981.

Лідія Гнатюк (Київ)

СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВНА СВІДОМІСТЬ І ПРИЧИНИ МОРФОЛОГІЧНОЇ ВАРІАТИВНОСТІ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI – XVIII СТОЛІТЬ

(на матеріалі флексій родового – знахідного відмінків однини прикметників чоловічого та середнього роду)

Останнім часом увагу українських і зарубіжних лінгвістів привертають питання мовної свідомості в діахронії [Єрмоленко, 2000; Єрмоленко, 2003; Живов, 1996; Успенский, 1996], що дає можливість під іншим кутом зору подивитися на мовні явища і процеси минулого, а також на питання мовної норми. Мовна свідомість, як відомо, – категорія історично змінна, як і мовна норма, поняття якої щодо багатьох періодів розвитку староукраїнської літературної мови ще чітко не окреслене. До мовної свідомості попередніх століть не можна підходити з позицій сучасної мовної свідомості, до того ж філологічно обтяженої. Розглядаючи староукраїнську літературну мову без урахування специфіки мовної свідомості тогочасних авторів, дослідник кваліфікує її елементи передусім за їх походженням. Справді, з генетичного погляду староукраїнська літературна мова характеризується складним співвідношенням одиниць, передусім східнослов'янських і південнослов'янських (церковнослов'янських). Проте, як слушно зауважує В.Живов, аналізуючи подібну ситуацію, яка склалася в російській літературній мові XVII століття, «саме по собі походження елементів не визначає пов'язаних із ними соціокультурних конотацій, істотним є не походження елемента, а його ***кваліфікація в мовній свідомості носіїв*** (виділено нами – Л.Г.), тобто не генетичні, а функціональні параметри» [Живов, 1996: 19].

Цікаво подивитися з цих позицій на морфологічну варіативність, властиву староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVIII століть [про варіативність флексій у староукраїнській мові, зокрема іменникових, див. Стрельчук, 2000 – Стрельчук, 2002 та ін.]. У пропонованій статті ми намагаємося реконструювати староукраїнську мовну свідомість з метою з'ясування причин варіативності і функцій генетично різнорідних (церковнослов'янської і східнослов'янської) флексій родового – знахідного відмінків однини іменників чоловічого та середнього роду *-аго (-яго)* і *-ого (-его)*.

Ще Р.І.Аванесов звертав увагу на специфіку мовної свідомості давньоруських книжників: «...давні руські книжні люди були носіями двох систем – книжно-писемної і

народно-діалектної. Ці дві системи... становили одну складну систему, яка була єдиною в одних своїх ділянках і відрізнялася в інших» [Цит за: Силина, 2002: 198-199]. Початок поєднанню цих систем у мовній свідомості давала початкова освіта, яка, як відомо, полягала у вивченні церковнослов'янської азбуки, навчанню читання, а також у заучуванні напам'ять Псалтиря і Часослова, при цьому розуміння заучуваних напам'ять текстів відбувалося з допомогою ресурсів розмовної мови, засвоюваної з молоком матері. В.Живов з цього приводу слушно зауважує, що коли носієм вивчено напам'ять великий корпус текстів (такий, наприклад, як Псалтир), це істотно позначається на його культурній і мовній свідомості; вона відрізняється від тієї, яка притаманна нам через нашу належність до культури нового часу, і безпосередньо впливає на характер мовної діяльності особистості. У неї з'являються готові блоки опису ситуацій, дій і переживань, які відтворюються автоматично, коли вона орієнтується на книжний виклад і разом із тим пише про те, що в тому чи іншому вигляді вже трактувалося у вивчених нею текстах. Сформований такий чином дискурс служить індивідові все життя; індивідуальна свідомість поглинається в цьому процесі домінантною ментальною традицією [Живов, 1996: 24]. Цікаво в цьому зв'язку згадати, що автори проекту навчання грамоти і за церковними книгами, і за «гражданськими законами» (кінець 1760-років) зауважували, що при вивченні напам'ять Псалтиря «происходит, что мы в обыкновенных разговорах иное одобряем, иное хулим целыми стихами из псаломника» [Живов, 1996: 25]. На цю особливість мовної свідомості освічених людей того часу звернув увагу і Я.Ісаєвич: «У свідомості читачів XVII – першої половини XVIII ст. не простежується чіткого розмежування художньої літератури і текстів нелітературного характеру. Високопоетичні сторінки Святого Письма, зокрема Євангеліє і Псалтир, формували не лише світогляд, а й естетичні смаки. Ораторсько-повчальна проза, духовні вірші, навіть богословські трактати сприймалися як літературні твори...» [Ісаєвич, 2002: 338].

Отже, при такому навчанні пам'ять носія може, напевно, генерувати не тільки фрагменти тексту, які описують якусь ситуацію, але й дрібніші текстові елементи – аж до окремих форм і конструкцій. Вивчені напам'ять тексти створюють запас зразків, які можуть відтворюватися, коли ці зразки виявляються якимось чином активованими [Живов, 1996: 25]. Ми цілком погоджуємося з В.Живовим, який підкреслює, що книжна мова за таких умов сприймається не як чуже наріччя, що існує незалежно від рідної мови (на відміну від латини у слов'яномовних країнах), а як культивований різновид рідної мови [Живов, 1996: 30]. Тому, на нашу думку, слушне зауваження Б.Успенського щодо підходу до історії можна з повним правом поширити й на історію мови: «Культурно-семіотичний підхід до історії передбачає апеляцію до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу: значущим визнається те, що є значущим з їхньої точки зору» [Успенский, 2002: 11]. Уявлення ж про внутрішню точку зору освічених людей минулого дають створені ними тексти.

Цікавими є спостереження В.Живова над виправленими за наказом Петра I відповідно до його настанов на «просту», «загальну» мову текстами. Ці лінгвістичні настанови були спрямовані проти попередньої мовної традиції, коли церковнослов'янська мова виступала як універсальна мова культури. Привертає увагу «История Петра Великого» Ф. Прокоповича з виправленнями самого автора – вони мають велике значення, оскільки Прокопович був одним із головних виразників культурної політики Петра I. Виправлення стосуються таких ознак: форми аориста й імперфекта замінюються на форми некнижного минулого часу, узгоджені дієприкметники у функції дієприслівника – на неузгоджені, інфінітиви на *–ти* – інфінітивами на *–ть*, форми двоїни – формами множини, звороти з давальним самостійним – підрядними часу; замінено також низку службових слів. Такі самі зміни засвідчено і в текстах, виправлених іншими книжниками. В.Живов слушно зауважує, що тотожність виправлень ґрунтується на тотожності мовної свідомості, на тому, що всі особи, які брали участь у цій роботі, мали однакове уявлення про те, які марковані елементи визначають книжну мову (тобто виступають ознаками книжності) і, отже, повинні бути вилучені при трансформації її в «просту» [Живов, 1996: 98 – 106].

При цьому вільна варіативність окремих флексій, зокрема *-аго/-ого* в род.-знах. одн. чол. і сер. роду, що має місце у вихідному тексті, зберігається і в тексті, виправленому самим Ф.Прокоповичем [Живов, 1996: 105-106]. Отже, вона не пов'язується у нього з опозицією *книжне – просте*, і це не випадково, оскільки він виріс на ґрунті староукраїнської літературно-мовної традиції кінця XVI –XVII століть, якій була притаманна ця варіативність.

Г.Смотрицький вживав обидва типи закінчень, не надаючи істотної переваги жодному з них: *славнаго* [УЛ 203], *глубочайшаго* [УЛ 203], *лежащаго* [УЛ 211], *изволившаго* [УЛ 211], *крестившаго* [УЛ 213], *сіающаго* [УЛ 213], *ровнаго* [УЛ 233], *поклонившагося* [УЛ 224], *не терпящаго* [УЛ 225], *пребывающаго* [УЛ 225], *грешнаго* [УЛ 200], *умаленаго* [УЛ 200], *пресвятаго* [УЛ 200], *посл.∴дующаго* [УЛ 207], *не терпящаго* [УЛ 225] / *славимого* [УЛ 208], *трехсоставного* [УЛ 208], *церковного* [УЛ 209], *злого* [УЛ 210], *составленного* [УЛ 211], *божественного* [УЛ 207, 211], *великого* [УЛ 203, 213, 217], *ветхого* [УЛ 211], *римского* [УЛ 215], *грядущого* [УЛ 225], *работающего* [УЛ 225].

Притаманна розглядувана варіативність і текстам І.Вишенського, одним із напрямків діяльності якого, як відомо, було підняття престижу церковнослов'янської мови, проте в його мовній практиці паралельно функціонують як рівноправні *-аго (-яго)* і *-ого (-его)*. Наприклад, у розділі 4-му його «Книжки» засвідчено приблизно однакову кількість обох видів флексій: *всякаго* [Виш. 77], *всемирнаго* [Виш. 77], *всесилнаго* [Виш. 78], *почтившаго* [Виш. 78], *скораго* [Виш. 78], *содомскаго* [Виш. 79], *прелестнаго* [Виш. 78], *небеснаго* [Виш. 78], *живаго* [Виш. 79], *настоящаго* [Виш. 79], *будущаго* [Виш. 79], *духовнаго* [Виш. 80], *криемаго* [Виш. 80], *ц.∴лаго* [Виш. 80] / *христианского* [Виш. 78], *погибелного* [Виш. 79], *антихристового* [Виш. 78, 79], *диаволского* [Виш. 79], *руского* [Виш. 79], *тщеславного* [Виш. 79], *мирского* [Виш. 79], *языческого* [Виш. 79], *иноческого* [Виш. 80], *лядского* [Виш. 80], *святого* [Виш. 81] тощо. В окремих місцях, наприклад, розділу 5-го «Книжки» переважає флексія *-ого* [Виш. 83 – 86, 90], у деяких – *-аго* [Виш. 128 – 129], на окремих сторінках кількісні показники вирівнюються [Виш. 91 – 100]. Є всі підстави говорити про функціональну тотожність розглядуваних формантів у мовній свідомості полеміста, а вибір конкретного варіанта в кожен конкретний момент визначався суб'єктивними чинниками або відбувався автоматично, без будь-яких розмірковувань автора з приводу вибору форми. Доказом цього є досить часте вживання в одному контексті генетично різнорідних закінчень: *«...мовлю: буд.∴те готови отлучитися от того погибелного антихристова и содомскаго рода...»* [Виш. 79]; *«...которого да вас освободит сын Бога живаго»* [Виш. 90]; *«...от мудрования праваго или сопротивного зрозум.∴ете их»* [Виш. 95] і под. Показово, що навіть наводячи слова апостола Петра, полеміст використовує в прямій мові закінчення *-ого* прикметника: *царства небесного* [Виш. 135], а передаючи слова Ісуса, вживає *духовного разума* [Виш. 84].

Засвідчена розглядувана варіативність і в І.Галятовського – автора, який писав староукраїнською мовою з настановою на її зрозумілість, щоправда, він надає перевагу флексії *-ого*: *душ(ъ)ного* [Гал. 69], *великого* [Гал. 93], *злого* [Гал. 83, 96, 97], *св.∴тового* [Гал. 86], *нбсного* [Гал. 73, 91], *всемогучого* [Гал. 91], *Хр(с)тового* [Гал. 66], *телесного* [Гал. 95, 97], *нечистого* [Гал. 97], *первородного* [Гал. 123] / *разслабле(н)наго* [Гал. 372], *студеничнаго* [Гал. 163], *животнаго* [Гал. 171], *первороднаго* [Гал. 104, 123], *гр.∴шнаго* [Гал. 106], *прп(д)бнаго* [Гал. 192].Цю варіативність спостерігаємо навіть у заголовках казань збірки «Ключ Разум.∴нія»: *стаго дха* [Гал. 70, 74, 78, 83, 87] / *стого великомчника* [Гал. 129], *стого пророка* [Гал. 144], *стого Іоанна Бгослова* [Гал. 158, 165], *«Казаньє третєє на погреб.∴ кож(д)ого хр(с)тіанина правов.∴рнаго»* [Гал. 185], *«Казан(ь)є на прп(д)бнаго отца ншего Антоні– Печерского»* [Гал. 191]. Про те, що мовною свідомістю автора розглядувані флексії сприймалися як функціонально тотожні, свідчить і досить поширене паралельне їх уживання в межах того самого речення: *«И през(ъ) тую печать розпит(ъ)с– члкъ крщенный о(т) некрщенного, помазанный миромъ о(т) непомазаннаго и сщенникъ о(т) л–ика непосщенного» [Гал. 109]; «...такъ гр.∴х(ъ) в(ъ)крадаєтъс– до ср(д)ца члвчого и члвка плоду дховнаго... позбавл–єтъ...»* [Гал. 113].

Функціонально тотожними є названі флексії і у віршах поета кінця XVII – поч. XVIII століть К.Зиновієва: *гр.∴шнаго* [К.З. 35], *готоваго* [К.З. 37], *невидимаго* [К.З. 44], *видимаго* [К.З. 44], *кр(ст)наго* [К.З. 45], *бжіяго* [К.З. 46], *вышняго* [К.З. 58], *нижняго* [К.З. 58], *б.∴совскаго* [К.З. 191], *в.∴чнаго* [К.З. 42, 199], *даровавшаго* [К.З.200], *всякаго* [К.З. 204], *писавшаго* [К.З. 206] / *готового* [К.З. 38], *злого* [К.З. 41, 206], *ме(р)твого* [К.З. 41], *пекелного* [К.З. 48], *ц.∴лого* [К.З. 48], *кождого* [К.З. 57], *нб(с)ного* [К.З. 61], *в.∴чного* [К.З. 102], *в.∴чнаго* [К.З. 42, 199], *по(д)лого* [К.З. 196], *давного* [К.З. 201], *доброго* [К.З. 203], *всякого* [К.З. 203, 206],

хр(с)толюбного [К.З. 206] тощо. Іноді вибір флексії зумовлено римою: *блго (ім.) – злаго* [К.З. 46, 102], *ничо́го – проклято́го* [К.З. 106], *много – другого* [К.З. 114] тощо.

У щоденнику (1717-1767) генерального підскарбія Я.Марковича, сучасника М.Козачинського і Г.Сковороди, кількісно переважає флексія *-ого (-его)*: *царского* [М. 6], *ростовского* [М. 8], *Петра Толстого* [М. 8], *імператорского* [М. 12], *писавшого* [М. 17], *роменского* [М. 23], *рижого* [М. 28], *укравшого* [М. 37], *миргородского* [М. 42], *тамошнего* [М. 51], *родителского* [М. 82], *лукомского* [М. 113], *святого* [М. 115, 203], *Орановского* [М. 129], *которого* [М. 167] та ін., хоча паралельно вживається й закінчення *-аго (-яго)*: *самаго* [М. 7], *святаго* [М. 7, 206], *Петра Толстаго* [М. 9], *імператорскаго* [М. 11], *глуховскаго* [М. 11], *наехавшаго* [М. 16], *роменскаго* [М. 24, 71], *лохвицкаго* [М. 42], *Скарковскаго* [М. 51], *онаго* [М. 88], *здешняго* [М. 94], *родителскаго* [М. 98], *котораго* [М. 99, 169], *слишавшаго* [М. 112, 213], *лукомскаго* [М. 149], *лохвицкаго* [М. 113], *Орановскаго* [М. 127], *імператорскаго* [М. 202], *Тарнавскаго* [М. 205, 209] та ін. Наведені приклади свідчать, що флексія прикметника чи дієприкметника не залежить від його конкретної лексичної семантики. Нерідко обидві флексії уживаються поряд: «Через козака *лукомского* писалемъ до Цися о присланню сторожа *лохвицкаго*...» [М. 113]; *о спаленню футора Криворудского родителскаго* [М. 98]; *до сенецкого сотника наказнаго о висилц.·. козаковъ зъ Буйн.·.цкимъ и опред.·.леніи наказного атаманства* [М. 123]; *за необявленнаго б.·.глого дракгуна* [М. 160], *засталем тут ночуючих пп. Тарнавскаго, Добронизкого* [М. 209] та ін. Про те, що вживання церковнослов'янської з походження флексії не пов'язувалось у Я.Марковича з сакральною чи високою сферою, свідчить і форма *бидловаго* (про велику рогату худобу): «*Л.·.карство капл.·. и п.·.кгулки бидловаго рецепту принялемъ*» [М. 136].

Подібне явище засвідчено і в щоденнику (1727-1753) іншого високоосвіченого українця першої половини XVIII століття – генерального хорунжого М.Ханенка, який навчався в Київській академії разом із Я.Марковичем: *верховного* [Х. 1], *тайного* [Х. 1], *св.·.тлейшого* [Х. 2], *государственного* [Х. 3], *миргородського* [Х. 6], *блакитного* [Х. 6], *Наказного* [Х. 9], *городового* [Х. 11], *Скоропадского* [Х. 29], *родинного* [Х. 30], *н.·.которого* [Х. 65], *ясневелможного* [Х. 66], *пріездившого* [Х. 68], *Вишневского* [Х. 71], *преосвященного* [Х. 72] / *імператорскаго* [Х. 2, 36], *верховнаго* [Х. 3], *петропавловскаго* [Х. 4], *новоизбраннаго* [Х. 5], *утонувшаго* [Х. 7], *красноколядинскаго* [Х. 8], *Марка Ангеліовскаго* [Х. 8], *Миклашевскаго* [Х. 9], *котораго* [Х. 46, 73], *московскаго* [Х. 65], *опред.·.леннаго* [Х. 66], *преосвященнаго* [Х. 78] та ін. Різні за походженням флексії можуть уживатися в одній синтагмі: *за коня проданнаго сивострокатого* [Х. 7], *от пана судіи черн.·.говскаго полкового* [Х. 15] та ін.

Наведені приклади дають підстави стверджувати, що в мовній свідомості авторів кінця XVI – XVIII століть флексії *–аго (-яго) /-ого (-его)* були функціонально тотожними. Переважання в мовній практиці окремих авторів тієї чи іншої флексії зумовлювалося суб'єктивними чинниками, власними мовними уподобаннями.

Дещо іншу ситуацію спостерігаємо в текстах М.Козачинського та Г.Сковороди. У творі «Філософіа Арістотелева по умствованію періпатетіковъ» (1745) М.Козачинського, учителя Г.Сковороди, написаному, як зауважує сам автор, «трома діалекты: славінскимъ, латинскимъ, полски(м)» [Коз. л. 6], помітно переважає флексія *-аго*: *імператорскаго* [Коз. л. 3], *россійскаго* [Коз. л. 3], *римскаго* [Коз. л. 3], *греческаго* [Коз. л. 3], *старшаго* [Коз. л. 6], *великаго* [Коз. л. 6 зв.], *лито(в)скаго* [Коз. л. 6 зв.], *єдинаго* [Коз. л. 7], *истиннаго* [Коз. л. 24 зв.], *челов.·.ческаго* [Коз. л. 24 зв.], *самаго* [Коз. л. 27], *сложеннаго* [Коз. л. 46], *драгаго* [Коз. л. 47] і т.д., хоча зрідка трапляється й *-ого*: *пом–нутого* [Коз. л. 3], *Б.·.лского* [Коз. л. 5 зв.], *Несецкого* [Коз. л. 5 зв.] – прізвища, *подлого* [Коз. л. 27 зв.].

Істотне переважання флексій *-аго (-яго)* засвідчене в усіх жанрах творів Г.Сковороди, хоча зрідка трапляється й *-ого (-его)*:

– у поезії: *новаго* [С. І 63], *огненнаго* [С. І 69], *здраваго* [С. І 70], *мірскаго* [С. І 75], *безбожнаго* [С. І 81], *вышняго* [С. І 84], *земнаго* [С. І 84], *Харковскаго* [С. І 89, у прим.] та ін. / *любезного* [С. І 92], *шляхетского* [С. І 92], *мертвого* [С. І 95];

– у байках: *каждаго* [С. І 110], *другаго* [С. І 111], *солнечнаго* [С. І 111], *чистаго* [С. І 112], *аріфметическаго* [С. І 112], *здраваго* [С. І 112], *разумнаго* [С. І 115, 117], *добродушнаго* [С. І 115], *безопаснаго* [С. І 116], *честнаго* [С. І 116], *ложнаго* [С. І 117], *тайнаго* [С. І 118], *природнаго* [С. І 118], *преисподняго* [С. І 118], *прекрасн.·.йшаго* [С. І 119], *всемірнаго* [С. І 119] та ін. / *всякого* [С. І 109], *мудрого* [С. І 109]; *гнусного* [С. І 128];

– у філософській прозі: *возлюбленнаго* [С. I 140], *истиннаго* [С. I 140], *каждаго* [С. I 149, II 35], *посл.∴дняго* [С. I 172], *самаго* [С. I 178, 206, 208, 209], *преисподняго* [С. I 184], *возрасшаго* [С. I 178], *Божіяго* [С. I 379], *вышняго* [II 35], *чистаго* [II 53] та ін. / *истинного* [С. I 141], *живого* [С. I 141], *самого* [С. I 137, 206], *сродного* [С. I 137], *второго* [С. I 273], *доброго* [С. I 371], *годового* [С. I 371], *удилищного* [С. I 463, у прим.], *слабосильного* [С. II 13], *посл.∴днего* [С. I 344] та ін.

Зрідка закінчення *–ого* і *–аго* вживаються у сусідніх прикметниках чи дієприкметниках: *Христу сродного и с Христом бес.∴дующаго* [С. I 137].

Тут, на нашу думку, можна певною мірою говорити вже про нормалізаторську діяльність М.Козачинського і Г.Сковороди, які, спираючись на староукраїнську літературно-мовну традицію з її варіативністю флексій, зокрема розглядуваних, надали перевагу генетично церковнослов'янському варіантові відповідно до своїх мовних уподобань. Важливу роль у цьому виборі відіграла винесена зі стін Києво-Могилянської академії граматична вченість, що пов'язувалася передусім із церковнослов'янською мовою, а також, ймовірно, мовна практика російських філологів Тредіаковського, Адодурова, Шванвіца, Тауберта, які, працюючи з 1730-х років над створенням норм нової російської літературної мови, намагалися усунути немотивовану варіативність флексій, у тому числі родового – знахідного відмінків однини прикметників чоловічого й середнього роду. Оскільки ця варіативність не сприймалася у зв'язку з опозицією російської і церковнослов'янської мов, нормалізатори обрали традиційний книжний варіант *–аго* [Живов, 1996: 168]. Одним із важливих чинників такого вибору в Г.Сковороди могла бути й орієнтація на фундаментальний онтологічний текст – Біблію.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема языковой нормы в ее связи с вариативностью, присущей староукраинскому литературному языку конца XVI – XVIII столетий; обосновывается необходимость рассмотрения вопроса нормы в контексте языкового сознания образованных людей того времени. Показано, что вариативность генетически разнородных флексий родительного – предложного падежей единственного числа имен прилагательных мужского и среднего рода -аго (-яго) / -ого (-его) присуща всей староукраинской письменности, обусловлена их функциональной тождественностью в языковом сознании носителей. В языковой практике М.Козачинского и Г.Сковороды наличествует уже нормализаторская деятельность.

The problem of a language norm in connection with variability characteristic of the old Ukrainian literary language of the end of the 16-18 centuries is dealt with in the given article substantiated is the need for consideration of the norm in the context of language consciousness of educated people of that time. It is shown that the variability of genetic heterogeneous inflections of the Genitive and Accusative cases of singularity of adjectives (masculine and neuter genders) -аго (-яго) / -ого (-его) is characteristic of all old Ukrainian literary texts and is conditioned by their functional identity in language consciousness of native speakers. There is already normalized activity in M.Kozachinsky's and H.Scovoroda's language practice.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я. «Енеїда» І.П.Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови // Культура слова. – 2000.– Вип. 53-54. – С. 15-32.

2. Єрмоленко С.Я. Концептуально-знаковий вимір історії української літературної мови // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – 2003. –Вип. 10. – С. 12-23.

3. Живов В.М. Язык и культура в России XVIII века. – М.: Языки русской культуры, 1996.

4. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002.

5. Силина В.Б. Проблема идентификации старославянизмов в русском литературном языке // Аванесовский сборник: К 100-летию со дня рождения чл.-кор. Р.И.Аванесова / Отв. ред. Н.Н.Пшеничнова. – М., 2002. – С. 198-206.

6. Стрельчук Г.П. Географічне поширення варіантності прикметникових флексій як результат впливу контактуючих мов та їх діалектних типів // Мова і культура. – 2001. – Вип. 3. –Т. 3. – С. 182-190.

7. Стрельчук Г.П. Іменникова парадигма та її варіантність у мові волинських грамот XVI ст. (на матеріалі іменників чоловічого роду однини) // Мова і культура. – 2000. – Вип. 2. – Т. 2. – С. 234-239.

8. Стрельчук Г.П. Основні чинники варіативності іменникових флексій місцевого відмінка однини (на матеріалі староукраїнських пам'яток кінця XVI ст.) // Вісник Київського університету. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2000. – Вип. 9. – С. 57-63.

9. Стрельчук Г.П. Риси просторової варіативності української мови в пам'ятках XVII – XVIII ст. // Українське мовознавство. – 2000. – Вип. 22. –С. 89-94.

10. Стрельчук Г.П. Словозмінні особливості іменника в мові українських інтермедій XVII – XVIII ст. // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. – К.: Пульсари, 2002. – С. 286-291.

11. Стрельчук Г.П. Флексійна варіантність іменників чоловічого роду в староукраїнських пам'ятках // Наукова спадщина проф. С.В.Семчинського і сучасна філологія: Зб. наукових праць. – К.: Київський університет, 2001. – Ч. 2. – С. 448-455.

12. Успенский Б.А. История и семиотика // Успенский Б.А. Этюды о русской истории. – СПб.: Азбука, 2002. – С. 9-76.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

Виш. – Вишенський І. Твори / Вступ. стаття, упорядкув., підгот. текстів та прим. І.П.Єрьоміна. – К.: Державне вид-во худ. літератури, 1959.

Гал. – Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985.

К.З.– Зіновіїв К. Вірші. Приповісті Посполиті / Підгот. тексту І.П.Чепіги. Вступна стаття В.П.Колосової та І.П.Чепіги. Історико-літ. коментар В.П.Колосової. – К.: Наукова думка, 1971.

Коз. – Козачинський М. Філософіа Арістотелева по умствованію періпатетіковъ. –Львів, 1745.

М. – Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717 – 1767) / Под ред. А.Лазаревского. –Ч. 1-3. – К., 1893 – 1897.

С. – Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 1-2.

УЛ – Українська література XIV – XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988.

Х. – Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727-1753). Съ предисловіемъ и поясненіями А.М.Лазаревскаго. Приложеніе къ журналу «Кіевская старина». – 1884.

Татьяна Калугина (Симферополь)

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ МЕСТОИМЕННЫХ КОНТАМИНАНТОВ

В конце XX века значительно усилился интерес исследователей к особенному положению, занимаемому местоимениями в языковой системе. Исключительность местоимений как части речи проявляется также в сфере контаминации частей речи. В русском языке, наряду с четко дифференцированными классами слов – частями речи, – представлены семантико-функциональные классы слов, совмещающие дифференциальные признаки разных частей речи – контаминанты. В исследованиях проф. Е.Н.Сидоренко выделены 6 групп контаминантов, из которых 3 группы – местоименного характера: 1) прономинально-предикативные контаминанты (типа *негде*); 2) прономинально-конъюнкциональные контаминанты (союзные слова); 3) прономинально-партикулянтные контаминанты (восклицательные местоимения) [Сидоренко, 1990: 105].

Своеобразие морфологической природы контаминантов приводит к тому, что их лексикографическое описание затруднено. Первая трудность связана с тем, что контаминанты имеют внешний облик и некоторые черты местоимений, а сами местоимения в языке занимают особое место – параллельной системы смыслов. Как пишет Ю.Л.Воротников, «трактовка местоимений как "языковых категоризаторов" или "смысловых исходов", задающих систему опирающихся на них смысловых категорий, может стать основой для нетрадиционного описания смыслового строя русского языка, которое ... можно было бы назвать "русской грамматикой смыслов"» [Воротников, 2001: 48].

Н.Ю.Шведова ставит вопрос о том, что предметом собственно словарного описания может быть исходное местоимение вместе с относящимися к нему местоимениями, образующими его «микросистему». При таком описании в словарную статью «не войдет детальное описание индивидуального лексического строения каждого из входящих в нее слов. Здесь будет определен только смысл того или иного местоимения и показана распределенность смысловых отношений в малой системе» [Шведова, 1998: 47]. Н.Ю.Шведова предлагает описывать местоимения по принципу «исход – его сегменты – всеохватность», деля соответственно словарную ста-

тью на 3 зоны: 1) зону исходного местоимения; 2) зону сегментов (сегменты определенности, неопределенности, непредставленности); 3) зону всеохватности, всеобщности: собственно местоимения, их парадигмы, местоименные сочетания и фразеологизмы.

Затруднения связаны также с тем, что при «узком» понимании местоимений грамматической пометой «местоим.» в словарях сопровождаются только *некого* и *нечего*[1], то есть так называемые местоимения-существительные. *Незачем, негде, некуда, неоткуда, некогда* рассматриваются как наречия. *Нечего*[2] сопровождается пометой не морфологического, а синтаксического характера: «безл. сказ. с неопр. формой глагола несов. вида» [БАС, т. 7: 1266]. В этой синтаксической функции выступают все прономинально-предикативные контаминанты: *Вмиг все заволокло дымом и гарью, **нечем** стало дышать* (Васильев). «Широкое» понимание местоимений мы распространяем на контаминанты, которые категориально соотносятся с разными частями речи: *некого, нечего*[1] – с именами существительными, *нечего*[2] – с безлично-предикативными словами; *негде, некогда, некуда, неоткуда, незачем* – с наречиями.

Поскольку частеречная квалификация контаминантов вызывает затруднения, целесообразно представлять их по классам с предварительной характеристикой класса в целом и последующей характеристикой каждого слова в отдельности, то есть в лексико-грамматической интерпретации. Проиллюстрируем высказанную мысль.

Общая характеристика прономинально-предикативных контаминантов

Прономинально-предикативные контаминанты совмещают свойства местоимений и безлично-предикативных слов.

Свойства местоимений.

1. Прономинальный способ отображения действительности, когда значение слова переменно и зависит от ситуации и контекста.
2. Категориальная соотносительность с разными частями речи.
3. Морфологическая близость или тождество с местоимениями, возглавляющими прономинативный ряд.

Свойства безлично-предикативных слов.

1. Категориальное значение состояния, объединяющее все слова данной группы.
2. Общие синтаксические функции: главного члена односоставного безличного предложения или его компонента в препозиции к инфинитиву; сказуемого двусоставного инфинитивно-подлежащного предложения в постпозиции к инфинитиву.
3. Способность управлять зависимым словом в дательном падеже со значением субъекта действия.

Приведем словарную статью для слова *нечего*[1].

Нечего[1]. Обозначает отсутствие предмета. Не имеет формы им. п. Изменяется по падежам. *И **нечем** было дышать среди пыли, дыма, смрада и гари, и давно уже не было сил* (Васильев) ♦ **Делать нечего** – иного выхода нет, иначе поступить нельзя; приходится примириться с чем-либо, обычно с тем, что есть: *Прошение в уезд послать, больше и **делать нечего*** **(Белов). От нечего делать** – от безделья, от скуки: ***От нечего делать** я зашел побриться* (Паустовский). **Нечего сказать:** 1. Выражение согласия, подтверждения чего-либо, невозможности возразить против чего-либо: *Он, **нечего сказать**, был прав;* 2. Выражение возмущения кем-либо или чем-либо: ***Нечего сказать**, встретила мужа, успокоила* (Абрамов).

Нечего [2]**.** Обозначает отсутствие цели: незачем, не надо, не нужно, не приходится. Не изменяется. *Моя судьба известная, и **нечего** теперь о ней хлопотать* (Распутин).

Общая характеристика прономинально-конъюнкциональных контаминантов

Прономинально-конъюнкциональные контаминанты совмещают свойства местоимений и союзов.

Свойства местоимений.

1. Прономинальный способ отображения действительности.
2. Категориальная соотносительность с разными частями речи.

3. Близость морфологических признаков *кто, что* с именами существительными; *какой, чей* – с именами прилагательными; *где, куда, когда* и др. – с наречиями; *каково* – с безлично-предикативными словами; *сколько* – с числительными.

4. Могут выступать в функции уточняемых слов.

5. Являются членами предложения.

6. Могут образовывать сочетания разноименных членов (*кто и где*).

Свойства союзов.

Функционирование в качестве средства связи частей сложноподчиненного предложения.

Где. Указывает на место. Не изменяется. *Рыжики росли повсюду, **где** им и не надо бы расти* (Солоухин).

Зачем. Указывает на цель. Не изменяется. *Вы вправе спросить у меня, **зачем** это нужно* (Паустовский).

Который. Указывает на предмет. Категории рода и числа определяются контактным словом в главной части. Падеж определяется синтаксическими связями и функцией в придаточной части. *Кусты, деревья, все эти заморские растения, названий **которых** я не знал, удивляли, но не радовали* (Астафьев).

Общая характеристика прономинально-партикулянтных контаминантов

Прономинально-партикулянтные контаминанты совмещают свойства местоимений и частиц.

Свойства местоимений.

1. Общая с местоимениями категориальная соотносительность.

2. Такие же, как у местоимений, морфологические особенности.

Свойства частиц.

1. Функция внесения добавочных оттенков в слова, словосочетания, предложения.

2. Выражение значений подчеркивания, акцентирования сообщения или его части; выражение той или другой оценки, качественной характеристики.

3. Не являются членами предложения.

4. Не отвечают на местоименные вопросы.

Какой-то. Выражает сниженную оценку: 1. Не заслуживающий внимания, уважения; 2. Незначительный, минимальный (разг., неодобр.). Согласуется в роде, числе, падеже со словом, которое актуализирует. ***Каких-то** пятьдесят или тридцать метров – чепуха* (Солоухин).

Сам. Выражает повышенную оценку, подчеркивает важность, исключительность обозначаемого лица, предмета, явления. Имеет словоизменительные категории рода, числа и падежа, которые определяются категориями рода, числа и падежа того слова, к которому относится ***сам**. На похороны приехали родственники из окрестных деревень, пожаловали лесничий и **сам** директор лесхоза* (Солоухин).

Самый. 1. Выражает повышенную оценку, усиливает значение слова, к которому относится. *Они прискакали в Атамановку в **самый** разгар, когда она ходила ходуном* (Распутин). 2. Актуализирует значения времени или пространства: как раз, именно то место или время; близко к тому месту или времени. *А то, что чуть ли не под **самым** Полярным кругом из года в год сеют кукурузу, а потом перепахивают под рожь?* (Абрамов).

Какой. 1. Выражает повышенную оценку: великолепный, замечательный и т.п. ***Какой** все же славный городок!* (Паустовский). 2. Выражает пониженную оценку (неодобр.): плохой, никудышный и т.п. *Да **какой** же он писатель!* (Паустовский).

Таким образом, лексико-грамматическое описание контаминантов наиболее полно раскрывает особенности их семантики и функционирования.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена особливостям лексикографічного репрезентування слів, що поєднують ознаки займенників та інших частин мови.

The article deals with peculiarities of lexicographical representation of words that combine some features of pronouns and other parts of speech.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воротников Ю.Л. Местоимения как «языковые категоризаторы». – Филол. науки, 2001. – № 5. – С. 48.
2. Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – К.- Одесса, 1990. – С. 105.
3. Словарь современного русского языка в 17-ти т. – Т. YII. – Стлб. 1966.
4. Шведова Н.Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М.: Азбуковник, 1998. – С. 47.

Людмила Коваль (Вінниця)

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ІНФОРМАТИВНО НЕДОСТАТНІХ ДІЄСЛІВ МОДАЛЬНОСТІ

Категорія модальності охоплює коло явищ різних мовних рівнів, інтегрованих ознакою вираження відношення мовця до повідомлення чи повідомлення до дійсності.

У сфері лінгвістичних засобів (вужче – граматичних) вираження модальності виокремлюють групу дієслів модального значення. Енциклопедія української мови витлумачує модальні дієслова як різновид допоміжних дієслів, які «в дієслівному складеному присудку виражають граматичне значення і лексичні відтінки можливості, неможливості, необхідності тощо» [Енциклопедія, 2000: 149].

В епіцентр мовознавчого інтересу модальні дієслова потрапляли, як правило, у зв'язку з проблемою визначення обсягу складеного дієслівного присудка (праці Р.І.Вихованця, Н.Л.Іваницької, П.А.Лєканта, Л.Д.Чеснокової, М.О.Вінтоніва, І.А.Казимирової). При цьому досліджувалися, в основному, їхні функціональні особливості. Лише в деяких працях побіжно згадано про недостатню інформативну наповненість цих лексем. Л.Д.Чеснокова, зокрема, потрактовує модальні дієслова як такі, що «внаслідок узагальненості власного значення потребують його компенсації, можливої лише за рахунок форми інфінітива» [Чеснокова, 1996: 156]. Співзвучна позиція в Н.Л.Іваницької. Вона стверджує, що модальні дієслова вимагають «постійної, обов'язкової постпозиції інфінітива, з яким утворюють структурну групу з певним семантичним значенням» [Іваницька, 2001: 35].

Особливості семантики модальних дієслів полягають в її надзвичайній збідненості. Такі лексеми не здатні автономно функціонувати, позаяк вони неспроможні власним фонемним складом виразити певний зміст. Істотно, що, характеризуючись мінімальним ступенем семантичної наповненості, модальні дієслова потребують обов'язкової сполучуваності найвищого ступеня з іншими повнозначними словами, які б компенсували їхню недостатню інформативність. У такій функції виступають дієслівні лексеми в формі інфінітива, разом з якими модальні дієслова утворюють синтаксичне сполучення слів, транспоноване в формально-граматичну структуру речення як компонент аналітичної будови. Саме ознаки максимальної семантичної недостатності, вимоги обов'язкової сполучуваності найвищого ступеня, а також формування синтаксичного сполучення слів, представленого компонентом непростої будови в формально-граматичній структурі речення є диференційними при потрактуванні модальних дієслів як розряду інформативно недостатніх слів.

У сучасній лінгвістиці дискусійним залишається питання визначення кола модальних дієслів. При розв'язанні цієї проблеми ми дотримуємося позиції Н.Л.Ковбаси, яка пропонує інтерпретувати модальність як величину несталу [Ковбаса,1970: 63]. Учений пише: «для одних дієслів вона притаманна в більшій мірі, а для інших – у меншій» [Ковбаса,1970: 64]. З огляду на це Н.Л.Ковбаса диференціює модальні дієслова на: 1) дієслова з високим показником модальності, 2) дієслова, що в структурі складеного дієслівного присудка отримують лише модальні відтінки [Ковбаса,1970: 64].

Суттєвим щодо обґрунтування модальності тих чи інших дієслівних лексем постає перенесення в центр дослідницького аналізу кожного окремого лексико-семантичного варіанта слів полісемантичної структури. З цього приводу Г.О.Золотова, досліджуючи особливості

сполучального потенціалу повнозначних слів, зазначає, що «в одному відтінку значення слову не властива обов'язкова сполучуваність, в іншому вона виявляється досить чітко» [Золотова, 1982 :42].

Отже, ідея осмислення модальності як неконстанти, а також обрання за одиницю опису лексико-семантичного варіанта слова спричинилися до потрактування в нашій статті модальними як власне модальних дієслів, так і багатозначних дієслівних лексем, які реалізують модальну ознаку лише окремими лексико-семантичними варіантами.

Будучи максимально збідненими в семантичному плані, інформативно недостатні дієслова модальності реалізують власне лексичне значення як «модифікатори при словах із певним значенням» [Золотова,1982: 42]. З огляду на це завданням нашої статті постає: 1) проаналізувати специфіку семантичної структури інформативно недостатніх дієслів модальності; 2) виділити основні інтеграційні та диференційні семи у семантиці таких дієслів; 3) дослідити додаткові аспектуально та конотативно марковані семи в структурі інформативно недостатніх дієслів модальності.

Семантика модальних дієслів виявляється у вираженні оцінки основної дії, позначеної інфінітивом. На це вказують П.А.Лєкант, Н.С.Валгіна, М.О.Вінтонів [Лєкант,1976:83; Валгина,1991:273; Вінтонів,1997:11]. Значеннєві особливості інформативно недостатніх слів полягають у модифікації семантики поширюючого слова. А отже, семантична сутність модальних дієслів виявляється в модифікації оцінки дії, процесу чи стану з погляду суб'єкта. Об'єднавчим параметром модальних дієслів у єдине лексико-семантичне поле слугує архісема «суб'єктивна оцінка». Диференційною в структурі лексем означеного поля постає сема «характер суб'єктивної оцінки». Вона уможливлює дезінтеграцію лексико-семантичного поля суб'єктивної оцінки на три лексико-семантичні групи (ЛСГ): 1) ЛСГ бажаності, 2) ЛСГ можливості, 3) ЛСГ необхідності.

Лексико-семантична група інформативно недостатніх дієслів бажаності.

Об'єднання інформативно недостатніх дієслів бажаності в окрему лексико-семантичну групу відбувається на основі інтеграційної семи (ІС) «бажаність процесуальності», яка визначається як семантичний різновид базового семантичного варіанта «оцінка процесуальності з позиції суб'єкта» узагальненої семи «оцінка процесуальності». Вона виражає значення «мати бажання одержати, здобути, здійснити що-небудь». Подальша конкретизація ІС відбувається за рахунок сем різного характеру.

Компоненти ЛСГ інформативно недостатніх дієслів бажаності протиставлені між собою градуальною семою «інтенсивність бажання», яка вказує на ступінь бажаності реалізації дії, процесу чи стану. Вона дає змогу розподілити інформативно недостатні дієслова бажаності між двома мікрогрупами, кожна з яких охоплює слова, що позначають ступінь інтенсивності бажання: 1) лексеми на означення власне бажання *(воліти, бажати, кортіти, хотіти)*: *Аж, невже ж і ти, листочку вбогий, й ти також* ***бажаєш*** *вічно* ***жить****? (Б.Лепкий); Я* ***хочу любити****, весь світ цілувати, я* ***жити бажаю*** *на волі (Д.Загул);* ***Воліла б*** *я сто раз* ***умерти*** *, ніж тута жити (Леся Українка); Тож і* ***кортить проткнути*** *те черево, коли вже й не шаблею, то бодай тріскою (П.Загребельний).* Такі дієслова містять лише інтегральну сему і є семантично нейтральними; 2) лексеми на означення дуже сильного бажання *(багнути, жадати, норовити, пориватися, прагнути, тягнутися)*: *Впираючись у глибисті Карпати, у височінь* ***запрагнув поринати*** *і в космос поривався водночас (О.Лупій); А велосипед все* ***норовить вирватися*** *диким огиром (Є.Гуцало); Любі так* ***багнулося*** *щонайшвидше* ***навести лад*** *у їхньому затишному гніздечку (В.Кобець); Я ніби* ***жадав розвіяти*** *ту ніяковість, ту прикрість, що пережив (О.Медуниця).* Ці дієслова містять конотативні семи, лексичними конкретизаторами яких здебільшого виступають прислівники із значенням міри вияву ознаки, а саме ті, що вказують на великий ступінь вияву ознаки (безугавно, дуже, сильно).

Диференційна сема (ДС) «реалізація бажання» конкретизує ІС, імпліцитно виражаючи ступінь втілення бажання в життя. За цією диференційною семою (ДС) інформативно недостатні дієслова бажаності диференціюють на 1) інформативно недостатні дієслова наміру, 2) інформативно недостатні дієслова намагання.

Інформативно недостатні дієслова наміру уточнюють бажання в конкретному задумі *(замірятися, налагоджуватися, налаштовуватися, намірятися, настроїтися)*: *У цей час король* ***замірився ударити*** *шпагою пажа (Ю.Смолич); Під тиском військ окупанти* ***налагодились тікати*** *(Ю.Яновський); Та не видко було, щоб Химченко* ***намірявсь підняти*** *порт-табак та й подати директорові (А.Кримський);* ***Федір настроївся заперечити****, що Антін ніяк не міг вилікувати Всеволода від паралічу (Ю.Андрухович).* Особливістю семантичної структури цих лексем є нашарування додаткової денотативної семи «початковість».

Інформативно недостатні дієслова намагання об'єктивують сему «докладати зусилля для реалізації бажання» *(намагатися, натинатися, пробувати, силитися, силуватися, силкуватися, сікатися, старатися)*: *Він* ***намагався говорити*** *серйозно, обґрунтовано, вживаючи філософські терміни (В.Кобець); Скільки разів Федір* ***натинався подолати*** *підшкірну приязнь до Халяви (Ю.Андрухович); Я вчора прокинувся вночі і через сіни почув: мати стогне і* ***пробує встати*** *(В.Близнець); Дядько в шинелі* ***силиться здвигнути*** *на плечі мішок з борошном (У.Самчук); А батьки, проте,* ***силкувалися*** *будь-що, а* ***повиводити*** *дітей* ***у люди*** *(Остап Вишня); Юнаки наслідували Віталія –* ***старалися перейняти*** *його ходу, жести, вимову (О.Томчук).*

Деякі з дієслів, що складають ЛСГ інформативно недостатніх дієслів бажаності містять конотативну сему (КС) «доцільність», яка увиразнює їхню семантичну структуру, вказуючи переважно на негативний вияв ознаки з погляду оцінки дії, процесу чи стану суб'єктом. КС «доцільність» входить до семної структури інформативно недостатніх дієслів *забандюритися, закортіти, заманутися, замандюритися*: *А якщо комусь* ***заманеться дмухнути*** *холодним вітром розлуки на їхнє з Андрієм життя, то вона повстане проти свого напасника (В.Кобець); Кого ж це тепер Ларисці* ***замандюриться закрутити****? (Є.Гуцало).*

Інформативно недостатні дієслова бажаності мають у своєму складі також додаткові аспектуальні семи (ДАС) різного характеру. ДАС інгресивності словотвірно виражена префіксами за- та на-: *забагати, забагнути, забажати, зажадати, запрагнути, захотіти, налагоджуватися, налаштовуватися*. ДАС фінітивності зафіксована в деяких лексемах досліджуваної ЛСГ. Її формальними показниками виступає префікс пере-: *(перехотіти)*. За аспектуальною семою дистрибутивності ідентифікуються інформативно недостатні дієслова бажаності *посилкуватися, постаратися, побажати* тощо. Значення пейоративності виражають інформативно недостатні дієслова бажаності з відповідною ДАС, словотвірно маркованою префіксом до- *(дохотітися, досилкуватися)*.

Характерно, що в складі цієї ЛСГ також функціонують лексеми із зворотнім вектором суб'єктивної оцінки дії, процесу чи стану. Вони вказують на небажання одержати, здобути, здійснити що-небудь. Такі дієслова характеризуються значною семантичною розгалуженістю у сфері конотативних сем, найяскравішими репрезентантами яких виступають КС «огида» *(бридитися, гидувати, гребати, гребувати, гордувати)*, КС «бундючність» *(бундючитися, чванитися, пишатися)*, КС «протест»*(закомизитися, затятися, зарікатися, запротестувати)*, КС «обрида» *(остобісити, остогиднути, осточортіти)*: *Марія зів'яла, і ноги* ***відмовлялися тримати*** *(Улас Самчук); – Ти ж* ***закомизилася шлюбитися*** *(Є.Гуцало); Через кілька днів після того, як студенти* ***запротестували відвантажувати*** *радіаційні яблука, директор наказав: зняти студзагін і відправити у Вінницю (В.Кобець); Тож невже Наумик і справді* ***затявся відмовитися*** *від іскри Божої? (Ю.Андрухович).*

Лексико-семантична група інформативно недостатніх дієслів можливості.

Об'єднавчим параметром для інформативно недостатніх дієслів можливості є ІС «можливість процесуальності», яка визначається як семантичний різновид базового семантичного варіанта «оцінка процесуальності з позиції суб'єкта» узагальненої семи «оцінка процесуальності». Значення, реалізоване ІС, виявляється в здійсненності, допустимості чого-небудь.

Елементарною семною структурою серед цих слів характеризується дієслово *могти*. Інші члени цієї групи містять додаткові семи, аспектуальні та конотативно марковані.

Описувана ЛСГ характеризується незначною чисельністю, однак достатньо розгалуженою семантичною структурою її компонентів. Це спричиняється до віднесення однакових лексем (проте різних лексико-семантичних варіантів) до різних семантичних груп при подальшій структуралізації. Семантичні особливості таких лексем виявляються в структурі речення.

Диференційною в структурі інформативно недостатніх дієслів можливості виступає сема «умови здійснення чого-небудь». Серед диференційних ознак, які об'єктивують умови реалізації дії, процесу чи стану вирізняються такі: «здатність», «здібність», «дозвіл».

ДС «здатність» інтегрує модальні дієслова із семантичним компонентом «здатність суб'єкта до реалізації дії, процесу чи стану». Ця ДС реалізується у варіантах:

1) знаходити в собі сили *(Хлопець нікому не* ***зважувався розповісти*** *про свою пригоду (О.Донченко); Не вродилась іще та буря, що* ***здужала б*** *до кореня* ***знищити*** *те підле насіння (І.Франко); Я дивився і німів, і прощався, і* ***прощатися*** *не* ***міг*** *(А.Малишко); Та не* ***можуть*** *душу* ***зігрівати*** *що, що не палають, не горять (В.Симоненко); От іще...від скрипки* ***одійти*** *не* ***може*** *(П.Тичина); Довго не* ***наважувався підняти*** *забрала ілюмінаторів (В.Лігостов); Деколи Горовому здається, що він так і не* ***спроможеться збагнути*** *всього (О.Гончар))*;

2) знаходити вільний час *(Прокинулась! Не* ***могла підождати****, щоб доснилось (М.Куліш))*;

3) мати право *(Бо поки ще за ґратами брати, бо поки ще в неволі наша мати, – не* ***можемо*** *спокійно, друже,* ***спати, не можемо не прагнуть*** *висоти (В.Лазаренко); А батько ж наш, він* ***здатися*** *не* ***міг*** *(Л.Костенко))*.

ДС «здібність» вказує на «спроможність реалізації дії, процесу чи стану залежно від уміння й бажань»: *Всі люди були молодими, та не всі* ***вміють зберегти*** *молодість душі (П.Загребельний); Не* ***зможе*** *кара шерхла і солона пречисте плесо випити до дна (В.Стольников); Невже зло в образі людини планету* ***зможе*** *спопелить (О.Лупій); Єдиний, хто* ***зміг*** *осягнути все написане – я сам (П.Загребельний) Зрештою, тоді Пилипенчиха говорила йому таке, що він* ***спромігся зрозуміти*** *лише роками пізніше; Марія* ***зготовити потрапить****, аби з чого (Улас Самчук).*

За ДС «дозвіл» об'єднано дієслова, що вживаються на позначення згоди, що дає право на здійснення чого-небудь: *Ні сейм, ні королі не* ***можуть заборонити*** *вільним людям воювати там, де вони хочуть (П.Загребельний); Ти* ***можеш*** *навіть* ***пожаліть*** *мене (Л.Костенко); А ти, собача кров,* ***смієш*** *на мене* ***руку піднімати****?; Гей, поете, а чи* ***насмілишся*** *ти перо своє* ***віддать*** *Богині Правди на оздобу? (С.Тельнюк))*. Характерно, що більшість інформативно недостатніх дієслів із цією семою вказують на реалізацію дії безвідносно до отримання дозволу *(дохитритися, примудритися, умудритися, ухиститися): А проте маму зрозуміти надзвичайно важко. І я дивуюся, як це* ***умудряється робити*** *тато (О.Чорногуз); Мама й на пляжі* ***примудрилася посваритися*** *з дамою, яка лежала поруч (А.Дімаров); З буряків іде – буряків* ***ухитриться вкрасти****, від маку повертається – маківок набере (Є.Гуцало).*

Лексико-семантична група інформативно недостатніх дієслів необхідності.

Координаційним параметром інформативно недостатніх дієслів повинності є ІС «необхідність процесуальності», яка визначається як семантичний різновид базового семантичного варіанта «оцінка процесуальності з позиції суб'єкта» узагальненої семи «оцінка процесуальності». ІС реалізує значення «мати своїм обов'язком щось робити».

Досліджувана ЛСГ лексично бідна. Необхідність виконання дії передає лише кілька дієслів: *мати* – «бути змушеним через обставини робити (зробити) щось», *мусити* – «бути змушеним робити щось»: *Яким вогнем* ***спокутувати мушу*** *хронічну українську доброту? (Л.Костенко); Ну, цього року, здається, не* ***потребуватимемо журитися*** *за хліб (Улас Самчук).* Специфіка таких дієслів полягає у наявності в їхній семантичній структурі лише ІС. У сфері інформативно недостатніх дієслів повинності не зафіксовано лексем, семантика яких була б ускладнена нашаруванням додаткових аспектуальних сем та сем конотативно маркованих.

Отже, проведений аналіз семантичної структури інформативно недостатніх дієслів модальності дає підстави констатувати, що інформативно недостатні дієслова виділеної ЛСГ виявляють неоднорідний набір диференційних семантичних ознак. Такі дієслова проявляють

вибірковість у віднесенні до їх складу додаткових аспектуальних та конотативних сем, нашаруванням їх на основне значення цієї групи дієслів.

РЕЗЮМЕ

В статье осуществлена семантическая структурализация информативно недостаточных глаголов модальности: выделены их основные интеграционные и дифференциальные семы, установлены дополнительные аспектуальные и коннотативно маркированные семы.

The article deals with the structuralization of informatively defective verbs of modality; the author distinguishes their basic integrative and differential semas and determines additional aspectual and connotatively marked ones.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая шк., 1991. – 432 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вінтонів М.О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
4. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 367 с.
5. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови: Дис. канд. філол. наук: 10.02.01 – Вінниця., 1999. – 198 арк.
6. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – №3. – С. 97-104 с.
7. Казимирова І.А. Семантична структура і парадигматичні відношення дієслівно-інфінітивних словосполученьу сучасній російській мові: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні.– К., 1993. – 17 с.
8. Ковбаса Н.Л. Составное именное сказуемое в украинском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02/ КГПИ. – К., 1970. – 25 с.
9. Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. – М., 1976. – 144 с.
10. Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія», 2000. – 752 с.
11. Цюра С.В. Особливості категорії модальності та її інтерпретація в сучасній лінгвістиці // Актуальні проблеми менталінгвістики: Зб. ст. наук. пр. У 2 ч.: Ч.1. – Черкаси: «Брама». – 2003. – С. 154-161.
12. Чеснокова Л.Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах. – Таганрог: Таганрогский гос. пед. ин-т, 1996. – 210 с.

Наталія Леміш (Бердянськ)

МІСЦЕ СПОЛУЧНИКА В МОВНІЙ СИСТЕМІ

Першочерговим завданням сучасного мовознавства є осмислення системи мови в семантичному; граматичному, фонетичному, словотвірному, стилістичному і функціональному планах. Дослідження ведуться у двох напрямках: від частин мови до їх функціонування і навпаки – від функціонування до частин мови. Причому семантичний і граматичний аспекти зараз не протиставляються один одному, а досліджуються комплексно. Оскільки об'єктом нашого дослідження виступають сполучники, зокрема причинові сполучники, то ми працюємо в напрямку від причинового сполучника як службової частини мови до його функціональних можливостей, тобто особливий інтерес викликає типологія ізосемних (однакових за значенням і різних за функцією) причинових сполучників (далі ПС) у різносистемних мовах: українській, російській, англійській та іспанській. Актуальність полягає в необхідності продовження вивчення семантичних, структурних, синтакичних і логічних відношень у мові для встановлення чітких зв'язків між формою та значенням, формою та функцією, значенням та функцією мовних одиниць. Метою пропонуємої статті є визначення місця сполучника в мовній системі.

Сполучникам у лінгвістичній літературі не надавалось певної уваги, зокрема при зіставленні української, російської, англійської та іспанськоїх мов. Монографій, присвячених

ПС, немає зовсім, а щодо висвітлення цієї теми в практичних, теоретичних граматиках і довідниках, то це максимум 6-8 сторінок – сполучникам взагалі, півсторінки – ПС зокрема.

Виділення сполучників в окремий граматичний клас слів пов'язано з проблемою частин мови взагалі. Найбільш повне визначення сполучників було дано академіком В.В.Виноградовим. У подальшому його положення розвивали і уточнювали А.І.Смирницький, Л.С.Бархударов, Н.А.Кобріна, Я.Г.Біренбаум, Є.К.Бєлоконь, А.В.Бондарко, А.В.Прудникова, О.Д.Пономарів, І.Р.Вихованець, М.Я.Плющ, К.Ф.Шульжук, Г.О.Козачук, К.Н.Качалова, Є.Є.Ізраїлевич, Н.І.Попова, Н.Н.Корбозерова та інші. За останні 20 років з 423 джерел, які нам вдалося переглянути в процесі попереднього дослідження, виключно ПС займалися тільки І.В.Оськіна (англійські ПС) [Оськіна, 1990: 21-30], А.Т.Кривоносов (логічна природа ПС) [Кривоносов, 1990: 7-20], О.Хааг (ПС у сучасній російській мові) [Хааг, 1996: 384-389]. Але в Internet є досить вичерпний матеріал з розділу російської академічної граматики «Предложения, выражающие причинные отношения (общая характеристика)».

У науковій літературі досить не існує загальновизнаного означення сполучника. Г.О.Козачук називає сполучник службовою частиною мови, до якої відносяться слова, що поєднують однорідні члени речення і частини складного речення, вказуючи на різні смислові зв'язки між ними. На її думку, значення сполучників виявляється тільки в реченні, у зв'язку з повнозначними словами. Т.К.Бурлака, В.О.Горпинич, П.С.Дудик визнають, що сполучники позбавлені власного лексичного значення і виконують у реченні граматичну роль. На відміну від прийменників, сполучники не пов'язуються з формами повнозначних слів. О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко підкреслюють, що сполучник є важливим граматичним засобом вираження узагальнених понять про різні зв'язки між предметами і явищами навколишньої дійсності. Чим людство глибше пізнає ці зв'язки, тим більше уточнюються, увиразнюються і збагачуються семантико-граматичні відношення в реченні. Це відбивається на розвитку й оновленні граматичної будови речень. Сполучники допомагають зрозуміти такі граматичні відношення в реченнях. І.П.Крилова та Є.В.Крилова на матеріалі англійської мови зазначають, що у сполучників є своє лексичне значення, згідно з яким вони підрозділяються на сурядні і підрядні, а у Г.О.Козачук розподіл на сурядні і підрядні відбувається за синтаксичною роллю. На думку Н.І.Попової, в іспанській мові граматичне значення сполучників переважає над їх лексичним значенням, яке в них дуже послаблене.

Семантика сполучників в українській, російській, англійській та іспанській мовах вивчена ще недостатньо. Досі не існує загальновизнаної класифікації сполучників за типами відношень, які вони виражають.

Лексичне значення сполучників, як і інших службових слів, надзвичайно абстрактне. Воно в багатьох випадках визначається їх зв'язком зі словами, від яких вони є похідними. Сполучники, які утворені від слів з вузьким значенням, передають відношення лише одного типу. Однак більшість сполучників багатозначні, і кожний з них набуває конкретного змісту тільки в означених ситуативно-контекстних умовах.

За структурними параметрами сполучники співвідносяться з іншими частинами мови, з яких вони розвивалися в процесі уточнення й удосконалення засобів синтаксичного зв'язку. Тому морфологічний склад сполучників у різних мовах неоднорідний.

Серед них можна виділити три структурно-морфологічних типа: прості непохідні, наприклад: укр. *а, і, але,* рос. *но, или, и,* англ. *and,* ісп. *y, ni, pero*, похідні складні, наприклад: укр. *зате, якщо,* рос. *будто,* англ. *except, unless,* ісп. *siquiera, porque* і похідні складені, наприклад: укр. *тому що, через те що,* рос. *несмотря на то что,* англ. *in case,* ісп. *antes de que, como si.*

Сполучники часто бувають омонімічні прислівникам, прийменникам та часткам. Морфологічна простота і неподільність простих сполучників зворотно пропорційні семантичній складності і різноманітності їх синтаксичних функцій.

За своїм уживанням у мовах розрізнюються:

1)одиночні (неповторювані) сполучники, наприклад: укр. *а, але, проте,* рос. *но, как,* англ. *and,* ісп. *o*;

2) парні, наприклад: укр. *не тільки ..., а й,* рос. *как ..., так и,* англ. *both ... and*;

3) повторювані, наприклад: укр. *ні ... ні,* рос. *или ... или,* англ. *now ... now,* ісп. *уа ... уа, ahora ... ahora.*

Головне призначення сполучників – здійснення зв'язків між мовними одиницями і зазначення характеру цих взаємовідношень.

За допомогою сполучників оформлюються як сурядні, так і підрядні відношення (тут розходження у поглядах немає). Отже, сполучники класифікуються на сурядні та підрядні. Саме синтаксичні функції визначають категоріальний стан класу сполучників.

Сурядні сполучники існують для зв'язку однорідних членів речення або граматично рівноправних, самостійних частин складносурядних речень, тобто тих, які мають синтаксично незалежний характер.

Проте іноді сурядні сполучники з'єднують між собою мовні одиниці, які знаходяться у відношеннях, що звичайно передаються сполучниками системи підпорядкування. Це свідчить про те, що семантичні межи сполучників плавні та поступові.

Сурядні сполучники виступають як найбільш частотні слова. Вони передають сурядні, протиставні, розділові та розділово-перелікувальні відношення.

Сурядні сполучники використовують як засіб зв'язку самостійних речень (надфразова єдність).

Підрядні сполучники на відміну від сурядних сполучників поєднують синтаксично залежні одні від одних одиниці та побудови. Вони виражають нерівноправні відношення і органічно входять до складу підрядного речення. Підрядні сполучники, на відміну від сурядних, використовуються лише для зв'язку складних речень.

За функціями та значенням розрізнюються дві групи підрядних сполучників:

а) ті, що приєднують іменні (підметові, предикативні, додаткові й означальні) підрядні речення;

б) ті, що приєднують обставинні підрядні речення та обставинні сполучникові звороти (англ. *if asked, when in doubt*).

За своєю синтаксичною семантикою підрядні сполучники виражають досить широкий діапазон відношень: причинові, умовні, поступові, часові, просторові, з'ясувальні, ...

ПС оформлюють такі відношення, коли одна частина складного речення містить в собі причину, а інша – безпосередньо наслідок даної причини.

ПС розрізнюються між собою за ступенем використання і стилістичними особливостями.

Основні ПС і причинові вирази в російській мові:

потому что, так как, поскольку, ибо, ведь, от того что, затем что, из-за того что, тем более что, в связи с тем что, благодаря тому что, ради того что, судя по тому что, ввиду того что, в результате того что, в силу того что, на основании того что, исходя из того что, по причине того что, под предлогом того что, вследствие того что;

в українській мові:

бо, бо ж, через те що, тому що, у зв'язку з тим що, затим що, а що ... що, від того що, а що, внаслідок того що, щоб, тим що, оскільки, позаяк, завдяки тому що, на тій підставі що, з тієї причини що, з того приводу що;

в англійській мові:

because, for, since, as, now that, seeing that, for the reason that, on the ground that, for fear that

в іспанській мові:

porque, como, puesto que, pues que, ya que, que, pues, dado que, supuesto que

О.Хааг пропонує класифікувати ПС за функціонально-семантичними та функціонально-прагматичними розбіжностями. Вона виділяє умовно семантичну (констатуюче-причинову) і прагматизовану сфери; в семантичних ПС – ще й логічні ПС, але це нечіткий розподіл. Спостереження проводилися на матеріалі наукових, публіцистичних текстів і текстів офіціально-ділового стилю російською мовою .

Сучасні уявлення про сполучники можна підсумувати наступним чином: до класу сполучників відносяться слова, які характеризуються морфологічною незмінністю та

поширеною сполучуваністю, які здійснюють єднання одиниць синтаксичного рівня і виражають широке коло семантичних відношень між ними. Сполучники чітко відокремлюються від інших класів слів (прислівників, прийменників, часток) за сукупністю наступних ознак:

а) загальне значення відношень;

б) морфологічна незмінність;

в) неспроможність виконувати роль члена речення (якщо сполучникові вирази розчленовуються – то спроможні);

г) спроможність служити як єднальне слово у словосполученнях і реченнях;

д) позиція між пов'язуваними синтаксичними одиницями: препозиція – перед головним реченням (далі – ГР); постпозиція – після ГР і інтерпозиція – в середині ГР.

Наприклад, у російській мові:

***Поскольку** у вас ничего нет, вам и терять нечего.* – препозиція.

*Вам и терять нечего, **поскольку** у вас ничего нет.* – постпозиція.

*Вам, **поскольку** у вас ничего нет, и терять нечего.*- інтерпозиція.

Нам видається доцільним провести власне дослідження і запропонувати свої класифікації ПС за структурою, значенням, функціями та логічними відношеннями з метою виявлення типології ізосемних ПС в різносистемних мовах.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются подходы к союзу как части речи, проблемы его определения и значения, разные классификации союзов (по структуре, употреблению, синтаксической и логической связям). Особое внимание уделяется причинным союзам, поскольку они являются объектом исследования автора.

The article deals with some approaches to the conjunction as a part of speech, problems of its definition and meaning, as well as different classifications of the conjunctions (according to the structure, use, syntactic and logic roles). Causative conjunction is of special interest because it is an object of the author's research.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кривоносов А.Т. О логической природе причинных союзов: (О новом подходе к некоторым традиционным проблемам языкознания) // Логико-семантическая структура текста: Межвуз. сб. науч. тр. – М., 1990. – С. 7-20.

2. Оськина И.В. Средства выражения отрицания в умозаключениях модуса «CA MESTRES» (на материале английских причинных союзов for, because, as) // Логико-семантическая структура текста: Межвуз. сб. науч. тр. – М., 1990. – С. 21-30.

3. Хааг О. Некоторые наблюдения над функционированием причинных союзов в современном русском языке // Рус. филология. – Тарту, 1996. – №7. – С. 384-389.

4. http: //rusgram. narod. ru/

Тетяна Маційовська (Львів)

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ

«Коли споглядаєте людину відчутну, що ви шукаєте в ній? Людину невідчутну. Все зовнішнє служить лише стежками, що ведуть до центра, і ви розпочинаєте пошуки, щоб досягти цього центра; там перебуває справжня людина...» [История средних веков, 2001:8]. Вона мислить, відчуває, переживає, перебуває у різних психічних станах, і все це недоступне прямому спостереженню. Мова є однією з тих зовнішніх особливостей людини, які дають нам можливість пізнати себе та інших, бо «немає нічого в середині людини настільки глибокого, настільки тонкого і всеохоплюючого, що не переходило б у мову і не було б через її посередництво пізнаним» [Гумбольдт, 1986: 57]. Однак, лінгвісти неодноразово підкреслювали те, що «емоції дуже непросто перевести в слова» [Апресян, 1995: 453-454]. У сучасному

мовознавстві спостерігаємо зростання інтересу до лексики, яка описує різні сторони психічної діяльності людини.

Об'єктом нашого дослідження стали дієслова на позначення психічних станів, пов'язаних з емоціями (далі ЕС), а саме: *хандрити*, *журитися*, *сумувати*, *печалитися*, *тужити*, *горювати*, *скорбіти/скорбувати* (подаємо в порядку наростання інтенсивності відповідного ЕС). Такі дієслова можуть бути в принципі об'єднані в групу вже на тій підставі, що вони звичайно пов'язуються з «поганими подіями». Однак питання про те, чи варто називати їх синонімами, потребує спеціального розгляду, хоча у СУМі вони тлумачаться одне через одне; при цьому в окремих випадках уточнюється характер причини ЕС (пор. *тужити* [СУМ, 1979: 321-313]) або міра інтенсивності ЕС (пор. *скорбіти* [СУМ, 1978: 297]).

Англійські еквіваленти цих дієслів А.Вежбицька розглядає як синоніми (у широкому розумінні), зближуючи їх саме на основі зазначеного вище критерію – тобто на тій підставі, що прототиповою інваріантною Caus-ситуацією відповідних ЕС є «погані події» [Вежбицкая, 1997:326-375.]. Ю.Д.Апресян обмежує синонімічний ряд з домінантою *тоска* чотирма синонімами, включаючи до нього також *уныние*, *печаль*, *грусть*. Caus-ситуація відповідних ЕС описується ним не як прототипова погана подія, а як ситуація, «коли немає того, що людина хоче і, коли вона думає, що бажане неможливе» [Апресян, 1997: 441].

Таким чином, А.Вежбицька схиляється до думки, що причина ЕС типу *сумувати...*, *скорбіти*, як правило, об'єктивна: певна подія, що негативно оцінюється «суспільною думкою», негативно оцінюється самим суб'єктом ЕС. Ю.Д.Апресян, враховуючи, очевидно, особливості представлення емоцій російською мовною картиною світу, констатує пріоритет автокаузації, зокрема, для емоційних концептів *тоска, унынце, печаль, грусть*. І це цілком виправдано, бо ЕС, які позначаються цими предикатними словами, часто усвідомлюються росіянами як безпричинні або такі, що не мають конкретних, спеціальних, визначених причин.

Для вивчення семантичних особливостей розгляданих дієслів української мови, а також для створення їх лексикографічних портретів використовуємо метод вільного асоціативного експерименту. Поділяючи міркування Д.Терехової, ми виходимо з гіпотези, що перше слово, яке спало на думку, відображає найбільш тісні зв'язки, наявні у свідомості мовця, зв'язки найрегулярніші і, отже, найбільш важливі для носія мови [Терехова, 2000: 158]. Тому нами була застосована саме методика «вільних асоціацій».

Анкетування проводилось серед 200 львівських студентів, для яких українська мова є рідною. Вік респондентів коливався від 17 до 25 років. За спостереженнями О.Горошко, до цього віку в основному завершується становлення мовної компетенції, отже, в асоціаціях повинна відобразитись мовна компетенція сформованої мовної особистості [див.: Горошко, 1997].

У процесі асоціативного експерименту (далі АЕ) кожному респонденту пропонувалось 117 слів-стимулів, серед яких були і дієслова хандрити, журитися, сумувати, печалитися, тужити, горювати, скорбіти/скорбувати.

Обсяг статті не дозволяє проаналізувати всі згадані дієслова. З огляду на це, зупинимось лише на лексемах *хандрити*, *журитися*, *сумувати*, *печалитися*.

Аналіз отриманих результатів засвідчує, що всі ЕС, за винятком ЕС, який позначається дієсловом *хандрити*, звичайно пов'язуються з конкретними причинами, хоча ЕС, що описуються дієсловами *сумувати*, *журитися*, рідше – *печалитися*, можуть усвідомлюватися як безпричинні. Можливо, в цьому виявляється оптимістичність світогляду як національна риса українців, їх несхильність віддаватися негативним емоціям, якщо для цього немає серйозних причин. Така загальна установка на опір печалі знаходить вираження, до речі, ще й у тому, що для української мови не характерні оксюморонні словосполучення типу *світла журба*, *світла печаль*, *світлий сум*. Натомість у російському мовленні популярні вирази на зразок *просветленная грусть*, які надають особливої чарівності описуваним ЕС.

Таким чином, ЕС, що передаються дієсловами *сумувати...*, *скорбіти* в українській мові, як і в англійській (згідно з А.Вежбицькою) [Вежбицкая, 1997:326-375], пов'язуються з поганими подіями, що дає нам підставу вважати всі сім дієслів синонімами у широкому

розумінні, проводячи межу між *хандрити*, *сумувати*, *журитися*, *печалитися*, з одного боку, і *тужити*, *горювати*, *скорбіти*, з іншого.

У цілому синоніми розрізняються за такими семантичними ознаками:

1) конкретність, реальність, об'єктивність відповідної Caus-ситуації (каузація / автокаузація);

2) серйозність і масштабність причин цих ЕС;

3) інтенціональність / неінтенціональність;

4) тривалість, інтенсивність і глибина відповідної емоції;

5) наявність або відсутність у суб'єкта бажання змінити існуючий стан справ, можливі наслідки ЕС.

Отже, ЕС, що описуються дієсловами розгляданого синонімічного ряду, в українській мові пов'язуються, як правило, з конкретними і цілком об'єктивними причинами. Виняток становить ЕС, який репрезентується дієсловом *хандрити*. Цей ЕС зумовлюється не конкретною «поганою подією», а втратою суб'єктом ЕС важливих ціннісних орієнтирів, усвідомленням ним пустоти і безглуздості свого життя. З цим пов'язана порівняно невелика частина реакцій з актантним значенням Caus на досліджуване дієслово. Примітно, що одна з можливих прототипічних Caus-ситуацій, яка вимальовується для *хандрити* за цими реакціями – це ситуація хвороби, пор.: *хвороба* 3, *хворіти* 3, *температура* 1, *погано почувати* 1.

«Хандра» мислиться як загальний стан суб'єкта, повністю замкнений і ні в якому випадку не інтенціональний: можна хандрити *з приводу*, *від чогось*, але не *за когось*, *не за кимось*. Цей ЕС не передбачає думки про інших, він зумовлений думкою суб'єкта ЕС про самого себе, про те, що йому погано, а точніше – нудно. Від того він (ЕС) зарозумілий, у ньому багато неприродного, багато «пози» і йому зазвичай потрібна публіка, пор. реакції: *неприродно* 1, *з папіросою в зубах* 1, *явно* 1, *нагло* 1. Як правило, розгляданий ЕС пов'язаний з небажанням суб'єкта виходити з цього стану, з його небажанням взяти себе в руки і почати займатися звичними, буденними справами. Він супроводжує приємну для суб'єкта бездіяльність, пор. реакції: *нічого не робити* 1, *спати* 1, *вдома самому* 1. Це саме такий ЕС, який зумовлений не об'єктивно «поганою подією» (каузація) і навіть не суб'єктивно негативною оцінкою певної події, що могла б бути оцінена і по-іншому (автокаузація), але саме схильністю душі окремої людини оцінювати все однозначно негативно.

Найбільш близькі за семантикою дієслова *сумувати* і *журитися*. ЕС, які описуються цими дієсловами, можуть мислитись і як зумовлені конкретними поганими подіями (думка спрямована у минуле), і як спричинені переконанням суб'єкта ЕС в тому, що якісь дуже необхідні йому потреби, бажання не можуть бути задоволені (думка спрямована в майбутнє). При цьому ЕС, який репрезентується дієсловом *сумувати*, менше залежить від волі самого суб'єкта, ніж ЕС *журитися*. Це виявляється в тому, що ЕС *сумувати* може описуватись прислівниково-предикативною конструкцією, а ЕС *журитися* – ні. Крім того, дієслово *сумувати*, на відміну від *журитися*, має більшу схильність до інтенціонального використання, тобто до керування прислівниково-предикативною групою типу *за ким-небудь* з об'єктним значенням.

Відповідно дієслово *сумувати* може виконувати роль іменного предиката ЕС і дієслова-«гібрида», значення якого характеризується як стан, зумовлений позитивним ставленням суб'єкта до об'єкта. Причому, згідно з даними АЕ, саме «гібридне» значення є для нього домінантним: кількість імен з об'єктним значенням у вигляді реакцій на це дієслово складає більш ніж 1/2 всіх реакцій. Дуже важливою причиною ЕС, що описується дієсловом *сумувати* в цьому випадку, виступає, по-перше, позитивне ставлення суб'єкта до об'єкта, і по-друге, відсутність останнього. Причому Caus імпортована в значення самого дієслова *сумувати* у вигляді включених у нього пропозиційних предикатів. Їх залучення до семантики цього дієслова і пояснює порівняно невелику кількість реакцій із значенням Caus.

Дієслово *журитися* частіше описує особистий стан суб'єкта і, властиво, частіше керує каузативним значенням. При цьому досить частотними є випадки оформлення каузативного значення за допомогою орудного відмінка, пор.: *бідою* 3, *журитися горем* 1, *втратою* 1, *недолею* 1, *проблемами* 1. Можливо, у цьому знаходить вираження певна недиференційованість

у свідомості мовців (респондентів) окремих значень дієслова *журитися*, зокрема: 1) засмучуватись з яких-небудь причин; 2) турбуватися, тривожитися про кого-, що-небудь [СУМ, 1971: 548]. Гадаємо, що використання форми орудного відмінка для вираження каузативного значення певним чином забарвлює все значення дієслова *журитися*, представляючи описуваний стан як спокійний, але дещо тривожний.

ЕС, що позначається дієсловом *печалитися*, відрізняється від ЕС, які описуються дієсловами *сумувати* і *журитися*, тим, що його причина у більшості випадків мислиться, по-перше, як цілком визначена і конкретна (серед реакцій констатується лише одна зі значенням можливої необґрунтованості цього ЕС, пор.: *печалитися з нічого*) і, по-друге, як більш серйозна, пор.: печалитися – *з горя* 2, *долею* 2, *загибеллю* 1, *нещастям* 1, *нещастю* 1, *на похороні* 1, *про втрачене* 1, *смерть* 1, *через лихо* 1. Для *печалитися* ***болем*** більш характерне неінтенціональне вживання, отже, це дієслово призначене перш за все для опису власного стану суб'єкта. Цей стан спровокований думкою суб'єкта про себе самого, а не про когось стороннього. Загальна кількість реакцій з об'єктним значенням на це дієслово не велика (приблизно 1/7 від загальної кількості реакцій).

Сполучення типу *печалитися за ким-небудь* звучать неідіоматично, пор.: *печалитися за коханою*, *за сестрою*, *за родиною* тощо. ЕС, що позначається цим дієсловом, як правило, мислиться тривалим та інтенсивним, пор.: *печалитися – довго* 2, *дуже* 2, *довгочасно* 1, *цілий день* 1, *гірко* 1. Печаль зазвичай зосереджена в серці, пор.: *печалитися серцем* 1. Наслідки печалі можуть бути такими ж серйозними, як і її причини. Печаль асоціюється із смертю: можливо, як причина, а, можливо, як наслідок. Пор.: *печалитися – смерть*. У цьому випадку граматичний зв'язок між стимулом і реакцією відсутній, унаслідок чого неможливо з'ясувати і напрямок причинно-наслідкового зв'язку між відповідними концептами у свідомості реципієнта. Однак їх тематичний зв'язок важливий. Пор. також асоціативну структуру *печалитися – спроба самогубства*, яка свідчить про те, що мовець може усвідомлювати серйозність наслідків печалі, небезпеку потягу до цього ЕС. Усвідомлення небезпеки печалі видно з таких реакцій: *печалитися – не треба* 3, *не варто* 1.

Підводячи підсумки аналізу перших чотирьох дієслів синонімічного ряду *хандрити*, *журитися*, *сумувати*, *печалитися*, *тужити*, *горювати*, *скорбіти / скорбувати*, зробимо певні зауваження.

1. Незважаючи на те, що більшість дієслів досліджуваного синонімічного ряду найчастіше пов язують з конкретними «поганими подіями», деякі з них, а саме: *сумувати*, *журитися*, *печалитися* – можуть також усвідомлюватись і як безпричинні або такі, що викликані невагомою причиною.

2. ЕС, який позначається дієсловом *хандрити*, взагалі, як правило, не зумовлюється конкретною подією, а пов'язаний з особливостями світосприйняття суб'єкта.

РЕЗЮМЕ

Статья продолжает цикл публикаций автора, посвященных исследованию глагольной лексики обозначения психических состояний, связанных с эмоциями. Представлены результаты свободного ассоциативного эксперимента, цель которого – исследовать реакции носителей украинского языка на лексемы хандрити, журитися, сумувати, печалитися *и выяснить их функционально-коммуникативный потенциал и валентность.*

This article continues the cycle of author's publications in the realm of inquiring of the verb lexis for signing of psychical conditions, which are connected with emotions. In this article is also represented the results of free associating experiment. The main aim of it is reflecting the reactions of Ukrainian language users'to following lexemes: хандрити, журитися, сумувати, печалитися *and reflect those functional and communicative potentiality and valence.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян В.Д., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2-х т. – М., 1995. – Т. 2. – С. 453-454.

2. Апресян Ю.Д. и др. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 441-445.
3. Вежбицкая А. Толкование эмоциональных концептов // Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С. 326-375.
4. Горошко Е.И. Особенности мужской и женской ассоциативной картины мира в русском языке // Wiener Slawistischer Almanach. – 1997. –S. 203-245.
5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1986. – 57 с.
6. История Средних веков: Крестовые походы (1096-1291 гг.) / Сост. М.М.Стасюлевич. – 3-е изд., исп. и доп. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство «Полигон», 2001. – 318 с.
7. Словник сучасної української мови: В 11-ти т. – К., 1971. – Т.2. – 548 с.
8. Словник сучасної української мови: В 11-ти т. – К., 1978. – Т. 9. – 297 с.
9. Словник сучасної української мови: В 11-ти т. – К., 1978. – Т.10. – 313 с.
10. Терехова Д.И. Современная проблематика психолингвистических исследований // Мова і культура. – К., 2000. – 158 с.

В'ячеслав Мерінов (Харків)

ГРАМАТИЧНА СИНОНІМІЯ В ІМЕННИКІВ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ НЕІСТОТ (на матеріалі іменників, об'єднаних семою «військова справа»)

Як відомо, сутність граматичного варіювання полягає у видозміні зовнішньої сторони слова – граматичної чи фонетичної, причому залишається незмінною внутрішня сторона слова – його лексичне значення. Однак зовнішня й внутрішня сторони слова тісно пов'язані між собою, тому, розмежовуючи варіанти слова й різні слова, необхідно зважати на морфологічну структуру слова та функцію афіксальних морфем. Приєднування різних префіксів і суфіксів до кореня, як правило, спричиняє появу слів з новими лексичними значеннями. Однак у сучасній українській мові є низка лексем, утворених за допомогою певних префіксів або суфіксів і повністю тотожних за лексичним значенням, наприклад: ***берет (ч.) – беретка (ж., розм.)*** – жіночий або чоловічий головний убір з м'якої тканини (або плетений) без окола і козирка, ***храм (ч.) – храмина (ж., розм., рідко)*** – будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; Божий дім, церква. З позиції словотвору такі мовні одиниці вважаються різними словами, однак треба брати до уваги, що вони називають одне і те саме поняття, явище чи предмет, тобто мають спільне лексичне значення.

Ця стаття продовжує цикл публікацій автора з проблеми граматичної синонімії і є актуальною через те, що такі лексеми майже не описані в українській мовознавчій літературі, отже, вони потребують ґрунтовного дослідження; це визначає й новизну роботи. Матеріали статті будуть корисні лексикологам, лексикографам і граматистам у спецкурсах із зазначених проблем та прислужаться в процесі словникарської роботи, що свідчить про практичне значення статті.

У «Словнику лінгвістичних термінів» Є.В.Кротевича та Н.С.Родзевича лексичні синоніми визначаються як «слова, різні за звучанням, але близькі або тотожні за значенням» [Кротевич, Родзевич, 1957: 151]. Таке визначення підтримує і Ю.О.Карпенко, наводячи приклади лексичних синонімів: ***череда – отара; вабити – манити – надити; рясний – буйний – густий; дуже – вельми*** [Карпенко, 1991: 104]. І.П.Ющук стверджує, що «синоніми – слова, близькі за значенням і різні за звучанням: ***досягнення, здобуток, завоювання; безмежний, безкраїй, безбережний, безмірний, неосяжний, неозорий; думати, гадати, міркувати***» [Ющук, 1998: 18]. З наведених прикладів видно, що лексичні синоніми є різнокореневими словами. На відміну від лексичних синонімів, утворення типу ***карабін – карабінка, ствол – стволина*** мають спільний корінь та мінімальні розбіжності у своїй будові. Проте їх не варто вважати спорідненими словами, адже споріднені слова, незважаючи на тісний зв'язок, різняться за лексичними значеннями, пор.: ***риба*** – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, вкриту лускою, ***рибалка, рибак, рибар*** – людина, що ловить рибу, займається рибальством, ***рибальство*** – ловіння риби, ***рибець*** – риба родини

коропових. На відміну від споріднених слів, досліджувані утворення мають абсолютно тотожне лексичне значення (пор.: ***карабін – карабінка, ствол – стволина***).

Таким чином, у сучасній українській мові наявні слова, які повністю збігаються в лексичному значенні, але мають різні афікси (що не спричинюють нового лексичного значення), як-от: ***апельсин – апельсинка, корсет – корсетка*** тощо. Деякі мовознавці, зокрема О.С.Ахманова, вважають такі слова морфологічними або словотворчими варіантами [Ахманова, 1957: 214-215]. Інші дослідники, наприклад, Р.П.Рогожникова, фактично заперечують існування в мові словотворчих варіантів, вважаючи, що «варіантами слів у цьому випадку стають різні слова» [Рогожникова, 1966: 11]. На нашу думку, такі слова варто називати граматичними синонімами, оскільки вони називають один і той самий денотат різними граматичними родовими формами. Ми поділяємо погляд О.О.Тараненка, що вважає синонімами і «...словотвірні типи, граматичні форми..., які при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичній і граматичній характеристиках)» [Тараненко, 2001: 945].

У процесі дослідження ми послуговувалися різними робочими назвами, а саме: «утворені варіантні родові форми» [Мерінов, 2001: 137], «афіксальні корелятивні родові дублети» [Мерінов, 2000: 51]. Проте детальний аналіз показав, що ці терміни не відображають повною мірою граматичну природу розгляданого явища. Тому їх було замінено на «граматичні синоніми».

Своєрідність явища граматичної синонімії полягає в тому, що граматичні синоніми перебувають на дифузній межі між варіантами слова й різними словами. Про це свідчить хоча б той факт, що вони часто функціонують тільки у вигляді окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). Так, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К. – Ірпінь, 2002) фіксує, що багатозначний іменник *сухар* (5 значень) лише в ЛСВ «висушений шматок хліба, булки», має граматичний синонім *сухарина*. Проте однозначні іменники маніфестують повну граматичну синонімію, наприклад: *забіл (ч., рідко) – забілка (ж.)* – сметана чи молоко як приправа до рідкої страви, *калиняк (ч.) – калинівка (ж.)* – наливка з ягід калини.

На підставі дослідження явища граматичної синонімії іменника в сучасній українській мові можна стверджувати, що граматична синонімія наявна в певних лексико-семантичних групах іменників, зокрема, в ЛСГ «назви, об'єднані спільною семою «військова справа»: назви військової техніки, стрілецької зброї та її частин, військових укріплень та фортифікаційних споруд». Аналіз показав, що в цій ЛСГ вияви граматичної синонімії нечисленні, оскільки тут здебільшого наявні військові терміни. Усього зафіксовано 9 таких випадків. Серед них спостерігаються певні словотворчі моделі.

1. Іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к- (-а)**. Констатуємо 6 випадків: ***булдимок (ч., заст.) – булдимка (ж., заст.)*** – вид старовинної рушниці; ***дробовик (ч.) – дробівка (ж., розм.)*** – рушниця для стрільби дробом; ***карабін (ч.) – карабінка (ж., розм.)*** – гвинтівка полегшеної ваги з коротким дулом / мисливська рушниця; ***міноносець (ч.) – міноноска (ж., заст.)*** – бойовий корабель з торпедним озброєнням; ***самобієць (ч., фольк.) – самобійка (ж., фольк.)*** – який (яка) сам (сама) рубає, ***самохід (ч.) – самохідка (ж., розм.)*** – гармата на танковому шасі з власною тягою. Наприклад: *Біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима* ***матлявся булдимок*** (О.Стороженко) – *Наклали (волонтери – В.М.) повні гамазеї гвинтівок, фузій без пружин,* ***Булдимок****, флинт і яничарів* (І.Котляревський); [Звізденко:] *Стріляв я колись. На диких качок більше, з* ***дробовика*** (І.Микитенко) – ***Дробівки*** *при мені не було* (В.Козаченко); *Ударили (бійці – В.М.) з усіх автоматів і* ***карабінів*** (О.Гончар) – *Давно минули ті часи, коли він стріляв по ворогові навгадки, не цілячись, висунувши* ***саму карабінку*** *на бруствер* (О.Гончар); ***Ескадрений міноносець*** *«Гроза»* ***стояв*** *на внутрішньому рейді* (В.Кучер) – *Озирнувшись по боках, чомусь раптом перейшов (Степан – В.М.) на шепіт: – Хліб саме беруть на третій естакаді.* ***Дві міноноски*** *охороняють* (О.Гончар); *Меч-****самобієць*** *– Шабля-****самобійка*** («Великий тлумачний словник української мови»); *На кілька кілометрів по фронту розгорівся важкий бій з участю*

танків і ***самоходів*** (О.Гончар) – *Солдати рубали молоді дерева для маскування* ***самоходок****, гармат, тягачів* (П.Автомонов).

2. Іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний з нульовою суфіксацією – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин- (-а)**. Зафіксовано 1 випадок – лексеми ***ствол (ч.) – стволина (ж., розм.)*** – частина вогнепальної зброї у вигляді труби, через яку проходить, отримавши певний напрямок польоту, куля або снаряд. Наприклад: *Уралов зарився в копицю проса,* ***виставив тільки ствол*** *своєї гаківниці, під плече картуз підклав, щоб плече віддачею не розтрощило* (О.Гончар) – *Ложа (від рушниці – В.М.) відлетіла, вже ми за* ***саму стволину*** *борюкаємося. І* ***стволина*** *вже* ***погнулася****, а він не пускає* (Г.Хоткевич).

3. Іменник другої відміни чоловічого роду із суфіксом **-ень-** і нульовою флексією – іменник першої відміни жіночого роду із закінченням **-а**. Зафіксовано 1 випадок – лексеми ***надовбень (ч.) – надовба (ж.)*** – протитанкова перешкода, вкопана у землю. Наприклад: *По дну міжгір'я, між тисячотонними камінними* ***надовбнями****, крізь колючий чагарник продиралися бійці* (О.Гончар) – *Попереду стриміли дротяні загорожі й* ***надовби*** (Я.Качура).

4. Іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний з нульовою суфіксацією – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-б-(-а)**. Зафіксовано 1 випадок – лексеми ***стрел (ч., діал.) – стрільба (ж., діал.)*** у ЛСВ «вогнепальна зброя». Наприклад: ***Гарний стрел*** *у мене* ***був – германський****, «Три кільця» називався* (усне мовлення, Львівщина) – *Брат у світлиці* ***стрільбу*** *набиває* (Сл. Гр.).

Таким чином, в сучасній українській мові наявні певні деривaційні моделі, за якими утворюються досліджувані граматичні синоніми. Серед найпродуктивніших можна виділити такі: іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний з нульовою суфіксацією – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к- (-а)**; іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний з нульовою суфіксацією – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин- (-а)**.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проявления грамматической синонимии форм рода имен существительных, объединенных семой «военное дело»; предоставлен список этих имен существительных, анализируются причины проявлений такой синонимии.

The author analyses possibility of grammatical synonyms of Noun Gender in nouns that name military concepts in Modern Ukrainian, gives the list of these nouns, analyses the causes of displays of such synonyms.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – С. 192-252.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
4. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К. – Одеса: Либідь, 1991. – 280 с.
5. Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 235 с.
6. Мерінов В. В. До питання про варіантні форми роду іменника в українській мові // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Вип. 5. – Харків, 2000. – С. 49-56.
7. Мерінов В.В. Про варіантні форми роду іменника в українській мові // Науковий вісник Чернівецького університету: Слов'янська філологія / За заг. ред. проф. Н.В.Гуйванюк. – Вип. 106. – Чернівці, 2001. – С. 136-139.
8. Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М.: Просвещение, 1966. – 160 с.
9. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
10. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4-х томах / НАН України. Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 1996-1997.
11. Тараненко О.О. Синоніми української мови // Словник синонімів української мови. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 945-954.
12. Ющук І.П. Практичний довідник з української мови. – К.: Рідна мова, 1998. – 223 с.

Наталия Назаренко (Киев)

ГЛАГОЛЫ, МОТИВИРОВАННЫЕ ЛЕКСЕМАМИ СО ЗНАЧЕНИЕМ ЦВЕТА, В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Настоящее исследование посвящено сопоставительному анализу глагольных дериватов цветовых прилагательных в русском и английском языках. Как известно, система языка, являясь изменяющейся, постоянно пополняется новыми языковыми средствами, которые служат для обозначения новых понятий действительности или же для расширения системы уже существующих в языке способов выражения. Цель исследования состоит в сравнении групп русских и английских глагольных дериватов цветовых прилагательных для выявления возможных сходств и различий в семантической структуре, образовательных и сочетаемостных возможностях.

В качестве материала исследования используются сказки Оскара Уайльда и их переводы на русский язык разными авторами. Сказка, будучи особенным жанром художественного текста, отличается, прежде всего, стилем изложения, который характеризуется высокой образностью, так как в сказке обычно присутствует вымысел, но в то же время она не утрачивает связи с действительностью [Бондаренко, 2001: 5]. З.В.Померанцев указывает также на такую особенность сказки, как одновременная реальность и ирреальность: «сказка парит над жизнью и неотрывна от нее»'[Померанцев, 1963: 10]. Автор сказки оперирует обширным языковым материалом, порой образуя специфические языковые единицы, не характерные для других жанров литературного текста.

Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью адъективных дериватов в сравнительно-типологическом аспекте. Результаты исследования могут быть использованы при рассмотрении типологических особенностей русского и английского языков, а также иметь практическое применение в теории и практике перевода художественных текстов.

Глаголы, мотивированные адъективными основами, а именно прилагательными цвета, являются результатом процесса деривации. Деривация, по мнению большинства лингвистов, – наиболее продуктивный и распространенный способ пополнения лексической системы любого языка.

Общим проблемам словообразования и словообразовательным системам посвящено большое количество работ отечественных и зарубежных лингвистов. Значительным вкладом в развитие общей теории словообразования, в частности в решении проблем соотношения словообразования, грамматики и лексикологии, взаимосвязи формообразования и словообразования с категориями частей речи, выделения и разграничения разных типов словообразования являются работы В.В.Виноградова. Словообразованию русского языка посвящены также исследования Н.М.Шанского, Е.А.Земской, И.С.Улуханова, В.В.Лопатина.

Словообразование в учебниках и учебных пособиях по английскому языку традиционно рассматривается в разделе лексикологии (А.И.Смирницкий, И.В.Арнольд, Н.Н.Раевская и др.). Отдельным проблемам словообразования английского языка посвящено большое количество статей и диссертационных исследований, в которых описаны все способы словообразования: суффиксальный, префиксальный, конверсия, обратное словопроизводство, сокращение, лексико-семантическое словопроизводство, словосложение.

В ходе сопоставительного анализа глаголов, мотивированных именами прилагательными со значением цвета русского и английского языков, было установлено, что образование данных лексем осуществляется по различным словообразовательным моделям, которые определяются как «типовая структура», обладающая обобщенным лексико-категориальным содержанием и способная наполняться разным лексическим материалом при наличии определенных закономерностей сочетаемости ее элементов друг с другом [Царев, 1984: 48] . Для глаголов – дериватов русского языка характерна аффиксальная модель образования. Для английского языка такой способ образования производных глаголов также является характерным (например, to blacken), но в то же время большинству глаголов данного типа соответствуют словосочетания, которые состоят из глагола и имени прилагательного, обозначающего цвет (**to make/to become + Adj**) с

обобщенными значениями приобретения того или иного качества. Такие словосочетания активно используются в художественной литературе [Вопросы словообразования и фразообразования в германских языках, 1980: 23]. Также были выявлены глаголы, которые являются конвертными, т.е. образованными посредством конверсии – способа словообразования, при котором слово образуется без количественного изменения основы исходного слова. Этот процесс иногда называется еще корневым или бессуфиксным способом образования, а также деривацией при помощи нулевой флексии [Бортничук,1988: 92].

В качестве мотивирующего слова могут выступать как лексемы, относящиеся к ядру лексико-семантического поля цвета (красный, зеленый, черный), так и периферийные слова, означающие оттенки основных цветов (бледный). Эти названия цветов весьма частотны, обладают широкой сочетаемостью и выражают, кроме цветовых, другие понятия.

Ведьма ***побледнела*** *– the witch* ***grew pale*** *(Уайльд, 214-215).*

Обратимся к более детальному анализу, который, исходя из цели исследования, будет осуществляться по трем параметрам, а именно: семантика глаголов-дериватов, их образовательная модель и сочетаемостные возможности.

В ходе сравнения было определено, что глаголы, мотивированные именами прилагательными со значением цвета, как в русском, так и в английском языке имеют сходное значение, а именно: становление, приобретение признака, т.е. динамическое значение, констатирующее какое-то изменение признака. Семантика таких дериватов характеризуется направленностью действия на изменение внутренней структуры, физических свойств предмета. [Филологические студии, 2001: 23]

Детские щеки ***розовели*** *– children's faces* ***grew rosier*** *(О. Уайльд 26-27).*

Имея сходную семантику, образовательные модели глаголов-дериватов значительно отличаются. В русском языке глаголы-дериваты образуются при помощи суффикса - *е*, который имеет значение «становления, приобретения признака» [Улуханов, 1977: 86], то есть динамическое значение, констатирующее какое-то изменение признака, присутствие его в большей или меньшей степени. [Развитие словообразования современного русского языка, 1966: 55-73]. В бесприставочных глаголах несовершенного вида суффикс выступает показателем безобъектности, пассивности носителя признака: ср. *детские щеки* ***розовели***.

Рассматриваемые выше глагольные основы обладают высокой префиксальной валентностью. Будучи динамичными, направленными на достижение результата, глаголы соединяются с результативной приставкой *-по*.

Ведьма ***побледнела*** *(Уайльд, 215);*

лицо епископа ***побледнело*** *(Уайльд, 153);*

и молодой король ***побледнел*** *(Уайльд, 141).*

В группе префиксальных глаголов можно выделить отдельную подгруппу «маркированных» глаголов, свободно сочетающихся с различными по значению обстоятельственными распространителями, дающими характеристику названного глагола действия. [Филологические студии, 2001: 24]. Данную конструкцию можно изобразить следующей схемой $\mathbf{V_{(Adj)}}$ **+ prep + N:**

лицо его покраснело ***от гнева*** *(Уайльд, 147);*

лицо его побагровело ***от гнева*** *(Уайльд, 59);*

он покраснел ***от злости*** (*Уайльд,* 297).

Глаголы с суффиксом *-и*, имеющие значение «действие с помощью чего-нибудь» [Улуханов, 1977: 127], образуют значение завершенности действия, сочетаясь с приставкой *–о*:

кровь ... сердца может ***обагрить*** *сердце розы (Уайльд, 43).*

В английском языке передача соответствующего значения «приобретения определенного признака» осуществляется при помощи словосочетаний, состоящих из глаголов и лексем цвета. Наибольшей частотностью отличается глагол *to grow*, семантика которого указывает на становление, нарастание какого-либо действия, например: **V+Adj**

he ***grew pale*** (*Уайльд, 140*);

Bishop's face ***grew pale*** (*Уайльд, 152*);

The Witch ***grew pale*** (*Уайльд, 214*);

the young Fisherman ***grew pale****(Уайльд, 268).*

Как для русского языка, так и для английского языков характерно сочетание данной конструкции с обстоятельственными распространителями, указывающими на причину действия: Модель образования можно представить следующим образом: **V + Adj + prep (with) + N.**

his face grew red ***with anger*** *(Уайльд, 57).*

Наряду с рассмотренными выше способами, в тексте сказок О. Уайльда были обнаружены примеры конвертных глаголов, образованных по модели **Adj →V.** (М. Бизе выделяет десять моделей конверсии. Biese M. Original Development of Conversion in English/ Helsinki, 1941). Подобная модель, по мнению Е.Н. Бортничук, является непродуктивной и замещается отадъективным глаголом с суф. *-en* [Бортничук, 1988: 102]. Чаще всего эта модель включает в себя глаголы, дошедшие из древнеанглийского:

heart's blood can ***crimson*** *the heart of rose (Уайльд, 42).* (crimson - темнокрасный, малиновый цвет; to crimson – покрасить, окрасить в темно-красный цвет (Авт.)

the little Princess ***blushed*** *(Уайльд, 86).* (blush – бледно-розовый цвет, румянец;to blush – заливаться румянцем)

Исследование позволяет сделать следующие выводы:

Глаголы-дериваты, мотивированные именами прилагательными со значением цвета, в русском и английском языках имеют общее значение приобретения, становления признака, отличаются словообразовательными моделями и могут быть распространены обстоятельствами причины; глаголы русского языка характеризуются более широкими возможностями деривации, они способны присоединять различные приставки.

РЕЗЮМЕ

В даній статті представлені результати зіставного аналізу дієслів-дериватів, мотивованих прикметниками зі значенням кольору, в сучасній російській та англійській мовах. В ході аналізу було виявлено, що дана група дієслів як в російській, так і в англійській мовах має схоже лексичне значення, але словотворчі моделі є повністю відмінними. Вищезгадані дієслова можуть поширюватися різними обставинами, що характеризують дієслово.

The article represents contrastive analysis of the verb groups, motivated by color adjectives in modern Russian and English. Comparing the verbs in given languages, the author concludes that they have equal lexical meaning, but they differ in word-forming models. To be characterized, the above-mentioned verbs can be extended by different modifiers.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М., Наука, 1966.
2. Бичко Л.Н. О номинативной соотносительности производимых слов и словосочетаний (на материале английского глагола) // Вопросы словообразования и фразообразования в германских языках: Науч.сб. Московского пед.ин-та иностр. яз. им. М.Тереза : Вып. 164. – М., 1980.
3. Бондар В.Г. Тема добра і зла // Проблеми семантики слова, речення і тексту: Зб.наук. стат. – Вип. 4. - К., 2000.
4. Бондаренко А.А. О комплексном подходе к изучению в иноязычной аудитории полисемичных глаголов на –еть, мотивированных именами прилагательными // Филологические студии, 2001, №2.
5. Бортничук Е.Н., Василенко И.В.. Словообразование в современном английском языке. – К., Вища школа, 1988.
6. Померанцева З.В. Русская народная сказка. - М., 1963.
7. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. М., Наука, 1977.
8. Уайльд Оскар Сказки / Oscar Wilde, Fairy Tales. – Каменец-Шахтерский, Станица, 1998.
9. Царев П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке. – М., 1984.

Андрей Олянич (Волгоград)

ПРЕЗЕНТЕМА В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ГЛАГОЛА КАК СПОСОБ ДИСКУРСООБРАЗОВАНИЯ И ДИСКУРСИВНОГО РАЗВЕРТЫВАНИЯ

(на материале глагольных лексем из российского молодежного сленга)

Одним из самых плодотворных подходов к лексическому значению слова на рубеже веков стало понимание этого феномена как концентрата фоновых знаний и экспликатора когнитивных / культурологических концептов, передатчика знаний о культурном своеобразии народа, обусловленном историческими, географическими, психологическими факторами, состоящим в нюансах обозначения и понимания объективного и субъективного мира и отражающим не универсальные, а специфические характеристики материальной и духовной жизни народа [Воркачев, 1996; Воробьев, 1997; Гачев, 1988; Карасик, 2002; Степанов, 1997; Стернин, 1996; Wierzbicka, 1991 и др.].

Подобный подход плодотворен прежде всего потому, что он базируется на положении о существовании в сознании человека картины мира, концентрированно отражающей знания о мире, полученные Homo Sapiens в результате его жизнедеятельности. Человек же, выступающий в ипостаси Homo Loquens (говорящий), пользуется языком для экспликации базовой категории при построении картины мира – ***ценностей***, которые в разных конфигурациях определяют культурный тип той или иной общности и специфику национальных картин мира [Гуревич, 1984; Сиротинина, Кормилицына, 1995].

Для хранения этих ценностей, коллективного опыта и культуры народа в языке заложена одна из важнейших его функций (наряду с ***информативной и воздействующей***) – ***кумулятивная***, которая реализуется прежде всего благодаря лексическому значению слова, обусловленному объективной действительностью: человек находится в центре объективной действительности, познает ее при помощи органов чувств, закрепляет представления о ней за языковым знаком. Эта деятельность протекает в его второй сигнальной системе и завершается фиксацией в назывных (номинативных) элементах, связываемых в цепочку элементами, обеспечивающими прочность этой цепочки (предикативные единицы) [Верещагин, Костомаров, 1980; Караулов, 1987; Комлев, 1981; Байбурин, 1988; Баранов, 1989].

Кумулятивность, информативность и суггестивность / манипулятивность (способность воздействовать / побуждать к действию) лексического значения слова – понятия, релевантные для настоящего исследования. Их объяснительная сила заключается в том, что они позволяют заявить о реализации в языке целой семантической категории – ***информативной насыщенности лексических единиц***[1].

Информативная насыщенность -- сложная семантическая категория, содержащая целый ряд характеристик, способствующих порождению и развертыванию дискурса. Предлагаемая научной общественности статья посвящена изучению этих характеристик через анализ семантики русских информативно-насыщенных глаголов из специфической сферы номинации – молодежного сленга.

Понятие информативной насыщенности появилось в лингвистических исследованиях в связи с целым рядом обстоятельств.

Вместе с понятием языковой номинации и в связи с поисками закономерностей между количественными (глубина семантического объема лексем) и качественными (смысловая уникальность) различиями в семантическом содержании лексических единиц, разработкой теории лексико-семантического варьирования на передний план исследований выдвинулось предположение о способности лексических единиц к варьированию как результате усложнения содержательной стороны единицы [Литвин, 1988:84], затрагивающего структурно-смысловые изменения в означаемом, в том, что стоит за звуковой оболочкой слова (формативом). Изучение процессов языковой номинации в русле теории лексико-семантического варьирования вызвало к

[1] Понятия «информативная насыщенность» и «информативно-насыщенный глагол» введены Е.И.Шейгал и А.В.Олянычем [Шейгал, Олянич, 1988].

жизни такие понятия, как «динамизм лексического значения» [Miller, 1951], «глубина семантического объема лексемы» [Олянич, 1988], «степень неоднородности семантики лексем», «точность – приблизительность номинации» [Гак, 1980; Сахно, 1983; Морева, 1988; Пристинская, 1988; Gove, 1957; Вайнрайх, 1970], «шкала неоднозначности» [Апресян, 1974].

В ряде психологических исследований, связанных с когнитивными особенностями, спецификой человеческого мышления и проекцией его на лексический уровень, отмечаются следующие обстоятельства.

Во-первых, мышление характеризуется селективностью запоминания фактов и событий, налагающей ограничения на объем памяти. Как отмечает Д.И.Слобин, запоминание подвергается изменениям, вызванным словесной формой кодирования: хранящаяся в памяти информация подвергается уравниванию и приобретает короткий и схематичный вид. Одновременно происходит уточнение деталей информации и ее ассимиляция в соответствии с некоторой схемой, стереотипом, экспектациями [Слобин, 1976:175]. Дж.Миллер называет это явление схематизации запоминаемого «перекодированием информации в непосредственной памяти» и считает, что оно предельно: по мнению исследователя, количество «сгустков» информации может быть не более 7±2; в противном случае мышление теряет свойство экономности и информация большего объема, уходящего за пределы этого «магического числа», забывается [Miller, 1951].

Исследователи обратили внимание на то, что данное свойство памяти – «глубина» – соотносится со словарем языка. Действительно, человек является творцом словаря и одновременно пользователем той информации, которая в нем сконцентрирована. Словарь в целом есть своего рода модель памяти; продолжая аналогию, можно представить лексическую единицу во всей совокупности ее вариантов как единицу запоминаемой информации с предельным числом «сгустков» – ЛСВ. Анализ словарей достаточно большого объема показывает, что наибольшее количество слов имеет как раз такое количество ЛСВ – от одного до 7±2 [Олянич, 1988:9 –10].

Указанными выше особенностями мышления объясняется и такой факт: самые объемные по значению лексические единицы (мы имеем в виду не диапазон значения, а количество входящих в семантическую структуру слова лексико-семантических вариантов – ЛСВ) удерживаются в памяти носителей языка не полностью, а только в пределах «магического числа» Дж. Миллера, что убедительно доказывается результатами исследований частотности (см., например, данные частотного словаря-справочника, составленного Майклом Уэстом: наиболее частотны слова, количество ЛСВ у которых меньше или равно 7±2).

Все качественные изменения, происходящие в смысловой структуре глагола, отражаются количественно, т.е. семантическая структура глагола обладает определенным смысловым объемом, и лексемы имеют разные по величине (глубине) семантические объемы. Под ***глубиной семантического объема*** в лингвистике понимается ***количество элементов*** семантической структуры лексемы – ее лексико-семантических вариантов (ЛСВ).

Во-вторых, характерной чертой мышления является оперирование фактами и событиями в двух плоскостях.

Первая плоскость мыслительных операций своим существованием обязана многообразию явлений объективной действительности, которые в полном виде человек не в состоянии уместить в рамках его когнитивных возможностей. Как пишет В.Г.Гак, это явления «с расплывчатыми границами, хотя и с четким ядром. Наличие четкого ядра позволяет словесно обозначать любой объект, даже такой, для которого в языке нет особого наименования» [Гак, 1980:50]. Речь идет, таким образом, о мыслительной категории ***приблизительности***, которая обусловливает выбор говорящим соответствующей единицы – слова, лишь очерчивающего границы номинируемого понятия, но не конкретизирующего данное понятие, поскольку такая конкретизация была бы избыточной в ситуации общения, не требующей точности (говорящие «понимают», о чем идет речь).

Вторая плоскость – противочлен мыслительной категории приблизительности в оппозиции «точность :: приблизительность». Мыслительные операции в этой плоскости вызваны как раз необходимостью ***точности*** – «портретирования» явления, которую задает ситуация обще-

ния. Номинативные единицы, задействованные говорящим для словесного обозначения таких ситуаций, требующих точности, не могут быть приблизительными.

Оппозиция «точность :: приблизительность» была обнаружена У.Вайнрайхом при исследовании им стандартного и нестандартного использования языковых возможностей. Он обратил внимание на изменение «семантичности речи»: в том случае, когда речь «...служит только для того, чтобы сигнализировать о наличии сочувствующего собеседника, язык "десемантизируется" в очень большой степени» [Вайнрайх, 1970:169]. При этом говорящие задействуют такие лексические единицы, семантическое содержание которых подверглось «смысловому выветриванию» – слова-«почти-пустоты» (в терминологии самого У.Вайнрайха), или в современной терминологии – эврисеманты (широкозначные слова). Кроме того, в таких случаях используются и полисемантичные лексемы. Стандартное использование языка предполагает извлечение коммуникантами из своего лексикона слов приблизительной номинации. При нестандартном языковом использовании задействуются слова точной номинации понятий. У.Вайнрайх называет их «шифрованными словами», относя их к плану речи. Такие «шифрованные» – «гиперсемантизированные» – слова встречаются и в плане языка. В качестве иллюстрации к сказанному приведем пример Д.Лича: если ситуация общения требует от коммуникантов некоторой информации, не нуждающейся в каком-либо уточнении, в ней реализуется ЛСВ многозначного слова или широкозначная лексема – *He **cast** a stone at the policemen. – Он **бросил** камень в полицейских.* В ситуации, требующей конкретизации характера действия либо описываемой говорящим в ином стилистическом регистре (разговорный, а не официальный стиль), используется ЛСВ узкозначного слова или моносемантичная лексема: ***He chucked** a stone at the **cops**. – Он **запустил** камнем в **фараонов**.* [Лич, 1983:123].

Оппозиция «точность :: приблизительность» не имеет четкой демаркационной линии между своими противочленами. Исследователи отмечают разнообразные факторы, вызывающие к реализации в речи единицы с разной степенью точности / приблизительности. Т.М.Пристинская указывает на существование объективных и субъективных факторов. К объективным она относит ряд событий и свойств действительности, которые могут проявляться с разной мерой, иметь усиленную / ослабленную степень интенсивности и могут поддаваться или не поддаваться точной номинации. Субъективный фактор складывается из коммуникативной компетенции говорящих (точность / неточность знаний, уверенность / неуверенность в достоверности передаваемой информации, стремление скрыть точную информацию и, наоборот, «выложить» ее целиком из эмоционального фона ситуации общения [Пристинская, 1988:159].

Таким образом, может быть выстроена некоторая шкала, градуировка которой зависит от степени точности / приблизительности номинации. Заметим, что эта степень коррелирует с глубиной смыслового объема лексем и ***широтой / узостью*** десигната языкового знака (в нашем случае – глагольного слова). Два последних параметра предполагают 1) наличие в смысловом содержании лексических единиц только обобщенных номинаций процесса, субъекта и/или объекта действия / состояния (и тогда речь идет о *широте* десигната); 2) присутствие или значимое отсутствие в семантике лексической глагольной единицы конкретизованных семантических компонентов образа действия или состояния, манеры, инструмента, эмотивных сем, сем различных типов оценки, имплицитно выраженное указание на наличие / отсутствие регистра применения того или иного лексико-семантического варианта лексемы (в этом случае говорят об *узости* десигната).

Корреляция глубины семантического объема лексем, точности / приблизительности номинации и широты / узости десигната лексических единиц позволяет утверждать, что лексическая единица способна обладать разной ***степенью информативной насыщенности***. Нагляднее всего данное положение проверяется при сравнительном рассмотрении смыслового содержания лексем в синонимическом ряду: именно синонимический ряд позволяет определить тонкие семантические различия между его составляющими и выявить элементы, конституирующие содержание понятия «степень информативной насыщенности».

В этой связи важно обратить внимание на тот факт, что лингвистическим основанием для реализации информативной насыщенности является прежде всего глагольная номинация.

Лексическое значение глагола оказалось смысловой сущностью, которая обладает уникальной способностью к накоплению, хранению и изменению семантических элементов, номинирующих действия, состояния, события и процессы.

На бóльшую, по сравнению с другими частями речи, номинативную и синтагматическую ценность глагола указывал еще Вильгельм фон Гумбольдт: «Все остальные слова предложения подобны мертвому материалу, ждущему своего соединения, и лишь глагол является связующим звеном, содержащим в себе и распространяющим жизнь» [Гумбольдт, 1982:199]. Эта метафорически выраженная идея поддержана всеми последующими поколениями языковедов: глагол признается «единственно возможным центром предложения» («ядром предложения») [Сильницкий, 1966; Чейф, 1975], коммуникативным центром высказывания – «вербальным узлом», держащим всю структуру [Tesnière, 1982], «макетом будущего предложения» [Кацнельсон, 1972:83].

Номинативно-сингтагматическая ценность глагола заключается в том, что его категориальное значение как части речи «отображает темпорально-динамический аспект объективной действительности, проявляющейся в различных последовательностях изменений, происходящих в той или иной сфере реального мира» [Сильницкий, 1986:6].

И.В.Сентенберг отмечает ряд свойств, заложенных в значение глагола и способствующих успешному отображению темпорально-динамической картины мира: во-первых, это потенция к обобщенному обозначению ситуации и хранению сложного понятия о процессуальном признаке в его отношении к субстанции и другим признакам; во-вторых, – способность к сочетанию со словами, обозначающими субстанцию и признаки [Сентенберг, 1984:16].

Лексическое значение глагола обладает высокой степенью вариативности при передаче информации о протекании, характере и направлении процесса. Оно может вбирать в себя как самые абстрактные сведения о процессе (глаголы бытия и обладания), так и гиперконкретные признаки процесса. Последним свойством как раз обладают информативно-насыщенные глаголы-ситуации, являющиеся объектом нашего анализа. Дальнейшие исследования категорий точности – приблизительности, степени информативной насыщенности и их корреляции со шкалой неоднозначности, постулированной Ю.Д.Апресяном, позволили выявить базовый корпус глагольных лексем, отвечающих за точность портретирования процесса (действия или состояния). Такими лексическими единицами оказались олигосеманты – глаголы, относящиеся к категории малозначности (олигосемии), глубина семантического объема которых практически совпадает с магическим числом Миллера, а семантическая структура отличается четкой картинной фокусировкой номинируемого действия / состояния [Оляныч 1988].

Точное / приблизительное портретирование действия или состояния (процесса) на смысловом уровне приводит нас к предположению о реализации в языке весьма важной его функции – ***презентационной***, сводящейся к когнитивному освоению той информации, которая стала доступной индивиду, и которую он собирается использовать в воздейственных (коммуникативных) целях. В научный оборот, таким образом, вовлекается новое понятие – понятие ***презентемы*** – особой дискурсивной единицы.

Под презентемой предлагается понимать *мельчайшую информационную единицу воздействия, представляющую собой сложный лингвосемиотический (знаковый) комплекс, состоящий из когнитивно освоенных субъектом обравов окружающего мира и переданный другому субъекту в ходе коммуникации с данным субъектом с целью воздействия на него. Процесс коммуникации может быть представлен в виде разворачивающейся во времени и в пространстве последовательности презентем как сугубо семиотически (тактильно – визуально), так и дискурсивно (преимущественно вербально).* В рамках предлагаемой презентационной теории речи (дискурса) презентема занимает центральное место и может быть обнаружена в любом виде и типе дискурса. Разумеется, выделяемую единицу прежде всего следует считать эпистемологической единицей – инструментом лингвистического описания.

Естественным образом встает вопрос о предельности / непредельности и о воспроизводимости /невоспроизводимости выделяемой единицы дискурса. Поскольку под презентемой понимается единица воздействия, ее законченность может измеряться самим результатом воздействия – реакцией воздействуемого – и убежденностью воздействующего в том, что цель его

воздействия достигнута (удовлетворение интенции воздействия). Специфика презентемы как комплексного знака состоит в его триадном характере: с одной стороны, это лингвистический знак или совокупность лингвистических знаков; с другой же – это коммуникативная единица, реализующая в речи (дискурсе) заложенную в нее информацию, когнитивно освоенную коммуникантом, ее передающим; третья сторона этого лингвосемиотического и коммуникативно-информационного образования – интенция воздействующего коммуниканта. Цельность презентемы как предельного и воспроизводимого в дискурсе сложного комплекса знаков разного качества определяется как раз наличием этой, онтологически важной для его существования, природы.

Полагая, что презентема – это прежде всего комплексный знак, базовым принципом ее выделения нам представляется именно *лингвосемиотический принцип*. Лингвосемиотический подход к выделению презентемы как эпистемологической единицы позволяет выявить группы образов, знаков и символов, находящихся между собой в определенных отношениях и соположенных друг с другом. Разные конфигурации самих знаков и разные связи между ними дают возможность типологизации.

Презентема представляется нам тем образованием, которое оказывается в центре пересечения сфер существования Homo Sapiens – концептосфере, культурно-ценностном пространстве и пространстве информационно-коммуникативном. Она является своеобразным результатом фильтрации когнитивной системой человека окружающей его среды, причем на выходе этого процесса возникает собственно коммуникация. Иначе говоря, презентема – это концепт плюс его знаковая экспликация, когнитивно освоенные говорящим и коммуникативно-апробируемые в дискурсе.

Человек сначала формирует представление о том, что его окружает, а затем формулирует это представление в вербально-визуальном образе, используя при этом свои языковые (фонологические, семантические, морфологические, синтаксические и прочие) средства. Действуя главным образом подсознательно, он отбирает при этом такие средства, которые максимально могут принести ему выгоду в коммуникации, т.е. Способные произвести воздействие. Различные комбинации средств определяют различные типы презентем и, соответственно, разные по силе воздействия коммуникативные типы и жанры дискурса.

Лингвосемиотическая структура презентемы зиждется на концептуальном образе, упакованном в семантике ключевой лексемы, которая, в свою очередь, оказывается базой для процесса дискурсивного развертывания. Так, образ отличника-зубрилы является ядерным в смысловом содержании лексемы из школьного сленга ***ботанеть*** = *шутл.-ирон.* Прилежно учиться, зубрить. – *во мужик ботанеет – всего Пушкина прочитал!* [Никитина 2003]. Презентема «интенсивное получение знания» точно портретирует коммуникативную ситуацию ироничной оценки субъекта этой ситуации и дает импульс для ее возможного дальнейшего развития: зубрилы никогда не вызывали одобрения школьного сообщества, поэтому возможно прогнозирование последующих ироничных и неодобрительных высказываний, поддерживающих тон дискурса, заданный словоупотреблением, тем более, что другая презентема – презентема «ирония» – также побуждает это словоупотребление к дискурсообразованию.

Целая серия глагольных лексем из молодежного сленга[2] обладает презентационным потенциалом, определяемым совокупностью (иерархией) следующих презентем:
«знание» → «знание для посвященных» → «знание из иноязычной культуры» → «свой» → «чужой».

К таким лексемам относятся глагольные единицы молодежного компьютерного жаргона:

Апгрейдить – обновить что-л., особ. программное обеспечение

Аржить – использовать архиватор в компьютерном деле

Вебануть – проверить программу на вирусы при помощи антивирусной программы

Глючить – работать со сбоями (о компьютере)

Гамить – играть в компьютерные игры

Делать – удалять файл командой delete

Думать – играть в компьютерную игру doom

[2] Глагольные лексемы для анализа отбирались из корпуса толкового словаря молодежного сленга [Никитина, 2003].

Хакнуть – взломать компьютерную систему защиты файлов

Кликнуть – нажать на клавишу компьютерной мыши.

Презентационный потенциал семантики этих лексем конструирует для развертываемого на их основе дискурса коммуникативные ситуации погружения в мир, отличный от мира обыденного, мир «посвященных». В основе семантики данных лексем – образ кода, доступного только для посвященного. Это знаки идентификации оппозиции «свои – чужие», при этом сама оппозиция для русскоязычного дискурса оказывается перевернутой: «чужие» – представители русскоязычного социума, «свои» – те, кто понимает англоязычный базовый код.

Концептуальные образы действий, состояний, субъектов состояний и субъектов / объектов действий, упакованные в семантике сленгизмов, расставляемых в дискурсе, реализуют в нем свой презентационный потенциал и точно портретируют его динамику. Потребитель дискурса получает своеобразную сценическую картину, разыгрываемую перед его взором. Эта картина есть не что иное, как совокупность презентем. Молодежный сленг дает прекрасную возможность яркого восприятия этой театрализованной ситуации коммуникации. Так, в сленге сообщества молодых наркоманов широко употребляются следующие глаголы:

Балбесить – оказывать наркотическое влияние на кого-л.

Балдеть – принимать наркотики и испытывать их воздействие

Бодриться – находиться под воздействием наркотика, возбуждающего нервную систему

Бодяжить – 1) готовить, разводить жидкий наркотик; 2) смешивать анашу с табаком

Втюхать – выгодно продать наркотик; сделать инъекцию наркотика

Дербанить – собирать мак, коноплю

Концентрючить – испытывать дискомфорт, депрессию вследствие отсутствия наркотика, испытывать ломку.

В речи наркоманов получают дискурсивное развертывание такие презентемы, как «оценка состояния» («ощущение наслаждения», «ощущение дискомфорта»), «возбуждение», «изготовление наркотика», «видения в результате приема наркотика». Расставленные в дискурсе лексемы позволяют наблюдателю (клиенту дискурса) наглядно представить себе весь «наркотический театр» – от добычи наркотика (*дербанить*), его приготовления к употреблению (*бодяжить*), продажи (*втюхать*), картины потребления (*балбесить*, *балдеть*, *бодриться*) и картины последствий потребления (*концентрючить*).

Перечисленные презентемы, способствуя развитию специфического дискурса наркоманов, в то же время оказываются базой для реализации «инодискурса» – дискурса наблюдателя-ненаркомана, негативно оценивающего весь процесс. Код «романтизации» приема наркотиков, обеспечиваемый все той же презентемой «посвященного», легко вскрывается «непосвященным», вследствие чего обнажается негативная оценка приема наркотиков и его последствий, также коннотативно присутствующая в семантике дискурсообразующих глагольных лексем и ощущаемая наблюдателем-ненаркоманом в связи со сниженным характером перечисленных словоупотреблений.

Таким образом, важной дискурсивной характеристикой презентемы следует признать ее двоякую концептуальную ориентированность: с одной стороны, презентема денотативно вводит концепт в дискурсивный оборот, а с другой – оценивает этот концепт, способствуя тем самым программированию самого хода дискурса. Иными словами, образ, погруженный в дискурс, вслед за его оценкой клиентами дискурса, провоцирует развитие коммуникативной ситуации, порождая коммуникативные реакции, которые, в свою очередь, способствуют дискурсопорождению, а оценочный тип презентемы оказывается своеобразным «движителем» процесса дискурсообразования.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема участі інформативно-насичених лексичних одиниць (зокрема, дієслів з російського молодіжного сленгу) у процесі дискурсотворення і дискурсивного розгортання. Пропонується поняття презентеми як знакового комплексу у складі лексико-семантичної структури слова, що визначає напрямок розвитку дискурсу та його склад.

Виявляються закономірності введення концептів у дискурсивний обіг та їхню актуалізацію в подальшому розвитку дискурсу.

The article dwells on the problem of informative-dense words (russian youngsters slang verbs in particular) involvement into the process of discourse formation and discourse development. The term «presenteme» is used to notify a sign complex within the lexical semantic structure of a word that determines the direction of discourse development and discourse content. Concepts' introduction into the discourse and their actualization in the discourse are specified and analyzed.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Байбурин А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Национальные стереотипы поведения. – М., Наука, 1988. – С. 7-21.
3. Баранов А.Н. Аксиологическая стратегия в структуре языка (паремиология и лексика) // Вопросы языкознания. – 1989. – № 3. – С. 74-91.
4. Вайнрайх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 163-249.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. - М.: Русский язык, 1990. – 269 с.
6. Воркачев С.Г. Этносемантика паремий: сопоставительный анализ метафоризированных показателей безразличия в русском и английском языках // Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. – С.16-25.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и метод). Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 331с.
8. Гак В.Г. Об использовании идеи асимметрии и симметрии в языкознании // Лексическая и грамматическая семантики романских языков : Материалы IV Всесоюзной конференции по романскому языкознанию. – Калинин, Калининский гос. ун-т, 1980. – С. 4-51.
9. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Сов. Писатель, 1988. – 448 с.
10. Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию (Серия «Языковеды мира»). – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
11. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
12. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: «Перемена», 2002. – 476 с.
13. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 262 с.
14. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение // Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, 1986. – С. 9-86.
15. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Московского университета, 1969. – 192 с.
16. Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. – М.: Высшая школа, 1984. – 119 с.
17. Лич Дж. К теории и практике семантического эксперимента // новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XIV: Проблемы и методы лексикографии. – М.: Прогресс, 1983. – С. 108-132.
18. Морева Г.Г. некоторые закономерности функционирования приблизительных номинаций во французском языке // Единство системного и функционального анализа языковых единиц (из опыта изучения и преподавания иностранных языков): Материалы межвузовской конференции. – Белгородский пединститут им. М.С.Ольминского. – Белгород, 1988. – С. 128-129.
19. Пристинская Т.М. Выражение значения приблизительности в современном немецком языке // Единство системного и функционального анализа языковых единиц (из опыта изученич и преподавания иностранных языков): Материалы межвузовской конференции Белгородского пединститута. – Белгород, 1988. – С. 159-162.
20. Никитина Т.Г. Молодежный сленг. Толковый словарь. – М.: Астрель – АСТ, 2003.- 912 с.
21. Олянич А.В. Глагольная олигосемия в современном английском языке (лингвистический статус и семантические характеристики). – Дисс. … канд. филол. наук. – Орел, 1988. – 280 с.
22. Сахно С.Л. Приблизительное именование в естественном языке // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 29-36.
23. Сентенберг И.В. Лексическая семантика английского глагола: Учебное пособие к спецкурсу. – Волгоград, 1984.
24. Сильницкий Г.Г. Семантические классы глаголов в английском языке: Учебное пособие к спецкурсу. – Смоленск, 1986. – 112 с.
25. Сиротинина О.Б., Кормилицына М.А. Национальные языковые и индивидуальные речевые картины мира // Дом бытия. Альманах по антропологической лингвистике / Под ред. Борухова Б.Л. и Седова К.Ф. - Вып. 2 – Саратов: Изд-во СГПИ, 1995. – С. 15-18.
26. Слобин Д. Психолингвистика // Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика: Общественные науки за рубежом: Философия и социология. – М.: Прогресс, 1976. – С. 19-215.
27. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

28. Стернин И.А. Общение и культура // Русская разговорная речь как явление городской культуры. – Екатеринбург: Арго, 1996. – С. 13-21.

29. Чейф У. Л. Значение и структура языка (серия «Языковеды мира»). – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

30. Шейгал Е.И., Оляничч А.В. Типы семантических перегруппировок при переводе информативно-насыщенных глаголов // Переводческие аспекты сопоставительных исследований. – Пермь, 1988. - С. 45-55.

31. Gove P.B. Problems of Defining. – In: Shera J.H. et al. Information Systems in Documentation. – 1987. – N.Y. Pp. 3-14.

32. MILLER G.A. LANGUAGE AND COMMUNICATION. – N.Y., 1951.

33. Tesniere L. Elements de Syntaxe Structurale. – Paris, 1982.

34. Wierzbicka A. Cross-cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. – Berlin-N.Y.: Mouton de Gruyter, 1991.

Елена Титаренко (Симферополь)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СЛАВЯНСКОЙ АСПЕКТОЛОГИИ

Аспектология – наука о видах глагола в славянских языках – несмотря на свое бурное развитие в последние десятилетия и наличие весьма прогрессивных теорий и методов исследования, до сих пор не ответила на ряд основополагающих вопросов, начиная с самого главного: является ли категория вида грамматической категорией? И далее: являются ли глаголы в видовой паре формами одной лексемы или это разные слова? Что такое видовая пара глаголов, каковы критерии ее определения и выделения? В чем суть противопоставления видов, так называемый «инвариант видового противопоставления»?

Славянская аспектология привлекает внимание ученых всего мира. Исследования в этом направлении проводятся не только в славянских странах, но и среди зарубежных лингвистов – представителей языков, не имеющих категории вида, таких, как английский, немецкий, французский и др. К сожалению, в украинской лингвистике, по нашим сведениям, проблемы аспектологии пока не находят своих исследователей. Правда, видовая система русского и украинского языков практически идентична, поэтому достижения русской аспектологии могут быть использованы и в украинистике.

В Московском государственном университете им. М.В.Ломоносова с 1994г. работает аспектологический семинар, материалы которого опубликованы (см. [ТАСФ, 1997, 2001]). В них содержатся взгляды лингвистов разных школ и направлений на широкий круг аспектологических проблем. Большой интерес представляет «Анкета аспектологического семинара филологического факультета МГУ», в которую включены вопросы, связанные с общей оценкой положения дел в современной аспектологии и с более частными проблемами славянского вида. Ответы ведущих ученых также опубликованы в [ТАСФ, 1997]. В настоящей статье мы попытаемся представить свое решение некоторых из этих проблем.

Наиболее полное сопоставительное исследование аспектуальных категорий предприняла Е.В.Петрухина на материале русского, чешского, словацкого, польского и болгарского языков [Петрухина, 2000]. В нашей стране одним из центров исследований в области русской аспектологии является Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, где с 1975 по 1984 г. работал выдающийся ученый – профессор О.М.Соколов, основавший свою научную школу и воспитавший учеников, одним из которых является автор.

Цель статьи – привлечь внимание украинских лингвистов к актуальным проблемам теории видов глагола, показать перспективы ее дальнейшего развития и представить свое понимание некоторых принципиальных вопросов.

Коренным вопросом аспектологии является вопрос о категориальном значении каждого из видов, об инварианте видового противопоставления глаголов. В середине прошлого века в лингвистике господствовало мнение о видовой оппозиции совершенного (СВ) – несовершенного (НСВ) видов как о привативной, в которой сильным, маркированным членом, носителем категориальной семантики является СВ, а слабым, немаркированным – НСВ. В качестве инвари-

анта видового значения СВ предлагались такие семантические признаки, как *законченность, точечность, предельность, результативность, целостность* и т.п. [Гловинская, 2001: 7-23]).

Наибольшее распространение получили теории *«внутреннего предела»* (В.В.Виноградов, Н.С.Авилова, А.Н.Тихонов и др.) и *«целостности»* (Ю.С.Маслов, А.В.Бондарко и др.) как категориального значения СВ. Позже А.В.Бондарко объединил оба признака и предложил точку зрения, по которой СВ выражает категориальное значение «целостность действия (Ц)» и «ограниченность действия пределом (ОГР)» [Бондарко, 2002: 367-381].

Видовую семантику НСВ, по мнению большинства аспектологов, вообще определить нельзя, поскольку НСВ выступает в нескольких основных значениях (актуально-длительном, общефактическом, многократном, узуальном и др.), у которых нет общего категориального инвариантного признака. Отсюда следует негативное определение НСВ как *«нецелостного», «не направленного на достижение внутреннего предела».*

Однако в последние 15-20 лет в аспектологии начали складываться и другие подходы к изучению видов, в частности, смысловой подход, осуществляемый М.Я.Гловинской, М.В.Всеволодовой, М.Ю.Чертковой и др. лингвистами (см. [ТАСФ, 1997, 2001; Гловинская, 2001]).

Поскольку в семантике глагола взаимодействуют лексические и грамматические семы, следовательно, нужен инструмент, с помощью которого можно отделить видовое от лексического. М.Я.Гловинская предлагает в качестве такого инструмента **стандартное толкование на метаязыке.** С помощью такого толкования, сделав анализ «микроскопичным», М.Я.Гловинская обнаружила инвариант ***'начать'*** для СВ, однако так и не смогла пока обнаружить единого инварианта для глаголов НСВ [ТАСФ, 2001: 37-49].

М.Ю.Черткова в качестве инвариантов НСВ и СВ рассматривает противопоставление сем 'ПРОТ' (протяженность, длительность, существование, текущее время) и 'ЛИМИТ' (лимитативность, ограниченность, физическое прекращение действия, состояния, отношения во времени) [ТАСФ, 2001: 191-209]. На основании синхронного контрастивного анализа ряда индоевропейских языков автор приходит к выводу о том, что данные видовые инварианты являются **аспектуальными универсалиями**. Славянские языки «сформировали специальную грамматическую категорию вида, редуцировав категорию времени. (...) Русский и болгарский языки находятся как бы на двух полюсах соотношения категорий вида и времени в славянской грамматической системе глагола.

Русский язык перестроил старославянскую систему времени, имеет 5 видо-временных форм глаголов, образующих парадигматическое единство. Вид белорусского языка не отличается от русского, украинский язык лишь иначе образует формы будущего времени» [ТАСФ, 2001: 202]. В болгарском же языке категория вида и система времен относительно автономны. В западнославянских языках, особенно в чешском, широко используются многократные глаголы, однако их продуктивность и регулярность не нарушают, по мнению М.Ю.Чертковой, двучленной видовой оппозиции 'ПРОТ' – 'ЛИМИТ' [там же].

Е.В.Петрухина считает основой противопоставления видов идею ПРЕДЕЛА как ГРАНИЦЫ: «В славянских языках идея границы между двумя смежными во времени ситуациями получила грамматическую категоризацию в глагольном виде. Временной предел одного действия, выраженный глаголом совершенного вида (СВ), сигнализируя конец данной ситуации, предполагает начало другой» [Петрухина, 2003: 427]. В праславянском языке был корень *kon-, который обозначал предел как одно нерасчлененное понятие начала-конца. Позднее в славянских языках произошла дифференциация начала и конца на основе представлений об однонаправленном линейном течении времени.

«Для русского глагольного вида более значима исконная идея ПРЕДЕЛА как временной ГРАНИЦЫ между смежными ситуациями с возможным подчеркиванием конца предшествующей ситуации или начала следующей; для чешского вида – представление о нерасчлененном начале-конце действия, о ЦЕЛОСТНОСТИ (хотя в обоих языках возможна актуализация и других сторон концепта предела)» [Петрухина, 2003: 428].

Таким образом, по мнению Е.В.Петрухиной, концепт ПРЕДЕЛА служит содержательной основой системной общности категории вида в славянских языках. «В русском языке при представлении динамических явлений особой значимостью обладает ПРЕДЕЛ как временная ГРАНИЦА ситуации. Данный смысл выступает в качестве семантической доминанты русской языковой картины мира: на его основе формиру-

ется категориальная семантика разряда терминативных глаголов, грамматической видовой оппозиции, словообразовательная семантика целого ряда производных глаголов СВ» [Петрухина, 2003: 431].

Оригинальную идею определения инварианта видового противопоставления высказал О.М.Соколов. Изучая лексико-грамматическую категорию фазовости и ее связь с категорией вида, О.М.Соколов обнаружил **фазовый инвариант** в противопоставлениях глаголов СВ-НСВ, находящихся в отношениях непосредственной словообразовательной мотивации [Соколов, 1993]. В таких парах наблюдается три типа фазовости: начинательно-процессная (допредельная, в направлении от СВ к НСВ) – *заговорить–говорить; понять–понимать; побежать–бежать*; процессно-завершительная (послепредельная, в направлении от НСВ к СВ) – *говорить – договорить; строить – построить; подписывать – подписать*; однократно-многократная – *навещать – навестить; выключать – выключить; прыгать – прыгнуть*.

Такой подход к пониманию видов открывает широкие перспективы и для функционального описания русского языка, и для практики преподавания русского языка как иностранного, и для лексикографической практики (см. [Титаренко, 2002б, Методические…1992] и др. работы автора).

Наше понимание семантической структуры глаголов разных видов изложено в [Титаренко, 2002а] и заключается в следующем: так же, как семема состоит из лексических сем, граммема состоит из **грамм** (грамматических сем). Среди них мы выделяем **Ед.** (единичность), **Повт.** (повторяемость), **Л.** (временную локализованность) и **НЛ.** (временную нелокализованность). Для глаголов СВ характерно также наличие семы **Лим.** (лимитативность), а для НСВ – семы **П** (предельность) либо **НП** (непредельность). Если представить семную формулу граммемы глагола в виде дроби, в числителе которой расположены семы, а в знаменателе граммы, то формула СВ в самом общем виде выглядит так:

Лим.
Ед. Л

А формула глаголов НСВ – _____**П**_____ либо _____**НП**_____

Ед. Л // Повт. НЛ Ед. Л // Повт. НЛ .

Грамма **Ед.** коррелирует с граммой **Л**, а грамма **Повт.** – с граммой **НЛ,** потому что локализованное во времени действие конкретно, единично (конкретно-процессная функция НСВ), а повторяющееся действие связано с временной нелокализованностью. Таким образом, наборы грамм **Ед.Л** и **Повт.НЛ** взаимоисключают друг друга. Они не могут быть одновременно актуализованы, хотя могут быть одновременно погашены, нейтральны (как в общефактическом значении НСВ).

Категорию вида в русском языке мы считаем классифицирующей, как категорию рода у существительных, поскольку процесс образования видовых пар никак нельзя признать формообразовательным. Существуют прямо противоположные точки зрения на этот вопрос: от признания всех видовых пар формами одного глагола (что предполагает наличие в современном русском языке не только формообразующего суффикса вторичной имперфективации –ИВА-/-ЫВА-, но и чистовидовых префиксов, наиболее последовательным в отстаивании которых был А.Н.Тихонов [Тихонов, 1998]) до утверждения, что образование видов – это словообразование, а категория вида относится к числу словообразовательных [Милославский, 1981]. Промежуточную позицию занимал А.В.Бондарко и его последователи, которые признавали вторичные имперфективы формами глагола, а префиксальные пары – разными словами. Позже А.В.Бондарко предложил иную трактовку коррелятивности и выделил грамматические категории (ГК) трех типов [Бондарко, 2002: 205-222].

Два типа коррелятивности, по А.В.Бондарко, это: 1) соотносительность форм одного и того же слова; 2) соотносительность форм разных слов (лексически тождественных). Таковы видовые пары глаголов. Вслед за А.А.Реформатским, автор считает возможным словоизменительное и словообразовательное формообразование [Бондарко, 2002: 205-222].

Таким образом, выделяются следующие типы ГК: **последовательно коррелятивные** (наклонение, время, число, род глагола и др.), **непоследовательно коррелятивные** (вид и залог глагола и др.) и **некоррелятивные** (род существительных) [Бондарко, 2002: 205-222]. Глаголы в видовых парах А.В.Бондарко считает разными словами «с тождественным лексическим значением».

В нашем понимании глаголы в видовой паре являются разными словами и различаются, кроме всего прочего, именно видовой семантикой. Они имеют разные семные формулы, разный набор грамм. При этом даже суффикс вторичной имперфективации мы не можем признать «чистовидовым», поскольку он включает, по нашему мнению, сему **Ит.** (итеративность) в свою семантику и «добавляет» эту сему в формулу глагола (см. [Титаренко, 2002а]).

Для категории рода имен существительных, как пишет А.В.Бондарко, «исключается противопоставление граммем внутри одного слова или одного и того же лексического значения» [Бондарко, 2002: 214]. В словах типа *больной – больная, дежурный – дежурная* автор видит «словообразовательное соотношение форм разных слов по признаку пола, а не коррелятивность форм при тождестве лексического значения» [Бондарко, 2002: 214]. На наш взгляд, существительные типа *студент – студентка, учитель – учительница* и т.п. различаются только категорией рода при общности лексического значения, что подтверждается лексикографической практикой. Так, в МАСе **студентка** – *женск.* к студент; **учительница** – *женск.* к учитель [СРЯ, 1984].

Так и глаголы в видовой паре (*подписать – подписывать, строить – построить)* различаются категорией вида и в словарях обычно толкуются путем отсылки к парному глаголу НСВ (реже СВ). Конечно, количество «парных» по роду существительных в процентном отношении ко всем остальным существительным значительно уступает количеству парных глаголов среди всей глагольной лексики, однако это, по нашему мнению, не влияет на возможность проведения аналогии. Думается, категория вида по своему статусу среди других ГК наиболее близка категории рода существительных. Однако если оппозиция *студент – студентка* является привативной [Милославский, 1981: 28], то оппозиция видов, по нашему мнению, является эквиполентной.

Таким образом, вид глагола – это грамматическая категория классифицирующего типа. В русском и украинском языках степень грамматичности вида выше, чем в западнославянских, но ниже, чем в болгарском [Петрухина, 2000]. Глаголы разных видов различаются составом лексических и грамматических сем (которые мы предлагаем называть граммами). В каждом конкретном случае употребления глагола того или другого вида происходит взаимодействие лексической и аспектуальной семантики, в результате которого семы и граммы могут усиливать, поддерживать, зачеркивать и т.п. друг друга, а контекст может их актуализировать, нейтрализовать или погашать [Титаренко, 2002а]. Отсюда следует, что носителями категориальной семантики являются оба вида, т.е. их оппозиция эквиполентна.

Проблема видовой пары требует отдельного описания, что выходит за рамки данной статьи. Перспективы развития славянской аспектологии мы видим в дальнейшем «микроскопичном» анализе семантики глаголов, который позволит, наконец, найти простое и ясное решение проблемы, которого, по нашему глубокому убеждению, не может не быть. В этом вопросе мы полностью согласны с мнением Ю.А.Мартиновского, который утверждал, что «категория вида является основополагающей и выражает самую первичную, и главное, самую простую понятийную оппозицию» и «трудно поверить, что видовой признак, распространяющийся на все глаголы без исключения (...) – лишь морфологическая помеха» [ТАСФ, 1997: 70].

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається актуальні питання слов'янської аспектології: статус категорії виду, визначення інваріанту видового протиставлення, семантичний зміст доконаного і недоконаного виду. Проводиться зіставлення видів у слов'янських мовах. Пропонується смисловий підхід до опису видів. Категорія виду визначається як граматична категорія класифікованого типу.

The article concerns urgent problems of Slavonic aspectology: status of the category of verb aspect, the definition of aspect opposition invariant, semantic matter of perfective and imperfective aspects. The article also contains the comparison of aspects in Slavonic languages; semantic approach for the description of aspects is suggested. Aspect category is defined as a grammar category of classified type.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.

2. Гловинская М.Я. Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. – М., 2001. – 320 с.

3. Методические рекомендации к изучению фазово-видовых значений русского глагола. Для филологических факультетов университетов. – М.: Изд –во РУДН. 1992. – 52 с.

4. Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981. – 254 с.

5. Петрухина Е.В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 256 с.

6. Петрухина Е.В. Доминантные черты русской языковой картины мира (в сравнении с чешской) // Русское слово в мировой культуре. : Материалы X Конгресса МАПРЯЛ. : Пленарные заседания: Сб. докладов. В 2-х т. - Т.1. – СПб.: Политехника, 2003. – С. 426-432.

7. Словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. А.П.Евгеньевой. – М., 1981-1984.

8. Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.

9. Титаренко Е.Я. Взаимодействие лексической и грамматической аспектуальности в русском глаголе // Ученые записки Таврического нац. ун-та.- 2002а – Т.15 (54). – № 4: Филол. науки. – С. 99-113.

10. Титаренко Е.Я. Обучение категории вида русского глагола на основе теории фазовости // Ученые записки Таврического нац. ун-та. – 2002 б – Т.15 (54). – № 2: Филол. науки. – С. 104-110.

11. Тихонов А.Н. Русский глагол. Проблемы теории и лексикографии. – М., 1998. – 280 с.

12. Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова. – Т.2. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 240 с.

13. Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова – Т.1. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 256 с.

РОЗДІЛ VI.
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

Нинель Арват (Нежин)

ОРГАНИЗАЦИЯ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ЕЕ АНАЛИЗ

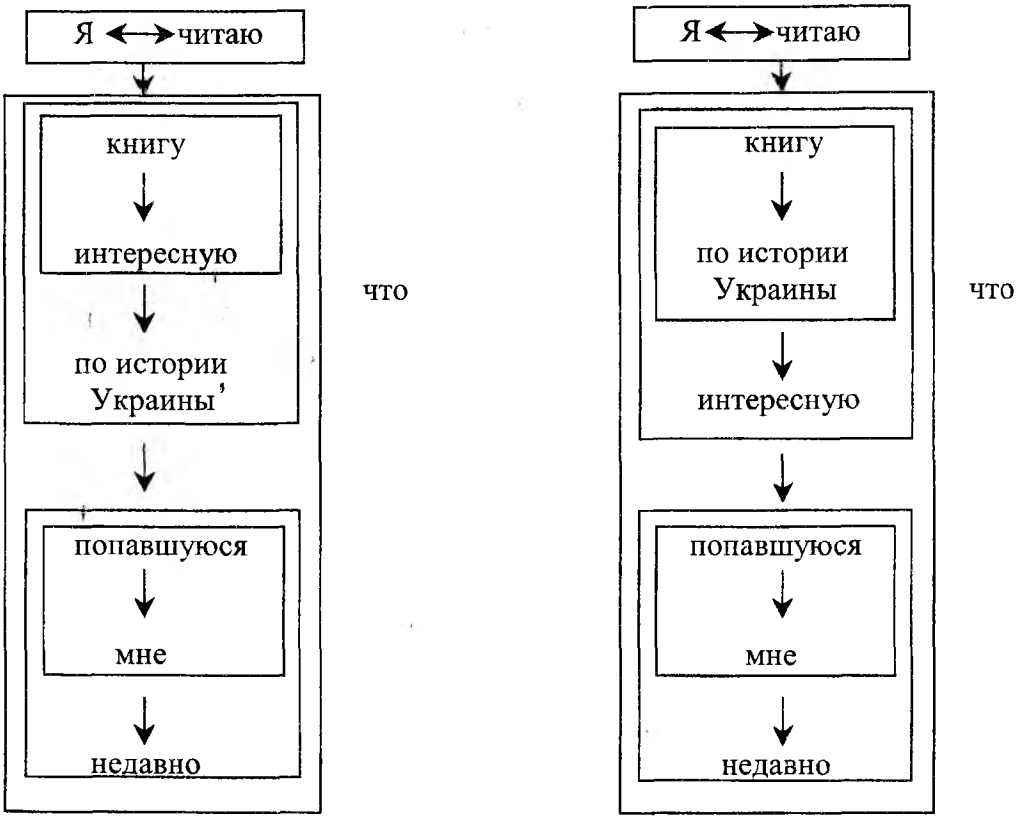
Представленное ниже рассмотрение структуры предложения и ее анализа опирается на денотативный подход в анализе синтаксических единиц. В структуре предложения отражается осознанная человеком ситуация, расстановка участников ситуации (одушевленных и неодушевленных), их действия, отношения и др. Осознание структуры ситуации и ролей ее участников субъективно, поскольку осуществляется субъектом, воспринимающим ситуацию под своим углом зрения. Но в этом субъективном отражении всегда видна объективная картина как реальная сущность при разных точках зрения на нее. Отсюда возникают варианты трактовки структуры предложения как отражения по-разному осмысленной говорящим определенной ситуации. Сравн.: *Я дал ему книгу – Книга дана ему мной – Он получил от меня (взял у меня) книгу...* Сравним другое явление, когда одно (с первого взгляда) предложение может пониматься слушающим или читающим как отражение разных ситуаций. Это устанавливается при анализе структуры предложения, взаимоотнесенности и связей его компонентов. Например: *Вот такая история про славные наши дела на полуострове Среднем рассказана мне была* (Симонов). Двоякое понимание этой синтаксической конструкции связано с представлением двух ситуаций: 1) *дела на полуострове Среднем,* 2) *рассказана... на полуострове Среднем.* Субъективное понимание связей в реальной ситуации и их соотносительность со связями слов в предложении часто отражается на понимании связей компонентов предложения то как линейной организации, то как иерархической.

Организация структуры простого предложения в принципе является иерархической. Поскольку предложение представляет собой коммуникативную единицу, выражающую определенное сообщение, оно организуется соответственно тому, какие позиции открывает при себе главный член предложения, каким лексико-грамматическим материалом они могут заполняться и как практически (в определенном речевом акте) эти связи реализуются. Соответственно заполнению этих позиций создается конкретная структура конкретного предложения.

Главные члены предложения представляют собой предикативное ядро, которое может быть односоставным или двусоставным, это обусловливается тем, самодостаточно ли предикативное слово для выражения сообщения или нет, открывает ли оно при себе субъектную позицию или нет. Сравн.: *Светает. – Льет.* Первое явно бессубъектное, второе открывает субъектную позицию как одушевленного значения – *Он льет (воду)*, так и неодушевленного – *Дождь льет... (как из ведра).*

Семантика главного члена предопределяет также возможность распространения зависимыми компонентами ситуативного (время, место), объектного или атрибутивного значения. В соответствии с этим при первом предикате возможны только ситуативные компоненты, при втором – различные. Распространители предикативного слова могут иметь в свою очередь свои распространители, эти – следующие и т.д., это и составляет иерархическую структуру предложения. При этом вырисовывается картина, показывающая, что члены предложения могут выражаться как словом, так и словосочетанием. Это наблюдается в тех случаях, когда распространитель первого уровня (относящийся непосредственно к компоненту предикативного ядра) имеет свои распространители (уже второго уровня), что составляет полный смысл первого распространителя, воплощенный в простом или сложном словосочетании. Показывая эту семантико-грамматическую организацию предложения на иерархической схеме, мы видим, что понятие второстепенных членов предложения «работает», в сущности, только на первой ступени распространения членов предикативного ядра, на втором уровне это уже компоненты предыдущих второстепенных членов предложения, а не самостоятельные обстоятельства, определения и до-

полнения. См.: – 1. *Я читаю книгу.* – 2. *Я читаю интересную книгу.* 3. *Я читаю недавно попавшуюся мне интересную книгу.* 4. – *Я читаю недавно попавшуюся мне интересную книгу по истории Украины.* В данном случае все распространители прямого дополнения «книгу» выражают его сущностную характеристику и имеют статус второго уровня, образуя словосочетания разной структуры. Возможны варианты отношений, так как объект «книгу» имеет два ближайших к нему определителя: в препозиции и постпозиции.

Выстраивать порядок следования зависимых компонентов необходимо на основе смысловых (логических) связей слов. Поскольку все распространители второго уровня относятся к одному слову, можно считать, что объектное значение в данном предложении выражено сложным словосочетанием, в котором выделяются свои словосочетания: простое (*история Украины*) и сложное – причастный оборот *недавно попавшуюся мне.*

Семантическая структура данного предложения: Субъект – Предикат – Объект. Грамматическая структура предложения: Подлежащее – Сказуемое – Дополнение со своими внутренними распространителями.

Рассматривая структуру простого предложения, мы учитываем присловные и присхемные распространители. В выше приведенном примере представлены присловные. Присхемными являются такие, которые зависят от предикативной основы с ее присловными распространителями в целом.

Этот подход был разработан в академической грамматике русского языка [Русская грамматика, 1980], присхемные распространители (детерминанты) прочно вошли в научный анализ предложения, но в учебной практике они используются непоследовательно.

Детерминантами могут быть традиционные дополнения и обстоятельства, относящиеся ко всему предыдущему составу предложения. Обычно они располагаются в абсолютном начале предложения, ибо выражают фон (время, место), на котором происходит описываемое действие, либо предмет, с которым связано все указанное в предложении. В схематическом изображении структуры предложения эту отнесенность ко всему составу предложения отмечают.

В лесу [*раздавался топор дровосека*].

Целую неделю [*маленький городок засыпал и просыпался под грохот орудий*].

Для любого солдата [*каждый день войны может стать последним*].

Перед ним [*лежала хмурая долина в темных стогах и рощах*].

При синтагматическом анализе структуры предложения необходимо учитывать порядок слов, указывающий на смысловые и грамматические связи членов предложения.

Слово, словоформа или словосочетание, вынесенное в абсолютное начало предложения, часто выполняет роль детерминанта, но в другой позиции оно может зависеть от какого-либо конкретного компонента и быть компонентом словосочетания. Сравн.:

1. ***В маленький городок*** [*вихрем ворвалась ошеломляющая весть: «Царя скинули!»*] (Н.Островский).

– *Ошеломляющая весть «Царя скинули!» вихрем* ***ворвалась в маленький*** *городок.*

2. ***К источнику*** [*спускалась девушка с кувшином*].

– *Девушка с кувшином* ***спускалась к источнику.***

3. ***В Санкт-Петербурге*** [*проходил X Конгресс МАПРЯЛ*].

– *X Конгресс МАПРЯЛ* ***проходил в Санкт-Петербурге.***

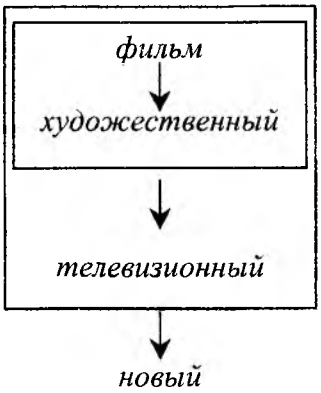
Мы считаем дискуссионным возможность положения детерминанта внутри предложения при каком-либо члене предложения. – *Огни* ***над водой*** *горели по-разному* [Бабайцева, Максимов,1981]. В данном случае и в подобных зависимые формы типа *над водой* уже не детерминанты, а обычные второстепенные члены предложения (здесь определение: *огни, которые были над водой...*), образующие со своим главным словом словосочетание.

Выполняя функцию детерминанта, второстепенные члены предложения находятся со всем остальным составом предложения в синтаксической связи «свободного присоединения»; исполняя роль какого-либо члена предложения, они связываются со своим «грамматическим хозяином» обычной подчинительной связью, присущей словосочетаниям.

Иерархические отношения второстепенных членов предложения наблюдаются в системах нескольких дополнений к одному слову, нескольких неоднородных определений, а также обстоятельств. – Сравним: *Показывают новый телевизионный художественный фильм.*

В группе неоднородных предложений выстраивается зависимая цепочка: *Новый* (3) *телевизионный* (2) *художественный* (1) *фильм*

Показывают {3+[2+(1+*фильм*)]}

Смысловые связи данных определений таковы: ближайшее к существительному определение поясняет его; второе зависит от сочетания этого существительного с первым определением; третье — от всего предыдущего сочетания и т.д.

Иерархические отношения наблюдаются в группе разнопадежных дополнений. – *Он дал мне книгу.* При переходном глаголе-сказуемом первым дополнением всегда является прямое, связь с котором реализует значение *«дать»* – *дал книгу.* От этого словосочетания зависит косвенное дополнение *«дал что кому»* – при этом выстраивается иерархия: *он* → *дал* *книгу*

мне

Аналогично: [*послать что*] *кому,* [*подарить что*] *кому,* [*принести что*] *кому* (*для кого*), [*отнять что*] *у кого* и т.д. В описанной ситуации представлено действие одного субъекта по

отношению к другому, но прямой объект действия «сильнее» косвенного, поэтому усматриваем иерархию описанного выше типа, ибо если бы не было объекта действия, не состоялось бы само действие **дать, послать, подарить, отнять** и т.д. В ином словопорядке дополнений типа *дал ему книгу* в устной речи дополнение *ему* произносится преимущественно безударно (энклитика): [*дал ему*] *книгу.* Ударение распределяется между глаголом и прямым дополнением (выделение *ему* возможно преимущественно при актуализации адресата [*дал* ***ему***] *книгу.*

Иерархические отношения наблюдаются также в группах обстоятельств места (1) и времени (2). Напр., 1) ***В селе за рекою*** *потух огонек* (потух где?); *она хранится* ***в столе в верхнем ящике;*** ***В пиджаке в кармане*** *лежит платок* и т.п. 2) ***Поздно ночью первого января...;*** ***Однажды в студеную зимнюю пору*** *я из лесу вышел.* (Н.Некрасов). ***Когда-то в юности*** *я встретил девушку...* и т.п.

В представленных сочетаниях двух обстоятельств времени, двух обстоятельств места наблюдаются конкретизирующие отношения (где, а именно где; когда, а именно когда). Уточняющие (конкретизирующие) отношения могут выражаться в интонационном оформлении подобных сочетаний в устной речи (Сравн.: *Поздно ночью, первого января, в дверь постучали*). Но эти же сочетания в устной речи могут произноситься как единый комплекс.

В единой группе двух обстоятельств (время + место) типа «*вчера в городе*» также наблюдается определенная иерархичность, которую мы усматриваем в движении от более общего к более конкретному (время – общее, место – конкретное).

Таким образом, иерархичность представляется как ведущий принцип организации структуры простого (в данном случае) предложения. Иерархичность структуры сложного предложения более очевидна и прозрачна, она отражена в самой терминологии структурных частей (главная, придаточная часть).

РЕЗЮМЕ

На основі денотативного підходу здійснено ієрархічний аналіз синтаксичної структури простого речення. Виявлені ієрархічні відносини другорядних членів, описана роль і специфіка детермінанту; головним принципом організації структури простого речення визнана ієрархічність.

On the basis of senotative approach the hierarchic analysis of syntactical pattern of the simple proposal is carried out. The hierarchic relations of minor terms are detected, the role and specifity of a determinant is described; by a carrying on principle of organization of pattern of the simple proposal is recognized the hierarchy.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. – Ч. III. Синтаксис. Пунктуация. М.: Просвещение, 1981. – С. 271.

2. Русская грамматика. Ч.II. - М.: Наука, 1980. – С. 2022 и следующие.

Марина Балко (Макіївка)

ЦІЛІСНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, УТВОРЕНІ НА БАЗІ ОРУДНОГО ПЛЕОНАСТИЧНОГО

Вивчення цілісних (синтаксично зв'язаних) словосполучень сучасної української мови щодо їх утворення та характеру співвідношення зі стрижневим словом у межах реченнєвої структури є актуальним, оскільки з'ясування внутрішньої природи та особливостей зв'язків цих синтаксичних одиниць з іншими компонентами речення дозволяє ввести певні уточнення у традиційну теорію членів речення, а отже, точніше та адекватніше проводити розбір речення за його членами.

Деякі типи цілісних словосполучень утворені на базі орудного відмінка іменника, що

характеризується плеонастичними відношеннями щодо означуваної словоформи. На сьогодні явище плеоназму (зокрема питання засобів вираження експресивного плеоназму) ще недостатньо вивчене в українському мовознавстві й потребує належного опрацювання.

Мета дослідження – проаналізувати цілісні словосполучення сучасної української мови, утворені на базі орудного плеонастичного, у структурному, семантичному й функціональному аспектах. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних завдань: 1) визначення поняття плеоназму в сучасній лінгвістиці; 2) характеристика безприйменникових конструкцій, утворених на базі орудного плеонастичного; 3) характеристика прийменникових конструкцій, утворених на базі орудного плеонастичного.

«Плеоназм (від гр. Pleonasmos – надлишок) – надлишковість засобів вираження, що використовуються для передачі лексичного або граматичного значення висловлення» [Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 685]. Підґрунтя дослідження явища плеоназму було закладене Ш.Баллі, який наголошував на основній ознаці плеонастичних конструкцій – вимозі, «щоб одне і те ж поняття було виражене в одній і тій же синтагмі два або декілька разів» [Балли, 2001: 169]. Ш.Баллі розмежував граматичний та експресивний (стилістичний) плеоназм (це розмежування зберігається й у сучасному мовознавстві). Вчені (пор. праці О.С.Ахманової, В.А.Виноградова, Р.О.Орлової, О.Б.Сиротініної, О.О.Тараненка) послідовно наголошують на суттєвій різниці між граматичним та експресивним плеоназмом. Перший з них являє собою «надмірність у вираженні певного мовного значення шляхом дублювання його формами двох (кількох) одиниць» [Українська мова: Енциклопедія, 2000: 455], пор.: *зелений паркан* (дублювання форм роду, числа й відмінка). Експресивний (стилістичний) плеоназм ґрунтується на «повторі слів або афіксів з тотожними, подібними і взагалі взаємодублювальними значеннями» [Українська мова: Енциклопедія, 2000: 454]. Цілісні словосполучення, побудовані на базі орудного плеонастичного, є одним із засобів вираження експресивного плеоназму. Пор., у реченні – *А я не наймичка твоя, – відказує вона згорда і, спустивши погляд додолу, починає* ***певним кроком*** *спускатися в діл* (О.Кобилянська) виділяємо цілісне словосполучення *певним кроком*, перший конституент якого (*кроком*), а отже, і вся сполука, характеризується плеонастичними відношеннями щодо стрижневого слова (тут словосполучення – *починає спускатися*), оскільки у лексичному значенні останнього імпліцитно вже наявна сема, яку несе у собі перший конституент цілісного словосполучення (сема крокування, пересування нешвидко ногами). Другий конституент розглядуваного цілісного утворення (*певним*) виступає семантичним модифікатором щодо лексеми *кроком*. У плеонастичних конструкціях іменник є неінформативним, тому для вираження того чи іншого змісту необхідний поширювач, що несе на собі головне смислове навантаження, пор.: *жити життям – жити повним життям, кохати коханням – кохати всепоглинаючим коханням.*

Безприйменникові цілісні словосполучення з орудним плеонастичним побудовані за формально-структурною моделлю $N^{s,pl}_{5}$ + $Adj^{s,pl}_{5}$, пор.: – *То люби!! – відповідає, як перше, спокійно і, окинувши його* ***блискучим сполоханим поглядом****, зробила кілька кроків вперед* (О.Кобилянська); *Зарібниця поклала руку на його голову і шептала* ***блідими устами*** (М.Яцків). Такі сполуки характеризують ту чи іншу дію щодо її способу (перший конституент позначає спосіб тієї чи іншої дії і виражається іменником або зрідка субстантивованим словом, а другий є семантичним конкретизатором цього способу, який, як правило, виражений прикметником або його функціональним еквівалентом), отже, у реченнєвій структурі такі словосполучення виконують функцію обставини способу дії, пор.: *Один, наче протверезившись,* ***добрим голосом*** *почав за скрипкою: – Ой горе тій чайці…*(І.Пільгук); *– А зате я знаю, – притім усміхається вона* ***таким усміхом****, що його ніколи не розбереш* (О.Кобилянська).

Конституенти безприйменникових плеонастичних словосполучень можуть варіюватися, пор.: *говорити тихим (ніжним, ласкавим, застережливим, дружнім, роздратованим, рівним тощо) голосом (тоном), дивитися ясними (світлими, спокійними, засмученими, хитрими, грізними, веселими, караючими тощо) очима (поглядом).*

Варіювання іменника у подібних утвореннях обмежується співвіднесеністю його з

дієсловом: якщо дієслово передає процес мовлення, то при ньому можливий іменник, що характеризує цей процес (*говорити голосом, словами, тоном, фразами* тощо), і навпаки – якщо у семантиці іменника наявна сема характеристики процесу мовлення, то він може сполучатися лише з дієсловом мовлення (*говорити, мовити, додавати, підказувати, виправляти* тощо). Такими обмеженнями характеризуються й інші групи іменників і дієслів: рух – його характеристика, стан – його характеристика, процес бачення – його характеристика тощо. У плеонастичні відношення можуть вступати порівняно невелика група іменників і дієслів (дієслова руху, мовлення, почуття, бачення, творення та деякі інші).

Значно більшою свободою варіювання характеризуються прикметники у плеонастичних конструкціях, оскільки, на відміну від іменника та дієслова, які поєднані взаємним семантичним зв'язком, вони співвідносяться за змістом лише з іменником і тільки разом з останнім – з дієсловом. Прикметник завдяки своєму значенню (або формі) спроможний звузити коло можливих іменників, пор.: *говорити – високим – голосом, тоном; говорити – ясною – мовою; говорити – простими – словами, фразами; говорити – химерними – фразами* і под.

Як правило, всі цілісні словосполучення аналізованої формально-структурної моделі трансформуються у синонімічні прислівники, пор.: *кохати надзвичайним коханням – надзвичайно кохати, любити тихою любов'ю – кохати тихо, ненавидіти лютою ненавистю – люто ненавидіти, спати міцним сном – міцно спати* і под. Можливість такої трансформації свідчить про підпорядкованість прикметника лише у формальному аспекті, з семантичного погляду ж прикметник є стрижневим (у словосполученні відбувається притаманне всім цілісним словосполученням перерозташування значеннєвих центрів).

Розглядувана модель цілісних словосполучень підлягає ускладненню. Перший конституент таких сполук ускладнюються додатковим одним або кількома атрибутивними компонентами, що сприяє збагаченню змісту цілісної конструкції, пор.: *сміятися дивним сміхом – сміятися коротким дивним сміхом; жити спокійним життям – жити спокійним, розміреним життям; спати неспокійним сном – спати неспокійним, бентежним сном; дивитися великими очима – дивитися великими ясними очима; розбивати сильними руками – розбивати сильними, натрудженими руками.* Другий конституент зрідка може бути ускладнений адвербіальним компонентом, пор.: *поглянути смутним поглядом – поглянути несказанно смутним поглядом; кохати палким коханням – кохати надзвичайно палким коханням; шепотіти злим шепотом – шепотіти насторожливо злим шепотом; відсунути різким рухом – відсунути напружено різким рухом* і под.

Прийменникові цілісні словосполучення з орудним плеонастичним побудовані за формально-структурною моделлю prаер + $Adj\frac{s,pl}{5}$ + $N\frac{s,pl}{5}$, пор.: *Прийшов купець* ***з червоними очима****, Щось на подвір'ї з батьком говорив, А потім витягнув капшук з грошима І за моє дитинство заплатив* (Д.Павличко); *Тоді Еліза швидко бере клуночок і куверту, хитає головою Йоганнові й прикладає руку* ***з довгими пальцями*** *до серця* (В.Винниченко). Третій конституент у таких конструкціях позначає певну постійну ознаку головного слова, проте не може вичерпно його характеризувати, пор.: **дівчина з очима, *рука з пальцями, *старець з головою, *кінь з гривою* тощо, тому атрибутивний конкретизатор є інформативно необхідним.

На відміну від безприйменникових плеонастичних словосполучень, можливості трансформації прийменникових конструкцій у слово-синонім значно обмеженіші (далеко не всі прийменникові утворення дають таку трансформацію), пор.: *хлопець з міцним станом – міцний хлопець; кінь з вороною гривою – вороний кінь; дівчина з синіми очима – синьоока дівчина*; але *дівча з акуратним носиком; кіт з пишним хвостом; жінка з великими очима; старець з високим чолом; дівчина з гарною фігурою* тощо. Неможливість трансформації у багатьох сполуках цієї моделі детермінована значенням атрибутивного елемента (прикметник у їх структурі позначає змінну ознаку, а трансформуються лише ті словосполучення, в яких прикметник має значення постійної ознаки).

Аналізована модель цілісних словосполучень є надзвичайно податливою для ускладнення. Останнє може відбуватися за рахунок 1) приєднання до вже наявного у

конструкції атрибутивного компонента ще одного (або більше) атрибута, пор.: *дівчина з карими очима – дівчина з великими карими очима; бабуся з лагідним поглядом – бабуся з добрим та лагідним поглядом; чоловік з похмурим виглядом – чоловік з похмурим, безрадісним, безнадійним виглядом* тощо. (теоретично нанизування атрибутів у подібних сполуках може відбуватися до безкінечності); 2) поширення вже наявного у словосполученні атрибута іншими підпорядкованими йому елементами пор,: *юнак з сильними руками – юнак з надзвичайно сильними руками; жінка зі зморщеним обличчям – жінка зі зморщеним від тяжкої праці обличчям; дідусь з покаліченою ногою – дідусь з покаліченою на війні ногою.*

Переважна більшість прийменникових плеонастичних цілісних словосполучень у реченні виконують функцію неузгодженого означення, пор.: *На екрані зникає куряче лице **з кругленькими...очима*** (В.Винниченко); *Засліплені жахом, **з перекошеними обличчями**, мадяри обернулись назад і кинулись навтьоки* (О.Гончар); *Він кілька разів підходив до Скоробагатського, підозріло поглядаючи на нерухоме обличчя **з заплющеними повіками**, й нерішуче відходив* (Б.Антоненко-Давидович).

Зрідка цілісні словосполучення цієї моделі можуть виконувати синтаксичну функцію обставини способу дії: *Коли ж бунтуючий руйнар лежить **із ожахненими очима** або конвульсійно, одчайдушно...посміхається на слово «сором і ганьба», о, він іще нічого не зруйнував, він тільки жорстоко поранив себе* (В.Винниченко); *А він лежить у клуні на сіні, з **розплющеними очима**, справленими в одчинену браму до яру* (Т.Осьмачка) або носія предикативної ознаки (іменної частини складеного іменного присудка): *Гордій, аж тепер сівши, обвів усіх очима і помітив, що Пронь круглоголовий, **з червоним обличчям** і вусами, підкрученими вгору* (Т.Осьмачка).

Цілісні словосполучення, утворені на базі орудного плеонастичного, становлять частотне й регулярне явище в сучасній українській мові, проте вони характерні не для всіх функціональних стилів, а лише для деяких (художнього, публіцистичного й розмовно-побутового). Така функціональна маркованість аналізованих конструкцій зумовлена їх специфікою, зокрема семантичною й інформативною надлишковістю одного з компонентів, що є неприпустимим у інших функціональних стилях (офіційно-діловому, науковому).

Отже, системне вивчення явища плеоназму взагалі й плеонастичних синтаксичних конструкцій зокрема на сьогоднішній день є актуальним завданням україністики. Всебічне опрацювання останнього розширить уявлення про можливості мови щодо експресивних засобів вираження лексичних та граматичних значень мовних одиниць.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу целостных словосочетаний, созданных на базе предложного плеонастического, в структурном, семантическом и функциональном аспектах. Приводятся определения понятия «плеоназм» и основные положения теории плеоназма. Детально рассматриваются беспредложные и предложные целостные словосочетания, характеризующиеся плеонастическими отношениями к главному слову (предлагаются формально-структурные модели их образования; при этом учитываются возможности трансформации и усложнения этих моделей; описываются функциональные особенности анализируемых единиц).

The article deals with the analysis of coherent word-combinations formed on the basis of pleonastic instrumental from the viewpoint of structural, semantic and functional aspects. Both a definition of the notion «pleonasm» and main ideas of a theory of pleonasm are produced in the research. The author investigates both prepositional and un-prepositional pleonastic coherent word-combinations from the viewpoint of both formal-structural organization and functions.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 416 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
3. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.Б.Бажана, 2000. – 752 с.

Олена Білозор (Вінниця)

КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОЗНАКИ ПИТАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У синтаксичній науці останнім часом відбувається зміщення акцентів зі структурно-семантичного й системно-описового рівнів вивчення проблем функціональної граматики: переважаючим об'єктом дослідження стають граматичні одиниці й закономірності їхнього функціонування та взаємодії.

Розширення сфери використання мови як засобу комунікації, а також проблем методики вузівського і шкільного навчання мови вимагають розв'язання питань, які стосуються вивчення і функціонування мовних одиниць у складі зв'язного висловлювання. Тому поступово системно-описовий підхід до мови почав поєднуватися з функціонально-комунікативним: спостерігається посилення акценту на систему мови у динаміці, тобто у функціонуванні [Каліш, 1997: 136].

Упродовж тривалого часу, поряд із розповідними і спонукальними за метою висловлювання реченнями, все повніше вивчаються й питальні речення. В сучасних синтаксичних дослідженнях статус питальних речень змінено, бо останнім часом вони все частіше розглядаються серед модально-інтенційних висловлювань – як такі, що здатні відображати найбільш широку гаму смислів, традиційно пов'язаних з іншими комунікативними типами висловлювань. Такий підхід дозволяє розглядати їх не просто як речення, що ними реалізуються пізнавальні, комунікативні інтенції мовця, але як формально-синтаксичні єдності, котрі виконують у мовленні певні функції.

Об'єктом цієї статті слугують питальні речення, які розглядаються в аспекті мовленнєвої комунікації.

Зі зміною підходу до кваліфікації питальних речень, викликаного щонайбільше активним запровадженням функціонального й категорійного підходів до вивчення граматичних явищ; праці І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, О.К.Безпояско, М.Я.Плющ, А.П.Загнітка, М.В.Мірченко, І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянської, А.П.Грищенка, П.С.Дудика, Л.О.Кадомцевої, М.Скаба та ін. у вітчизняному мовознавстві, інтерес до дослідження структурних і функціональних особливостей питальних речень у синтаксичній системі української мови не зменшився. Функціональний і категорійний підходи до вивчення питальних речень розглядали В. фон Гумбольдт, В.О.Матезіус, І.О.Бодуен де Куртене, Дж.Остін, У.Л.Чейф, О.О.Потебня, Н.Хомський, О.О.Леонтьєв, Г.А.Золотова, Є.Ф.Тарасова, І.Н.Горєлов, Ю.С.Сорокін, Т.Б.Алісова, Н.Д.Арутюнова, С.Н.Цейтлін, О.М.Селівестрова, Н.О.Слюсарева, Т.М.Ніколаєва, О.Г.Почепцов, І.І.Ковтунова, Г.В.Колшанський та ін.

І все ж питання комунікативно-функціонального підходу до вивчення питальних речень і дотепер висвітлено тільки частково, в загальному плані. Цим пояснюється потреба всебічного (багатоаспектного) розгляду питальних речень з урахуванням їхньої форми і змісту, властивих їм диференційних ознак.

Тому завдання цієї статті полягає в потребі розглянути одиниці мови з позицій їхнього функціонування як комунікативних засобів, а не тільки як певних структурних і номінативних конструкцій. Саме тому комунікативний аналіз питальних висловлювань перш за все повинен бути зорієнтований на вивчення конкретних смислів, які можуть передаватися у формі запитання, а також на з'ясування місця питальних речень у конкретних мовленнєвих актах – властивих їм функцій, значення тощо за найрізноманітніших мовленнєвих виявів. Такий підхід узгоджується з певними завданнями сучасної лінгвістики, з метою вузівської освіти, з вимогами повної мовленнєвої підготовки спеціалістів.

Зауважимо, що всі без винятку елементи структури мови виконують притаманні їм особливі функції. В них виявляється специфіка їхньої сутності як особливих компонентів мовної ієрархії. Дослідження функціонування мови щонайбільше спрямовується на виявлення закономірних функцій мовних одиниць, потенційно закладених в самій структурі мови.

Як відомо, використання поняття функції у лінгвістиці бере свій початок ще від

І.О.Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра. Особливого обґрунтування таке використання набуло в лінгвістичних концепціях дослідників Празької школи. Термін «функція» розумівся ними як мета, завдання мовленнєвого висловлювання. У комунікативно зорієнтованому описі мови під функцією розуміють головним чином цілеспрямованість мовленнєвої діяльності, доцільність її конкретних форм реалізації. Лінгвістичне визначення функції поєднує в собі три елементи. По-перше, під цим поняттям розуміють призначення, функцію, яку виконує мовна одиниця у процесі її відтворення в мовленні. У такому трактуванні розглядаються функції певних лексико-граматичних розрядів, диференційні й демаркаційні функції мовних одиниць. По-друге, мовна функція визначається як мета й характер відтворення у мовленні певного елемента, його актуалізація в контексті конкретного мовленнєвого акту. Під таке визначення потрапляє індивідуальне вживання мовних засобів у текстах, дейктичні, номінативні, образні, сигніфікативні та інші функції. І третє значення цього терміна в лінгвістиці пов'язане з узагальненим трактуванням різних аспектів мови і багатьох її елементів з огляду на їхнє призначення, застосування, використання. Це найбільше стосується коментування функції мови в суспільстві, її стилістичного розмаїття.

Отож, усі значення терміна «мовна функція» інтегруються в сукупність комунікативного призначення. Мовна функція може розглядатися як роль, призначення тих чи інших мовних одиниць, використання їх як мовленнєвих одиниць [Каліш, 1997: 137].

Найчастіше під функціональною граматикою розуміють опис, який реалізується у напрямі від функцій до засобів їх вираження [«Українська мова». Енциклопедія, 2000: 104].

Усе більшого поширення набувають принципи функціонального аналізу синтаксичних явищ (функціонального синтаксису); такий підхід до вивчення мовних явищ допомагає рельєфніше показати вершинний характер синтаксису в мовній системі, його підпорядкованість двом визначальним функціям мови – комунікативній і когнітивній (пізнавальній); він також вносить істотні корективи у процес виділення сукупності синтаксичних одиниць, їхньої ієрархії, функціональності.

У сучасній синтаксичній науці виділяють такі аспекти аналізу мовних явищ, як формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний, комунікативний, модальний, текстотвірний, когнітивний, прагматичний, емоційний, номінативний тощо.

Речення, як багатоаспектну одиницю, можна кваліфікувати в комунікативному, семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному аспектах. Комунікативні категорії речення зорієнтовані на вияв мети комунікативного акту. У найузагальненішому вигляді категорію, пов'язану з комунікативним аспектом речення, можна назвати категорією настанови. За характером мовленнєвого стимулу варто виділити в комплексній категорії комунікативної настанови категорії розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, які формують чотири типи речень за метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні і бажальні [Вихованець, 2000: 4].

У комунікативних реченнєвих категоріях відбито складну взаємодію між чотирма чинниками комунікації: мовцем, адресатом мовлення, змістом речення і позамовною дійсністю. Сукупність названих складників утворюють: 1)категорію синтаксичної модальності; 2) категорію синтаксичного часу; 3)категорію персональності; 4) категорію актуального членування речення [Вихованець, 2002: 43].

Поіменовані комунікативні категорії можна об'єднати в реченнєву надкатегорію актуалізації, якою виокремлюється актуалізований з позиції мовця стосунок змісту речення до дійсності, переведення абстрактної схеми речення в речення-висловлення [Вихованець, 2002: 45].

Речення, як багатоаспектну одиницю, можна кваліфікувати з комунікативного, семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного погляду. Це уможливлює вирізнення синтаксичних реченнєвих категорій комунікативного, семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного плану [Вихованець, 1993: 61-63]. З-поміж названих реченнєвих синтаксичних категорій комунікативні категорії набули різної кваліфікації стосовно їхнього складу і граматичної структури [Мельничук, 1996: 64-115]; [СУЛМ, 1972: 17-23].

У пропонованій статті ми підходимо до опису питальних конструкцій з погляду комунікативної діяльності людини. Такий підхід передбачає розгляд не тільки будови тієї чи іншої мовної одиниці, а й мовленнєвого оточення, ситуацій, в яких вона вживається, мовного й позамовного (ситуативного) контекстів, бо цим визначається функціонування мови в мовленнєвих актах, вплив на мову мовленнєвих чинників.

Дослідження процесу комунікації неможливе без урахування певних прагматичних факторів, а саме: фактору суб'єкта комунікації, фактору адресата, наміру (інтенції) мовця, контексту комунікації, ілокутивної сили висловлення [Нарушевич, 2003: 90].

Питальні речення виконують вагому спілкувальну функцію. Вони безпосередньо звернені до адресата, спонукають його до певної поведінки – відповіді на запитання, виконання прохань, побажань, тобто слугують засобом установлення й підтримання контакту між комунікантами. – *Де вона тепер? Може, скажеш?* (П.Загребельний); – *А вибачте, в ім'я чого я мушу це робити? Навіщо?* (Улас Самчук); – *От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну? – Хто тебе догляне, вигодує?* (М.Коцюбинський); – *Ту помсту ти злочином називаєш, ту справедливу помсту, що завдав я зрадливому коханцеві твоєму? Хіба ж то не по правді, що дізнав він самотнього несвітського одчаю, блукаючи в подобі вовчій лісом?* (Леся Українка); – *Чи думав ти, що станеш отаким-о могутнім промотором, таким рушієм отакої-о маси людей, підіймаючи і пориваючи їх на надзвичайні діла та ще й женучи їх уперед, в ту химерну, казкову країну?* (І.Багряний);

Висловлення виконує своє комунікативне завдання за умови, якщо інформація, котра міститься в ньому, адекватно сприймається відповідним реципієнтом. Тому мовець, якщо він хоче бути правильно зрозумілим, повинен тією чи іншою мірою зорієнтуватися на певного адресата мовлення в доборі ним мовного матеріалу, в побудові фрази [Нарушевич, 2003: 90]. *Вам чогось бракує?* – почулась обережна, делікатна відповідь на цю мову (Улас Самчук); – *І в кого вони вдалися?* Ні тучі, ні грому не бояться. *От хоч би й ця, – посміхнулась, кажучи про Наталку, – і в кого тільки вдалася?* Їй би на коні, та на полозках, та з гвинтівкою, та з собаками... (І.Багряний); – *А він? Хіба він не такий?.. Хіба мучився Німий думкою, хіба відбігав од того зелено-голубого світу будь-коли і будь-куди, хіба треба було йому чогось ще?* (П.Загребельний); – *Що ти мені зробиш?* Я вільна робити, що хочу (П.Загребельний); – *Коли так, то я заперечень не маю. От тільки як наш друг Бранко?* (П.Загребельний); – *Ти гадаєш, що ми можемо втекти звідси? – не повірив Поль* (П.Загребельний); – *Ти хочеш обійняти братика, а я? – поспитав я Клементину. – Ти хочеш, щоб я вітав свою сестричку Зізі з театральним успіхом?* (П.Загребельний);

Категорія адресатності в реченнях питальної модальності частково розглядається С.Т.Шабат у кандидатській дисертації «Категорія питальної модальності в сучасній українській мові». У дослідженні, зокрема, зауважується, що питальна модальність обов'язково передбачає адресата мовлення, який повинен реалізувати запит мовця. Як зауважує Н.Арутюнова [Арутюнова, 1981: 360], неминуча адресатність запитань зумовлена тим, що очікуваний від них результат (перлокутивний ефект) цілком «помітний» і може бути здійснений саме адресатом. Втрата конкретного адресата змінює комунікативний статус мовлення, перетворюючи запитання у «риторичний вибух». Таким чином, мовленнєвий акт за своєю природою «розрахований на конкретну модель адресата» [Арутюнова, 1981:358-360].

Спрямованість запитання на співрозмовника відіграє важливу роль в організації висловлення. В цьому аспекті важливий погляд В.Гака [Гак, 1998:558], який зокрема визначає в мовленнєвій ситуації семантичні категорії, зорієнтовані на адресата: а) інформативність, бо основна мета висловлення – повідомити інформацію співрозмовнику; б) експресивність (орієнтована на співрозмовника, бо має своєю метою зацікавити його, вплинути, вразити); в) виразність (ступінь зрозумілості мовлення для слухача) [Шабат, 2000:41]. У пропонованій науковій роботі робиться спроба систематизувати запитання, спрямовані на адресата мовлення. Встановлюється кілька семантичних схем-адресацій: 1) мовець → адресат (конкретна особа); 2) мовець → адресат (Бог, люди, Україна, рідний край, народ, явища природи, рослини, тварини, пори року, відрізки часу, етапи життя людини, географічний простір, абстрактні поняття, а

саме: почуття, внутрішній світ людини, її стан; доля, душа, любов, біда, думи); 3) мовець → адресат (мовець): *я* → *я*; 4) мовець → адресат (уявний співрозмовник); 5) мовець → адресат (прихований співрозмовник).

Функціональна граматика як один з найбільш важливих напрямів мовознавства – це база для подальшого розгляду питальних речень не тільки як синтаксичної форми, але й як формальної єдності, котра виконує в мовленні визначені семантичні й прагматичні функції. Таким чином, питальне речення як один з типів модально-інтенційних висловлювань, здатне відображати найбільш широку гаму об'єктивних і суб'єктивних значень, традиційно пов'язуваних з іншими комунікативними типами речень. Це дозволяє розглядати питальні конструкції не тільки як речення, що ними реалізується багатоаспектний когнітивний процес, але і як комунікативно-функціональні структури, котрі суто індивідуальні в усій реченнєвій системі мови й мовлення.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыта теоретическая значимость такой проблемы, как коммуникативно-функциональные признаки вопросительных предложений. Для этого использованы наиболее важные лингвистические публикации, им дана соответствующая оценка и намечены перспективы дальнейшего исследования данной проблемы.

The article deals with the theoretical importance of the problem of communicate-functional features of interrogative sentences. For that purpose, the author used the most prominent linguistic publications and gave his own evaluation of those publications. Moreover, the author singled out the perspective of further research of the problem.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АНСССР. Серия литературы и языка. – Т.40. – №4. – 1981. – С.356-357.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Комунікативні категорії речення. // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць, вип. 9. Донецьк. ДонНУ. – 2002. – С.43.
4. Вихованець І.Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови // «Наукові записки» Вінницького державного педагогічного університету ім.М.Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Філологія. – 2000. Вип.2. / Відповідальний редактор Н.Л.Іваницька. – Вінниця: ВДПУ, 2000. – 219с. .
5. Гак В.Г. Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Каліш В.А. Функціонально-комунікативний підхід до вивчення слова у вузівському курсі сучасної української мови. – 1997. – С.136.
8. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наукова думка, 1996. – 324 с.
9. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Вежа, 2001. – 340 с.
10. Нарущевич О. Структурно-семантична організація і комунікативно-прагматична спрямованість спонукальних конструкцій в українському науковому мовленні // „Наукові записки" Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. 2003. Випуск 5 / відповідальний редактор Н.Л.Іваницька. Вінниця: Видавництво ВДПУ, 2003. – 185с..
11. Русская грамматика: В 2т. – М.: Наука, 1980. – т.2. – 709 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За загальною редакцією Білодіда І.К. – К.: Наукова думка, 1972. –515 с.
13. «Українська мова». Енциклопедія. – К, 2000.
14. Шабат С.Т. Категорія питальної модальності. Канд. дис. – Чернівці, 2000.

Елена Горегляд (Витебск)

ВЫРАЖЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

Одной из актуальных проблем современного языкознания является изучение многоаспектной проблемы взаимодействия близкородственных языков.

Процесс функционирования белорусского языка в Республике Беларусь происходит на фоне широкого распространения и даже реального приоритета русского языка. Использование параллельно двух близкородственных языков в течение продолжительного времени неизбежно приводит к активному взаимодействию систем контактирующих языков, к взаимопроникновению их элементов. Проницаемыми для влияния со стороны родного языка оказываются все уровни языковой системы, особенно лексика и морфология.

Несомненно, синтаксическая система характеризуется относительной устойчивостью и, следовательно, имеет высокую степень общности в генетически родственных языках. Так, в русском и белорусском языках отмечается общность в строении неполных, определенно-личных, неопределенно-личных, обобщенно-личных, назывных предложений, типах их грамматической структуры, в организации порядка слов в простом предложении. Не наблюдается каких-либо особенностей в употреблении и оформлении вставных конструкций, в морфологическом выражении и синтаксических связях однородных членов предложения. Однако в способах выражения членов предложения, в структуре безличного предложения, в грамматическом оформлении некоторых обособленных членов предложения и обращения прослеживаются отличия.

Специфические черты отмечаются и в способах передачи грамматической семантики словосочетаний.

Словосочетание участвует в построении предложения и вычленяется из него. Взаимоотношения компонентов словосочетания строятся по принципу субординации, поэтому мы не относим к словосочетанию объединения различных служебных слов с самостоятельными, сочетания слов по ассоциации [Клюсау, 1972], а также аналитические формы. Не являются словосочетанием сочинительные ряды слов, слово и зависящий от него оборот и пары, образуемые подлежащим и сказуемым. Кроме того, сочетание компонентов в пределах словосочетания должно быть лексически предсказуемым.

Таким образом, под словосочетанием мы понимаем непредикативную синтаксическую конструкцию, представляющую собой смысловое соединение двух или более знаменательных слов на основе подчинительной грамматической связи – согласования, управления или примыкания.

Грамматическое значение словосочетания определяется типом связи, которая возникает между знаменательными словами на основе субординации. В современных русском и белорусском языках выделяют следующие основные типы отношений компонентов словосочетания: атрибутивные, объектные и обстоятельственные. «Выделенные три типа отношений отражают высший уровень языковой семантики. Каждый из этих типов имеет ряд частных значений, которые выражают второй слой языковой семантики» [Современный русский язык, 2002].

Атрибутивные (или определительные) отношения присутствуют в словосочетании, включающем в себя наименование предмета и его признака. В русском и белорусском языках способы передачи атрибутивных отношений разнообразны и в значительной степени схожи: русск. *жаркое лето, дымящийся костер, шляпа котелком, ключи от дома, желание уехать* – бел. *добрая вестка, навіслая хмара, паездка верхам, дом на тры паверхі, імкненне збегчы* и др.

При этом в белорусском языке для выражения атрибутивных значений достаточно активно употребляются притяжательные местоимения *ягоны, іхні, ейны,* не имеющие аналога в современном русском литературном языке. Атрибутивно-притяжательное значение в белорусском языке передается сочетанием субстантива и согласованного определения, выраженного прилагательным или причастием, тогда как в русском языке распространены сочетания двух существительных: русск. *одежда матери* – бел. *матчына вопратка;* русск. *дом рыбака* – бел. *рыбакова хата* и под.

Словосочетание, передающее объектные отношения, включает в себя название действия, состояния или признака и предмета, на который оно направлено: русск. *рассказывать о поездке, слушать музыку, шить иглой* – бел. *працаваць тапаром, спяваць раманс, спрачацца з бацькам* и др.

Наиболее значительные отличия в русских и белорусских словосочетаниях с объектными отношениями отмечаются в форме падежа зависимого слова: русск. *жениться на Оле* – бел. *ажаніцца з Вольгай,* русск. *оценка по диктанту* – бел. *адзнака за дыктоўку* и др. Кроме того, в каждом из языков присутствуют предлоги с объектным значением, не имеющие формального соответствия в другом языке: русск. *касательно, вопреки*; бел. *супраць, насуперак.*

Словосочетание с обстоятельственными отношениями между компонентами включает в себя название действия и обстоятельств, определяющих его совершение: русск. *работать по вечерам, бегать быстро, приехать из Киева* – бел. *ісці павольна, патэлефанаваць у сераду, з'явіцца з-за вугла* и др.

Различия в выражении обстоятельственных отношений в русском и белорусском языках заключаются в наличии лакунарного предложного компонента: русск. *ввиду, под предлогом, вследствие* и др.; бел. *з прычыны, дзеля, з выпадку* и др., в частоте употребления и стилистической окраске средств выражения обстоятельственных отношений: русск. *идти улицей* (разг.) – бел. *ісці вуліцаю* (нейтр.); в грамматическом оформлении зависимого слова: русск. *не спать по ночам* -- бел. *не спаць па начах;* а также в формальных различиях связующих средств двух языков: русск. *крикнуть во весь голос* – бел. *крыкнуць на поўны голас* и др.

Кроме того, в белорусском языке отмечается наличие древних форм полнозначных слов, большее количество сложных предлогов, а при передаче временных обстоятельственных отношений – преобладание беспредложных форм.

Опора на общие явления в синтаксисе близкородственных языков, внимание к специфическим явлениям в каждом из них составляют лингвистические основы изучения синтаксиса. Сопоставительный анализ словосочетаний позволит выработать умение определять логические и грамматические связи между словами.

РЕЗЮМЕ

Вивчення проблеми спорідненої взаємодії мов – одне з актуальних питань сучасної лінгвістичної науки. Стаття присвячена вивченню цієї проблеми на синтаксичному рівні, зокрема, специфіці вираження граматичної семантики словосполучень у російській і білоруській мовах.

Studying of the problem of cognate languages interaction is one of the topical questions in the modern linguistic science. The article deals with the studying of the given problem on syntactical level in particular to the specificity of the ways of transmission of grammatical semantic of word-combinations in Russian and Byelorussian.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч.2. Сінтаксіс. – Мн., 1986.
2. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний // Исследования по русской грамматике. – М., 1975.
3. Клюсаў Г.Н., Юрэвіч А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыя. – Мн., 1972.
4. Міхневіч А.Я. Словаўлучэнне // Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я.Міхневіча. – Мн., 1994.
5. Скобликова Е.С. Очерки по теории словосочетания и предложения. – Куйбышев, 1990.
6. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц. В двух частях. Часть 2. / Под ред. Е.И.Дибровой. – М., 2002. – С. 272.

Греб Марія (Бердянськ)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗІСТАВНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЯК НЕПРЯМИХ СПОНУКАНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Предмет статті становлять складні зіставні конструкції та їх функціонування у мові як непрямих спонукальних висловлень, тобто таких, які виражають спонукання поза формами наказового способу дієслова. Метою дослідження є всебічний та ґрунтовний аналіз складних речень із зіставним компонентом змісту у функціональному аспекті. Актуальність теми полягає у з'ясуванні комунікативної функції досліджуваних конструкцій та у визначенні ролі мотиваційного та оцінного компоненту у формуванні їхнього значення. Власне непрямі спонукання у мовознавстві є досить дослідженими (Н.Д.Арутюнова, Н.В.Швидка, Т.В.Шмельова, В.С.Храковський, С.В.Мясоєдова), однак непрямі спонукальні конструкції із зіставним компонентом ніколи не були предметом спеціального синтаксичного опису. Саме це і стало поштовхом до вивчення названої проблеми.

Спілкуючись між собою, люди не просто будують речення, але й завдяки їм висловлюють певні почуття та емоції. Зокрема за допомогою синтаксичних конструкцій здійснюються такі дії, як прохання, наказ, застереження, порада, обіцянка, подяка і тощо, які у мовознавстві прийнято називати мовленнєвими актами. Думку про єдність різноаспектних мовних універсалій, яка пояснюється не подібністю формальних засобів мови, її граматичних категорій і значень, а тотожністю мовної функції, тобто функціональною зумовленістю мовної структури, висунув філософ оксфордської школи Дж.Остін. Саме він вперше звернув увагу на прагматику, яка довгий час не посідала чільного місця у мовознавчій науці й актуальність якої не визнавалася. Мовленнєвий акт, тобто вимовлення мовцем речення в ситуації безпосереднього спілкування зі слухачем, становить основний об'єкт прагматичних досліджень. Акт мовлення при цьому розглядається на трьох рівнях: **локуції, іллокуції і перлокуції**. Дж.Остін зазначав, що локутивний акт – це «виголошення певного речення з певним смислом і референцією». Іллокутивний акт – використання локутивного акту в конкретному випадку й у конкретному смислі, акт, спрямований на те, щоб викликати реакцію в адресата: «Для нас дуже важливо, йдеться про пораду чи лише про пропозицію або про наказ; для нас суттєво, мала місце обіцянка чи тільки невизначений намір..., має певна локуція силу питання чи слід сприймати її як оцінку та т. ін.» [Остін, 1986: 35-36]. Більшість з іллокутивних актів потребує відповіді або практичного аналізу. Акт перлокуції здійснюється в тому випадку, якщо «були використані деякі додаткові засоби отримування результату..., якісь принадження і часто особистий вплив, що у підсумку дорівнює примушенню» [Остін, 1986: 37].

Мовленнєвий акт має певну іллокутивну силу, яка виявляє себе в розпізнаванні слухачем іллокутивного наміру, завдань мовця. Іллокутивним завданням вважається в такому разі «ментальний акт, здійснення якого прагне мовець від слухача, або ментальний стан, до якого мовець має намір довести слухача» [Лендлер, 1985: 242]. Наприклад, якщо сказати *Ви проконтролюйте роботу бюрократів, а то, ви повірте, у нас терпець увірвався* (з преси) і хочемо, щоб в це повірили, то мовленнєвий акт, який здійснюється, є твердженням. Якщо, крім того, хочемо, щоб ви могли покластися на наші слова, повірити, то це – обіцянка. Нарешті, якщо ми хочемо викликати у вас жах, що таки дійсно терпець увірвався і можливі неприємні наслідки, тоді це – попередження.

Спроба мовця досягти того, щоб слухач щось здійснив, називається **спонуканням.** Спонукальні висловлення із зіставним компонентом у їх змісті мають певні особливості: мовець, дбаючи про свої інтереси, намагається висловити свої думки, щоб вплинути на співрозмовника і таким чином викликати у нього інтерес діяти відповідно до своїх намірів. Це означає, що структурно-семантична організація спонукальних речень підпорядкована комунікативній меті мовця. Про комунікативний аспект вивчення речень йдеться у працях Т.В.Шмельової, в яких зазначається про зв'язок суб'єктивно-модальних семантичних категорій з комунікативною настановою синтаксичних конструкцій. Вона показала, як корелюють ці два

різні аспекти речення – домовленнєвий, структурно-семантичний, і мовленнєвий, комунікативний. У модусі речення виражено суб'єктивність «в інтересах мовця»: його ставлення до відображуваних ситуацій дійсності і їхні оцінки, уявлення про достовірність тієї чи іншої інформації тощо. У комунікативному аспекті речення відображено суб'єктивність «в інтересах слухача»: комунікативна організація речення спрямована мовцем на те, щоб, піклуючись про успіх комунікації, керувати поведінкою співрозмовника, тобто, по-перше, орієнтувати його на потрібний вид діяльності – слухання чи мовлення, по-друге, фіксувати його увагу на тих чи інших елементах смислу відповідно до їх актуальної значущості [Шмельова, 1984: 81].

Досліджуючи семантичну організацію спонукальних висловлень із зіставним компонентом у їх змісті, звертаємося до методу компонентного аналізу, який передбачає аналіз тих смислових одиниць, комбінування й актуалізація яких у висловленні сприяє формуванню різних відтінків спонукання. Основним положенням у компонентному аналізі спонукальних висловлень є думка про те, що спонукальна модальність являє собою різновид так званої «модальності здійснення». Це пов'язано з тим, що стан речей, який відображається у спонукальних висловленнях із зіставними відношеннями між частинами, завжди ірреальний, його лише належить втілити в життя. На основі відображення певного стану речей як ірреального формується «велике коло модальних значень, смисл яких полягає у вказівці на поворот від ірреальності до реальності», тобто в здійсненні цього стану речей [Шмельова, 1984: 79-80]. Це і є змістом «модальності здійснення», типовим виявом якої є спонукання.

Зміст спонукальних речень із зіставним значенням між частинами, їх будова формуються за допомогою складної взаємодії позамовних факторів. Насамперед, сюди належать такі чинники: 1) намір мовця; 2) його інтонація, тобто те, чого він прагне досягти своїм висловленням від співрозмовника і якої реакції він очікує від слухача; 3) характер стосунків між співрозмовниками; 4) рівність/нерівність за соціальним станом; 5) рівність/нерівність за віком. Саме ці ознаки є основоположними і такими, що зумовлюють превалюючe місце одного з комунікатів і залежність від нього іншого.

Ситуації спілкування за своїм характером бувають різними, а їх ознаки можуть істотно впливати на семантику спонукання, надавати йому певної інтонації, а отже, і звучання. Семантико-синтаксичний аналіз спонукальних висловлень із зіставним компонентом у їх змісті довів, що у цих конструкціях є основні ознаки, які взаємодіють між собою, і тим самим визначають характер їхнього значення. Обов'язковими для цих речень є такі два модальних значення, як ірреальність і волюнтативність. **Ірреальність** характеризує певний стан речей як такий, що існує не в дійсності, а тільки в мисленні. **Волюнтативність** розглядається як вказівка на волю людини, спрямовану на виконання дії.

Спонукально-модальне значення має певні відтінки вираження: прохання, порада, вимога, наказ тощо, кожне з яких взаємодіє з оцінним. Оцінюючи певну дію або стан речей, мовець може переконати, наскільки вона необхідна, можлива та бажана. Оцінний зміст виявляє свою значущість при вираженні таких різновидів спонукання, як, наприклад, прохання, порада.

Спонукальне висловлення знаходиться під впливом багатьох позамовних чинників і може поєднувати в своїй структурі кілька семантичних компонентів. Але тільки окремі з них є обов'язковими для спонукання, тоді як додаткові семантичні компоненти або підсилюють основне значення, або надають йому певного відтінку. Саме у такому вигляді висловлення набуває у конкретній імперативній ситуації тих чи інших відтінків спонукального значення, що функціонують як порада, пропозиція, наказ, вимога.

За значенням спонукальні висловлення із зіставним відношенням між частинами можна об'єднати в такі групи:

1. **Наказ** – це офіційне розпорядження людини, яка наділена владою. Займаючи певне положення і виявляючи лідерські здібності, мовець вимагає від слухача виконання наказу, наприклад: *Марш за уроки, а я пішов на роботу* (Г.Тютюнник); *Та йди вниз, а я піду вгору* (О.Богачук). У ситуації, коли адресат спонукання не схильний виконувати наказ, мовець може вдатися до загрози: *Ви проконтролюйте роботу бюрократів, а то у нас, ви повірте, терпець*

увірвався (з преси); *Негайно заплатіть поточні платежі, а то до вас будуть вжиті заходи, передбачені чинним законодавством* (з преси).

2. Настійна вимога – це рішуча форма волевиявлення й залежність слухача від мовця. «Настійна вимога» за значенням близька до «наказу», але відрізняється неофіційністю стосунків між комунікатами, що позбавляє такі висловлення категоричності. У такому випадку волевиявлення набуває змісту неофіційного розпорядження, наприклад: – *Тепер посидьте тихо, а то ще заклене стара вас так, що й в землю ввійдете, – вона се вміє* (Л.Українка); *Ідіть собі або в кімнату, або під комору на простор шити, а нам тут з Василем не мішайте; Шукай собі другу, а її вже не обдурюй* (Г.Квітка-Основ'яненко). Звертаючись до слухача з вимогою, мовець переконаний, що він має підстави наполягати, щоб той реалізував заданий напрямок дій, як, наприклад: *Завтра підеш, а нині я вас не пущу* (Б.Лепкий); *Стягай лишень свій лапсердак та сідай до гарбузянки, а я тим часом нагрію тобі окропу* (Г.Тютюнник).

3. **Прохання** – це ввічливе звертання мовця до слухача з метою домогтися чогось і задовольнити свої потреби й бажання. Мовець зацікавлений у виконанні своїх дій, але слухач йому не підвладний. Саме тому він хоча і може перетворити ситуацію на іншу, згідно із задумом мовця, але не зобов'язаний цього робити. Вибір виконувати дію або ні залишається за слухачем. Наприклад: *Нашому слову кінець, а ви зробіте нашому ділу вінець; Так нехай мій Стецько з Уляною, як там треба, поговорять, а ви її навчіть, щоб часом не брикалась* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Вилізу на копицу та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай...* (М.Коцюбинський)

4. **Порада** – це повчання, підказування, як діяти. Звертаючись до слухача, мовець докладає зусиль для того, щоб надати спонуканню відтінку довірливості, запевнити співрозмовника у допомозі та підтримці. Мовець дає пораду і висловлює свою думку щодо поліпшення існуючої ситуації або попереджає співрозмовника й рекомендує, як краще, на його погляд, діяти за тих чи інших обставин. Наприклад: *Послухай мене: покрий свою славу, дай йому батька, а матері сина; Жінку свою бий і уранці і увечері, і встаючи і лягаючи, і за діло і без діла, а сварись з нею поусякчас* (Г.Квітка-Основ'яненко); *З добрим дружись, а лиха стережись; Сім раз одмір, а раз одріж* (Нар. тв.).

5. **Пропозиція** – це виконання певної дії, яку мовець вважає доцільною, необхідною, корисною для нього самого, для слухача або для особи, що не бере участі в розмові. Виносячи свою точку зору на обговорення, намагається переконати слухача у своїй правоті й тим самим спонукати його до виконання дії. Пропозиція є однією з найневимогливіших форм впливу на комуніката. Про це свідчить те, що за будь-яких обставин вибір залишається за слухачем, адже мовець у даній ситуації не наказує, не просить і не вимагає нічого від співрозмовника, а тільки пропонує, запрошуючи співрозмовника до роздумів і оцінок, спонукаючи його думати, міркувати над тим, як зробити краще, тим самим намагаючись вплинути на його вибір. Наприклад: *Заспівав би, а ми послухали б отак між ділом* (Л.Українка); *Не все перескакуй, а інде й лізь* (Г.Тютюнник); *Ти б, хлопче, вже про налигач і воли думав, а про небесну худібчину хай пан бог думає* (М.Стельмах).

6. Інструкція – це приписання анонімних мовців анонімним слухачам. Спонукальні висловлювання із зіставним компонентом між частинами, що містять інструкцію, використовуються у рекомендаціях щодо правильного застосування електроприладів, медикаментів тощо. Наприклад: *Вироби з бавовни та льону рекомендується прасувати при температурі MAX, а синтетичні – MIN; Препарат рекомендовано застосовувати дорослим..., а дітям до 12 років та вагітним жінкам – протипоказано; Застосовувати, як правило, 2-4 рази на день, а у разі необхідності – кожні 4 години .*

7. Застереження – це відображення такої ситуації, в якій мовець вважає, що йому відомі негативні для слухача наслідки його поведінки. Це означає, що застереження є спробою мовця спонукати слухача відмовитися від своїх дій, думок. Так він намагається захистити його від небезпеки, про яку слухач може і не здогадуватися. Наприклад: *Гляди ж, жінко, не кажи, а то буде нам лихо* (нар. казка); *Дивись-бо, Оксано, не виходь заміж за панича, а то горе буде* (Г.Квітка-Основ'яненко).

Для спонукальних конструкцій із зіставним відношенням між частинами вагомим є мотиваційний компонент, що здійснюється у різні способи. Саме від того, який характер має мотивація, залежить, якого вигляду набуває спонукання: від ввічливого, тактовного, яким є порада, рекомендація, до досить кардинального, яким є наказ, настійна вимога. Характер мотивації залежить від певних чинників: 1) взаємовідносин між мовцем та слухачем; 2) офіційності / неофіційності спілкування; 3) інтересів реалізації спонукуваної дії (мовця чи слухача). Зазначені фактори, які впливають на мовленнєву ситуацію, є визначальними у способі здійснення мовцем мотивації того, чого він вимагає від слухача відповідно до свого комунікативного наміру: висловити прохання, пораду, вимагати чогось, наказувати. Виразності й переконливості надає мотивації **оцінювання** мовцем стану речей чи поведінки співрозмовника за параметрами добре – погано, доцільно – недоцільно, корисно – шкідливо тощо: *Кумова хата горіла, а моя тітка руки нагріла – от ми й родичі* (Я.Гримайло) – оцінюючи поведінку тітки, мовець звинувачує, докоряє їй.

Оцінка є важливою складовою докору, звинувачення, погрози, спокуси, які й зумовлюють сприймання спонукальних висловлювань як поради, наказу, вимоги, прохання. Вона є мотивом діяти саме так, а не інакше. За допомогою оцінки формуються різні типи спонукальних висловлень із зіставним відношенням між частинами, мета яких – вплинути на волю людини через її емоції, викликати почуття, що керують її поведінкою, примусити відчути провину, сором, радість, невпевненість, здивувати або дати надію. Наприклад: *Ти тут сидиш, а там ворота упавши* (Нар.тв.); *Ви начальство, а безневинно людей нема чого бить...* (В.Винниченко); *Там опрацьовується план наступу, а йому тут загс влаштовуй!* (О.Довженко). У наведених реченнях поведінка оцінюється як негативна з погляду моралі і спрямована на те, щоб викликати в слухача почуття провини, через що висловлення звучать як **докір**. Такі конструкції функціонують у мові як прохання, поради або рекомендації.

Попередження – це повідомлення про небезпеку, яка реально існує через поведінку або бездіяльність слухача, з метою випередити і вплинути на розвиток подій. Воно містить негативну оцінку існуючого стану речей, яка випливає з інформації про його небезпечні наслідки. Наприклад: *За мене платити треба життям, а я принесу тобі горе* (Л.Костенко); *У вас новий забор і добре зроблений, – тільки б ще треба по одній дошці дать, а то скотина буде закладать під лату голову, то позриває* (І.Карпенко-Карий).

Погроза – це формування в слухача мотиву для дії, обіцянка заподіяти будь-яке зло, неприємність. На відміну від попередження, яке повідомляє про реально існуючу небезпеку, погроза – це обіцянка мовця покласти край негативній (з його погляду) поведінці слухача, своїми діями завдати йому шкоди, болю, навіть знищити його. Негативна оцінка підсилена погрозою й створює в слухача мотив діяти відповідно до бажань мовця, що являє собою приховане спонукання, наприклад: *Хвали мене, голубонько, а то роздеру тебе аж до вуха!* (Нар. тв.); *От тільки не винесеш, то я тебе зроду не била, а тут за патли потягну* (Г.Квітка-Основ'яненко). Такі конструкції функціонують у мові як настійна вимога.

Заохочення – це висловлення, які повідомляють про можливі позитивні наслідки дій, станів речей, подій, процесів. Мовець спонукає слухача діяти, переконуючи його, подаючи приклад, хвалячи або нагороджуючи, що підвищує спонукальну силу прохань, порад, пропозицій, наприклад: *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть* (Л.Костенко); *Сидиш, то й нудно, а ти піди між челядь погуляй* (Л.Українка); *Тобі, Онисію Титовичу, поки оце твоя бере, хату б зіп'яти, а то й повернутися ніде...* (Г.Тютюнник).

Спокуса – це спроба викликати в слухача здійснення якоїсь привабливої, заманливої дії. Наприклад: *Те-таки, що зібрала, то гаразд, а що за багатим мужиком більш збереш, так то ще лучче* (Г.Квітка-Основ'яненко). Мовець, спокушаючи слухача перспективою одруження з багатим, змушує забути його про можливі неприємні наслідки (життя з нелюбом нікому не приносило щастя), акцентуючи увагу на позитивних сторонах виконання цієї дії, чому сприяють і уживання вищих ступенів порівняння прислівників (*більше збереш – житимеш лучче*). Такі висловлення функціонують у мові як прохання, рекомендація, пропозиція.

Отже, спонукальні конструкції із зіставним компонентом між частинами виконують

важливу комунікативну функцію. Завдяки їм мовець впливає на слухача та намагається викликати у нього певні думки та емоції. Спонукання реалізується в структурі висловлень як наказ, настійна вимога, прохання, порада, пропозиція, інструкція, застереження, кожному з яких відповідає певний набір суб'єктивно-модальних значень. Важливим для будь-якого спонукання є мотиваційний компонент, на основі якого формуються такі мовленнєві дії, як докір, спокуса, заохочення, погроза, попередження. Також обов'язковими для спонукального значення є такі смислові одиниці як волюнтативність та ірреальність, кожне з яких взаємодіє з різною за характером оцінкою дій, процесів, станів речей.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются побудительные конструкции с сопоставительными отношениями их частей. Автор опирается на идеи философа оксфордской школы Дж.Остина, который впервые обратился к прагматике и разработал теорию речевых актов. Исследователь акцентирует внимание на том, что рассматриваемые синтаксические конструкции выполняют важную коммуникативную функцию, т.к. благодаря им говорящий, заботясь о своих интересах, старается повлиять на слушателя и вызвать у него определенные мысли, эмоции, чувства. Отмечается, что важным условием для любого побудительного выражения с сопоставительным отношением их частей является оценочный и мотивированный компонент.

The analysis of motive constructions with comparative relations of their parts is covered in the article. The author is guided by the ideas of John Austin, the philosopher of Oxford school, who was the first to appeal to pragmatics and to work out the theory of speech acts. Peculiar attention is concentrated on the fact that syntactical constructions, being considered by the investigator, fulfill an important communicative function. Thanks to them, the speaker, taking into account his own interests, tries to have an influence on the listener and to stir up his definite thoughts, emotions and feelings. The important condition for any motive expression with comparative relations of its parts is considered an evaluative and motivated component.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 238-250.
2. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17.- М.:Прогресс, 1986. – С. 22-130.
3. Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 78-101.

Ніна Гуйванюк (Чернівці)

МЕТАТАКСИЧНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В СИНТАКСИСІ

Функціональний підхід до вивчення синтаксичних одиниць в плані їх формально-семантичних співвідношень дає змогу виділити в окремий різновид кореферентні співвідношення різноструктурних одиниць, що належать до різних рівнів (рангів). Ці співвідношення ми називаємо *метатаксичними* (від meta – зміна, перетворення, переміщення і taxis – побудова, порядок, розміщення). Взагалі *таксис* – це мовна категорія, що характеризує різні відношення між діями (подіями) при номінації ситуації дійсності поліпредикативними конструкціями і тісно пов'язана з категоріями темпоральності й аспектуальності [ТФГ, 1987: 234]. Крім часових відношень, ця категорія охоплює й відношення, ускладнені семантикою зумовленості (причини, умови, допусту, мети, наслідку), а також різноманітними елементами та відношеннями характеризації. Учені поділяють таксис на *незалежний*, що відображає відношення між діями без градації їх на основну й другорядну, та *залежний*, якому властива така градація. Незалежний таксис виражається видо-часовими формами предикатів у складносурядних реченнях та в реченнях з однорідними присудками, а залежний таксис

представлений зворотом з дієприслівником, дієприкметником, субстанціальним прикметником та іменником, що репрезентує факт повідомлення, *який супроводжує основний.*

Метою нашого дослідження є аналіз метатаксичних кореферентних співвідношень, що відображають у синтаксисі взаємозв'язки центральних і периферійних засобів вираження таксису у поліпредикативних структурах.

Термін «метатаксис» використовує Л.Теньєр, зіставляючи мову оригіналу й перекладу. «У ряді випадків при перекладі з однієї мови на іншу доводиться замінювати одну структуру іншою. Ми будемо називати це структурне перетворення терміном *метатаксис*», – пише учений, додаючи, що в основі метатаксичних перетворень так чи інакше лежить смислова спільність [Теньєр, 1988: 297].

Говорячи ж не про співвідношення конструкцій мови оригіналу та перекладу, а про метатаксичні кореферентні співвідношення в окремо взятій, зокрема в українській мові, відзначимо, що *це конструкції різної будови (різних рівнів), що мають спільне референтне значення.* Насамперед це конструкції зі співвідносними основами та периферійними засобами вираження таксису в поліпропозитивних висловленнях. Метатаксичні співвідношення будуються також на кореляції висловлень не лише різних за структурою, але й різних за ступенем актуалізації фрагментів повідомлення про ту саму ситуацію дійсності. Ступінь актуалізації, як відомо, залежить від ситуації мовлення і комунікативно-прагматичних інтенцій мовця.

До міжмодельних (*міжсхемних*) *кореферентних співвідношень*, в які вступають синтаксичні одиниці різних рангів, належать ті, в яких беруть участь синтаксичні процеси *розгортання, розширення, ускладнення* схеми речення чи, навпаки, *згортання, спрощення, редукції, конденсації, злиття* тощо.

Прагнення до економії мовних засобів, до максимальної стислості виразу, до елімінації несуттєвих елементів при збереженні максимуму інформації зумовлює появу в мові численних структурно спрощених висловлень, здатних виражати складну думку.

Таким чином, *метатаксичні співвідношення – це співвідношення простих за структурою, але семантично неелементарних речень (з інфінітивами, девербативами, дієприкметниками та дієприслівниками у функції головних та поширюючих членів речення) та простих ускладнених речень з сурядними рядами словоформ, з напівпредикативними зворотами, уточнювальними, вставними і вставленими конструкціями, а також кореферентних з ними складних (як паратактичних, так і гіпотактичних) висловлень.*

Співвідношення простих і складних речень, як слушно зазначає Л.О.Кадомцева, є «предметом фрагменту синтаксичного опису, який встановлює парадигматичні відношення у межах структурних схем речень і парадигматичні відношення між схемами речень, тобто видозміни одних речень і їх перетворення в інші, наприклад, простих у складні, коли вони є одиницями однієї категоріальної семантики (відтворюваної одиницями) і одночасно одиницями різних синтаксичних побудов» [Кадомцева, 1985: 120].

Співвідношення різнорівневих синтаксичних одиниць мовознавці трактують неоднаково, а саме: як синтаксичну синонімію (Г.О.Золотова, М.П.Одинцова, Н.Власова), як лексико-синтаксичну синонімію (К.Габка); як функціонально-смислову еквівалентність, входження у варіантний синтаксичний ряд (Н.Ю.Шведова, І.М.Єгорова); як деривaційну парадигму (В.А.Белошапкова, Т.В.Шмельова); як номіналізовані і неноміналізовані конструкції (О.В.Падучева, В.Г.Гак, Н.Д.Арутюнова) тощо.

Ми ж вважаємо подібні співвідношення функціонально-еквівалентними, або *кореферентними. Критеріями* кореферентності у них є *спільний інформативно-референційний смисл* та *ізоморфізм різноструктурних елементів*, що досягається завдяки збереженню спільнокореневих значущих лексем. *Ознаками їх кореферентності є взаємоперетворюваність і взаємосубстибуція.*

Отже, метатаксичні кореферентні співвідношення – це *співвідношення різноструктурних функціонально еквівалентних поліпредикативних висловлень*. Вони будуються на предикативній ускладненості простого речення, що робить його функціонально й інформативно еквівалентним

з реченням складним.

Предикативність, як відомо, – це структурно-логічна категорія, що виражає відношення між предметами, явищами об'єктивної дійсності, їх ознаками, що тривають у часі. Ця категорія знаходить свій вияв у простому двоскладному чи односкладному реченні і має назву основної (реальної) предикативності. У простому семантично неелементарному реченні поряд з основною («прямою», первинною) предикативністю імпліцитно чи експліцитно виражаються і відношення вторинної предикативності.

Пряма предикація виражає актуалізовану пропозицію, що становить зміст основного повідомлення. Вона пов'язується передусім з особовою формою дієслова. Дієслово у формі інфінітива, дієприкметника та дієприслівника не в позиції основного предиката «не втрачає свого транзитивного характеру і зберігає за собою також функцію предиката, відведеного на другий план», – зазначає чеська дослідниця Є.Кржижкова [Кржижкова, 1969: 319]. Ці дієслівні форми становлять результат трансформації, номіналізації, внаслідок чого предикативний зв'язок набуває вторинного, порівняно з особовою формою, характеру, і трактуються мовознавцями як засоби «вторинного імпліцитно-предикативного позначення дії» [Золотова, 1982: 164 – 165].

З вивченням семантичної структури речення і введенням поняття пропозиції розширилося коло компонентів – носіїв вторинної предикативності. Як з'ясувалося, інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форма на *–но, -то*, девербатив, деад'єктив, а також деякі прикметникові та субстантивні безприйменникові й прийменниково-відмінкові форми можуть бути предикатними знаками в структурі простого речення, виражаючи неактуалізовані пропозиції, створюючи його поліпредикативність і семантичну складність, завдяки потенційній вторинній предикації.

Поняття вторинної предикації з'явилося в лінгвістиці у зв'язку з визнанням за окремими поширювачами речення пропозитивних значень [див.: Кормиліцина]. Такий зв'язок називають ще «непрямо-предикативним» або «залежно-предикативним» [Рапопорт, 1990: 49]. Врахування функціональних характеристик та інформативної наповненості членів речення дає підставу для висновку про те, що прості речення з вторинною предикацією «репрезентують декілька простих ситуацій, поєднаних нашою свідомістю в одну складну» [Карпалюк, 1988: 8]. Особливістю додаткової вторинної предикативності є те, що вона не становить речення, а є лише окремим його сегментом, який на денотативному рівні співвідноситься з цілою ситуацією і репрезентує потенційні предикатно-суб'єктні відношення. Аналіз семантично ускладненого речення у світлі теорії номінації засвідчує кореферентність (референційну тотожність) згорнутих і розгорнутих номінацій ситуацій, виражених відповідно сегментом простого речення чи предикативною частиною складного речення.

На основі різних типів предикативного ускладнення простих речень виділяємо три основних типи метатаксичних кореферентних співвідношень з реченнями складними: 1) *на основі ускладнення співпредикативними відношеннями*; 2) *на основі ускладнення напівпредикативними відношеннями*; 3) *на основі ускладнення супровідними предикативними відношеннями (доповнювального, пояснювального й уточнювального характеру)*. Цей поділ грунтується на особливостях зв'язку основної і додаткової (вторинної) предикації у структурі різних висловлень. Так, В.Г.Гак вважає, що є три типи такого зв'язку: 1) *тісний* (при ускладненні номіналізацією, складною предикацією, однорідними членами тощо); 2) *напівтісний* (відокремлені члени, інфінітивні, дієприслівникові, дієприкметникові звороти); 3) *слабкий* (що поєднує частини речення, в яких кожна пропозиція утворює самостійний предикативний центр або взагалі виявляє відносну самостійність) [Гак, 1986: 52].

Кореферентні метатаксичні співвідношення простих речень, *ускладнених співпредикативністю окремих його компонентів*, виникають за умови, коли вторинна предикативність є непрямою, потенційною, прихованою («латентною»), представленою у згорнутому вигляді. І оскільки вона так чи інакше пов'язана з суб'єктом чи предикатом основної предикативності, ми називаємо її *співпредикативністю. Співпредикативний зв'язок, на відміну від прямопредикативного, є однобічним, односпрямованим.* Співпредикативні

відношення виникають у структурі простого речення за рахунок вживання предикативних синтаксем, насамперед виражених інфінітивами, дієприкметниками, що пов'язані з своїм суб'єктом чи предикатом через посередництво суб'єкта чи предиката основного повідомлення. Наприклад: *Климу* ***велено бігти*** (Є.Гуцало) // *Климу* ***велено, щоб*** *він* ***біг***; *Ідуть дівчата в поле жати, та, знай,* ***співають ідучи*** (Т.Шевченко) // *Ідуть дівчата в поле жати, та, знай,* ***співають, коли йдуть***; *Фермери* ***поспішали скосити перестиглий*** *овес* (З журналу) // *Фермери поспішали скосити овес,* ***що перестиг***.

Як бачимо, предикатні синтаксеми поєднуються співпредикативним зв'язком з суб'єктом чи предикатом основного повідомлення, суміщають в собі значення предикативне з тим, якого набувають у структурі речення відповідно до синтаксичної позиції (прямого об'єкта, обставини способу дії чи умови, означального поширювача тощо).

Співпредикативним зв'язком поєднуються і субстанціальні синтаксеми, що в більшій чи меншій мірі містять елементи «подійності», «пропозитивності». Їх вживання, на думку вчених, є також результатом семантичної компресії і «втискування» в структуру простого речення з призначенням «додаткового повідомлення». Це насамперед прикметникові й іменникові (безприйменникові та прийменникові) форми, а також деад'єктиви, що займають субстанціальну позицію в реченні і завдяки своїм конденсованим (суміщеним) значенням та подвійним синтаксичним зв'язкам володіють потенційною здатністю до розгортання і перетворення у предикативні частини складних речень. Наприклад: *Моя мати вмерла і покинула мене* ***маленькою*** (І.Нечуй-Левицький) // *Моя мати вмерла і покинула мене,* ***коли я була маленькою***; *Ще смутніше було дивитися на* ***камінне*** *лице вдовиці* (Н.Кобринська) // *Ще смутніше було дивитися на лице вдовиці,* ***що було немов камінне***; *Надійшла Горпина і застала Мотрю* ***в сльозах*** (Марко Вовчок) // *Надійшла Горпина і застала, що Мотря була* ***в сльозах***; *Голуби аж вилискують* ***від ситості й гарного догляду*** (О.Донченко) // *Голуби аж вилискують,* ***бо ситі й гарного доглянуті***.

Як бачимо з наведених прикладів, предикативні й субстанціальні синтаксеми, займаючи позицію підмета, присудка, суб'єктного, об'єктного чи обставинного детермінанта, дуплексива чи прислівного поширювача об'єктного, означального чи обставинного типу, мають різноманітні суміщені значення і характеризуються подвійним характером синтаксичного зв'язку. Загальною ознакою співпредикативності, таким чином, є подвійність синтаксичного зв'язку і «латентний» характер вираження непрямої предикації. Вони утворюють сегмент речення, хоч і не виділений інтонаційно, що при відповідній актуалізації може бути розгорнений в окрему предикативну одиницю. Так, наприклад, при девербативі чи деад'єктиві вживається родовий відмінок іменника (займенника) або присвійний прикметник (займенник), що містить вказівку на потенційний суб'єкт (мовчання *матері, материне* мовчання, *її* мовчання), становлячи сегмент з додатковою інформацією: *Дочку турбувало* ***мовчання матері*** // *Дочку турбувало те, що* ***мати мовчить***.

Модально-темпоральна реалізація ознаки при співпредикативному зв'язку не граматикалізована, вона може бути або зв'язана з предикатом основного повідомлення, або мати вільну модально-темпоральну орієнтацію.

Співпредикативними відношеннями ускладнені і речення з однорідними членами, що, як правило, співвідносні зі складними.

Отже, кореферентні співвідношення речень із співпредикативними відношеннями здійснюються за рахунок семантичного «розщеплення» складних синтаксем та розчленування (диференціації) синтаксичних зв'язків.

Кореферентні метатаксичні співвідношення на *основі ускладнення співпредикативними відношеннями* поділяються на два типи: а) *співвідношення висловлень, ускладнених предикатними синтаксемами, якими є інфінітив, дієприкметник, дієприслівник та девербатив*; б) *співвідношення висловлень, ускладнених предикатними субстанціальними синтаксемами*.

Значна частина метатаксичних співвідношень ґрунтується на вживанні девербативів у прислівній чи детермінантній позиції обставинних поширювачів, а саме: а) **часових**: ***З приходом*** *Дмитра Павличка у поезії війнуло свіжим вітром Покуття...* (Б.Олійник) // ***Коли***

прийшов *Дмитро Павличко у поезію, війнуло свіжим вітром Покуття...*; б) **умови**: ***При збиранні*** *бавовни в сиру погоду сирець просушують на відкритому повітрі або в спеціальних бавовносушарках* (З журналу) // ***Коли (якщо)*** *збирають бавовну в сиру погоду, то сирець просушують на відкритому повітрі...*; в) **допусту**: ***Всупереч сподіванням*** *старшину не здивувало таке призначення* (О.Гончар) // ***Всупереч тому, чого старшина сподівався****, його не здивувало таке призначення*; г) **причини-наслідку**: *Стугоніла земля* ***від розривів*** *снарядів* (А.Мокренко) // *Стугоніла земля,* ***тому що*** *розривалися снаряди*; ***Через затримку*** *Кармазина Черниш не міг спуститись до Сіверцева* (О.Гончар) // ***Через те, що*** *затримався Кармазин, Черниш не міг спуститись до Сіверцева*; *Кармазин затримувався,* ***так що*** *Черниш не міг спуститись до Сіверцева* і под.; д) **мети**: ***Для побудови*** *басейну необхідно було спочатку заасфальтувати частину території* (З газети) // ***Для того, щоб*** *побудувати басейн, необхідно було спочатку заасфальтувати частину території*; *Величезні кошти уряд асигнує на* ***розширення і впорядкування*** *міста* (З газети) // *Величезні кошти асигнує уряд,* ***щоб розширити і впорядкувати*** *місто*; е) **відповідності**: ***З наближенням*** *домівки на серці тяжче ставало від турбот* (М.Стельмах) // ***В міру того як*** *наближалася домівка, на серці тяжче ставало від турбот*; є) **способу дії**: ***Без вагання, без думок*** *про втому буду на руках тебе нести* (Л.Первомайський) // ***Не вагаючись, не думаючи*** *про втому, буду на руках тебе нести* // ***Не буду вагатись, не буду думати*** *про втому, а буду на руках тебе нести* // *Буду на руках тебе нести і* ***не буду вагатись, не буду думати*** *про втому* тощо.

Як бачимо, девербативи у функції обставинного поширювача способу дії близькі до функції «другого присудка», якщо стосуються того ж суб'єкта, що й основний предикат. Якщо ж дія девербатива стосується не суб'єкта, а об'єкта (потенційного суб'єкта) в реченні, то він починає виконувати роль позначення супутньої дії чи стану, наявність якої є характеристикою предикативної ознаки. Цю синтаксему, що ускладнює семантичну структуру простого речення, Г.О.Золотова назвала «комітативом» [Золотова, 1988: 343].

Можемо виділити такі випадки семантичного ускладнення речення субстанціальними предикатними синтаксемами: 1) *дуплексивна позиція синтаксеми в іменному складеному присудку з контекстуальними зв'язками* (у «подвійному присудку»); 2) *дуплексивна позиція синтаксеми в оцінних конструкціях*; 3) *дуплексивна позиція синтаксеми в перформативних висловленнях;* 4) *детермінантна позиція обставинних синтаксем*; 5) *актуалізована позиція окремих атрибутивних синтаксем:* ***Жорстокий*** *завжди боягуз,* ***добрий і сердечний*** *– хоробрий, великодушний, мужній* (В.Сухомлинський) // ***Той, хто жорстокий,*** *– завжди боягуз;* ***той, хто добрий і сердечний,*** *– хоробрий, великодушний, мужній;* 6) *позиція субстантивованих форм*; 7) *апозитивна позиція синтаксем*; 8) *різноманітні синтаксичні позиції деад'єктива.*

Кореферентні співвідношення на основі ускладнення *напівпредикативністю* пов'язані з явищами відокремлення, синтагматичного, смислового й інтонаційного виділення окремих сегментів простого ускладненого речення.

Особливо виразно передають значення напівпредикативності дієприкметникові й дієприслівникові звороти, оскільки в них самою ономасіологічною природою центральних компонентів закладене значення дії, стану, тобто «другорядного присудка». Подібну функцію, близьку до іменного присудка, виконують відокремлені субстантивні й прикметникові члени (означення і прикладки). Наприклад: *Пазя вирішила з Юрком Пащенюком,* ***її нареченим****, що Весела Кам'янка і є оте найкраще місце* (Ю.Яновський) // *Пазя вирішила з Юрком Пащенюком, який був її нареченим, що Весела Кам'янка і є оте найкраще місце.*

У невідокремленій позиції прикметниковий чи субстантивний зворот «розчиняється» у структурі простого речення, в якому кожен компонент займає функцію поширюючого члена речення. Смислове й інтонаційне виділення їх у структурі простого речення ускладнює його напівпредикативними відношеннями. «Значення напівпредикативності, – підкреслює В.І.Кононенко, – стає паралельним основному предикативному значенню, яке створюється в поєднанні підмета і присудка, і тим самим ускладнює значення означуваності, обставинності, що властиві відокремленим компонентам як другорядним членам речення» [Кононенко, 1980: 128].

Напівпредикативні звороти (інфінітивні, дієприкметникові, дієприслівникові,

прикметникові та іменникові) характеризуються подвійним характером синтаксичного зв'язку і є сконденсованим виразом додаткового повідомлення, що доповнює в той чи інший спосіб основне повідомлення.

Як відомо, за давньою граматичною традицією, речення з відокремленими зворотами учені пов'язували зі структурою складного речення, називаючи їх «скороченими підрядними реченнями». О.О.Каминіна, аналізуючи синтаксичний статус речень з напівпредикативними зворотами, підкреслює, що відкинення терміну «скорочені підрядні речення» ще «не означало заперечення в них реченнєвого змісту» [Каминіна, 1983: 6].

Предикативні відношення у реченнях з відокремленими членами дещо ослаблені, актуалізація і синтаксична валентність предикації редуковані, через те учені говорять про різні ступені *депредикації* чи *номіналізації*.

Причиною депредикації вважають *неактуалізованість пропозиції*, що виражається підрядною частиною складного висловлення. Розглядаючи відокремлення як синтаксичне явище ускладнення основної структури простого речення, Л.О.Кадомцева зауважує, що відокремлені означення і прикладки є «актуалізованим і акцентно виділеним синтаксичним атрибутом», що мають «супровідну імпліцитно виражену предикацію», завдяки чому можуть бути замінені підрядними реченнями [Кадомцева, 1985: 80 – 81]. Уведення в семантико-синтаксичну структуру речення відокремлених атрибутивних сполук служить «актуальному виділенню ознаки у напівпредикативний компонент речення» [Кадомцева, 1985: 84].

Напівпредикативність пов'язується з *семантичною місткістю і синкретизмом функцій* «відокремлених членів». Так, наприклад, відокремлені означальні поширювачі є одночасно потенційно «другорядними присудками». Порівняймо: ***Обачний, розсудливий, поміркований**, він у найкритичніші хвилини не втрачає розважливого спокою та самовладання* (О.Гончар) // *Він був обачний, розсудливий, поміркований, і тому...*

Ускладнення супровідними обставинними відтінками значень, що посилюється словопорядком та інтонацією відокремлених сегментів висловлення, є передумовою їх кореферентних співвідношень з відповідними складнопідрядними реченнями, як-от: // *Він у найкритичніші хвилини не втрачав розважливого спокою та самовладання, **оскільки був обачним, розсудливим, поміркованим**... // Він був обачним, розсудливим, поміркованим, **так що** у найкритичніші хвилини не втрачав розсудливого спокою та самовладання.*

Предикативні відношення *супровідного* (доповнювального, уточнювального) характеру дещо відрізняються від попереднього типу семантико-синтаксичного ускладнення простого речення.

Ускладнення в цьому випадку відбувається за рахунок додаткового нашарування значень, часто внаслідок того, що мовець згодом усвідомлює неповноту, недовершеність того мовного цілого, яке первісно виникло в його свідомості. Таку додаткову предикативність, характерну для додаткового повідомлення, на наш погляд, можна назвати *супровідною предикативністю*. Різновидами супровідної предикативності є насамперед уточнювальні й **пояснювальні** компоненти. Крім того, до висловлень, ускладнених супровідною предикативністю, належать речення із вставними та вставленими конструкціями.

Найчастіше уточнюється ступінь вияву ознаки, якості, властивості, дії тощо. Порівняймо: *Зійшло козацьке сонце – **блідий місяць** – і освітило лісові сумерки* (О.Маковей) // *Зійшло козацьке сонце, **тобто** блідий місяць зійшов.*

Як бачимо, кореферентне складносурядне пояснювальне речення містить розгорнуту додаткову номінацію уточнювального характеру, що супроводжує основну, розкриваючи метафоричний зміст назви місяця – *козацьке сонце*.

Імплікація пропозиції, яка виражається пояснювальною конструкцією, веде до згортання і переосмислення предикативних відношень між пояснювальними і поясненим компонентами. Пояснення функціонує як конструкція згорнутої, частково імплікованої предикативності, при якій експліцитно виражене подвійне значення референта, а імпліцитно – характер смислової і (чи) граматичної взаємодії двох номінацій.

Властива поясненню супровідна предикативність і особливий синтаксичний зв'язок між

компонентами характеризують пояснювальну конструкцію як факт синтаксичного ускладнення простого речення: *монопредикативна структура стає потенційно поліпредикативною, ускладненою двоспрямованим пояснювальним зв'язком.*

Висловлення, ускладнені супровідною предикативністю, відрізняються від напівпредикативних і характером кореферентних співвідношень. Вони перебувають у відношеннях функціональної еквівалентності насамперед зі складнопідрядними реченнями та реченнями із вставними конструкціями. Порівняймо: ***З цього, південного боку**, економія мала не зовсім привабливий вигляд* (О.Гончар) // ***Це був південний бік**, і економія з цього боку мала не зовсім привабливий вигляд* // ***З цього боку (це був південний бік)** економія мала не зовсім привабливий вигляд.*

Пояснювально-уточнювальні звороти зі словами *крім, окрім, опріч, за винятком* і под., що мають *видільно-доповнювальне* значення *виключення чи обмеження,* співвідносяться з предикативними частинами складносурядних речень з протиставними відношеннями (з подальшим ствердженням чи запереченням доповнюючого факту). Порівняймо: *Вона не бачила нікого перед собою, **окрім одного Пилипка*** (Панас Мирний) // *Вона не бачила нікого перед собою, а **тільки** одного Пилипка бачила.*

Різновидом видільно-доповнювальних конструкцій вважаємо і відокремлені обставинні детермінанти (причини, умови, допусту), що співвідносяться з відповідними предикативними частинами складнопідрядних речень.

Семантичним ускладненням супровідною предикативністю є також «додавання» до основного повідомлення слів і комплексів, граматично не пов'язаних з реченням, тобто вставних і вставлених компонентів, які також характеризуються загальним функціональним призначенням уточнення чи доповнення.

«Вставні слова» здавна вважали скороченим варіантом реченнєвих структур, що легко можуть бути перетворені в речення.

Синтаксична похідність висловлень з вставними і вставленими компонентами та семантична близькість до складних речень зумовлює їх кореферентні співвідношення з складносурядними, складнопідрядними та складними безсполучниковими реченнями.

Аналіз висловлень із вставно-модальними компонентами в плані синтаксичної номінації засвідчує їх двопланову інформативність, тісну єдність диктуму і модусу у структурі речення. Крім пропозиційної семантики повідомлення про реальну подію, факт, фрагмент чи ситуацію об'єктивної дійсності, такі речення містять ще й «власну пропозицію мовця», його ставлення до висловленого.

Вставлені конструкції відрізняються від вставних насамперед характером інформативного смислу додаткового повідомлення, що має виразний відтінок доповнення, уточнення до основного повідомлення. Вони пов'язуються з комунікативно-прагматичними інтенціями мовця підтвердити, уточнити висловлене доповненням його власних оцінок, зіставлень, спостережень, що виникають у процесі акту висловлення. Це, як правило, ситуативні пояснення, зауваження, що підказуються обставинами мовлення, психологічним ходом думок мовця тощо.

Отже, у кореферентні метатаксичні співвідношення вступають прості речення, ускладнені додатковою предикацією (*співпредикативними, напівпредикативними та супровідними предикативними відношеннями*), зі складними реченнями різної будови. Додаткова предикативність, однак, є ускладнюючим компонентом висловлення, кореферентного із складними реченнями з різними типами синтаксичного зв'язку (підрядного, сурядного, безсполучникового), а також з текстовими утвореннями – дискурсивними висловленнями.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется распространенный тип формально-семантических соотношений простых усложненных и сложных предложений, которые автор трактует как метатаксическую кореферентность. Обосновываются понятия функциональной эквивалентности

синтаксических единиц, а также близких, но не тождественных понятий дополнительной предикативности – сопредикативности, полупредикативности и сопроводительной предикативности.

The article deals with the extended type of formal-semantic correlations of simple complicated and complex sentences, which the author considers a metataxic coreference. The definitions of functional equivalence of syntax units, copredicativity, half-predicativity, accompanying predicativity are substantiated.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Морфология. – 2-е изд. – М., 1986. – 311 с.
2. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
3. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
4. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – 127 с.
5. Камынина А.А. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – 183 с.
6. Карпалюк В.С. Семантико-синтаксическая структура конструкцій с предикативними актантами в украинском языке: Автореф. дис. ... канд.. філол. наук. – К., 1988. – 23 с.
7. Кононенко В.І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні // Укр. мова і літ. в школі – 1980. – №1 – С. 27-34.
8. Кормилицына М.А. Полипропозитивные простые предложения в устной и письменной научной речи // Вопросы стилістики: Устные и письменные формы речи. Межвуз. научный сборник. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – 152 с.
9. Кржижкова Е. К вопросу о формуле простого предложения // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 317 – 319.
10. Рапопорт Л.С. О семантической связи различных типов предикативности внутри осложненного предложения во французском языке // Семантико-стилистические исследования слова и предложения: Межвузовский сборник научных статей. – Барнаул, 1990. – С. 49-56.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса , пер. с франц. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с.
12. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука, 1987. – 348 с.

Ірина Гуменюк (Івано-Франківськ)

РЕАЛІЗАЦІЯ СУБ'ЄКТНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ВИСЛОВЛЕННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ЗВУКОНАСЛІДУВАНЬ

Специфіка виникнення звуконаслідувань, зумовлена суб'єктивним характером відчуття і сприймання людьми навколишнього світу, визначає особливості побудови комунікативних одиниць зі звуконаслідуваннями та ускладнення суб'єктної перспективи висловлень. Оскільки слова на позначення звукових виявів не тільки відтворюють звуки, але й вказують на наявність джерела їх виникнення та особи, яка *саме так* їх сприймає, то можна говорити про ускладнення системи суб'єктних зон, реалізованих у комунікативній одиниці.

Лінгвістичні дослідження суб'єкта у тексті різнопланові [Арутюнова, 1979; Бенвеніст, 1974; Оніпенко, 1994], ґрунтовний аналіз суб'єктної перспективи висловлення подано в «Коммуникативной грамматике русского языка» [Золотова, 1998], тут же здійснено аналіз іменних та дієслівних категорій на тлі суб'єктної перспективи тексту. Однак звуконаслідування ще не були предметом лінгвістичного дослідження в цьому контексті.

Актуальність теми вмотивовується потребами вдосконалення комплексного аналізу синтаксичної природи звуконаслідувань на семантико-синтаксичному та комунікативно-функціональному рівнях.

Досягнення поставленої **мети** – проаналізувати роль звуконаслідувань у процесі реалізації суб'єктної перспективи тексту – передбачає розв'язання таких **завдань:** 1) дослідити способи реалізації суб'єктної перспективи висловлень зі звуконаслідуваннями; 2) розробити їх класифікацію з врахуванням виду комунікативної ситуації; 3) проаналізувати специфіку

функціонування звуконаслідувань у кожному з класифікованих елементів.

Відрізок позамовної ситуації, що одержав мовне вираження, у лінгвістичній літературі прийнято позначати терміном «ситуація» [Арутюнова, 1976: 7]. Ситуацію здебільшого тлумачать як «відрізок дійсності», «факт», «фрагмент дійсності», «екстралінгвістичний референт», умовно виділений мовцем з відношень реальної дійсності в момент мовлення. Найпоширеніше визначення ситуації – це розуміння її як «сукупності елементів об'єктивної дійсності у свідомості мовця в момент розповіді» [Гак, 1973: 358]. Саме таке трактування дає змогу вважати, що репрезентація ситуації пов'язана з відбором і структуруванням мовних засобів її вираження під час формування самого висловлення.

Первинна комунікативна ситуація розуміється нами як процес створення трансмісором конкретної мовленнєвої реальності, що знаходить свій вияв уперше саме в цій системі «трансмісор – реципієнт». Мовець вербалізує інформацію, джерелом виникнення якої є його чуттєва чи раціональна сфери і відносно до якої (у процесі автокомунікації) сам мовець уперше може виступати реципієнтом. Наприклад: – *Я навчився співати: «**Тра-ля-ля... тра-ля-ля...**»* (Коцюбинський); *Зуби боліли одноманітним і нестерпним болем: **Дз-зі-і... дз-і-і... дз-і-зі...дз-і-і...*** (авт.); *Я зараз заплачу, отак: **Хлип-хлип... хлип-хлип...***(авт.).

Висловлення, в яких реалізується первинна комунікативна ситуація, розширюють функції звуконаслідувань у репрезентації суб'єктної перспективи. У цьому випадку маємо справу з вербалізованою Я-модусною рамкою, коли суб'єкт мовлення і суб'єкт-авторизатор збігаються (S_4=S_3) [Золотова, 1998: 232]. Звуконаслідування у таких мікротекстах з'являються як необхідний ілюстративний матеріал, а не як суто відтворення почутих раніше звуків. Наприклад: *Підняла б я тоді сорочку та по тому місці, яке чухаєш: **раз! раз!*** (Остап Вишня); *У голові наче молотками гупало: **гуп-гуп! гуп-гуп!*** (розм.); *Уночі. Прокинусь, **лап!**- пусто, а-ай!* (Довженко).

Наведені зразки мікротекстів ілюструють створення мовцем-авторизатором комунікативної ситуації, що покликана передати інформацію, яка ще не була вербалізована в цій системі «трансмісор – реципієнт». Звуконаслідувальні слова відтворюють специфіку сприйняття реальності мовцем і з його погляду є первинними по відношенню до цієї реальності.

Процес комунікації (автокомунікації, квазікомунікації) передбачає наявність адресата, реципієнта, тобто у своїй основі є діалогічним. Оскільки звуконаслідування використовуються з метою якнайточнішого відтворення реальності, то ця мета закономірно визначає наявність суб'єкта, який повинен адекватно сприйняти почуте. Вищеназвані фактори дозволяють зробити висновок про те, що звуконаслідування у суб'єктній перспективі тексту імпліцитно вказують на наявність зони адресата S_5. Ця вказівка здійснюється не прямо, а опосередковано – через логічні операції: діяльність мовця — наявність реципієнта, точність висловлення — адекватність сприйняття. Наприклад:

*І тільки-но курча попадеться мені на очі, під груди мені підпирає, і під ложечкою ніби квочка квокче: **«кво-кво-кво»!*** (Остап Вишня); *Серце моє зараз: **тьох-тьох-тьох, тьох-тьох-тьох*** (розм.).

Використання звуконаслідувальних слів у наведених прикладах орієнтоване на реципієнта, який повинен чітко уявити собі реальну дійсність через призму сприйняття її трансмісором. Причому первинна комунікативна ситуація виявляє себе через посередництво першої особи (*мені, моє*). Таким чином, суб'єктна перспектива висловлень первинної комунікативної ситуації, реалізована за допомогою звуконаслідувань, виявляє себе через вербалізацію Я-модусної рамки (експліцитна репрезентація зон S_3 і S_4, де $S_3 = S_4$) та імпліцитно – через вказівку на існування зони адресата S_5.

Вторинна комунікативна ситуація, на відміну від первинної, може містити дві системи «трансмісор – реципієнт» (теоретично – три і більше). Це означає, що висловлення, яке сприймається реципієнтом у певний момент, є відтворенням раніше сприйнятої трансмісором ситуації. Якщо прийняти умовні позначення: Т- трансмісор, Р – реципієнт, С – ситуація,- то система 1 матиме такий вигляд: C_p – $T(P)$, де C_p – реальна ситуація, Т(Р) – трансмісор, який виступає реципієнтом стосовно ситуації. Відповідно система 2 спрощується: T – P, де реальна

ситуація трансформується у комунікативну, а інформація, подана у висловленні, є новою тільки для реципієнта. Таким чином, у текстових фрагментах вторинної комунікативної ситуації наведені вище дві системи накладаються одна на одну (що можна зобразити так: $\mathbf{C_p - T(P) - P}$), ускладнюючи суб'єктну перспективу висловлення. Наприклад:

*1. Прудка гутірка «гуцулії» злилась в один безладний гук, в одно безконечне «**май-май-май!**»* (Коцюбинський); *2. **От ви говорите всі разом. А що ви хочете – то й самі не знаєте: гала-гала**, як на ярмарку* (Тютюнник).

У прикладі 1 мовець доносить до реципієнта специфіку акустично сприйнятої раніше реальності; відповідно цей варіант є для реципієнта єдиним і основним у процесі формування уявної акустичної картини. Приклад 2 ілюструє той випадок вторинної комунікативної ситуації, коли обидві системи «трансмісор – реципієнт» повністю накладаються одна на одну. Схематично це можна зобразити наступним чином: $T_1(P_2) - P_1(T_2)$, де $T_1(P_2)$ – трансмісор у функції реципієнта, $P_1(T_2)$ – реципієнт у функції трансмісора. Для реципієнта P_2 поданий мовцем T_2 варіант сприйняття акустичної ситуації (*гала-гала*) не є єдино можливим, оскільки він може самостійно сприйняти реальну комунікативну ситуацію. Подане висловлення ілюструє для реципієнта тільки особливості сприйняття ситуації співрозмовником і не є базою для формування власної акустичної картини. В обох випадках основне комунікативне навантаження припадає на центральний елемент реалізації у висловленні вторинної комунікативної ситуації, тобто на Т(Р) – суб'єкта, який виконує дві функції: рецептивну і трансмісорну.

У ширшому контексті наведені акценти можуть зміщуватися, суб'єкти, що потрапляють під елемент Т(Р) – змінюватися, однак основа залишається незмінною. І в підсумку, коли береться до уваги макротекст (у художній літературі – завершений авторський твір), ми маємо справу з вторинною комунікативною ситуацією, яка в чистому вигляді виражається двома системами: **реальність** (існуюча, уявна, вигадана) – **автор** (як реципієнт), **автор** (як трансмісор) – **реципієнт** (читач або слухач).

Звуконаслідування як одиниці, що позначають звукову реальність, у висловленнях вторинної комунікативної ситуації репрезентують усі елементи, наявні у структурній схемі, тобто С – ситуацію, Т – трансмісора, Р – реципієнта. Більше того, звуконаслідування завдяки суб'єктивному характеру свого виникнення вказують на подвійну функцію елемента Т(Р), оскільки передачі звукової реальності завжди передує її сприйняття. Наприклад:

*– **Фів, фів, фів**!- запищала жандармська трубочка під хвірткою...* (Марко Черемшина); *Чи від старості, чи від злості, чи боліло щось усередині, коли викрикувала (Катерина):»**И-и-и! И-и-и!**»* (Пушик).

За наявності кількох проміжних елементів Т(Р) (див. далі) звуконаслідування репрезентують кожного з них, хоча у тексті можуть використовуватись тільки раз. Це зумовлено прийнятною для комунікантів концепцією, коли володіння інформацією суб'єктами проміжних ланок Т(Р) сприймається як належне. Наприклад: *Переляканий чоловік запевняв перехожих, що тільки що чув легенький дзвін: **Дзінь-дзінь!.. Дзінь-дзінь!..*** (авт.)

Звуконаслідування *«дзінь-дзінь»* у наведеному мікротексті репрезентує кілька суб'єктних зон: чоловіка, перехожих (невизначена кількість), автора висловлення та реципієнта. Усі вони у певний момент володіли інформацією, яка закладена у висловленні. Реалізація у висловленні трьох і більше систем «трансмісор – реципієнт» теоретично можлива, але практично використовується рідше з огляду на широку суб'єктну перспективу, яка зумовлює складність побудови речення та сприймання його реципієнтом. Сюди належать висловлення такого типу: *1. Жінка розповіла мені, що саме в цей момент вона почула голос трембіти: **Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...*** (авт.); *2. Жінка розповіла синові, що саме в цей момент вона почула голос трембіти: **Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...*** (авт.).

У першому текстовому фрагменті суб'єктна перспектива реалізується за допомогою трьох систем «трансмісор – реципієнт»: 1) трембіта (Т) – жінка (Р); 2) жінка (Т) – автор (Р); 3) автор (Т) – реципієнт (Р). Поява у другому текстовому фрагменті слова «*синові*» замість «*мені*» зумовлює виникнення четвертої системи, реалізація якої відбувається імпліцитно (реципієнт розуміє, що між сином і автором висловлення відбувся обмін інформацією). Теоретично цей

ряд систем може бути розширений до безкінечності: *Жінка розповіла синові, син – сусідові, сусід – знайомому, знайомий -..., ..., що саме в цей момент вона (жінка) почула голос трембіти:* ***Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...*** (авт.).

Важливо, що звуконаслідування як у всіх наведених вище ускладнених варіантах, так і у спрощеному варіанті реалізації вторинної комунікативної ситуації (*Трембіта!..* ***Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...*** (Коцюбинський)) репрезентують основну, домінантну систему Т – Р, яка утворює рематичний компонент висловлення і несе ту інформацію, заради передачі якої виникає наведений текстовий фрагмент. Проміжні ланки комунікації випускаються і комунікативно важливими для кінцевого реципієнта (Р) залишаються тільки дві: перша і остання, що й доводить об'єктивне існування вторинної комунікативної ситуації, умовно вираженої схемою $C_p - T(P) - P$.

В усному мовленні найбільш поширені такі висловлення зі звуконаслідуваннями, в яких вказується на джерело виникнення звуку, тобто на його належність певному явищу чи істоті. Така структурно-семантична організація висловлень, коли первинний суб'єкт мовлення реалізується експліцитно, полегшує процес комунікації, підвищує рівень адекватності сприйняття інформації комунікантами. Однак у писемному художньому мовленні досить продуктивно використовуються одиниці з протилежною структурно-семантичною організацією. Наприклад:

Бам! Бам! Бам!.. Сіп! *– Ох!(це я так)*(Остап Вишня); *–* ***Птруа-птруа...****- Сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо* (Коцюбинський); *–* ***Дз-з-з! Дз-з-з! Дз-з-з!*** *– Геть!-* ***Дз-з-з! Дз-з-з!*** *–* ***Ой!*** (авт.).

Вказівка на джерело виникнення звуку в таких висловленнях відсутня, звуконаслідування функціонують автономно і для декодування своєї семантики потребують широкого контексту. Сприймаючи подібні висловлення, реципієнт усвідомлює, що наявність звуку спричинена існуванням його першоджерела, або первинного суб'єкта мовлення, однак точна ідентифікація його у межах висловлення неможлива. Для цього необхідні підтримка контексту та інтелектуальна робота реципієнта.

Як правило, **імпліцитна реалізація суб'єкта мовлення** за допомогою звуконаслідування не викликає у реципієнтів значних труднощів у процесі сприймання висловлень. Це зумовлено тим, що, «формою відображення дійсності у звуконаслідуванні є уявлення – узагальнений образ схожих, але не ідентичних звукових явищ, історично пов'язаний у свідомості носіїв мови з певним словесним знаком»[Карпов, 1971: 37]. Однак, за Л.І.Мацько, далеко не всі звуконаслідування, які трапляються в мовленні, є тими словесними знаками, що мають узагальнений образ, історично закріплений у свідомості носіїв мови»[Мацько, 1985: 58]. Тому імпліцитно реалізований за допомогою звуконаслідувань суб'єкт мовлення може правильно ідентифікуватися реципієнтом тільки у тому випадку, якщо звуконаслідування сприймається і суспільно усвідомлюється як відповідний звуковий образ певної реалії. Наприклад:

1. ***Стук-стук... Стук-стук...*** *– Ганно! –* ***Гр-р-р!*** *– Лапко! Лапуню! Лапусю! На-на-на! Цить... –* ***Гр-р-р! Гав!*** (Остап Вишня); *Ранок у селі.* ***Ку-курі-ку! Тьох-тьох-тьох... Цвірінь-цвірінь... Рип! Му-у-у...*** (авт.);

2. ***Фів! Шарх! Уф-ф... Кир-кир...*** *– чулось у нічній темряві* (авт.);*... А під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!-* ***Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!.. – О-ля-ля... о-на-на...*** (Коцюбинський).

У наведених мікротекстах усі звуконаслідування репрезентують суб'єкт мовлення імпліцитно, але ступінь суспільної прийнятності, семантичного усвідомлення мовцями у них різний. Приклади, що належать до блоку 1, ілюструють випадок, коли імпліцитно реалізований за допомогою звуконаслідувань суб'єкт мовлення не може бути визначений поліфонічно. Слова *стук, гав, гр-р, кукуріку* та інші суспільно усвідомлюються мовцями як відтворення звуків, які належать конкретним істотам (тваринам) чи супроводжують певні рухи, дії. У прикладах, що належать до блоку 2, ідентифікація імпліцитно реалізованого суб'єкта мовлення ускладнена, оскільки наведені в них звуконаслідування не є функціонально прив'язаними до конкретного явища, істоти чи дії. Для визначення первинного суб'єкта мовлення реципієнтові необхідно

виконати кілька логічних операцій та скористатися ширшим контекстом.

Висловлення з імпліцитно реалізованим за допомогою звуконаслідувань суб'єктом мовлення у своїй суб'єктній перспективі містять усі елементи вторинної комунікативної ситуації, тобто як мінімум дві системи «трансмісор – реципієнт». Однак цей тип висловлень дає змогу створити ілюзію первинної комунікативної ситуації з єдиною системою Т – Р. Використання звуконаслідувань без текстуального розширення створює у реципієнта враження «безпосередньої присутності» і самостійного сприйняття ситуації.

Таким чином, структурно-семантична організація висловлень зі звуконаслідуваннями позначена ускладненням системи суб'єктних зон, що в процесі комунікації виявляється за допомогою трьох основних способів реалізації суб'єктної перспективи. Перший – реалізація суб'єктної перспективи висловлень первинної комунікативної ситуації – є базовим і передбачає безпосередню взаємодію між мовцем (джерелом звуку) та реципієнтом. Другий спосіб – реалізація суб'єктної перспективи висловлень вторинної комунікативної ситуації – ускладнює структуру висловлень за рахунок наявності кількох систем «трансмісор – реципієнт», хоч базова система, позначена способом 1, залишається незмінною і репрезентується звуконаслідуваннями. Третій спосіб – імпліцитна реалізація суб'єкта мовлення за допомогою звуконаслідувань – є своєрідним синтезом попередніх двох; наявна у мікротексті вторинна комунікативна ситуація завдяки автономному використанню звуконаслідувань переходить у підтекст, створюючи у реципієнта ілюзію існування єдиної первинної комунікативної ситуації.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы способы реализации субъектной перспективы текста с помощью звукоподражаний. С учетом вида коммуникативной ситуации выделено три их варианта: реализация субъектной перспективы высказываний первичной коммуникативной ситуации; вторичной коммуникативной ситуации; имплицитная реализация субъекта речи – и проанализирована специфика функционирования звукоподражаний в каждом из классифицированных элементов.

The article investigates the ways of the text subjective perspective realization with the help of sound imitation. Taking into account the communicative situation type three variants have been pointed out, such as: utterances subjective perspective realization of the initial communicative situation; utterances subjective perspective realization of the secondary communicative situation; subject implicit realization of speech with the help of sound imitation. And the language units functioning specificity has been analyzed in each of the classified elements.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М., 1976. – С.7.
2. Арутюнова Н.Д. Семантическая структура и функции субъекта//Известия АН СССР. СЛЯ., 1979. – Т.38. – №4.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. –М., 1974. – 448с.
4. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1973. – С.358.
5. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – 528с.
6. Карпов Л.П. Инвариант и варианты значения междометия // Материалы IX и X конференций Северокавказского зонального объединения кафедр русского языка.- Р.на Дону: Изд. Ростовского университета, – 1971.
7. Мацько Л.І. Семантика вигуків і звуконаслідувань// Українська мова і література в школі.- 1985.- №2.- С.56-62.
8. Онипенко Н.К. Идея субъектной перспективы в русской грамматике//Русистика сегодня. – 1994. -№3.

Валентина Жовтобрюх (Харків)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕМАНТИКИ РЕЧЕНЬ З ДІЄСЛОВАМИ КОЛЬОРОВОГО ЗНАЧЕННЯ

До кола різноманітних питань, які розробляються в дослідженнях з семантичного синтаксису, належить проблема створення семантичної типології простого речення. Вирішення цієї проблеми передбачає виявлення та аналіз чинників, що формують семантику речення, та з'ясування диференційних ознак, з сукупності яких складається тип його семантичної організації. У ряді досліджень типовий зміст речень було всебічно проаналізовано, у результаті чого з'явились різні семантичні та структурно-семантичні класифікації простого речення. Наявність значної кількості класифікацій, які базуються на різних принципах аналізу, пояснюється, по-перше, складністю та багатоаспектністю предмета дослідження, який дозволяє тлумачення в різних системах понять, по-друге, недостатністю обсягу досліджень конкретних мовленнєвих утворень.

Ефективність досліджень конкретного мовленнєвого матеріалу забезпечується в тому випадку, коли предмет аналізу звужується шляхом виділення групи речень, об'єднаних будь-якою окремою ознакою. Такою ознакою може бути лексичне значення дієслова, ужитого в позиції предиката. З огляду на це дослідження речень з непроцесуальними кольоровими дієсловами (*типу На схилі гори* ***червоніли*** *маки. Маки в її руках* ***червоніли*** *полум'яними пелюстками)* видається доцільним, оскільки аналіз окремої ділянки синтаксичної системи дозволяє розмежувати ті елементи змісту, які визначаються лексичним значенням дієслова, і ті елементи семантики, які не пов'язані з цим значенням. Такий підхід відповідає сучасним напрямкам вивчення синтаксису у взаємозв'язку лексичної та синтаксичної семантики [Вихованець, 1992; Іваницька, 2001].

Опис змісту речень з непроцесуальними кольоровими дієсловами є одним з невирішених завдань семантичного синтаксису. Окремі спостереження над семантичною організацією буттєвих речень з непроцесуальними дієсловами кольорового значення містять праці Н.Д.Арутюнової та Є.М.Ширяєва [Арутюнова, Ширяєв; 1983: 117]. Проте, відповідно до завдань цього дослідження, аналізуються лише речення буттєвої семантики. Разом з тим наявний у структурі значення дієслова елемент характеризації не свідчить на користь того, що функція показника буття є для такого дієслова первинною. Кольорове дієслово може формувати речення, в якому повідомлення про буття предмета відсутнє: *Поле було вкрите маками.* ***Маки червоніли яскраво й пломениcто.***

Можливість уживання непроцесуальних дієслів кольорової семантики в реченнях з різним типовим значенням визначає мету цієї роботи: виявити диференційні семантичні ознаки подібних речень та з'ясувати, які чинники формують їх зміст.

Аналіз семантичної організації речень з непроцесуальними кольоровими дієсловами базується на логіко-граматичному підході, відповідно до якого за критерій типізації семантики речень береться не лише структура екстралінгвістичної ситуації, але й характер її осмислення. Такий підхід представлений у роботах, де розглядається логіко-граматичний аспект семантики речення [Арутюнова, 1976; Арутюнова, Ширяєв, 1983]. У зв'язку з тим, що акт мислення здійснюється в мовних формах, осмислення ситуації полягає у встановленні відношень між сутностями, якими оперує людське мислення: предметом, концептом, словом [Арутюнова, 1976: 18]. Наявність / відсутність у фонді знань адресата відомостей про того чи іншого учасника ситуації, відображеної в реченні, визначає протиставлення комунікативно релевантних та комунікативно нерелевантних елементів у значенні речення, або протиставлення пресуппозиції та повідомлюваного.

Комунікативна релевантність / нерелевантність елементів значення визначається тим оточенням, у якому функціонує речення, зокрема попереднім контекстом. Під попереднім контекстом розуміється та частина тексту, яка передує реченню і в межах якої згадується будь-який елемент ситуації, що передається реченням. Попередній контекст може містити відомості

про того чи іншого з учасників денотативної ситуації, ім'я учасника ситуації, яке згадувалось у попередньому контексті, має позицію поширювача анафоричного значення.

Анафоричний характер поширювача визначається його смисловим зв'язком з інформацією, яка передається попереднім контекстом. Можливість поширення однієї з семантичних складових речення компонентом анафоричного значення розглядається як метод виявлення комунікативної функції цього компонента [Арутюнова, 1976: 194-196; Арутюнова, Ширяєв, 1983: 17]. В українській мові таким поширювачем може бути обмежувальне означення, виражене словом ***цей***, або підрядне речення, яке виводиться з попереднього контексту. Пор.: *Вода в струмку біжить по мілкому піщаному дні, яке просвічується сонячним промінням до найдрібнішої крупинки. **Дно** біліє, як полотно* (Є.Гуцало). – *Вода в струмку біжить по мілкому піщаному дні, яке просвічується сонячним промінням до найдрібнішої крупинки. **Це дно** біліє, як полотно.*

Можливість повторення інформації свідчить про ідентичність предмета мовлення та предмета, який згадувався в попередньому контексті. Оскільки ім'я цього предмета фігурувало в попередньому контексті, відомості про існування предмета входять у фонд знань адресата. У мовленні підрядні обмежувальні речення, як правило, опускаються внаслідок їхньої самоочевидності. Однак на підставі попереднього контексту вони можуть бути реконструйовані.

Речення з непроцесуальними кольоровими дієсловами можуть уживатися в умовах такого попереднього контексту, який не містить інформації про об'єкт дійсності, що є носієм названої дієсловом кольорової ознаки. Наприклад: *Простує Овдій Гора до сусіднього села, що вже ген показалось на схилі балки. **І там, на схилі балки, під яворами, біліє хатина, яку вже треба перекривати*** (Є.Гуцало).

У виділеному реченні повідомляється про локалізатор (*на схилі балки*), предмет локалізації (хатина) та відношення між ними (*біліє*). Попередній контекст містить згадку про об'єкт дійсності, який усвідомлюється як локалізатор, тому ім'я локалізатора у виділеному реченні має позицію анафоричного означення (*на схилі **цієї** балки*). Ця позиція відсутня у слова, яке називає одночасно предмет локалізації та носія кольорової ознаки (*хатина*), оскільки цей предмет не згадувався в попередньому контексті.

Як показують спостереження, речення з непроцесуальними кольоровими дієсловами можуть уживатися в умовах іншого попереднього контексту, коли в ньому міститься повідомлення про об'єкт дійсності, який є носієм кольорової ознаки, названої дієсловом. Наприклад: *Жінка від голови до п'ят була зодягнута в самі тільки квітки – великі, пишні. **Квітки полум'яніли на довгій сукні, що загорнула її юне тіло*** (Є.Гуцало).

У виділеному реченні відбиті три елементи ситуації: локалізатор (*на довгій сукні*), носій кольорової ознаки (*квітки*), відношення між ними (*полум'яніли*). У попередньому контексті наявна згадка про предмет, який у наступному реченні характеризується за кольоровою ознакою, тому ім'я цього предмета у виділеному реченні має позицію анафоричного означення. Пор.: *Жінка від голови до п'ят була зодягнута в самі тільки **квітки** – великі, пишні. **Ці квітки** полум'яніли на довгій сукні, що загорнуло її юне тіло.*

Роль попереднього контексту у формуванні змісту висловлювання визначається прагматичною основою комунікативного акту. Здійснюючи комунікацію, мовець керується інтересами адресата і тому враховує такий чинник, як наявність/відсутність у адресата відомостей про існування тих чи інших окремих елементів ситуації, а також рівень такої обізнаності. Елементи ситуації, які згадувались у попередньому контексті, входять у той обсяг інформації, яку вже має адресат, створюючи висловлювання. Вживаючи імена цих елементів, мовець розраховує на обізнаність адресата й у відповідності з цим чинником ставить перед собою комунікативне завдання. Елементи ситуації, які не згадувалися в попередньому контексті, не входять у фонд знань адресата, тому мовець не може послатися на обізнаність адресата, що також регулює комунікативну перспективу висловлювання. Речення, яке повідомляє відомі адресатові факти так само неінформативне, як і речення, в якому жоден

елемент змісту не входить у фонд знань адресата. Виняток становлять інтродуктивні речення, семантика яких у цій роботі не розглядається [Арутюнова, 1976: 221-224].

Наявність /відсутність у фонді знань адресата відомостей про той чи інший елемент ситуації, відбитої в реченні, визначає таку ознаку, як розподіл інформації між пресуппозицією та повідомлюваним. В аналізованих реченнях ім'я носія кольорової ознаки може входити в пресуппозицію висловлювання, становлячи при цьому комунікативно нерелевантний елемент значення. Наприклад: *Степан Іванович показує рукою через річку на тернавські горби,* ***що чорніють зораною та скопаною землею городів, біліють розквітлими садами*** (Є.Гуцало).

У виділеному реченні носій кольорової ознаки, позначений словом *горби*, згадувався в попередньому контексті. Інформація про існування цього предмета в реченні з кольоровим дієсловом не є комунікативно релевантною, тому вона входить у просуппозицію виділеного висловлювання.

Існує й інший тип речень, у яких носій кольорової ознаки входить у повідомлюване. Наприклад: *Микола пройшов поліцейський міст,* ***з обох боків якого біліли та сіріли ятки з пиріжками, цукерками*** (Ю.Мушкетик).

Носій кольорової ознаки, позначений словом *ятки*, не згадувався в попередньому контексті. Інформація про предмет невідома адресатові, тому вона є комунікативно релевантним елементом значення і входить у повідомлюване.

Віднесеність імені носія кольорової ознаки до пресуппозиції або повідомлюваного свідчить про різну роль цього імені в комунікації. Оскільки ім'я носія кольорової ознаки семантично узгоджується з предикатом кольорового значення, відмінності в комунікативній функції імені є відбитком семантичних відмінностей між аналізованими реченнями. В одному випадку речення інформує про кольорову ознаку такого предмета, який відомий адресатові з попереднього контексту, в іншому випадку речення повідомляє про наявність у деякій ділянці локалізації предмета, носія кольорової ознаки, про існування якого невідомо адресатові з попереднього контексту.

Віднесеність слова, яке іменує учасника ситуації, до пресуппозиції або повідомлюваного визначає його предметну або поняттєву сутність. Ім'я, яке входить у пресуппозицію, співвідноситься з конкретним предметом, тобто має референцію до цього предмета. Ім'я, яке входить у повідомлене, співвідноситься з поняттям про предмет, позначаючи сукупність класифікаційно значущих ознак, тобто вживається нереферентно.

Критерій входження імені носія кольорової ознаки в пресуппозицію чи повідомлюване, а також його референтної віднесеності має логічну природу. Типові значення речення, які виділяються на підставі цієї ознаки, відзначаються сукупністю логіко-граматичних ознак і можуть бути кваліфіковані як логіко-граматичні типи. Якщо ім'я носія кольорової ознаки співвідноситься з конкретним предметом, інформація про який задана попереднім контекстом, то висловлювання належить до логіко-граматичного типу речень характеризації. Якщо ім'я носія кольорової ознаки не співвідноситься з конкретним предметом, інформація про який міститься в попередньому контексті, висловлювання може входити до логіко-граматичного типу речень буття.

Диференційні ознаки проаналізованих типів речень підтверджуються відмінностями їх парадигматичних зв'язків. Інформація, що передається буттєвим реченням з кольоровим дієсловом, може бути виражена реченням з дієсловом буття. Пор.: *Стежка вибігла на гору. Праворуч червоніли якісь нові будівлі – багато будівель, на заасфальтованому майданчику чорніло з десяток машин* (Ю.Мушкетик). – *Праворуч були якісь нові будівлі, на заасфальтованому майданчику було з десяток машин.*

Функціонально-семантична співвіднесеність [Гуйванюк, 2001] подібних речень забезпечується спільністю екстралінгвістичної та комунікативної ситуацій, граматичної будови, а також близькістю лексичного складу.

Таких парадигматичних зв'язків не мають речення, в яких здійснюється характеризація відомого адресатові предмета кольоровою ознакою, вираженою в лексичній семантиці дієслова. Функціонально-семантична співвіднесеність цих речень інша: *Ксеня побігла до школи, що ген-*

ген голубіла за стіною зелених дерев (Є.Гуцало). – *Ксеня побігла до школи, що виділялась голубим кольором за стіною дерев.*

Таким чином, диференційні ознаки речень з дієсловами кольорової семантики виявляються в результаті аналізу синтагматичних зв'язків імені носія кольорової ознаки. В умовах різних комунікативних ситуацій цей компонент виявляє різну сполучуваність з поширювачем анафоричного значення, що обумовлено наявністю / відсутністю інформації про носія кольорової ознаки в попередньому контексті. Динаміка комунікативного процесу визначає можливі способи логіко-граматичного структурування ситуації, тому сукупність ознак, обумовлених комунікативною ситуацією, формує логіко-граматичні типи речень буття та речень характеризації. Аналіз спільних та диференційних ознак речень з непроцесуальними кольоровими дієсловами є підтвердженням думки про те, що у формуванні семантики речення беруть участь різні чинники, до яких у першу чергу мають бути віднесені комунікативна ситуація функціонування речення, яка визначає розподіл інформації між пресуппозицією та повідомлюваним, а також референцію імен; екстралінгвістична ситуація, яка обумовлює кількість учасників ситуації та їх роль; особливості лексичної семантики предиката. Перспективи обраного напрямку дослідження можуть бути пов'язані з аналізом речень, у яких функціонують дієслова інших лексичних значень, здатні вживатися в різних логіко-граматичних типах речень.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены факторы, принимающие участие в формировании семантической организации предложения. Выявлены логико-грамматические типы предложений с непроцессуальными предикатами цветовой семантики.

The factors, which take part in the semantics organization of the sentence, are considered. The logical-grammatical types of the sentences with the predicates of the color semantics are revealed.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976.
2. Арутюнова Н.Д., Ширяев Э.Н. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение. – М.: Русский язык, 1983.
3. Вихованець І.Р. Нариси функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992.
4. Гуйванюк Н.В. Кореферентність синтаксичних одиниць // Мовознавство. – 2001. – № 3.
5. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – № 3.

Нина Иваницкая (Винница)

ПОЗИЦИОННАЯ СТРУКТУРА ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ (на материале украинского языка)

В последнее время возрос интерес ученых к вопросам синтаксической членимости простого предложения, что нашло отражение в построении различных моделей (формально-грамматических, семантико-синтаксических, функциональных, семантических). Возможность сегментирования предложения и, соответственно, построения моделей определяется тем, что между элементами, выделяемыми в процессе анализа, и целым существует зависимость, в которую данные элементы вступают. В качестве единиц сегментации предложения используются «члены предложения», «синтаксемы», «классы слов», «непосредственно составляющие», «синтагмы», «синтаксические конструкции», «компоненты предложения» и др. [Іваницька, 1986; Распопов, 1970; Рятсен, 1974; Шмелёв, 1976].

Среди разнообразных моделей, относительно адекватно отражающих структуру предложения, особое место занимает синтаксическая модель «членов предложения». Анализируя состояние современных концепций теории членов предложения, мы разделяем мысли ученых о

том, что эта теория, особенно в той ее части, которая касается второстепенных членов предложения, является довольно уязвимой.

Постоянно подвергается пересмотру первоначальное содержание термина «член предложения», хотя понимание члена предложения и его субкатегориальных разновидностей сохранилось вплоть до настоящего времени. Решение вопроса предлагалось искать в замене «универсального» способа разграничения членов предложения посредством синтаксических вопросов другими практическими приемами лингвистического анализа или в детализации закрепленной традиции системы членов предложения путем дифференциации грамматических значений.

Первая из этих альтернатив, естественно, ориентировала исследователей на проникновение вглубь формально-грамматического механизма строения предложения. Вторая все отчетливее отражала семантико-грамматическую природу этой категории. Она явилась своего рода реакцией на вполне закономерное «требование» любым способом, если это возможно, «разрешить» явление синкретизма членов предложения и их частных значений и в конечном итоге «разрушала» общую семантическую оболочку, в которую облекался тот или иной член предложения. Нередко оба эти направления, соприкасаясь друг с другом, давали весьма положительные результаты, отразившиеся прежде всего в теории собственно семантической структуры простого предложения, например, в интерпретации семантических разновидностей предиката или других компонентов семантической структуры простого предложения [Никитин, 1969; Рятсен, 1974]. Необходимо подчеркнуть, что противоречивые суждения в отношении сущности и научной ценности синтаксической модели членов предложения, высказанные ведущими учеными, представляют собой не изолированные взгляды. Такое положение в синтаксической науке подготовлено предшествующей традицией, является итогом довольно сложного процесса представления синтаксической структуры предложения в виде расчлененных составляющих, одновременно совмещающих семантические и формальные признаки.

Уязвимость модели «членов предложения» в теории и на практике очевидна. Выделение членов предложения при помощи синтаксических вопросов зачастую наталкивается на значительные трудности, преодолению которых не способствует обращение к различного рода дополнительным приемам анализа. Однако думается, нельзя ставить вопрос о том, чтобы отбросить теорию, выдержавшую испытание временем, широко и небезуспешно применяемую в вузовской и школьной практике, хотя, как и многие другие, содержащую немало противоречий, неточностей, несовершенства.

Известно, что в последнее время ученые внесли немало важных и весьма существенных изменений в теорию синтаксической членимости простого предложения и представления его структуры в виде членов предложения. (И.П.Распопов, И.Р.Выхованец, В.М.Никитин, В.В.Бабайцева, З.Д.Попова). Однако в теории моделирования синтаксической структуры простого предложения, в частности двусоставного, содержится ряд вопросов, остающихся весьма противоречивыми. Среди них следует особо выделить следующие: а) аспектный (одно-, многоаспектный) подход к схематизации структуры; б) номенклатура компонентов, составляющих структуру; в) вычленение в предложении его «ядра» и «периферии»; г) объем синтаксического компонента.

Главным среди названных является вопрос, связанный с многоаспектным подходом к членению структуры предложения. Представляется, что обнаруживающее себя противоречие между «многоаспектным» подходом в теории и использованием выделенной на этой основе модели «членов предложения» на практике должно решаться не путем замены ее альтернативой, а, скорее всего, «поэтапным» анализом структуры предложения в различных аспектах. Такой подход сопряжен с возможностью использования однозначных критериев и предполагает изучение структуры предложения как многоаспектного явления.

В нашем исследовании синтаксической структуры предложения основное внимание акцентируется на необходимости рассмотрения ее с учетом в первую очередь синтаксических связей и выделения на их основе формально-грамматических компонентов. Необходимо подчеркнуть, что общая ориентация на синтаксические связи в изучении формально-грамматической структуры предложения не исключает других подходов и рассматривается как

один из возможных, позволивших, как нам кажется, адекватно на первом этапе представить синтаксическую структуру простого предложения вообще и двусоставного в частности. Вместе с тем следует отметить, что как ни важны формально-языковые средства, выражающие заложенный в предложении смысл, и как ни показательны они в создании возможных, более или менее непротиворечивых классификаций, отражающих структуру, они являются лишь частью описания двуплановой многоаспектной структуры предложения, в которой план выражения и план содержания если и не всегда асимметричны в различных аспектах, то, по крайней мере, соотносимы между собой, как соотносимы их содержание и форма.

Обращение к собственно синтаксическому аспекту структуры двусоставного предложения представляется необходимым и вполне возможным ввиду того, что достигнутые в современной лингвистике успехи в области исследования различных ярусов языковой системы в отдельности и, что особо важно, выявленные закономерности влияния единиц одного яруса на свойства единиц другого позволяют рассматривать синтаксическую структуру предложения как позиционно обусловленный комплекс взаимосвязанных синтаксических компонентов. А полученные учеными результаты в сфере изучения взаимосвязи слова и словосочетания, словосочетания и предложения, сочетаемости, валентности лингвистических единиц тем более делают возможным с позиций современной науки глубже проникнуть в механизм синтаксического строения простого предложения и соответственно его членения на синтаксические компоненты при использовании единых критериев синтаксической связи. В исследовании позиционной (формально-грамматической) структуры двусоставного предложения преследуется цель выявить систему компонентов, замещающих соответствующие позиции и отражающих синтаксическую структуру двусоставного предложения.

Формально-грамматический уровень членения предложения включает синтаксические компоненты как словоформы, замещающие определенные позиции в синтаксической структуре предложения. Считаем, что в основе позиционной структуры простого предложения лежат предикативная и подчинительная связи. Предикативная, имеющая место в грамматическом центре предложения, и подчинительная, формирующая словосочетания, определяет синтаксические позиции и создаёт условия для образования заполняющих их синтаксических компонентов формально-грамматической структуры предложения. Сочинительная связь не принимает участия в образовании отдельной позиции, не содержит потенциальной способности оформлять отдельный синтаксический компонент, а поэтому ее роль сводится к расширению, распространению позиций, предопределенных предикативной и подчинительной связями.

Рассматривая синтаксическую структуру двусоставного предложения с точки зрения его позиционной структуры, представляется возможным выделить следующие позиции в синтаксической структуре двусоставного предложения: главные позиции (подлежащего и сказуемого), неглавные позиции (компонента присловной зависимости от одного слова, которая включает центральную позицию компонента присловной зависимости), периферийная позиция компонента присловной зависимости, неглавная позиция детерминанта и компонента с двойной зависимостью.

Каждая позиция обладает определенным набором дифференциальных синтаксических признаков, главным из которых является ее связь с другими позициями, и заполняется соответствующим компонентом синтаксической структуры предложения. Позиция подлежащего и позиция сказуемого составляют единый позиционный комплекс, в котором свойства каждой позиции взаимообусловлены и поэтому могут рассматриваться только во взаимосвязи друг с другом. Позицию подлежащего замещает главный компонент синтаксической структуры двусоставного предложения – подлежащее.

Позицию сказуемого в структуре двусоставного предложения замещает главный компонент синтаксической структуры двусоставного предложения - сказуемое, который, вступая в двунаправленную синтаксическую связь с подлежащим, образует вместе с ним грамматический центр двусоставного предложения или ядро грамматического центра: *Цвіли яблуні* (О.Гончар); *Блакитне небо наче оперезалося широким рожевим поясом* (М.Коцюбинський).

Неглавную позицию образуют подчинительные связи: сильная, слабая и двойная, кото-

рые определяют членение ее на позицию компонента присловной зависимости и позицию детерминанта. Качественное отличие неглавной позиции от главной заключается в том, что она выступает в структуре распространенного предложения. Неглавная позиция всегда замещается неглавным (второстепенным) компонентом синтаксической структуры, который противопоставляется главным синтаксическим компонентом, образующим грамматический центр предложения или его структурное ядро. Неоднородность подчинительных связей, с одной стороны, имеющих место в первичных словосочетаниях, и, с другой стороны, образующих вторичные словосочетания, а также различная степень «силы» подчинительной связи в словосочетаниях, проектирующих позиции при транспонировании их в предложение, обусловливают дифференциацию неглавной позиции и связанных с этим свойств компонентов синтаксической структуры предложения.

Особое место в синтаксической структуре предложения занимает центральная позиция, замещаемая обязательным синтаксическим компонентом присловной зависимости. Необходимость теоретического обоснования сущности этого компонента усиливается тем, что в условиях наличия его в приподлежащной и присказуемостной зависимости представляется возможность более-менее однозначно решить дискуссионный вопрос о т. наз. «номинативном» и «структурном» минимуме предложения.

Центральная позиция в синтаксической структуре предложения – это проекция позиции слова в первичном словосочетании, образованном посредством однонаправленной подчинительной связи – сильного управления, в котором обязательность связи подчиненного слова с подчиняющим является не только и не столько синтаксической, сколько, прежде всего, семантической. Второстепенность такой позиции определяется по отношению к позициям подлежащего и сказуемого, образующих грамматический центр двусоставного предложения, а ее центральность – по отношению к периферийной. Основным условием образования центральной позиции в предложении является свойство значительной части знаменательных слов употребляться релятивно (в дальнейшем такие слова называем словами «релятивной семантики») и реализовать семантику посредством сильных подчинительных присловных связей в словосочетаниях. Следовательно, центральная позиция диктуется сочетаемостными свойствами слов в словосочетаниях, при транспортировании которых в предложение соответствующие слова открывают такую позицию в синтаксической структуре предложения.

В результате проведенного анализа системы знаменательных слов современного украинского литературного языка (на материале 11-ти томного «Словника української мови») выявлено, что большинство из них (более 2/3) обладают релятивной семантикой. Это касается, в первую очередь, глаголов, а также девербативных и деадъективных существительных. Центральную позицию всегда замещает обязательный компонент синтаксической структуры предложения (О), являющийся обязательным синтаксическим компонентом присловной зависимости (обязательным компонентом, обязательным распространителем): *Усне розв'язання складних* ***завдань*** *навчання і виховання молоді вирішальною мірою залежить* ***від учителя***. Обязательность/необязательность синтаксических компонентов в структуре предложения в наиболее концентрированном виде нашли место в «Русской грамматике», в которой многие явления синтаксической структуры предложения рассматриваются с учетом обязательности присловных связей в словосочетании [Русская грамматика, 1980:108-142].

Полагаем, что зависимые словоформы в словосочетаниях, например, *берегти зошит, опинитися біля озера, триматися впевнено,* являющиеся обязательной проекцией подчиняющих слов, в структуре предложения целесообразно рассматривать как компоненты, отличающиеся от всех остальных главным синтаксическим признаком – обязательной зависимостью от подчиняющих компонентов синтаксической структуры предложения.

Обязательность компонента в центральной позиции имеет своим первоисточником релятивность семантики подчиняющих в словосочетаниях знаменательных слов с регулярной предсказуемостью связей. В синтагматической цепи такие слова образуют обязательную сочетаемость с другими знаменательными словами. На уровне словосочетания они реализуют сильные подчинительные связи, проектирующие центральные позиции в синтаксической структуре

предложения. Таким образом, природа обязательного компонента предложения обусловлена свойствами транспонированных в предложение словосочетаний с подчиняющими словами, которые обладают высокой степенью регулярности и предсказуемости связей с другими словами.

Центральные позиции в предложении занимают обязательные компоненты, выраженные беспредложными существительными, а также знаменательными словами других именных частей речи, способных на уровне словосочетания реализовать сильные присловные связи, завершая семантику подчиняющих слов, а на уровне предложения – способных закрыть «открытые» позиции, являясь обязательными компонентами его формально-грамматической структуры.

Центральная позиция, регулируемая релятивностью семантики знаменательных слов, открывающих ее в структуре словосочетания и сохраняющих в структуре предложения, реализуется посредством сильных подчинительных связей – управления и примыкания. При этом обнаруживается наличие в ней фиксированной формы (фиксированных форм) имени в косвенном падеже (косвенных падежах), наречия или инфинитива как неизменяемых форм с определенным значением. Форма и количественный состав обязательных компонентов обусловливаются валентностью знаменательного слова, являющегося господствующим в словосочетании. При одном и том же синтаксическом компоненте может быть одна или несколько (две, три) центральных позиции, а следовательно, один или несколько (два, три) обязательных синтаксических компонентов присловной зависимости. Обычно одну центральную позицию в структуре предложения украинского языка замещают варьируемые морфологические формы с определенным значением *(знаходитись у кімнаті, знаходитись біля кімнати, знаходитись над кімнатою)*. Две и больше центральных позиций замещают фиксированные морфологические формы имен в косвенных падежах с различным значением *(дати хлопцеві пораду, подарувати сестрі книгу)*.

Типичным для украинского языка является замещение центральной позиции одним обязательным синтаксическим компонентом, выраженным беспредложным именем в винительном падеже *(залишати когось, щось; оживляти когось; змінювати щось; шанувати когось)*; в родительном падеже *(добиватися чогось; боятися когось, чогось; соромитися когось, чогось; зміст чогось; святкування чогось)*; в дательном падеже *(відповідати чомусь; сподобатися комусь; допомагати комусь; заздрити комусь, чомусь.)*; в творительном падеже *(відзначатися чимось; наповнюватися чимось; володіти чимось; займатися кимось, чимось)*.

Один обязательный компонент, реализующий на уровне словосочетания подчинительную связь сильного управления, предопределенную или не предопределенную словообразовательной структурой управляющего слова, может выражаться предложными формами имени в родительном падеже *(придивлятися до когось, чогось)*; в винительном падеже (*накинутись на когось, щось; заступитися за когось, надіятися на когось щось; закутатися в щось)*; в творительном падеже *(справитися з кимось, чимось; змиритися з кимось, чимось; задуматися над чимось)*; в предложном падеже *(наживатися на чомусь)*.

Один и тот же синтаксический компонент, выраженный знаменательным словом релятивной семантики с регулярными двойными связями «управление – управление» или «управление – примыкание», может открывать две и больше центральных позиций для обязательных компонентов. В таких случаях обязательные синтаксические компоненты выражаются беспредложно-беспредложными, беспредложно-предложными или предложно-предложными именами в формах винительного и дательного падежей *(дати щось комусь; присвяти щось комусь)*; винительного и родительного падежей *(зірвати щось з чогось)*; винительного и творительного падежей *(з'єднувати щось з чимось; когось з кимось)*.

Центральные позиции могут замещаться также обязательными компонентами, выраженными знаменательными словами, реализующими на уровне словосочетаний сильные подчинительные связи «управление – примыкание». В таких случаях один обязательный компонент выражается фиксированной морфологической формой имени, а другой – либо варьирует винительный падеж имени и инфинитив *(заборонити комусь щось; комусь робити щось)*, либо один из них выражается фиксированными формами имени в косвенных падежах, а другой является обязательным синтаксическим компонентом с определенным значением, независимо от морфо-

логических форм выражения *(ставитись до когось якось, поводитись з кимось якось)*.

Ориентация на обязательную сочетаемость знаменательных слов с регулярной предсказуемостью связей как на основное условие образования центральных позиций не всегда оказывается достаточной, особенно при определении синтаксической структуры двусоставных предложений, содержащих компоненты, в частности сказуемые, выраженные глаголами, которые в одних случаях выявляют релятивные свойства, а в других – абсолютивные, например: *читати щось, читати (в значении «обладать способностью»)*. В таких случаях определение обязательности синтаксического компонента предложения безотносительно к реализации синтаксической структурой предложения определенной семантической модели невозможно. Одна и та же синтаксическая структура может рассматриваться как конструктивно завершенная при реализации одной семантической модели и как конструктивно не завершенная, «напряженная», если речь идет о синтаксической реализации иной семантической модели *(Ср.: Сестра співає и Сестра співає романс)*.

Занимая верхний ярус в градационном ряду неглавных компонентов, разграничивающихся по силе связи с другими, обязательные компоненты подвергаются внутрисистемному противопоставлению на обязательные первичные (O_1) – обязательные вторичные (O_2) с последующим вычленением в каждой группе обязательных компонентов, составляющих цепные ряды зависимостей (**O_1O_1**..; **O_2O_2**...). Обязательные первичные компоненты, реализуя центральную позицию (центральные позиции), зависят от главных синтаксических компонентов (подлежащего и сказуемого). Обязательные вторичные компоненты, замещая центральную позицию (центральные позиции), зависят от компонентов в любой из позиций, кроме главных, обязательных первичных и их цепочных рядов. Признак обязательности таких компонентов не возводит их в ранг конструктивных в моделеобразующей иерархии компонентов формально-грамматической структуры предложения. Присловная зависимость обязательных компонентов, базирующаяся на сильных семантических связях, сопряжена с постоянством отношений – преимущественно объектных, в отдельных случаях – обстоятельственных.

Главные компоненты, обязательные первичные компоненты и их обязательные цепочные ряды являются конструктивными (моделеобразующими) компонентами двусоставного предложения. Структуру (модель) двусоставного предложения определяют, в первую очередь, сочетаемостные свойства знаменательных слов в позициях подлежащего и сказуемого [Іваницька, 1985:41-42]. Так, можно выделить: а) модели нераспространенных предложений, включающих в свой состав только главные компоненты, если главные позиции замещены словами абсолютивной семантики: *Птах літає;* б) модели обязательно распространенных предложений, которые включают в свой состав, помимо главных, обязательные первичные компоненты: *Люблю я море* (В.Сосюра) и в) модели, в которых распространение осуществляется посредством цепочных рядов обязательных компонентов: *Об'єднати зусилля землеробів і тваринників означає забезпечити резерв надійності сільськогосподарського виробництва* (3 газ.). Синтаксическое поле моделей двусоставных предложений с обязательным первичным компонентом (обязательными первичными компонентами) составляют варианты с обязательными компонентами (включая и их цепочные ряды) приподлежащной зависимости – **П+O_1...(+O_1...)+С**; присказуемостной зависимости – **П+С+O_1...+(O_1...)**; приподлежащной и присказуемостной зависимости. Периферийная позиция в позиционной структуре предложения – это проекция позиции слова в словосочетании, образованном посредством однонаправленной подчинительной связи – согласования или примыкания. При наличии согласования подчинительная связь является грамматически обязательной; семантическая обязательность связи при этом отсутствует. Подчинительная связь примыкания имеет место в транспонированных в предложение вторичных словосочетаниях, образованных в результате свертывания предложений *(Щоденник учня – Учень має щоденник)*. При наличии примыкания подчинительная связь является однонаправленной необязательной. При этом отсутствует как грамматическая, так и семантическая обязательность, что создает условия для образования периферийной позиции присловной зависимости. Периферийную позицию в синтаксической структуре предложения всегда замещает факультативный синтаксический компонент присловной зависимости (факультативный компо-

нент, факультативный распространитель).

Количественно маркированными в плане распространения синтаксической структуры двусоставного предложения являются факультативные компоненты присубстантивной зависимости с атрибутивным отношением (особенно в художественном и публицистическом стилях). Являясь в целом неконструктивными компонентами, они нередко аккумулируют в себе коммуникативную значимость обязательного компонента, его выразительность, экспрессивно-стилистическую насыщенность и функционально-семантическую определенность. *Справжній учитель прагне виховати в своїх вихованцях високі громадянські почуття гордості за нашу Вітчизну.*

Поскольку периферийная позиция не прогнозируется семантическим потенциалом слов, образующих тот или иной подчиняющий компонент, то синтаксическая структура предложения не диктует места и не ограничивает состава факультативных синтаксических компонентов. Наличие или отсутствие факультативных распространителей в синтаксической структуре предложения обуславливается коммуникативными потребностями высказывания. Благодаря этому синтаксическая структура любого двусоставного нераспространенного предложения может быть преобразована в синтаксическую структуру распространенного предложения и наоборот.

Отдельную позицию составляет позиция дуплексива, синтаксическим свойством которого является наличие двойных синтаксических связей. Если все другие неглавные позиции противопоставляются главным по признаку «обязательности – необязательности», то позиция дуплексива в одних случаях является обязательной, а в других – необязательной *(Ср.: Праця робить людину щасливою* и *Батько зайшов до хати стурбований).* Однако обязательность дуплексива чаще всего сопряжена не с регулятивностью семантики подчиняющих слов, а с ослаблением и частичной утратой их значения в определенных контекстах *(Дерево виросло високе – Дерево стало (зробилося) високе).*

Позицию детерминанта, в отличие от позиций присловной зависимости, определяет слабая синтаксическая связь с грамматическим центром предложения в целом. Грамматическая периферийность противоречит ее значимости в семантической структуре предложения. Если пределы позиции присловной зависимости «центральность – периферийность» позволяют выделить промежуточные позиции, например, «нецентральность – непериферийность» благодаря семантической градации подчинительных присловных связей «сильное – слабое» управление, то позиция детерминанта всегда остается периферийной, несмотря на наличие в предложении нескольких детерминантных позиций. Позицию детерминанта реализует синтаксический компонент – детерминант, который в структуре двусоставного предложения является неглавным компонентом, зависящим от грамматического центра – подлежащего и сказуемого и, не являясь проекцией словосочетания в предложении, количественно распространяет его синтаксическую структуру: *Для нас у рідній краю навіть дим солодкий та коханий* (Л.Украинка).

Таким образом, синтаксические компоненты, выделенные по формально-грамматическим признакам, в известном отношении составляют иерархизованную систему категорий синтаксического членения двусоставного предложения. Они отражают синтаксический механизм построения предложения и вместе с тем имеют непосредственный выход в изучение структуры предложения на других уровнях, в частности семантико-синтаксическом и коммуникативном. Безусловно, формально-грамматические характеристики компонентов способствуют однозначному выделению, разграничению их в структуре предложения на основе синтаксических связей. Исследование синтаксических свойств компонентов, замещающих соответствующие позиции, предопределяет изучение их содержательных особенностей, выделяющихся в характере выражения ими семантико-синтаксических отношений. Иерархия синтаксических компонентов, учитывающая замещение ими главных, центральных позиций и в отдельных случаях позиции дуплексива, способствует выделению в каждом конкретном предложении его необходимого конструктивного состава, или образующейся на формально-грамматическом уровне конструктивной модели предложения.

Формально-грамматический уровень представления синтаксической структуры двусоставного предложения позволяет определить номенклатуру синтаксических компонентов предложения, однозначно и непротиворечиво выделяющихся посредством выявления синтаксиче-

ских связей предложения (предикативной) и словосочетания (подчинительной). Кроме того, принимая во внимание их иерархию и дифференцируя обязательные компоненты по признаку «первичности – вторичности» зависимости их от подчиняющих компонентов, а также учитывая обязательные цепочные ряды распространителей первичных компонентов приподлежащной и присказуемостной зависимости, удается определить ядро структуры двусоставного предложения, т.е. формально-грамматическую модель предложения.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено систему моделювання формально-граматичної структури двоскладового речення. Синтаксичні компоненти використовуються як одиниці сегментації, вичленовування яких базується на прислівних синтаксичних зв'язках. Ієрархія синтаксичних компонентів сприяє виділенню конструктивної моделі речення на формально-грамматичному рівні.

The article deals with a system of simulation of formal-grammar pattern of two-member sentence. As units of segmentation the syntactical components are used, the exarticulation of which is founded on syntactical connections. The hierarchy of syntactical components promotes allocation of a built model of the proposal at a formal-grammar level.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Изучение членов предложения. – М.: Просвещение, 1975.–154 с.
2. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 200 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986.–213 с.
5. Іваницька Н.Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка // Мовознавство. – 1985. – №1. – С. 39-43.
6. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М.: Высшая шк., 1974. – 158 с.
7. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978.–387 с.
8. Никитин В.М. Вопросы теории членов предложения. – Рязань, 1969.–246 с.
9. Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1970. – 192 с.
10. Рятсен Х.К. Структура простого предложения в эстонском языке. Ориентированные на глагол модели предложения: Автореф. дис. д-ра филол. Наук. – Тарту, 1974. – 91 с.
11. Русская грамматика: В 2-х томах. Т.2. Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
12. Сафаев А.С. Семантико-синтаксическое членение предложения в узбекском языке. – Ташкент: Изд-во Фан., 1977. – 142 с.
13. Шмелев Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: Наука, 1976. –149 с.

Володимир Каленич (Вінниця)

ЕЛЕМЕНТАРНЕ РЕЧЕННЯ З ДІЄСЛІВНИМ ПРИСУДКОМ (ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Учення про формально-синтаксичну структуру речення становить основу опису формальної організації речення, сутністю якої є синтаксичні зв'язки та виділювані на їх основі компоненти речення [Вихованець, 1993: 54]. Формально-синтаксична структура простого речення співвідноситься з його двоскладністю або односкладністю. Двоскладні речення мають два головні члени – підмет і присудок, що поєднуються предикативним зв'язком. Обмеження реченнєвої конструкції лише цими компонентами спричиняє до утворення елементарної структури речення.

Об'єктом даного дослідження є елементарні речення двоскладної будови з дієслівними присудками. Основні завдання вбачаємо у визначенні формально-синтаксичної структури таких конструкцій та виявленні граматичних характеристик компонентів їх складу.

В основу аналізу покладено положення І.Р.Вихованця про елементарність синтаксичних

одиниць. Учений зазначає, що «поняття синтаксичної елементарності в застосуванні до простого речення є неодновимірним» [Вихованець, 1993: 105]. Такими «вимірами» є формально-синтаксичний і семантико-синтаксичний. Запропонований автором двоаспектний підхід до вивчення структури речення та його моделей дозволив адекватно інтерпретувати його ядерну одиницю, що являє собою елементарне речення як структуру, яка є неоднаковою у формально-синтаксичному та семантико-синтаксичному планах. Зокрема, з формально-синтаксичного погляду виділяється два різновиди елементарних простих речень [Вихованець, 1993: 11].

Перший (основний) різновид – це **власне-формально-синтаксичний різновид елементарних речень**. Формально-синтаксична структура таких речень формується лише необхідними з формального погляду членами речення, або предикативним мінімумом, необхідним для того, щоб речення стало граматично оформленою синтаксичною одиницею. У такому разі до нього входять тільки головні члени речення. До формально-синтаксичного мінімуму речення не входять навіть передбачувані семантикою предиката компоненти, без яких речення не може функціонувати як мінімальне повідомлення, незалежне від контексту. Двоскладні елементарні прості речення репрезентують у своєму складі тільки головні члени – підмет і присудок, що поєднуються предикативним зв'язком, наприклад: *Кобза умовкла. Затих і гопак (*С.Васильченко); *Янтаріє вікно* (В.Сосюра); *Степ квітував* (О.Гончар); *Болять дисонанси. Сумують симфонії* (Л.Костенко).

Другий різновид елементарного простого речення тісно пов'язаний із семантико-синтаксичною структурою речення, опосередковується нею. І.Р.Вихованець називає його **опосередкованою формально-синтаксичною структурою простого речення** [Вихованець, 1993: 12]. За такої умови до структури речення входять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, тобто ті компоненти, які роблять речення мінімальним повідомленням, незалежним від контексту. Наприклад, предикат *шанувати* вимагає двох іменникових компонентів – підмета і прислівного керованого другорядного члена речення: *Дочка **шанує** матір*. Така формально-синтаксична структура буде розширеною.

До питання виділення предикативного мінімуму (предикативного ядра, мінімальної структурної схеми, моделі речення), на основі якого формується структура речення, свого часу зверталися В.Г.Адмоні, Й.Ф.Андерш, Н.Д.Арутюнова, В.А.Бєлошапкова, І.Р.Вихованець, А.П.Грищенко, Г.О.Золотова, Н.Л.Іваницька, А.М.Мухін, М.Я.Плющ, І.П.Распопов та ін. Так, досліджуючи проблему структурно-смислового ядра речення, В.Г.Адмоні зазначає, що «як ядро речення можуть розглядатися ті його компоненти (або один його компонент), які створюють відчуття достатньої смислової та структурної закінченості, завершеності речення, узятого в максимальному відключенні від контексту до ситуації [...]. Саме таке ядро речення мається на увазі, коли говорять про просте непоширене речення» [Адмоні, 1972: 36]. До ядра речення в такому розумінні відносяться підмет і присудок (включаючи компоненти розширеного присудка) у двоскладному реченні та головний член односкладного речення. У нашому трактуванні це елементарні речення, які розглядаються у формально-граматичному аспекті.

Підмет і присудок є організуючими центрами двоскладного речення. Між ними виникають предикативні відношення, що виявляються в предикативній взаємозалежності. Ці компоненти займають головні синтаксичні позиції у двоскладному реченні, вони складають його предикативний мінімум. Наприклад, речення *Як швидко розтанули тривожні хмарини на ясному блакитному обрії!* (О.Донченко) можна згорнути до мінімуму *Розтанули хмарини*, де зберігається і структурна, і змістова завершеність. Така конструкція може функціонувати як реченнєва одиниця зі всіма властивими їй характеристиками.

«Для виокремлення елементарних речень (моделей, схем) як структурно завершених синтаксичних конструкцій із властивою їм найголовнішою ознакою речення – виконувати комунікативну функцію» Н.Л.Іваницька пропонує використовувати методику елімінування [Іваницька, 2003: 47]. Елімінуючи неголовні факультативні компоненти прислівної та неприслівної залежності, можна одержати елементарну реченнєву модель: *Як необережно воркотять струмки* (О.Олесь) → *Струмки воркотять*; *Дзвінкі, тоненькі хлоп'ячі голоси лунали*

під крайньою хатою поблизу од млина (С.Васильченко) → *Голоси лунали*; *Сухенькі кулачки його дрібно тремтіли* (Г.Тютюнник) → *Кулачки тремтіли; Он як палахкотять під вечірнім багрянцем жовтогарячі чорнобривці* (Ю.Мушкетик) → *Палахкотять чорнобривці.* Елімінування неголовних компонентів призвело до утворення конструкцій, що, як бачимо, мають структурно-семантичну завершеність і у відповідних контекстних умовах можуть функціонувати як речення. Отже, у такий спосіб шляхом застосування прийому елімінування одержуємо елементарне речення.

Визначальним у структуруванні речень (особливо дієслівного типу) є предикат, оскільки він відкриває функціональні позиції для заповнення їх учасниками дії і прогнозує конструктивний склад речення. На думку Й.Ф.Андерша, «модель речення має будуватися з врахуванням потенційно-сполучувальних властивостей дієслова, вжитого в ролі предиката; йдеться про властивості дієслова, зумовлені його категоріальною семантикою, яка може бути самодостатньою або самонедостатньою, тобто може не потребувати або потребувати для своєї реалізації доповнення певними компонентами. Це означає, що конкретні дієслова характеризуються певними функціональними позиціями» [Андерш, 1987: 17].

Утворення двоскладних елементарних речень дієслівного типу пов'язане з дією абсолютивних дієслів і субстантивних лексем. Абсолютивними дієсловами (дієсловами закритої семантики, автосемантичними) є лексеми, «які виявляють (реалізують) своє значення самостійно, автономно, незалежно від інших слів» [Дзюбишина, 1979: 8], «своїм внутрішнім потенціалом не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами з об'єктним або обставинним значенням» [Іваницька, 2003: 42]; крім суб'єкта, вони не потребують інших доповнюючих слів, для того щоб речення було граматично завершеним [Степанова, Хельбиг, 1978: 141]. До абсолютивних належать дієслова типу: *цвісти, плакати, дрімати, горіти, сміятися, мовчати, біліти, сивіти, рідшати, жовкнути, ширшати, дзижчати, гудіти, лунати, шелестіти, шипіти* тощо. Виступаючи в реченні в позиції присудка, вони містять у собі достатню для повноцінного у змістовому відношенні висловлювання інформацію про суб'єкт і не вимагають обов'язкової лексико-семантичної конкретизації іншими синтаксичними елементами: ***Цвітуть*** *сади* (О.Вишня); *Марія* ***промовчала*** (О.Гончар); ***Ширшає*** *світ* (О.Гончар); *День* ***одбіліє***. *Ніч* ***зачорніє***. (І.Драч); *Вода* ***застигла***. *Сонце* ***відтремтіло*** (В.Стус); *Чи ти не* ***застудився?*** (О.Донченко).

Звичайно, за комунікативної потреби дієслова цього типу можуть поширюватися іншими словами, але таке поширення не є обов'язковим, оскільки дієслівна ознака, що її передає абсолютивна лексема, є семантично завершеною, замкненою суто у сфері суб'єкта. Вжиті в реченні з такими дієсловами обставинні члени характеризують дієслово зовні, вказуючи на локальні, темпоральні, модальні та інші умови протікання дії. Вони створюють додатковий інформативний фон для основного змісту речення і не входять до його структурного мінімуму: ***В*** *холоднім похіднім* ***наметі*** *веселе багаття воркує* (М.Нагнибіда); *Червоні маки.* ***В ранній, ранній час на грядці*** *маминій ви так полум'яніли!* (Л.Забашта); ***Збоку*** *чохкає* ***невтомно*** *водокачка* (М.Хвильовий).

В елементарних реченнях дієслівного типу роль присудків виконують абсолютивні дієслова, що означають:

1) дію особи як її постійне заняття, спеціальність: *Батько візникував* (О. Донченко); *Петро хурманив* (Б.Харчук); *Хто чабануватиме?* (З.Тулуб);

2) психофізичний стан: *– А ти не розгніваєшся?* (Г.Тютюнник); *Володько і собі розхоробрився* (У.Самчук); *Поніміли друзі* (В.Стус);

3) процесуальний стан предмета (переважно явища природи): *Пролітає сніг* (О.Гончар); *Нехай минають дні* (В.Сосюра); *Гасне вечір...* (О.Олесь);

4) перехід з одного стану в інший: *Дощ густішає* (У.Самчук); *Світанки довшали* (М.Трублаїні); *Ніч залебеділа* (Д.Павличко);

5) початок, кінець чи продовження відповідного стану, в якому перебуває предмет: *Дощ перестав* (Г.Косинка); *Розпочався обід* (А.Малишко); *І бесіда тривала* (І.Багряний);

6) звучання (акустичні враження): *Хрумтить насіння* (М.Коцюбинський); *Клавіші*

клацали. Струни дзижчали. (І.Нечуй-Левицький); *Горобці цвіріньокають* (О.Довженко).

В основу нашої класифікації покладений поділ абсолютивних дієслів, запропонований Н.Л.Іваницькою [Іваницька, 1986: 133].

Крім абсолютивних, у мові виділяються дієслова з релятивним значенням, які не можуть самостійно реалізувати значення [Іваницька, 1986: 31]. Вони прогнозують семантичне та граматичне заповнення позицій після них відповідними граматичними формами, найчастіше обов'язковими компонентами причленної залежності з об'єктним значенням *(турбуватися про що-небудь, освітлювати що-небудь, обслуговувати кого-небудь, що-небудь)*, рідше з обставинним значенням *(знаходитись десь, розташовуватись десь)*.

Проте чіткої межі між абсолютивними і релятивними дієсловами немає, оскільки за ознакою семантичної повноти/неповноти можуть розрізнятися не лише певні групи слів чи окремі слова, а й різні значення одного слова [Золотова, 1973: 45]. До того ж чимало релятивних дієслів мають здатність уживатися абсолютивно, тобто без обов'язкових поширювачів; їх виокремлюють у клас слів «відносно релятивної семантики» [Іваницька, 1986: 33]. Так, у реченні *Лазаревський не сперечався* (З.Тулуб) дієслово *сперечався* має ознаки слів абсолютивної семантики, тобто є самодостатнім для утворення окремого синтаксичного компонента; хоч в інших уживаннях воно обов'язково вимагає керованих іменних форм (*сперечався з ким? про що?)*. Дієслова такого типу здатні моделювати непоширені речення дієслівної будови, хоч синтагматика цих лексем виявляє їхні первинні релятивні властивості.

З цього приводу слушно зауважує А.А.Цой. Розглядаючи непоширені двоскладні дієслівні речення, мовознавець виділяє два їх типи: перший – це власне непоширені, що утворюються абсолютивними лексемами в позиції головних членів речення, наприклад: *Весна наступила; Сонце зійшло; Батько відпочиває* тощо; другий – ситуативно непоширені. Лексичним матеріалом для їх конструювання слугують релятивні лексеми в абсолютивному значенні, наприклад, *Батько читає* замість *Батько читає газету ,Учитель пояснює* замість *Учитель пояснює задачу* тощо [Цой, 1980: 106].

Чимало таких конструкцій знаходимо в художній літературі та розмовному мовленні: *Митяй не курить* (Г.Тютюнник); *Ніхто не заперечував* (О.Донченко); *Наші виграли* (О.Вишня); *Тит орав* (У.Самчук); *Ні, він не хоче їсти. Він хоче пити* (І.Багряний). Оскільки подібні речення можуть функціонувати як мінімальні повідомлення, незалежні від контексту (переважно носять узагальнюючий характер), і є граматично оформленими синтаксичними одиницями, то їх теж варто зараховувати до елементарних речень.

Елементарні реченнєві конструкції двоскладної будови найчастіше двослівні, тому що їх модель передбачає наявність двох компонентів – підмета і присудка. Проте в конкретних висловлюваннях можуть ускладнюватися, утворюючи різноманітні регулярні реалізації даної моделі. Так, присудок може ускладнюватись дієсловами з фазисним і модальним значенням: *Почало сонце сходити* (Панас Мирний); *Але вогонь продовжував палати* (Л.Костенко); *Батько вмів балакати* (Б.Харчук); *Дід любив кашляти* (О.Довженко); повторенням того самого дієслова: *Живуть вони та й живуть* (С.Васильченко); *Море шумить-шумить* (О.Вишня); *Горять, горять вогні* (В.Сосюра); повторенням спільнокореневих та синонімічних дієслів (*плакати-приплакувати, дивитися-поглядати*); вживання зв'язок або зв'язкових утворень (*це, це є, це і є, ось, це значить, не що інше як* тощо): *Ось бовванієзавод* (Панас Мирний).

Підмет, крім субстантивних лексем та лексичних словосполучень, може виражатися сполученням іменника з кількісним чи неозначено-кількісним числівником: *Старий сердився* (М.Коцюбинський); *Пройшов тиждень. Настав Новий рік* (Панас Мирний); *Запалюються десятки люстр* (В.Підмогильний); *Минуло кілька днів* (З.Тулуб). Проте такі ускладнення аж ніяк не порушують компонентного складу моделі елементарного речення, лише конкретизують його семантичний зміст.

Як бачимо, термін «елементарне просте речення» позначає ті самі синтаксичні одиниці, що й термін «непоширене просте речення» [Вихованець, 1993: 107]. На тлі непоширених (елементарних) речень вирізняються поширені (неелементарні) речення. Елементарну реченнєву конструкцію можна утворити методом елімінування з неелементарної, у якій

граматична основа є структурно і семантично завершеною. Елементарне речення разом з тим легко трансформується в неелементарне шляхом додавання другорядних компонентів речення, кожен з яких структурно розширює склад речення й інформативно доповнює комунікативний зміст висловлювання.

Отже, **елементарне речення двоскладної будови** можна визначити як синтаксичну конструкцію, формально-граматична структура якої формується лише підметом і присудком (предикативним мінімумом) та характеризується граматичною і змістовою завершеністю. Такі синтаксичні одиниці можуть функціонувати як мінімальні повідомлення, незалежні від контексту.

РЕЗЮМЕ

Двусоставное элементарное предложение рассматривается в формально-грамматическом аспекте. Структура таких конструкций создается подлежащим и сказуемым (предикативным минимумом) и обладает грамматической и смысловой законченностью. Определяющую роль играют абсолютивные глаголы в форме сказуемого, так как именно они порождают двухкомпонентную модель, которая реализуется двусоставным элементарным предложением.

The two-member elementary sentence is considered in the formal-grammar aspect. The structure of such constructions is formed with a subject and a predicate (a predicative minimum) and has a grammatical and semantic wholesomeness. The absolute verbs in c form of predicate take a dominant part, because they create two-component model, which is realized with the two-member elementary sentence.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения// Члены предложения в языках различных типов. – М.: Наука, 1972. – С. 35-50.
2. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 192с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
4. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні // Організація тексту (граматика і стилістика). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5-13.
5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351с.
6. Іваницька Н.Б. Автосемантизм дієслова і семантико-синтаксична структура речення// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Філологія. Вип.5. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2003. – С. 41-46.
7. Іваницька Н.Л. Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу// Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Серія: Філологія. Вип.5. – Вінниця: Вид-во ВДПУ, 2003. – С. 46-51.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167с.
9. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 256с.
10. Цой А.А. Семантическая структура нераспространенных двусоставных глагольных предложений в современном русском языке. – Ташкент: Изд-во Ташкент. ун-та, 1980. – 127с.

Валентина Литовченко (Вінниця)

СИНТАКСИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА СТРУКТУР МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ

Мовленнєвий етикет вербально обслуговує соціальну поведінку і складає широке коло стереотипів спілкування. Безсумнівно, що однією з центральних проблем вивчення й опису правил мовленнєвої поведінки є проблема соціальної зумовленості варіативності стійких формул, використовуваних під час зустрічі, прощання, подяки, поздоровлення, вибачення тощо, проблема соціально значимого вибору альтернативних способів мовленнєвих формул соціальної вербальної поведінки. Не менш важливим є розгляд лінгвістичної природи одиниць

мовленнєвого етикету, зокрема їх аналіз на рівні синтаксичному.

Синтаксична підсистема займає чільне місце в загальній системі будь-якої мови. Така значимість синтаксису пояснюється тим, що він «виступає як своєрідна вершина структурної організації, категоріальні одиниці якої безумовно ґрунтуються на використанні мови як засобу спілкування» [ІУМ, 1983:5]. Тому під час вивчення й опису одиниць мовленнєвого етикету важливе місце повинні посісти питання про їх синтаксичну сутність, про типологію синтаксичних структур мовленнєвого етикету, їх варіативність і под.

Проблема синтаксичної кваліфікації конструкцій мовленнєвого етикету залишається актуальною в сучасному мовознавстві, оскільки в ряді найновіших посібників із синтаксису української мови (Л.О.Кадомцева, М.У.Каранська) їм узагалі не приділяється увага, а у синтаксичних працях попередніх років існують суперечливі погляди на їх природу.

Структури типу *Привіт! Добридень! Спасибі!* не володіють статусом речень на думку Н.Ю.Шведової, Г.В.Валімової, О.Б.Сиротініної, В.А.Бєлошапкової, Л.С.Бархударова, Б.П.Ардентова та ін. Разом з тим, цілий ряд синтаксистів визнають за конструкціями мовленнєвого етикету статус речення, хоча й відносять їх до різних структурних типів. Так, В.В.Виноградов вважав конструкції згаданого різновиду «особливим типом речень, не здатних мати у своєму складі ніяких членів речення» [Виноградов, 1955:404], беручи до уваги їх інтонаційну завершеність, модальність і здатність заступати дієслівний присудок у діалогічному мовленні. І.А.Попова кваліфікує їх як групу «формально-еліптичних, а по суті повних іменних структур»; О.Г.Руднєв пропонує для таких конструкцій назву «напівпредикативні речення»; П.О.Лекант – «фразеологізовані речення (чи речення-штампи)», що є специфічними конструкціями розмовного мовлення: «Вони володіють основною ознакою речення – предикативністю, проте, на відміну від вільно сконструйованих речень, набули властивості відтворюваності, що зближує їх з фразеологічними одиницями» [Лекант, 1974:151].

Найбільш поширеним у лінгвістичній літературі є погляд на структури мовленнєвого етикету як на слова-речення, чи нечленовані конструкції (В.В.Бабайцева, О.М.Гвоздєв, Д.Е.Розенталь, Т.Г.Почтенна, В.Ф.Кіпріянов, Б.М.Кулик, І.Д.Сухомлин та ін.).

Нарешті, четверта група авторів підкреслює неоднорідність конструкцій мовленнєвого етикету, а тому й неможливість віднесення їх до якоїсь однієї структурної схеми речення, до одного типу (О.О.Шахматов, П.С.Дудик, О.Г.Мотовилова).

У найбільш повному обсязі й на багатому фактичному українському матеріалі розглядає питання про синтаксичну природу одиниць мовленнєвого етикету П.С. Дудик. Виділивши в якості визначальної ознаки речення синтаксичну членимість, відповідність певній схемі, структурі, мовознавець відзначає, що не всі конструкції мовленнєвого етикету можуть бути беззастережно віднесені до категорії речення. І все ж вони сприймаються на синтаксичному рівні речення як його своєрідні еквіваленти. Це так звані слова-речення [Дудик, 1973:212]. Саме до таких конструкцій належать одиниці типу *Спасибі! Бувайте! Добрий день! Вибачайте!* і т.п. Разом з тим, серед стереотипів мовленнєвого етикету чимало одиниць, що характеризуються синтаксичною членимістю, чітко класифікуються за точно визначеними граматичними схемами, напр., *Я щиро вдячний вам! Бажаю доброго здоров'я! Щасливої дороги!* Такі і подібні етикетні одиниці безсумнівно слід розглядати як речення – повні чи еліптичні.

Синтаксична природа одиниць мовленнєвого етикету повинна визначатися з урахуванням таких релевантних ознак речення, як: 1) відносна смислова завершеність; 2) інтонаційна оформленість; 3) предикативність; 4) модальність; 5) відповідність існуючим у мові структурним схемам.

Формули мовленнєвого етикету української мови можуть виражатися на синтаксичному рівні найрізноманітнішими конструкціями: простими реченнями – двоскладними й односкладними, повними й неповними, еліптичними – і складними реченнями різних типів, реченнями-звертаннями та іншими еквівалентами речень.

Синтаксична природа одиниць типу *Я добра і щастя зичу Вам! Я хочу подякувати Вам за пораду!*, що відносяться до традиційних двоскладних речень, а також численних формул, представлених односкладними означено-особовими реченнями типу *Вітаємо Вас з днем*

народження! Зичу доброго здоров'я дідусеві! Дякую від імені всіх колег! та под., визначається однозначно, не викликаючи жодних сумнівів у всіх дослідників мовленнєвого етикету.

Однак специфікою розмовного мовлення – основної сфери функціонування одиниць мовленнєвого етикету – є наявність великої кількості особливих стабілізованих побудов, застиглих конструкцій шаблонних фраз, що не потребують «комбінування» і не підвладні чіткому членуванню. Це нечленовані, категоріально й лексично обмежені конструкції типу *Добривечір! Привіт! Прощай! Добраніч! Спасибі!* тощо. Особливість цих побудов полягає в тому, що словесне наповнення їх не вільне, граматична форма зустрічає, за образним висловом В.В.Виноградова, «опір лексичного матеріалу».

Усі одиниці мовленнєвого етикету виконують комунікативну функцію, оскільки вони забезпечують встановлення і підтримування певного мовленнєвого контакту. З огляду на це окремі лінгвісти виділяють для них особливу функцію **контактну** чи **контактовстановлюючу** (Л.А.Кисельова, Н.І.Формановська, Л.М.Архангельський, Р.М.Гайсина). Без встановлення і підтримання мовленнєвого контакту між співрозмовниками мова не може виконати своє основне призначення – бути засобом спілкування членів соціальних груп. Етикетні побудови *Добрий ранок (день, вечір)! Щасливо! Бувай!* та ін. виражають відносно завершену думку, почуття чи волевиявлення, тобто певне повідомлення, інформацію. Пор.: «На перший погляд, це може видатися даремною тратою часу, оскільки тим, що ми звикли вважати «інформацією», тут не обмінюються. Однак це враження слід, очевидно, відкинути. У кінцевому результаті обмін інформацією типу «я тебе помічаю», «ми – з однієї громади», «я бажаю тобі добра» тощо відіграє не меншу роль у процесах соціальної взаємодії, ніж продуктивне обговорення науково-технічної чи іншої проблематики» [Добрович, 1978 : 32].

Крім цього, всі етикетні побудови інтонаційно оформлені, для них характерна інтонація повідомлення. В.В.Виноградов підкреслював: «Можна сумніватися в тому, що в кожному реченні, навіть у розмовному реченні різко емоційного, граматично нерозчленованого характеру на зразок: *Ну і ну! То-то! Ваня!* і т.п., виражається предикативне поєднання суб'єкта і предиката, але не можна сумніватися в тому, що цим висловам притаманна інтонація повідомлення» [Виноградов, 1955:401]. За посередництвом особливих спонукальних інтонацій (прохання, поради, вимоги, побажання тощо) у висловах *Здоров будь! Вибач! Дяка! Здрастуй!* та ін. виражається ставлення мовця до індивіда, до дійсності, тобто знаходить своє вираження синтаксична категорія модальності.

Інтонація служить засобом вираження предикативності у синтаксично нечленованих одиницях мовленнєвого етикету типу *Будь ласка! Привіт! Спасибі!* і под. Ми дотримуємося тієї думки, що предикативні відношення властиві для всіх мовленнєвих висловлювань, навіть таких, що складаються з одного слова. «Кількість знаків, які входять у речення, – писав Е.Бенвеніст, – не відіграє ніякої ролі: одного знака достатньо, щоб виразити предикативність» [Бенвеніст 1965: 446]. В.В.Виноградов, який вважав, що у всякому мовленнєвому висловлюванні категорія предикативності знаходить своє повне чи часткове вираження, підкреслював, що способи її вираження бувають «морфологічні, конструктивно-синтаксичні та інтонаційно-синтаксичні» [Виноградов, 1954: 17]. Етикетні конструкції *Добраніч.! До зустрічі! Смачного! Салют!* та ін. є прикладами інтонаційно-синтаксичного способу вираження предикативності. Крім того, засобами вираження категорій часу й особи в таких висловлюваннях виступає ситуація мовлення чи контекст, а засобами вираження суб'єктивної модальності – модальні частки і слова.

Усе вищесказане свідчить про те, що одиниці мовленнєвого етикету мають безумовну синтаксичну значимість.

Будь-яке слово, навіть службове, здатне виконувати функцію речення, якщо тільки воно реалізується у відповідній інтонації і, таким чином, предикується. Це, звичайно, стосується повною мірою і структур мовленнєвого етикету: всі вони забезпечують відповідні міжособистісні контакти, виступають структурно помітною рисою мовлення носіїв української мови і тим самим повноцінні функціонально. Цьому також сприяє різноманітна їх модальність, втілена в інтонації, у супровідних міміко-жестових засобах.

Таким чином, одиниці мовленнєвого етикету – це синтаксичні конструкції, що виконують комунікативну функцію. Проте, виконуючи функцію речення, значна частина етикетних формул є тільки його еквівалентами. Як справедливо зазначає О.С.Мельничук, тільки при одночасній наявності всіх основних ознак речення в кожному окремому випадку виникає достатньо підстав для того, щоб «констатувати речення», так і для того, щоб «за допомогою цих ознак відмежувати речення від інших елементів і комплексів мови», що не є реченнями [Мельничук, 1966: 32].

У вузькому, власне граматичному розумінні речення – це особлива синтаксична конструкція, що будується на граматичному зразку. А тому основним предметом синтаксису повинен бути не конкретний зміст речення (таких змістів може бути незліченна кількість), а його граматична форма, під якою розуміють структурну схему, модель, зразок, за яким може бути побудоване самостійне, окреме, конкретне повідомлення.

Під структурою речення розуміється, як правило, наявність певних компонентів і певних відношень між ними, наявність стійких позицій компонентів. Таке розуміння схеми речення передбачає обов'язкове членування його, виділення у ньому членів речення – головних і другорядних, а також здатність наявних членів речення до поширення.

Конструкції мовленнєвого етикету типу *Здрастуй! Привіт! Прощай! Бувай! Спасибі!* та ін. синтагматично нечленимі. Будучи незвичними лексичними утвореннями з незмінюваного і неподільного за складом словесного комплексу, такі висловлювання не можуть членуватися і синтаксично, тобто в них не можна виділити членів речення і зв'язків між ними. Це цільні, нечленовані висловлювання, що становлять досить продуктивний розряд стереотипних формул у сфері живого діалогічного мовлення. Відсутність членимості і поширюваності не дозволяє кваліфікувати їх як речення. Разом з тим вони здатні формувати комунікативні одиниці самостійно, без допомоги інших слів, виступати у мовленні як окремі повідомлення, тобто володіють ознакою комунікативної автономності, характеризуються відносною смисловою та інтонаційною завершеністю, предикативністю й модальністю. Таким чином, на синтаксичному рівні речення такі етикетні одиниці сприймаються як його своєрідні еквіваленти (більш поширені назви – слова-речення і синтаксично нечленовані структури).

Ті ж побудови мовленнєвого етикету, які структурно й граматично оформлені за певними мовними моделями, складаються з вільних (чи відносно вільних) лексем і словосполучень і, відповідно, характеризуються синтаксичною членованістю складу, поширюваністю і заміннністю компонентів, тобто становлять єдність конкретного змісту й абстрактної граматичної форми, – речення. Наприклад: *Вибачте за турботи! Привіт тобі від усіх домочадців! Дякую за квіти!* і багато інших.

Таким чином, на синтаксичному рівні одиниці мовленнєвого етикету виражаються двома основними способами – реченнями й еквівалентами речень. Речення у функції структур мовленнєвого етикету мають найрізноманітнішу будову як у межах простого, так і в межах складного речення, наприклад: ***Бажаю тобі, Зіню, щастя!*** *– І знову сплелися в прощанні їхні руки* (А.Шиян) – просте речення, ***Бажаю вам усього, що є хорошого в житті людини*** (А.Турчинська) – складнопідрядне з підрядною означальною частиною. У свою чергу, одиниці мовленнєвого етикету на рівні простого речення поділяються на двоскладні й односкладні, на речення повні й неповні. Пор.: *Я бажаю вам доброї ночі!* – повне двоскладне речення; *Бажаю вам доброї ночі!* – повне односкладне (означено-особове) і *Доброї вам ночі!* – неповне (еліптичне) речення.

Крім цього, найбільш частотною й звичною формою синтаксичного вираження формул мовленнєвого етикету в українській мові є синтаксично нечленовані конструкції, інакше – еквіваленти речень, слова-речення, наприклад: *Добраніч!*

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена определению синтаксического статуса единиц речевого этикета с учётом релевантных признаков предложения. Рассматривается структурно-грамматическая классификация единиц украинского речевого этикета, особое внимание уделяется т.н. эквивалентам предложений, или словам-предложениям.

The article deals with the syntactic status' definition of the units of speech etiquette's with taking into consideration the relevant signs of the sentence.

The structural and grammatical classification of the units of Ukrainian speech etiquette's is being discussed. Special attention is paid to the so-called sentence equivalents or word-sentences.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. – Вып. IV.- М., 1965. – С.344-449.
2. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения //Вопросы языкознания. – 1954. – №1. – С.3-29.
3. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения //Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С.389-435.
4. Добрович А.В. Общение: наука и искусство. – М., 1978.
5. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення : Просте речення; еквіваленти речення. – К., 1973.
6. Дудик П.С. Із синтаксису простого речення. – Вінниця, 1999.
7. Іванова Л.П. Еквіваленти речень у російській мові //Мовознавство. – 1980. – № 1.
8. Історія української мови: Синтаксис / Г.П.Арполенко, А.П.Грищенко, В.В.Німчук та ін. – К.,1983.
9. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М., 1974.
10. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966.
11. Свистун Л.В. Мовні стимули репліки-подяки та можливі види реплік-реакцій //Мовознавство. – 1978. – № 5.

Оксана Максим'юк (Чернівці)

СЕМАНТИЧНО-НЕПОДІЛЬНІ СИНТАКСИЧНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

З'ясування синтаксичної природи словосполучень має надзвичайно важливе значення. Є.В.Кротевич, аналізуючи словосполучення як «будівельний матеріал речення», зауважував, що вивчення форм і різновидів словосполучень сприяє глибшому пізнанню структурно-семантичних властивостей мови, взаємодії різних категорій граматики (морфології і синтаксису), з одного боку, і лексико-семантичних та граматичних категорій – з другого [Кротевич, 2002: 175].

Словосполучення постає наслідком активного пізнавального процесу, при якому одне поняття залежить від іншого. Встановлення цієї залежності «найчастіше відбувається бінарно (парами повнозначних слів) як результат одного руху думки», – підкреслював Л.А.Булаховський [Булаховский, 1952: 265]. Словосполучення з формально-граматичного боку – це структурно-семантична єдність двох і більше повнозначних слів, між якими встановлюються різні семантико-синтаксичні відношення [Див.: Слинько..., 1994: 56-57]. Як непредикативна синтаксична одиниця-конструкція словосполучення виступає складним розчленованим найменуванням явищ дійсності [Вихованець, 1993: 9]. Ці семантико-синтаксичні єдності, позначаючи єдине, але розчленоване поняття, характеризуються різним ступенем злитості компонентів. Входячи до складу речення, вільні синтаксичні словосполучення розчленовуються і виражають різні члени речення. Проте окремі з них залишаються у структурі речення нерозчленованими, позиційно стійкими, оскільки вживаються в ролі якогось одного члена речення (синтаксично-зв'язані словосполучення).

Тож за ступенем семантичного членування словосполучення поділяються на синтаксично вільні і синтаксично зв'язані. У вільних синтаксичних словосполученнях повністю зберігаються лексичні значення їх компонентів, тому в реченні кожен з них виконує роль окремого члена речення. Наприклад, словосполучення *рання осінь*, стаючи «будівельним матеріалом» речення, розчленовується на два різні члени речення: іменник займає позицію підмета (*Осінь – рання*), головного члена односкладного номінативного речення (*Рання осінь*) чи прямого об'єктного поширювача (*Люблю таку ранню осінь*). Прикметник виконує в реченні звичну для нього означальну чи предикативну функцію.

У невільних (нечленованих, синтаксично-зв'язаних) словосполученнях самостійність одного з компонентів послаблена чи й взагалі втрачена, через що все словосполучення стає синтаксично- чи семантично-неподільним, виконує в реченні синтаксичну роль одного члена

речення). Тому такі словосполучення називають ще **позиційно стійкими**. Невільні словосполучення, проте, потрібно відрізняти від фразеологічних словосполук, які взагалі не належать до синтаксичних словосполучень, оскільки вживаються в ролі одного слова.

Синтаксично зв'язані словосполучення, як і синтаксично вільні, будуються за певною структурною схемою, мають граматичне значення (суб'єктне, об'єктне, аппозитивне, комплетивне, обставинне – темпоральне, локальне, каузальне і т. ін.). Відрізняються вони від синтаксично вільних більшим ступенем семантичної спаяності компонентів. Щодо їх класифікації, то, на жаль, у мовознавстві поки що немає чітких критеріїв їх диференціації. Проте заслуговує на увагу сам підхід мовознавців до виділення типів словосполучень не тільки за морфологічною приналежністю складових компонентів, за граматичним значенням, але й за ступенем злитості їх компонентів. Такий підхід запропоновано у працях В.В.Бабайцевої, Л.Ю.Максимова [Бабайцева, Максимов, 1981: 50-54], А.Загнітка [Загнітко, 2001: 63-64], Ю.І.Бєляєва [Бєляєв, 2003:]. Учені називають різну кількість найпоширеніших цілісних словосполучень (кількісно-іменних, займенниково-іменних, займенниково-займенникових, іменниково-іменникових та ін.).

За ступенем семантичної членованості позиційно стійкі словосполучення можна поділити на дві групи: синтаксично-неподільні та семантично-неподільні. До синтаксично-неподільних належать кількісно-іменні словосполучення (типу *три тополі, троє учнів, п'ятеро плотарів, п'ятірка плотарів*); зі значенням вибірковості (*будь-хто із студентів, двоє із студентів* і под.) та зі значенням сумісності (*батько з сином, ми з учителькою* та ін.). Саме такі їх значення називаються у більшості граматичних праць. Що ж до семантично-неподільних словосполучень, то їх класифікація взагалі відсутня, не відзначається послідовністю й чіткістю перелік моделей чи структурних схем таких словосполучень.

Метою нашого дослідження є аналіз основних типів семантично-неподільних словосполучень, з урахуванням різної градації їх семантичної спаяності та причин їх нерозчленованості.

Мовознавці по-різному визначають коло семантично-неподільних словосполучень, називають окремі обов'язкові компоненти, що входять до їх складу (наприклад, іменники – назви родових понять), їх форми, як-от: родовий відмінок типу *років, росту, ваги*, орудний відмінок типу *з обличчям, з руками, з очима* і под. [Див.: Загнітко, 2001: 63-64; Беляев, 2001: 79]

Головним критерієм виділення в окрему групу семантично-неподільних словосполучень є ступінь (градація) семантичної злитості компонентів, а причиною їх утворення – послаблення чи втрата лексичного значення одного з компонентів або ж його метафоризація (вживання в переносному значенні). За цієї умови актуалізується граматичне значення іншого компонента семантично стійкого словосполучення (суб'єктне, об'єктне, означальне чи ін.).

Першу групу таких семантично-неподільних словосполучень, що виконують у реченні функцію головного члена речення чи поширювача, становлять займенниково-займенникові словосполучення, що відзначаються, як зауважує І.Р.Вихованець, «найвищим ступенем узагальнення» [Вихованець, 1988: 50]. За функціонально-синтаксичною характеристикою займенникові іменники, як відомо, виконують у реченні формально-синтаксичну функцію підмета чи об'єктного поширювача, виражаючи вказівку на суб'єкта, об'єкта, адресата, знаряддя чи ін. «Своєрідність семантики займенникових іменників порівняно з власне-іменниками полягає в тому, що перші опосередковано позначають предмети, пов'язуючись із конкретною ситуацією» [Вихованець, 1988: 49]. Вони не містять конкретної назви предмета, передаючи тільки загальну (категоріальну) граматичну інформацію, тобто вони лише вказують на предмети, спеціалізуючись на вираженні узагальненої предметності.

І.К.Кучеренко виділяє в семантиці іменників, до яких він зараховує і займенникові слова, три діапазони, або періоди, семантики: 1) яскраво виражена семантика предметності (типу *Київ, сад, тополя*), 2) узагальнена семантика предметності (типу *річ, особа, людина, риса, колір* і под.), пор.: *Дружба – **річ** хороша. Шість **осіб** робітників. Хустина була червоного **кольору***; 3) узагальнено-вказівна семантика займенникових іменників [Кучеренко, 1964: 86-87].

І.Р.Вихованець уточнює поняття займенникові семантики. Їх узагальнено-вказівне

значення «наповнюється конкретним змістом» у конкретній ситуації мовлення чи в контексті: «узагальнено-вказівний мовний параметр займенникових іменників поєднується з конкретним їх мовленнєвим характером у висловленні» [Вихованець, 1988: 50]. Проте і займенникова семантика відрізняється різним ступенем градації щодо конкретності / абстрактності. Займенникові іменники, виявляючи своє внутрішнє семантичне членування, по-різному співвідносяться з мовною узагальненою вказівністю і мовленнєвою опосередкованою конкретністю. Найвищим ступенем узагальнення відзначається семантика заперечних, питальних та неозначених займенників. Найбільш конкретними в семантичному плані є особові займенники, які вказують на особу мовця (*Я, МИ*), особу співрозмовника (*ТИ, ВИ*) та третю особу, яка участі в розмові не бере (*ВІН, ВОНА, ВОНО, ВОНИ*), зворотний займенник (*СЕБЕ*) та присвійні займенники, що виражають приналежність предмета особі мовця, співрозмовника та ін.

Семантично-неподільні синтаксичні словосполучення утворюють, таким чином, особові займенники з означальними (типу *сам, один, весь, усі* та ін.), які підсилюють, уточнюють семантику особових, як-от: *я один (мене одного, мені одному...), я одна (мене однієї, мені одній...), я сам (мене самого, мені самому...), я сама (мене самої, мені самій...); ти один (тебе одного, тобі одному...), ти одна (тебе однієї, тобі одній...), ти сам (тебе самого, тобі самому...), ти сама (тебе самої, тобі самій...); він один (його одного, йому одному...), вона одна (її однієї, їй одній...), він сам (його самого, йому самому...), вона сама (її самої, їй самій...); ми всі (всіх нас, всім нам...), ми одні (нас одних, нам одним...), ми самі (нас самих, нам самим...); ви всі (всіх вас, всім вам...), ви одні (вас одних, вам одним...), ви самі (вас самих, вам самим...); вони всі (їх усіх, їм усім...), вони самі (їх самих, їм самим...), вони одні (їх одних, їм одним...).* Порівняймо їх функціонування в реченні, де вони займають позицію одного члена речення, тобто є позиційно стійкими: *Ти... **ти сама** повірила б такій людині? Сад, як пам'ятаєте, **я сам** садив. Лице в Празького було всіяне прищами, хоч **сам він** з усієї братії щодо Дарки й Ориськи вів себе найкультурніше* (З творів Ірини Вільде). *Почувся заклопотаний голос панни Терези, і за хвилину з'явилась і **вона сама*** (Леся Українка). *Його [пана] кара не постигла, а лиш **мене одну*** (О.Кобилянська). Це саме спостерігаємо у сполученні зворотного займенника з означальними: *Жалує [Самсон] тяжко на себе, що силу, славу віддав і **себе самого*** (Леся Українка). *[Дарка] не наперекір дорослим, але просто не могла сміятися **з себе самої*** (Ірина Вільде).

Заперечні, відносні та неозначені займенники дуже часто поєднуються з означальними займенниками *такий, інший*, утворюючи такі семантично-неподільні словосполучення: *ніщо таке (нічого такого...), щось таке (чогось такого...), дещо таке (дечого такого...); ніщо інше (нічого іншого...), ніхто інший (нікого іншого, нікому іншому...), хтось інший (когось іншого, комусь іншому...), дехто інший (декого іншого, декому іншому...), чийсь інший (чийогось іншого...).* Займенник *інший* в основній своїй синтаксичній функції означення служить для відмежування означуваного предмета, особи чи явища від відомих уже предметів, осіб або явищ, протиставляє означуваний предмет, особу чи явище першому, попередньому, якщо вони становлять один ряд [Див: Матвіяс, 1962: 70]. Напр.: ***Нічого іншого** я не можу й не хочу писати* (Леся Українка). – *Ти, Насте, бачила **когось іншого**, що схожий на мене?..* (І.Нечуй-Левицький). *Гадок у нього було не багато, але ті, які були, не позволяли йому, як **декому іншому**, проявляти свою силу* (Г.Хоткевич). *З ефіру пролунав **чийсь інший** грізний голос* (О.Гончар). *[Кембль:] Річард молодий,.. то мусить **чим іншим** бавитись* (Леся Українка). Подібне значення виражає і означально-вказівний займенник *такий* у різних родових та відмінкових формах, напр.: *Я не нездужаю, нівроку. А **щось такеє** бачить око...* (Т.Шевченко). *Я скажу вам **щось таке**, що вас, напевно, не тільки порадує, але сповнить гордістю* (Ірина Вільде).

Неозначені займенники *хтось, щось* утворюють семантично-неподільні словосполучення і з прикметниками. Займенник *щось* відзначається високим ступенем абстрактності семантики, вказує на якийсь невідомий чи невизначений предмет або явище. Неозначеність цього займенника посилює таємничість зображуваного, збуджує уяву читача,

його зацікавленість. Порівняймо: *Он **щось** ходить. Аж **щось** стогне* (З творів Т.Шевченка). У поєднанні з прикметниками логічний наголос переходить на них, а значення займенникових іменників ще більше послаблюється. Порівняймо: *В таку добу під горою, біля того гаю, що чорніє над водою, **щось біле** блукає. Заговорили **щось погане**, До генерала ідучи прощатись, люде. А тим часом – тихо, тихо та сумно співає **щось таке** невидиме. А люди ждуть чогось і ждуть, **чогось непевного*** (З творів Т.Шевченка). *Одного дня народження сталося **щось несподіване*** (Ірина Вільде). ***Хтось чужий**, маленький стояв, боязко озираючись, а на нього з усіх боків суворо дивились святі*(А.Любченко).

Означальний займенник *сам (самий)* може утворювати семантично-неподільні словосполучення і з власне-іменниками, служачи засобом підкреслення предмета чи поняття, наприклад: *Треба **Марка самого** спитати* (Т.Шевченко). *Блідий, як **смерть сама**: назад ні кроку!..* (М.Рильський). *Навколо ліс, а перед нами **сам Дніпро*** (П.Тичина).

Означальний займенник *весь* у формі середнього роду *(все)* поєднується з вказівними займенниками *це, те,* а у формі множини (*всі*) часто приєднується до збірних числівників, типу *все те, все це, всі троє, всі п'ятеро* і под., утворюючи семантико-синтаксичні єдності. Логічний наголос падає на вказівний займенниковий іменник або на числівникову форму: *І **все це** робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами...* (М.Коцюбинський). *– Я не зрікаюсь його, – вихвалявся він, – я низько уклоняюся перед **усім тим**, що козацтво доброго зробило* (Панас Мирний). *І на призьбі під хатою **усі троє** сіли* (Т.Шевченко).

Наступну групу семантично неподільних словосполучень становлять поєднання з питально-відносними займенниками (типу *хто, що, які, чий* та ін.) слів *багато, мало.* Наприклад: ***Багато хто** спинається, щоб краще стежити за боєм* (Леся Українка). *Вицвіли в матері очі від чекання, сліз і **багато чого*** (О.Довженко). ***Мало чого** з язика не спливе!* (Т.Шевченко). *Він боявся лазарета, як пекла, бо з того лазарета **мало хто** вертався до казарм* (І.Нечуй-Левицький). ***Мало кому** спалося в цю ніч* (О.Гончар). Неозначеність осіб, що виражається питально-відносними займенниками посилюється, утворюючи експресивні структури, що становлять один член речення.

В іменникових семантично-неподільних словосполученнях за певних контекстуальних умов один із компонентів може мати послаблену семантику. Зокрема, такою семантикою позначені іменники *початок, середина, половина* та *кінець*, що означають початковий; серединний (половинний) чи крайній пункт, межу протяжності предмета, площини тощо. Наприклад: *А соз – це **початок нового життя*** (М.Стельмах). *Події, що вимальовувалися на гімназичному небі на **початку** шкільного **року**, тепер набирали крові* (Ірина Вільде). *Блискавки бігли з різних сторін до **середини неба*** (І.Франко). *Добрий початок – **половина діла*** (Нар. тв.). *Дуже жалкую я, що не маю **кінця** Вашої **книжки** «В поті чола»* (М.Коцюбинський).

До семантично-неподільних словосполучень належать і так звані «метафоричні словосполучення», що є образною назвою понять чи предметів. Найчастіше це словосполучення з родовим відмінком імені, який є реальною назвою. Опорний компонент такого словосполучення вжитий не в прямому, а в переносному значенні.

Останнім часом, розглядаючи метафори з граматичного погляду, учені характеризують їх як синтаксично зв'язані (нерозкладні, позиційно стійкі) словосполучення, виявляючи їх структурні типи та моделі, синтаксичні функції в реченні.

Проблема синтаксичної природи метафоричних словосполучень тісно пов'язана з природою синтаксичного зв'язку і семантико-синтаксичної сполучуваності слів. «Проблеми сполучуваності слів, – зазначав М.М.Прокопович, – можна розглядати як в синтаксичному аспекті, так і в лексико-синтаксичному» [Прокопович, 1966: 3]. Метафоричні словосполучення у синтаксичному плані протиставляються вільним синтаксичним та фразеологічним словосполученням. Синтаксична природа цього типу зв'язку залишається поки що не з'ясованою, як і типи метафоричних словосполучень з граматичного погляду.

Безперечно, природа синтаксичного зв'язку метафоричних словосполучень пов'язана зі специфікою передачі ними метафоричного значення, що з'являється в результаті переносного вживання синтаксичного словосполучення, побудованого за певною моделлю. Переносність

виникає у результаті «смислового переродження слова» в певному контексті фрази. Реалізуючи зв'язки, які не випливають з парадигматичної характеристики (невалентні зв'язки), слово набуває нового смислового або емоційного відтінку. Критерієм розрізнення неметафоричних і метафоричних словосполучень є звичність/незвичність семантичного зв'язку між словами. У вільному синтаксичному словосполученні обидва слова мають первинне лексичне значення, пор.: *колосок пшениці // пшеничний колосок; вулиця села // сільська вулиця; стрілка годинника // годинникова стрілка* та ін. У метафоричному іменному словосполученні одне зі слів називає предмет чи явища об'єктивної дійсності, тобто має первинно-предметне значення, проте інше (слово-атрибут) не виконує прямої номінативної функції, а викликає лише уявлення про інший предмет чи явище, через яке зіставляються й уподібнюються його ознаки. Між порівнюваними об'єктами «далекий» семантичний зв'язок за подібністю. Наприклад: *І серце полине в* ***очей небеса*** (В.Сосюра). «*Очі*» і «*небеса*» мають хоч і віддалену, але спільну ознаку за кольором.

Отже, метафоричні словосполучення – це різновид синтаксично зв'язаних словосполучень, що протиставляються вільним синтаксичним словосполученням. Їх граматичні характеристики не розрізняються, проте вони різняться семантичним планом вираження.

Основною структурно-семантичною ознакою іменних метафоричних словосполучень є вибірковість граматичних конструкцій для реалізації їх значення. Це передусім іменні словосполучення з родовим відмінком імені, що виражає загальне атрибутивно-характеризувальне значення.

Приналежність метафоричних словосполучень до нерозкладних (невільних, синтаксично зв'язаних) зумовлена специфікою реалізації в них метафоричної семантики у відповідному контексті фрази.

Маючи розчленовану зовнішню форму, метафоричні словосполучення характеризуються семантичною зв'язаністю, цілісністю значення. Семантична характеристика метафоричних словосполучень залежить від лексичного наповнення компонентів, один з яких має пряме лексичне значення, а інший – переносне – на основі подібності з іншим предметом (латентний компаративний зв'язок).

Отже, семантично-неподільні словосполучення – це такі семантико-синтаксичні єдності, в яких лексичне значення одного з компонентів послаблене або виявляється в переносному вживанні. Проте інший компонент переймає на себе логічний наголос і виражає граматичне значення словосполучення в цілому.

РЕЗЮМЕ

В статье описывается синтаксическая природа семантически неделимых словосочетаний, предлагается анализ их основных типов с учетом различной градации семантической спаянности компонентов, выясняются причины их нерасчлененности.

In the article the syntactical nature of semantic-indivisible word collocations is described, the analysis of their main types is offered in view of different gradation semantic unity of components, the reasons of their inextensibility are clarified.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация. – М.: Просвещение, 1981. – 271 с.
2. Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка. Уч. пособие. – Херсон, 2001. – 494 с.
3. Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка: В 2-х т.- Т.1. – К.: Рад.шк, 1952.
4. Видатні вчені Львівського університету XX століття. Євгеній Володимирович Кротевич. – Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 517 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 367с.
6. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
7. Загнітко А. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. В 2-х ч. Ч.1. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 172 с.
9. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 130 с.
10. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1966.
11. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.

Оксана Невмивака (Київ)

РОЛЬ ПРЕДИКАТА У ФОРМУВАННІ РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ОДИНИЦІ
(на матеріалі ческої деагентивної конструкції dostat + пасивний дієприкметник)

Для синтаксичних досліджень останніх років характерною є пильна увага до предиката, його здатності формувати речення як основну комунікативну одиницю. Особливо підкреслюється властивість предиката, у функції якого виступає особова форма дієслова, формувати семантичну структуру речення і впливати на характер його внутрішньо-синтаксичної організації.

На провідну роль особової форми дієслова у формуванні речення звернули увагу ще наприкінці XIX ст. Так, О.Потебня, роблячи акцент на особливій ролі дієслова, висловив думку про те, що особова форма дієслова сама по собі складає речення: «Визначивши таке дієслово, ми визначимо minimum самого речення» [Потебня, 1958: 84].

Провідну роль в організації речення відводила дієслову і ленінградська група лінгвістів на чолі з В.Храковським [Храковский, 1990]. На семантичному рівні дієслово визначає число та функції партиципантів, яким на синтаксичному рівні відповідають так звані актанти, тобто члени речення.

У концепції Т.Ломтєва [Ломтев, 1972] центральну роль відіграє поняття предиката (та предикативності). Т.Ломтєв характеризує речення як ланцюг слів різної частиномовної приналежності, організаційним центром якого є особливості дієслова.

Предикатові належить головна роль у семантико-синтаксичній організації речень. Він є центральним компонентом валентної моделі, здатним імплікувати функціонально-синтаксичні позиції її компонентів. Семантико-синтаксична валентність предиката визначає його здатність сполучатися з іншими словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Один предикат із залежними від нього іменниками формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. Іншими словами «предикат – це те, що робить із слів речення» [Příruční mluvnice češtiny, 1997: 369]. Це ми спробуємо продемонструвати на матеріалі ческих деагентивних речень, утворених за моделлю dostat + пасивний дієприкметник.

Речення, утворені за моделлю dostat + пасивний дієприкметник, складаються із особової форми допоміжного дієслова **dostat** та пасивного дієприкметника смислового дієслова доконаного виду. Для смислових дієслів характерна наявність у їх валентно-інтенційному полі обов'язкової позиції для доповнення у давальному відмінку. Смислове дієслово у ролі предиката, маючи у вихідному реченні синтаксичний зв'язок лише із субстантивом у давальному відмінку, в деагентивному реченні набуває форми пасивного дієприкметника середнього роду, а власне граматичну основу речення утворює активна форма допоміжного дієслова **dostat**. Пасивний дієприкметник, що входить до складу аналізованої конструкції, може набувати форми середнього роду на **-o** або узгоджуватися з іменником у знахідному відмінку.

Поруч із субстантивом у давальному відмінку у валентно-інтенційному полі смислового дієслова-предиката може бути і субстантив у знахідному відмінку. При цьому обидва доповнення можуть бути облігаторними (**svěřit někomu něco; nařídit někomu něco**), або одне з них – потенційним (**nabídnout [někomu] něco; přidat někomu [něco]**).

Але валентно-інтенційні властивості предикатів не є достатнім критерієм для чіткого визначенні кола дієслів, які можуть входити до складу конструкції dostat + пасивний дієприкметник. Існує чимало дієслів із подібним керуванням, проте можливість їх вживання у конструкції dostat + пасивний дієприкметник виключена (напр., **prodat, vyrvat, zatajit** ...). Тому вважаємо за доцільне встановити певні семантичні групи цих дієслів. Незважаючи на те, що в лінгвістичній літературі [Trávníček, 1951; Šmilauer, 1969; Oravec, 1969] існує досить детальна семантична класифікація дієслів із давальним зв'язком, з'ясувалося, що для нашого дослідження вона недостатня.

Основна проблема семантичної класифікації дієслів, на наш погляд, полягає у полісемантичності чеського дієслова. Значення кожного дієслова є комплексним, таким, що складається з упорядкованої системи семантичних рис. Деякі з цих рис мають характер лексичний, інші – граматичний. Від того, яку із існуючих семантичних рис ми покладемо в основу класифікації, залежить кількість останніх. При цьому слід пам'ятати, що не всі семантичні компоненти того чи іншого дієслова є однаково важливими. Лише ті компоненти, якими певне дієслово відрізняється від інших дієслів, – тобто так звані дистинктивні риси, – є істотними для системи мови і можуть бути покладені в основу класифікації. В залежності від того, яку саме семантичну рису ми оберемо для класифікації, певне дієслово може бути зараховане до окремих семантичних класів, що перебувають між собою у різних взаємовідносинах: 1) один клас включає до себе інший, 2) обидва входять до складу іншого більшого класу, 3) класи частково перетинаються, 4) взагалі не мають нічого спільного.

Вихідним положенням при семантичній класифікації дієслів, які входять до складу деагентивної конструкції dostat + пасивний дієприкметник, може бути твердження про особливий характер допоміжного дієслова **dostat.** Як зазначає К.Гаусенбласа [Hausenblas, 1963], в аналізованих конструкціях дієслово **dostat** має активну форму, хоча в основному своєму значенні виражає дію, яка походить від якогось ініціатора, невираженого граматичним підметом речення, і спрямована на підмет. У той же час вона не є пасивною. Отже, можна поставити знак рівняння між конструкціями **bylo mu dáno** і **dostal**. Це висвітлення природи дієслова **dostat** не лише пояснює, чому саме воно було обране для утворення деагентивної конструкції dostat + пасивний дієприкметник **dostat**, із нього також випливає, що до складу цієї конструкції можуть входити лише ті дієслова, у семантиці яких наявна семантична риса «давання». Проілюструємо це на прикладі дієслова **přidělit.** «Словник літературної чеської мови» [SSJČ, 1958-1971] подає таке тлумачення значення цього дієслова: «дати ... у володіння або використання». У деагентивному реченні *Karel dostal přidělen byt* семантика «давання» вже міститься у допоміжному дієслові **dostat**, а пасивний дієприкметник смислового дієслова **přidělen** виражає ті додаткові семантичні риси, яких не має це дієслово у порівнянні із звичайним **dát (dostat).** Це очевидно випливає і з того, що речення *Dostal přidělen byt* – аналогічне реченню *Dostal byt do užívání*, при цьому цей другий спосіб не можна вважати з формально-граматичної точки зору пасивною конструкцією.

Проаналізувавши дієслова, які можуть утворювати деагентивну конструкцію dát + пасивний дієприкметник, ми пропонуємо розділити їх на 4 основні семантичні групи, які у свою чергу поділяються на підгрупи. Першу підгрупу першої семантичної групи утворюють дієслова типу **přidělit**, яке ми проаналізували вище. Із семантичної точки зору йдеться про різні модифікації значення дієслова **dát**: **darovat, dodat, doručit, nadělit, nahradit, poskytnout, postoupit, poukázat, přenechat, přidělit, půjčit, svěřit, udělit, uštědřit, věnovat, vrátit, vyměnit, vyplatit.** Важливо, що усі вони витлумачуються у «Словнику літературної чеської мови» за допомогою дієслова **dát**. Сюди ж відносимо і дієслово **zaslat**, та експресивно забарвлені дієслова **vrazit** і **vysolit**. На нашу думку, до аналізованої семантичної групи слід зарахувати і дієслово **nandat**, передовсім у значенні «дати комусь до чогось, багато накласти» (*Dostal jsem nandanou plnou mísu knedlíků*); у сполученнях типу *Nandal mu jich jak se patří* вже йдеться про певний фразеологізм. Дієслова **vyřídit** (někomu žádost), **vyměřit** (někomu pokutu), **přiznat** (někomu nárok na důchod) за своїм значенням знаходяться на периферії групи.

У дієслів типу **zaplatit, přidat, ubrat, nalít,** які складають другу підгрупу першої групи, також йдеться про семантичні модифікації дієслова **dát**, хоча на відміну від дієслів типу **přidělit** вираження пацієнса у формі іменника у знахідному відмінку тут необов'язкове, хоча і можливе. Але вираження реципієнта в агентивному реченні обов'язкове завжди, напр.. *Karlovi přidali (dvě stovky). Karel dostal přidáno / přidány dvě stovky.*

До другої групи дієслів належать дієслова, які мають обов'язковий синтаксичний зв'язок лише із давальним відмінком. Із семантичної точки зору це означає, що реципований об'єкт не виражається окремим іменним членом речення, як у першому класі дієслів, а імпліцитно виражений вже у самому значенні дієслова.

Першу підгрупу цієї групи утворюють дієслова **nabít, namlátit, naplácat, namlít, nařezat, nasekat, natlouct, natřískat, naťackovat, napohlavkovat, napolíčkovat.** Узагальнюючи, можна сказати, що для всієї цієї групи спільним є значення «dát hodně ran» (нанести, дати багато ударів). Йдеться про дієслова, утворені за допомогою префікса **na-** від недоконаних дієслів. Префікс **na-** тут має особливий семантичний відтінок, який належить до його ширшого значення «здійснення дії у потрібній, запланованій або значній мірі». Важливо додати, що семантична зміна при утворенні дієслів супроводжується і граматичною зміною у дієслівному керуванні: *bít někoho – nabít někomu, kluk byl bit – kluk dostal nabito (bití).* Це означає, що дієслово змінює свою дійову інтенцію і переходить до іншої семантичної категорії: інтенція на пацієнса дії змінюється в інтенцію на реципієнта. Особа, яка отримує удари, в недоконаного дієслова із акузативним зв'язком сприймається як мета дії, тоді як у доконаного дієслова із префіксом **na-** і з давальним зв'язком, ця особа сприймається як реципієнт дії, точніше, як особа, на шкоду якої здійснюється дія.

Другу підгрупу другої групи складають дієслова, утворені за допомогою префікса **vy-**, які виражають якесь дорікання: **vycinkat, vyčinit, vyhubovat, vylát, vynadat, vyspílat, vypeskovat, vyplísnit.**

Сюди не належать дієслова **vytknout, vyčíst**, хоча за своєю глобальною семантикою вони безумовно належать до дієслів «дорікання». Проте названі дієслова мають іншу семантичну структуру, про що свідчить й інше дієслівне керування: обидва дієслова мають обов'язкове керування з двома відмінками, давальним та знахідним, або давальним + že Sent. Отже, у цьому випадку не йдеться про семантичну схему «dát výtku někomu», але «výtknout někomu něco». Доповнення у знахідному відмінку (*Vytkli mu nedostatek píle*) тут виражає не реципований об'єкт, але суть дорікання. Очевидно, що на основі цих дієслів деагентивна конструкція dostat + пасивний дієприкметник не може утворюватися.

За аналогією до дієслів другої групи, у яких йдеться про складну семантичну схему «нанести удар», дієслова третьої групи також мають комплексне семантичне значення, що складається із дієслова **dát** і так званих іменників дії **rozkaz, zákaz, dovolení, doporučení** [Daneš, 1968]. Як слушно зазначається у «Словнику сучасної чеської мови» [SSJČ, 1958-1971], дієслово **dát** у сполученні із іменником дії «описує називання відповідної дії дієсловом». Отже, можливість сказати, напр.. **dát příkaz** замість **přikázat** є передумовою для вживання деагентивної конструкції **dostal jsem přikázáno** (= **dostal jsem příkaz**). До цієї групи належать такі дієслова: **nadiktovat, nakázat, nařídit, umožnit, doporučit, nabídnout, navrhnout, poradit, předepsat.**

Що стосується дієслівного керування, то йдеться про дієслова із двома доповненнями: При цьому одне з них, зрозуміло, є в давальному відмінку (його вживання є факультативним), а друге – у знахідному. Воно також може виражатися підрядним реченням із сполучником **aby Sent** або інфінітивом. Однак із семантичної точки зору це недавальне доповнення виражає не «реципований об'єкт», а те, чого ця заборона стосується, те, що забороняється, точніше, реципованим об'єктом є «заборона + заборонене». Саме цим дієслова третьої групи відрізняються від дієслів першої групи, хоча на перший погляд здається, що речення *Karlovi přidělili byt* і *Karlovi zakázali pobyt* належать до одного й того ж типу. Істотна різниця полягає у тому, що дієслова типу **přidělit** з точки зору семантики є звичайними модифікаціями дієслова **dát**, у той час, як дієслова типу **zakázat** є семантично комплексними, двочленними: dát + rozkaz. Таким чином, третій тип семантично багатший, і конструкції із дієсловами цього типу також виразово багатші.

Останню, четверту групу утворюють дієслова із семантичним значенням «předávání informace» (перенесення, надання інформації). Йдеться про дієслова **odpovědět, oznámit, sdělit**. Обов'язкове доповнення виражається підрядним реченням із сполучником **že**, а також іменником або займенником у знахідному відмінку. «Словник сучасної чеської мови» тлумачить усі три дієслова також за допомогою дієслова dát „najevo, na vědomí» (дати зрозуміти). Сюди також належать дієслова **dálnopisovat, kabelovat, signalizovat, telefonovat, telegrafovat**, які частіше вживаються із знахідним відмінком. На перший погляд може

видаватися, що для цих дієслів конструкція dostat + пасивний дієприкметник є неможливою, але наведений нижче приклад із К. Чапека свідчить про те, що у відповідному контексті така конструкція виглядає природно, напр.. *Všechny (bankovky) mají sérii 27451. To číslo jsme už dostali signalizováno z Chebu* (К. Čap.).

Дослідивши основні групи предикатів, які входять до складу деагентивної моделі dostat + пасивний дієприкметник, ми дійшли висновку про те, що, незважаючи на високу продуктивність цієї мінімальної реченнєвої моделі у чеській мові, її використання обмежується певними семантичними класами предикатів типу **namlátit, nařezat, nafackovat; vyhubovat, vynadat, vyčinit, vyspílat**. Ці дієслова відносимо до семантичного класу дієслів «приймання». Щодо формально-синтаксичної характеристики згаданих дієслів, то слід зауважити, що їм усім притаманний зв'язок із субстантивом у давальному відмінку, який виконує семантичну функцію реципієнта.

РЕЗЮМЕ

В данной работе анализируются семантико-синтаксические особенности предиката как центрального компонента валентно-интенционной модели предложения. Особое внимание уделяется глаголам-предикатам, входящим в состав чешской деагентивной конструкции dostat + страдательное причастие.

В результате проведенного исследования автор приходит к выводу, что круг глаголов, которые могут входить в состав данной конструкции, значительно ограничен. С формально-синтаксической точки зрения – это использование только совершенных глаголов с дативной связью, а с семантико-синтаксического – наличие семантики «давания» у смысловых глаголов и семантическая роль реципиента у дативного дополнения.

The article deals with semantic and syntactic features of predicate as the central component of valency-intentional model of sentence. The main attention is paid to predicates composing Czech deagentive construction dostat + past participle.

As a result of our research we found that the verb class composing this deagentive construction is quite limited. From the formal-syntactical point of view, we can talk about verbs of perfect aspect with the dative case in their field. From the semantic-syntactical point of view, we have to deal with the verbs of «giving» and with the participant recipient in dative case.

ЛІТЕРАТУРА

1. Slovník spisovného jazyka českého, d. 1-4. – Praha. – 1958-1971.
2. Андерш Й.Ф. Валентно-інтенційна структура предиката і типологія простих речень у сучасних слов'янських мовах // Слов'янське мовознавство. – К., 1988.
3. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972.
4. Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // В кн.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – Москва, 1969. – С. 176-178.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – т. I-II.
6. Распопов И. П. Очерки по теории синтаксиса. – Воронеж, 1973.
7. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К., 1994.
8. Храковский В. С. Типология и грамматика. – М., 1990.
9. Daneš Fr. Dostal jsem přidáno a podobné pasívní konstrukce // Naše řeč. – 1968. – 51. – S. 269-290.
10. Daneš Fr., Hlavsa Zd.a kol. Větné vzorce v češtině. – Praha, 1981.
11. Hausenblas K. Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině // Naše řeč. – 1963. – 46. – S. 13-28.
12. Mluvnice češtiny, Skladba. – Praha, 1987.
13. Novotný J. Nástin syntaktického popisu češtiny. – Ústí nad Labem, 1994.
14. Pauliny E. Štruktúra slovenského slovesa. – Bratislava, 1943.
15. Příruční mluvnice češtiny.— Brno, 1997.
16. Travníček F. Mluvnice spisovné češtiny. Část 2: Skladba. – Praha, 1951.
17. Šmilauer V. Novočeská skladba. – Praha, 1969.

Прокопчук Людмила (Вінниця)

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОРІВНЯЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ *ЯК*

Порівняльна конструкція у структурі простого речення передбачає наявність трьох компонентів: предмета, образу й основи порівняння, кожен із яких бере участь у вираженні компаративної семантики, яку відтворюють різнорівневі мовні засоби. Як слушно зауважує С.О.Карцевський, «потрібні серйозні зусилля, щоб виділити систему, що лежить в основі виділення численних засобів, які дає мова в розпорядження суб'єктів-мовців для вираження компаративних відношень» [Карцевський, 1995: 107]. В основному класифікуючи засоби вираження порівняльних відношень, мовознавці враховують наявність чи відсутність показників порівняння. Так, І.К.Кучеренко виділяє сполучникові та безсполучникові порівняння [Кучеренко, 1976: 8], Н.П.Шаповалова диференціює конструкції з «імпліцитним» та «експліцитним» показником [Шаповалова, 1998: 2]. На наш погляд, правомірно враховувати належність засобів вираження порівняльних відношень до певного мовного рівня і розмежовувати лексико-граматичні, словотворчі і граматичні засоби.

Метою нашої статті є з'ясування функціонально-структурних особливостей порівняльних конструкцій, утворюваних засобом одиниць граматичного рівня, зокрема; порівняльного сполучника «як».

Як зазначалось, компаративну семантику у реченнєвій структурі можуть реалізувати різнорівневі мовні одиниці, чільне місце серед яких посідають одиниці граматичного рівня, а саме – порівняльні сполучники.

Функцію показника порівняння виконують порівняльні сполучники *що, як, мов, немов, мовби, немовби, наче, неначе, ніби* та ін.: *Червоні втомлені очі горіли, **як** дві рани* (М.Стельмах); *Ягідка гойдалася на тоненькій ниточці, **мов** справжня сережка* (О.Донченко); *У чорній шибці, **немов** у ополонці, відбивається красиве дівоче лице з чорненькою родимкою на підборідді* (Г.Тютюнник).

Використання того чи іншого порівняльного сполучника зумовлено суб'єктивним ставленням до порівняння, оскільки сполучник має значення «не сам по собі, а як виразник того чи іншого сполучення, як словесне виявлення такого сполучення» [СУЛМ, 1969: 514]. Завдяки сполучникам реальної модальності виражається достовірне, вірогідне порівняння предметів, явищ навколишньої дійсності: *За вікном розпочався день, білий від туману, **як** молоко* (Ю.Яновський); *Очі в Югини, **як** два озеречка, виповнилися сльозами* (М.Стельмах); *Незнайомі жінки підняли голови і круглими, **як** у птаха, очима втупились у мене* (Ю.Збанацький).

Порівняльні конструкції зі сполучником *як* характеризуються неоднорідністю структурних та функціональних властивостей. Конструктивні властивості сполучника *як* виявляються у формальній організації тієї чи іншої конструкції, в яку він входить. У простому реченні порівняльні конструкції зі сполучником *як* можуть:

1) входити в речення як складові його формально-граматичної структури: *Ти – як птиця на рідному вітті* (А.Малишко); *Небо – як скошений луг* (С.Васильченко); *В жилах кров – як вино* (В.Сосюра); *Серце – як лід* (М.Бажан);

2) ускладнювати формально-граматичну структуру речення: *Додому Наталя влетіла, як буря* (Ю.Збанацький); *А по синьому небі рядами, як покоси, сунули звідкілясь пухкі зеленясті хмарки* (С.Васильченко).

Утворення порівняльних конструкцій із сполучником реальної модальності *як* базується на семантичній координації словоформ у позиціях предмета й образу порівняння. Роль сполучника реальної модальності в ролі показника порівняння в таких конструкціях не обмежується лише виявом його формальної зовнішньо-порівняльної функції. Виступаючи засобом поєднання компонентів порівняльної конструкції, такий сполучник водночас актуалізує й відповідно координує тотожні семи, властиві обом компонентам порівняльної структури. Так, наприклад, у реченні *Паляниця – як сонце* за допомогою сполучника *як* актуалізується тотожна

сема «форма» (круглий). Основа порівняння в таких конструкціях переважно імпліцитна: *А міхи – як неба шир* (А.Малишко); *Всюди любов як пожежа* (В.Сосюра); *Нечиталюк був як огірочок* (П.Загребельний); *Паляниця – як сонце* (З журн.).

У порівняльних конструкціях, які входять у речення як складові його формально-граматичної структури, граматичне ядро компаративної частини, як правило, складає іменник у формі називного відмінка однини чи множини, що виконує функцію іменної частини складеного присудка: *Мої дні – як хрести* (В.Сосюра); *А день – як цвіт* (В.Сосюра); *Твої пісні – як ріки* (М.Рильський); *Сніг – як тісто* (О.Копиленко).

Компаративна частина таких порівняльних конструкцій може бути поширеною також компонентами з об'єктним чи обставинним значенням. У таких випадках має місце семантичне уточнення, конкретизація порівняння: *Цей біль – як алкоголь агоній...* (В.Стус); *І день – як колос наливний* (В.Сосюра); *Ти – як день над блакиттю озер* (В.Сосюра); *Три тополі в орнім полі – мов мечі удалині* (А.Малишко).

Структура компаративної частини залежить від релятивно-абсолютивних властивостей слова у функції ядерного елемента образу порівняння. Вираження ядра образу порівняння віддієслівним іменником релятивної семантики спричиняє до поширення його обов'язковими компонентами приприсудкової залежності, які разом із ядром утворюють образ порівняльної конструкції. Синтаксично розчленовані формально-граматичні компоненти, що утворилися на базі семантичної єдності і лише в сукупності виражають образ порівняльної конструкції, у формально-граматичній структурі речення виступають окремими синтаксичними компонентами. Семантична єдність повнозначних слів у позиції компаратива, утворена інформативно недостатніми словами, відповідно граматикалізується в синтаксичний компонент аналітичної будови з порівняльною семантикою: *У кожний день – як сотні літ* (В.Сосюра); *Її волосся – як жмуток сонячного проміння* (З газ.).

Нерідко позицію образу порівняння займає прийменниково-відмінкова форма іменників, що виражає якісну характеристику або вказує на стан предмета: *Тиша як у могилі* (Ю.Збанацький); *Андрій був як у гарячці* (М.Коцюбинський); *Пальці у нього були як у піаніста* (З газ.); *Сон як після хвороби* (З газ.).

Порівняльні конструкції, компаративна частина яких представлена поєднанням порівняльного сполучника з іменником у формі родового відмінка з прийменником *у (в)*, є найчастіше вживаними в українській мові. Особливістю таких порівнянь є наявність у конструкції предмета порівняння та факультативного поширювача, що має місце в структурі з лексично вираженим ядром образу порівняння і показника порівняння. Відсутність лексично вираженого образу порівняння пояснюється бажанням уникнути повтору однакових лексем у позиції предмета та образу порівняння: *Очі як у кота.* – Пор.: *Очі як (очі) у кота; Чоботи як у ковалихи.* – Пор.: *Чоботи як (чоботи) у ковалихи; Погляд як у орла.* – Пор.: *Погляд як (погляд) у орла.*

У цих і подібних випадках також формально-граматичний факультативний компонент причленної чи приреченнєвої залежності набуває статусу семантичної обов'язковості у позиції образу порівняння з показником, вираженим сполучником реальної модальності *як*. Відсутність лексично вираженої основи у таких порівняльних конструкціях пояснюється тим, що ознака (властивість), яка складає основу порівняння, є добре відомою адресату і адресанту, тому-то зникає необхідність називати її.

Порівняльні конструкції, у яких граматичне ядро компаративної частини виражається іменником у формі місцевого відмінка, є менш регулярними в українській мові. У позиції предмета порівняння, як правило, виступають відприкметникові іменники, що певним чином прогнозує відсутність лексично вираженої основи. У таких реченнях порівняльна семантика дещо послаблюється, натомість посилюється обставинне значення міри: *Тиша як у могилі – (тиша надзвичайна); Глибина як у морі – (глибина надзвичайна).*

Позицію образу порівняння в порівняльній конструкції може заповнювати також прикметник із сполучником *як: Брати як чужі; Він як сліпий; Андрій як сонний.* Такі порівняльні конструкції виражають значення неповноти вияву ознаки з відтінком непевності, сумніву. Показником порівняльних відношень у таких випадках виступають омонімічні до порівняльних

сполучників порівняльно-гіпотетичні частки. Вилучення такої частки з речення не змінює смислових відношень, не руйнує структури речення, а позбавляє лише модального відтінку окремого слова чи словосполучення, у зв'язку з чим висловлювання набуває категоричного характеру [Козачук, 1986: 44]: *Дитина як хвора.* Пор.: *Дитина хвора; Діти як чужі.* Пор.: *Діти чужі.*

Компаративна частина порівняльних конструкцій, утворювана за допомогою сполучника *як*, як зазначалось, може ускладнювати формально-граматичну структуру речення, займаючи в ній позицію другорядного члена речення.

Частиномовна природа лексеми, що приєднується сполучником реальної модальності *як*, зумовлює виділення таких порівняльних компонентів: іменних, прикметникових, прислівникових, дієприслівникових.

Іменні порівняльні компоненти виражаються найчастіше іменниками в називному відмінку: ***Як сльози,*** *падають години* (В.Сосюра); ***Як штопор,*** *в горло коридору вкрутився протяг довгий і в'юнкий* (М.Бажан).

У таких порівняльних конструкціях утворюється пряме відношення подібності між предметом і образом порівняння за однією чи кількома ознаками.

Називний відмінок у порівняльному компоненті слугує показником «прихованого» предикативного відношення, тому він зберігається при будь-якій формі дієслова чи прикметника, що експлікують основу порівняльної конструкції. Форма непрямого відмінка лексеми у позиції ядра предмета порівняння як його факультативних поширювачів, не впливає на зміну форми називного в позиції компаратива: *Світять зорі привітно й ласкаво* ***з голубої, як сон, висоти*** (В.Сосюра); *Уже горіли мохнатими і* ***червоними, як жар, шапками*** *будяки* (Г.Тютюнник).

Компаративний компонент порівняльної конструкції із сполучником реальної модальності *як* може виокремлюватись. Парцеляція в таких випадках становить художній прийом для вираження найрізноманітніших змістових і експресивно-стилістичних відтінків: *Насправді ж – вони діти.* ***Як гороб'ята*** (Ю.Збанацький); *Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості.* ***Як звірина*** (М.Коцюбинський); *Катерина ж дійсно на диво хороша видалась.* ***Як панночка*** (У.Самчук).

Компаративний компонент порівняльних конструкцій часто виражається поєднанням сполучника *як* із іменником у формі непрямих відмінків. Типовою в українській мові є форма родового відмінка з прийменником чи без нього: *Ніс у неї чомусь став широкий,* ***як у качки*** (П.Загребельний); *Слова уже не вірили словам і мружились од правди,* ***як од сонця*** (Л.Костенко).

Часто у порівняльних конструкціях зі сполучником *як* до складу компаративної частини входить іменник у формі родового відмінка з прийменником у (в) для позначення особи, якій щось належить чи якої щось стосується. У такому випадку порівняння «відбувається не стільки за принципом зіставлення способів дії або стану обох компонентів порівняння, скільки за ознакою їх подібності» [СУЛМ, 1972: 382]: *Незнайомі жінки підняли голови і* ***круглими, як у птаха, очима*** *втупились у мене* (Ю.Збанацький); ***Очі чорні, як у цигана,*** *– ненажерні, мстиві* (С.Васильченко).

У таких порівняльних конструкціях ядерний елемент образу порівняння у позиції компаратива найчастіше буває відсутнім, оскільки вербалізація його спричинила б до тавтології лексем як ядерних елементів предмета й образу порівняння. Наприклад: *Оксеневі очі променяться, як у дитини* (Ю.Збанацький); *Його (учителя) засмажене, як у цигана, лице виявляло гарний настрій* (С.Васильченко). Пор.: *Його (учителя) засмажене, як засмажене у цигана, лице виявляло гарний настрій.* Або: *Усмішка була соромлива, як у дівчини* (М.Зарудний). Пор.: *Усмішка була соромлива, як соромлива усмішка у дівчини.*

Образ порівняння може бути виражений також сполученням «*як* + іменник у родовому відмінку з прийменником *з(із)*». Характерною ознакою таких порівняльних конструкцій є те, що в них відбувається перетворення локальної семантики прийменниково-відмінкового сполучення в семантику способу дії чи процесу. Наприклад: *Летять на землю груші,* ***як з рогаток*** (Л.Костенко); *Січка сипалася,* ***як з рукава*** (Ю.Мушкетик).

Позицію образу порівняння може займати образ порівняльної конструкції, виражений іменником у давальному відмінку із сполучником *як*, категорійні значення відмінка якого дублюють значення іменникових чи займенникових словоформ у позиції предмета порівняння: *Я на*

стайні коневі, як другу, оберемок у жолоб підкину (А.Малишко); *Їм притаманна вічна сучасність, як богам* (П.Загребельний); *Він простягне руку йому, як братові* (Н.Рибак). Особливістю таких порівнянь є те, що в них значення прирівнювання переважає над значенням порівняння.

Сполучник *як* у позиції показника порівняльної конструкції може поєднуватися з іменником у формі знахідного відмінка без прийменника чи з прийменником: *Розвіяв вітер, **як солому,** всіх ворогів* (Д.Павличко); *Коні рвонулись уперед, **як ляльку,** підкинули знесиленого Бондаря* (М.Стельмах).

Порівняльне значення деяких із конструкцій може послаблюватися, при цьому домінує порівняльна обставинна семантика образу. Передусім це стосується порівняльних конструкцій із фразеологізованою компаративною частиною: *Тарас на льоту вхопив кашкета і зник, **як у воду*** (С.Васильченко). Пор.: *Тарас на льоту вхопив кашкета і зник **безслідно;** Карпо, **як на ворогів,** накинувся на кряжі осичини* (М.Стельмах). Пор.: *Карпо **роз'ярено** накинувся на кряжі осичини.* Послабленню порівняльної семантики сприяють обставинні поширювачі, які конкретизують дієслово-основу порівняння: *Він взяв її на руки **легко, як дитину*** (В.Собко) – *Так легко беруть на руки дитину; Матвій **високо, як** золоту **оправу,** підвів блискучі вії* (М.Стельмах) – *Так високо підводять оправу; Він **поволеньки, як у воду,** забрів у сон* (М.Стельмах) – *Так повільно заходять у воду.*

Регулярними в українській мові є порівняльні конструкції з образом, вираженим іменником у формі орудного відмінка із сполучником *як: Хлопчак вихопив з криги шпень і почав ним, **як веслом,** підганяти крижину до берега* (М.Стельмах); *Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, **як туманом,** сивою бородою й подався стежкою з лісу на шлях* (М.Коцюбинський). У таких конструкціях порівняльну обставинну семантику способу дії, процесу чи стану продукують вербалізовані компоненти – предмет та образ порівняння.

Компаративна частина порівняльних конструкцій може виражатися також іменником у формі місцевого відмінка із сполучником *як.* У таких конструкціях увага головним чином зосереджується на дієслові, що найчастіше виражає процес чи стан: *Свіжі барви між ними струмували, мінились, **як на бистрині*** (М.Стельмах); *Все переплелося, переплуталось, **як у клубкові** колючого **дроту*** (Ю.Мушкетик).

Компаративний компонент, граматичним ядром якого є іменник у місцевому відмінку, часто підлягає процесу фразеологізації, внаслідок чого інтенсифікуються властивості, що лягли в основу порівняння: *як у вусі, як у могилі, як у домовині – тихо; як у тумані – невиразно, нечітко; як у льоху – темно* тощо: *У хуторі було тихесенько, **як у вусі*** (Марко Вовчок); *В цім тройнику було глухо й тихо, **як у домовині*** (І.Багряний); ***Як у тумані,** сиділи біля Карпа Олена, Данилко* (М.Стельмах).

Порівняльні конструкції з ад'єктивними компонентами репрезентують структуру, до складу якої входить, крім сполучника *як,* прикметник або дієприкметник у формі називного чи непрямих відмінків: *Кінь, ставши дибки, зупинився, **як вкопаний*** (М.Зарудний); *Ніна йшла, **як сліпа,** не розбираючи дороги, натикаючись на пішоходів* (О.Донченко).

Компаративний компонент таких порівняльних конструкцій завжди одноелементний. Прикметники та дієприкметники в позиції образу порівняння здебільшого мають тенденцію до субстантивації. Субстантивуючись, вони «позначають предмет порівняння, а семантично виражають ту ознаку (хоча і узагальнено), яка лежить в основі порівняння» [Огольцев, 1978: 210]. Компаративи в таких випадках залежать від дієслів-присудків, увиразнюючи виражені ними процеси чи стани: *Кінь завмер, **як укопаний*** (Н.Рибак); *Послушниці скам'яніли, **як зачаровані*** (М.Коцюбинський); *Іслам-Герей, **як ужалений,** скочив на ноги і закричав, підступивши до Хмельницького* (Н.Рибак).

Порівняльні конструкції із сполучником *як* та прислівником у позиції образу порівняння є структурно і семантично маркованими. Це виявляється в тому, що позицію образу порівняння займають здебільшого одиничні прислівники із значенням темпоральності: *Море було, **як і вчора,** синє, зеленувате...* (Ю.Збанацький); *В корчмі було мирно, **як щонеділі*** (М.Коцюбинський); *Видно, **як удень*** (М.Зарудний).

На думку О.С.Мельничука, в таких і подібних реченнях має місце зіставлення двох одна-

кових ситуацій, зсунутих у часі. Компаративна частина є результатом згортання простого речення, що пояснюється потребою у вираженні «за допомогою єдиного речення дедалі складніших думок» [Мещанинов, 1945: 164]: *Оссолінський не спить цієї ночі, **як і минулої*** (Н.Рибак) = *Оссолінський не спить цієї ночі + Оссолінський не спав минулої ночі.* Або *Місяць світив так само яскраво, **як і раніше*** (А.Шиян) = *Місяць світив яскраво + Раніше місяць світив яскраво.*

Порівняльні конструкції, компаративну частину яких складають темпоральні прислівники, за структурою можна диференціювати на дві групи: конструкції з вербалізованими предметом, основою та показником порівняння та конструкції, у яких відсутнє лексичне вираження образу порівняння. У порівняльних конструкціях першої групи відсутність лексично вираженого образу порівняння пояснюється тим, що в таких реченнях має місце порівняння двох однакових ситуацій, на повторення яких вказує прислівник: *Небо жевріло на заході, як весною* (І.С.Нечуй-Левицький) = *Небо жевріло на заході. + Так небо жевріє весною.* Або: *День був теплий, як і влітку* (З газ.) = *День був теплий. + Таким (теплим) день був і влітку.*

У порівняльних конструкціях із лексично не вираженим предметом порівняння за допомогою предикативних прислівників розширюється інформація про навколишнє середовище. Компаративна частина, отже, ускладнює формально-граматичну структуру речення односкладної будови. Синтаксичне ускладнення лише якоюсь мірою дотикається до ускладнення семантичного, оскільки прислівники в позиції компаративної частини перебирають на себе семантику прислівникового факультативного компонента речення причленної залежності: *Біля заводських воріт видно, як удень* (Г.Тютюнник); *Церкву, дім, садок було видно, як удень* (І.С.Нечуй-Левицький); *Надворі було тепло, як влітку* (З газ.).

Отже, порівняльні конструкції зі сполучником **як** характеризуються неоднорідністю як структурних, так і функціональних особливостей. У структурі простого речення вони можуть бути складниками його формально-граматичної структури або ж ускладнювати її. Структура компонентів порівняльної конструкції залежить від релятивно-абсолютивних властивостей слів у функції ядерних елементів предмета чи образу порівняння.

РЕЗЮМЕ

*Статья посвящена структурно-функциональным особенностям сравнительных конструкций, создающихся с помощью сравнительного союза **как**.*

*In the article, the structural-functional features of comparative construction forming with the help of comparative conjunction **as** are determined.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української мови. – К.: НМКВО, 1995. – 102 с.
2. Карцевский С.О. Сравнение// Вопросы языкознания. – 1976. – №1. – С.107-112.
3. Козачук Г.О. Пунктуація у реченнях з як// Мовознавство. – 1986. – №3. – С.42-47.
4. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 106 с.
5. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке. – Труды Военного института иностранных языков. – М., 1945. – №1. – С.10-16.
6. Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 159 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Морфологія// За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 580 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис// За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 511 с.
9. Шаповалова Н.П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Донецький державний університет. – Донецьк, 1998. – 16 с.

Тетяна Савчук (Вінниця)

МОДЕЛЮВАННЯ ДІЄСЛІВНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ З ДІЄСЛОВАМИ РЕЛЯТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

Поглиблення досліджень з граматики зумовлює необхідність вивчення класу релятивних дієслів. У статті робиться спроба на основі сучасних досягнень лінгвістичної науки адекватно репрезентувати словосполучення, в яких підпорядковуючим словом є дієслова релятивної семантики.

Хоча дослідження О.О.Потебні, І.Р.Вихованця, Н.Л.Іваницької, А.П.Загнітка, Й.Ф.Андерша та ін. в україністиці, а також В.В.Виноградова, О.О.Шахматова, Н.Ю.Шведової, Г.О.Золотової, Л.Д.Чеснокової, Л.В.Васильєва, М.М.Прокоповича в зарубіжному мовознавстві частково присвячені проблемам релятивних дієслів, ще не визначено остаточно параметри дієслів релятивної семантики, вияв яких давав би вичерпну інформацію про об'єкт дослідження. Зазначена проблематика зумовлює актуальність теми дослідження.

Щоб пізнати одиниці мовної системи, у тому числі й релятивні дієслова, необхідно з'ясувати властивості їх зовнішньої і внутрішньої форми. З приводу цього видатний німецький учений В. фон Гумбольдт зазначав, що «через опис форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким іде до вираження думки мова, а коли вже такий шлях встановлено, ми забезпечуємо дослідженню усі подробиці, які за іншого підходу легко випустити» [Гумбольдт, 1984: 73].

При спостереженні за синтагматичними властивостями релятивних дієслів виявляється, що на рівні форми вираження встановлюються чітко окреслені закономірності процесів об'єднання компонентів досліджуваних структур. З метою поглибленого опису релятивних дієслів застосовуємо прийом моделювання. Саме використання моделей, еталонів, схем, побудованих індуктивним або дедуктивним методом, дає можливість з'ясувати склад і структурну організацію дієслівних словосполучень з дієсловами релятивної семантики.

Звернення до моделювання як методики і процесу дослідження стає дедалі актуальнішим в україністці у зв'язку з необхідністю забезпечення зіставності й системності в описі мовних одиниць. Метод моделювання в лінгвістиці є продовженням описового методу дослідження явищ мовної діяльності [Бабич, 2000: 14]. Учені відводять моделюванню насамперед роль засобу пізнання сутності об'єкта дослідження [Апресян, 1966; Кудрявцева, 1992; Рудяков, 1988; Бабич, 2000].

Створення моделей поширення релятивних дієслів виправдане тим, що простота та економність моделі дозволяє говорити не лише про її внутрішню досконалість, але і про більш глибоке пояснення реальних фактів, оскільки, за твердженням Ю.Д.Апресяна, «дуже часто пошук простої та економнішої теорії виявляється пошуком істинного знання, а прийняття складнішої та неекономної теорії означає примирення із непринциповим і недовговічним квазіпоясненням» [Апресян, 1966: 272].

Термін «модель» у лінгвістиці вперше вжив у 1944 р. американець Херріс для позначення результатів описової методології Сепіра. Пізніше, в 50-ті роки, поняття моделі і сам термін були застосовані в працях Ч.Хоккера і Н.Хомського. Модель розуміли як узагальнену і формалізовану структуру (чи процес) тих чи інших фактів мови.

У вітчизняному мовознавстві методика моделювання широко практикувалася в 60-ті рр. переважно на описі граматичних та фонетичних моделей мови [Ревзин, 1967; Соболева, 1970; Лосев, 1968]. У 80-90-ті рр. межі використання лінгвістичного моделювання розширюються: з'являються монографічні дослідження із застосуванням моделей не тільки у сфері морфології, фонетики, але й у словотворі, лексиці [Булыгина, 1977; Апресян, 1974; Гриценко, 1984; Киров, 1990; Кудрявцева, 1992; Рудяков, 1988; Бабич, 2000].

Термінологічно точним і понятійно окресленим нам видається визначення моделі, дане А.Ф.Лосєвим, у якому остання постає як «структура, перенесена з одного субстрату на інший і втілена в ньому реально-життєво і технічно-точно» [Лосев, 1968: 28].

Значну увагу моделюванню приділяли українські мовознавці для характеристики одиниць різних рівнів структури мови [Іваницька, 1986; Гриценко, 1984; Бабич, 2000].

У статті зроблено спробу дослідити конструкції із дієсловами релятивної семантики і представити їх у вигляді системи моделей, орієнтованих на морфологічну природу залежних від дієслова елементів. Під моделлю розуміємо «закономірне розташування елементів у схемах або зразках складних мовних побудов, яке визначається властивостями певної мовної структури і регулярним відтворенням її у мові» [Ганич, 1985: 135]. З позицій такого визначення трактується творення моделей обов'язкової сполучуваності релятивних дієслів, що враховує особливості головного слова – релятивного дієслова і лексико-граматичні ознаки залежного, а також специфіку їхньої взаємодії.

Одержані вченими результати в сфері дослідження взаємозв'язку слова і словосполучення, словосполучення і речення, сполучуваності, валентності лінгвістичних одиниць все більше сприяють з позицій сучасної науки глибше проникнути в механізм моделювання дієслівних словосполучень, у яких головним словом виступає релятивне дієслово. Невід'ємною складовою моделювання конструкцій із релятивними дієсловами є принципове вирішення проблеми про об'єм такої конструкції. Вважаємо, що питання про необхідний мінімум (об'єм) структурної моделі не має однозначного трактування в лінгвістичній літературі. У статті за основу приймаємо концепцію Н.Л.Іваницької, яка обов'язковість / факультативність пояснює з точки зору комунікативної достатності [Іваницька, 1986, 2003].

Досліджуючи обов'язкову сполучуваність дієслів, розглядаємо це мовне явище в різних аспектах: лексико-граматичних, категоріальних особливостей головного слова, залежного складу (поширювачів) та відношень, які існують між ними.

Отже, релятивні дієслова у поєднанні з набором поширюючих форм, їхня організація в лінійному і парадигматичному ряду становлять модель, формулу, схему їхньої сполучуваності. Важливо відзначити, що в моделі поширення релятивних дієслів виділяються два компоненти: головний (незалежний) компонент (релятивне дієслово) і підрядний (залежний) компонент (поширювач), кожен із яких характеризується певними властивостями.

Специфіка сполучуваності релятивного дієслова зумовлена його особливостями як лексеми, семантичною структурою та граматичними характеристиками. Саме властивості дієслова релятивної семантики регламентують набір залежних від нього обов'язкових поширювачів. Очевидно, що головною ознакою в цьому ряду є семантична структура дієслова, оскільки, семантика слова визначає особливості його сполучуваності [Іваницька, 1986: 27-38]. Так, усі дієслова, що містять сему *сприяння / несприяння* обов'язково сполучаються із залежними словоформами у давальному відмінку: *сприяти розквіту, заважати братові, догоджати Ірині.* Дієслова із семою місцезнаходження зумовлюють вживання локальних поширювачів: *знаходитися в селі, опинитися за річкою, розміститися на березі, розташуватися неподалік.*

З семантикою дієслова тісно пов'язана його ознака перехідності / неперехідності, що значною мірою спрямована на класифікацію дієслів, вираження їх частиномовної семантики. «Становлячи одну з глибинних властивостей дієслова, перехідність / неперехідність … корелює з особливостями його сполучуваності», – зауважує В.В.Мозгунов [Мозгунов, 1997: 9]. «Зв'язок знахідного об'єктного з керуючими дієсловами є взаємним, – доводить О.Ф.Ледней, – знахідний об'єкта не виступає поза сполученням з дієсловами, а керуюче дієслово за своєю лексико-граматичною природою для розкриття свого змісту потребує об'єктної форми» [Ледней, 2000: 137].

Так, усі перехідні дієслова є дієсловами релятивної семантики і відповідно модель їх обов'язкової сполучуваності у загальному вигляді схематично можна представити у вигляді формули Др + $І_З$[1].

В.В.Мозгунов у докторській дисертації «Перехідність як тип валентності дієслова» з огляду на семантико-граматичний потенціал дієслова та функціонально-семантичні і формально-

[1] Для позначення схем моделей дієслівних словосполучень, структурно-морфологічного їх вираження і основних семантичних функцій їх складників використовуємо таку символіку: Др – релятивне дієслово, І – іменник, П – прикметник, Присл. – прислівник, пр. – прийменник, Дінф. – інфінітив; $І_р$, $І_д$, $І_з$, $І_о$, $І_м$ – іменник в родовому, давальному, знахідному, орудному, місцевому відмінку, $П_о$ – прикметник в орудному відмінку; знак + означає одночасну присутність поширювачів при дієслову, знак / – неодночасну присутність.

граматичні інтенції залежного слова пропонує диференціацію типів перехідності і переконливо доводить, що «семантично зумовлена правобічна позиція акузативного дієслова може бути зумовлена власне-репрезентантом об'єктної семантики і його функціональним еквівалентом, роль якого може виконувати будь-яка частина мови» [Мозгунов, 1997: 7]. Таке уточнення вносить ясність у моделювання сполучуваності перехідних дієслів, де залежним компонентом може бути слово будь-якої частини мови: *згадувати дівчину/ тебе/ першу/ ура/ кру/ ні* та ін.

Перехідні дієслова можуть мати як один, так і кілька обов'язкових поширювачів. Такі дієслова, як *прославляти, затримувати, зупиняти, турбувати,* вживаються з одним обов'язковим поширювачем. Проте є ряд дієслів, що задля своєї семантичної завершеності потребують, окрім поширювача в знахідному відмінку без прийменника, й інші обов'язкові поширювачі: *присвятити (поему дружині), забрати (право у людини), наклеїти (малюнок на стіну), вкласти (душу у картину).*

Обов'язкові поширювачі у складі конструкцій із релятивними дієсловами можуть детермінуватися також морфемною будовою релятивного дієслова – наявністю в його складі префікса [Степаненко, 1997: 44-49; Соколова, 1988: 42-48]. М.І.Степаненко слушно зауважує, що префікс вказує не тільки на структурну та значеннєву незавершеність дієслова, але й «здійснює селекційну функцію: визначає синтаксичний список обов'язкових адвербалізованих поширювачів» [Степаненко, 1997: 45].

Саме префікс може переводити дієслово із розряду абсолютивної лексики до розряду релятивної, прогнозуючи обов'язкову присутність у придієслівній позиції адвербіального поширювача, пор.: *гостювати – прогостювати тиждень.* У межах обов'язкової сполучуваності існують різноманітні складні співвідношення префіксованої структури дієслова і форми поширювача, пор.: ***вручити*** *грамоти переможцям,* ***втиснути*** *папери* ***в*** *папку,* ***в'їхати в*** *ліс; заволодіти увагою,* ***забрести в*** *гущавину,* ***зайти за*** *Миколою.* Наведені спостереження свідчать, що дієслова з однаковим префіксом мають різні моделі сполучуваності. Префікс дієслова безпосередньо чи опосередковано пов'язується з прийменником. Прийменник у розглядуваному ланцюгу «перебуває у подвійній співвідносності – з дієсловом і з іменником: префікс дієслова визначає загальне коло можливих прийменників-корелятів, а лексична природа іменника та основа дієслова зумовлює вживання певного прийменника у кожному конкретному випадку» [Войцехівська, 1969: 59].

При моделюванні обов'язкової сполучуваності релятивних дієслів, як уже відзначалось, варто враховувати властивості головного слова (релятивного дієслова) та специфіку поширювачів, що розкривають зміст дієслова. Будову моделі поширення дієслова релятивної семантики передусім визначає форма та кількість обов'язкових поширювачів.

Значну частину класу релятивних дієслів становлять такі лексеми, яким властиві одиничні обов'язкові поширювачі, що можуть бути виражені різними засобами: формою непрямого відмінка іменника (Др + І): *керувати державою, гарантувати успіх, боятися невдач, знайти істину, уникати суперечок, дякувати учителю, махати руками, тяжіти до землі, зіскочити зі стільця, дбати про матір, залежати від обставин;* прикметником (Др + П): *почуватися задоволеним, виглядати засмученим, видаватися збентеженим*; прислівником (Др + Присл.): *поселитися поряд, знаходитися далеко, бути неподалік.*

З-поміж різнотипних за морфологічним вираженням поширювачів релятивних дієслів найбільш уживаними виступають ті, які виражені відмінковими чи прийменниково-відмінковими формами іменника, що передбачає утворення різних варіацій моделі Др + І.

Реалізація структурної моделі Др + $І_р$ з формою родового відмінка об'єктного поширювача досить продуктивна в сучасній українській мові, має широкий діапазон охоплюваної семантики. Серед основних типів значення виділяються релятивні дієслова лексико-семантичних груп бажання, досягнення, віддалення, відчуження, що сполучаються з іменниками у формі родового відмінка без прийменника зі значенням предмета як об'єкта бажання, пошуку, досягнення чи віддалення, відсторонення: *прагнути волі, бажати щастя, хотіти води, досягти вершини, боятися смерті, остерігатися сусідів, торкатися землі.*

При дієсловах накопичувально-сумарного значення з префіксом *на-* родовий відмінок

означає множинний об'єкт (Р.в. множини) чи об'єкт повного охоплення (Р.в. однини): *набудувати будинків, навезти кавунів, напитися молока, наслухатися розмов, натерпітися лиха, наковтатися води.*

Досить часто релятивні дієслова для компенсації семантичної несамодостатності потребують іменника у родовому відмінку із прийменником (Др + пр.$І_р$). Серед них найбільш уживані:

– дієслова позитивного / негативного ставлення до об'єкта: ***глузувати** з жебраків*;

– дієслова чуттєвого сприймання, внутрішнього стану і почуття: ***звикати** до холоду, **придивлятися** до людини, **потребувати** підтримки;*

– дієслова певного стосунку до об'єкта: ***тяжіти** до землі;*

– дієслова приближення: ***присунутися** до вікна, **прилипнути** до підлоги*;

– дієслова досягнення певного місця, стану: ***доїхати** до села, **долетіти** до лісу, **добігти** до фінішу*;

– дієслова негативного ставлення до об'єкта: ***відмовитися** від послуг, **відцуратися** від людей.*

Моделі з об'єктним поширювачем, вираженим формою давального відмінка (Др + $І_д$), не виділяються широким діапазоном охоплюваної семантики. Іменник у формі давального відмінка, що означає предмет як об'єкт сприйняття, мовлення, конкретної дії, предмет, до якого звернено стан, почуття, компенсує семантичну неповноту релятивних дієслів зі значенням :

– сприяння / несприяння: ***відмовляти** Миколі, **заздрити** подрузі, **співчувати** хворим, **сприяти** зростанню, **заважати** дядькові, **вірити** синові, **догоджати** чоловікові, **дякувати** бабусі, **довіряти** другові, **шкодити** здоров'ю;*

– говоріння: ***заперечувати** батькові, **відповідати** вимогам, **погрожувати** дівчині, **суперечити** істині*;

– приналежності: ***належати** фірмі, **дістатися** дочці.*

Лексичний діапазон керуючих перехідних дієслів, які для повноти своєї реалізації вимагають залежного слова у знахідному відмінку (Др + $І_з$), є досить широким. Основними підгрупами цих дієслів виступають :

– дієслова на позначення фізичного впливу на об'єкт: ***дати** книжку, **знайти** вихід, **зловити** пташку;*

– дієслова, що означають емоційний вплив на об'єкт: ***дивувати** Галину, **вражати** тітку, **приваблювати** дівчину;*

– дієслова активної моторної дії у просторі: ***вертіти** газету, **везти** ящики, **смикати** рукав, **нести** подарунок, **тягнути** саночки;*

– дієслова чуттєвого сприйняття: ***бачити** сонце, **помітити** помилку, **чути** пісню, **торкати** плече, **нюхати** троянду, **смакувати** чай;*

– дієслова зі значенням інтелектуальної діяльності: ***пам'ятати** заповідь, **розуміти** ідею, **обдумувати** план.*

Іменник у формі знахідного відмінка сполучається з рядом прийменників, утворюючи тим самим варіанти вихідної моделі (Др + пр.$І_з$). Обов'язковий знахідний з прийменником про вживається найчастіше:

– при дієсловах інтелектуального стану: ***думати** про перемогу, **забути** про їжу, **знати** про папери;*

– при дієсловах чуттєвого сприймання та позитивного ставлення до об'єкта: ***дбати** про матір, **піклуватися** про здоров'я, **чути** про випадок;*

– при дієсловах мовленнєвої діяльності: ***говорити** про життя, **розповідати** про літературу;*

– при дієсловах конкретної фізичної дії: ***читати** про референдум, **писати** про осінь;*

– при дієсловах спрямування інформації до адресата: ***заявляти** про наміри, **повідомляти** про приїзд, **доповідати** про результати .*

Прийменниково-іменна конструкція з прийменником *на* виступає після релятивних дієслів зі значенням:

– чуттєвого сприймання: ***дивитися*** *на дорогу,* ***глянути*** *на стіл,* ***поглядати*** *на дівчину;*

– позитивного / негативного ставлення до об'єкта, внутрішнього стану і почуття: ***зважитися*** *на поїздку,* ***реагувати*** *на пропозицію,* ***відгукнутися*** *на заклик,* ***відповідати*** *на прохання,* ***претендувати*** *на пільги.*

Знахідного відмінка іменника (займенника) з прийменником *в (у)* вимагають релятивні дієслова із семантикою чуттєвого сприйняття, внутрішнього стану і почуття: ***вслухатися*** *у спів,* ***вдивлятися*** *у фотографію,* ***дивитися*** *у далечінь,* ***вірити*** *в успіх,* ***повірити*** *у тебе;* дієслова зі значенням руху, переміщення у середину об'єкта: ***війти*** *в кімнату,* ***вбігти*** *у школу.*

Якщо у моделі Др + $І_3$ позицію $І_3$ заповнює лексема з темпоральним значенням (*година, рік, день* і под.), то ця структура втрачає суб'єктно-об'єктний характер і набуває часового значення: *привати рік, прохворіти тиждень.*

Структурна модель дієслівних словосполучень з іменником у формі орудного відмінка (Др + $І_о$) має значне поширення в українській мові, хоча охоплює невеликий діапазон лексико-семантичних груп релятивних дієслів:

– дієслова володіння, керівництва: ***правити*** *світом,* ***керувати*** *державою,* ***командувати*** *загоном,* ***верховодити*** *хлопцями,* ***завідувати*** *кафедрою;*

– моторні дієслова, або дієслова зі значенням надавання руху об'єктові: ***махати*** *руками,* ***кивати*** *головою,* ***клацати*** *зубами,* ***вертіти*** *хвостом,* ***шморгати*** *носом,* ***тупати*** *ногами,* ***чіплятися*** *рукою,* ***скреготати*** *зубами;*

– дієслова із значенням наповнення чимось: ***заїдати*** *цукром,* ***запивати*** *молоком,* ***харчуватися*** *рибою,* ***наїдатися*** *м'ясом,* ***зарости*** *травою,* ***наливатися*** *соком;*

– дієслова позитивного / негативного ставлення до об'єкта, спрямування інтересу на об'єкт: ***гордитися*** *сином,* ***захоплюватися*** *музикою,* ***цікавитися*** *здоров'ям,* ***займатися*** *спортом,* ***милуватися*** *красою.*

Об'єкт у формі орудного відмінка сполучається з рядом прийменників, що передбачає утворення варіантів вихідної структури Др + пр.$І_о$. Обов'язковим поширювачем є форма орудного відмінка з прийменниками *над, за, з* при дієсловах чуттєвого сприймання, внутрішнього стану і почуття, позитивного / негативного ставлення до об'єкта: ***стежити*** *за сонцем,* ***труситися*** *над дитиною,* ***змиритися*** *з долею,* ***доглядати*** *за кактусами.*

У поодиноких випадках релятивні дієслова вимагають місцевого відмінка іменника для завершеності своєї семантики (Др + пр.$І_м$). Іменник у місцевому відмінку є обов'язковим при обмеженому колі дієслів, а саме:

– *ґрунтуватися, зупинятися, триматися, спиратися та ін. (+ прийм.* на*):* ґрунтуватися на результатах, зупинятися на питанні, триматися на плаву, спиратися на дослідження, зосередитися на роботі, знатися на рибі, базуватися на досвіді, спеціалізуватися на виробництві, наполягати на переобранні;

– *виражатися, виявлятися, полягати, проявлятися (+ прийм.* у (в)*):* виражатися у формі, виявлятися у молитвах, проявлятися у піснях;

– кохатися, помилятися, переконуватися (+ прийм. у (в)): *кохатися у ліриці, помилятися у почуттях, переконуватися у достовірності, сумніватися у щирості.*

У моделях обов'язкової сполучуваності др + пр.і/присл. Варіанти прийменниково-відмінкових форм іменника та прислівника з локалізуючим значенням свідчать про відсутність граматичної заданості компонента при дієсловах типу *знаходитися, бути, опинитися, розташуватися (де?) Поблизу лісу, за річкою, при дорозі, під столом, в ящику, біля міста, далеко* і т.д., але «постійне заміщення цієї позиції одним із можливих варіантів підтверджує релятивний характер дієслова» [іваницька, 1986: 33].

Невелика група релятивних дієслів зі значенням поведінки, зовнішнього вигляду здатна сполучатися із означальним прислівником, або прикметником в орудному відмінку, чи іменником в орудному відмінку, створюючи варіативну модель Др + Присл./$П_о$/$І_о$: *виглядати добре, розгублено / здоровим, хворим / богатирем; триматися впевнено / з гордістю.*

У класі релятивних дієслів виділяються лексеми, які для структурно-значеннєвої завершеності вимагають одночасно двох обов'язкових поширювачів. Це прогнозує утворення

різнотипних моделей дієслівних словосполучень із двома залежними компонентами. Перехідні, зазвичай префіксовані, дієслова можуть мати при собі два сильнокерованих відмінка: знахідний відмінок безприйменниковий та інший непрямий відмінок без прийменника чи з прийменником, який у більшості випадків дублює префікс: ***на***повнити діжку водою, ***за***клеїти дошку оголошеннями, ***з'***єднати околицю ***з*** центром, ***до***тягнути провід ***до*** вікна, ***зі***рвати оголошення ***зі*** стіни, ***в***бити цвях ***у*** дошку.

Модель Др + $І_з$ + $І_р$ властива дієсловам зі значенням позбавлення об'єкта чого-небудь: ***позбавити*** чоловіка підтримки, ***залишити*** працівників без премії. Прийменниковий варіант другого залежного компонента (Др + $І_з$ + пр.$І_р$) з'являється при дієсловах наближення / віддалення: ***прикласти*** руки до роботи, ***приурочити*** святкування до ювілею, ***прикріпити*** деталь до механізму, ***пришити*** гудзик до сорочки, ***підтягти*** стілець до стола, ***підготувати*** абітурієнта до екзаменів. Досить часто у реалізації вказаної моделі спостерігається дія закону сингармонії прийменника і префікса: ***дотягнути*** мішок ***до*** машини, ***зняти*** ящик ***з*** полиці, ***відштовхнути*** Олесю ***від*** вогню, ***відір***вати погляд від картини.

Модель Др + $І_з$ + $І_д$ характерна для дієслів зі значенням передавання, адресованого мовлення, адресованої дії: ***дати*** іграшку дитині, ***повідомити*** новину присутнім, ***залишити*** записку сестрі, ***пояснити*** задачу учням, ***гарантувати*** конфіденційність клієнту, ***присвятити*** поему другові, ***вручити*** грамоти переможцям.

Модель Др + $І_з$ + пр.$І_з$ найчастіше знаходить реалізацію при дієсловах перетворення: ***перетворити*** воду в пару, ***вкласти*** гроші у діло, ***запакувати*** книги у ящики, ***перевірити*** дріб на правильність, ***множити*** п'ять на чотири, ***виділяти*** кошти на будівництво.

Структурна модель Др + $І_з$ + $І_о$ характеризується широким діапазоном значень, основні типи яких реалізуються при релятивних дієсловах:

– сприйняття, мислительної діяльності, називання: ***визнавати*** картину шедевром, ***уявляти*** доньку першокласницею, ***називати*** Івана братом, ***призначити*** Світлану старостою, ***відзначити*** річницю досягненнями. Помітним видається корелювання форм іменника в орудному відмінку з прикметником у орудному відмінку, що створює варіативну модель поширення релятивного дієслова Др + $І_з$ + $І_о/П_о$: *вважати умови сприятливими, уявляти Олену маленькою, називати хлопця рідним, визнавати конкурсантку кращою;*

– забезпечення, наповнення: ***забезпечити*** туристів продуктами, ***наповнити*** келих вином, ***набити*** напірник пір'ям.

Об'єкт у формі орудного відмінка може сполучатися з рядом прийменників, що спричинює утворення варіантів вихідної моделі Др + $І_з$ + пр.$І_о$. Головним компонентом у названій моделі найчастіше виступають дієслова з'єднання, взаємного стосунку: ***з'єднати*** одне з одним, ***мирити*** сусіда з сусідом, ***порівнювати*** якість з ціною, ***сполучати*** метал з оксидом, ***знайомити*** хлопця з батьками.

Модель Др + $І_з$ + пр.$І_м$ реалізується при дієсловах зі значенням:

– базування: ***базувати*** виробництво на руді, ***настоювати*** горілку на травах;

– переконання, звинувачення: ***запевняти*** дівчину у вірності, ***переконувати*** батька у правоті, ***звинувачувати*** Степана у крадіжці, ***підозрювати*** хлопця у злочині;

– розпізнання: ***розпізнавати*** ієрогліфи в малюнках, ***впізнати*** дядька у подорожньому.

Дієслова з префіксом *пере-* можуть мати потрійні зв'язки, що реалізуються у моделі Др + $І_з$ + пр.$І_р$ + пр.$І_з$: *перекласти лист з французької на українську, передати сигнал з корабля на берег, перегнати отару із загону на пасовище, пересипати картоплю з мішка у ящик, переписати казку з книжки в зошит.*

Модель Др + І + пр.І/Присл. охоплює структури з дієслова релятивної семантики зі значенням певного ставлення до об'єкта: ***ставитися*** до батьків з повагою, ***звертатися*** до гостей люб'язно, ***відгукуватися*** про Степана Івановича шанобливо, ***поводитися*** з апаратурою невміло. Таким структурам властивий подвійний синтаксичний зв'язок з іменником об'єктного значення та прислівником (чи прийменниково-відмінковою формою іменника) з обставинно-означальним значенням.

Така ж модель репрезентує конструкції з дієсловами розміщення певного предмета у

просторі. При цьому іменник із об'єктним значенням виступає у формі знахідного відмінка, а компонент із обставинною семантикою може бути представлений прийменниково-іменниковою формою адвербіального значення чи прислівником місця Др + $І_з$ + пр.І/Присл.: *поселити студентів у гуртожитку, помістити клітки поряд.* В окремих випадках обставинний компонент виражається двома іменниками, які є обов'язковими для повної реалізації змісту дієслова: *розмістити крісло між шафою і ліжком.*

Подвійна сполучуваність дієслова з інфінітивом та прийменниково-відмінковими формами властива релятивним дієсловам із обов'язковою сполучуваністю із т.зв. «об'єктним інфінітивом», що проектує утворення моделі Др + І + Дінф. Об'єктний інфінітив завжди є компонентом подвійного зв'язку: він прилягає до дієслова, яке сильно керує іменем. Подвійний сильний зв'язок представлений у випадках сильного прилягання об'єктного інфінітива до релятивного дієслова зі значенням волевиявлення, волеспрямованого акту, що обов'язково передбачає виконавця – іменника в давальному чи знахідному відмінку зі значенням об'єкта – особи, до якої звернено волевиявлення і яка повинна виконати названу інфінітивом дію: *запропонувати другу приїхати, доручити комісії розібратися, заборонити хворому вставати, наказати бійцям відступати, послати Тараса вчитися, впросити дядька змилуватися, дати чоловікові поїсти, принести Оленці попити, примусити його мовчати, дозволити дітям погуляти, посадити дівчат вишивати, навчити дитину писати.*

Отже, у масиві дієслівних словосполучень із головним компонентом, вираженим релятивним дієсловом, чітко окреслюється система моделей з одним, двома, зрідка трьома залежними компонентами. Типологія моделей визначається приналежністю дієслова до певної лексико-семантичної групи та подекуди особливостями його морфемної будови. Моделювання дієслівних словосполучень прогнозує вирішення таких проблем синтаксису, як співвідношення формально-граматичної і семантико-синтаксичної структури речення.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен фрагмент моделирования глагольных словосочетаний с главным компонентом – релятивным глаголом. Учтен количественный состав и морфологическая природа зависимого компонента.

The article represents the fragment of modeling verbal word combinations with the main component – so-called relative verb. The quantitative composition and morphological nature of a depended component are taken into account.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структуры лингвистики (краткий очерк). – М.: Просвещение, 1966. – 302 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
3. Бабич Б.В. Інтерпретаційна модель формально-синтаксичних структур української мови: Дис. … канд.філол. наук. – К., 2000. – 200 л.
4. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей. – М.: Наука, 1977. – 288 с.
5. Войцеховська В.Г. Придієслівне керування в сучасній українській мові. (Словосполучення з префіксально-прийменниковою кореляцією) : Дис. … канд.філол.наук. – К., 1969. – 394 л.
6. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
7. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики.- К.: Наукова думка, 1984. – 227 с.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
9. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 168 с.
10. Іваницька Н.Л. Експериментальний прийом елімінування в практиці лексико-граматичного аналізу // «Наукові записки» Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія, 2003. Випуск 5 / Відп.ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: ВДПУ, 2003. – С.46-51.
11. Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языка. – Казань: Изд-во Казанс.ун-та, 1989. – 255 с.
12. Кудрявцева Л.А. Моделирование динамики словарного состава языка /Ин-т системных исследований образования. – К., 1993. – 280с.
13. Ледней О.Ф. Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення. Автореф. … канд.філол.наук. – Одеса, 2003. – 19 с.
14. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. – М.: Наука, 1968. – 294 с.

15. Мозгунов В.В. Перехідність як тип валентності дієслова (на матеріалі української мови): Автореф. … докт.філол.наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 22 с.

16. Ревзин И.И. метод моделирования и типология славянских языков. – М.: Наука, 1967. – 299 с.

17. Рудяков А.Н. Принципы и методы построения функциональной модели лексики русского языка: Дис. …докт.филол.наук. – Симферополь, 1998. – 405 л.

18. Савчук Т.В. Лінгвістична природа релятивних дієслів української мови //Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів Всеукр. наук. – практ. конф., Київ, 27-28 березня 2003 р.; У 5-ти т. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – Т.1. – С.315-317.

19. Соболева П.А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: Автореф. … докт.филол.наук. – М., 1970. – 34 с.

20. Соколова С.О., Шумарова Н.П. Семантика и стилистика русского глагола. – К.: Наука, 1988. – 142 с.

21. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення. – К.: НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.

22. Уайтхед А.Н. Избранные труды по философии. – М.: Прогресс, 1990. – 718 с.

Оксана Семенюк (Івано-Франківськ)

СУБ'ЄКТ У РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

У традиційному синтаксисі речення із предикативами емоційного стану (далі РПЕС) відносять до класу односкладних безособових речень. Термін «безособові речення», стійко закріплений за даними конструкціями, співзвучний назвам «безособово-предикативні слова», «безособово-предикативні прислівники», які вживаються у мовознавчій та лінгводидактичній літературі на позначення центральних, ядерних компонентів цих речень [див., наприклад: Галкіна-Федорук, 1948; Бабайцева, 1968; Арват, 1984; СУЛМ, 1994]. Підставою для трактування РПЕС як безособових є відсутність у них імені у формі називного відмінка, що вважається спеціалізованим засобом репрезентації підмета у мовах номінативної будови. Натомість суб'єкт, що переживає емоційний стан, представлений у РПЕС за допомогою давального відмінка конкретного імені, яке у типових випадках є власною чи загальною назвою особи, пор.: ***Мелащі*** *стало ніяково* (І.Нечуй-Левицький); ***Володькові*** *робиться сумно* (У.Самчук); *Гірко стало* ***лісничому*** (Р.Іваничук); ***Скульпторові*** *було прикро за неї* (О.Гончар).

Розгляд РПЕС як безособових можна було б приймати без застережень за умови, що при такому підході чітко розмежовується формально-граматичний та семантичний рівні речення і протиставлення безособовості / особовості та односкладності / двоскладності стосується лише його формальної будови. Однак у синтаксичних дослідженнях спостерігається абсолютизація формально-граматичних показників, яка виявляється у тому, що відсутність підмета на поверхневому рівні речення вважається свідченням його логічної та семантичної безсуб'єктності. Так, відомим є вислів О.М.Пєшковського про логічну безпідметовість, а точніше кажучи, безсуб'єктність (тобто відсутність логічного суб'єкта) безособових речень, оскільки в них «підмет усунено не лише з мовлення, а й з думки» [Пєшковський, 1956: 321]. У лінгвістичній літературі також висувалось положення, що місце логічного суб'єкта в судженнях, виражених безособовими реченнями, посідають «наглядно-чуттєві образи», які одержали в процесі комунікації граматичне вираження у відповідях на питання (приміром: *Мені гидко – Що? – Бачити тебе мені гидко*) [Бабайцева, 1968: 76]. Аналогічні міркування висловлюються й щодо семантики безособових речень. Побутує думка, що намагання обов'язково знайти виконавця дії чи носія будь-якої іншої предикативної ознаки в таких реченнях суперечить їх природі, оскільки своєрідність семантики безособових речень полягає у відстороненні, абстрагуванні дії від діяча, ознаки від її носія і пов'язана з затушовуванням суб'єкта, його неясністю, невизначеністю [Бабайцева, 1968: 73; Єршов, 1985: 49-50].

Кваліфікація досліджуваних речень як безособових та положення, що випливають з такого трактування, суперечать семантичній природі РПЕС, оскільки вони повідомляють про ознаку **особи**, людини: «ця ознака поза людиною не існує, не здійснюється, і структурно-семантична роль даних речень полягає у предикативному приписуванні ознаки особі – її носію» [КГРЯ, 1998: 122].

Те, що РПЕС не вкладаються у рамки традиційного розуміння безособовості, не залишилося непоміченим для учених, що розглядали ці конструкції саме як різновид односкладних безособових речень. Так, наприклад, О.О.Шахматов речення, в яких суб'єкт виражений непрямою формою, залежною від показника предикативної ознаки, називає «умовно безособовими»[2]. В.В.Бабайцева визнає, що «безособові речення утворюють «складну і різнорідну гамму перехідних типів від повної безособовості до безособовості позірної чи потенційної»[3] [Бабайцева, 1968: 58].

Однак, незважаючи на те, що РПЕС не відповідають усталеним уявленням про семантичні параметри безособових речень, у синтаксисі й досі спостерігається парадоксальна ситуація, коли конструкції, що репрезентують у мові «найбільш особову сферу» [КГРЯ, 1998: 240] – вияви внутрішнього, психічного життя, з огляду на їх поверхневу, формально-граматичну організацію розглядають як типові приклади синтаксичної безособовості. Питання особовості / безособовості і, відповідно, двоскладності / односкладності РПЕС, що, у нашому розумінні, зводиться до питання суб'єктності / безсуб'єктності даних речень, є складовою більш широких проблем, що зберігають свою актуальність і на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки. Зокрема, ці питання пов'язані з проблемами безособового речення, таксономії речень, проблемою ярусів, або рівнів речення, зрештою, з фундаментальною проблемою взаємодії мови і мислення.

Оскільки названі проблеми мають дискусійний характер (насамперед, це стосується проблеми безособового речення: поряд з традиційним ученням у мовознавстві існує думка про те, що безособове речення з погляду семантики – це фікція, результат абсолютизації формального рівня речення), дана розвідка спирається на широке коло праць, починаючи з досліджень О.М.Пєшковського [Пєшковський, 1956], Є.М.Галкіної-Федорук [Галкіна-Федорук, 1948], В.В.Бабайцевої [Бабайцева, 1968] та інших авторів, що репрезентують традиційний підхід до РПЕС та безособових речень загалом, і закінчуючи найновішими дослідженнями [КГРЯ, 1998; Жаборюк, 1999; Жаборюк, 2003]. При цьому бралися до уваги як праці загально-теоретичного характеру [приміром, ТФГ, 1992; Золотова, 1973; Степанов, 1981; КГРЯ, 1998], так і публікації, присвячені безпосередньо РПЕС [Кендюшенко, 1990].

Метою статті є аналіз проблеми суб'єкта у РПЕС (якщо послуговуватись традиційними термінами, – проблеми особовості / безособовості даних речень, яка безпосередньо співвідноситься із проблемою їх двоскладності / односкладності), що ґрунтується на з'ясуванні структури відповідних мисленнєвих та онтологічних одиниць, а також на дослідженні впливу семної структури предикативів емоційного стану, що організують РПЕС, на їхні валентні властивості і, відповідно, на семантичну структуру речення. Як уже згадувалося, дослідження здійснено у контексті більш загальних наукових проблем.

Як відомо, логічна будова думки, передана у семантичній структурі речення, у свою чергу є відтворенням структур позамовної дійсності [Кібрик, 1980: 324; Степанов, 1981: 12]. А в позамовній дійсності ознака у широкому розумінні цього слова (дія, стан, властивість тощо) не існує без субстанції, якій ця ознака належить. «Ознака, жодною мірою не номіналізована, граматично не «субстантивована», представлена присудковою формою вираження, у тому числі й у випадку складеного присудка із цілком статичним за лексичним значенням предикативом (типу *Було дуже жарко* тощо), як така, що прив'язана до певного часу, до темпоральної «осі» і протікає вздовж цієї «осі», у якості саме ознаки не може – з онтологічного погляду, що з необхідністю нав'язує себе розумовому відображенню дійсності, – не бути чиєюсь ознакою» [ТФГ, 1992: 78]. Таким чином, структура екстралінгвальної ситуації у мінімальному вияві завжди двочленна, оскільки її обов'язковими компонентами є ознака і субстанція, яку ця ознака характеризує. Думка як пізнавальний образ реальної дійсності також має двочленну будову: суб'єкт є її обов'язковим структурним компонентом. «Логічна формула "S є P"[4] може бути

[2] Цит. за: [Хімік, 1986: 12].

[3] Дослідниця використовує висловлення В.В.Виноградова з приводу безособовості слів категорії стану [Виноградов, 1947: 412].

[4] S – загальноприйняте позначення суб'єкта як структурного компонента судження, P – позначення предиката.

інтерпретована і як "немає Р без S"» [ТФГ, 1992: 85].

Отже, «усунення», якщо застосовувати термінологію О.М.Пєшковського [Пєшковський, 1956: 321], чи, точніше кажучи, відсутність підмета на формальному рівні речення не дає підстав для того, щоб говорити про відсутність онтологічного і логічного суб'єктів у структурі відповідної екстралінгвальної ситуації та структурі думки, яка відображає цю ситуацію.

Оскільки на семантичному рівні мова максимально наближена до мислення і позамовної діяльності, і «природно припустити, що структура семантичного рівня не повинна мати властивостей, принципово відмінних від мисленнєвих структур, а ті у свою чергу є відображенням структури екстралінгвальної дійсності» [Кібрик, 1980: 324], деякі мовознавці (Г.О.Золотова, Ю.С.Степанов, В.М.Бріцин, О.В.Болюх та ін.), зважаючи на двоскладність, властиву денотативній основі речення та її ментальному аналогу, дотримуються думки про принципову двоскладність власне-семантичної структури речення і розглядають його як «двояку сутність, що складається із суб'єкта і предиката» [Степанов, 1981: 163] (див., наприклад: Золотова, 1988: 13; КГРЯ, 1998: 113; Степанов, 1981: 163; Бріцин, 1990: 6; Болюх, 1992: 13).

Що стосується речень з емоційно-статальними предикативами, то твердження про їхню двоскладність і особовість базується на тих же підставах, що й положення про двоскладність загалом будь-яких речень. Зокрема, двокомпонентність РПЕС виводиться із двочленності ситуацій, з якими вони корелюють, і пояснюється обов'язковою присутністю суб'єкта у самій дійсності. Речення, які повідомляють про стан суб'єкта, «за своєю природою особові і двоскладні, тому що в них у тих чи інших мовних формах повинне знайти вираження позначення суб'єкта і позначення стану» [Золотова, 1973: 160]. Вагомим аргументом при обґрунтуванні семантичної двоскладності РПЕС є двоскладність співвідносних з ними мисленнєвих одиниць, оскільки власне-семантичний рівень речення передає логічну будову думки [Болюх, 1992: 2].

Слід зауважити, що, на відміну від речень інших моделей, які традиційно зараховують до класу безособових, двокомпонентність РПЕС є більш очевидною. Порівняйте, наприклад, речення на зразок *Світає; Смеркло; Вітряно*, для яких проблема суб'єкта (зокрема питання його наявності чи відсутності у семантичній структурі речення, а також проблема встановлення суб'єкта – його кваліфікації як середовища, локусу або невідомої сили) є значно складнішою та більш дискусійною. Приміром, Г.О.Золотова, що, як уже згадувалося, у пізніших працях обстоює ідею про принципову двоскладність речення та відкидає термін «безособове речення» як неточний, необґрунтований, такий, що суперечить мовним реаліям, у монографії [Золотова, 1973] стверджує, що речення на зразок *Морозить; Темніє* повідомляють про предикативні ознаки, позбавлені суб'єкта вже в самій дійсності, і тому їх можна назвати абсолютно безособовими [Золотова, 1973: 160]. Щодо РПЕС подібні питання не постають, оскільки маніфестована з їх допомогою сфера емоцій є невід'ємною складовою світу людини, і емоційний стан не мислиться без суб'єкта, який його переживає.

Референтне віднесення стану до особового суб'єкта відображається вже в семантиці емоційно-статальних предикативів, що можна простежити на основі пояснення значень цих лексем у тлумачних словниках. Такі дефініції будуються саме на вказівках на особу як носія стану. Наприклад, семантика предикатива *страшно* пояснюється у такий спосіб: «2. *у знач. присудк. сл.* **Хто-небудь** відчуває страх, боязнь» [27, 1204]. Семантика предикатива *нудно* тлумачиться аналогічним чином: «2. *у знач. присудк. сл.* Про важке, гнітюче почуття, яке переживає **хто-небудь**» [27, 1102].

Враховуючи цей фактор, окремі дослідники для з'ясування двоскладності односкладності й особовості / безособовості РПЕС залучають дані компонентного аналізу предикативів зі значенням внутрішнього стану [Кендюшенко, 1990; Рискаль, 1993]. Так, А.Г.Кендюшенко, мотивуючи валентні властивості предикативів їхньою семною структурою, пояснює сполучуваність предикативів емоційного стану із суб'єктними компонентами, що називають носія стану, та облігаторність даних компонентів у семантичній структурі речень наявністю диференціальних сем «суб'єкт» і «особа» у семній структурі предикативів

[Кендюшенко, 1990: 51].

Отже, якщо виходити з наведених міркувань і ґрунтуватися на положенні про вирішальну роль денотативно-понятєвої основи суб'єктно-предикатно-об'єктних відношень для визначення суб'єкта і об'єкта у реченні [ТФГ, 1992: 33], розуміння РПЕС як особових і двоскладних видається найбільш відповідним семантичній природі даних речень та мовним реаліям загалом. Спосіб морфологічного представлення суб'єкта, на наш погляд, не є вагомим аргументом для того, щоб трактувати РПЕС як безособові, оскільки за висловом Ю.С.Степанова, морфологія є лише «технікою семантики і синтаксису» [Степанов, 1981: 174].

Деякі дослідники, визнаючи денотативно-понятійну суб'єктність аналізованих речень, підкреслюють, що вона внаслідок вираження суб'єкта емоційного стану не-підметом поєднана з інтерпретаційним елементом об'єктності [пор.: ТФГ, 1992: 62, 94]. Констатуючи у подібних випадках «зниження рангу суб'єктності» [Там само: 68], вони вважають, що завдяки непрямій репрезентації суб'єкта і «у внутрішньомовній і мисленнєво-граматичній сфері цей суб'єкт опиняється на правах предмета, ознака якого – стан чи дія – звернена до нього чи на нього, захоплює його ззовні, без його власної активності, лише з його співучастю – тією мірою, якою ознака включає цей предмет у відповідне відношення, відношення до себе» [ТФГ, 1992: 94]. Можна погодитись із наведеним твердженням про пасивність суб'єкта, вираженого непрямим – давальним – відмінком, центральним значенням якого є значення адресата. Однак, на наш погляд, джерело пасивності суб'єкта емоційного стану слід шукати не у способі його формально-граматичного представлення у реченні, а в екстралінгвальній сфері. Хоча «відношення та ознаки реальної дійсності... завжди зазнають мовного «опрацювання», певної модифікації» [Бондарко, 1976: 49], інтерпретаційний компонент мовних одиниць має детермінований характер, і можливості лінгвальної інтерпретації визначаються характеристиками субстанційних ознак і відношень у позамовній дійсності. Таким чином, у реченнях з емоційно-статальними предикативами форма вираження суб'єкта адекватно передає властивості психічного «я», що характеризують його на онтологічному рівні, зумовлена цими властивостями.

У реченнях із семантикою емоційного стану суб'єкт може бути вербально не вираженим, наприклад: *Було і радісно, і боязко* (С.Васильченко); *Сумно-досадно* (А.Тесленко); *І жінки ж жалко* (Б.Грінченко); *Якось було смутненько* (Марко Вовчок). Така невираженість синтаксично значуща і являє собою один із способів представлення суб'єкта, які є у розпорядженні мовця і визначаються контекстуальними та стилістичними умовами [Золотова: 1973: 162].

Речення з невербалізованим суб'єктом емоційного стану можуть мати означено-особове, узагальнено-особове і неозначено-особове значення.

1. Означено-особове значення: 1) ***Страшно, й соромно ставало, і прикро**, хоч я добре знав, що мене така кара не може стрінути* (Б.Лепкий); 2) *А два з половиною роки **я** був членом капебеу, і на всіх фронтах... **а тепер боляче**: знаєте – біла ворона* (М.Хвильовий); 3) ***Нюра** охоче змирився, хвалив Ілька [...], **хоч і сумно було трохи*** (Г.Тютюнник).

У прикладах цієї групи суб'єкти стану не мають самостійного дискретного вираження у поверхневій структурі речень, однак вони можуть бути «поновленими», названими, пор.: *Страшно, й соромно ставало, і прикро – **Мені** ставало страшно, й соромно, і прикро; А тепер боляче – А тепер **мені** боляче; Хоч і сумно було трохи – Хоч і сумно було **йому** трохи.* Перші два речення представляють категорію першої особи, на що вказують особові займенники (*я*), останнє речення – синтаксичну категорію третьої особи; при цьому суб'єкт, про стан якого повідомляє речення, теж названий у контексті. Таким чином, наведені приклади виражають емоційні стани конкретних, визначених осіб і демонструють такий спосіб репрезентації суб'єкта, при якому його неназваність має означено-особове значення.

2. Узагальнено-особове значення: 1) *Знаю з власного досвіду, **як то прикро**, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями* (І.Франко); 2) *А що за оченята були [...], і не пив би, і не їв би нічого – усе б у них дивився, бо, дивлячись у них, **так гарно, так весело**, що не тільки розказати не можна, та і не тямиш сам себе з якої-то радості* (Г.Квітка-Основ'яненко); 3) *Деякі з його камратів сміялися й говорили, **що спочатку все буває смутно**, але пізніше привикається до всього* (О. Кобилянська).

У наведених реченнях суб'єкт представлено як будь-яку особу, якої може стосуватися названий внутрішній стан, пор.: ... як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями – **Будь-кому (кожному)** прикро, коли його сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями; ... дивлячись у них, так гарно, так весело... – Коли дивишся у ці оченята, **кожному** (стає) так гарно, так весело; ... спочатку все буває смутно, але пізніше привикається до всього – Спочатку **всім** буває смутно, але пізніше привикається до всього. Ці речення демонструють різні способи вираження узагальненого значення. У першому прикладі індивідуальний досвід окремого суб'єкта (*знаю з власного досвіду*) трактується як спільний для інших суб'єктів, що опиняються у такій же ситуації (пор.: ***наші*** *сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями*). У другому реченні використовується форма другої особи як найбільш типовий спосіб вираження узагальненого значення і водночас як прийом інтимізації [КГРЯ: 1998: 118-119]: *дивлячись у них, так гарно, так весело, що не тільки розказати не можна, та і не* ***тямиш*** *сам себе з якої-то радості.* Узуальному прочитанню третього речення сприяє прислівник з відповідною семантикою: ... *спочатку* ***все*** *буває смутно.*

3. Неозначено-особове значення: 1) *Жарт не вдався.* ***Було ніяково****. Пробували ще жартувати, пробували вернути колишній прекрасний гумор, отой недавній безжурний настрій, що його так нагло знесло геть. Але нічого з того не виходило* (І.Багряний); 2) *Що він любить робити з дорослими, то це «йти з монастиря на вечірню».* ***При цьому завше весело****, багато сміху, багато пригод* (У.Самчук).

Приклади третьої групи репрезентують суб'єкт емоційного стану як неозначену множину осіб. При цьому його неназваність мотивована не тим, що суб'єкт невідомий, а тим, що мовець не бачить потреби у називанні носіїв стану: у даному випадку неконкретність, невизначеність сприяє підкресленню узагальненого характеру емоційного стану, який охоплює усіх учасників ситуації.

РПЕС, суб'єкт яких вербально не виражений, є варіантами (або, за іншою термінологією, суб'єктними структурно-семантичним модифікаціями [КГРЯ, 1998: 122]) двокомпонентних речень із семантикою емоційного стану. Відсутність формального репрезентанта суб'єкта у таких випадках не свідчить про відсутність суб'єкта у семантичній структурі речення. Як лінгвальний відповідник суб'єктних компонентів співвідносних з досліджуваними реченнями мисленнєвих та онтологічних структур семантичний суб'єкт є облігаторною складовою РПЕС.

З огляду на складність окреслених проблем перспективними є подальші дослідження у цьому напрямку. Зокрема постають питання про співвідношення денотативно-поняттєвої основи так званих безособових речень та їх інтерпретаційного компонента, про функціональне навантаження способів представлення суб'єкта у реченні тощо.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме субъекта в предложениях с предикативами эмоционального состояния. В формальном синтаксисе эти предложения традиционно определяют как односоставные безличные конструкции, своеобразность семантики которых состоит в отстранении, абстрагировании предикативного признака от его носителя и связана с неопределенностью субъекта состояния. В статье сделана попытка исследования данной проблемы с позиций семантики и доказывается субъектность и двухкомпонентность анализируемых предложений. Выбранный подход базируется на выяснении структуры соответствующих ментальных и онтологических единиц, а также на учете семной структуры предикативов эмоционального состояния.

The article deals with the problem of the subject in the sentences with the predicatives of emotional state. In formal syntax, these sentences are traditionally defined as simple impersonal constructions, the semantics peculiarity of which lies in the abstracting of the predicative feature from its bearer and is connected with the uncertainty of the subject of the state. In the article, the attempt is made to investigate this problem from the point of view of semantics and to prove the subjectivity (personality) and the two-component nature of the analyzed sentences. The chosen approach is based on

the clarification of the structure of the correlative intellectual and ontological units, as well as on the taking into account the seme-structure of the predicatives of emotional state.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984.
2. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968.
3. Болюх О.В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. – К., 1992.
4. Бондарко А.В. Теория морфологических категорій. – Л., 1976.
5. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке: Автореф. … дис. доктора филол. наук. – К., 1990.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.
7. Виноградов В.В. Русский язык – М. – Л.: Учпедгиз, 1947.
8. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения с безлично-предикативными словами на –о // Учёные записки Московского университета. – Вып. 128. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – С. 70-85.
9. Ерхов В.Н. К проблеме подлежащего // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса. – Калинин: КГУ, 1985. – С. 42-54.
10. Жаборюк О.А. Мислення – як сутнісний фактор визначення та таксономії речення // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. – Вип. 44. – 2003. – С. 97-103.
11. Жаборюк О.А. Проблема «безособовості» з позицій теорії логіко-граматичної динаміки (на матеріалі сучасної англійської мови) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 7. – 1999. – С. 104-109.
12. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973.
13. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988.
14. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998.
15. Кендюшенко А.Г. Про семантичну структуру речень з предикативними прислівниками // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 50-54.
16. Кибрик А.Е. Предикатно-аргументные отношения в семантически эргативных языках // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 39. – №4. – 1980. – С. 324-335.
17. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956.
18. Рыскаль Н.М. Системные отношения слов категории состояния в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – Черкассы, 1993.
19. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения (Семиологическая грамматика). – М.: Наука, 1981.
20. Сучасна українська літературна мова / За редакцією М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994.
21. Теория функциональной грамматики / Под. ред. А. Бондарко. – Т.4: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / Неопределённость. – Спб: Наука, 1992.
22. Химик В.В. Предикативная безличность предложения и персональность высказывания // Строение предложения и содержание высказывания. – М.: МОПИ, 1986. – С. 8-17.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1. КГРЯ – Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998.
2. ТФГ – Теория функциональной грамматики / Под. ред. А. Бондарко. – Т.4: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / Неопределённость. – Спб: Наука, 1992.

Вікторія Сидоренко (Донецьк)

ФОРМАЛЬНІ ВИЯВИ СИЛЬНОГО ДІЄСЛІВНО-ОСОБОВОГО КЕРУВАННЯ

Граматичне оформлення керуючого компонента (приналежність опорного аргументу до певного морфологічного класу, властива йому словотвірна структура) виступає організуючою тканиною конструкцій із зв'язком керування. Змістова наповненість головного слова, віднесеність до лексико-семантичного розряду також визначають особливості сполучуваності з іншими словами, форму пояснюючого члена і, що важливо для процесів комунікації, можливість передавати смислові відношення між предметами та явищами дійсності.

У граматичних дослідженнях формальний аспект керування не підлягав поглибленому та

системному аналізу, тому його вивчення є однією з актуальних проблем словосполучення. Лінгвісти розглядають формально-граматичне вираження опорного та залежного компонентів, найчастіше акцентуючи увагу на наявності чи відсутності у структурній моделі прийменника, перехідному – неперехідному характері головного слова (Л.А.Булаховський, Є.В.Кротевич, Б.М.Кулик, М.М.Прокопович, А.М.Мухін, В.Г.Войцехівська, А.П.Загнітко); цей аналіз рідко пов'язаний із валентним потенціалом керуючої словоформи і зовсім відокремлений від функціональних проявів конструкцій.

Мета запропонованої статті – окреслення сфери сильного дієслівно-особового керування, виявлення основних формальних показників цього різновиду підрядного зв'язку в сучасній українській мові. Аналіз проведено на матеріалі словосполучень із сильним дієслівним керуванням.

Одним із найпродуктивніших і найчисленніших формально-граматичних проявів керування виступає дієслівно-особовий зв'язок, при якому роль головного компонента словосполучення виконує **дієслово** або **віддієслівні деривати** (дієприкметник, дієприслівник, інфінітив): *Заплющивши повіки хмар, забуло небо землю знову (Є.Маланюк); Гарна мова – то поле, засіяне збіжжям, то сад солов'їний... (С.Пушик); Робота ця, особливо над листами поета, подарувала мені чи не найщасливіші хвилини мого творчого життя (Михайлина Коцюбинська).*

Кожний лексико-граматичний розряд слів характеризується здатністю у тій чи іншій мірі сполучатися з іншими словами. Здатність підпорядковувати пояснюючі члени найбільшою мірою виявляється у дієслові, бо закладена в ньому не тільки формально-семантичною природою та валентністю, але й конструктивними особливостями [Прокопович, 1981: 14], семною структуралізацією, наявністю відносних семантичних локумів [Загнітко, 1991: 18]. Закономірності сполучуваності дієслів з іншими словами дають змогу розподілити цей клас на дієслова **синсемантичні** (що є інформаційно незавершеними, не можуть вживатися самостійно, тому потребують семантичного поширювача) і **автосемантичні** (які вживаються без залежного члена) [Загнітко, 1996: 189]. Перша підгрупа дієслів базується на прогнозуванні семантично необхідної залежної форми, тобто характеризується облігаторною, постійною, передбаченою наявністю пояснюючого члена. Таке підпорядкування між компонентами може бути іррегулярним, необов'язковим, непередбачуваним, замінюватись відповідно до комунікативної мети словоформи з різними смисловими відтінками.

Так, дієслово *звіряти* (у значенні *з'ясувати правильність, точність чогось, зіставляючи, порівнюючи між собою, з чимось,* тобто форма валентної репрезентації має вигляд *звіряти* що? з чим?) трикомпонентне, його об'єктна валентність заповнюється аргументами, що перебувають у певній залежності один від одного, але відрізняються різною силою зв'язку. Вибір першого керованого члена у формі безприйменникового акузатива мотивований категоріальними властивостями опорного: транзитивне дієслово обов'язково вимагає поширення (*звіряти* (що?) *підписи, копію*). Другий пояснюючий складник, виражений прийменниковим орудним відмінком із соціативним значенням, виконує роль непостійного конкретизатора зв'язку головного і першого залежного, тому характеризується слабким поєднанням компонентів: *звіряти копію з оригіналом, звіряти розповідь з автобіографією.* Він пояснює попередні члени структурної моделі, вносячи додаткову інформацію про дію, процес, стан предмета. Такі компоненти є хоч і необов'язковими, але доречними його поширювачами [Малащенко, 1972: 30]. Пояснюючі компоненти з обставинною семантикою при дієсловах цієї лексичної групи можна вважати факультативними, нерегулярними членами словосполучення (а не детермінантами) тільки у випадку, якщо їх вживання зумовлене конкретним контекстом або певним ситуативним завданням.

Прогнозований валентністю опорного члена обов'язковий або відповідно факультативний зв'язок між дієсловом і керованою формою реалізується **сильним** і **слабким** його різновидами.

Сильний дієслівно-особовий зв'язок характеризується наявністю при головному компоненті валентно спрогнозованого залежного члена, що виражається обов'язковою, регулярною формою іменника або його еквівалента для передачі смислових відношень.

Сила підрядного зв'язку залежить від дії багатьох чинників, серед яких як провідний

фактор виділяється формальне вираження головного та граматична реалізація залежного аргументу словосполучення. **Формально-синтаксична організація сильного дієслівного зв'язку регулюється такими особливостями керуючого компонента**: а) перехідним – неперехідним характером опорного слова; б) наявністю при дієслові обов'язкових прийменників; в) конструктивними властивостями (префіксами, що уможливлюють вибір тієї чи іншої пояснюючої форми). Для граматичного вираження керованого члена має значення наявність прийменників при залежному імені, характер відмінкового вираження компонента.

Типовим виявом сильного дієслівно-особового зв'язку виступає сполука власне-перехідного дієслова чи особової форми (дієприкметника, дієприслівника), що позначає дію, яка переходить на предмет, та відмінкової словоформи імені, вираженої безприйменниковим акузативом: *І калина прийнялась, віти розпустила* (Т.Шевченко); *Небо було чисте, і місяць обливав нас, відкидаючи сірі тіні* (В.Шевчук); *Тлом портретів найчастіше є атрибути, що супроводжують цих людей у повсякденному житті та праці* (Вітчизна. – 2003. – № 5-6. – С. 174).

Конструктивна модель сильного дієслівного керування може поширюватись часткою **не** при стрижневому слові. **Формальний показник виконує функцію заперечення** конкретної фізичної, психічної, мовленнєвої дії: *Ну як тут не пригадати історію з Остапом Вишнею* (Літературна Україна. – 2003. – 18 вересня. – С.3). При заперечному дієслові пояснюючий компонент, виражений акузативом, означає конкретний суб'єкт чи об'єкт, відомий співрозмовникам або зрозумілий із контексту [Вихованець, 1987: 99]. Кількісний склад таких словосполучень невеликий (≈ 6% від числа дієслівно-особового зв'язку, причому ≈ 4% випадків безпосереднього керування і тільки ≈ 2% опосередкованого, що пояснюється превалюванням при дієсловах із часткою не залежного родового імені (≈ 8%). Диференційовані лише формою залежних компонентів, словосполучення із родовим і знахідним імені часто утворюють **морфолого-синтаксичні синоніми дієслівного керування** [Гомас, 2000: 6], пор.: *не одержувати догану – не одержувати догани; не чути плюскіт – не чути плюскоту; не підводячи голову – не підводячи голови; не чинитиме опір – не чинитиме опору*. Вибір відмінка залежить від суб'єктивних чинників: особливостей сприймання інформації та носія мови [Вихованець, 1987: 99].

Формулу сильнокерованого дієслівного зв'язку поширюють конструкції, головний компонент яких є семантично неповноцінним і для розкриття змісту **вимагає обов'язкового** вживання **післяйменника**. Прийменник як формальний засіб вираження зв'язку при дієслові втрачає семантичне навантаження, та відокремлюючись від залежної форми, перетворюються на постфікс перехідного дієслова [Вихованець, 1980: 45, 166]. І.Р. Вихованець виділяє три групи дієслів із прийменниками – постфіксами, що керують знахідним відмінком імені. Пріоритетним у розподілі стає групування головних компонентів за лексико-семантичними характеристиками.

Беручи до уваги не тільки семантичні, але й **формально-граматичні, конструктивні властивості опорного слова**, пропонуємо розподіл на підгрупи сильного дієслівно-особового зв'язку, модель яких прогнозує обов'язкове вживання післяйменника та відмінкової форми акузатива:

1. Група **прямо-перехідних дієслів** чи **особових форм**, що несуть певне інформаційне повідомлення чи позначають мовленнєві чи мисленнєві процеси (дієслова типу ***говорити, знати, дбати, думати, читати, пам'ятати, свідчити, мріяти, згадувати, співати, знати, попередити***) із прийменником **про** і відмінковою формою імені у **знахідному відмінку**: *Мені треба писати про човен, а я забув і пишу про хмари* (О.Довженко); *Чим більше мрію про життя щасливе, тим більше плачу* (Д.Павличко); *Однак негучні оплески зовсім не свідчили про невдалий виступ музикантів, вони красномовно віддзеркалювали настрій творів* (Політика і культура. – 2003.–15-21 березня. – №10 – С.41).

2. За лексико-семантичною природою ця група тотожна з попередньою: опорним у конструкціях виступають дієслова з семантикою ***мовлення, піклування, занепокоєння, психічного сприйняття***, однак відрізняється формальними показниками керуючого слова. Невласне-перехідні дієслова ***домовлятися, клопотатися, турбуватися, здогадуватись, піклуватись***, що у своїй будові мають постфікси –ся, –сь (дієслова зворотно-середнього стану), передбачають вживання валентного партнера у знахідному відмінку з післяйменником **про**: *«Ти піклуєшся про*

мене більше, аніж я сам», – у голосі Юрка зазвучав поглум (В.Дрозд); *До того ж ... йдеться про ринкову вартість, яка визначається попитом* (Політика і культура.–2003.-19-25 вересня.– № 36. – С. 34); *Вони (розвідники) дізнавалися про задуми командування противника, його чисельність і місцеперебування* (Політика і культура. – 2003. – 19-25 вересня. – № 36. – С. 32).

3. Непрямо-перехідні дієслова в основному недоконаного виду зі ***значенням очікування, розрахунку*** (дієслова ***ждати, чекати, очікувати, зважати, претендувати, розраховувати, розтрачувати***), дієприкметники ***скерований, спрямований, розтрачений, орієнтований*** з прийменником **на**: *Серпень, вересень вже непорушно стоять і чекають на спізнений жовтень* (Є.Маланюк); *Будь-яке суспільство тільки тоді має право на існування і може розраховувати на майбутнє, коли постійно займається відтворенням* (Літературна Україна. – 2003. – 18 вересня. – №34. – С. 3); Узагальнюючи, можна сказати: *президентський законопроект орієнтований на постійно діючий «баланс сил»* (Політичний календар. – 2003. – №4. – С.5).

4. Непрямо-перехідні дієслова з постфіксом –ся, –сь (***покладатися, спиратися, підірватися, гніватись, дивитись, обертатись***) та прийменником **на**: ... *Дід Георгій у морі трав – зодягнений у полотняну сорочку, з хмарою сивого волосся на голові – скидається на лелеку*... (Є.Гуцало); *Батько покладався лише на власні руки* (В.Дрозд); *Та подібний оптимістичний висновок є передчасним і спирається на суто кількісні показники* (Віче. – 2003.- № 8. – С. 74).

5. Префіксальні дієслова конкретної фізичної дії типу ***натрапити, натиснути, наступити, навивати, навішувати, натякнути***, в яких прийменник **на** повністю дублює префікс опорного слова: *Карапетьян ... почав оповідати свої фрагменти, нанизуючи їх на барвистий разок*... (І. Багряний); *Я натякав на батькове поранення в ногу*... (В.Шевчук).

6. Дієслова ***вболівати, помститися, триматись*** на позначення **помсти, психічного/фізичного стану, реакції об'єкта** з прийменником **за** : *Я боюся за твоє здоров'я* (В. Дрозд); *Не дивно: ще добу тому він був такий інертний, тихий, не вболівав за жодну футбольну команду*... (В.Дрозд).

7. Непрямо-перехідні дієслова ***вірити, заглибитись,*** які прогнозують вживання післяйменника **в, у**: *Але я вже, як і Петро..., вірив у щасливий випадок, у свою зірку* (В.Дрозд).

8. Активна валентність опорного компонента прогнозує заповнення відкритої позиції аргументом, що позначає **спрямованість, рух предмета відповідно до певного пункту взаємодії, орієнтиру**. До цієї підгрупи словосполучень можна включити дієслова із повною префіксально-прийменниковою кореляцією: ***ввійти в..., врізатись в..., вдивлятися у..., ввести у...***: *Усе розписано, як ноти: коли і як повинен ти на сцену вийти, в роль ввійти* (І.Світличний); *Ви пливете понад берегом човном, пильно вдивляєтесь у кугу, в осоку*... (О.Вишня).

До сильного дієслівно-особового зв'язку належать словосполучення, в яких головний компонент – **непрямо-перехідне дієслово** – позначає часткове охоплення предмета дією, залежний аргумент має **форму родового партитивного або частковості**: *Накидавши в стару полотняну торбу хліба, ковбаси й сала ... якусь мить стояв серед хати, роздумуючи*... (Є.Гуцало); *Фаїна... наливає ще кави в череп'яні чашечки* (Є.Гуцало).

Таким чином, сильний дієслівно-особовий зв'язок репрезентований в українській мові словосполученнями, в яких головний компонент виражений: а)прямо-перехідним дієсловом, що валентним потенціалом прогнозує знахідний відмінок імені; б) непрямо-перехідним дієсловом із обов'язковим прийменником та залежною формою акузатива; в) непрямо-перехідним дієсловом, що активною валентністю передбачає вживання родового партитивного або частковості; г) перехідним чи непрямо-перехідним дієсловом із заперечного часткою не та залежним знахідним або родовим відмінком імені.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию формально-грамматической организации опорного и зависимого компонентов при сильном глагольно-личном управлении. Рассматривается специфика, критерии различения сильной и слабой связи. На основе формальных и семантических характеристик, валентного потенциала главного слова сделана попытка выделения восьми подгрупп глагольной связи с обязательным предлогом.

The article deals with the investigation of the formal-grammatical organization of main and dependent word by strong verb-personal control. The author considers peculiarities, the ways of distinction of strong and weak connection. The author defines eight groups of verbs with compulsory preposition accor ding to the formal and semantical characteristics, the valency of main word.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови.-К.: Наук.думка, 1980.-С. 251-260.
2. Вихованець 1987: Вихованець І.Р. Система відмінків української мови.-К.: Наук.думка, 1987.-С.84-105.
3. Гомас 2000: Гомас О.М. Варіантність і синонімія в словосполученні і реченні: Автореф. … канд. філол. наук. – К., 2000. – 19 с.
4. Загнітко 1991: Загнітко А.П. Семантико-синтаксичні аспекти категорії стану дієслова / Семантика і функції граматичних структур: Зб. наук. праць. – К.: НМК ВО, 1991. – С.61-31.
5. Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С.268-309.
6. Малащенко 1972: Малащенко В.П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1972. – 172 с.
7. Прокопович 1981: Прокопович Н.Н., Дерибас Л.А. Именное и глагольное управление в современном русском языке. – М.: Рус. язык , 1981. – С. 14-44.

Ганна Ситар (Донецьк)

РЕЧЕННЄВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕДИКАТА *МІСТИТИ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Предикати відношення частини і цілого виражають одну із форм загального взаємозв'язку предметів та явищ позамовної дійсності – відношення реалії та її складових частин. В україністиці досі не було приділено належної уваги мовним засобам вираження холо-партитивних відношень, окремі аспекти досліджувалися на матеріалі російської та англійської мов [Маркарова, 1996; Киселева, 2000]. Типовими виразниками відношення цілого і частин в українській мові є дієслова складу: *вбирати, включати, містити, обіймати, охоплювати* та ін. Речення, у функції предиката яких виступають ці дієслова, передають типову ситуацію «характеристика цілого щодо його складників». Наведені дієслова прогнозують наявність валентно зумовлених лівобічної і правобічної позицій на позначення цілого і частини / частин відповідно, які вимагають заповнення лексемами у формі називного і знахідного відмінків. Структурна схема речень цього типу має такий вигляд: N_1V_{f3} N_4. Водночас речення з кожним із цих предикатів мають специфічні характеристики.

Метою статті є з'ясувати реченнєвопороджувальні можливості предиката *містити* в українській мові. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) подати характеристику дієслова *містити* як виразника холо-партитивного відношення; 2) виділити основні моделі речень, які він продукує; 3) з'ясувати (для кожної моделі окремо) особливості лексичного наповнення ліво- і правобічних позицій, наявність яких передбачає предикат *містити* як організаційний центр речення, 4) встановити типові поширювачі (для кожної моделі); 5) описати парадигму аналізованих речень, вказати, з якими типами речень вони є синонімічними.

Холо-партитивне значення для лексеми *містити* у словниках зафіксоване як основне, при цьому воно не ускладнюється додатковими семами. «Словник української мови» (в 11-ти томах) подає таке тлумачення першого значення цього дієслова: «Мати в собі, у своєму складі» [СУМ, 1973, т. 4: 750]. Так само воно інтерпретується й у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» [ВТСУМ, 2001: 532].

У реченнях із предикатом *містити* напрям відношення прогнозується від цілого до частин, при цьому певна реалія може характеризуватися як ціле щодо всіх відповідних частин або виділятися один із складників як найбільш важливий у конкретному висловленні (кількісно

переважає другий тип), пор.: *Грицики містять аскорбінову кислоту, вітамін К, яблучну і цитринову кислоти, холін, сапоніни, калій; їх листки мають фітонцидну активність (подібно до хрону), містять сірку* (Кархут В.В. Ліки навколо нас.– К.: Здоров´я, 1993. – С. 55) (повний обсяг цілого) і *Вперше запропоновано баротермальну модифікацію ванадійфосфорного зразка фосфорною кислотою та іншими речовинами, які містять фосфор [...]* (Яременко В.Е. Баротермальна модифікація і синтез ванадій-фосфорної композиції: Автореф. дис.... канд. хім. наук.– К., 2000.– С. 4) (неповний обсяг цілого).

Серед речень з предикатом *містити* виділяємо три моделі. Критеріями для їх розмежування стали денотативна співвіднесеність / неспіввіднесеність, об'єктивність / суб'єктивність, часові параметри (позачасовість, всечасовість (необмежене часом відношення)), узагальненість / конкретність. До першої моделі належать нереферентні речення, які відображають відношення частини і цілого як позачасове і постійне, таке, що існує об'єктивно, незалежно від мовця, напр.: *Один грам ґрунту містить 10 мільярдів клітин мікроорганізмів* (Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай). Специфіка речень першої моделі з дієсловом *містити* у ролі предиката, порівняно з реченнями цієї ж моделі з іншими предикатами складу, полягає у тому, що предикат *містити* не може сполучатися з абстрактними лексемами на позначення дій, процесів, якостей та ін. Пор.: *Державне регулювання інвестиційної діяльності включає управління державними інвестиціями, а також регулювання умов інвестиційної діяльності і контроль за її здійсненням усіма інвесторами та учасниками інвестиційної діяльності* (Про інвестиційну діяльність. Закон України від 18 вересня 1991 року № 1560-XII) і **Державне регулювання інвестиційної діяльності містить управління державними інвестиціями, а також регулювання умов інвестиційної діяльності і контроль за її здійсненням усіма інвесторами та учасниками інвестиційної діяльності.* Або: *Суспільство охоплює різноманітні процеси, стосунки між людьми і складається з певних соціальних інститутів* (Філософія / За ред. І.Ф.Надольного. – К.: Вікар, 1997. – С. 340) і **Суспільство містить різноманітні процеси, стосунки між людьми, певні соціальні інститути.*

У лівобічній позиції на позначення цілого речень першого типу використовується нереферентна конкретна лексика, яка позначає клас реалій загалом: 1) назви хімічних сполук, речовин: ***Газ** містить у своєму складі 4% вуглекислого газу, 0.0002 % сірководню* (Л.І. Каданер, Г.Г.Лисенко. Корозія і захист металів.– К.: Рад. шк., 1968.– С. 20); 2) лексеми на позначення класу або виду рослин, тварин: ***C.cava*** [медоносний вид рослин] *містить близько 20 видів алкалоїдів [...]* (Пекар Я.П. Біоморфологія видів роду Corydalis DC. Закарпаття: Автореф. дис. ... канд. біолог. наук.– К., 2000); 3) назви частин рослин: ***Плоди*** [шипшини] ... *містять аскорбінову кислоту, ретинол, рибофлавін, вітаміни К і Р* (Кархут В.В. Ліки навколо нас.– К.: Здоров´я, 1993. – С. 161); 4) назви механізмів і пристроїв, їх деталей: *В результаті перевірки встановлено, що у всіх вищих навчальних закладах [...]* ***обчислювальні машини**, що містять ДМ* [дорогоцінні матеріали], *взяті на облік в цілому, без виділення складових, які містять ДМ [...]* (Про результати перевірки зберігання, обліку, одержання і витрачання дорогоцінного каміння у вищих навчальних закладах Міністерства освіти України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України.– К.: Освіта, 1995. – січень (№ 1-2). – С. 59); 5) найменування різноманітних документів: ***Заявка-розрахунок** містить: повну назву платника; назву установи Ощадбанку, до якої подається заявка; дату подання заявки; кількість марок у розрізі номіналів, які передбачається придбати; суму; загальну кількість марок у штуках та загальну суму в гривнях* (Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виробництва, транспортування, зберігання, обліку та реалізації марок гербового збору» // Урядовий кур'єр. – 1999. – 26 серпня) та ін.

Позицію частини при предикаті *містити* найчастіше заповнюють: 1) назви хімічних елементів, їх сполук, речовин: *Екологічному благополуччю Сиваша значною мірою сприяла організація природного **недренованого** закритого накопичувача, що дало можливість не скидати в нього рідин, які **містять у собі хлорид кальцію*** (Урядовий кур'єр.–1999.– 9 вересня); 2) назви складників документів або їх частин: *Заголовок* [листа] *містить **адресу** й **назву організації** чи **ім'я відправника** [...]* (Корніяка О. Мистецтво гречності: Чи вміємо ми себе поводити? – К.:

Либідь, 1995. – С. 41) та ін.

Позиція партитива часто ускладнюється кількісним компонентом: 1) на позначення точної кількості складників (виражається кількісним числівником): *Аналогічно камфорі, 8-бромокамфора при реакції з SeO_2 утворює ά-дикетон («камфорхінон»), що містить* ***дві карбонільні групи****, кожна з яких теоретично може брати участь у процесі циклізації* (Горічко М.В. Взаємодія бромопохідних камфори з нуклеофільними реагентами: Автореф. дис. ... канд. хім. наук. – К., 2000. – С. 7); 2) на позначення точно невизначеної кількості складників можуть використовуватись: а) неозначено-кількісні числівники: *Плоди – кулясті коробочки – містять* ***кілька*** *чорно-бурих гладеньких* ***насінин*** (Панова Л.С., Протопопова В.В. Весняні рослини. – К.: Рад. шк., 1987. – С. 54); б) іменник «кількість» із прикметником, який уточнює його значення (*велика, значна, мала, незначна* і под.): *Параметр ГК (гамма – каротаж) у викидонебезпечних пісковиках має понижене значення, тому що вони містять* ***малу кількість слюдисто-глинистих мінералів*** *і у них велика пористість [...]* (Явний П.М., Гончаренко В.О. До прогнозу викидонебезпечних пісковиків південно-західної частини ЛВБ [Львівсько-Волинського басейну] // Уголь Украины. – 2000. – № 9. – С.56).

Факультативним поширювачами у реченнях, які належать до першої моделі, виступають: 1) детермінанти місця, напр.: *Структура фосфатів ванадію, що містять* ***на своїй поверхні*** *ненасичені фосфатні групи, дозволяє утворювати хімічний зв'язок з H_3PO_4 або іншими сполуками фосфору* (Яременко В.Е. Баротермальна модифікація і синтез ванадій-фосфорної композиції – каталізатора парціального окиснення бутану: Автореф. дис. ... канд. хім. наук. – К., 2000. – С. 10); 2) атрибутивні поширювачі на позначення сутнісної характеристики частин, напр.: *Капуста городня містить 16* ***вільних*** *амінокислот [...]* (Кархут В.В. Ліки навколо нас.– К.: Здоров'я, 1993. – С. 190).

Синтаксичне поле речень першої моделі охоплює:

І. Синтаксичну парадигму, до яких належать: 1) граматичні модифікації, які представлені тільки перетвореннями, пов'язаними із категорією часу (форма минулого часу зумовлена тим, що реалія не існує зараз або майже не використовується): *Отже, український віз складався з передньої та задньої частин, з'єднаних продольною розворою. Передок мав дещо менші в діаметрі колеса, що* ***містили*** *такі деталі: маточини, шпиці, гуті ободи* (В.Ф.Горленко. Транспорт і засоби пересування // Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1993.– С. 96); 2) модальні модифікації: *Тексти* [для переказу для 11 класу] ***можуть містити*** *до 6 % незнайомих слів, про значення яких учень може здогадатися із контексту або за допомогою двомовного словника[...]* (Рекомендації щодо проведення екзаменів з іноземної мови у 9-х і 11/12-х класах загальноосвітніх навчально-виховних закладів // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – К.: Освіта, 1995. – лютий (№ 4). – С. 26); 3) заперечні модифікації: *Нормативи збору, який справляється за захоронення забруднюючих рідинних речовин, відходів виробництва та стічних вод у глибокі підземні водоносні горизонти, що* ***не містять*** *прісних вод, береться відповідно до таблиці 1.7. чи 1.8. з коефіцієнтом 10* (Порядок встановлення нормативного збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 року № 303 // Екологічне законодавство України.– К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 57). Також можливі поєднання двох типів модифікацій – модальної і заперечної, напр.: *Умови трудового договору не можуть містити положень, які не відповідають законодавчим та іншим нормативним актам про охорону праці, що діють в Україні* (Закон України «Про охорону праці» // Відшкодування матеріальної і моральної шкоди та компенсаційні виплати: нормативні акти, роз'яснення, коментарі. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1997.– № 9-10. – С. 46).

ІІ. Комунікативна парадигма речення репрезентована: 1) конверсивними перетвореннями, пов'язаними зі зміною напряму відношення: *Кора калини містить глікозид вібурнін, дубильні речовини й органічні кислоти* (Кархут В.В. Ліки навколо нас.– К.: Здоров'я, 1993. – С. 69) ↔ *У корі калини міститься глікозид вібурнін, дубильні речовини й органічні кислоти;* 2) синонімічними трансформаціями: а) реченнями кількості: *У ягодах суниць багато натронів і кислот (яблучна, саліцилова, цитринова, хінна) [...]* (Кархут В.В. Ліки навколо нас.–

К: Здоров'я, 1993.– С. 137) ← *Ягоди суниць містять багато натронів і кислот (яблучну, саліцилову, цитринову, хінну);* б) реченнями якості: *Багаті на фітонциди листки дуба, евкаліпта, берези, сосни, смереки, бузку, смородини* (Там само. – С. 7) ← *Листки дуба, евкаліпта, берези, сосни, смереки, бузку, смородини містять багато фітонцидів;* в) буттєвими реченнями: *В листках ожини сизої є аскорбінова кислота, тіамін, рибофлавін, ніацин, кальциферолі, каротин* (Там само. – С. 100) ← *Листки ожини сизої містять аскорбінову кислоту, тіамін, рибофлавін, ніацин, кальциферолі, каротин.*

До другої моделі відносимо референтні висловлення на рівні одиничного, в яких у позиціях партитива і комплексива використовується як конкретна, так і абстрактна лексика. У ролі цілого при предикаті *містити* можливі лексеми на позначення: 1) найменування результатів творчої, наукової діяльності: ***Видання*** *містить ряд розділів, які раніше не входили до таких підручників* (Урядовий кур'єр.– 1999.– 14 вересня); 2) назви сукупностей норм і правил: *Хоча українське* ***законодавство*** *містить норми про відшкодування втрат у випадку незаконних дій правоохоронних органів, [...] механізму виплати втрат довгий час не було* (Євген Захаров. Судова влада – не «третя гілка», а особливий вид влади // «Критика-Коментарі», 20 серпня 2002); 3) іменники-назви сукупності однорідних предметів, понять, зібраних разом з певною метою: *Державний* ***кадастр територій*** *та об'єктів природно-заповідного фонду містить відомості про правовий статус, належність, режим, географічне положення, кількісні і якісні характеристики цих територій та об'єктів, їх природоохоронну, наукову, освітню, виховну, рекреаційну та іншу цінність* (Про природно-заповідний фонд України. Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII // Екологічне законодавство України.– К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 231).

Позиція частин може заповнюватися такими лексемами: 1) найменування результатів творчих або наукових пошуків: *Щойно у львівському видавництві «Кальварія» вийшла його* [Леся Подерев'янського] *збірка «Герой нашого часу», що містить* ***двадцять три п'єси****, писані впродовж трьох десятиліть* (Володимир Діброва. Принц Гамлет Хамського повіту // Критика. – 2001. – № 5); 2) назви сукупності однорідних предметів, понять, зібраних разом з певною метою: *Праця містить також* ***предметний покажчик****, який полегшує віднайдення у книзі певних теоретичних понять,* ***списки художньої літератури*** *та цитованих* ***джерел наукової літератури*** (Загнітко А., Оліфіренко Л.. Рец. на кн.: Ставицька Леся. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. XX ст.//Лінгвістичні студії: Випуск 7.–Донецьк: ДонНУ,2001.– С.298);

3) іменники на позначення норм, правил, рекомендацій, вимог, напр.: *Кодекс* [журналістів] *США пішов ще далі і містить* ***заборону на накидання*** *журналістами своїх культурних* ***цінностей*** *громадськості* (Олександр Винников. Кодифікація норм професійної поведінки журналістів // «Критика-Коментарі», 20 серпня 2002); 4) іменників-назв структурних частин, напр.: *Він* [«Словник суфіксальних одиниць української мови»] *містить* ***672 реєстрові одиниці*** *різної складності та функціонального статусу в слові, описані в усій повноті формальних, семантичних, позиційних, комбінаторних та кількісних характеристик* (Карпіловська Є. Граматика як основа та засіб лінгвістичного прогнозування // Лінгвістичні студії: Випуск 7.– Донецьк: ДонНУ, 2001.– С. 162). У ролі партитива можлива також кількісно-іменна сполука на позначення точної кількості частин у складі цілого, напр.: *Поставлені завдання зумовили структуру роботи: вона складається із вступу, трьох глав, заключної частини та бібліографічного покажчика, що містить* ***246 робіт*** *вітчизняних та зарубіжних авторів* (Кім Л.М. Лінгвістична інтерпретація структури та семантики тексту наукової статті. Автореф. дис. … канд. філол. наук. – К., 1993. – С. 6).

Типовими поширювачами у реченнях другої моделі виступають: 1) компоненти, які виконують функцію характеризації: а) атрибутивні поширювачі, які конкретизують значення лексеми, що перебуває у ролі партитива мають значення сутнісної характеристики компонента і на формальному рівні є узгодженими означеннями, напр.: *Тут застосування в теоремах 5.1 і 5.2 повністю симетричного zilch-тензора, компоненти якого містять всі 9* ***незалежних явно від x*** *величин, що зберігаються, теж приводить до одержання в єдино можливих конформноподібних серіях (20) – (23) повного набору законів збереження в цьому класі* (Симулик В.М. Взаємозв'язки полів спінів 1 і 1/2 та їхня роль у побудові квантової

електродинаміки в термінах напруженостей: Автореф. дис. ... докт. фізико-матем. наук. – К., 2000. – С. 18); б) підрядні означальні, напр.: *Авторка слушно зауважує, що для вивчення віршової мови в синхронії та діахронії необхідно звертатися до творів не тільки загальновизнаної вартості, а й до всього літературно-художнього масиву, що містить твори,* ***які в ієрархічній структурі естетичних цінностей посідають визначене місце*** (Загнітко А., Оліфіренко Л. Рец. на кн.: Ставицька Леся. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. XX ст. // Лінгвістичні студії: Випуск 7.– Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 296); 2) поширювачі місця: ***У Данії*** *Кодекс поведінки журналістів (1992) містить пряму заборону на згадку про самогубства і спроби самогубств, за винятком вказаних у кодексі випадків* (Олександр Винников. Кодифікація норм професійної поведінки журналістів // «Критика-Коментарі», 20 серпня 2002).

Синтаксичне поле речень другої моделі представлене:

І. Синтаксичною парадигмою речення, до якої належать: 1) граматичні модифікації, які пов'язані із часовою інтерпретацією відношення: *За попереднім задумом робочої групи, «Могилянка»* [назва сайту Києво-Могилянської Академії] ***міститиме****: 1) інформаційно-довідкову частину (рубрики); 2) газету «Колега»; 3) окремі проекти «загальноукраїнського» значення; 4) «комунікаційний простір» – ЧАТ та ФОРУМ* (Стас Шумлянський, Тарас Тертичний. Проект концепції могилянського сайту (19.09.2002)); 2) модифікації авторизації: *Такий культурний плюралізм,* ***за Драгоєвичем****, містить у собі так звані «три плюралізми» (плюралізм форм власності, плюралізм ринку чи то вільну конкуренцію та політичний плюралізм, тобто багатопартійність) — ідею, популярну у Східній Європі часів демонтажу «реального соціалізму»* (Олександр Гриценко. Морока з мультикультуралізмом // Критика. – 2001. – № 11) негації: *Формула (3)* <u>*не містить*</u> *фізичних величин, які потребують експериментального визначення, і дозволяє розрахувати коефіцієнт кінематичної в'язкості розчинів солі $LiClO_4$ в поліетиленгліколі ПЕГ-300 у досліджуваному інтервалі температур та концентрацій* (Тютюнник О.М. Акустична спектроскопія полімерних електролітів на основі розчинів $LiClO_4$ в поліетиленоксидах: Автореф. дис. ... канд. фізико-матем. наук. – К., 2000).

ІІ. Комунікативною (актуалізаційною) парадигмою, яка об'єднує: 1) конверсивні перетворення: *У вступній частині* [звіту] <u>*містяться*</u> *дані про орган, що проводив екологічну експертизу, склад експертів, час проведення, найменування об'єкта екологічної експертизи, його кількісні та якісні показники, відомості про виконавців і замовників екологічної експертизи та про орган, який приймає рішення щодо реалізації об'єкта екологічної експертизи;* 2) синонімічні трансформації: а) речення кількості: *Він* [реєстр морфемних структур слів] *налічує на сьогодні 166385 лексем (для порівняння: реєстр 11-томного тлумачного «Словника української мови» містить понад 137 тис.лексем, обсяг реєстру академічного «Орфографічного словника української мови» 1994 року – близько 120 тис. лексем)* (Карпіловська Є. Граматика як основа та засіб лінгвістичного прогнозування // Лінгвістичні студії: Випуск 7.– Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 162); б) речення процесу: *Подібно* [до цибулі ведмежої] *діють цибуля городня і часник посівний, у яких, крім антибіотика аліцину, знайдено ще вітамін тіамін, аскорбінову кислоту і йод* (Кархут В.В. Ліки навколо нас.– К.: Здоров'я, 1993. – С. 149), пор.: *Подібно діють цибуля городня і часник посівний, які, крім антибіотика аліцину, містять ще вітамін тіамін, аскорбінову кислоту і йод.*

Третя модель речень відображає суб'єктивне уявлення мовця про певний предмет чи явище дійсності як сукупність елементів. Вона досить поширена серед речень з іншими предикатами складу, проте для предиката *містити* виявилася нетиповою, представленою одиничними прикладами, що, очевидно, є наслідком обмеження на сполучуваність із абстрактними лексемами: *Поза всяким сумнівом візантивізм містив у собі яди, притаманні, кожній пізній, секундарній і епігонізуючій, культурі: там уже затиралося н а ц і о н а л ь н е* [розрядка Є.Маланюка] *обличчя культури і денатурувався її дух* (Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Маланюк Є. Книга спостережень. – К.: «Атіка», 1995. – С. 105).

Отже, предикат *містити* в українській мові продукує три моделі речень, які орієнтовані на кваліфікацію певної реалії як цілого із вказівкою всіх / кількох (або навіть одного) складників. Спектр ситуацій, які репрезентують висловлення з цим дієсловом, засвідчує певну обме-

женість його використання на позначення холо-партитивного відношення, що викликано особливостями його сполучуваності.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается семантическая структура предложений с предикатом «містити». Выделяются основные модели предложений, которые описывают ситуацию отношения частей и целого в украинском языке. Высняется лексическое наполнение обязательных и факультативных позиций. Анализируется система парадигм этих предложений.

In the article, the semantic structure of sentences with predicates «contain» is considered. Basic models of sentences, which represent the situation of relation «a part and a whole» in the Ukrainian language, are established. The author finds out the lexical filling of obligatory and facultative components of sentences and analyzes the system of paradigms of these sentences.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001.– 1440 с.
2. Киселева С.В. Предикаты партитивной семантики в современном английском языке. Дисс. … канд. филол. наук. – СПб., 2000. – 193 с.
3. Маркарова Т.С. Конструкции с предикатами, выражающими отношения «часть – целое» в современном русском языке. Дисс. … канд. филол. наук. – М., 1996. – 163 с.
4. Словник української мови / За ред. акад. І.К.Білодіда: В 11-ти т. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973.

Мар'ян Скаб (Чернівці)

СПЕЦИФІКА СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ НОМІНАЦІЙ АДРЕСАТА МОВЛЕННЯ

Національна своєрідність того чи того етносу виразно виявляється, зокрема, в застосовуваній ним системі найменувань адресата мовлення. Важливими у цьому сенсі є як закономірності лексичного наповнення таких назв, так і частотність використання їх і особливості вживання за різних комунікативних ситуацій. У цій роботі ми ставимо собі за мету проаналізувати сучасні тенденції в найменуванні українцями адресата мовлення і зробити висновки про такі закономірності цих найменувань, у яких виявляється національна специфіка української мови.

Вироблена протягом достатньо тривалого часу українська система номінацій адресата мовлення відрізняється від подібних систем інших етносів дуже активним використанням у різних комунікативних ситуаціях власних найменувань осіб [Скаб, 2002]. Використання певного виду власного назви (повного, скороченого та суфіксованого імені особи; імені по батькові; повного та суфіксованого прізвища; прізвиськ різних типів) зумовлюється низкою прагматичних параметрів, визначальними серед яких є обраний спосіб апеляції, офіційність / неофіційність спілкування, стать комунікантів, їх вік (абсолютний і відносний), суспільний статус, ступінь знайомства, усна чи писемна форми спілкування між ними тощо.

До особливостей сучасного українського мовлення належить, за нашими спостереженнями, відносно нечасте називання адресата мовлення автономним (самостійно вжитим) по батькові: *Скажіть, Харитоничу, а що, коли зерно* лишається (Ю.Мушкетик). Всупереч тезі, що ця форма апеляції запозичена від росіян, найбільш авторитетні знавці мови вважають її питомо українською, вказуючи на її давність і широке функціонування: «Думка, ніби назви по батькові – це московський вплив, це думка цілком неправдива: кожний давній літопис наш, писаний в нас ще до початку московського впливу на Україну, має сотні назв по батькові і виразно говорить, що звати по батькові – це наш давній український звичай» [Огієнко, 1925: 98]. З особливим запалом писав про це В.Сімович: «… це ж звичай однаково наш, як і московський, та тільки підо впливом польським, може, правдивіше буде західньоєвропейським – він у нас затратився. Ще й перед війною люди з довкілля проф.

Грушевського – дуже скоро переймали цей звичай. До декого ім'я по батькові із тих часів так прилипло, що залишилося вже на все.

На Наддніпрянщині живий цей звичай і між селянами. Є свій окремий церемоніал, що вказує на ближчі чи дальші відносини (Оксана Петрівна, тітка Петрівна, Петрівна), – але ж серед інтелігенції його не так докладно притримуються. Чи відновиться цей звичай у Галичині серед теперішніх умов, сказати важко. Тенденція мови в цьому напрямі слаба» [Сімович, 1934: 1].

Чи не найпоширенішим випадком використання в сучасному мовленні самостійного по батькові є вживання його в неофіційному спілкуванні при називанні і звертанні до осіб старшого чи похилого віку колегами по роботі, які є вищими за суспільним (посадовим) статусом: у шкільних колективах так часто називають підсобних працівників (прибиральниць, чергових, завгоспа тощо), у колективах медичних працівників – старших віком, авторитетних, заслужених медичних сестер, санітарок та ін.

Повне прізвище у функції номінації адресата мовлення використовується як в усному, так і в писемному мовленні, в офіційному спілкуванні (переважно на «ви») між особами, рівними за статусом та віком, і в напрямку старший, вищий статусом → молодший, нижчий статусом. Особливо активно звертання на прізвище використовується у таких специфічних комунікативних проявах, якими є перевірка присутності, перекличка тощо: *І знову біг начальник етапу й спинявся біля середнього вагона, задерши голову: – Многогрішний* (І.Багряний). На прізвище називають учнів учителі: *Рень і Завгородній! Вийдіть з класу! Скоро ви корову на урок приведете* (В.Нестайко). На прізвище називаємо особу, маючи на меті вирізнити її з-поміж інших слухачів з однаковими іменами. Нами зафіксовано використання номінацій такого типу навіть малими дітьми. Двоюрідних братів, які мають одне ім'я і часто граються разом, рідні, а за ними родичі і знайомі для розрізнення, почали називати на прізвище. Показовим і цікавим видається те, що через деякий час таку ж форму називання перейняли й хлопчаки, використовуючи її в звертанні одне до одного, хоча реальних передумов такого вживання у цьому випадку немає (при звертанні одного Василька до іншого Василька відпадає потреба диференціації за допомогою прізвища). Загалом же використання автономного прізвища в ролі звертання українським етикетом трактується як не дуже ввічливе.

Зазначимо, що власні назви особи-мовці можуть використовувати або окремо, або в найрізноманітніших поєднаннях як з іншими компонентами цієї групи, так із лексемами інших груп, що переважно регулюється виробленими певною мовою правилами і традиціями, нормами мовленнєвого етикету тощо.

Найчастіше в сучасному українському мовленні при офіційному й неофіційному спілкуванні на «ви» (рідше на «ти») дорослих (крім рідних, закоханих тощо) осіб у всіх напрямках використовуються *ім'я + по батькові.*

Поєднання *ім'я + прізвище* властиве для офіційного (переважно не безпосереднього) писемного й усного спілкування. Досить часто таке поєднання трапляється при звертанні вчителя до учня, викладача до студента, особливо тоді, коли в колективі можливих адресатів мовлення є особи з однаковими іменами або навіть з однаковими прізвищами.

Певні усталені в суспільстві обмеження має й поєднання власного найменування особи з етикетними формулами її номінації. Так, для сучасного українського мовлення вважається недоречним поєднання лексеми *пане (і товаришу)* з іменем та по батькові (проте раніше воно було цілком прийнятним, про що свідчить адрес з нагоди ювілею С.Русової, створений в Українському педагогічному інституті в Празі, який починається словосполученням *Шановна пані Софіє Хведорівно!*); звичним, таким, що рекомендується узусом є, навпаки, поєднання типу пане + ім'я. Зауважимо, що відійшла в минуле аналогічна конструкція *товарищ (товаришу) + ім'я*, яка активно використовувалася як спосіб «партійного» найменування адресата мовлення, про що свідчить такий контекст: *З другої кімнати чути: – Товаришу Гордієнко. Він підводиться й резонно підкреслює: - У нас прізвище одкидається... Кажіть просто: товаришу Йосипе* (М.Хвильовий).

Достатньо ввічливим при офіційному спілкуванні вважається поєднання прізвища з загальним іменником-етикетною формою звертання: *пане (товаришу, добродію, громадянине) + прізвище.*

Кожне суспільство прагне виробити всезагальні етикетні форми називання адресата мовлення [Скаб, 2001]. При цьому звичайно нейтралізується конкретна (первинна) семантика вихідної назви - її заступає етикетно зумовлене значення форми звертання до максимальної кількості представників того чи іншого етносу. Проте в часи кардинальних змін у розвитку нації такі назви часто зазнають переоцінки (переосмислення), зокрема через актуалізацію їх первинного значення, надмірної ідеологізації використання, що призводить до втрати ними бажаної універсальності та нейтральності [Балашова, 1985].

Так, у сучасній українській мові при виробленні спільної форми звертання відбувається зіткнення не лише ідеологічно протилежних позицій, але й вступають у протиріччя традиції використання таких форм на різних територіях, які внаслідок бездержавності українського етносу входили до складу різних (часто багатьох) держав.

«Боротьба» відбувається тепер між лексемами *пане* (*пані*) і *товаришу* (*товаришко*), які не втратили шансів стати універсальними формами звернення для українців і лексеми *добродію (добродійко), громадянине (громадянко).* Погоджуємося з твердженням Т.Панько і М.Білоус, що «семи соціального плану (у лексемі *пан.* – М.С.), незважаючи на посилену їх маніфестацію представниками колишніх партійних структур, відходять на периферію, поступаючись семам емотивного плану» [Панько, Білоус, 1995: 22-23]. Звертання *пане* (*пані*) як вжите самостійно, так і з додаванням назви посади, прізвища, закріпилося в офіційній сфері, розширивши діапазон свого використання із зовнішнього обігу (що констатувалось свого часу «Словником української мови») на внутрішній, що відбиває дефініція в «Новому тлумачному словнику сучасної української мови»: «Пан, а, ч. 3. У Польщі, Литві, Україні і Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно осіб чоловічої статі» [НТСУМ, 1999, ІІІ: 196]. Укладачі зняли часові й соціальні обмеження, тим самим засвідчуючи за названою номінацією адресата мовлення її універсальний характер. У неофіційному (напівофіційному) спілкуванні молоді певних регіонів і суспільних груп (митців, науковців-гуманітаріїв) досить активно використовується і поєднання лексеми *пане* (*пані*) з іменем того, кому адресоване мовлення.

Вибір загального, «універсального» звертання, на нашу думку, лежить швидше в площині суспільно-політичній, ніж власне лінгвістичній: всезагальне (чи максимально наближене до всезагального, «універсального») етикетне звертання може усталитися в нашому суспільстві лише після досягнення певного компромісу й злагоди між представниками радикальних політичних угрупувань, різних поколінь і регіонів України, також і українців, що проживають за межами держави.

У сучасному розмовному мовленні досить активно використовуються в неофіційному спілкуванні номінації *жінко* і *чоловіче*, причому українська традиція в цьому випадку суттєво відрізняється від російської, де особливо поширені найменування адресата мовлення лексемами *женщина* і *мужчина*, фахівці і громадськість активно трактують як неетичні, вульгарні тощо [Колесов, 1988: 239; Степанова, 1995-1996: 42]. На відміну від російської традиції, звертання *чоловіче*, *жінко* не сприймаються українськими мовцями як образливі чи грубі, здавна активно використовуються в неофіційному мовленні, відповідно трактуються і в лексикографічних джерелах. Більше того, «позитивна» семантика таких номінацій адресата мовлення посилюється чи то їх доповненням демінутивними суфіксом *жіночко,* чи поєднанням лексеми з відповідним прикметником типу *чоловіче добрий.*

Часто вживаними при звертанні до незнайомих у неофіційному мовленні є й номінації осіб типу *хлопче – дівчино, юначе – юнко, хлопчику – дівчинко*, причому лексема *хлопче (дівчино)* використовується в мовленні українців не лише для спілкування дорослої особи з незнайомим, значно молодшим від нього (юнаком, школярем тощо), але й може бути використана для номінації адресатів мовлення (тобто переважно у множині) при спілкуванні дорослих чоловіків (жінок).

На відміну від російської мови, в українському спілкуванні практично відсутнє (або мало

поширене) звертання неофіційної особи до офіційної (до продавця, касира, кондуктора тощо) на *дівчино*: українці або вдаються до найменування за професією (причому з використанням форми чоловічого роду), або взагалі уникають вживання номінації особи: *Дайте (скажіть, покажіть), будь ласка.*

Дуже поширеними номінаціями адресатів мовлення в сучасному спілкуванні українців є назви осіб за спорідненістю і свояцтвом типу *батьку, мамо, брате, сестро, сину, дочко, діду, бабо, дядьку, тітко* та інші, причому активною є тенденція до використання названих лексем у переносному значенні [Скаб, 2002].

Специфічно українськими виступають прямі й переносні номінації осіб, які репрезентують соціальний інститут кумівства, котрий здавна був поширений серед нашого народу і не втратився навіть у радянській атеїстичній дійсності: *Ти просила, кумасенько, щоб прислав я вісті, як живу й відпочиваю В цім курортнім місті* (П.Глазовий); *Кумасю, ради Бога, щоб про це ніхто, ніде й нікому ані слова* (І.Світличний). Часто в ролі номінації адресата мовлення використовуються і такі специфічно українські назви осіб, як *небоже, небого: «Небіж, небожа, ч. 2.* пестл. *Звертання до чоловіка, молодшого віком»* [СУМ, V: 248]; *«Небога, и, ж. 2.* пестл. *Звертання до жінки, молодшої віком»* [СУМ, V: 248]: та лексеми *неня, ненька, ненечка: «Неня // Уживається як звертання до матері»* [СУМ, V: 344]; *«Ненька, и, ж. 2. Ласкаве звертання до жінки, перев. старої»* [СУМ, V: 344], які можуть використовуватися і як вигуки: *«Ненька, ... 3,* у знач. виг. *Уживається для вираження переляку, здивування, радості і т. ін.»* [СУМ, V: 344]; *«Ненечка, [...] 1.* у знач. виг. *Уживається для вираження переляку, здивування, радості і т. ін.»* [СУМ, V: 343].

На відміну від західнослов'янських народів, сучасні українці (крім представників так званої західної діаспори) рідко вдаються у «внутрішньому» спілкуванні до номінації особи за академічним титулом: *пане доценте, пане професоре* (за цією формою звертання легко вирізнити з-поміж студентів іноземця). У цілому, очевидно, можна констатувати, що українцям вдалося обминути «хворобу» титулування, яка під впливом західноєвропейської традиції активно розвивалася і поширювалася у кінці XIX - на початку XX століття. Так, свого часу Василь Сімович писав: «...життя криком кричить за те, щоб той західноевропейський церемоніал якось спростити! Сьогодні вже від «панів директорів» та «пань директорових» голова ходором ходить. Яких тільки директорів тепер не буває: гімназія, канцелярія, кооператива, друкарня, палітурня, крамниця й т.д., й т.д. Все це директори! Та з директорами ще можна сяк-так примиритися, бо їх скрізь багато в цілій Европі. Тільки українське вухо ніколи не звикне до чисто галицьких бур'янів та й то ще перенесених притьмом із польських перелогів...» [Сімович, 1934: 1].

Як нам видається, українці використовують титули з достатньою виваженістю: у певних сферах діяльності (і відповідних комунікативних ситуаціях), у яких вимагається чітка й однозначно зрозуміла членам соціуму структуризація людської спільноти, українці послуговуються титульними назвами; в усіх інших випадках надається перевага іншим способам називання, передусім власним назвам. Цим забезпечується широкий діапазон вираження найрізноманітніших соціально-регулятивних і емоційно-експресивних аспектів комунікації.

Як це засвідчується аналізом використання українцями власних назв адресата мовлення, його етикетних універсальних номінацій, назв осіб за спорідненістю і свояцтвом, ознаками статі й віку, використання професійних найменувань і титулів, у них яскраво виявляється національна своєрідність етносу, яка формується і розвивається впродовж його тривалого розвитку як шляхом витворення власних засобів, так і внаслідок впливів інших національних культурно-мовних традицій.

РЕЗЮМЕ

В статье осуществлен анализ особенностей использований современными украинцами важнейших типов номинаций адресата речи (имен собственных, так называемых универсаль-

ных этикетных обращений, именований лиц по полу и возрасту, терминов родства и свойства, титулов); сделаны выводы о специфике украинской системы таких номинаций.

The article deals with the analysis of the peculiarities of the use of the most important types of the speech addressee (proper names, the so-called universal etiguette appeals, names of the persons by their sex and age, terms of the relationship, titles). The author drew conclusions concerning the peculiar features of such nominations.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балашова Е.В. Социолингвистический анализ этикетных форм обращения в эпистолярном жанре // Вестник ЛГУ. - Л., 1985. - №2. - С.78-81.
2. Колесов В.В. Культура речи - культура поведения. - Л.: Лениздат, 1988. - 271 с
3. Новий тлумачний словник української мови: У чотирьох томах. - Т.1- 4. - К.: «Аконіт», 1999.
4. Огієнко І. Чистота і правильність української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням. - Львів: Видання книгарні Арнольда Бардаха, 1925. - 215 с.
5. Панько Т., Білоус М. Слово в духовному житті нації. - К.: Знания, 1995. - 96 с.
6. Сімович В. Наша товариська мова // Назустріч. - 4.5, - 1 березня 1934. - С. 1.
7. Скаб М.С. Власні назви осіб як виразники предметної частини змісту апеляції // Південний архів (Збірник наукових праць. Філологічні науки). -Херсон, 2002.- Вип.. XIV. – С. 111-115.
8. Скаб М.С. Назви осіб за спорідненістю та своятством - виразники предметного змісту апеляції в українській мові // Вісник Харківського національного університету ім.. В.Н.Каразіна. -№ 538. - Серія Філологія. -Актуальні питання сучасної філології. -Харків, 2002. - Вип.34. - С. 162-166.
9. Скаб М.С. Пошуки «універсальної» етикетної номінації адресата мовлення (втрати, здобутки й перспективи) // Наук. вісник Чернівецького університету. - Вип. 117-118 . - Слов'янська філологія. - 36. наук. праць. - Чернівці: Рута, 2001. - С.85-95.
10. Словник української мови. - В 11 томах. - К.: Наук. думка, 1970-1980.
11. Степанова Л. О новых процессах в современном русском языке //Cizi jazyky. - R.39. - 1995-1996. - С. .3-4.-S. 41--42.

Татьяна Сорвилова (Черновцы)

НЕПОЛНЫЕ И ЭЛЛИПТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В РУССКОЙ РЕЧИ: АСПЕКТЫ, СТАТУС, ФУНКЦИИ И ГРАНИЦЫ ЯВЛЕНИЯ

Цель данной статьи – подвергнув анализу критерии выделения из общей массы простых единиц коммуникативного синтаксиса неполных и так называемых эллиптических структур, кратко охарактеризовать их функциональную стилевую закреплённость и рассмотреть возможность решения вопроса об отмежевании полных структур от неполных в языке и речи, включая проблему целесообразности однозначного и окончательного определения границ полноты / неполноты в русской синтаксической классификационной системе.

Проблема неполного предложения не нова в русской синтаксической науке; вопрос о том, какое место в ней следует отводить эллипсису, хотя и не отличается столь давней традицией изучения, тоже имеет свою историю. Тем не менее ни по одному из этих вопросов синтаксисты до последнего времени не достигли единства во взглядах и мнениях. Ряд учёных, вплотную занимавшихся исследованием неполноты и эллипсиса в последние десятилетия (А.Сковородников, А.Шевцова, И.Верестюк, Н.Арутюнова), рассматривают неполное предложение как отдельный тип синтаксических конструкций. Другие же (В.Бабайцева, Л.Максимов, Н.Валгина, Д.Розенталь, Н.Шведова, Г.Золотова, М.Брицын) считают неполноту структурной разновидностью полных единиц.

Определение «структурная» в этом терминологическом сочетании, пожалуй, наиболее неудачное. Очевидно, следует говорить о позиционной разновидности той или иной структурной схемы, «с опущенными компонентами, которые, однако, при необходимости могут быть легко восстановлены» [Попова, 1996: 264]. Настаивая на мысли о *мнимости* разницы в структурных схемах многих конструкций, не совпадающих внешне из-за наличия незамещённых

синтаксических позиций в их составе, Попова же приводит цепочку предложений – разновидностей одной и той же структурной схемы: *Нам надо ехать - Нам ехать-Ехать!* [Там же: 265].

Вопрос о том, к какой именно схеме отнести характеристику «неполная», лишь на первый взгляд кажется непринципиальным и несущественным. «...При изучении структуры и семантики предложения необходимо разграничивать два уровня синтаксического анализа - анализ позиционной схемы высказывания и анализ структурной схемы простого предложения. .. .Одна и та же словоформа будет получать два разных статуса: пропозициональный (в позиционной схеме) и структурно-логический (в структурной схеме)» [Там же: 260].

Если даже в вопросе о том, пропуски в схеме какого уровня следует квалифицировать как проявление неполноты (неважно, о собственно неполноте или лишь об эллипсисе идёт речь), то, разумеется, сложно говорить о каких-либо границах явления и терминологической однозначности понятия «неполное предложение».

В практике вузовского преподавания до последнего времени традиционно, хотя и не слишком строго и жёстко, в зависимости от условий, выделяются контекстуальные, ситуативные и диалогически неполные предложения. Проблема даже не в том, что подобная классификация носит явно формальный характер, а в том, что в действительности подчас совершенно невозможно определить, о каких условиях идёт речь: контекстном ли, ситуативном использовании или, наконец, о диалогической речи. Ведь встречается и одновременное присутствие всех обстоятельств. Обратимся к примерам из детской поэзии (известно, что пишущие для детей литераторы всегда любили и любят такую форму высказывания, как неполное предложение - из-за его лаконичности, ёмкости, экспрессивности и т.п.).

Посмотрите, эта Лида
Скачет целых полчаса!
Я и прямо,
Я и боком,
С поворотом,
И с прискоком,
И с разбега,
И на месте,
И двумя ногами
Вместе.

[Барто, 1983: 44]

В подобных условиях, когда совмещаются конкретное окружение и элементы диалога (присутствует несобственно-прямая речь), сочетающиеся с факторами ситуации (мимикой, жестами), опущенными бывают те члены предложения (с точки зрения иного уровня – ситуанты), без которых не затрудняется восприятие мысли:

И был у неё... Кто у неё был?
Серый,
Усатый,
Весь полосатый.

[Маршак, 1990: 221]

Излишне напоминать, что неполные и эллиптические предложения создают динамичность и ёмкость речи. Экономя речевые средства, они акцентируют внимание на наиболее важных предметах и явлениях, обстоятельствах, сопровождающих действие.

Что касается эллипсиса, то он вообще так и не получил в традиционной теории неполных предложений (даже с учётом дополнения её элементами современного многоаспектного подхода к явлению) чёткого иерархического статуса. Эллиптические конструкции либо относят к неполным – на том основании, что они доступны пониманию (несмотря на пропуск в них признанного формально необходимым члена предложения), - либо противопоставляют неполным, исходя из невозможности отнести их ни к одной из выделяемых групп неполных единиц предикации. Во всех исследованиях, касающихся синтаксической неполноты, *наиболее слабо разработанными оказываются вопросы, обосновывающие стилевую прикреплённость не полных структур в целом.*

Так, фиксируется широкая представленность неполных предложений в устной речи и художественной литературе; одновременно отмечается несвойственность их речи деловой, научной и публицистической. В то же время наметилась тенденция к активному проникновению и распространению неполных единиц коммуникации именно в последние из названных, «нетипичные» для них стилевые сферы информативного характера. Эта тенденция сместила границы полноты / неполноты в синтаксисе.

В настоящий период можно считать общепринятым мнение о том, что предложения типа *«Татьяна - в лес, медведь за нею», «Я тебе не об этом»* не являются принадлежностью исключительно разговорной речи. «Эти предложения, в отличие от собственно эллиптических, не зависят от контекста или коммуникативной ситуации, они не нуждаются в восполнении или восстановлении «недостающего» из окружающего текста, они сами могут составить независимый текст. Их употребление ограничено типом текста, но не лексическими связями с текстом. Следовательно, это не речевые, а языковые модели» [Золотова, 1998: с. 181]. Подобная разновидность предложений, до последнего времени считавшихся неполными, особенно широко распространена в газетно-публицистическом стиле, прежде всего в таких жанрах, как очерк, фельетон, репортаж и другие.

И всё-таки безглагольные предложения – как с фазисным значением, типа *«Дело в стадии рассмотрения», «Вопрос в развитии»,* так и предложения типа *«Каждому - своё»* - с модальным элементом семантики [Золотова, 1998: 287], - большинство синтаксистов относят к неполным. Структуры эти, безусловно, требуют отдельного исследования.

Экспрессивно-стилистические возможности модально-фразеологических эллиптических предложений традиционно рассматривались только на материале художественной речи. Результаты анализа были сведены к констатации того, что такие конструкции способствуют «созданию впечатления быстроты совершаемых событий», придают «изображаемому процессу» характер динамичности, стремительности, делают речь «более лаконичной, выразительной и эмоциональной» [Сковородников, 1978: 10]. Эти структуры служат также средством индивидуализации речи персонажа.

В научной же и деловой речи неполные предложения употребляются сравнительно редко, что естественно: здесь особенно ценятся последовательность, полнота и аргументированность изложения. Эмоциональность этим стилям несвойственна. Правда, примеры регулярного использования неполных предложений находим в заглавиях – обычно кратких и содержательных выражениях.

Неполное предложение в разных стилях книжно-письменного литературного языка существенно различается по характеру и разнообразию типизированных речевых функций.

Для делового стиля типично не осложнённое какими-либо коннотациями использование неполного предложения как средства выделения элементов актуального членения, для устранения бесполезной избыточности и в качестве средства терминирования.

В научном стиле сохраняются те же функции неполного предложения, что и в деловом стиле. Специфичным здесь становится пропуск членов предложения – наименований субъекта действия или состояния, ясного из контекста. Так создаётся авторское «мы», придающее субъекту некую абстрактность, обобщённость. Ограниченно (редко и нерегулярно) в научных текстах используются неполные конструкции как средство экспрессивизации или возбуждения внимания читателя, выделения наиболее содержательных участков текста. *В научно-популярном изложении*, кроме того, неполнота служит для оживления повествования разговорными интонациями, она же создаёт изобразительный эффект.

В газетно-публиицистическом стиле неполное предложение, с одной стороны, сохраняет функции, присущие ему в деловом и научном стилях, а также в научно-популярном подстиле, а с другой – приобретает новые, среди которых выделим: а) *характерологическую;* б) *композиционную;* в) *выразительную* и г) *функцию жанрового признака.*

В художественной литературе обнаруживаются практически все типизированные функции неполной конструкции, свойственные другим книжным стилям.

Проблемы меры или степени неполноты в современных лингвистических работах оказыва-

ются исследованными преимущественно в формально-грамматической и структурной плоскости, что обусловлено делением всех неполных предложений на неполные исключительно по форме либо по семантике и неполные как по форме, так и по семантике одновременно. Этот типологический аспект в синтаксисе лишь намечен; он требует особого внимания и должен быть подвергнут в будущем углублённому анализу. Даже на первый взгляд тут есть чем заниматься. Уже с точки зрения ребенка, слушающего помещённый в детской книжке стишок, предложения типа *«Я – за свечку. Свечка – в печку. Я – за книжку»* и следующие за ними фразы *«Та – бежать, и вприпрыжку — под кровать»* [Чуковский, 1979: 174] воспринимаются неодинаково: неполнота им свойственна в различной степени. Если первые три высказывания остаются понятными при любых обстоятельствах, вне зависимости от того, имел ли место пропуск в прослушивании текста, то последние предложения, с высокой контекстуальной зависимостью (одно из них содержит, вдобавок, семантически опустошённое местоимение «та»), отвлекись слушатель на мгновенье, может оказаться неясным. Не вызывает сомнений, что *семантическая неполнота* (как, впрочем, и формальная) *обладает возможностями градации*. Она выше в предложениях, где пропущены наиболее существенные для передачи информации члены структурной схемы предложения (в первую очередь - элементы предикативного центра). Именно неполная представленность предикативного ядра и квалифицируется обычно как неполнота (иногда - как эллипсис, если отсутствует легко «додумываемый» предикат). В случае с эллипсисом, правда, искусственность, «ненужность» реконструкции предиката стала признанным фактом. В речи (а возможно, и в языке, как уже говорилось) многие подобные модели представляют нередко полную, самодостаточную структуру: «...Именные формы, используемые в этих моделях, представляют типы свободных или обусловленных синтаксем с самостоятельным значением, которые могут употребляться и при глаголе, и без глагола» [Золотова, 1998: 182].

Возражая против мнения, что эллипсис стабильно является одним из проявлений неполной формальной реализации структурной схемы предложения, в качестве аргумента выдвинем отмеченный нами ранее факт условности, сомнительности набора структурных схем. Сколько бы ни высказывалась мысль об исчисляемости возможных структурных схем (о позиционных и не говорим!), их список так и не обнаружил пока тенденции стать ни однозначным, ни окончательным. Кроме однокомпонентных, двух- и трёхкомпонентных схем, синтаксисты ведут речь о схемах четырёхкомпонентных типа: *Кто называет кого чем (как)* [Попова, 1996: 258]. Отсутствует единство даже в вопросе о том, какие компоненты являются структурно необходимыми («конститутивными», по терминологии В.Белошапковой [Белошапкова, 1989: 636]).

Полагаем, в ситуации, когда столь существенны разногласия в вопросах системно-типологического плана в отношении предикативных единиц с полным набором компонентов, *нецелесообразно акцентировать внимание на однозначном решении вопросов классификации неполноты*. Не исключено, что есть смысл в поиске различных критериев полноты / неполноты отдельно для фактов языка и речи. Возможно, проблемы неполноты должны рассматриваться с позиций, абсолютно отличных от тех, которые мы привыкли применять к предложениям без пропущенных членов. Разве можно логически обосновать критерии, согласно которым предложение типа *«Медвежонок маленький»* безоговорочно относится к полным (пропуск связки в современном русском синтаксисе не квалифицируется как элемент неполноты), а предложения типа *«Медвежонок в песочнице»* считается эллиптическим? С нашей точки зрения, так как и в том, и в другом случае в одинаковой мере актуализированным членом предложения, наиболее существенным компонентом характеристики ситуации (ремой) является либо признак, либо место субъекта (локативность), указанное разграничение по неполноте лишено смысла. Гораздо более убедительной нам кажется мысль, что для речи вообще - как для устной, так и для письменной (в последнем случае, разумеется, если дело не касается строго информативных текстов, стиль которых регламентирован и стандартизирован), - полными следует считать регулярно реализуемые высказывания типа *«Нет проблем», «Всего вдоволь», «Мне не до тебя», «Странно, но факт», «Укаждого своё хобби»* и им подобные, а не только полтора столетия обсуждаемое *«Татьяна - в лес»*. Русский синтаксис, с его незакреплённым порядком слов, открытостью и обращённостью к

другим языковым уровням (в первую очередь, к лексике и фразеологии), настолько гибок и подвижен, что «втиснуть» его в несколько десятков схем едва ли возможно в принципе, не говоря уже о целесообразности установления и строгого подсчёта того, *что* в этих схемах формально не представлено и подлежит «реконструкции», допускает «додумывание» (результаты этого «восстановительного процесса» зачастую бывают вариативны, ибо подтекст «свёрнутой» мысли может оказаться многозначным). Очень своевременным и требующим дальнейшего развития нам представляется утверждение, что «...лексико-синтаксические средства обогащают, а иногда замещают возможности выражения грамматических ... значений. Идёт живой процесс взаимодействия лексики и грамматики. Это взаимодействие создаёт всё новые синонимические ресурсы, из которых говорящий - пишущий, в соответствии с коммуникативными намерениями, избирает либо более строгие в смысле грамматических характеристик конструкции, либо более выразительные, экспрессивнолаконичные, может быть, с неэксплицированными ... значениями » [Золотова, 1998: 187].

Считаем, что наиболее полезным на данном этапе стало бы подробное и кропотливое исследование материала, который авторы упомянутой выше «Коммуникативной грамматики русского языка» назвали скромно «неохваченным», предложив весьма «продуктивные принципы и методы анализа» [Там же: 206] коммуникативных синтаксических единиц, - на этот раз без настойчивого и механистического распределения последних по группам с определённым строгим набором схем и, моделей, отказавшись от абстрактных формальных критериев подсчёта того, что в этих схемах есть и чего в них нет. Это касается и проблем неполного предложения. Именно семантико-смысловой подход к решению многих проблем неполноты в синтаксисе (с элементами тщательного, подробного компонентного анализа высказывания) может оказаться сегодня наиболее рациональным и результативным.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується проблема доцільності застосування традиційних критеріїв виділення неповних та еліптичних речень у російському синтаксисі, обґрунтовується думка про перехід від практики формалістичного підрахунку відсутніх у структурі предикативної одиниці членів / компонентів висловлювання до семантико-змістовного тдходу у вирішенні проблем неповноти.

The article deals with the problem of advisability of marking out complete and elliptical sentences and differenting them in language and speech.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барто А.Л. Стихи детям. - М.: Детская литература, 1983. - 638 с.
2. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. - Коммуникативная грамматика русского языка. - М.: МГУ, 1998.-528 с.
3. Маршак С.Я. Произведения для детей: В 2 т. - М.: Детская литература, 1990. - Т. 1 - 387 с.
4. Попова З.Д. Структурная схема простого предложения и позиционная схема высказывания как разные уровни синтаксического анализа // Словарь. Грамматика. Текст: Сб. статей. - М.: РАН, 1996. - С. 255-268.
5. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка: Учеб. пособие для филологических специальностей ун-тов. -М.: Высш. школа, 1980. - 141 с.
6. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов / Под общ. ред. В.А. Белошапковой. М.: Высш. школа, 1989. - 800 с.
7. Сковородников А.П. Эллипсис как стилистическое явление современного русского языка. - Красноярск, 1978.-92 с.
8. Чуковский К.И. Стихотворения. - М.: Детская литература, 1979. - 163 с.

Юрий Старовойт (Винница)

СПЕЦИФИКА АБЗАЦНОЙ ПАРЦЕЛЛЯЦИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ

При проведении научных исследований могут возникать ситуации, в которых онтологический и гносеологический аспекты рассмотрения материала вступают в противоречие,

что вынуждает ученых пересматривать, казалось бы, хорошо знакомые и привычные факты вместе с выработанными концепциями с новых позиций. Одной из таких проблем в языкознании является парцелляция предложений, которая уже в течение нескольких десятилетий заставляет лингвистов совершенствовать концепции, отражающие различия между виртуальной сущностью и актуальной формой манифестации в речи синтаксических единиц. Накопленный за это время материал позволил исследователям (Ю.В.Ванникову, Г.Н.Рыбаковой, В.И.Зельцеру, Е.А.Иванчиковой, М.А.Авласевич, А.П.Сковородникову, Е.В.Литвиненко и м. др.) провести детальный анализ этого явления, определить его дингвистический статус. Расчленение в речевом потоке единой, грамматической структуры предложения на несколько просодически самостоятельных высказываний стало осознаваться как стилистически окрашенное средство письменной речи, как прием экспреосивного синтаксиса, прошедший все этапы инвентаризации на пути к своему месту в системе кодифицированного литературного языка. Функционально прием парцелляции используется для облегчения восприятия громоздких конструкций, имитации разговорной речи в художественной и публицистической литературе, структурного оформления строф в стихотворной речи, а также для выделения наиболее значимых в информативном отношении компонентов предложения.

Наше внимание будет сосредоточено исключительно на тех случаях расчленения структуры предложения, когда образовавшиеся высказывания располагаются в разных абзацах, поскольку при всей обширности лингвистической литературы, посвященной проблемам экспрессивного синтаксиса, абзацная парцелляция предложений (АП) не подвергалась специальному рассмотрению. Было принято считать, что вынесение парцеллята в новый абзац способствует лишь большей его просодической и синтаксической самостоятельности. Со стилистических позиций АП рассматривалась как исключительная особенность некоторых авторов, как своеобразный графический окказионализм, не требующий детального изучения.

Проведенные нами наблюдения над использованием экспрессивных конструкций в различных текстах позволяют выделить АП как особую разновидность приема парцелляции, специфика которой состоит в том, что помимо усиления разрыва грамматической структуры применение красной строки при этом зачастую изменяет синтаксическую и композиционную плоскость речевого-отрезка, а в ряде случаев позволяет расширить репертуар поддающихся парцелляции предикативных и полипредикативных единиц. При этом наблюдается действие принципа асимметрии языкового знака, согласно которому обозначающее стремится расширить свои функции, а обозначаемое стремится к тому, чтобы выразить себя новыми средствами [Карцев-ский, 1965]. В настоящее время есть все основания считать АП не случайным окказионализмом, а регулярным проявлением данного приема. Будучи поначалу характерным элементом очерков и сказок В.Дорошевича, эта разновидность парцелляции в дальнейшем стала неотъемлемой стилевой чертой произведений таких известных деятелей русской культуры, как В.Шкловский и С.Эйзенштейн, В.Розанов и Ю.Тынянов. АП часто встречается в текстах А.Солженицына, С.Дурылина, М.Вершвовского, Ю.Крелина, Л.Лациса, О.Лукьянченко, А.Окулова и др. Область применения АП очерчивается жанрами, стилевой доминантой которых является стремление к убеждающему воздействию. Применение абзацного отступа при проведении парцелляции позволяет авторам особо выделить тот или иной компонент предложения и придать его выделению некоторую рельефность. В тех случаях, когда на месте абзацной возможно осуществление обычной парцелляции, по отношению к которой употребление красной строки служит вспомогательным штрихом, следует вести речь о факультативной роли АП. Проведенные наблюдения над расчленением структуры простого предложения позволяют утверждать, что наиболее продуктивной в употреблении, как и обычная парцелляция, является АП тех его компонентов, которые обычно подвергаются обособлению и находятся в завершающей части конструкции:

Новый берег. Берег новой конкретизации.

Новых видов, в которые воплощается стихия, отдалившаяся от первого конкретного предметного посыла (С.Эйзенштейн).

Положение молодого барина в деревне все же было положением барина, и видел он своих

крепостных.

Привычно близких - и навсегда чужих (В.Шкловский).

Вот и Михаил Александрович отрекся прямо в пользу Учредительного собрания, которое предполагается непременно.

Еще никем не созданное. И никогда на Руси не бывалое (А.Солженицын).

Свирепствует Владимир Александров.

Прося не смешивать его с Виктором Александровым-Крыловым (В.Дорошевич).

В перечень таких парцеллятов следует включить однородные члены предложения или их однородные составляющие, обособленные приложения, стоящие после определяемого слова, и находящиеся в такой же позиции адъективные, причастные, деепричастные и субстантивные обороты, сравнения, пояснения и все конструкции с присоединительными отношениями, а также обособленные фразеологизированные компоненты предложения. Их обособленность и позиция в завершающей части предложения делает парцелляцию структурно облегченной, а факультативное применение красной строки усиливает действие тех функций, которым вообще служит парцелляция. Факультативной следует считать также роль АП при выделении постпозитивных согласованных и несогласованных определений, неконструктивных дополнений и различных видов обстоятельств:

Только что вышла «Стачка».

Нелепая. Остроугольная. Неожиданная. Залихватская. (С.Эйзенштейн).

Вторым впечатлением, подхваченным где-то очень рано и очень меня впечатлившим, была какая-то легенда, кажется, из персидского народного эпоса.

О некоем силаче, будущем богатыре, с детства имевшем призвание к свершению чего-то великого (С.Эйзенштейн).

Я сегодня грущу.

О липах, о листьях уплывших, опавших, о красных закатах, как осень печальных, о лете прошедшем (М.Вершвовский).

Я читал этот роман. Его читали все.

С увлечением (В.Дорошевич).

Вот читаю, слушаю – метеорологи или, например, астрономы все могут понять, объяснить и ничего не могут сделать, предотвратить, изменить, - лишь предупредить нас. Иногда. Мы оке, врачи, наоборот — ничего не понимаем, а если и объясняем, то сами не уверены; но очень много можем сделать, если и не предотвратить, то по крайней мере исправить.

Иногда (Ю.Крелин).

Общим для описанных нами случаев факультативного применения АП является разрыв слабых необязательных связей в простом предложении. Вспомогательную роль красная строка играет и при разрыве необязательной связи между компонентами различных видов сложных предложений. Это наблюдается при АП расчлененных сложноподчиненных предложений, если главная их часть предшествует придаточной и не содержит факультативных коррелятов, при АП большей части сложносочиненных и бессоюзных сложных предложений, а также при вынесении в новый абзац однородных придаточных всех сложноподчиненных и сопоставимых с ними однородных компонентов бессоюзных сложных предложений:

Потом, когда пойдет разговор об «Анне Карениной», мы снова вернемся к подробности у Толстого.

Ибо у писателя-реалиста Льва Толстого поведение людей в разные моменты их жизни разное (В.Шкловский).

Детские обиды сидят глубоко. И формы ответа на них разнообразны (С.Эйзенштейн). ' *«Война и мир» началась с неудачи, с повести «Декабристы».*

Мы знаем, дело обошлось.

Роман стал великим. Но это другое произведение, с другим названием, с другими действующими лицами (В.Шкловский).

А тут смотрят все: и сестры стоят рядом, и дежурная бригада, и пять больных лежат. Сейчас выйдут в коридор и будут обсуждать, как что кто сказал.

Что я сказал (Ю.Крелин).

АП способна оказывать существенное влияние на ритмический рисунок текста, что особенно заметно при выделении членов параллельных структур. В результате абзацного расчленения конструкций, отличающихся параллелизмом структуры, появляется возможность их двупланового прочтения, при котором обнаруживаются не только горизонтальные синтагматические отношения, но и вертикальный способ смысловой связи – обязательный элемент поэтического синтаксиса [Ковтунова, 1986]:

Аккуратно взлетает земля.

Заботливо заваливает окопы, пулеметные гнезда и оставляет за собой нечленораздельную кашу (С. Эйзенштейн).

Он любил ее любовью пылкой, глубокой, могучей.

Эффектной (В. Дорошевич),

Я попытаюсь рассказать очень коротко и, может быть, невнятно, почему существуют так называемые странствующие сюжеты.

Почему они исчезают с прежней стоянки (В.Шкловский).

АП способна даже выполнять функцию противопоставления членов ряда подобно некоторым частицам, наречиям и модальным словам. Это позволяет, например, контрастно противопоставлять элементы антонимистических единств в структуре простого и сложного предложений:

Биологически мы смертны.

И бессмертны только в социальных деяниях наших, в том маленьком вкладе, который вносит наш личный пробег с эстафетой социального прогресса от ушедшего поколения к поколению наступающему (С.Эйзенштейн).

Настоящее во многом мгновенно.

Прошлое у всех разно. Многие из нас думают, что надо жить в будущем (В.Шкловский).

Разрушить этот дом (Россию - Ю. С.) мудрено.

Но стекол набить. Так что потом долго жить будет нельзя. Так что долго будет не храмина, а мерзость запустения. Это можно (В.Дорошевич).

Вместе с тем в текстах художественной и публицистической литературы можно встретить случаи АП. разрывающей сильную обязательную связь между компонентами предложений. Проведение в таких случаях обычной парцелляции принято считать невозможным а или нежелательным, применение же красной строки позволяет пишущим стилистически смягчить дробление жестких структур и таким образом расширяет круг поддающихся парцелляции конструкций (при обычной парцелляции здесь понадобилось бы использовать дополнительные акценты – восклицательный знак, многоточие и под.):

Операция.

Страшно вспомнить.

Вошли в живот. Осматриваюсь. Вроде бы ничего нет (Ю.Крелин).

Над страной разразилось величайшее бедствие, какое может разразиться над страной.

Война (В.Дорошевич).

Он не охотник, а траппер.

При этом.

Все дела распутываются обыкновенно (Ю.Тынянов).

Ему грозила двойная опасность.

Что женщины от нежности задушат его поцелуями (В.Дорошевич).

Когда герой подан так, что чувствуешь, что он - это мы; что он - это каждый из нас, рядовых; что он - это «мы с вами».

Этим достигнуто не снижение героя, не нивелировка его (С.Эйзенштейн).

Но в конце надо окончить игру - и Дафнис, и Хлоя, которых мы видели в одежде рабов, выходят как дети знатных родителей и радуются, что они наконец нашли конец.

То есть.

На реальном материале образовалась схема со схематическими героями (В.Шкловский).

В таких случаях, на наш взгляд, роль АП уже нельзя рассматривать как факультативную по отношению к обычной парцелляции, поскольку использование красной строки вместе с точкой на

месте разрыва следует признать обязательным. В возможности расчленения сильных обязательных связей и состоит специфика приема АП. В своей специфической роли АП проявляется при разрыве связей между членами предикативного ядра предложения и выделении конструктивных его элементов, препозитивных обособленных приложений, начинающих предложение однородных членов, детерминантов и служебных слов. То же мы наблюдаем при АП не-расчлененных сложноподчиненных предложений, содержащих соотносительных корреляты в главной части, всех типов сложноподчиненных с препозицией придаточной части или с двухместным союзным соединением, при АП сложносочиненных предложений с двойной связью и в случаях вынесения в отдельный абзац самого союза, а также при расчленении изъяснительных бессоюзных предложений и бессоюзных полипредикативных структур с фразеологизированной инициальной частью. Специфическая роль красной строки обнаруживается во всех тех случаях, когда АП берет на себя функции специальных знаков – тире или двоеточия.

Исследователями парцелляции был предложен ряд классификаций парцеллированных конструкций по степени их эмфатического воздействия на реципиента. Суть этих классификаций сводится к учету характера разрываемых связей. Чем более затрудненной является парцелляция, тем весомее стилистический эффект от ее проведения. Однако ни в одной из предложенных классификаций не учитывается возможная связь парцеллятов с ближайшим текстуальным окружением, которая при АП может приобретать особое значение. Вводимые с красной строки парцелляты могут устанавливать сверхфразовые связи с последующими высказываниями, становясь зачинами относительно самостоятельных сверхфразовых единств (индикаторы сверхфразовых связей специально выделены нами):

"Чехов впоследствии говорил, что все вещи обычно кончаются тем, что человек или умер, или уехал.

Или женился.

Толстой показал, что брак скорее служит завязкой произведения, завязкой построения, а не концом построения (В.Шкловский).

В пыли и поту, но гордыми и радостными я представил бы победоносные жанры и стили вступающими в цитадель социалистического реализма.

Уже занявшими внешние оплоты и стены, уже перешедшими рвы. В этих рвах уже мелькают названия картин (С-Эйзенштейн).

Главное в истине.

Что мы находимся все время в необходимости оценивать положение людей; мы как бы приглашены на суд.

И от нас зависит приговор (В.Шкловский).

Поскольку абзац является мощным орудием композиционной организации текста, следует учитывать воздействие АП. на ткань самого единства. В тех случаях, когда разрывается слабая связь, сверхфразовые отношения могут приводить к своеобразному текстуальному переразложению структуры, вследствие чего смысловая связь парцеллята с соседними предложениями в абзаце оказывается сильнее собственно синтаксических индикаторов. Если разрывается сильная связь, переразложение приобретает иной характер. Сохраняясь, сильная связь способна распространять свое воздействие не только на парцеллят, но и на весь абзац, содержащий тематически развивающие его высказывания.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена аналізу абзацної парцеляції речення. З'ясовані причини абзацної парцеляції, її функції у художньому тексті.

The article deals with the paragraph structuring of Russian sentence. The analysis shows that presence ofparagraph increases potential powers of parcellation.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вершвовский М.А. Время золотое. - Л., 1990.
2. Дорошевич В.М. Избранные рассказы и очерки. - М., 1966.

3. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания 19-20 веков в очерках и извлечениях. 4.2. - М., 1965.
4. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. - М., 1986.
5. Крелин Ю.З. Хочу, чтобы меня любили. - М., 1989.
6. Солженицын А.И. Апрель семнадцатого // Новый мир. - 1992. - № 10.
7. Тынянов Ю.Н. Сочинения в трех томах. - М.-Л., 1959.
8. Шкловский В.Б. Энергия заблуждения. - М., 1981.
9. Эйзенштейн С.М. Избранные произведения в шести томах. - М., 1964.

Варвара Теклюк (Вінниця)

СКЛАДНІ УСКЛАДНЕННІ РЕЧЕННЯ: ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ

До складних речень - **ускладнених** - належать складні речення таких трьох основних, набільш об'емних різновидів: *1) складнопідрядне речення з двома чи кількома підрядними, 2) складні речення із сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком між «простими» реченнями і 3) періоди;* з деякою умовністю ускладненими складними реченнями, або кількакомпонентними складними реченнями, можна також вважати а) *складносурядні речення з кількома сурядними реченнями і* б) *безсполучникові складні речення із сурядним зв'язком між кількома сурядними частинами,* наприклад: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє* (Т.Шевченко).

Вдамося до стислого аналізу тих складних речень, які складають тему цієї статті. Отже:

1) Складнопідрядні речення з двома чи кількома підрядними.

Більш ускладнена назва таких речень – *складні багатокомпонентні ускладнені речення.* Головне речення в таких складнопідрядних конструкціях розгортається двома чи кількома підрядними, які перебувають у різних семантичних і синтаксичних відношеннях і зв'язках між собою; між головним реченням і підрядним, кожним з підрядних речень зв'язок тільки *підрядний.*

З огляду на великий змістовий і граматичний обшир розглядуваних складнопгдрядних речень доводиться обмежитись у цій статті переважно тільки класифікацією поіменованих складних речень (з окремими зауваженнями до неї).

Залежно від того, *як саме* підрядні речення в таких ускладнених складних реченнях пов'язані з головним реченням, як підрядні речення залежать чи не залежать одне від одного, ці речення - складнопідрядні з двома чи кількома підрядними - прийнято класифікувати за такими синтаксичними групами, як складнопідрядні речення а) з послідовною підрядністю; б) з однорідною підрядністю; в) з неоднорідною підрядністю. Отже:

а) **Складнопідрядні речення з послщовною підрядністю,** наприклад:

В алеях було душно, хоч... спека вже спала, бо сонце схилилось за гори (Леся Українка): перше підрядне речення - речення першого ступеня, друге підрядне - підрядне речення другого ступеня: перше підрядне залежить від головного речення, друге підрядне семантично й синтаксично підпорядковане першому підрядному. Схема речення: [ ], (хоч...), (бо...). Реченневі частини цього складного речення - його окремі речення - сукупно утворюють ніби ланцюжок послідовно підпорядкованих одна одній частин; у цьому ланцюжку головне речення є головним тільки для першого підрядного - *допустового* (підрядне першого ступеня), яке в свою чергу виступає головною частиною для підрядного речення другого ступеня (підрядне *причини,* підрядне другого ступеня). Або: *Не вмирав дідусь той, хоч і нудив світом, бо не знав, що умре тоді лиш, коли край свій він побачитъ вільним, дужим і щасливим.* (Дніпрова Чайка). Схема: [**], (хоч** ...), **(бо...), (що...), (коли...).**

б) **Складнопідрядні речення з однорідною підрядністю** : всі підрядені речення в такому складному реченні однаково залежать від того ж самого слова (члена речення) в головному реченні: *Нам батьки і вчителі хочутъ щастя на землі, **щоб** усе ми розуміли, **щоб** у тьмі ми не ходили* (М.Рильський). Схема: [ ], (щоб...), (щоб...).Друге і третє речення - підрядні речення *мети.* однаково залежать від усього складу головного речення.

в) **Підрядні речення з неоднорідною підрядністю;** кілька найбільш типових різновидів:

Коли *я був хлопчиком на Десні, меніт хотілось,* ***щоб*** *дикі птиці сідали на голову і на плечі не тільки в снах* (О.Довженко): обидва підрядні речення залежать від дієслова *хотілось* у головному реченні, по-різному пояснюють це дієслово: перше підрядне - підрядне *часу,* друге -підрядне *з'ясувальне.* Схема: (**Коли...,** […дієслово…], (щоб...). Або: різнотипні підрядні речення пояснюють різні члени головного речення: ***Якщо*** *ти людина, не називай людиною того,* ***хто*** *не дбає про народ:* підрядні речення різних видів залежать від різних членів головного речення: підрядне *умовне,* від *не називай,* підрядне *означальне* - від вказівного слова - додатка ***того.*** Схема: (**Якщо**...), [дієсл.+вказ.слово], (**хто...**). *Або: Спасибі, мій рідний краю, за сонце у небі світле, за щастя,* ***яке*** *я маю, за пісню,* ***яку*** *співаю* (Є. Летюк): підрядні речення того ж самого типу пояснюють різні члени головного речення. Схема: [...за щастя..., (**яке**...), ...за пісню], **(яку...).**

2. Складні речення із сурядністю і підрядністю.

У кожному з таких різноструктурних складних речень, здебільшого речень, які словесно розлогі, одні їхні реченнєві частини («прості» речення) з'єднуються сурядними сполучниками, а інші – підрядними (або ж сполучними словами); зв'язок між окремими «простими» реченнями в таких складних реченнях буває також безсполучниковим. Це багатокомпонентні (різнокомпонентні) складні речення змішаного типу. В їх межах виділяються такі основні групи складних речень із *сурядним і підрядним* зв'язком, *сполучниковим і безсполучниковим.*

а) від одного із речень, які з'єднані *сурядним* сполучниковим зв'язком, залежить одне або кілька підрядних, кожне з яких починається сполучником чи сполучним словом: *В повітрі дощ, і гречка пахне тепло,* ***немов*** *розлився бурштиновий мед* (М. Рильський). Схема: [ ] , і [ ], (немов...).

б) у складному реченні два чи більше речень з'єднані сурядним зв'язком; кожне з них пояснюється одним чи кількома підрядними реченнями: *Виховувати і навчати дітей можна тільки, люблячи, а любити - значить цікавитись ними так,* ***наче*** *вони твої рідні діти.* (О.Гуреїв).

Схема: [ ], а[ ], (наче...): два перші речення поєднані сурядним сполучником а, друге й третє – підрядним зв'язком, сполучником ***наче;*** між ними особливо тісний семантичний і граматичний (синтаксичний) зв'язок.

в) двох чи кількох простих речень, з'єднаних сурядним зв'язком, однаково стосується спільне підрядне речення; між такими сурядними реченнями, які з'єднані сполучником *і(й), та* (=*і*), кома не ставиться: *Де на круті й високі хвилі ударять звечора дощі, там ходять хмари посивілі* ***і*** *глоду хмуряться кущі* (А.Малишко). Схема: (Де ...), [вказ.слово...] **і** [...].

г) прості речення в складному реченні з'єднані сурядним зв'язком і сполучником або тільки інтонаційно: *Без участі збулись твої [Шевченкові] слова пророчі, і час оновлення настав, і темні просвітились очі, вчорашній раб всесильним став (М.Рильський).* Схема: [ ], і [ ], і [ ], [ ].

г) одні прості речення в складному реченні поєднані підрядним безсполучниковим зв'язком, а інші (інше) – сполучниковим: *А я додам: любити можна поезію в добу ракет, бо, дивна річ, людина кожна якоюсь мірою поет* (М.Рильський). Схема: [ ]:[ ], (бо...).

д) складні речення із безсполучниковим і сполучниковим сурядним і підрядним зв'язком: *Навколо рівно поблискував сніг, він був ще таким молодим,* ***що*** *навіть одсвіт зірок не тремтів на ньому* (М.Стельмах). Схема: [ ] , [ ] , **(що...).** Або: ***Коли*** *зграя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся й наслухаю,* ***що*** *робиться попереду* (Г.Тютюнник). Схема: (Коли...) **і** (),[], (що...): між першими двома підрядними реченнями зв'язок підрядний сполучниковий (кома не ставиться, бо підрядні однорідні мають спільне сполучне слово *коли),* між другим підрядним і головним реченням зв'язок підрядний безсполучниковий, а між головним і четвертим реченням зв'язок підрядний, сполучниковий.

3. Особливий різновид ускладнених складних речень здебільшого становить переважна більшість *періодів:*

Коли весна рожева зашумить
І землю все вбере і заквітчає,
Коли зелений гай ласкаво зашумить
І стоголосо заспіває,
Коли весні зрадіє світ увесь
І заблищить в щасливій долі,

І ти одна, в квітках і травах, в полі десь,
Серед весни, краси і волі
Не зможеш більше серця зупинить,
Що в грудях буде битись мов шалене,
І скрикнеш, - знай, не долетить
Уже твій скрик тоді до мене (О.Олесь).

Одне розгорнуте складне речення з різнотипних простих речень, із сурядним і підрядним, сполучниковим і безсполучниковим зв'язком; інтонаційно, частково й за змістом, весь цей словесний масив членується на дві частини: ***попередню, висхідну і заключну***, котру репрезентують такі слова: *...знай, не долетить уже твій скрик тоді до мене;* простих речень у цьому періоді – вісім. Під час вимови таких речень голос весь час наростає, посилюється, підвищується, потім настає пауза (ніби мовленнєвий перепочинок); і наприкінці темп мовлення знижується, завершуєтьЬя інтонаційне оформлейня періоду – цього особливого різновиду ускладненої складної структури, конструкції, яка здебільшого простежується **в *писемному мовленні,*** бо тільки під час його витвору у мовця з'являється можливість висловитись докладно, просторо й розгорнуто, водночас і ритмічно, із завершеною інтонацією.

Отже: всі три основні групи ускладнених складних речень – явище особливе в синтаксичній будові мови, в таких складних реченнях зреалізовуються найбільш складні, розгалужені форми нашого мислення й мовлення.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу моделей сложных усложненных предложений в современном украинском языке. Внесены некоторые элементы нового в тактовку усложненных предложений с двумя или несколькими придаточными; сложных предложений с сочинительной и подчинительной, союзной и бессоюзной связью между «простыми» предложениями; сложных прєдложений, которые именуются периодами.

The article deals with the model analysis of complicated sentences in the modern Ukrainian language. Some new elements areintroduced in interpretation of complex sentences with two more subordinate clauses; complex sentences with coordsnate and subordsnate, conjunctional or nonconjunctional connection between «simple» sentences; complex sentences that are named by pepiods.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. - М.: Высшая шк., 1978.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. -К,,: Наук, думка, 1983,
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наук, думка, 1992.
4. Кокорина С.И. К вопросу о грамматической семантике структурной схемы простого предложения / Спорные вопросы синтаксиса. -М.; Наука, 1974.
5. Мельдшчук О.С. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. - К.: Наук, думка, 1972.
6. Мухин А.М. Структура предложений и их модели. - Л.: Наука, 1986.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис /За заг. ред. І.К. Біло діда. - К., 1972.
8. Шульжук К.Ф. Семантична структура складного багатокомпонентного речення *II* Мовознавство. -1987.-№6.
9. Шульжук К.Ф. Складні багатокомпонентні речення в українській мові. - К.: Вища школа, 1986.

Дмитро Теряєв (Київ)

ЗВУКОВА СТРУКТУРА АПЕЛЯТИВНОГО І ПРОПРІАЛЬНОГО СЛОВА: ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ФОНЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Лексичний фонд мови складають загальні слова (nomina appellativa) і власні імена (nomina propria), які знаходяться у постійному взаємозв'язку, починаючи з того, що джерелом власного імені (пропріатив, онім) є апелятив, якщо онім не є штучним.

На стадіях історичного розвитку мови відбуваються процеси: онімізація – виникнення власних імен на основі апелятивів; деонімізація – втрата онімами своїх функцій і перехід до апелятивів; трансонімізація – перенос оніма одного розряду до іншого при одночасному їх функціонуванні в ономастичному просторі.

Апелятивна і пропріальна лексика має особливості розвитку на словотвірному, морфологічному, фонетичному, акцентному, функціональному рівнях, що обумовлює напрямки і методи дослідження [Карпенко, 1985; Суперанська, 1969, Суперанська, 1973; Теория.., 1986].

Ономастичні розвідки традиційно проводяться на основі писемних джерел, проте тільки у мовленні можна всебічно оцінити акустичну природу слова. Електронні технології, комп'ютерна техніка сприяють об'єктивному аналізу процесу звучання.

Сучасні антропоцентричні підходи до вивчення мовленнєвої комунікативної діяльності людини орієнтують дослідження лексичних одиниць в акустичному аспекті [Потапова, 1997; Проблеми.., 1995].

Мета даної статті – експериментально-фонетичними прийомами розкрити звукове структурування апелятивів і сформованих на їх основі за пропріальними моделями антропонімів (прізвисько, прізвище, псевдонім).

За програмою експерименту до комп'ютерного комплексу введено звукову реалізацію апелятивів і антропонімів; сегментовано акустичний потік мовлення; візуалізовано матеріал на динамічних осцилограмах та спектрограмах; обчислено параметри тривалості та значення амплітуд коливань у межах слів, складів, звуків; отримано порівняльний матеріал на графіках, діаграмах.

На осциюграмах та спектрограмах відображено звукові коливання різної тривалості, структури та амплітуди. Значення амплітуди обернено пропорційно силі звуку, позначається у тексті зі знаком «мінус». Концентрація акустичних коливань з різним ступенем згущення передає частоту. Літери на осцилограмах та спектрограмах співвідносяться з акустичною реалізацією звуків.

В експерименті досліджено звучання 100 частотних пар апелятив – антропонім у вимові чотирьох дикторів – носіїв сучасної української літературної мови [Редько, 1966].

Подаємо акустичне дослідження: апелятив *коцюба* → прізвисько *Коцюба*→прізвища *Коцюба, Коцюбинський*→псевдонім *Коцюб.*

Лексикографічні джерела подають тлумачення апелятива з двома наголосами *коцю'ба'* і значеннями: кочерга, рогач; віл з рогами, схожими на рогач; довгий металевий прут, розплесканий на кінці у вигляді ложки для розмішування розплавленої сталі, чавуну в печі; дієслівні утворення: *коцю'бити* (фам.) – вабити, тягти; *коцю'битися* (фам.) опинатися, упиратися, комизитися; *коцюбну'ти, коцю'б* – дубіти, заклякати, ціпеніти, дерев'яніти; фразеологізми: бий тебе (його і т. ін.) коцюба (лайл.) - уживається для вираження незадоволення, обурення; на дві коцюби' – високо; коцюбо'ю не дістати – хто-небудь надмірно чваниться, пишається [ВТСУМ, 2001; Грінченко, 1908; ЕСУМ, 1989; НТСУМ, 1999; СУМ, 1973; ФСУМ, 1993].

І. Акустична структура апелятивів *коцюба', коцю'ба.*

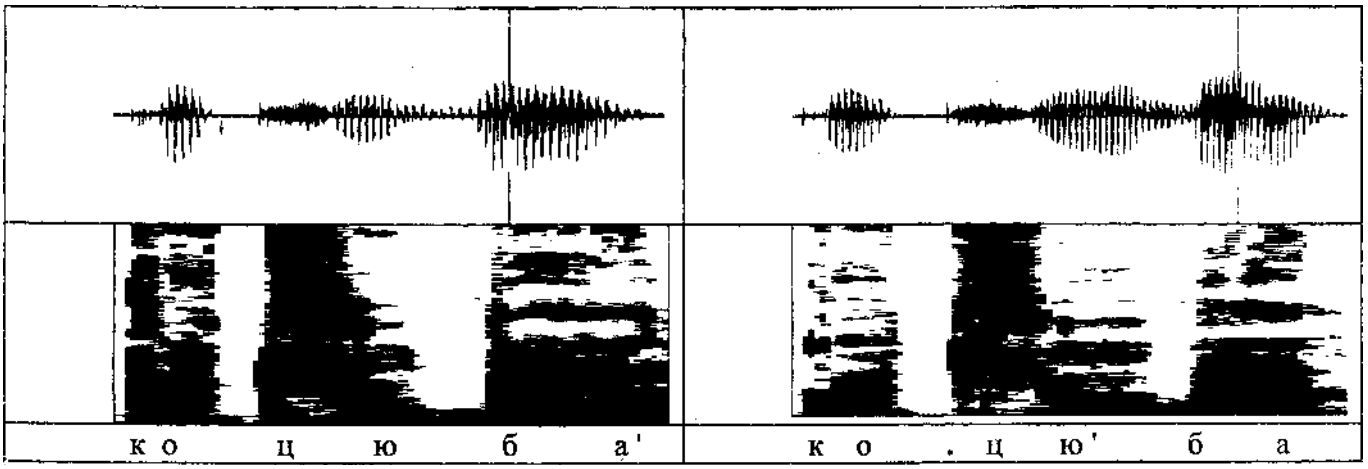

Рис1 Рис.2

Параметричні дані: тривалість (мсек) та значення амплітуд звуків. *Коцюба'*-**К** 39 / -26; **О** 51/ -13,2;**Ц** 96 / -22; **Ю** 76 / -18; **Б** 94 / -24,7; **А** 206 / -9,9. Загальна тривалість слова - 618 мсек (рис. 1).

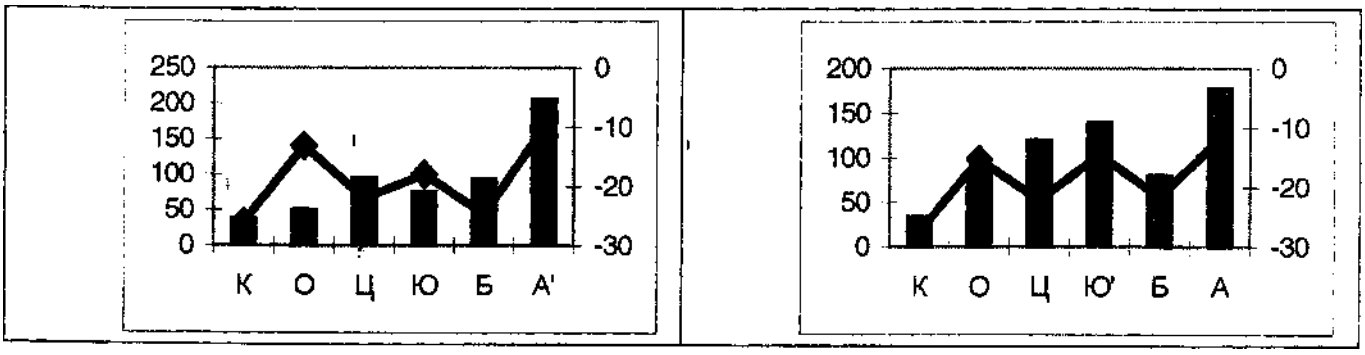
Коцю'ба - **К** 34 / 27,5; **О** 84 / -15,3; **Ц** 120 / -22,2; **Ю** 140 / -14,5; **Б** 80 / -21,7; **А** 178 / -11,7. Загальна тривалість слова - 710 мсек (рис.2).

Візуальйо на осцилограмах і спектрограмах спостерігаємо відсутність звучання – нуль звуку, що пов'язано з артикуляцією фази зімкнення африкати **Ц**. Максимальна амплітуда (подовжена вертикальна лінія) зафіксована на наголошеному голосному **А** (*коцюба')* і ненаголошеному **А** *(коцю 'ба).*

Апелятиви утворені з трьох відкритих прикритих складів. У слові *коцю'ба* склад *КО* в позиції першого переднаголошеного має збільшену тривалість порівняно *з коцюба'.* Другий склад *ЦЮ* у наголошеній позиції також має більшу тривалість. У слові *коцюба'* наголошений склад *БА* перевищує показники після наголошеного у *коцю'ба.* Данні свідчать, що інтенсивність звучання в обох словах зосереджена у кінці слова.

У мовленнєвій практиці більше розповсюдження отримала форма з наголосом на другому складі. Наприклад, прізвище українського письменника *Г. М. Коцю'ба* [Українська радянська енциклопедія, 1980].

Діаграма 1. Тривалість (прямокутники), амплітуда (лінія).

Зіставлення акустичних малюнків та параметричних даних апелятивів *коцюба'* та *коцю'ба* розкриває різногучність голосних: незалежно від наголошеної / ненаголошеної позиції гучність голосного **А** перевищує показники **Ю**: -18 / -9,9 *(коцюба')'¿14,5 1* -11,7 *(коцю'ба).*

II Акустична структура антропоніма *Коцюбинський.*

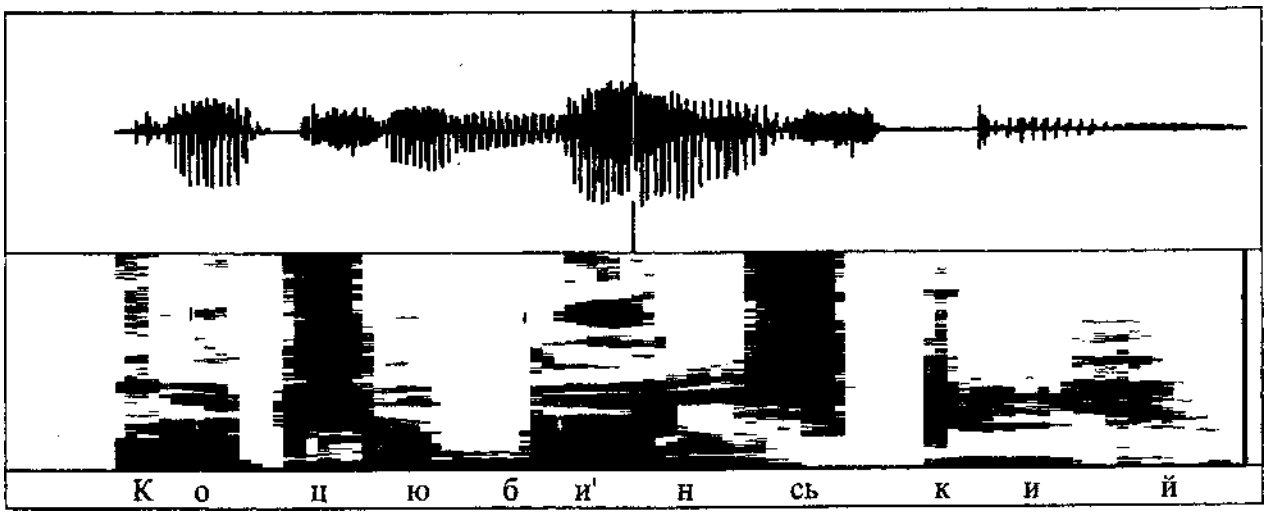

Рис.3

На рис.3 відтворена хвильова структура антропоніма *Коцюбинський* (тривалість - 1.127 мсек), яка складається з сегментів різної конфігурації, тривалості, частоти та амплітуди.

На осцилограмі зафіксовано: великі за амплітудою та тривалістю коливання переднаголошених та наголошеного голосних: менші за амплітудою та тривалістю коливання сонанта **Н** та післянаголошеного **И**; ще менші – дзвінкого **Б.**

Осцилограма і спектрограма відображають артикуляційну фазу зімкнення глухих проривних приголосних **К** та африкати **Ц –** нуль звуку, відповідно 85 мсек, 100 мсек та 45 мсек. Параметри звуків слова подано у таблиці 1.

Таблиця 1. Тривалість у мсек (другий рядок) та амплітуда (третій рядок).

К	О	Ц	Ю	Б	И	Н	Сь	К	И	Й
34	94	84	73	ПО	150	82	96	22	112	125
21,1	12,6	18,3	15,5	21	9,9	13,6	20,3	20,2	24,8	31,6

Параметричні дані розкривають періодичність зміни тривалості та амплітуди, що показує ритмічність мовлення. Виділяються коливання голосних **О, Ю, И, И**, що утворює гармонійність звучання антропоніма.

Чотирьохскладовий антропонім утворено з двох відкритих прикритих складів: *КО* 128 мсек -Д2,6, *ЦЮ* 157 мсек -15,5; та двох закритих прикритих: *БИН* 342 мсек -9,9, *СЬКИЙ* 355 мсек -24,8. На третій склад припадають відносно більші показники тривалості та амплітуди, це свідчить, що звукова енергія сконцентрована у середині слова.

Серед псевдонімів М.М.Коцюбинського є двоскладове скорочення *Коцюб* [Дей, 1969].

Порів., Словник української мови у 11-ти томах наводить у статті до дієслова *коцюбнути* форму *коцюб.*

Візуально і за акустичними параметрами визначено.

Тривалість (мсек) між піками інтенсивності (найбільшими відхиленнями коливань від нульової відмітки) складів дозволяє визначити складоритмічну структуру мовлення, складовий ритм (див. таблицю).

Таблиця 2.

Коцюба'		*Коцю'ба*		*Коцюбинський*			*Коцю'б*
О-Ю	*Ю-А*	*О-Ю*	*Ю-А*	*О-Ю*	*Ю-И*	*И-И*	*О-Ю*
363	I62	232	204	230	216	424	344

Апелятиви *коцюба'* (I), *коцю'ба* (II) і антропоніми *Коцюби'нсъкий* (III)**,** *Коцю'б* (IV) мають висхідно-низхідний одновершинний характер розвитку акустичної динаміки, яка складається: 1) висхідна фаза – від початку слова до максимального імпульсу коливань: 621 мсек (I). 515 мсек (II), 520 мсек (III), 409 мсек (IV); 2) вершина – максимальна амплпуда коливань: -9,9 (I), -11,7 (II), -9,9 (III), -13,2 (IV); 3) низхідна фаза – від максимального імпульсу до повного затухання коливань слова: 89 мсек (I), 195 мсек (II), 607 мсек (III), 214 мсек (IV). В словах *коцюба', Коцюбинський, коцю'б* вершина фіксується у наголошеному голосному, відповідно, **А, И, У;** у слові *коцю'ба* – у ненаголошеному голосному **А.**

За програмою фонетичного експерименту розкрито тонкощі складної матерії мовлення апелятивів різної акцентної структури і антропонімів, що утворилися на їх основі.

РЕЗЮМЕ

На основе экспериментально-фонетического исследования раскрыто акустическое структурирование материи звучания апеллятивного и проприального слова.

The article deals with the acoustics of the phonetic structure of nomina appellativa and nomina propria on the basis of experimental phonetic studying.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. - К.- Ірпінь, 2001. - С. 459.
2. Грінченко Б. Словарь української мови у 4-х томах.- К., 1908. - Т. 2. - С. 295;
3. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). - К., 1969. - С. 195.
4. Етимологічний словник української мови у 7-ми томах. - К., 1989. - Т. 3. - С. 64.
5. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. -1975. -№ 4. – С. 46-50.
6. Новий тлумачний словник української мови у 4-х томах. - К., 1999. - Т. 2. - С. 353-354.
7. Перспективы развития славянской ономастики. - М., 1980. - 395 с;
8. Потапова Р.К. Речь: коммуникация, информация, кибернетика. - М.: Радио и связь, 1997. - 528 с
9. Проблемы фонетики / Отв. ред. Л.Л.Касаткин. - М, 1995. - 395.
10. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. - К., 1966. - 255 с;
11. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. - К., 1966. - 214 с.
12. Словкик української мови у 11-ти томах. - К., 1973. - Т. 4. - С. 314
13. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М., 1973. - 365 с;
14. Суперанская А.В. Структура имени собственного (фонология и морфология). - М., 1969. - 121 с.
15. Теория и методика ономастических исследований. - М.? 1986. - 255 с;
16. Українська радянська енциклопедія. - Вид. 2. - К., 1980. - Т. 5. - С. 460.
17. Фразеологічний словник української мови у 2-х томах. - К., 1993. - Кн. 1. - С. 392.

Светлана Чернобривец (Симферополь)

К ВОПРОСУ О МЕСТЕ ПРЕДИКАТИВНЫХ СТРУКТУР С НЕСКОЛЬКИМИ СКАЗУЕМЫМИ ПРИ ОДНОМ ПОДЛЕЖАЩЕМ В СИСТЕМЕ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Деление предложений на простые и сложные традиционно строится на учете количества предикативных основ: простое предложение заключает в себе одно предикативное ядро, а сложное - два или более и, соответственно, состоит из двух или более предикативных частей. Какое же место в этой классификации занимают предикативные конструкции с несколькими сказуемыми при одном подлежащем (по терминологии М.И.Черемисиной - моносубъектные структуры [Черемисина, 1976: 11]): это простые предложения, осложненные однородными членами, или сложные? На данный вопрос в русском синтаксисе нет однозначного ответа до сих пор, хотя решение этой проблемы имеет большую историю, как и вообще вопрос об однородных членах.

Так, Н.И.Греч предложения с несколькими однофункциональными компонентами, в том числе и с несколькими сказуемыми, рассматривал как результат слияния двух или более предложений [Виноградов, 1958: 141].

А.М.Пешковский также называл предложения с однородными компонентами «слитными», однако при этом сделал очень существенное замечание: «Термин «слитное предложение» взят нами только из-за его распространенности. Сам по себе он устарелый, так как отражает на себе прежний взгляд на эти предложения, как на происшедшие из «слияния» отдельных предложений *(«беру стол»+ «беру стул»= « беру стол и стул»)* ... Исторически же такого процесса до сих пор ни в одном языке наблюдено не было ... Несколько сказуемых при одном подлежащем *(«птичка гласу Бога внемлет, встрепенется и поет)* мы не считаем слитным предложением, так как ... должны признать здесь столько отдельных предложений, сколько сказуемых» [Пешковский, 1920: 335].

Д.Н.Овсянико-Куликовский отдельно не рассматривал подобные структуры, но в предложениях *«Разговор за столом вели **Колломейцев** и **Сипягин»*** (Тургенев), *«Собакевич сел в кресло и уже более не ел, не пил, а только **жмурил** и **хлопал** глазами»* (Гоголь), *«Это известно только мне и ему»,* по мнению ученого, «союз *и* соединяет одинаковые части предложения: два подлежащих, дйа сказуемых, два дополнения и т.д.» [Овсянико-Куликовский, 1912: 275].

А.А.Шахматов также не был склонен усматривать слияние нескольких предложений в одном, заключающем в себе два или более сказуемых, а говорил об одном члене предложения: «Слитным сказуемым называется сочетание двух или нескольких сказуемых, относящихся к одному подлежащему; эти сказуемые могут быть соединены между собою соединительными паузами или союзами соединительными, противительными, разделительными. Едва ли имеет основание думать, что наличность нескольких сказуемых соответствует наличности нескольких предложений и что напр., в предложении: *Цезарь пришел, увидел, победил* имеем слитными три предложения: *Цезарь пришел, Цезарь увидел, Цезарь победил* »[Шахматов, 1925: 225].

В современных грамматиках одни исследователи относят моносубъектные структуры к сложным; другие рассматривают их как простые, осложненные однородными сказуемыми; третьи, в зависимости от конструктивных особенностей конкретного предложения, классифицируют его как простое или сложное.

Лингвисты, включающие моносубъектные предложения в разряд сложных [Русская грамматика, 1980: 166; Белошапкова, 1977: 167-171], отталкиваются от того положения, что именно сказуемое выражает синтаксическое время и модальность, т.е. предикативный признак. И если в предложении несколько сказуемых, значит, столько же и предикативных центров. Следовательно, такое предложение является сложным, полипредикативным. Недаром в предложении типа *Темень. Холод. Ночь как год.* (А.Твардовский); *Хохот и шум.* (Н.Помяловский), по мнению многих исследователей, происходит объединение не однородных членов, а отдельных предикативных единиц. Эта точка зрения основана на том факте, что главный член номинативного предложения, формально соотносимый с подлежащим, заключает предикацию - относится к ядерным компонентам предложения, а в простом предложении не может быть более одного ядра. Следовательно, как сложные необходимо квалифицировать структуры, в которых представлено объединение ядерных компонентов также других типов односоставных предложений, напр.: *На пароме с удивлением **глядели** на мельника и **смеялись.*** (А.Серафимович); ***Было холодно, неуютно** и очень **хотелось курить.*** (К.Симонов); ***Морозило,** душистее **тянуло** от вокзала **запахом** самовара.* (И.Бунин); ***Стали искать** черкесов во всех углах и, разумеется, ничего не нашли.* (М.Лермонтов)

В пользу того, что моносубъектные полипредикатные структуры обладают признаками сложных предложений, говорит тот факт, что содержание нескольких сказуемых при одном подлежащем нельзя передать с помощью обобщающего их по смыслу эквивалента, т.к. каждое из сказуемых называет отдельное действие или состояние, напр.: *Я остановился, запыхавшись, на краю горы и, прислонясь к углу домика, **стал рассматривать** живописную окрестность* (М.Лермонтов). Даже в предложении *Они вдвоем работали: разбирали рукописи, читали их и потом долго обсуждали* глагол «работали» не является обобщающим словом для следующих за ним сказуемых, хоть и называет действие более общего значения по отношению к «работали», «читали», «обсуждали». Напротив, содержание же нескольких подлежащих может быть передано с помощью обобщающего их по смыслу эквивалента, напр.: *Все эти люди – матросы разных наций, рыбаки, кочегары, веселые юнги, портовые воры, машинисты, рабочие, лодочники, грузчи*

ки, водолазы, контрабандисты – все они были молоды, здоровы и пропитаны крепким запахом моря и рыбы (А.Куприн). В этом предложении однородный ряд словоформ наполняет конкретным содержанием обобщающее слово и занимает вместе с ним одно синтаксическое место, не разрушая единственной предикативной основы простого предложения.

Противоположную точку зрения в отношении моносубъектных полипредикатных построений можно увидеть в некоторых современных вузовских пособиях, авторы которых анализируемые предложения трактуют как структуры с однородными членами, поскольку считают, что в них синтаксическая позиция (в данном случае – сказуемого) заполнена несколькими компонентами «того же ранга, то есть компонентами, вступающими в одинаковые отношения с каким-либо другим компонентом / компонентами в рамках предложения» [Пражск. РГ, 1979: 807-808]. При такой характеристике не учитывается факт осложнения предикативного признака подлежащего, выражаемого каждым из сказуемых. На эту особенность обращают внимание отдельные исследователи, однако и они квалифицируют моносубъектные полипредикатные предложения только как простые с однородными сказуемыми [Современный русский язык / Под ред. Розенталя, 1984: 547].

Н.С.Валгина предлагает рассматривать предложения с несколькими сказуемыми при одном подлежащем как простые с однородными членами или как сложные в зависимости от способа выражения сказуемых и от структуры всего предложения. Так, Н.С.Валгина пишет: «Предложения с разными типами неглагольных сказуемых – это простые предложения с однородными членами: *Он любим и уважаем как славный товарищ и храбрый солдат.* (АЛушкин); *Море было спокойно, черно и густо, как масло.* (М.Горький)» [Валгина, 1973: 215]; «предложения с несколькими инфинитивами при общей для них личной или безличной форме глагола являются простыми с однородными членами: *Не может волк ни охнуть, ни вздохнуть.* (И.Крылов); *Хотелось присесть на землю, опусргить руки, закрыть глаза.* (Первенцев)» [Валгина, 1973: 216]. Предложения с глагольными сказуемыми Н.С.Валгина относит к типам, «переходным между предложениями простыми и сложными с разной степенью тяготения то к одним, то к другим, что определяется контекстуальными условиями» [Валгина, 1973: 215]. Так, если в предложении есть общий для сказуемых детерминант, то такое предложение тяготеет к простому; если предложение заключает несколько сказуемых, называющих последовательность действий, то такое предложение тяготеет к сложному [Валгина, 1973: 214].

О.А.Крклова также допускает возможность трактовать моносубъектные полипредикатные предложения как простые с однородными членами, особенно в тех случаях, «где может быть только одна модальная связка или фазисная часть и две однородные глагольные или именные части. Например: *Ребенок Начал читать и писать* » [Крылова, 1997: 67]. На наш взгляд, трудно согласиться с таким решением вопроса, так как модальная связка или фазисная часть выражают, как и глагол-сказуемое, предикативные категории времени и модальности. И даже отсутствие связки, как известно, значимо и рассматривается как ее нулевая форма. О.А.Крылова предлагает квалифицировать в качестве сложных предложения, «в которых при одном из сказуемых появляется один детерминант, относящийся не ко всему предложению, а только к одной его части, содержащей это сказуемое, а при другом сказуемом имеется другой детерминант, соотносящийся с другой частью предложения, В этом случае следует говорить не о двух однородных сказуемых, а о двух предикативных частях в составе сложного предложения, т.е. о сложном предложении с неполной второй частью (с опущенным подлежащим), например: *По утрам он бёёает, а по вечерам плавает* » [Крылова, 1997: 67].

Как нам представляется, все эти разногласия в трактовке моносубъектных полипредикатных предложений говорят о том, что рассматриваемые структуры находятся в зоне синкретизма простых и сложных. «Зона синкретизма – это область переходных образований, характеризующихся синтезом (совмещением) дифференциальных признаков взаимодействующих явлений как в синхронном, так и в диахронном плане. [Бабайцева, 2000: 132]. Сочетая признаки разных синтаксических категорий – ряда как синтаксической конструкции и полипредикативности как грамматического значения предложения – моносубъектные многосказуемостные предикативные единицы характеризуются двойственностью природы. Сказуемые в них формально не зависят друг от друга, однако образуют ряд, каждый компонент которого подчинен подлежаще-

му и одновременно подчиняет его себе. Характер внутрирядных отношений – отношений между сказуемыми моносубъектной конструкции – аналогичен характеру отношений между предикативными частями сложного предложения, а в этом проявляется предикативная природа членов ряда. Так, в моносубъектных предложениях сказуемые могут соединяться между собой не только с помощью сочинительных, но и помощью подчинительных союзов, напр.: *Я позвоню, когда приеду; Собака лает, потому что злится; Он работает, хотя болен; Но я до сих пор не знаю, хорошо ли сделала, что послушалась ее в это ужасное время.* (Л.Толстой). Исходя из этого, можем сделать вывод, что каждое из сказуемых, выражая отдельный предикативный признак, вступает с подлежащим с специфические субъектно-предикатные отношения и занимает свое собственное синтаксическое место. Следовательно, в конструктивном плане в моносубъектных предложениях представлено не однородное, а параллельное подчинение компонентов предикативной основы.

Синтез дифференциальных признаков простого и сложного предложения в одной конструкции дает все основания выделить моносубъектные полипредикатные предложения в отдельный тип и рассматривать их как синкретичные, в которых, действительно, в большей или меньшей степени проявляются признаки простых или сложных предложений. Такое выделение позволит избежать необходимости «втиснуть» предложения с несколькими сказуемыми при одном подлежащем в прокрустово ложе типичных случаев. В.В.Бабайцева обратила внимание исследователей на то, что все многообразие речи не укладывается в рамки типичных явлений, и поэтому говорила о необходимости разграничивать *«типичные* синтаксические единицы и их разновидности, обладающие полным набором дифференциальных признаков, и *переходные* явления, совмещающие эти признаки» [Бабайцева, 1979: 34].

Итак, структурно-семантические свойства главных членов позволяют квалифицировать предложениях двумя (и более) сказуемыми при одном подлежащем следующим образом:

1. Предложения с несколькими подлежащими при одном сказуемом – простые, осложненные однородными членами.

2. Предложения с несколькими сказуемыми (независимо от способа их выражения) при одном подлежащем - синкретичные, занимающие диффузную зону, поле переходности между простыми и сложными, в большей или меньшей степени обладающие признаками тех или других.

3. Предложения с несколькими главными членами односоставной структуры – сложные, т.к. каждый из главных членов – ядерный компонент предикативной части.

РЕЗЮМЕ

Речення з кількома присудками при одному підметі у сучасній російській мові трактується по-різному. Відповіднодо граматичних особливостей ці предикативні структури пропонується розглядати як синкретичні, що об'єднують диференційні ознаки простих та складних речень.

Sentences with a number of predicates being related to the same subject can be considered in various ways. According to their grammar peculiarities, such predicative constructions can be treated as syncretic ones combining differential features of a simple and compound sentence.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабайцева В,В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация, - М., 1979.
2. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка. - М., 2000. - 640 с.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык.. Синтаксис. -1977. - 248 с.
4. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. - М., 1973. - 423 с.
5. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса. - М., 1958. - 400 с.
6. Крылова О.А., Максимов Л.Ю., Ширяев Е.Н. Современный русский язык: Теоретический курс. Ч.IV. Синтаксис. Пунктуация. - М., 1997. - 256 с.
7. Овсянико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. - СПб, 1912. - 322с.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. - М., 1920. - 504 с.
9. Русская грамматика. - Прага, 1979. - 1993 с.
10. Русская грамматика. Т.2. - М., 1980. - 709 с.
11. Современный русский язык / Под ред. Д.Э. Розенталя. - М., 1984. - 735 с.

12. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. - Новосибирск, 1976.
13. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. - Л., 1925. - 440 с.

Світлана Шабат-Савка (Чернівці)

КОМУШКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ДІАПАЗОН ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ: ДО ПРОБЛЕМИ АСИМЕТРІЇ МОВНОГО ЗНАКА

Комунікативно-прагматичний аспект, що є одним з визначальних у сучасному синтаксисі, характеризується не лише аналізом валентності, реляційнихта дистрибутивних властивостей мовних структур, але й виявленням їх функціональних можливостей у конкретних моленнєвих ситуаціях, в яких і розкривається «справжня» інтенційність висловлювання: пряме чи переносне значення синтаксичної одиниці, її однозначність чи багатозначність. У рамках цього аспекту постала необхідність розглянути речення питальної модальності як комунікативно-модальні засоби, що репрезентують подвійну формально-семантичну єдність, яка полягає в реалізації когнітивного процесу (*власне-питальні речення)* та у вираженні прагматичних функцій, які актуалізуються у мовленні залежно від намірів мовця *(невласне-питальні речення)*.

Структурно-семантична будова питальних речень визначається інтенцією суб'єкта мовлення та комунікативною ситуацією, проте між метою висловлювання і формальною організацією питальних конструкцій спостерігаємо неоднозначну відповідність, *асиметричні відношення,* які проявляються в тому, що, з одного боку, питальне речення може слугувати засобом вираження не тільки запитання, але й інших комунікативних функцій, а з іншого – питальне значення може реалізуватися не тільки питальними конструкціями, але й непитальними. Отже, маємо формально-семантичну невідповідність, непаралельність плану вираження і плану змісту. Таке явище у лінгвістичних дослідженнях отримало назву асиметричного дуалізму мовндго знака (термін С.Карцевського), суть якого полягає в тому, що позначувальне (позначення) прагне мати інші функції, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими засобами [Кочерган, 1999:29].

При симетричних відношеннях, як відомо, між одиницями плану змісту і плану вираження встановлюється закономірність: певній формі завжди відповідає тільки одне значення, і це значення завжди виражається тільки однією формою. При асиметрії мовного знака спостерігаємо два типи її прояву: з одного боку, це полісемія – одночасна реалізація різних значень однією формою, а з іншого, синонімія – вираження одного значення за допомогою різних форм. Саме на цей тип лінгвістичної асиметрії чи не вперше вказав С.Карцевський у своїй праці «Про асиметричний дуалізм мовного знака» (1929 р.), а подібні мовні перетворення В.Гак назвав базовою одиницею побудови і функціонування мови [Гак, 1998: 9].

На відсутності відповідності між комунікативною інтенцією і мовною структурою її вираження грунтується і явище непрямих мовленнєвих актів, яке, на думку І.Вихованця, є результатом «реченнєвої транспозиції» [Вихованець, 1997: 58]. У мовознавчій літературі термін «транспозиція» трактується по-різному: це – використання однієї мовної форми у функції іншої [Українська мова. Енциклопедія, 2000: 638]; або ж – використання мовної одиниці у нетипових для неї умовах функціонування, в яких відбувається модифікація значень і функцій цієї одиниці [Семенихіна, 1987:67].

В основу синтаксичної транспозиції, як зазначає Н.Гуйванюк, покладена *семантична* і *функціональна опозиція* мовних одиниць, регулярні потенційні можливості взаємного заміщення двох чи більшої кількості речень, кожне з яких є окремим граматичним типом, але які збігаються своїми семантичними компонентами [Гуйванюк, 1999: 14-15].

Транспозиційні співвідношення між синтаксичними одиницями є яскравим прикладом асиметричного дуалізму мовного знака, який виявляється ще і в реалізації певною конструкцією (розповідною, питальною чи спонукальною) вторинних функцій.

Комунікативно-прагматичний діапазон питальних речень визначає парадигму **об'єктивних** (власне-питальні речення; первинна функція) і **суб'єктивно-модальних** значень (невласне-питаль-

ні речення; вторинна функція).

Об'єктивно-модальне значення питальних речень полягає в пізнавальному прагненні мовця з'ясувати та уточнити конкретну інформацію і репрезентується двома типами *власне-питальних речень:* **реченнями з питальним компонентом** і **реченнями без питального компонента.** Характерною особливістю питальних побудов першого типу є те, що вони відображають якісну характеристику інформаційної лакуни у знаннях суб'єкта мовлення та потребу в її розширенні та заповненні. Актуалізаторами подібної інформації виступають питальні **компоненти,** як-от: - ***Хто*** *їй тут найріднiший, з* ***ким*** *вона душа в душу живе?* (Є.Гуцало). – *А* ***якого*** *б ви собі зятя бажали?* (Марко Вовчок). -*А де ж ти сьогодні вночі був?* ***Звідки*** *ви вранці додому поверталися?* (М.Стельмах).

Модальна семантика **речень без питальних компонентів** полягає у ствердженні чи запереченні того, про що вже деякою, мірою відомо авторові запиту. Напр.: - *Мамо, можна взяти пиріжок?* - *Ні* (Є.Гуцало). - *А він, може, ходить до гімназії?* - *Аякже* (Ірина Вільде).

Якщо у своїх первинних функціях запитання спрямоване на одержання конкретної інформації, то у вторинних – на вираження емоцій, оцінок, ввічливого спонукання, експресивного ствердження чи заперечення, підтримування контакту тощо [Русская грамматика, 1980: 394]. Основним критерієм розрізнення таких функцій, на нашу думку, виступає **запит мовця** як універсальна категорія питальності.

Використдння питальних конструкцій для вираження непитальних значень здійснюється на основі нейтралізації питальної семантики, яка переходить на конотаційний рівень. У **невласне-питальних реченнях** комунікативний намір мовця є асиметричним до питальної форми. Адже це не запит про необхідну інформацію, не чітко визначена апеляція до конкретного адресата з метою заповнити інформаційні прогалини в знаннях, не прагнення автора запиту задовольнити власну когнітивну цікавість, а експресивне ствердження / заперечення, спонукання, емоції чи оцінка, засіб підтримування контакту чи активізації уваги співрозмовника.

Запит як комунікативна інтенція мовця репрезентує в невласне-питальних реченнях спектр семантики, традиційно пов'язаної з іншими модально-інтенційними висловлюваннями - розповідними **(питально-розповідні речення)** та спонукальними **(питально-спонукальні речення).**

І. **Транспозиційні співвідношення питальних та розповідних речень**

Риторичне запитання як універсальний функціональний тип синтаксичних одиниць має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення). Такі конструкції виступають одним із найяскравіших проявів функціональної транспозиції в синтаксисі і є результатом формально-семантичних співвідношень питальних та розповідних речень.

Питально-риторичні конструкції, зазвичай, виражають стверджувальне чи заперечне судження і характеризуються як особливий стилістичний прийом, що служить для експресивності та увиразнення висловлення. Для риторичних запитань (РЗ) характерне насамперед розходження між формою та ілокутивною функцією, оскільки основною їх функцією виступає все ж таки інформативна – передавання повідомлення. Різниця між риторичним запитанням і власне-запитанням виявляється у плані змісту відповідним контекстом, ситуацією та інтонацією. Пор.: - *А що то в тебе на щоці?* (І.Нечуй-Левицький). *[Люцій:] Чи ж ми не віддамо і срібло, й злото за ліки, хоч вони гіркі й несмачні?* (Леся Українка). Як бачимо, у риторичному запитанні одночасно реалізуються два синтаксичні значення: значення запитання і значення повідомлення (ствердження / заперечення), відношення яких М.Смілтена називає граматичною метафорою, зазначаючи, що при метафоризації відповідна сема парадигматичного (денотативного) значення переходить на конотативний рівень [Смилтена, 1987: 13].

Риторичні запитання, в яких простежуються транспозиційні співвідношення, формують дві моделі: **1) риторичне запитання - емоційно забарвлене ствердження; 2) риторичні питання - емоційно забарвлене заперечення.**

Стверджувальне розповідне значення притаманне тим риторичним запитанням, у складі яких функціонує заперечна частка **не.** Напр.: [Кассандра:] *А для рятунку не варто жалувать хоч і сестри?* (Леся Українка). *І як не вдатися до ворожби, як ніч по горло мороком огорне?* (В. Стус). Подані формально-питальні структури реалізують значення повідомлення: мовець не ставить

запитання своєму співрозмовнику, а передає свої думки в емоційно-експресивній формі.

Семантику ствердження у риторичному запитанні, окрім частки **не,** підсилюють і питальні компоненти, які не містять питального значення, а виступають своєрідними емоційними модифікаторами. Такі структури легко співвідносяться з розповідними конструкціями:

хто не - кожен... [Джонатан:] *Та хто ж не знає, що таке моделі для молодого скульптора?* (Леся Українка) *іі Кожен знає,.,;*

який не - кожен... *Який же коваль не ставить себе над іншими ковалями у світі?* (Марко Вовчок) // *Кожен ставить…*

кому не - всім... *ласощів кому змалку не забагається?* (А.Свидницький) // *Усім (кожному) забагається…*тощо.

Риторичні запитання, які реалізують **емоційно забарвлене заперечення,** досить поширені у розмовному мовленні. У реченнях такого типу акцентується категоричність заперечення, неможливість, всезагальність і безумовність ситуації.

Особливістю питально-риторичних конструкцій є їх співвідносність з розповідними реченнями, зокрема, це стосується трансформації питальних компонентів у заперечні слова. Напр.:

Хто – ніхто не...[Меценат:] *Хто знає, друже, чим була та іскра, з якої на землі вогонь з'явився?* (Леся Українка). **Кому – нікому не...; кого - нікого не...** *А тепер на базарі жебрачить. Кому така потрібна?* (В.Підмогильний). *Кого сне лихо мине?* (Марко Вовчок). **Що – ніщо...** *Без землі чоловік що?* (О.Кониський). **Що – нічого не...** [Анна:] *Що варта думка проти світла щастя?* (Леся Українка). **Чого - нічого не..., ні до чого...** - *Пан добрий, нежонатий, дітей нема та й чого траба?* (Марко Черемшина). **Чим - нічим не...** *А чим тут чоловік та пасинок винні?* (І.Нечуй-Левицький). **Який (яка, яке) - ніякий (ніяка, ніяке) не...** [Мати:] *Який би чоловік з тобою всидів?* (Леся Українка). *-Яке значення може мати тут вигляд людини?* (Ірина Вільде).

II. **Транспозиційні співвідношення питальних і спонукальних речень.**

Здатність питальних конструкцій вступати у синонімічні відношення з іншими комунікативними конструкціями пояснюється не повним збігом семантики, а тим, що у їх значеннях наявні загальні семи. З цього приводу Г.Валімова зауважує, що в умови синонімічної відповідності можуть входити питальні речення з розповідними і спонукальними реченнями при нейтралізації запитання і актуалізації інших сем, які входять у його значення [Валимова, 1978: 24]. Однак, на нашу думку, транспозиція питального речення у сферу спонукальності відбувається на основі **актуалізованої** в умовах комунікативної ситуації чи контексту **семи спонукання.**

Говорячи про подібні конструкції, ми торкаємося проблеми **непрямих мовленнєвих актів,** під якими передусім розуміють висловлення, що мають форму одного мовленнєвого акту, але висловлені з метою здійснення, як доповнення до нього, іншого мовленнєвого акту. Так, апелюючи до співрозмовника, мовець **у питальній формі** намагається вплинути на нього і викликати певну реакцію – **спонукати** до дії чи повідомлення, добитися взаєморозуміння, тобто ілокутивна функція у структурі мовленнєвого акту повинна відповідати комунікативному задумові самого мовця.

Питальні структури, які здатні виражати інтенційність спонукальних конструкцій і реалізувати при цьому їх основні спонукальні значення у більш етикетній (некатегоричній) та в експресивно-емоційній (категоричній) формі, за нашими спостереженнями, становлять парадигму категоричних і некатегоричних форм.

1. ***Етикетні (некатегоричні) форми питально-спонукальних речень***

До основних спонукальних смислів, що передаються реченнями з невласне-питальною семантикою у некатегоричній формі, належать прохання, порада, пропозиція, запрошення та ін. Треба зазначити, що у висловленнях цієї гномодаль йде про поєднання двох дій: перформативної дії мовця (його поради, прохання, пропозиції) і дії, до якої мовець спонукає адресата. Напр.: ***прохання:*** *-Не продаси, пане лицарю, тієї шаблюки часом?* (А.Свидницький)//Продай… - *Давиде, чи не заглянув би ти до худоби?* (М.Стельмах) // *Заглянь...;* ***порада:*** [Демко:] *А чи не пора б тобі хату обмазати?* (М.Кропивницький) // *Обмаж.,. -1 справді, Якове, чого б тобі не піти зараз в учителі?* (М.Стельмах) // *Піди...;* **пропозиція:** [Ганна:] *Чи не пішла б і ти з нами?*(Марко Кропивницький) *//Ходімо...* - *То, може, пособимо Плачинді?* (М.Стельмах) // *Пособімо…;* ***запрошення:*** - *А може, ви увійшли б до хати?* (О.Кобилянська) // *Зайдіть... [Оксана:] Може, й*

ти, Василино, завітаєш? (М Куліш) // *Завітай*...тощо.

2. ***Емоційно-експресивні (категоричні) форми питально-спонукальних речень***

Питальна форма із семою «спонукання» може виражати ***наказ,*** адресований співрозмовнику для безапелятцвного виконання дії. Проте такий «наказ» реалізується лише одним словом у питальному реченні - **Чуєш?,** яке і містить усю семантику імперативності, якот: [Охтисонька (не видержала):] *Годі! Замовчи! Тобі папонька наказав мовчати! Чуєш?* (М.Куліш) // *Мовчи... - Так тобі й треба, раз ти ворог! Щоб було заплачено, чуєш?* (В.Барка) *//Заплати...* Такі категоричні форми, що характеризуються надзвичайною імперативно-питальною інтонацією, вимагають негайного виконання якоїсь дії з боку співрозмовника.

Категоричні питально-спонукальні речення містять часто не мотивований вплив на адресата мовлення з боку мовця, що виражає ***вимогу*** виконати певну дію. Напр.: - *Ану, мой, чув, що кажу? За податок гроші!* (Б.Лепкий); ***заборону:*** [Поліксена:] *Схаменись, нещасна! В таку хвилину ти гнівиш богів?* (Леся Українка); ***погрозу:*** *- Як мені й завтра опізнишся, то я на тобі поб'ю ломаку. Чи чуєш?* (І.Нечуй-Левицький); ***застереження:*** *- Ну що я з тобою в світі божому робитиму? Ти слухатимешся мене? Лясь!!!* (Остап Вишня).

III. У комунікативно-прагматичний діапазон питальності входить і той комплекс значень, що відображає ***емоційно-оцінне ставлення мовця*** до навколишньої дійсності. Своє бачення тих чи інших життєвих реалій або оцінне ставлення до них автор намагається подати у певній граматичній структурі, яка, на його думку, є найбільш релевантною для вираження потрібної комунікативної інтенції. Питальна форма з цього погляду виступає як така, що здатна реалізувати усю гаму емоційно-оцінних та суб'єктивно-модальних значень з високим ступенем експресії. Пор.: - / *що ви наробили, панно Дарусю? Як же можна було так?* (Ірина Вільде) // *Так не можна робити* (розповідне речення) // *Не робіть так!* (спонукальне речення). [Бей:] *Як же ви смієте пускати в школи осіб з іншої провінції?* (В.Самійленко) // *Не можна пускати в школи... //Не смійте пускати...*

IV. Серед вторинних функцій, які реалізують речення питальної модальності, важливими для усно-розмовної комунікації є ті, що пов'язані зі встановленням, збереженням та передаванням інформації. Запитання, які використовуються в ***метакомунікативних*** *ситуаціях* (привітання, зустрічі, початку чи закінчення розмови), мають яскраво виражений **прагматичний характер:** вони створюють необхідну тональність спілкування, активізують та зосереджують увагу співрозмовника, встановлюють мовленнєвий контакт між комунікантами, впливають на когнітивну діяльність людини. Таким чином, виявляємо ще один тип функціональної асиметрії питальних структур. Пор.: - *Це ви! Як* ***ся*** *маєте?* (О.Кониський). - *Як ваше здоров'я?* (І.Нечуй-Левицький). [Безсмертний:] *Здоровенькі були, дядьку Зіновію, добривечір, тітко Христе. Як ви* ***там?*** (М.Стельмах). - *А як* ***господарство,*** *як* ***пані*** *мама?* (З.Тулуб). ***Ну, як справи йдуть у*** *школі?* ***Все*** *гаразд?* (Ірина Вільде). [Харитон (побачив Романа):] *Сахроновичу, куди Бог несе?* (М.Кропивницький).

Отже, комунікативно-прагматичний діапазон речень питальної модальності репрезентує не тільки власне-питальне значення, яке описує інформаційні лакуни у знаннях мовця та реалізує когнітивний процес-пошук, а й передає весь спектр семантики, традиційно пов'язаної з іншими модально-інтенційними висловлюваннями - розповідними та спонукальними. Усі прагматичні, так званні «вторинні», функції категорії питальності, які актуалізуються в мовленні залежно від конкретних намірів мовця, є результатом функціональної транспозиції та проявом асиметричного дуалізму мовного знака.

Для невласне-питальних речень характерне розходження між формою (нейтралізована сема денотативного власне-питального плану зосереджена лише в структурній схемі питального речення) та ілокутивним потенціалом субєкта мовлення, оскільки основною функцією таких конструкцій виступає все ж таки інформативна – пердавання повідомлення, спонукальних ефектів, оцінок, створення етикетної, ввічливої атмосфери тощо.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирована категория вопросительности в коммуникативно-прагматиче-

ском аспекте, в частности, замечено, что вопросительные предложения состаляют формально-семантическое единство, которое состоит в реализации когнитивного процесса и в выражении прагматических функций, которые являются результатом функциональной транспозиции и проявлением ассиметричного дуализма языкового знака.

The article investigates that the sentences of interrogative modality represent formal semantic unity, which lies in expressing many aspect cognitive process and in the realization of communicative – pragmatic functions, actualization of which is in certain contexts and depends on communicative intentions of the speaker.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валимова Г.В. Синонимия вопросительных предлложений // Вопросы синтаксиса русского языка: Сб.ст. - Ростов-на-Дону: Р/н/ДГПИ, 1978. - С.23-31.
2. Вихоранець І.Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: 36. наук, пр.: Наук, зап, Кіровоградського держ. пед. ун-ту іМ. В.Винниченка. - Кіровоград: КДПУ, 1997. - Вип. 2. - С.57-60.
3. Гак В.Г. Языковые преобразования. - М: Школа «Языки русской культуры», 1998. - 768 с.
4. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. - 336 с.
5. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. - К.: Академія, 1999. - 288 с.
6. Мирсеитова С.С. Косвенные вопросительные высказывания и их интерпретация в тексте // Сб.науч.тр. МГПИИЯ им.М.Тореза. - Вып.ЗЗЗ. - М., 1989. - СЛ19-127.
7. Русская грамматика: В 2 т. - Т.П: Синтаксис. - М.: Наука, 1980. - 710 с.
8. Семенихина Г.И. Об одном виде функционально-семантической транспозиции вопросительного предложения в английской разговорной речи //Структура и семантика предложения и текста в германских языках: Межвуз.сб.науч.тр. - Ленинград: ЛГПИ им.А.Герцена, 1987. - С.66-70.
9. Смилтена М.Э. Вопросительные предложения в структуре поэтического текста // Системный и функциональный анализ языка: Межву.сб.науч.тр. - Рига: ЛГУ им.П.Стучки, 1987. - С.108-120.
10. Українська мова. Енциклопедія /Ред. колегія: Русанівський В.Н., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін.- К.: Укр. енцикл., 2000. - 752 с.
11. Шабат-Савка С.Т. Функціональна транспозиція синтаксичних одиниць: Конспект лекцій. - Ч.: Рута. 2001. - 48 с.
12. Шевченко И.С. Косвенные речевые акты раннего английского периода (на материале вопросительных конструкций) // Вісник Харківського університету. - №382. - Харьків: Основа, 1994. - С.148-152.

РОЗДІЛ VII.

МОВА СУЧАСНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ

Алла Агафонова (Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЯВИЩЕ АВТОРИЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Взаємовідношення мови і автора лежить в основі антропоцентричного підходу до аналізу мовленнєвої діяльності як «живого життя мови». У центрі комунікативної мовної концепції завжди була і залишається людина, що сприймає й осмислює світ, формує й структурує своє повідомлення про нього. Вияв позиції мовця – творця конкретного висловлення – одне з основних завдань сучасної лінгвістичної теорії. З поняттям «автора» пов'язане питання про відбір мовних засобів та способи структурування (синтаксування) фрази у процесі синтаксичної номінації та номінативної деривації.

Основи антропоцентричного погляду на мову були закладені мовознавцями та літературознавцями у філологічних дискусіях 20-х рр. ХХ ст. з приводу поняття «концепція автора». Пізніше авторська концепція була обґрунтована академіком В.В.Виноградовим у його відомій «теорії художнього мовлення». Проте з проблемою автора тісно пов'язана і суто синтаксична теорія у зв'язку з найновішими аспектами вивчення синтаксичних одиниць на сучасному етапі, а саме: 1) у плані референційної семантики речення і тексту (Н.Д.Арутюнова, Т.П.Ломтєв, В.Г.Гак, Н.В.Гуйванюк та ін.); 2) в аспекті прагматики висловлень з урахуванням ситуації мовлення та її учасників; 3) з погляду комунікативного та функціонального синтаксису (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, Г.О.Золотова та ін.).

У безперервному зв'язку з цими аспектами перебуває і поняття **авторизації** та **авторизованих конструкцій,** що стали предметом нашого дослідження.

В українській мові, як і в інших європейських мовах, для вираження джерела знання, що лежить в основі повідомлення, існує досить широко розгалужена, але недостатньо поки що вивчена система синтаксичних засобів, яка не тільки містить інформацію про об'єктивну дійсність, але й вводить другий структурно-семантичний план у речення, вказуючи на суб'єкта, «автора» сприйняття, констатації чи оцінки явищ дійсності, а подекуди і на характер самого сприйняття.

У теорії семантичного синтаксису **авторизація,** тобто суб'єктивне сприйняття автором навколишнього світу та реалізація його у мовленнєвій діяльності, тлумачиться синтаксистами як «полісуб'єктне ускладнення конструкції речення вказівкою на «автора» оцінки, сприйняття, мовлення-думки» [Золотова, 1988: 430].

Поняття авторизації близьке до поняття оцінки. Ці поняття суміжні, взаємодоповнювані, проте не тотожні. Оцінка як складна та своєрідна загальнопонятійна категорія є предметом різноманітних за спрямованістю дискусій у лінгвістиці, логіці, філософії і не має чітко визначеного категоріального статусу.

Вивченню проблеми оцінки в лінгвістиці присвячені праці дослідників, які розглядають окремі аспекти даної проблеми. Зокрема, у працях Н.А.Лисициної, Г.Н.Архарової, Н.А.Ємельянової, О.П.Жданової та ін. досліджено семантику оцінки у різних частинах мови. Деякі аспекти семантико-синтаксичного функціонування оцінних компонентів у складі різних конструкцій досліджено в публікаціях Л.В.Олзоєвої, П.П.Іванової, Є.І.Френкель, Г.О.Золотової, Л.Д.Павліної.

Однак у дослідженнях поняття авторизованої оцінки не відмежовується мовознавцями від загальної оцінної семантики лінгвістичних одиниць, яка тлумачиться як одне з прагматичних значень (Н.Д.Арутюнова та ін.). Таким чином, незважаючи на наявність ряду фундаментальних праць (О.М.Вольф, Н.Д.Арутюнової та ін.), в яких розглядаються загальні питання семантики, структури, функціонування оцінних конструкцій, специфіку оцінного авторизованого висловлення

та явища авторизації описано ще недостатньо. Типологічні та функціонально-семантичні аспекти авторизованих конструкцій досліджені більш ґрунтовно в працях мовознавців чеської лінгвістичної школи. Деякі різновиди авторизованих оцінних конструкцій в англійській та німецькій мовах проаналізовано в працях Г.Н.Іваніної, Є.Г.Федотової, Н.О.Авганової, Г.Г.Кетель та ін. Окремих питань авторизації, оцінки у мовному аспекті торкаються у своїх працях українські мовознавці, які працюють у галузі функціонально-прагматичного та комунікативного синтаксису (ІР.Вихованець, П.С.Дудик, Н.Л.Іваницька, Л.О.Кадомцева, Н.В.Гуйванюк, М.І.Голянич та ін.).

Проблема співвідношення мови і автора надзвичайно актуальна. Вона передбачає окреслення кола тих конструкцій, які можуть бути названі авторизованими. Дослідження системи авторизованих конструкцій, в яких експліцитно чи імпліцитно відображається констатація чи оцінка повідомлюваного з боку мовця-автора, розкриває цілий ряд важливих синтаксичних граней висловлення як основної комунікативної одиниці.

Питання про семантичне ускладнення речення залишається дискусійним. Термін «авторизація», запропонований Г.О.Золотовою, не можна вважати загальноприйнятим. Проте останнім часом все частіше з'являються праці, присвячені вивченню природи явища авторизації.

Вивчення авторизованих конструкцій проводилося на матеріалі англійської, французької мов. Особливо активно вивчали це питання чеські мовознавці, зокрема вперше звертає увагу на явище авторизації І.ПШольдауф.

У вітчизняному ж мовознавстві питання семантико-синтаксичної організації авторизованих речень залишається не дослідженим.

Метою статті є проаналізувати авторизовані конструкції української мови як певну систему синтаксичних одиниць, схарактеризувати їх функціонально-комунікативні, семантичні та структурні особливості.

Мета передбачає розв'язання таких **завдань:** з'ясувати поняття авторизації, що тісно пов'язане з оцінкою як загально лінгвістичною категорією; виявити різницю між оцінною семантикою речення та авторизованою оцінкою; показати місце авторизованих смислів у структурі референційно-інформативного змісту висловлювання.

Сучасні проблеми розвитку українського мовознавства зумовлюють пріоритетність, актуальність функціонального аспекту дослідження мовних явищ, при якому кожна одиниця мови розглядається крізь призму мовленнєвої діяльності людей, важливим чинником якої є суб'єктивне сприйняття мовцем дійсності та вираження його відповідними мовними засобами. Е.Бенвеніст справедливо зазначав, що саме у мові і завдяки мові людина утверджується як суб'єкт, оскільки саме мова здійснює (реалізує) поняття *Ego (моє я)* [Бенвенист, 1974: 293].

Суб'єктивне бачення світу було предметом дослідження багатьох учених, починаючи від В. фон Гумбольдта та О.О.Потебні. Це питання цікавило не лише філологів, але й психологів, філософів, культурологів – представників різних наукових напрямів та шкіл. Проте як лінгвістична категорія і категорія суб'єктивного фактору продовжує залишатися об'єктом наукових зацікавлень багатьох дослідників сучасності.

Однією з ознак суб'єктивного характеру висловлення вважається наявність у фразі так званого суб'єктивно-оцінного моменту. Так, Г.В.Колшанський зазначає, що будь-який індивідуальний акт висловлення повинен містити суб'єктивну оцінку змісту інформації мовцем [Колшанский, 1975: 117]. До таких суб'єктивно-оцінних властивостей висловлення належать передусім емоційні фактори: почуття, воля, відчуття, іронія тощо. Саме так зване емоційне забарвлення як суб'єктивний момент входить невід'ємною складовою частиною до об'єктивного плану висловлення. Говорячи, наприклад, *«Вродлива дівчина»* чи *«Дівчина небаченої краси»,* чи *«Ах, яка красуня!»,* чи *«Як на мене, дівчина є просто красунею»,* ми не видозмінюємо змістової структури висловлення. Оцінний момент і є тим змістовим оцінним фактором з різним ступенем інтенсифікації оцінного значення, який по-різному передається у кожному з наведених висловлень.

Важливою особливістю оцінних конструкцій є те, що в них завжди наявний суб'єктивний фактор, який тісно взаємодіє з об'єктивним.

Наявність оцінного суб'єкта зумовлює деякі особливості оцінного судження, зокрема можливість суперечки про оцінки, при якій відбувається зіткнення різних думок чи точок зору, ча-

сто протилежних, пор.:

А: ***По-моєму, це прекрасний роман.***

Б: ***А по-моєму, нікудишній.***

Суб'єктивний аспект формує склад аксіологічних предикатів як одного з основних компонентів оцінної структури. Такі предикати, як ***вважати, вважатися, здаватися, видаватися, славитися*** та ін. виразно відображають суб'єктивний характер оцінки. Пор.: *«Я **вважаю його порядною людиною»* і *«Він порядна людина»; «Доказ видався мені не досить переконливим»* і *«Доказ не досить переконливий».* Суб'єктивний компонент передбачає позитивне чи негативне ставлення суб'єкта оцінки до об'єкта, тоді як об'єктивний (дескриптивний) компонент оцінки орієнтований на властивості предметів та явищ, на основі яких узагальнюється і повідомляється оцінка.

Суб'єктивне ставлення мовця здатні виражати також і дієслова, що містять сему оцінки в лексичному значенні, напр.: ***поважати, любити, цінувати, ненавидіти, зневажати*** кого-небудь, ***радіти*** чому-небудь і под. Наприклад: ***Брат поважає старших; Я люблю музику; Сестра терпіти не може оперу; Я його не поважаю; Мати радіє за успіхи сина*** тощо. Деколи у мотивування додатково вводяться ознаки об'єкта оцінки: ***Понад** усе **ціную** в людині справедливість; Зневажаю брехню в будь-якій одежі; Мені подобається цей твір, він досить талановито написаний (Розм.); Мені подобається твій Богдан. Це неймовірний оптиміст* **(Ю.Яновський);** ***Я день люблю, бо день - це труд*** (М.Руденко), хоч мотивування можуть бути і відсутніми.

Важливо підкреслити, що протиставлення суб'єкта / об'єкта в оцінній структурі та суб'єктивності / об'єктивності у семантиці оцінки - це не те саме. І суб'єкт, і об'єкт оцінки припускають існування факторів - суб'єктивного та об'єктивного. Так, суб'єкт, оцінюючи предмети, явища чи події, опирається, з одного боку, на своє ставлення до об'єкта оцінювання ***(подобається / не подобається),*** а з іншого боку, на стереотипні уявлення про об'єкт та шкалу оцінок, за якою розміщені властивості та ознаки об'єкта. Разом з тим в оцінюваному об'єкті співвідносяться суб'єктивні та об'єктивні ознаки.

Як бачимо, аналіз оцінки у власне лінгвістичному плані грунтується на розумінні суб'єктивного та об'єктивного аспектів значень оцінних слів та висловлень у їхньому співвідношенні. В оцінних висловленнях суб'єктивне та об'єктивне неподільно пов'язані та перебувають у складній взаємодії.

Прийнято вважати, що будь-яке оцінне судження завжди має свого «автора» (суб'єкта оцінки), якому належить певна оцінка. Не можна не погодитися з думкою О.М.Вольф, яка зазначає, що «у висловленнях природної мови можна завжди констатувати суб'єкт оцінки, навіть якщо він спеціально не позначений» [Вольф, 1985: 67]. Таким чином, будь-яка оцінка повинна бути релятивізована (тобто співвіднесена з певним суб'єктом) шляхом вказівки на певну особу. Інакше без цього речення ***Троянда красива*** не буде повним, ні істинним, ні хибним доти, поки не вкажемо, що ***Троянда красива для Петра.*** Проте таке широке розуміння авторизованої оцінки видається нам недостатньо переконливим. Загальноприйняті оцінки, що наближаються до об'єктивного сприйняття дійсності більшістю суб'єктів, не потребують, на нашу думку, обов'язкової «прив'язки» до суб'єкта-автора (чи суб'єктів-авторів) у експліцитно вираженій формі. Вказівка на автора оцінки необхідна і виявляється там, де вона позначена високим ступенем суб'єктивності (тобто «Троянда не може бути красивою лише для Петра», а вона є красивою для всіх, красивою взагалі).

В українській мові, як і в інших європейських мовах, для вираження джерела оцінки чи будь-якого знання, що лежить в основі повідомлення, існує досить широко розгалужена, але недостатньо ще вивчена система синтаксичних засобів. Суть її полягає в тому, що різноманітними способами у речення, яке містить інформацію про об'єктивну дійсність, вводиться другий структурно-семантичний план, що вказує на суб'єкта, «автора» сприйняття, констатації чи оцінки явищ дійсності, а деколи і на характер самого сприйняття.

Роль автора у творенні конкретного висловлення, як і роль людського фактора у структуруванні тексту зв'язного мовлення взагалі надзвичайно велика, адже автор своє ставлення до дійсності виражає через власне «я», збагачуючи висловлення художньо-естетичним баченням.

Оцінка більше, ніж будь-яке значення, залежить від суб'єкта-мовця. Зв'язок оцінного значення з автором мови надзвичайно багатогранний. Оцінка виражає особисті смаки того, хто говорить, а вони різні у різних людей. У внутрішньому світі людини оцінка відповідає думкам та відчуттям, бажанням та потребам, обов'язку та цілеспрямованій волі. Проте у мовленні вказівка на автора конкретного висловлення може бути **віддалено вираженою** чи **імпліцитно (підтекстно** тощо) **вираженою,** що дає підставу для кваліфікації висловлень на **авторизовані** (в яких вказівка на автора формально виражена) і **неавторизовані** (з віддаленою чи взагалі формально не вираженою вказівкою на автора).

Таким чином, виділяємо оцінку авторизовану та неавторизовану. **Авторизована оцінка** -це, на наш погляд, такий різновид оцінки, який поєднує вказівку на автора суб'єктивного сприйняття і констатації предмета, факту чи явища дійсності (суб'єкта оцінки), сам об'єкт оцінки та характер оцінки (саму оцінку).

Поняття авторизованої оцінки збігається з теорією «третього синтаксичного плану», виділеного чеським мовознавцем І.Польдауфом на матеріалі чеської та англійської мов. Вчений зазначає, що «можна розцінювати структурно обов'язкові частини пропозиції як компоненти першого плану і необов'язкові доповнення цих частин як компоненти другого плану» [Poldauf, 1963: 11]. Третій синтаксичний план, за І.Польдауфом, виражає відношення змісту речей «до людського індивідууму і його специфічних властивостей сприйняття, судження та оцінювання» [Poldauf, 1963: 11]. У третьому синтаксичному плані вчений об'єднує інтелектуальну оцінку, а також різноманітні явища, пов'язані з вираженням модальних та емоційно-експресивних відношень. Таким чином, поняття авторизованої оцінки та третього синтаксичного плану взаємодоповнювані: вираження сприйняття взагалі і авторизованого сприйняття є взаємопов'язаними елементами того самого процесу комунікативної діяльності.

Розвиваючи теорію І.Польдауфа про третій синтаксичний план, Г.О.Золотова вводить поняття **авторизації** в синтаксичну теорію про семантичну структуру речень. За визначенням дослідниці, **авторизованими є конструкції, в яких поєднуються відомості про предикативну ознаку та її носія з відображенням характеру сприйняття цієї ознаки автором висловлення, суб'єктом-мовцем** [Золотова, 1988: 430].

Основним показником авторизованої оцінки є введення в речення чи в контекст елементів, що вказують на автора суб'єктивної характеристики, предмет його оцінки: *Я думаю, що дівчина гарна; **Він вважає,** що хлопчик талановитий; Ти **вважаєш цей вчинок негідним.*** У таких випадках показники суб'єктивної належності авторизованої характеристики предмета дещо нейтралізують сприймання наведеної оцінки як об'єктивної властивості того чи іншого об'єкта (суб'єктами 1-ої, 2-ої та 3-ої осіб).

Порівняємо об'єктивний та суб'єктивний (авторизований) способи подачі оцінки. Звернемо увагу на різні засоби введення другого суб'єктивного плану (плану автора) у контекст висловлення. *Стаття вдала; Він вважає статтю вдалою; На його думку, стаття вдала; Як на мене, стаття вдала; Я думаю, що стаття вдала; На мій погляд, стаття вдала тощо; Стаття **видалась йому** вдалою.*

Проте не завжди авторизована оцінка містить пряму вказівку на автора оцінного висловлення. У деяких випадках автор виражений імпліцитно, тобто суб'єкт оцінки випливає з контексту, з ситуації мовлення. Так, речення ***Гарне літо*** констатує об'єктивну оцінку. І хоч автор цього висловлення існує безперечно також, проте його називання не важливе – твердження, що відповідає дійсності, є загальновизнаним, як, наприклад, у цьому випадку. А в реченні *Ах, яке літо!* автор оцінки відчувається більшою мірою, хоч «присутність» автора також формально не виражена, але ця вказівка на автора тут є прихованою, хоч автора з його світом емоцій та захоплень репрезентує вигук *ах.* Порівняємо **неавторизовану** та **авторизовану** оцінку з прихованою вказівкою на автора у таких реченнях: *Погана погода; Ох і погода! Ну й погодка! Нічого собі погодка! Ну й погода! Оце так погода!*

Як бачимо, виділяється два типи авторизованої оцінки: **експліцитна** (з вираженим суб'єктом-авторизатором) та **імпліцитна** (з прихованою вказівкою на суб'єкта-авторизатора).

В основі авторизованої модальності речення-висловлення лежить формула S **а** O, де S-суб'єкт авторизації, O - об'єкт авторизації, **а** - авторизоване (оцінне) ставлення, авторизована

характеристика. Таким чином, основними елементами авторизованої модальної рамки є суб'єкт та об'єкт авторизації, зв'язані авторизованим предикатом. У мовленні авторизований предикат (а) може бути представлений досить різноманітно, як спеціалізованими оцінними словами ***(добре, погано, подобатися, поважати, засуджувати*** і под.), так і семантикою висловлення в цілому.

Крім того, в модальну рамку авторизації входить, як правило, імпліцитно, шкала оцінок та стереотипів, на які орієнтована авторизована оцінка в соціальних уявленнях мовців, пор.: ***Який цікавий роман! –*** такого типу висловлення є зрозумілим для адресата, оскільки співрозмовники мають спільне уявлення про те, що таке цікавий роман.

Усі ці компоненти авторизованої структури у деякій мірі відповідають компонентам оцінки у логічному аспекті (про суб'єкт, предмет та підставу оцінки, за Івіним). Однак у мовних структурах, зокрема реченнях-висловленнях, авторизована оцінна структура побудована значно складніше та включає в себе ще ряд компонентів. Так, суб'єкт та об'єкт авторизованої оцінки часто з'єднуються аксіологічними предикатами, у першу чергу, предикатами думки, сприйняття (***вважати, думати, здаватися, оцінювати, розцінювати),*** які вказують на наявність суб'єкта-авторизатора.

Авторизоване оцінне висловлення може містити і факультативні елементи – мотивацію оцінок, кваліфікатори, різні засоби інтенсифікації оцінного значення тощо.

Таким чином, авторизовані конструкції української мови є вдячним матеріалом для з'ясування такої важливої проблеми, як антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы авторизованные конструкции украинского языка; охарактеризованы их функционально-коммуникативные, семантические и структурные особенности; выяснено понятие авторизации, тесно связанное с оценкой как общелингвистической категорией.

The article deals with the authorized constructions of Ukrainian language, their functional-communicative, semantic and structural peculiarities. The definition of authorization, which is connected with evaluation as a general linguistic category, is cleared up.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. - М.: Прогресс, 1974. - 447 с.
2. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. - М.: Наука, 1985. - 228 с.
3. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар злементарных единиц русского синтаксиса / Отв. Ред.. Ю.Н.Караулов; АН СССР, Ин-т русского языка. - М: Наука, 1988. - 439 с.
4. Колшанский Г.В, Соотношение субьективных и обьективных факторов в языке. - М,: Наука, 1975. - 212 с.

Podauf I. Philologia Pragensia. – 1963. -№2.- S. 7-232.

Надія Баландіна (Полтава)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАГМАТИЧНИХ КЛІШЕ У ФАТИЧНИХ РОЗМОВАХ
(на матеріалі чеської мови)

Чеська мова, як і інші мови, у своєму арсеналі має стандартні знаки, функціональним призначенням яких є не спілкування, а сприяння спілкуванню, чи організація комунікації. У цьому випадку ще кажуть про встановлення проміжної ланки в комунікації – контакт і, тим самим, реалізацію фатичної функції [Якобсон, 1975: 198]. Типовими прикладами таких знаків є контактні формули. Вони допомагають обрати адресата мовлення, «добратися до суті слова», сигналізують про зворотний зв'язок або «надають слово» співрозмовникові. Мовець спеціально, дотримуючись соціального ритуалу, «не відразу намагається передати слухачеві певну інформацію, а хоче надати лише природності спільному перебуванню будь-де, підготувати слухача до сприйняття інформації, звернути на себе його увагу і т.ін.» [Ахманова, 1969: 508].

Зацікавленість фатичною функцією мови (Вежбицка, 1978; Клюев, 1996) спонукає до вивчення різноманітних фатичних жанрів. Серед них виділяють звертання, формули знайомства, обміну вітаннями і прощаннями, контактовстановлювальні формули запиту інформації тощо [Почепцов 1981, Дементьев, 1999, Баландіна, 2002, Hoffmannova, Mullerova, 2000].

Зважаючи на те, що поза увагою лінгвістів, і чеських насамперед, і надалі залишаються прагматичні кліше (далі ПК), що вживають у псевдоінформацційних розмовах, зокрема, що звучать при зустрічі зі знайомими чи друзями, за столом між колегами чи приятелями, у поїзді між подорожанами, у залах очікування, магазині, різномантних гуманітарних інституціях, наша увага буде приділена саме їм. Метою дослідження є функціонально-прагматичний опис зазначених знаків, який грунтується на з'ясуванні їх ролі у фатичних розмовах, встановленні пресупозицій вживання, аналізу соціальної значущості вибору потрібної формули в конкретній ситуації.

Формально фактичні розмови сприймаються як інформаційні, грунтуються на взаємно приємній чи нейтральній тематиці, ні до чого не зобов'язують співрозмовників, а основною їх метою є встановлення і підтримка почуття соціальної солідарності й соціального самозбереження. Їхня композиція нескладна: вони утворюються переважно з діалогів-унісонів, репліки яких не конструюються заново – здебільшого це стандартні ПК на зразок: Jak se mate / mame?, Jak se ti dari?, Co je noveho?, Co delas?, Jsi zdrava?, To je nahoda, To je (ale)..., Mame (dnes / ted' / tady),.., To je dnes nebe / vedro / chladno, To je osklive pocasi, Mame krasne / hnusne pocasi, подекуди індивідуалізовані, які можна назвати типовими повторюваними вербальними реакціями на події в ланцюгу соціального процесу. Ці розмови, за образним порівнянням В.В.Дементьєва, уподібнюються колективному виконанню одного твору з допустимими імпровізаціями [Дементьев, 1999: 167], наприклад:

- Ahoj, chlapce. Jak se vam dari v novem zamestnani?
- Docela dobre. Partnerstvi mi jeste nenabidli.
- Poprejte jim cas. Jinak vam nic nechybi? (Heinlein). (1)
- Jak se vede?
- Dekuji, ujde to.
- Zatouzil jsem po vasem hlasu.
- Mate ho mit. Je vam lip?
- Jenom o malicko. Co byste rekla dvojitemu martini pred obedem?
- Proc najednou tak nalehava potreba?
- Touzim vas chranit pod svymi kridly (Demouzon). (2)

У межах біхевіористської концепції такі зразки можна було б описувати як умовні реакції на ситуації, де виникає потреба уникати мовчанки чи у психологічному погладжуванні. Про їх користь свідчить цікаве спостереження вчених, коли, привівши у приміщення дві незнайомі одна одній людини і посадивши напроти, наказали: «Не розмовляйте і не спілкуйтеся будь-яким іншим способом». Наслідком експерименту був високий ступінь негативного психологічного напруження і стресовості ситуації під час мовчанки [Watzlawick, Bevelasova, Jackson, 2000: 44]. Таким чином, фатичні розмови – це не завжди, за за образним висловлюванням Є.В.Клюєва, «струс (у м'яких ви-

падках – коливання) повітря» [Клюев, 1996: 214], «розмова задля розмови», а й форма соціального і психологічного захисту.

Неінформаційність наведених прикладів не дозволяє вважати їх автентичними діалогами, а лише симуляцією. На них не поширюються сформульовані Г.П.Грайсом максими, навпаки, вони їх порушують, зокрема максиму кількості й релевантності. Найточніше смисл фатики виражає англшське small talk, менш точно російські вирази *светская беседа, болтовня;* українське мовознавство користується терміном *фатична розмова.*

Якщо скористатися тлумаченням А.Вежбицької жанру розмови:

«Розмова (rozmowa)

кажу: ...

кажу це, тому що хочу, щоб ми говорили різні речі один одному

думаю, що і ти хочеш, щоб ми говорили різні речі один одному» [Wierzbicka, 1983: 131] і мовою семантичних примітивів, то жанр фатичної розмови варто уточнити таким чином: «хочу, щоб ми говорили один одному різні *нейтральні* чи *приємні* речі, і думаю, що і ти хочеш, щоб ми говорили один одному різні *нейтральні* чи *приємні* речі».

Вступаючи у фатичну інтеракцію, потрібно мати певні навички і зважати не стільки на словесний, скільки на дословесний смисл, імплікований. У цьому плані надзвичайно важливими видається знания пресупозиції успішного вживання фатичних виразів. Семантичними складниками пресупозиції, на наш погляд, є такі: а) виникає ситуація вимушеного перебування людей в одному комунікативному просторі, б) принаймі один із комукікантів хоче попередити мовчанку або виявити почуття соціальної солідарності, в) він передбачає, що його партнер хоче те саме, г) він торкається теми, яка обох ні до чого не зобов'язує.

Звичайно, хтось у веденні фатичних розмов досягає більших успіхів, а хтось менших. Обрати тему розмови, розвивати її – завдання водночас і просте, і складне. Слово, на думку В.М.Волошинова, - наче «сценарій» того найближчого спілкування, у процесі якого воно народилося, а це спілкування, у свою чергу, є моментом більш широкого спілкування тієї соціальної групи, до якої мовець належить. Щоб зрозуміти цей сценарій, необхідно відтворити всі ті складні соціальні взаємовідносини, ідеологічним переломленням яких є дане висловлювання [Волошинов, 1995: 158-159].

Функціональним призначенням символічно інформаційних формул є: а) зняти напругу, викликану мовчанкою або б) виявити почуття солідарності в певному соціальному ритуалі.

Ідеалом їхнього функціонального призначення є гармонійне спілкування, спрямоване на досягнення комунікативної згоди. Успішний фатичний діалог – це завжди гармонійний діалог. У зв'язку з цим не випадковою стала поява в лексеми діалог нового значення, що вводиться в сучасні лексикони. Наприклад, в «Толковом словаре русского языка конца XX столетия» за редакцією Г.Н.Скляревської значення сформульоване таким чином: ДІАЛОГ 1. Взаєморозуміння і взаємодія (див.: [Колокольцева, 1999: 117]).

У межах популярного тепер трансакційного аналізу Е.Берна [Берн, 1992: 11] наведені діалоги функцонально ще можна було б розглядати детальніше як: а) гаяння часу, б) ритуал, в) процедуру чи г) гру. В останіх двох функціях (в, г), пов'язаних з інформаційним мовленням, аналізовані одиниці вживаються значно рідше, особливо у процедурах - лекціях, зборах, повідомленнях, які є виявом раціональної взаємодії. Гра, грунтуючись, за спостереженнями вчених, на конфліктності мети її учасників [Кронгаус, 1992: 57]), може залучати фатику лише як психологічно сприятливу основу для формування свого поля, де згодом будуть і переможці, і ті, що зазнали поразки. Наприклад, репліка To je nahoda. Ja myslela, ze se za mnou nekdy podivate. Proc mi nezavolate? (Demouzon) з двох фатичних прагматичних кліше й одного інформаційного питання була сказана (за книгою) саме в контексті мовної гри, де перемогти – означало б змусити адресата зателефонувати. Домінування фатики – факту говоріння – над семіотичною цінністю мовних знаків важливе насамперед у ситуаціях гаяння часу (а) і в ритуалах (б). Припускаємо, що саме ці різновиди трансакції посприяли її появі.

Мовці, розпочинаючи фатичні розмови, повинні розумітися в ситуації і вміти проводити межу між буквальним значенням висловлювання і його символічним уживанням. Більшість символічно інформаційних прагматичних кліше – запитання, які стосуються важливих для людини

тем (здоров'я, роботи, родини, достатку тощо): Jak se ti dari?, Co je noveho?, Co delas?, Jsi zdrava? і начебто вимагають грунтовної відповіді, однак закони постановки формального запитання вимагають і відповідної йому відповіді. Якщо ж розглядати запитання з іншого погляду, тобто не як дотримання конвенційно-етикетного соціального ритуалу, зокрема в інституційній сфері, де важлива ефективна співпраця людей, розв'язання певних професійних проблем, то вони можуть сприйматися як інформаційні. Так, за часто вживаним у чеському узусі питаниям Jak se mate / mame? закріпилося значення початкового контактного імпульсу, інформаційне завдання якого вторинне, а конотативний план, навпаки, виступає як абсолютна цінність. Однак коли це питания звучить у кабінеті лікаря, то воно мало б сприйматися насамперед як інформаційне, хоча, здається, контактну функцію в поєднанні з функцією долання соціального бар'еру воно повністю не втратило.

Р.Френкель, досліджуючи діалог лікаря і пацієнта, дійшов висновку, що конвенційна формула How are you (today)? (Jak se (dnes) mate?), висловлена на початку розмови, деінде призводить до комунікативної невдачі чи дезорієнтації одного або обох партнерів, оскільки може сприйматися як елемент соціальної розмови (у такому разі пацієнт може відповісти: Dobre, a co vy, pane doktore?), а не як професійне інформаційне запитання про стан здоров'я пацієнта. Така двозначність фатичної формули викликана взаємопроникненням інституційного і соціального вживання. Щоб уникнути інтерференції і нейтралізувати двозначність, лікар може поставити більш конкретне питания: Mate nejake potize?, Co pro vas dnes mohu udelat? [Frankel, 1995].

З іншого боку, іноді представник інституції, керуючись позитивною мотивацією, може в питання Jak se (dnes) mate? вкласти соціальний смисл – залучити партнера до комунікації, як це показали Я.Гоффманнова і О.Мюллерова на прикладі розмов медичної сестри і пацієнток будинку людей похилого віку. Сестра виконує не тільки прямий професійний обов'язок, а й хоче з бабусями popovidat, vyzpovidat je тощо, розігнати апатію, «оживити» їх комунікативні навички, активізувати пам'ять і тим самим виконати терапевтичне завдання [Hoffmannova, Mullerova, 2000: 94-95].

Інституційна сфера спілкування, нерівність комунікативних ролей і терапевтичне завдання, покладене на «розмову заради розмови», може викликати асиметрію значень аналізованих мовних знаків, які чистою фатикою навряд чи можна вважати.

Як уже зазначалося, символічно інформаційні прагматичні кліше можуть з'являтися в різноманітних діалогах, але спеціальне ситуативне призначення – попередити мовчанку і дотриматися ритуалу.

Потрапляючи в ситуащю очікування, щоб згаяти час за розмовою, потенційний мовець здійснює «соціальний відбір» (термін Е.Берна [Берн, 1992: 33-34]) найвірогідніших кандидатів для спілкування. Його слово в такому випадку стає вчинком, «що несе в со6і виклик співрозмовнику; ...провокує відповідь останнього, в результаті чого і зав'язується діалог» [Щукин, 1997: 70]. У ситуації «гаяння часу» розмова розпочинається переважно з прив'язаності до актуальної хронотопної ситуації: приміщення, часу, обставин, «дієвих осі6» на зразок: To je (ale)..., Mame (dnes / ted' / tady)..., часто в нагоді стають висловлювання про погоду: To je dnes nebe / vedro / chladno, co?, To je osklive pocasi, ze?, Mame krasne / hnusne pocasi. Символічною для вказаних актів стає наявність стимулів зворотної реакції, зокрема таких, як ze ano?, ze ne?, co?, ze?, vid ?, що «підштовхують» адресата до позитивної відповіді – до згоди зі сказаним. Згода стає сприятливим підгрунтям для розвитку спілкування.

Форма конвенцційної реакції може бути різною: вербальною або невербальною, наприклад у формі «сигнал прийнятий». Останне здебільшого засвідчує небажання адресата вступати в контакт. Словесна реакщя згоди може бути стислою (1) і більш розлогою (2), що виражає готовність продовжити розмову:

Mame hnusne pocasi.

Tedy mame. (1)

Mame hnusne pocasi.

Tedy mame, vsak tady je krasne, vid'? (2)

Такий діалог відрізняється від звичайного інформаційного діалогу установкою на появу однодумців.

Для контактної функції в дотриманні ритуалу служать дещо інші формули: Jak se ti dari?, Jak se mas /mame?, A copak vy, pani?, A copak manzel / deti...?, Co je noveho?, Co delas?, Copak jsi delala?, Jsi zdrava?, Tak povidej, Hned jsem te poznala!, Jsi stale stejna!, Kde jsi tu vzal?, To je ale nahoda! Вони, вживаючись на початковій стадіїй спілкування, стосуються особистісної сфери адресата і засвідчують формальну зацікавленість його життям, іноді дають позитивну оцінку співрозмовнику.

Коли говорити про тематичний бік таких розмов, то одна їх група виділяється тим, що референційно не грунтується на актуальній діяльності мовців. Людина в таких ситуаціях інтуїтивно керується своїм життєвим досвідом: щоб зблизитися, виявляє формалъне зацікавлення справами інших, зокрема тими, що вважаються найважливішими – здоров'я, робота, родина, достаток тощо. Найбільш узагальнено про це можна запитати за допомогою формул Jak se ti dari?, Jak se mas /mame?, Jak se vede?, що й відкриває перед адресатом можливість вільної інтерпретації смислу і, відповідно, підбору відповіді. За потребою невизначеність можна конкретизувати: Jak se vam dari v *novem zamestnani?* Тематика питання залежить від пресупозицій, соціально-психологічних стосунків мовців, а також від їх компетенцій.

Друга група фатичних запитань сприяє формуванню комфортних для комунікації умов саме через прив'язанють до ситуації, наприклад: Jakou jste mel cestu (ap.)?, Jak se vam letelo (ap.)?, Spal jsi dobre?, Nenudila jste se?, Chutnalo to vam?, Vam nic nechybi?, Jak jste slavila vanoce?, To je vase dcera (ap,)? тощо. Тому потрібно визнати, що навітъ коли ПК притаманна фатична функція, воно не позбавлене зв'язку з референційною ситуацією, хоча насправді остання відіграє лише роль соціального тла, до якого «прив'язуються» мовці і на якому відбувається регулювання персональних стосунків. Саме це мають знати учасники інтеракції і не сприймати символічно інформаційні питання чи повідомлення, як інформаційні, зокрема керуючись максимою кількості («Говори так, щоб твій вклад в розмову був достатньо інформативним»), не розиочинати детально відповідати на поставлене запитання чи згідно з вимогою максими релевантності («Говори по суті») уточнити формально поставлене питания:

Jakou jste mel cestu?

Co tym myslite: vlak, spolucestujici, trvani?

Здебільшого відповідь на неінформаційні питання більш-менш стримана і неконкретна: V poradku, (Docela) dobre, Myslim, ze (docela) dobre, Jde to, яка, з одного боку, не є похвалянням на зразок: Vyborne, Prima, Mam se bajecne!, а з другого – не демонструє тягар особистісних проблем перед співрозмовником: Jen taktak, Bylo to se mnou spatne, Strasne. Відхід від візуальної нейтральної реакції чехи дозволяють собі переважно з близькими людьми. Причому відхід від норми, яка тяжіє до стриманості й невизначеності часто спонукає до того, що фатична розмова може перетворитися в інформаційну, як це видно з наступного прикладу:

Jak zijes, Editko?

Jen taktak.

Nenfi to slavne?

To tedy neni.

Povidej (Berteauova).

Потрібно зважати на культурну зумовленість спілкування, схему, яка задає готові форми поведінки. Зіставляючи культурні норми поведінки американців і чехів, письменник Й. Несвадба писав: «Kdyz nekoho oslovite: «Jak se mate?», american neodpovi: «Dekuji, a jak se mate vy?», nybrz: «Dekuji, mam se bajecne, a jak se mate vy?» Крім того, як точно підмітив К. Чапек в одному із нарисів чехи, відповідаючи на питання «Jak se mate?», переважно скаржаться на життя, але роблять це бадьорим тоном, наче похваляються труднощами, без яких живуть лише нероби. У серйозної людини в голові начебто тільки турботи.

Ритуал вимагає не тільки формально відповісти на поставлене питання, а й, подякувавши, самому виявити зацікавленість: Dekuji (za optani), a jak se mate vy?

Символічно інформаційні прагматичні кліше функціонуютъ і на завершальній стадії спілкування, однак їх тематика вже дещо інша. Здебільшого це психологічні погладжування у формі подяк, вибачень, формальних прохань, побажань, обіцянок, компліментів: Tak mej se krasne, posleme ti listek. Skoda ani nevis, jak mi budes chybet... Tak mnoho zdaru, rozumbrado! (Otcenasek).

Однак вони вимагають окремого спеціального розгляду.

Психологічне ставлення до адресата, що символізує ідеал комунікативних стосунків: повагу, симпатії, крім самих ПК (здебільшого в супроводі різноманітних невербальних засобів), підкреслюється оцінними або демінутивними звертаннями та частками: Так povidej, krasavice – jakpak se dnes mame? (Jerabek), To je ale nahodicka, slecinko, ze se tady potkavame! (Heinlein), лінійним нанизуванням фатичних висловлювань в одній репліці: Co delas? Jak se mas? Hned jsem te poznala, jsi stale stejna!; Dobry den, teticko. Jsi zdrava? To je osklive pocasi, ze? (Adlova) або вертикальним розгортанням кількох:

A copak vy, pani?

Bylo to se mnou spatne.

A copak manzel?

Dekuji za optani. Dari se mu dobre (Jefabek).

Говорячи про сферу вживання аналізованих знаків, безумовно, типовою для неї є неофіційне мовлення – офіційне, що керується максимами кооперації і співпраці, накладає заборони на неінформативність мовлення, нераціональне витрачання часу й нещирість, хоча деколи під «прикриттям» фатики можуть розв'язуватися цілком професійні інституційні завдання.

Таким чином, функціональним призначенням ПК, що вживаються у псевдоінформаційних, чи фатичних, розмовах є уникання мовчанки і дотримання ритуалу. Тематично формули з різним функціональним потенціалом відрізняються: перша група не грунтується на актуальній діяльності мовців, а формально апелює до справ співрозмовника – здоров'я, роботи, родини, достатку, натомість друга група пов'язана із ситуацією та її учасниками. Цікавою виявляється і культурна сцецифіка, але цей аспект проблеми вимагає глибшого вивчення і тому може стати предметом окремого досідження.

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы чешские прагматические клише, употребляемые в фатических разговорах. Внимание сосредоточено на функциональном потенциале формул, пресупозициях употребления, а также на тематических блоках, репрезентующих главные функции - избежание молчания и соблюдение ритуала.

The subject matter of the research is Czech pragmatic cliches, which are used in phatic speech. Attention is focused on the functional potential of formulae, presuppositions of the use and thematic blocs, which represent the main functions – avoidance of omission and following a ritual.

Л1ТЕРАТУРА

1. Ахматова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Советская энциклопедия, 1969. - 607 с.

2. Баландша Н.Ф. Функції значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті. – К.: ACMI, 2002. - 332 с.

3. Берн Э. Игры, которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. - Минск: Прамеб, 1992. - 381 с.

4. Вежбицка А. Метатекст в тексте: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1978. - Вып.8: Лингвистика текста. - С. 402-421.

5. Волошинов В.Н. Фрейдизм // Волошинов В.Н. Философия и социология гуманитарных наук / Вступ. ст. Н.Л.Васильева. - С.-Петербург: Акта-Пресс, 1995. - С. 87-189.

6. Дементьев В.В. Светская беседа: жанровые доминанты и современность // Жанры речи: Сб. научн. ст. - Саратов: Изд-во Государственного учебно-научного центра «Колледж», 1999. ~ С. 157-177.

7. Клюев Е.В. Фатика как предмет дискуссии // Поэтика. Стилистика. Язык и культура: Памяти Т.Г.Винокур. - М.: Наука, 1996. - С. 212- 220.

8. Колокольцева Т.Н. Антропоцентризм диалога // Вопр. стилистики. - Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1999. -Вып.28: Антропоцентрические исследования. -С. 114-125.

9. Кронгаус М.А. Игровая модель диалога. Язык и игра // Логический анализ языка. Модели дейст-

вия. -М: Наука, 1992.-С. 55-60.

10. Почепцов Г.Г. Фатическая метакоммуникация // Семантика и прагматика синтаксических единств: Межвузовский тематич. сб. - Калинин: Изд-во Калининского гос.ун-та, 1981. - С. 52-60.

11. Щукин В.Г. Социокультурное пространство и проблема жанра // Вопр. философии. - 1997. - №6. - С.69-77.

12. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика: Пер. с англ, *II* Структурализм: за и против. - М.: Прогресс, 1975. -С. 193-231.

13. Frankel R. Some answers about questions in clinical interviews // The Talk of the Clinic. Explorations in the Analysis of Medical and Therapeutic Discourse. - N.J.: Lawrence Erlbaum, Hillsdale, 1995. - P. 233-257.

14. Hoffmannova J., Mullerova O. Jak vedeme dialog s institucemi. - Praha: Academia, 2000. - 188 s.

15. Wierzbicka A. Genry mowy // Tekst i zdanie. Zbi6r studiow. - Wroclaw - Warszawa - Krakow - Gdansk: Ossolineum, 1983. - S. 125-137.

16. Watzlawick P., Bevelasova J.B., Jackson D,D. Pragmatika lidske komunikace: Transl. z angl. a nem. origi-nalu. - Hradec Kralove: Graficke studio a nakladatelstvi ATD, 2000. - 243 s.

Ольга Белинская (Винница)

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ И ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА
(на материале русских и украинских рекламных текстов)

В связи с вхождением Украины в новое информационное пространство, формированием новых экономических, социальных и политических отношений происходят глубокие изменения в области языка, касающиеся всех сфер его функционирования. Наиболее динамично реагирует на эти процессы язык средств массовой коммуникации. Это проявляется в активном пополнении лексической системы, преобразовании синтаксического строя, в частности, активизации конструкций динамического синтаксиса. Трансформационные процессы коснулись также и системы функциональных стилей. Об этом свидетельствует появление в языке современных средств массовой коммуникации таких речевых образований, в структуре которых свободно сочетаются и взаимодействуют различные стилеобразующие факторы. Неотъемлемой частью современных средств массовой информации является функционирование в них различных моделей рекламного дискурса. «Вместе с развитием рекламных и маркетинговых технологий, - отмечает И.А.Ковчик, - сформировалась особая сфера коммуникаций со своеобразным русским языком, специфической терминосистемой, принципами создания сообщений и критериями оценки их эффективности» [Ковчик, 2001: 131]. Рекламный дискурс в последнее десятилетие завоевал прочное место как на страницах периодических изданий, так и в сфере теле- и радиовещания. Реклама как товарный знак, как часть теории современного брендинга изучается в менеджменте, маркетинге, социологии, психологии, лингвистике. Необходимо отметить, что рекламисты в целях усиления воздействия на реципиента органично сочетают в тексте рекламы как словесные, так и различные художественно-изобразительные, графические, музыкальные (если реклама имеет звучащую форму) средства. Маркетологи отмечают, что в последнее время наблюдается смещение акцентов с физических атрибутов и технических характеристик рекламируемого товара или услуги к эмоциональным, психологическим, социальным аспектам [Мороз, Пашенко, 2003:13]. Это требует поиска новых, нетрадиционных форм и способов оформления и представления рекламной идеи или рекламного образа. Не умаляя важности изобразительно-графических символов, музыкального, звукового оформления рекламы, отметим, что наиболее значимым для выражения рекламной идеи является ее словесное оформление. В мировой практике современного бизнеса, отмечает В. Герман, около 80% товарных знаков являются словесными [Герман, 1992].

Целью данной статьи является описание лингвистического статуса рекламного дискурса, специфики его языковой организации и места в системе функциональных стилей. Необходимо отметить, что лингвистическая сущность рекламного дискурса, его функции, психолингвистические особенности и прагматическая направленность, а также место в системе средств массовой коммуникации привлекают внимание многих ученых, однако своеобразие рекламного текста,

специфика создания рекламного образа и его воздействие на реципиента относятся к числу актуальных проблем и требуют пристального внимания лингвистов. Перспективность изучения анализируемых речевых образований обусловлена их значимостью в системе современных маркетинговых коммуникаций.

Несмотря на относительную «молодость», рекламный текст был объектом лингвистических исследований многих ученых. Отдельные аспекты исследование рекламного текста представлены в статьях Н.Н.Кохтева, который осуществляет попытку анализа нормативности рекламных текстов, уделяет особое внимание проблемам функционирования конструкций динамического синтаксиса в рекламном тексте, характеру ассоциативных связей [Кохтев, 1991]. Специфика композиционной организации рекламного текста описана Н.И.Клушиной [Клушина, 2000]. Проблеме использования языковых игр и средств комического в рекламном дискурсе посвящена работа Н.Ф.Непийводы [Непийвода, 2001]. Имеется ряд исследований, посвященных специфике психолингвистического воздействия рекламного текста [Флягина,2000; Дубравская, 2001].

Проведенный нами анализ рекламных дискурсов свидетельствует, что в настоящее время существует множество форм репрезентации рекламной идеи, среди которые наиболее популярными являются: ***печатная реклама,*** представленная такими жанрами, как объявление, рекламный проспект, рекламный буклет, рекламная листовка, рекламный каталог, рекламный плакат; ***видеореклама*** (бегущая строка, рекламный ролик), ***аудиореклама, наружная реклама*** (рекламный щит, светящаяся реклама). Каждый из указанных способов представления рекламной идеи характеризуется спецификой языковой организации и оформления.

Коммуникативная направленность любого из названных жанров рекламного текста состоит в его информационно-побудительном воздействии на реципиента, являющегося потенциальным потребителем рекламируемого продукта. Рекламируя определенный товар или услугу, рекламист не только сообщает потенциальному потребителю о существовании данного товара или услуги, но и указывает преимущества этого товара перед другими. Выделение и логико-психологическая акцентуация качеств рекламируемого продукта должны заинтересовать потребителя, спровоцировать и побудить его к действию. Хорошая реклама должна иметь экономический эффект, формировать информационную осведомленность, потребительский спрос, создавать ощущение включенности человека в систему современных услуг и ценностей.

Адресатом, или потребителем рекламного текста, может быть обобщенное лицо, то есть любой и каждый, или узкая, определенная группа людей, объединенная, например, возрастным, половым, профессиональным признаком. Среди рекламных сообщений можно выделить тексты, адресованные только женщинам (реклама косметики, средств гигиены), мужчинам (реклама средств для бритья) и т.д. Работая над текстом, рекламист должен обязательно ориентироваться на потребителя с целью привлечь его внимание, воздействовать на рациональную и чувственную область и оставить в памяти нужную информацию. Текст, содержащий рекламную идею, должен быть запоминающимся, ярким и впечатляющим. Являясь массовым по форме и индивидуальным по сути, хороший рекламный текст представляет собой систему тщательно отобранных вербальных средств различных уровней, которые в конечном счете способны внушить, навязать необходимую мысль или идею. Рекламный текст должен быть благозвучным, лаконичным, строиться на принципах нормативной грамматики и литературного языка. Он должен вызывать приятные ассоциации, чувство психологического и эстетического комфорта.

Проведенный анализ свидетельствует, что среди рекламных сообщений можно выделить тексты, которые построены по всем правилам официально-делового стиля с характерными для него речевыми штампами, набором лексических средств, спецификой синтаксического строения. Так, например, обычное объявление или рекламная бегущая строка представляет собой чаще всего одно или несколько лаконичных предложений, сообщающих о том, что рекламируется, куда обращаться за справками и т.д. Например: *«Центр эстетической хирургии «Пигмалион» предлагает все виды хирургических операций на зарубежном оборудовании с использованием лазерного скальпеля».* В анализируемом тексте отсутствуют художественно-изобразительные, образные средства, эмоционально окрашенная лексика, конструкции экспрессивного синтаксиса. Текст объявления или бегущей строки строится по правилам оформления деловых бумаг и не выходит, как мы уже отмечали, за пределы официально-делового стиля.

Однако большинство рекламных дискурсов строится по другим моделям, имеет специфическую композиционную, языковую и стилистическую организацию. Пропагандируя рекламируемый товар и пытаясь всячески привлечь к нему внимание, создатель рекламного текста зачастую использует богатейший арсенал изобразительно-выразительных, экспрессивных средств различных уровней, обращается к фразеологическим ресурсам, подключает языковую *игру, аллюзии и другие стилистические приемы. Например: Инканденсан, подобно цветку, постепенно распускается в течение дня, открывая Вам новые оттенки своего аромата. Капли росы высыхают на листьях Утренней орхидеи, излучающей тонкий и чувственный аромат ландыша и влажного цикламена. Согретый на солнце дикий Желтый тюльпан сплетается с сочными лепестками Белого пиона в полуденной дымке. На закате воздух наполняется мягкой цветочной эссенцией Бриллиантовой орхидеи. В сумерках лишь слышен едва уловимый запах моря, смешанный с теплыми нотами редких экзотических деревьев. Этот лучистый аромат создан специально для Вас. Одновременно бодрящий и нежный, он словно сияет изнутри, подчеркивая Ваше обаяние. Инканденсан от Avon - аромат, что сияет вместе с Вами* (Реклама туалетной воды из каталога Avon).

Чтобы завоевать покупателя, рекламисты ищут необычные приемы представления достоинств того или иного товара или услуги. Так, например, в рекламе минеральной воды «Регина» производители используют слоган «Регіна» - королева вод України», а также отмечают, что до 1917 года эта вода доставлялась к императорскому столу. Усилить психологическое воздействие и привлечь внимание потребителя должна и легенда, которая органично включается в структуру рекламного текста на этикетке: *1сторія мінеральної води «Регіна» - одна з найбагатших в Україні, початок її припадає на кінець XIX століття.*

У польського дворянина Олександра Сабанського важко хворіла донька Регіна. Ліки не допомагали, і лікарі порадили відвезти дівчину до родового маетку Житники – ближче до природи. Від місцевих жителів до Сабанського дійшли чутки про чудодійні властивості води лісового джерела, і протягом кількох місяців дочка пила воду тільки з цього джерела, вмивалася нею, на цій воді готувалася їжа. Вода з джерела виявилася дійсно цілющою, і невдовзі Регіна повністю одужала. На честь цієї події джерельна вода отримала ім'я дівчини – «Регіна». (...) Склад мінеральної води неодноразово досліджували у хімічних та медичних лабораторіях Риги, Варшави, Берліна, Петербурга, Одеси...». Вера в удивительное исцеление, чудо – это, действительно, черты ментальности нашего народа, и создатели рекламного текста, на наш взгляд, нашли верный и эффективный способ психологического воздействия на потребителя. Жаль только, что текст рекламного дискурса на этикетке содержит так много пунктуационных ошибок и стилистических погрешностей, которые, к сожалению, разрушают эффект удачно найденной формы и отнюдь не способствуют повышению спроса на минеральную воду. Нередко рекламный дискурс представлен в поэтической форме: *«Хочешь выглядеть на бис? - Загляни в салон «Каприз»!; «Круглый год в свой дом неси свежесть лета от Доси»; В світі меблів є основа - магазини «Ліга-Нова».* Однако рекламно-поэтические тексты чаще встречаются в радио- и телерекламе; язык печатной рекламы требует более строгой и официальной формы.

Центральным структурным компонентом рекламного текста является слоган. Слоганом называют «часто повторяющееся, самодостаточное, краткое, выразительное и доступное для понимания рекламное сообщение» или «запоминающуюся фразу в рекламе, выражающую суть привлекательности товара» [Столярова, 2003: 123]. Из-за частого повторения, краткости, лаконичности и выразительности слоган приобретает свойства фразеологизма, характеризуется устойчивостью, экспрессивностью. В результате частого повторения слоган быстро запоминается и становится общеизвестным. Например: *«От хвори в животе СМЕКТА поможет всей семье»; «Новый Жемчуг», Хорошие новости для вас, плохие - для кариеса»; «За Nemiroff во всем мире»; «Моим волосам - шелковый шампунь»; «В здоровых деснах - здоровые зубы».*

«Навязывание» рекламной идеи осуществляется при помощи актуализации коммуникативно значимых элементов текста. Опытный рекламист использует определенные приемы, позволяющие усилить, акцентировать концептуально и коммуникативно значимые фрагменты рекламной идеи, чтобы сформировать четкий, впечатляющий и неповторимый рекламный образ. Актуализованные единицы рекламного дискурса должны выделяться на фоне

контекста в силу значимости их функции в структуре целого текста. Выделение, акцентирование слова, грамматической формы или синтаксической конструкции на фоне контекста называют выдвижением, или актуализацией. Выдвижение совершенно справедливо включают в число текстовых категорий и рассматривают как «мотивированное коммуникативное выделение смыслового центра текста», которое «облегчает поиск релевантной информации», а также «снижает потребность в больших объемах информации» [Столярова, 2003: 27], что очень важно для рекламного текста, который является разновидностью «малых» жанров. Выделение, или актуализация определенных элементов, отмечает И.В.Арнольд, позволяет автору сознательно задерживать «внимание читателя на определенных участках текста и тем помогает оценить их относительную значимость, иерархию образов, идей, чувств и, таким образом, передает отношение говорящего к предмету речи и создает экспрессивность элементов» [Арнольд, 1990: 11]. Основными функциями выдвижения является установление иерархии значений и элементов внутри текста, обеспечение связности и целостности текста, защита от помех и облегчение декодирования, образование эстетического контекста, усиление экспрессивности [Арнольд, 1990].

Актуализация тесно связана с разрушением стандарта, привычности, узуса, отступлением от установившихся норм и правил. Новизна и необычность – это именно то, что должно привлечь внимание, сделать рекламный образ ярким, отчетливым, запоминающимся. Актуализованный элемент, как правило, приобретает объемность, обрастает новыми гранями и обладает дополнительными свойствами. Актуализация позволяет языковой единице реализовать свои потенциальные возможности, обнаружить внутритекстовые связи и отношения, порождает необходимые ассоциации.

Актуализация рекламной идеи может осуществляться на лексическом, словообразовательном, грамматическом, синтаксическом, стилистическом уровнях. Одним из наиболее часто применяемых способов лексической актуализации является лексический повтор, при помощи которого осуществляется контекстуальное выделение и навязывание реципиенту рекламной идеи. Занимая сильную позицию в тексте, повтор фиксирует в сознании реципиента основную идею, образ, представление. Например: *«Сладость без калорий – Цюкли! Для тех, кто любит готовить, - Цюкли! Для тех, кто ценит качество, - Цюкли!»* Употребленное в начале текста (зачине) наименование товара или услуги по мере развертывания рекламного текста неоднократно повторяется, в результате чего создается запоминающийся образ, откладывающийся в сознании реципиента. Примерами актуализации на грамматическом уровне является, например, употребление в тексте рекламного сообщения окказиональных грамматических форм превосходной степени: *«Бухгалтерский учет» - нужная газета! «Бухгалтерский учет» - **самая бухгалтерская** газета»; Паста «Чумак» - **найпомідорніша** паста».* Образование ненормативных форм прилагательных является отступлением, нарушением стандарта, однако именно это привлекает внимание и способствует фиксации в сознании реципиента нужной для рекламодателя идеи.

Таким образом, анализ приведенных выше рекламных текстов свидетельствует о том, что они отличаются спецификой структурно-семантической и композиционной организации, обладают специфическим функциональным назначением и не укладываются в рамки какого-либо одного стиля. Если тексты объявлений или бегущей строки можно отнести к официально-деловому стилю, то художественно-образные рекламные сообщения, совмещающие признаки официально-делового и художественного стилей, занимают особое место в системе функциольных стилей. Синтез в структуре рекламного дискурса различных функций (информативной, побудительно-императивной, познавательной, функции эмоционально-психологического воздействия) позволяет говорить о формировании в системе современных средств массовой коммуникации новых речевых структур и новых подстилей, изучение которых имеет важное теоретическое и практическое значение в современных условиях.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається специфіка рекламного дискурсу, його функції та місцето у системі функціональних стилів. Ансилізуються особливості мовної організації рекламного тексту, засоби актуалізації комунікативно значимих елементів рекламного дискурсу.

The article analyses the specificity of advertising discourse, its functions and place in the system of functional styles. Peculiarities of language organization of advertisement texts a well as means of actualization of their communicativity important aspects are described.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. - М: Просвещение, 1990. - 300 с.
2. Герман В. Еще раз о товарном знаке // Реклама: экономика, политика, искусство. - 1992. - № 2. - С. 16-19.
3. Дубравська Д.М. Основи психології. - Львів, 2001. - 280 с.
4. Зелинская О.И. К вопросу о средствах изобразительности в рекламном тексте //Русская филология. Украинский вестник. Республиканский научно-методический журнал. - Харьков, 1999. - С.65.
5. Клушина Н.И. Композиция рекламного текста // Русская речь. - 2000. - № 5. - С.85-87.
6. Ковчик И.А. Русский рекламный текст и проблемы культуры речи // Проблемы преподавания и изучения русского языка в школе и вузе на современном этапе. Материалы международной научно-практической конференции. - Нежин, 2001. - С.131-134.
7. Кохтев Н.Н. Ассоциации в рекламе // Русская речь. - 1991. — № 3. - С. 68-71.
8. Кохтев Н.Н. Динамический синтаксис в рекламе // Русская речь. - 1991. - № 5.- 67- 72.
9. Кохтев Н.Н. Психология восприятия и композиция рекламы // Русская речь. - 1991. - № 4. - С. 68-72.
10. Кохтев Н.Н. Реклама и речевая норма // Русская речь. - 1991. - № 2. - С. 61-65.
11. Мороз О.В., Пашенко О.В. Теорія сучасного брендингу. - Вінниця: Універсум, 2003. - 104 с.
12. НепийводаН.Ф. Мовні ігри та гумор у рекламному тексті//Українська мова та література-2001.-№ 12-С.9-11.
13. Столярова. П., Пристайко Т.С., Попко Л.П. Базовый словарь лингвистических терминов. - Киев: Издательство Государственной академии руководящих кадров культуры и искусства, 2003. - 192 с.
14. Флягина И. Реклама как специфический вид массовой коммуникации // Мир психологии. - 2000. - № 2. - С. 66-77.

Дмитрий Воронин (Киев)

ПСИХОСЕМИОТИКА ЭФФЕКТИВНОЙ РЕКЛАМЫ: ОБРАЗ *ДРУГОГО Я* В ФОКУСЕ МОДЕЛИРУЕМОЙ СОЦИАЛЬНОЙ АТРИБУЦИИ

В физиологии слово рассматривается в качестве мощного фактора воздействия, способного изменять до патологической степени деятельность человеческого мозга. Не принимая узкого толкования процесса общения, сводимого лишь к речевой деятельности, В.Н.Мясищев показал, что содержательные и выразительные компоненты общения заключаются не только в речи, но и в возбуждении у каждого участника общения в связи с обращенной к нему речью огромного числа ассоциированных связей, насыщенных более или менее осознаваемыми образами и непременно пронизанных эмоциями [Мясищев, 1960]. В этом, в частности, и состоит физиологическая природа явления, получившего в психологии название психологического воздействия.

В психологии регулятивная функция обсуждается в контексте учения И.М.Сеченова, И.П.Павлова о высшей нервной деятельности, в частности, о физиологических (материальных) основах психической деятельности, мышления, сознания [Сеченов, Павлов, Введенский, 1952]. По Л.С.Выготскому, деятельность человека во взаимодействии с другими людьми опосредована знаками, выступающими в этом случае в виде *орудий.* Элементы различных знаковых систем, и в первую очередь словесной, делают в ходе развития психики ребёнка непроизвольные процессы восприятия и памяти осознаваемыми и регулируемыми. Знак, таким образом, выступает в онтогенезе в качестве «психологического орудия» самовоздействия и саморегуляции, что является обратной стороной функционирования знака в обществе [Выготский, 1968]. В связи с этим специалисты по теории коммуникации рассматривают регулятивную функцию языкового знака в качестве основной и первичной, а коммуникативную и гностическую – генетически вторичными, обслуживающими основную. Более того, канал передачи коммуникативно-значимой информации может быть блокирован специфическим фильтром, сортирующим получаемые сведения по принципу, в основе которого лежит комплекс психологических социально-личностных установок получателя сообщения [Надирашвили, 1979]. Новая информация может соответствовать действительности и даже быть полезной для получателя, но остаться им не принятой, отторгнутой

под действием указанного фильтра. И наоборот, она может быть ложной, но принятой со всеми негативными последствиями. Информирует ли некое сообщение, побуждает ли к какому-либо действию, в обоих случаях центральное место в подобных интерактивных процессах принадлежит не всегда осознаваемому, но внутренне чрезвычайно активному и небезразличному в своём восприятии и оценках социально-психологическому *Я* получателя сообщения.

Психическая деятельность объединяет в функциональное целое различные по принципу организации и по своим функциям элементы. Важнейшим интегратором психических функций человека является его сознание. Оно же детерминирует различные формы человеческой активности, включая его поведение. Однако сведение поведения лишь к осознаваемым формам неизбежно ведёт к упрощению и редукционизму в понимании личностных проявлений. С одной стороны, неосознаваемые установки, эмоции и их *следы* в памяти человека, привычки и остающиеся за пределами *луча сознания* ассоциативно-образные связи оказывают влияние на всю сферу сознательной активности, с другой – они являются ей неподотчётным продуктом, но при этом ею же инициированным.

У истоков такого понимания отношений между сознанием и неосознаваемым стоял И.П.Павлов, учение которого о *динамическом стереотипе* и сегодня остаётся востребованным в физиологии и психологии поведения [Сеченов, Павлов, Введенский, 1952: 619]. Опираясь на позитивное толкование бессознательного психического, т. е. отвергая попытки определения одного понятия через отрицание другого, эволюционировала теория установки Д.Н.Узнадзе и его школы [Надирашвили, 1979, Узнадзе, 1966, Григолава, 1987]. На динамическую взаимосвязь сознательных и бессознательных психических процессов указывал Л.С.Выготский.

Основные линии развития бессознательных сфер в сознании человека детерминированы фило- и онтогенетическими закономерностями становления психической деятельности. Диалектика отношений сознательного и бессознательного с точки зрения генетической взаимообусловленности выступает в качестве основы их функционального единства. Интеллектуальная и творческая деятельность, управление сложными автоматизированными системами и исполненное благоразумия стремление рационализировать, переключить *в автоматический режим* осуществление наиболее важных операций, сопровождающихся, например, эмоциональными или физическими перегрузками, наконец, речевая деятельность и различные аспекты рутинного поведения, включая одну из наиболее обширных его составляющих, т. е. поведение потребителя на рынке услуг, - во всех своих ипостасях личность выступает интегрирующим началом по отношению к осознаваемым и неосознаваемым мотивациям социально значимых аспектов поведения.

Теория установки Д.Н.Узнадзе как раз и является личностно-ориентированной теорией, дающей, как это представляется сегодня, объективную оценку не только открытой для наблюдения, но и *глубинной феноменологии* человека [Узнадзе, 1966, Григолава, 1987]. Если в философии управление поведением человека рассматривается в свете классической проблемы *свободы воли* (И.Кант, Г.Гегель), то на практике, исходя из целостности и нечленимости своего личностно-образующего *Я,* идентифицируя себя с собой *говорящим* и *осознающим,* человек нередко понимает под *свободным выбором* и *свободой* вообще лишь отсутствие видимых, *вербализованных для себя* причин из всей их совокупности, в действительности детерминировавшей его поведение. Это позволяет сформулировать задачу, адекватную, на наш взгляд, целям психологии рекламного воздействия, учёт которой делает более прогнозируемым поведение целевой аудитории. Эта задача состоит в изучении не только осознаваемых, но и неосознаваемых мотиваций, детерминирующих определенные формы активности личности.

Рекламное сообщение, рассчитанное на массового потребителя, должно привлечь к себе непроизвольное внимание адресата для установления контакта. В силу незапланированности самой ситуации встречи за сравнительно короткий отрезок времени рекламное сообщение должно не только проинформировать и не только вызвать положительные эмоции у адресата к объекту рекламы. Всё это станет важным только после того, как рекламное сообщение обратит на себя внимание потенциального потребителя. С этой целью используется вся совокупность имеющихся в арсенале дизайнера средств: от семиотических и художественных, делающих сообщение гармоничным, информативно и эстетически выразительным, до технологических. Непроизвольно

возникший интерес к рекламе, мгновенное любопытство, ощущение заинтересованности создают необходимые предпосылки для последующего информирования.

Объект рекламного сообщения должен отвечать потребительским, информационным, профессиональным либо каким-то иным ожиданиям адресата. Другими словами, он должен удовлетворять потребностно-мотивационные, установочные запросы целевой аудитории. Раскрывая содержание задач рекламного воздействия, Ю.А.Сорокин и Е.Ф.Тарасов справедливо указывают на необходимость наличия в рекламном обращении такого свойства, как *аттрактивность.* Этим свойством, по их мнению, обладает любое рекламное сообщение, учитывающее в определенной мере *поле жизненного опыта реципиента,* «ибо аттрактивность есть сигнал взаимодействия и согласования смысловых и эмоциональных полей коммуникатора и реципиента» [Сорокин, Тарасов, 1990: 184].

Именно аттрактивность позволяет преодолеть внутреннее сопротивление адресата, которое возникает как неосознаваемое противодействие предписаниям извне. Последние же будут успешными только в том случае, если станут частью *собственных* мотиваций адресата рекламного сообщения, если смогут стать частью образа того *Другого,* в структурировании которого они непосредственно приняли участие. Наконец, если с их помощью была достигнута не дезорганизация, а некий *новый порядок* в иерархически организованной системе внутренних ценностей субъекта. В связи с этим представляет интерес тот факт, что, по мнению теоретиков японской рекламы, основную роль сегодня играют не столько сами вещи в качестве определенных единиц материального обеспечения жизни, сколько уровень и техника эффективного использования всех компонентов системы, которую они представляют. Притягательная сила современной рекламы, таким образом, заключается уже не в обрисовке физических свойств какого-либо товара и его функциональной ценности, а в создании имиджа товара, способного сообщить потребителю состояние психологической удовлетворённости. Продаже, другими словами, подлежит не сам товар, а его *смысл,* его значение в системе социокультурных и прочих ценностей. Задача современной рекламы, в представлении японских специалистов, состоит в мотивировке и объяснении этого значения [Неверов, 1982: 71].

Моделируемое средствами рекламы переосмысление значений и значимостей мира вещей неизбежно требует от потребителя внутренней перестройки. Поиск своего другого, *нового Я* становится, таким образом, социально управляемым и направляемым процессом. Прогнозируемый образ *Другого,* вписанного в систему реальных социальных отношений в структуре общества, становится средством объективации подобной внутренней перестройки. Выполнение предписаний должно *обещать* адресату рекламного воздействия его трансформацию, приемлемую для него как в индивидуально-личностном, так и социальном плане. С одной стороны, это будет тем, что предлагается *взамен* пересматриваемым взглядам и предпочтениям, т. е. направлением ожидаемых трансформаций. С другой – это то, посредством чего может быть достигнут ожидаемый результат. В целом же, рекламное сообщение в каком-то предельном и идеальном случае есть экстериоризация лишь одного фрагмента некоторой свёрнутой внутренней программы общей тенденции развития личности. В реальности это остаётся всего лишь покупаемым за деньги и выстроенным от обратного *ноу-хау* социальной атрибуции, знаком которой выступает рекламируемый товар. Именно с его помощью потенциальный владелец становится членом определенной социальной группы, меняя свой статус или подтверждая его.

В обозначенном нами процессе собственно рекламный текст выступает в качестве *медиатора* (лат. *mediator* - посредник) социально ориентированных трансформаций субъекта. Его *медиаторная* функция заключается в *опережающей* семиотизации невербализованных до *встречи* установок, мотивов, осознание которых достигается в утилитарно-прагматичном контексте поведения субъекта рыночных операций. Выступая в качестве медиатора в экстериоризации субъективно-значимых трансформаций личности, текст рекламы призван, в идеале, объективировать её инвариантный интенциональный план. В этом, на наш взгляд, можно найти объяснение действенности такого типа построения рекламного сообщения, который обнаруживает некоторую степень структурной и семиотической близости, насколько об этом можно судить, к формам организации внутренней речи. «Контекстная заданность внутренней речи максимальна,

поэтому особенности, отмеченные во внешней речи, – превалирование смысла над значением, влияние смыслов, агглютинация семантических единиц, ндиоматичность речи – наиболее ярко и последовательно проявляются во внутренней. Вливание многообразного смыслового содержания в единое слово внутренней речи делает её трудно переводимой на обычный язык» [Ахутина, 1989: 36-37]. Мы полагаем, что рекламное сообщение, *непосредственно контактируя* с ментальным планом личности, становится его своеобразной первичной, но *чужой* вербализацией, являясь при этом структурным элементом системы социальных отношений. Таким образом, превалирование смысла над значением, *предикативность* (в ее психологическом смысле), *агглютинативность* (как первичный принцип установления смысловых отношений, *поиск* аналогов синтаксических связей), *ндиоматичность* и *полимодальность* средств семиотизации образа могут найти и находят в практике рекламного воздействия свои психосемиотические корреляты. Осуществление *медиаторной* функции предполагает определенную специфику внутренней организации рекламного текста. Перцептивные особенности построения образа, его *чувственной* проекции в психике индивида должны найти знаково-символическое выражение в последующей его ретрансляции в рекламной коммуникации. Учитывая же *медиаторную* функцию рекламы, полагаем, что рекламное сообщение может рассматриваться в качестве ближайшей чувственной проекции, выступая для отправителя в качестве средства и способа *опережающей семиотической объективации* неосознаваемых психологических установок адресата. В то время как для последнего оно является средством объективации образа *Другого* или *другого себя* в фокусе моделируемой социальной атрибуции.

РЕЗЮМЕ

З позиції психолігнвістики досліджується текст рекламної об'яви. Визначаються такі його якості, як атрактивність, медіаторна функція, взаємодія з адресатом.

From stands of psychological linguistics, the text of the advertisement is studied. Such properties as attractiveness, mediator function, interplay with a target are determined.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека // Психологическая наука в СССР. - М., 1960.
2. Сеченов И.М., Павлов И.П., Введенский Н.Е. Физиология нервной системы, т. IV. - М., 1952.
3. Выготский Л.С. Психология искусства. - М., 1968.
4. Надирашвили Ш.А. Психология пропаганды. - Тбилиси, 1979.
5. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. - М., 1966.
6. Григолава В.В. Контрастная иллюзия, установка и безссознательноею. - Тбилиси, 1987.
7. Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия. - М., 1990, с. 180-186.
8. Неверов СВ. Общественно-языковая практика современной Японии. - М, 1982.
9. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. - М., 1989.

Виолетта Вуколова (Винница)

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ВЫСКАЗЫВАНИЯ И ИХ РОЛЬ В СОЗДАНИИ ПОДТЕКСТА РОМАНА Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО «БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ»

Интерес к исследованию прецедентных феноменов объясняется пристальным вниманием лингвистов к вопросам, связанным с описанием и изучением языковой личности (Л.П.Иванова, Ю.Н.Караулов и др.). Термин «прецедентный феномен» еще не может считаться однозначно устоявшимся в научной литературе, хотя интерес к изучению проблем, входящих в данную область лингвистической науки, неуклонно растет с каждым годом. Широко известны труды ученых (Д.В.Багаева, Н.Д.Бурвикова, Д.Б.Гудков, И.В.Захаренко, Ю.Н.Караулов, В.Г.Костомаров, В.В.Красных, И.М.Михалева, Ю.Е.Прохоров, Ю.А.Сорокин, А.Е.Супрун), в которых встречаются понятия «прецедентный текст», «прецедентное высказывание», «текстовая реминисценция», «прецедентная текстовая реминисценция». Группа ученых МГУ, которые принимают участие в научном семинаре «Текст и коммуникация» (Д.В.Багаева, Д.Б.Гудков, И.В.Захаренко, В.В.Красных), в целях систематизации существующих терминов, включающих ключевое слово «прецедентный», вводят понятие «прецедентного феномена» (ПФ).

Для определения самого общего понятия «прецедентный феномен» исследователи предлагают использовать дефиницию Ю.Н.Караулова, которую он дал прецедентному тексту [Красных, 1997: 64]. Такое замещение терминов можно считать приемлемым, так как Ю.Н.Караулов трактует «текст» достаточно широко. Подобное понимание «текста» мы встречаем и в трудах Ю.М.Лотмана: «Культура в целом может рассматриваться как текст. Однако исключительно важно подчеркнуть, что это сложно устроенный текст, распадающийся на иерархию «текстов в тексте» [Лотман, 1992: 121]. Таким образом, под прецедентными феноменами (ПФ) понимаются феномены «(1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношении, (2) имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие (3), обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [Караулов, 1987: 216]. Общее понятие прецедентного феномена включает феномены вербальные (тексты в самом широком смысле этого слова) и невербальные (произведения живописи, скульптуры и архитектуры, музыкальные произведения и т.д.), хорошо известные членам того или иного социума (от семьи до национально-культурного сообщества), которые входят в коллективное когнитивное пространство коммуникантов и являются прецедентными [Красных, 1997: 63-64].

Нам известно достаточное количество работ, посвященных изучению прецедентных феноменов, среди которых мы не можем выделить исследования, содержащие целостный анализ роли и значения прецедентных феноменов для формирования подтекста художественного произведения. Под «подтекстом» здесь понимается «невыраженное словами, подспудное, но ощутимое для читателя или слушателя значение какого-либо события или высказывания (иначе говоря - какого-либо отрезка текста) в составе художественного произведения» [Сильман, 1969: 84]. Проблема восприятия подтекста неразрывно связана с проблемой наличия/отсутствия у коммуникантов (автора и читателя) общего фонда знаний. Известно, что отсутствие последнего исключает возможность понимания. Следовательно, отражение тех или иных фрагментов знакомых текстов в новых производимых текстах улучшает способ передачи мысли в производимом тексте и способствует его адекватному пониманию и большей эффективности. Таким образом, «то или иное использование готового текста не только воспроизводит точную и привычную формулировку, напоминает уже имеющийся образ, но и устанавливает определенное соотношение производимого текста с предшествующими, то есть включает его в вертикальный контекст текстового универсума, в тот словесный мир, который создается языком и в котором мы живем» [Супрун, 1995: 17].

Цель нашего исследования – проанализировать религиозные прецедентные высказывания в романе Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы» и определить их роль в формировании подтекста

произведения. Поставленная цель предполагает решение следующих задач:

- определение места религиозных высказываний в системе прецедентных феноменов;
- классификация выделенных в романе высказываний;
- определение функций религиозных высказываний в романе с точки зрения актуализации ими подтекстовой информации.

Среди прецедентных феноменов мы выделяем прецедентные тексты в узком понимании и прецедентные ситуации. Под последними понимаются «эталонные», «идеальные» ситуации, связанные с определенными коннотациями [Красных, 1997: 65]. Прецедентные феномены не могут быть использованы в речи, так как они являются феноменами скорее когнитивного, нежели собственно лингвистического характера. Непосредственная вербализация их происходит при помощи символов прецедентных феноменов, которыми в тексте, как правило, являются прецедентные имена и высказывания.

Прецедентное высказывание (ПВ) – репродуцируемый продукт речемыслительной деятельности; сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна *его* смыслу: в когнитивную базу входит само прецедентное высказывание как таковое; ПВ неоднократно воспроизводится в речи носителей русского языка [Красных, 1997: 65]. Как правило, к числу ПВ принадлежат цитаты из текстов различного характера.

Абсолютное большинство прецедентных высказываний восходят к религиозным прецедентным феноменам, однако их качественный состав и условия употребления в тексте романа Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы» неоднородны. Мы выделяем две группы; прецедентных высказываний, апеллирующих к религиозным ПФ, в зависимости от способа их представления в романе:

1) канонические прецедентные высказывания (строгие цитаты);
2) трансформированные прецедентные высказывания (трансформированные цитаты).

По мнению Ю.А.Сорокина и И.М.Михалевой, цитаты выделяются в текстах не только формально, но и когнитивно, и эмотивно, позволяя возникать новому смыслу. Иными словами, цитаты могут существовать как автономно, так и быть знаками, указывающими на чужой текст и отсылающими к нему, фокусирующими и расфокусирующими значения смыслы двух или более сополагающихся текстов» [Сорокин, 1997: 13]. В нашем исследовании мы изучаем цитаты с точки зрения их функционирования как символов прецедентных феноменов, позволяющих правильно интерпретировать содержательно-подтекстовую информацию художественного текста, так как «цитата в процессе включения во вторичный текст оказывается ориентированной на два текста одновременно, на текст-источник и на «цитирующий» текст» [Сорокин. 1997: 13].

Объектом нашего исследования являются канонические прецедентные высказывания, представляющие собой строгие цитаты, не подвергающиеся изменениям в тексте романа. Такие ПВ являются феноменами собственно лингвистической природы, имеют фиксированную структуру и воспроизводятся в готовом виде. Ученые отмечают, что при наличии общих черт у ПВ и фразеологических единиц в широком понимании, главным отличием ПВ от фразеологизма является отсутствие у последнего «прецедентности» [Захаренко, 1999: 144; Красных, 1997: 69-70].

На наш взгляд, среди канонических цитат возможно выделение двух типов:

1) цитаты с низкой степенью имплицитности, приближающиеся по своему значению к фразеологическим единицам;

2) цитаты с высокой степенью имплицитности, содержащие достаточно большой объем содержательно-подтекстовой информации.

Проанализируем **первый тип** прецедентных высказываний. Рассматриваемые высказывания представляют собой более или менее известные цитаты, выражения из прецедентных религиозных текстов, которые выполняют в романе экспрессивно-стилистическую функцию. Говорящие употребляют такие высказывания в своей речи для придания большей экспрессии, выразительности, красочности, наглядности своим словам. Обратимся к примерам.

<...> *потому католики так и ненавидят масонов, что видят в них конкурентов, раздробление единства идеи, тогда как должно быть* ***едино стадо и един пастырь*** [Достоевский, 1982-11: 309] - цитата из Евангелия от Иоанна (гл. 10, ст. 16).

- Не хочу хорошего мальчика! Не хочу другого мальчика! - прошептал он диким шепотом,

скрежеща зубами. - ***Аще забуду тебе, Иерусалиме, да прильпнет...*** [Достоевский, 1982-12: 61] - стих из известного псалма, начинающегося словами «При реках Вавилона – там сидели мы и плакали: «Если я забуду тебя, Иерусалим, - забудь меня, десница моя; прилыгай язык мой к гортани моей <.. >« (псалом 136).

<...> *Библию же одну никогда почти в то время не развертывал, но никогда и не расставался с нею, а возил ее повсюду с собой: воистину берег эту книгу, сам того не ведал, «на* ***день*** *и* ***час, на месяц и год»*** [Достоевский, 1982-11: 349] - Откровение Иоанна (гл. 9, ст. 15).

Мыслят устроиться справедливо, но, отвергнув Христа, кончат тем, что зальют мир кровью, ибо кровь зовет кровь, а ***извлекший меч погибнет мечом*** [Достоевский, 1982-11: 375] - Евангелие от Матфея (гл. 26, ст. 52).

Ко **второму типу** мы относим строгие цитаты из прецедентных религиозных текстов, актуализирующие информацию, заложенную в этих текстах, что способствует пониманию содержательно-лодтекстовой информации романа «Братья Карамазовы». Так, в IV главе седьмой книги цитаты из Евангелия от Иоанна (гл. 2, ст. 1-10): *«И в третий день брак бысть в Кане Галилестей <.. .>*« [Достоевский, 1982-11: 424]; *«...И не доставишу вину, глагола мати Иисусова к нему: вина на имут...»* [Достоевский, 1982-11: 424]; *«...Глагола ей Иисус: что есть мне у тебе, жено; не у прииде час мой. Глагола мати его слугам: еже аще глаголет вам, сотворите»* [Достоевский, 1982-11: 424] перекликаются со сном Алеши, после которого произошло перерождение героя: *Пал он на землю слабым юношей, а встал твердым на всю жизнь бойцом и сознал и почувствовал это вдруг, в ту же минуту своего восторга* [Достоевский, 1982-11: 427].

Старец Зосима цитирует слова Христа *«Кто меня поставил делить между ними?»* [Достоевский, 1982-11: 38] (Евангелие от Луки, гл. 12, ст. 14). Высказывание указывает на прецедентную ситуацию, когда некий человек просил Христа помочь ему разделить наследство с братом, в то время как в романе старцу Зосиме предлагается роль судьи в споре Миусова с монастырем о поземельной границе владений, правах рубки в лесу и проч.

Также Зосиме принадлежат слова: *В Европе восстает народ на богатых уже силой, и народные вожаки повсеместно ведут его к крови и учат его, что прав гнев его. Но* ***«проклят гнев их, ибо жесток»*** [Достоевский 1982-11: 372]. Старец повторяет слова завещания Иакова, осудившего двух своих сыновей, Симеона и Левия, которые, вступившись за честь сестры, неоправданно жестоко отомстили целому городу (Бытие, гл. 49, ст. 7). Здесь мы можем говорить об отражении общественно-политических взглядов самого Ф.М.Достоевского, осуждавшего любые проявления насилия, в том числе и революционный террор.

Очень показательны с точки зрения экспликации подтекстовой информации слова Мити: *Боже, оживи поверженного у забора!* ***Пронеси эту страшную чашу мимо меня!*** [Достоевский, 1982-11: 513]. Герой повторяет слова Христа, сказанные им накануне крестного страдания и смерти (Евангелие от Марка, гл. 14, ст. 39; от Луки, гл. 22, ст. 42; от Матфея, гл. 26, ст. 39). Мы рассматриваем эту реплику как проспективное указание на дальнейшую судьбу Дмитрия Карамазова

Таким образом, пользуясь терминологией Ю.А.Сорокина и И.М.Михалевой, описывающей взаимодействие прецедентного текста и вторичного текста [Сорокин, 1997: 17-19], в рассмотренных случаях использования канонических цитат из прецедентных религиозных текстов мы говорим о наличии модальности I ти..а. I тип модальности указывает на то, что связь, устанавливаемая между прецедентом и «принимающим» текстом, выражает положительную/утвердительную форму взаимодействия текстов. По мнению ученых, принятие и «освоение» чужого текста или, иначе говоря, инкорпорация прецедентного текста в другое смысловое окружение означает, что новый текст начинает «работать» как генератор новой информации [Сорокин, 1997: 17].

Проанализированные прецедентные высказывания позволяют нам сделать следующие выводы:

1. С точки зрения выраженности/невыраженности «свернутого» содержания прецедентное высказывание может характеризоваться признаком как эксплицитности, то есть графически выделяться в тексте романа, так и имплицитности. Признак имплицитности подразумевает, что

прецедент не выделяется в «принимающем» тексте как чужое слово, представленное в цитате (с отсылкой или без отсылки к исходному тексту).

2. Использование религиозных прецедентных высказываний способствует усилению экспрессивно-стилистической функции текста, сигнализирует об эмоционально-экспрессивной природе подтекста.

3. Являясь символами соответствующих прецедентных феноменов (текстов и ситуаций), цитаты сигнализируют о наличии огромного культурного пласта, адекватная интерпретация которого имеет важнейшее значение для понимания концептуальной информации романа.

РЕЗЮМЕ

Ціль достдження - вивчити особливості функціонування релігійних прецедентних висловлювань у романі Ф.М.Достоєвського «Брати Карамазови» як сигналів підтекстової інформації. Достатня кілкість прецедентних висловлювань функціонує у романі як експліцитні чи імпліцитні деталі, формуючи при цьому глибинний шар концептуальної та підтекстової інформації роману.

The article examines guestions connected with functions of so-called precedential phenomena represented in F. Dostoyevsky's «Karamazov Brothers». Nhe religious precedential expressions perform the function of subtext's signals. The religious precedential expressions function as explicit or implicit characteristics creating the level of conceptual and implicit information of «Karamazov Brothers».

ЛИТЕРАТУРА

1. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в двенадцати томах. - Т.Н.-М.: Правда. 1982. -623 с.
2. Достоевский Ф.М. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 12. - М.: Правда. 1982 - 5-2 с.
3. Захаренко И.В. Прецедентные высказывания как объект лингво-когнитивного анализг Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. - Братислава, Москва, 1999. - С. 143-150.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 263 с.
5. Красных В.В., Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Багаева Д.В. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник МГУ: Серия 9: Филология. - 1997. - №3. - *С.62-5.*
6. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. - М.: Гнозис, 1992. -271 с.
7. Сильман Т.Н. Подтекст как лингвистическое явление // НДВШ «Филологические науки». -1969. - № 1. - С. 84-90.
8. Сорокин Ю.А., Михалева И.М. Цитаты как знаки прецедентных текстов // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. - Вып. 2 - М.: Филология, 1997. - С. 13-25.
9. Супрун А.Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. - 1995. - № 6. -С. 17-29.

Майя Гураль (Черновцы)

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ АВТОРСКОЙ ПОЗИЦИИ В «МАЛОЙ ПРОЗЕ» А.ЧЕХОВА И В.ШУКШИНА

Отражение в тексте авторского видения мира, авторской оценки через своеобразие языковых средств, вносящих вклад в реализацию поставленной задачи, определяет коммуникативную стратегию текста.

Лингвистическую категорию образа автора как стилистического центра отдельного художественного произведения и творчества писателя в целом впервые разработал и ввел в свои работы В.Виноградов. Именно в его исследованиях понятие образа автора стало категориальной единицей «науки о языке художественной литературы».

Внимание к этому понятию возросло с возникновением коммуникативной лингвистики, когда к тексту, в том числе и художественному, начали подходить как к реализации функционально-смысловых типов речи (Р.Якобсон, Ю.Степанов, З.Хованская, А.Шмелев, А.Ф.Папина, К.А.Николина и др.). Лингвисты 80-х годов говорят об идиостиле писателя как отображении «интенции, теологии художественного языка и «образа мира» поэта – глубоких целевых ориентации носителя идиолекта, которые оставляют суть рефлексии над языком» [Григорьев, 1979: 4].

В аспекте коммуникативной лингвистики и психолингвистики образ автора получает характерные признаки собственно языковой структуры. Являясь продуктом языковой деятельности человека, образ автора синтезирует лингвистические, литературоведческие, эстетические, философские, психологические и социологические аспекты изучения языка художественного произведения как единого организма. Именно образ автора может объединить усилия названных наук, проследив, как через язык (все его уровни) выражается языковая личность автора, как в языке воспроизводится картина субъективного мира, «образ мира» писателя. Не учитывая психолингвистического содержания образа автора, текст художественного произведения распадается на отдельные составляющие, за которыми утрачивается единство. Кроме того, язык художественного произведения современные лингвисты рассматривают как акт речевой деятельности автора, его общение с читателем (Ю.Шевелев, В.Григорьев, В.Шмелев и др.). В таком случае текст является опосредованной фиксированной речью, «предметом личного общения» между писателем и читателем. Естественно, что все элементы текста как коммуникативной единицы подчинены цели достичь взаимопонимания: это и жанр произведения (повесть, роман, новелла и др.), и форма изложения содержательно-фактуальной информации (дневник, письма и т.п.), авторская точка зрения и точка зрения действующих лиц, их внутреннее саморазрешение через диалоги, монологи, мышление про себя, ритмомелодика, словесно-фразеологический арсенал произведения, а также авторская пунктуация.

Цель данного исследования заключается в том, чтобы раскрыть образ автора в «малой прозе» А.П.Чехова и В.М.Шукшина с учетом композиционных особенностей произведений, через систему заголовков, ключевых слов, диалогов и авторских ремарок, которые позволят обнаружить сходство и различие авторских концепций обоих писателей.

Присутствие раннечеховской модели в рассказах Шукшина бесспорно: строгий лаконизм, спрессованность слова и фразы, приверженность к окружающему быту как материалу, фактуре, казусность ситуаций, сочетание резкой условности, утрированности и самого «всамделишнего» быта. Их проза наиболее близка по своим формально-содержательным особенностям к драматическому произведению, это, так называемые, рассказы-сценки. Основное свойство их– **диалогичность** – сразу бросается в глаза исследователям. Произведения раннего Чехова, как и Шукшина, почти целиком состоят из диалога. Можно выбросить все описательные моменты, оставив только один неприкрытый, как в драме, диалог, и рассказы не распадутся, их содержательная сторона не пострадает.

Авторское отношение к изображаемому сравнительно редко находит отражение в прямых оценках, но проявляется на разных уровнях системы текста. Так, «на содержательном уровне оно прежде всего выражается через семантические **доминанты»** [Николина,2003: 167]. Такой смысловой доминантой выступает **заголовок,** который часто является, если не символичным, то ключевым словом художественного текста. Заглавие занимает сильную позицию в тексте и справедливо рассматривается исследователями как «аббревиатура смысла» всего текста [Николина, 2003: 167], как отражение собственно авторской интерпретации. Заголовок - это первый знак художественного произведения. Если заглавие выражено одним словом, значение последнего, не имея непосредственного линейного окружения, не может с достоверностью реализовать ни один из своих семантических компонентов, в связи с чем впервые прочитанный однословный заголовок сохраняет свойства изолированного слова. Каждый компонент значения заголовка до ознакомления с самим текстом имеет равновероятные возможности контекстуальной реализации (например, у А.Чехова – рассказы «Маска», «Крест», у В.Шукшина – «Мнение», «Одни»). Использование для заголовка словосочетания также не всегда дает заглавным словам необходимый указательный минимум и не является гарантией снятия полисемии (у Чехова - «Загадочная натура», «Случай с классиком», у Шукшина – «Артист Федор Грай», «Классный водитель»).

Особенности семантики заголовка объясняются его ролью в произведении. Выражая в концентрированной форме основную идею или тему последнего, он требует для своей полной реализации макроконтекста всего произведения. И у В.Шукшина, и у А.Чехова заглавия лаконичны, непритязательны, просты и вместе с тем наделены большими потенциальными возможностями, которые реализуются в ходе последующего интригующего развертывания сюже-

та. Заголовок в своем окончательном ретроспективном прочтении является, безусловно, чрезвычайно емким выражением точки зрения автора, существенным компонентом, дополняющим формирование образа автора.

Не менее значимы в рассказах А.Чехова и В.Шукшина **функции зачинов.** Они выглядят такими же естественными и непритязательными, как заголовки, словно вырваны из жизни и несут в себе яркий элемент неподготовленности. У Чехова: *Время было близко к ночи* («Осенью») или *Знойный и душный полдень, на небе ни облачка* («Агафья»). У В.Шукшина: *Гринька, по общему мнению односельчан, был человек недоразвитый, придурковатый...*(«Гринька Малюгин»), *Весной, в апреле, Степан Емельянов влюбился в учительницу Эллочку* («Степкина любовь»). Однако кажущаяся простота этих зачинов при более глубоком прочтении рассказов оборачивается намеренным замыслом автора: в большинстве случаев именно в первых строках заложена свернутая модель всего повествования.

Иногда «субъектный «образ автора» и объектный план персонажа сливаются, или пересекаются, или полностью расходятся» [Папина, 2002: 95]. Например, в речь автора вплетается лексика, образная система, интонация персонажа, или, наоборот, персонаж замолкает, автор один комментирует ситуацию. Очень часто такой прием используют в своей «малой прозе» и А.Чехов, и В.Шукшин. Их точные и краткие замечания о внешности героев, окружающей обстановке напоминают скорее ремарки в драме. Особенно показательным в отношении авторских ремарок является рассказ А.П.Чехова «Дочь Альбиона», в котором два абсолютно противоположных человеческих характера раскрываются не столько благодаря диалогу (наоборот, характерно как раз то, что между англичанкой-гувернанткой и помещиком Грябовым диалог вообще отсутствует), сколько благодаря меткому и точному авторскому изображению персонажей: *Грябов, большой, толстый человек с очень большой головой, сидел на песочке, подложив под себя по-турецки ноги и удил. Шляпа у него была на затылке, галстук сполз на бок. Возле него стояла высокая тонкая англичанка с выпуклыми рачьими глазами и большим птичьим носом, похожим, скорее, на крючок, чем на нос. Одета она была в белое кисейное платье, сквозь которое просвечивали тощие желтые плечи. На золотом поясе висели золотые часики. Она тоже удила...* [Чехов, 1970: 46]. Этот пример демонстрирует не только мастерство автора-портретиста передавать взаимоотношения героев при полном отсутствии диалога, но и менталитет каждого из своих персонажей.

Сходные примеры находим и у В.Шукшина. Героев его произведений можно назвать не только действующими лицами, но и говорящими, мыслящими. Вот один из типичных примеров, где авторские замечания Шукшина сочетаются с абсолютно самостоятельным поведением его героя: *В клубе Пашка появился на второй день после своего приезда. Сдержанно веселый, яркий: в бордовой рубахе с распахнутым воротом, в хромовых сапогах-вытяжках, в военной новенькой фуражке, из-под козырька которой русой хмелиной завивался чуб.*

- Как здесь население...ничего? – равнодушно спросил он у одного парня, а сам ненароком обшаривал глазами танцующих: хотел знать, какое он впечатление произвел на «местное» население [Шукшин, 1982: 404].

Таким образом, образ автора формируется у читателя благодаря двум факторам: речи героя (диалогу) и авторским комментариям, которые позволяют составить представление не только о манере поведения героя, его интересах, но и о его внутреннем мире. Отметим, что стиль ранних рассказов А.Чехова предполагает изображение и состояний сознания персонажей (диалоги), которые связаны воедино с сознанием автора (авторские ремарки). Ключевое слово в данном случае выносится в название произведения и определяет знаменитый чеховский рассказ «Толстый и тонкий», который практически состоит из трех диалогов персонажей, перемежающихся комментариями автора. Этот рассказ служит типичным примером того, как в ходе диалога меняется сознание персонажей и соответственно – авторское отношение к нему. Эту чеховскую традицию полного единства диалога и авторских ремарок наследует и В.Шукшин. Например, абсолютно простой, на первый взгляд, рассказ «Ноль-ноль целых» представляет собой один длинный диалог, смысл которого не был бы до конца ясен без авторских пояснений.

В рассказах Чехова авторская оценочность особенно ярко проявляется в умении создать

выразительный портрет героя. Показательным в этом случае является рассказ «Осенью», где именно благодаря авторской оценке в описании персонажа создается особая интонация будущего диалога: *За прилавком сидел сам дядя Тихон, высокий, мордастый мужик с сонными заплывшими глазками. Перед ним, по ту сторону прилавка стоял человек сорока, одетый грязно, более, чем дешево, но интеллигентно. На нем было помятое, вымоченное в грязи летнее пальто, сарпинковые брюки и резиновые калоши на босу ногу. Голова, руки, заложенные в карманы, и худые, колючие локти его тряслись, как в лихорадке. Изредка по всему исхудалому телу, начиная со страшно испитого лица и кончая резиновыми калошами, пробегала легкая судорога* [Чехов, 1970: 63].

Авторское слово у Шукшина лишь скрепляет характеротворящие диалоги, правдиво воспроизводя живую речь. Искусство диалога у Шукшина идет от умения увидеть и показать внутренние и внешние жесты героя.

В целом в творчестве А.Чехова и В.Шукшина выявилась следующая закономерность: у обоих авторов прослеживается четкий композиционный рисунок с иерархически единонаправленными связями между разнообъемными и разнодистантными речевыми единицами. Оба автора используют характерообразующую функцию разговорной речи, диалогов, ремарок, в которых иногда четко, а иногда завуалированно прослеживается образ самого автора. Несомненно, образ автора – это организующая сила произведения, объединяющая в единое целое его отдельные части, пронизывающая его единым сознанием, единым мировоззрением, единым мироощущением. Очень важно помнить, что автор, как конкретная реальная личность со своей биографией, собственным характером, слабостями и достоинствами, и автор, представленный в образе автора, отнюдь не тождественны. Конечно, образ автора всегда несколько идеализирован, по мнению В.А.Кухаренко, «это скорее не то, что есть личность данного художника, а то, какой она стремится стать: ведь творчество – это процесс познания и роста художника, путь самосовершенствования» [Кухаренко, 1998: 152].

В ходе сравнительной характеристики рассказов А.Чехова и В.Шукшина убеждаемся в том, что авторская точка зрения в наиболее открытой форме представляет образ автора. Действительно, если художник сам квалифицирует мысли и поступки своих персонажей, складывается представление и о его образе. Извлечь такой образ из текста сравнительно не трудно, ибо он реализуется как в композиции и сюжете, так и в языке произведения. Значительно сложнее определить авторские позиции в тех случаях, когда автор отказывается от явного присутствия в произведении и перепоручает свою роль непосредственным участникам или свидетелям событий. Несомненно и то, что авторская позиция проявляется наиболее эксплицитно в его собственной речи. Точка зрения персонажа, соответственно, прежде всего выявляется в его высказываниях. При переходе от речи автора к речи персонажа осуществляется не только смена точек зрения, но и происходят чисто языковые изменения, которые проявляются на всех уровнях оформления речи: фонетическом, морфологическом, лексическом, синтаксическом.

Таким образом, точка зрения автора, его образ всегда подчиняют себе всю структуру произведения – сюжет, композицию, формирование и развитие образов. Образ автора чаще всего проявляет себя в заглавиях и ключевых словах, зачинах произведений и, безусловно, в диалогах и ремарках.

РЕЗЮМЕ

Об'єктом дослідження є розкриття засобів вираження авторської позиції у структурі художнього тексту так званої «малої прози». У процесі порівняльного аналізу оповідань А. Чехова і В.Шукшина встановлено, що образ автора частіше за все являє себе у заголовках, ключових словах, зачинах, діалогах і ремарках.

The main prolem of the article is the author's position in literary text. Linguistis analysis is being carrring carried out by means of comparative snvestigation of stories, which were written by classic of Russian literature Anton Chekhov and Vasiliy Shukshin. Author's character displays though headlines, key words, beginning of compositions, dialogs and notes.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григорьев В.И. Поэтика слова. - М.: Наука, 1979. - 344 с.
2. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. - М.: Просвещение, 1998. - 189 с.
3. Николина Н.А. Филологический анализ текста. - М.: Академия, 2003. - 256 с.
4. Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. - М: УРСС, 2002. - 365 с.
5. Чехов А.П. Собрание сочинений: В 8 т. - М.: Правда, 1970, - Т. 1. - 446 с.
6. Шукшин В. *Я* пришел дать вам волю... - Кишинев, 1982. - 639 с.

Екатерина Давиденко (Симферополь)

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ОБОЗНАЧЕНИЕ ЦВЕТА МОРЯ В ЛИРИКЕ МАКСИМИЛИАНА ВОЛОШИНА

В последние годы в лингвистической теории метафоре уделяется много внимания. Она рассматривается уже не как отдельно взятый троп, а в контексте лингвистики текста, когнитологии, семиотики, культурологии. Этому аспекту изучения метафоры посвящены работы Н.Д.Арутюновой, В.Н.Телия, В.А.Масловой, Б.Блэка, Дж.Лакоффа и др.

Метафора (греч. Metaphora – «перенос») – троп, перенос названия с одного предмета на другой на основании их сходства. Однако в отличие от сравнения, где оба члена (то, что сравнивается, и то, с чем сравнивается) сохраняют свою самостоятельность (в различной степени), метафора создает единый образ, она крайне лаконична. Основа метафоры – это предметы мира, которые служат темой сообщения. При этом в поэтической метафоре переносное значение слова не вытесняет основного [Маслова, 1999]. Она наиболее полно раскрывает свои возможности в художественной речи, выполняя тем самым эстетическую функцию. Именно метафора, обладая повышенной субъективностью, способностью к построению образа (ассоциации), дает возможность выявить дополнительные связи между предметами и явлениями и благодаря этому глубже показать авторский замысел. В каждом конкретном случае метафору следует рассматривать с точки зрения её функции, связанной с особенностями стиля автора. Мир, возникающий на основе метафор, заключает в себе некий скрытый символический смысл, который зависит от философской, эстетической и этической установки автора [Берестовская, 2001].

Н.Д.Арутюнова в своей статье «Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры» детально проанализировала понятие образа, метафоры и символа и показала, что образ – един, значение, форма и связь создают нерасчлененное значение, метафора – двуедина, а символ и знак создают триединство [Арутюнова, 1990: 88].

В монографии В.А.Масловой «Филологический анализ поэтического текста» в главе «Роль метафоры в создании поэтического текста» автор дает метафоре следующие характеристики: метафора «есть орудие мышления и познания в современном мире, она отражает фундаментальные культурные ценности, ибо основана на культурно-национальном мировидении» [Маслова, 1999: 69].

Таким образом, изучение метафоры как отражения культурных ценностей языка **перспективно** и **актуально.** Кроме того, имя Максимилиана Волошина относится к «возвращенным» именам, он долго не печатался и, как следствие, его творчество не было изучено в достаточно полной мере. Волошин – яркий представитель серебряного века – большую часть жизни и творчества посвятил Восточному Крыму, Коктебелю, поэтому данное исследование представляет интерес с точки зрения краеведения и лингвокультурологии.

Следует отметить, что до сих пор метафорический образ цвета моря не был изучен как самостоятельное явление. **Предметом нашего исследования** стало метафорическое обозначение цвета моря в поэзии Волошина. **Материалом для анализа** послужили крымские циклы Максимилиана Волошина: «Киммерийские сумерки», «Киммерийская весна», «Алтари в пустыне», «Corona astralis», «Lunaria».

Цель и задачи нашей работы:

- выявить функционирование метафор в поэтическом тексте Волошина;
- рассмотреть цветовой метафорический образ моря в лирике поэта;

- определить функцию цветообозначений.

Ещё в начале XIX века в русском искусстве возникает особый интерес к морской теме. И.К.Айвазовский, К.Ф.Богаевский, А.И.Куинжи, И.А.Левитан и др. воплотили этот образ моря на своих полотнах. Крымская земля, её удивительная, гармоничная, яркая и красочная природа вдохновляла многих художников и поэтов.

Максимилиан Волошин – поэт, художник, мыслитель – был покорён крымской землёй, её историей и культурой. Он оставил богатое и разнообразное наследие. В конце 1900-х годов Волошин поселился в пустынном Коктебеле (в восточном Крыму), который он называл Киммерией, Гомеровой страной, стыком Европы и Азии. Именно там ему явилась возможность «в уединении выплавить свой дух», сосредоточенно думая о судьбах человечества, сопрягая в стихах и статьях прошлое, настоящее и будущее, органически соединяя судьбы земли, страны, народа и отдельной человеческой личности [Куприянов, 1979].

Период с 1905 по 1912, как писал в своей автобиографии М.Волошин, – это «этапы блуждания духа: буддизм, католичество, магия, масонство, оккультизм, теософия, Р.Штейнер. Период больших личных переживаний романтического и мистического характера» [Волошин, 1990: 224]. Безусловно, это не могло не сказаться на творчестве поэта.

Стихи его совмещают философскую абстрактность и взгляд профессионального художника. Стихотворения Волошина – это, как правило, результат зрительных восприятий окружающей действительности, мира, они передают настроение поэта. Это художественное видение окружающего мира наложило свой отпечаток на язык произведений Волошина, на использование им различных образов, тех или иных языковых приемов и, что наиболее важно для нашего исследования, на выборе слов, называющих цвет моря.

Морская тема неизменно присутствует в его творчестве. В прозе, в живописи, в «Надписях на акварелях». Особенно ярко и глубоко образ моря представлен в поэзии.

В лирических произведениях Максимилиана Волошина море - «голубая стихия с ее вечным движением и неподвижностью» - нарисовано не просто в сине-голубых тонах. Палитра моря очень богата, его море - *синее, голубое, изумрудно-синее, белое, чёрное, зелёное, розовое, лиловое, сизое* и т.д. Цвет моря у Волошина выходит далеко за пределы парадигмы «синий» и «голубой». При этом один цвет всегда находится в контексте ряда других цветов, оттенков или лексики, содержащей информацию о яркости и насыщенности цвета без указания на основной тон (типа *темный, светлый, мутный, сумрачный, тусклый, сияющий, туманный* и т.д.) Например, в различных циклах автора («Киммерийские сумерки», «Киммерийская весна», «Lunaria»), море часто употребляется в сочетании с лексикой, эмоционально окрашенной в пессимистические «тона»: часто употребляются эпитеты *тусклое, мутное, зыбкое, усталое.* В период жизненных переживаний (разрыв с Сабашниковой) у художника рождается образ моря - *мутного* ***лона:*** *Стада медуз томятся в мутном лоне; // Туманный день раскрыл златое око // И бледный луч, расплесканный волной, // Скользит, дробясь над мутной глубиной.*

Море ***зыбкое*** и находится в постоянном движении: *над зыбкой рябью вод... ветров тоскующих и дышащих зыбей... стремит мою ладью глухая* ***дрожь*** *морей; над тусклою водою // зарницы синие трепещут беглой* ***дрожью.***

Таким образом, использование цветовой гаммы напрямую зависит как от настроения автора, так и от времени суток и освещения: ***зелёный вал*** *отпрянул и пугливо //умчался вдаль,* ***весь пурпуром горя...//*** *над морем разлилась широко и лениво //* ***певучая заря; день*** *молочно-сизый* ***расцвел и замер; // побелело*** *море* и т.д.

Метафорическое употребление цвета всегда индивидуально. Один цвет, являясь компонентом различных метафор, каждый раз создает иной образ. Как показал анализ циклов «Киммерийские сумерки», «Киммерийская весна», «Алтари в пустыне», «Cогопа astralis», «Lunaria», наибольшую нагрузку несут на себе цвета зелёный и синий:

Зелёный: *1) Зелёный вал отпрянул и пугливо // умчался вдаль, весь пурпуром горя;2) И заливы в зеркале зелёном // пламена созвездий берегут; 3) В прозрачной прозелени моря; 4) От изумрудно-синих взморий;5) Струистыми смарагдами огней.* ***Синий:*** 1) *И луга, и лес, и пашни,// гулкий брег и синь-простор; 2) Пью алмазы влажной синевы; 3) Синим оком светит водоем; 4) От изумрудно-синих взморий.* Интересно, что следующим в этой цветовой парадигме можно выделить

фиолетовый: *1) Фиалки волн; 2) Гиацинты пены; 3) Широко шелестит фиалковая риза; 4) Излом волны сияет аметистом.* Далее идет ***белый*** цвет: *1) И звенит, и блещет белый стеклярус; 2) День молочно-сизыйрасцвел и замер; //Побелело море; 3) Седая зыбь в алмазы раздробит // снопы лучей, рассыпанные в море.* **И *черный:*** *1) Над черно-золотым стеклом; 2) Заливы чёрные сияют, как оникс; 3) Озёр агатовых колдующие очи.*

Интересно, что *голубой* относится к числу редко употребляемых цветов: *живая зыбь, как голубой стеклярус.* К этой же группе относятся ***красный:*** *разлит закат озёрами огня;* ***алый:*** *Ввысь, в червленый // Солнца диск - // Миллионы //Алых брызг!;* ***лиловый:*** *И так же рдян закат суровый. // И виден тот же горизонт, // Текучий, гулкий и лиловый!;* ***пурпурный'.*** *К гудящим волной берегам, // Где в дикой и пенной порфире // Ложась на песок голубой, // Все шире, все шире, все шире //Развертывается прибой;* ***розовый:*** *отливают волны розовым глянцем... расцветает утро;* ***коричневый:*** *в волнах шафран* (примечательно, что цвет шафрана употребляется у Волошина в основном в следующих сочетаниях: *сочилась желчь шафранного тумана; факел косматый в шафранном тумане);* ***сизый*** (темно-серый с синеватым оттенком): *тускнеет сизый блеск чешуи морской.*

Главное свойство, которое выдвигается автором при метафорическом описании цвета моря, – это **блеск.** Море всегда блестит, мерцает и переливается.

Первопричина выбора того или иного цвета – освещение. В связи с этим, цветовая гамма может изменяться, но основной признак (фактически при любом цветовом выражении) остается неизменным – блеск, мерцание, сияние. Цвет моря утром, вечером и ночью: металлический, блестящий, переливающийся. Более того, при метафорическом обозначении цвета моря с использованием названий драгоценных камней и стекла, эта способность блестеть вообще выдвигается на первый план.

Например, **блеск стекла:** *живая зыбь, как голубой стекаярус; тьма прыщет молнии в зыбучее стекло...; шуршали шелесты струистого стекла; и звенит, и блещет белый стеклярус; в стеклянной мгле трепещет серый парус.* **Блеск камней:** *и отливает пепельно-неярко // Твоих морей блестящая слюда; заливы чёрные сияют, как оникс; колышатся топазы; солнце, как паук, дрожит в сетях алмазной паутины.* **Блеск металла:** *над черно-золотым стеклом; горит отливам и серебром тумана; стальная дрёма вод; равнина вод колышется широко, // Обведена серебряной каймой; в огне кустарники, и вода как металл; как солнце мечет в зыбь стальную //Алмазные потоки стрел.*

Блеск часто выступает в контексте цвета: *отливают волны розовым глянцем; белый стеклярус; заливы черные сияют, как оникс* и т.д.

Таким образом, можно сделать вывод, что блеск - это один из наиболее важных способов метафорического обозначения цвета моря. Дополнительное тому доказательство - количество употребляемых Волошиным образов *море - стекло, море - зеркало.* Эта четкая параллель построена на главном свойстве зеркал и стекол - способности к отражению. **Море – зеркало:** *над зеркальной влагой Океана - // грозди солнц, созвездий виноград; о, зеркало, - холодная вода - // кристалл уныния, застывший в льдистой раме!; и ночь текла, златые зерна сея, // над лоном вод в дрожании зеркал; заливы в зеркале зелёном // пламена созвездий берегут; и над живыми зеркалами //Возникнет темная гора.*

Море - стекло: *тьма прыщет молнии в зыбучее стекло; шуршали шелесты струистого стекла; и звенит, и блещет белый стеклярус; в стеклянной мгле трепещет серый парус; живая зыбь, как голубой стеклярус.*

Необходимо сказать, что эстетика импрессионизма, повлиявшая отчасти на творчество Волошина, обусловила его стремление расширить возможности художественной выразительности. Отсюда частое обращение автора к названиям драгоценных и полудрагоценных камней, металлов. Отношение М. Волошина к выбору камня избирательно. Стремление поэта достоверно передать игру цвета обусловило его внимание к прозрачности или непрозрачности камня вообще. Для него выбор того или иного камня – не просто выбор цвета. Иногда он перенасыщал «красками» свои стихотворения. Известный волошиновед И.Г.Куприянов справедливо отмечает: что в «новаторских поисках Волошина были и изъяны. Порой в нём «слишком много красивостей»

[Куприянов, 1979: 138]. *Священных стран //Вечерние экстазы. // Сверканье лат //Поверженного Дня! //В волнах шафран, колышатся* ***топазы,*** *//Разлит закат // Озерами огня... // ...Излом волны II Сияет* ***аметистом,*** *// Струистыми* ***смарагдами*** *огней.* Названия камней в этом одном стихотворении представлены: *топазами* (топаз – прозрачный драгоценный камень); *аметистом* (аметист – драгоценный камень фиолетового или голубовато-фиолетового цвета); *смарагдами* (смарагд – прозрачный драгоценный камень густо-зелёного цвета).

В лирике Волошина в метафорах встречаются различные названия драгоценных и полудрагоценных **камней:** *и отливает пепельно-неярко // Твоих морей блестящая* ***слюда*** (слюда - прозрачный слоистый минерал); *излом волны сияет* ***аметистом,*** *струистыми* ***смарагдами*** *огней; колышатся* ***топазы;*** *заливы чёрные сияют, как* ***оникс;*** *озёр* ***агатовых*** *колдующие очи; седая зыбь в* ***алмазы*** *раздробит// снопы лучей, рассыпанные в море; и солнце, как паук, //дрожит в сетях* ***алмазной*** *паутины; ни жидкие* ***топазы;*** *пью* ***алмазы*** *влажной синевы* и т.д.

Волошин чаще обращается к алмазу, топазу, аметисту и меньше – к непрозрачным камням и подбирает минералы по интенсивности и насыщенности цвета: алмаз, бриллиант, стеклярус, слюда, опал, аметист, оникс, жемчуг, перламутр.

В стихотворении «Mare internum» метафорический образ цвета моря представлен у Волошина названиями цветов,

... Вот рдяный вечер мой: с зубчатого карниза // Ко мне склонился кедр и тамариск. // Широко шелестит ***фиалковая риза,*** *//Заливы чёрные сияют, как оникс... //Вдохну в скитальный дух я власть дерзать и мочь, // И обоймут тебя в глухом моем просторе // И тысячами глаз взирающая Ночь, // И тысячами уст глаголящее Море.*

Море Волошина одето в светло-фиолетовую ризу (одежду священнослужителя при богослужении). Можно предположить, что в этой развернутой метафоре *риза* – одежда моря, автор проводит следующую параллель: священнослужитель вселяет в душу человека спокойствие, а море вдохнет в «скитальный дух» власть дерзать и мочь, и в этом просторе дух не будет один. Интересно, что спустя два года (стихотворение «Mare internum» написано в 1907 году) в цикле «Corona astralis» в 1909 году Волошин использует образ ризы в сочетании: *Нас не слепят полдневные экстазы // Земных пустынь, ни жидкие топазы, // ни токи смол, ни золото лучей. // Мы шелком душ, как* ***ризами,*** *одеты...* Здесь *риза* - шелк души (ткань, одежда).

Метафора *фиалковая риза* порождает в дальнейшем ещё одну метафору (цикл «Киммерийская весна»): *Фиалки волн и гиацинты пены // Цветут на взморье около камней. //Цветами пахнет соль...*

Метафорическое обозначение цвета моря связано с названиями цветов - фиалок, гиацинтов. Посредством следующей метафоры мы можем понять, почему выбор автора пал именно на эти цветы. Дальнейший контекст: *янтарных солнц, просвеченных сквозь просинь. // Такие дни под старость дарит осень* – говорит о том, что осенью солнце, сквозь голубой, синеватый просвет между тучами или облаками, дает определенное освещение морю, волнам. При этом волны – фиалки – представляются светло-фиолетовыми, а пена – гиацинты – цветы более светлого тона цвета, они различной формы. Здесь, возможно, кроме основного цветового значения имеет значение и форма цветка: волны более обтекаемые круглые, как фиалки, а морская пена, наоборот, больше похожа на гиацинты (маленькие цветочки с изрезанными краями, иногда «махровыми»).

В метафорах автор переносит качества одного предмета на другой: *черно-золотое стекло* - море, *зелёный вал отпрянул* - волна у берега, море – зеркало: *тьма прыщет молнии в зыбучее стекло,* но иногда бывает и наоборот, например, сравнение:

- сравнительный оборот город - море: *Для нас* ***Париж*** *был ряд преддверий. В просторы всех веков и стран,//Легенд, историй и поверий. //****Как*** *мутно-серый океан, Париж властительно и строго// Шумел у нашего порога.*
- небо-море: *Жемчужина небесной тишины //На звездном дне овьюженной лагуны! // В Твоих лучах все лица бледно-юны, //В тебя цветы дурмана влюблены.*
- полынь – море: *Костер мой догорал на берегу пустыни.* ***//Шуршали шелесты струистого стекла//*** *И горькая душа тоскующей* ***полыни//*** *В истомной мгла качалась и текла.*

Таким образом, мы пришли к следующим **выводам:**

1. Метафорическое обозначение цвета моря является отражением языковой картины мира

Максимилиана Волошина.

2. Цветообозначения 'зелёный', 'синий' и 'фиолетовый' являются наиболее часто используемыми в циклах Максимилиана Волошина «Киммерийские сумерки», «Киммерийская весна», «Алтари в пустыне», «Corona astralis», «Lunaria». Кроме этого, блеск моря – это основное его качество при передаче цвета.

3. В исследуемых циклах широко представлены обозначения цвета моря метафорами драгоценных камней и металлов.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню метафори у художньому тексті. Предметом дослідження є метафоричне визначення колъору моря у ліриці Волошина на матеріалі його кримських циклів «Киммерийские сумерки», «Киммерийская весна», «Алтари в пустыне», «Corona astralis», «Lunaria».

The article deals with the problem of studying metaphor in the belles-lettres style. The subject of research is the sea color's metaphorical designation on the material of Voloshin's Crimea's series «Kimmeria's Twilight», «Kimmeria's Spring», «Altars in Desert», «Corona Astralis», «Lunaria».

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. «Образ, метафора, символ в контексте жизни и культуры» // Res philologica: Филологические исследования: Памяти академика Г.В, Степанова. - М. - Л., Наука, 1990, - С. 71-88.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - М., 1999.
3. Берестовская Д.С. Метафора в образном мире раннего Сергеева-Ценского // Культура народов Причерноморья. - 2001 - №23. - С. 95-102.
4. Волошин М. Коктебельские берега. - Симферополь, 1990. - 248 с.
5. Кожевникова Н.А. Словоупотребление в русской поэзии начала XX века. - М.: Наука, 1986. - 251 с.
6. Куприянов И.Г. Судьба поэта. - К., 1979.
7. Маслова В.А. Филологический анализ поэтического текста. - Минск, 1999. -208 с.
8. Ященко Т.А., Казарин В.П. Художественные тропы, связанные с названиями камней, в творчестве Пушкина / Культура народов Причерноморья. 1998 - №5. - С.72-79.

Світлана Денисова (Київ)

ГЛОБАЛІЗМИ В ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Феномен глобалізації обговорюється в усіх галузях сучасної науки: комунікативістиці, соціології, культурології, політолоії, інформатиці і, безумовно, у лінгвистиці. Як науковий термш *глобалізація* використовується, передусім, у дослідженнях, пов'язаних із з'ясуванням динаміки розвитку реального севіту.

У тлумачному словнику термінів і концепції сучасних засобів масової комунікації Л.М.Землянової «Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества» «глобалізація» визначається як поширення інформаційних матеріалів, зв'язків, засобів і систем у транснаціональних масштабах по всьому світу [Землянова, 1999]. Звідси, слова, *словосполучення, вирази, які пов'язані з цими процесами, пропонуємо називати* ***глобалізмами.*** У мовознавстві глобалізація та її наслідки ще не стали предметом серйозного обговорення.

Найбільш грунтовний огляд глобалізаційних впливів на мовне життя поданий у статті Б.М.Ажнюка «Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації» [Ажнюк, 2001]. Аналізуючи наслідки заповнення функціональної ніші російської мови в Україні, він пише, що завдяки глобалізації зростає присутність англійської мови в інформаційно-комунікативному просторі

України. З одного боку, співіснування українського, російського та англійського національного кодів дає значний імпульс для оновлення і розвитку української мови, з іншого - сприяє виникненню інтертекстуальності, що розхитує мовну норму, а внаслідок цього й мовну систему. На думку Б.М.Ажнюка, позбавлення негативних наслідків глобалізації не слід очікувати від заходів, що вживаються, спираючись на етнографічні та ідеалістичні мотиви. Конкурентоспроможність української мови він пов'язує насамперед з її здатністю відповідати прагматичним потребам нації. Проте ці потреби треба виховувати.

Закріпленню в суспільстві різноманітних виявів глобалізації сприяє наша орієнтація на західщ з її інформаційною відкритістю як ідеологіпчним супутником деколонізації. Це відбивається передусім в урізноманітненні мовних контактів, які мають, за Б.М.Ажнюком, такі вияви: полікодовість дискурсу, перемикання кодів, змішування кодів (суржик) і запозичення.

Полікодовість полягає в одночасному використанні двох або більше мов. Професіональне мовлення журналістів дуже чітко віддзеркалює цю тенденцію. Українському інформаційному простору властиве наявність газет і журналів, в яких матеріали подаються трьома мовами (наприклад, журнал «Welcome to Ukraine» - українською, англійською, російською), двома мовами (наприклад, газета «Киевские ведомости» - українською, російською), однією мовою (наприклад, газети «Хрещатик» - українською, «Сегодня» -російською).

Найбільш поширеним наслідком цього процесу є *перемикання кодів,* коли в текстовій тканині зустрічаються елементи іншої мови. Л.А.Булаховський називав це явище *вкрапленням* і вважав його особливою формою міжмовної взаємодії. Як правило, вкраплення відбувається на стику з контактуючими іноземними мовами. Від запозичених слів це явище відрізняється відсутністю транслітерації. Такі одиниці зберігають свою приналежність до мови-джерела. У друкованих засобах масової інформації експліцитним показником цього явища є латиноалфавітна графіка, наприклад: *Гейтс готовий відкрити початковий код Windows.* Причини виникнення перемикання кодів ще чекають свого дослідника, проте вже можна казати про певні спостереження.

По-перше, якщо ці слова використовуються на позначення нових предметів або явищ, то вони можуть бути першим етапом адаптації запозичених лексичних одиниць, наприклад: *виграла в лотерею червоний* ***Jaguar E-type****; мріяв про* ***BMW.*** Це їх загальномовна функція.

По-друге, на мовленневому рівні вони можуть актуалізувати увагу читача, тобто виконують контактовстановлюючу функцію. Це відбувається в тих випадках, коли нетранслітеровані одиниці знаходяться в сильних позиціях. Передусім у назвах газет і журналів: ***«Kyiv Post», «Dobrik».***

По-третє, нерідко перемикання кодів створює в читачеві враження приналежності до західної культури, наприклад, у назвах таких журналів, як ***«Playboy», «She».***

Щоб з'ясувати специфіку глобалізмів, необхідно відмежувати їх від суміжних мовних явищ, які можна згрупувати за такими типами:

І. До першого типу відносимо власне ***запозичені слова,*** тобто це іншомовні слова, які цілком засвоєні мовою, не сприймаються мовцями як чужорідні елементи й не потребують пояснень щодо форми й значення. Цей шар лексики дуже докладно описаний у науковій літературі. Проте для усвідомлення явища глобалізації на мовному рівні, необхідно звернутися до історії лексико-семантичного засвоєння запозичень, у тому числі й англіцизмів.

Традиційно в українській мові виділяють чотири періоди надзвичайно активних мовних запозичень: 1) до об'єднання України й Росії, коли мовою-посередницею була польська (нерегулярні контакти); 2) після об'єднання з Росією, коли мовою-посередницею стає російська (пасивні контакти); 3) перша половина XIX ст. (пасивне запозичення за допомогою художньої та мистецької літератури, перекладів та переспівів англійських авторів), кінець XIX ст. (пасивне запозичення через визнання геополітичної ролі Англії як колоніальної імперії та як провідної країни в розвитку науки, техніки та промислового виробництва); 4) період Радянської України, одним із здобутків якої була обов'язкова середня освіта з вивченням переважно англшської мови у зв'язку з посиленням її позиції як мови міжнародного спілкування, а головне, із зростанням впливу англомовної Америки в світ (більш інтектенсивні запозичення).

Однак Н.О. Попова наполягає на виділені п'ятого періоду – періоду гласності й свободи 80-90 рр., який характеризується актуалізацією лексем, що знаходилися на периферії лексичної системи, та інтенсифікацією процесу запозичення [Попова, 2002]. Правомірність виділення останнього періоду обгрунтовується нею як об'єктивними факторами (піднесення престижу англшської мови, експансія американської культури, пропаганда американського способу життя через засоби масової комунікації), так і суб'єктивними (необхідність викладати думки англійською мовою вченими, політиками, журналістами, спортсменами, тобто соціально активними групами суспільства). П'ятий період характеризується тим, що запозичення активно вступають у лексико-семантичні відношення з українськими словами. Як зазначає Н.О.Попова, з 300 запозичень цього періоду 215 - стають загальновживаними, 30 - набувають нового значення і лише 55 не мають аналогів [Попова, 2002: 12]. За нашими спостереженнями, специфіка даного періоду визначається ще й тим, що російська мова в українському суспільстві поступово втрачає свої позиції, а її місце частково займає англійська.

II. До другого типу відносимо ***інтернаціоналізми*** як слова, що належать до спільноетимологічного фонду певної' зони, яка утворюється внаслідок великого об'єднання мов. Європейська зона, до якої відноситься і українська мова, тривалий час мала переважно латино-грецьку основу. В останні роки цю роль виконує англійська мова, оскільки є джерелом термінології. У цьому аспекті дуже цікавим є, наприклад, зіставлення паралельних ланцюжків того ж самого терміна, утвореного від англійського *digital* («цифровий»), в українській та російській мовах (відповідно): *диджилізація, диджиталъний – дигитализация, дигитальный.* Даний випадок є дуже показовим. Раніше майже всі запозичення, пов'язані із науковим стилем, ішли через російську мову, а не відразу з мови-джерела. Якщо б і зараз було так, то фонетична адаптація була б однаковою і в російській, і в українській мовах. Проте ці запозичення адаптувалися відповідно до фонетичної системи власної мови.

III. До третього типу належить ***калькування*** – процес творення нових слів, словосполучень, при якому засвоюється лише значення та принцип організації іншомовної одиниці, що передається засобами даної мови. Специфіка запозичень останнього періоду полягає в тому, що це переважно семантичні кальки. Наприклад, *оголошення в* ***Мережі*** (тобто «в Інтернеті»). У даному випадку слово *Мережа* пишеться з великої літери, як у мові-джерелі.

Іноді відбувається калькування «навпаки». Наприклад, термін *ринкова суміш* дуже часто замінюється більш модним виразом *маркетинг мікс.* Певною мірою це пояснюється окремим широким вживанням як слова *маркетинг,* так і слова *мікс.* Стереотипи мовної української компетенції сприяють легкому й коректному частиномовному оформленню перекладу, де означення передує слову, що визначається.

IV. Четверту групу складають ***екзотизми*** – слова, запозичені з маловідомої, найчастше неєвропейської мови й вживані для надання мові особливого колориту: *кулі, суші.* Проте такі запозичення не є продуктивними в останній час.

V. До п'ятої групи входять ***варваризмы*** – іншомовні слова, що не стали загальновживаними, не відповідають нормам даної мови, зберігають своє національно-конотативне забарвлення. Вживаються переважно для позначення чужих реалій: *Отримав найвищу нагороду –* ***Гран-Прі;*** *Повідомила українська служба радіо* ***Бі-БІ-СІ; Всесвітня*** *служба* ***новин Бі-БІ-Сі*** *відзначила своє 70-річчя.*

У сучасній науці існує і більш вузьке розуміння варваризмів – слова, що трапляються у писемному мовленні в чужомовній графічній передачі.

VI. Специфічним різновидом варваризмів є вже згадані ***вкраплення*** – введений у твір з певною метою уривок іншомовного тексту. Проте їхня роль (саме в розумінні Л.А.Булаховського) суто стилістична.

VII. У сучасній лінгвістиці зазначене явище відоме як *перемикання кодів,* оскільки код визначається як спосіб запису повідомлення.

На наш погляд, перемикання кодів – більш складний процес, ніж запозичення, вкраплення тощо. Складність полягає в тому, що тут присутня певна організованість, а не лише стихійність та непередбачуваність. Це результат більш свідомого ставлення до вибору кодів спілкування та інформування.

Перемикання кодів призводить до їх ***змішування,*** коли мовні елементи певною мірою адаптувалися фонетично, графічно або граматично системою української мови.

На першому етапі змішування *кодів* іншомовний елемент може залишатися навітъ у латиноалфавітній формі: *кореспондент-**net;** адэюе його **«cross monopoly»** не має під собою грунтової юридичної бази; **е**-газетний проект.*

На другому - вже транслітеруватися: *інтернет-магазин; **прет-а-порте; от кутюр;** дивилося 75% глядачів у **«прайм тайм»;** я не роблю із своєї роботи **шоу; «Лента.Ру»; «Вести.Ру»; урл (веб**-адреса* від *URL), **веб-сайт**; організація інформації в **онлайн**-версіях традиційних ЗМК; працювати **онлайн; ego**-витік.*

На третьому - спостерігається вже адаптаці до мовної системи: 1) експлутація категорії множини *(сидять «**віпи**» -* «особливо важливі персони»; *такі **ноу-хау),*** 2) експлікація категорії роду *(письменницьке ім'я – це бренд, який треба розкрутити; будь-яке **ноу-хау** сприймається саме так),* 3) експлікація категорії відмінку *(закінчилося загальним **топлесом;** було в **аутсайдерах;** заняття **з шейпінгу;** інформовані джерела, близькі до **Вайтхолу**).*

Завершальним етапом мовної адаптації є розвиток словотвірних ланцюжків, тобто адаптація словотвірною системою, наприклад: *онлайн* (і *он-лайн) – нова **он-лайнова** фотослужба, **он-лайнові** ЗМК; домен - доменне ім'я* (складова частина веб-адреси).

Проте, які б пуристичні наміри в нас не були, перемикання кодів – це цілком закономірне явище в соціумі, особливо при позначенні конкретних предметів, коли запозиченим неадаптованим словом іменується товарний знак або знак обслуговування, а також називається фірма, музична група, фестиваль, різноманітні програми тощо. За спостереженнями О.В.Суперанської [Суперанська, 2002], у суспільстві в останні роки відчувається справжній ономастичний бум, особливо в галузі спеціальної лексики, зокрема серед прагматонімів та ергонімів.

Прагматоніми – це окремий сектор власних імен, пов'язаний з практичною діяльністю людини. До прагматонімів у сучасній науці відносять вторинні штучні утворення, в яких відтворювані одиниціщ вживаються не в своєму прямому значенні й межують ізіЗ спеціально вигаданими подобами слів. Це може бути назви видів продукції, засобів пересування (порейоніми), видавництв, агентств тощо: *літаки **Predator**; глава Єврейської агенції **«Сохнут»** в Україні і Молдові пан Алекс Кац; Урочиста церемонія біля Центру Єврейської агенції **«Сохнут - Україна»** єрусалимського подвір'я – **«Кікар Ціон»** відбулася з нагоди свята Хануки; **«Площа Ціон».** Таку назву має площа або подвір'я, нещодавно відкрите у Києві; серед яких **ВВС** і **CNN**; Концерны, такі як **Hyundai** чы **Samsung**; У статті використано матеріали з журналу «**Newsweek**»; На рівні якості і естетичного оформления **Discovery**; концерн **Toyota Motor.*** Це їх загальномовна функція.

З одного боку, вживання таких слів виправдано – вони є своєрідними товарними знаками, які не можна змінювати, оскілки їх мовна форма зареєстрована. Не треба пояснювати, що коли назва зареєстрована в латинській графіці як товарний знак, то в такому вигляді вона функціонує в усіх інших мовах. Певною мірою це пов'язано з глобалізацією всього нашого життя. Специфіка товарного знаку полягає в тому, що в ньому реєструється все: логотип, назва, що його супроводжує, тощо, наприклад, назви журналів - *«Журналіst», «**L'Officiel**-Україна»* та інші. Такого типу словосполучення *мережа **FM**-станцій, заблокувати **Freenet**-у* та інше. З іншого, це все ж таки розхитує та забруднює мовну систему й, що більш важливіше, змінює мовну свідомість людини, її менталітет.

Отже, осмислюючи наслідки глобалізації, учені підкреслюють те, що вона призвела до виникнення нового суспільства, а звідси нової людини, з новим, особливим світосприйняттям. Виникає проблема – хто несе відповідальність за це нове суспільство, за цю нову людину.

Дослідники сучасних світових процесів підкреслюють, що глобалізація спрямована в першу чергу на вироблення гомогенезованої поведінки споживача. Її негативні наслідки відбиваються у влучних паралельних назвах – «макдольнадизація» та «кока-коланізація». Суспільні діячі занепокоєні негативними наслідками зіткнення та суіші різних культур світу. Проте, як би вони не ставилися до явища глобалізації, це, за словами М.Амосова, – сучасний етап визрівання цивілізації, що має як позитивні, так і негативні аспекти.

Позитивним є те, що збільшився і якісно збагатився потік інформації, що передається. Зріс діапазон поширення і швидкість проходження по каналах зв'язку інформації. Виникли нові трансляційні канали, які дають можливість встановлення єдиного комунікативного й культурного простору, як спільноетнічного, так і міжнародного.

Однак, оцінюючи загальну ситуацію в цілому, О.Зернецька доводить, що з розповсюдженням нових технологій і єдиних стандартів життя позитивні перспективи розвитку мають лише 25% населення (країни «першого світу»). Вони споживають 80% світової енергії, контролюють 86% світової промисловості при певній відсутності турботи про громадські інтереси, а також моральної відповідальності за те, що відбувається. Звідси виникає необхідність громадського вболівання, зацікавленості в світових комунікаційних процесах.

Цей аспект знайшов своє відображення в ряді антиглобалістських громадських рухів, у тому числі й «за екологією культури».

Екологія культури передбачає і екологію мови. Конкуренція, яка існує між медіа-концернами, спричинює конкуренцію між національними мовами. Мова набуває властивостей товару й стає складовою частиною товарообміну.

Серед основних структурних компонентів етнічної духовної культури, які необхідно розвивати, В.М.Шейко називає перш за все мову, визначаючи її так – «культурний феномен, який складає основу етнічної культури. Вона представляє об'єктивну форму нагромадження, збереження і передачі суспільно-історичного досвіду, є особливим джерелом зведень про культуру: деякі види інформації можна одержати, звернувшись тільки до свідчення мови. Власне кажучи, мова є інструментом включення індивіда у світ етнокультури як скарбниці накопиченого народом досвіду життя та її ідейно-морального і світоглядного висвітлення. Вона служить сполучною ниткою і ключем до культурного багатства своєї і чужої культури. Втрата мови утруднює входження в іншу культуру, і одночасно втрачається шлях назад, до власної культури» [Шейко, 2001: 290].

Фактор рідної мови особливо актуальний на телевізійному (за Дж.Гербнером) етапі розвитку комунікації. Даний етап презентований тим, що люди дивляться телевізор за розкладом, а не за програмою, тобто в них відсутній вибір. Головний негативний наслідок цього етапу полягає в тому, що діти отримують моделі поведінки ще до того, як навчаться читати. Невибірковий засіб не вимагає писемності, не розвиває смаків, ідей, стосунків.

Мовознавці застерігають, що полікодовість дискурсу, перемикання кодів, а особливо їх змішування розхитує мовну норму, знижує поріг чутливості до її порушень, дестабілізує мовне життя. Не треба себе тішити, що мова та час самі все владнають. «Глобалізація, – як пише Б.М.Ажнюк, – ринкове явище. Вона не визнає сентиментальних аргументів» [Ажнюк, 2001: 54]. Негайно потрібні заходи державного рівня щодо здійснення мовної політики на зразок, наприклад, Франції, де турбуються про майбутнє нації. Одним із напрямів цієї роботи є підвищення престижності української мови, перш за все через її поширення. У нас склалася ситуація, що для того, щоб досягти успіху в суспільстві, зробити кар'єру, треба знати передусім англійську мову, а не українську. Престижність мови – це те, на що ми можемо впливати свідомо. І в цій цілеспрямованій праці, пов'язаній з наданням конкурентоспроможності українській мові як частині інформаційного товарообміну, значне місце належить журналістам, оскільки їх професійне й професіональне мовлення відрізняється від мовлення звичайного носія мови тим, що воно характеризується спеціальною усвідомленістю процесу породження висловлювання та його перцепції. Журналіст повинен відповідати перед суспільством за спрямування сформованої ним суспільної думки.

Отже, балансуючи на терезах глобалізму, спробуємо прислухатися до поради В.Кременя та В.Ткаченка, які пишуть: «... без повного розуміння того, що ми зможемо увійти в Європу не стільки тоді, коли модернізуємо свою державу та виробничий потенціал, а передусім тоді, коли психологічно та соціокультурно змінимося самі» [Кремінь, Ткаченко, 2001: 58].

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию глобализмов в современных средствах массовой информации; анализируется их роль, влияние на современный украинский язык.

The article researches the role of globalisms in modern means of communications; their influence on modern Ukrainian language is investigated.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Землянова Л.М. Зарубежная коммукативистика в преддверии информационного общества. Толковый словарь терминов и концепций. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1999. - 301 с.
2. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації. - Мовознавство. - 2001. - № 3.
3. Попова Н.О. Запозичення з англшйської мови в лексико-семантичну систему української мови кінця XX та початку XXI століття: Автореф.: дис. ... канд. Філол. наук. - Харків, 2002.
4. Суперанская А.В. Товарные знаки и знаки обслуживания // В пространстве филологии / ДонНУ. Филологический факультет. - Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2002. - С. 55-71.
5. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX - початок XXI ст.): У 2 т. - Х.: Основа, 2001.-Т. 2.-С. 290.
6. Кремінь В., Ткаченко В. На терезах глобалізму // Політика і час. - 1999. - № 2 - С. 58.

Ирина Еременко (Львов)

АВТОРСКАЯ СЕМАНТИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОВЕСТИ Ю. ПОЛЯКОВА «АПОФЕГЕЙ»

Неоднократное обращение к тексту повести Ю.Полякова «Апофегей» в конечном итоге привело к постановке проблемы, связанной с языком произведения, в частности, с авторской семантизацией (АС). Автор продемонстрировал оригинальность мышления, тонкое чувство юмора, меткость окказиональных формулировок, острое видение проблемы и путей ее разрешения.

Оригинальное толкование узуальных слов и выражений – неотъемлемая часть языкового своеобразия повести Ю.Полякова. Разворачиваясь в речевые тождества с пояснительно-обусловленными отношениями между его частями, такие речевые формулы являются ярчайшим средством формирования коммуникативной выразительности и емкости повествования. Выступая как экспрессивно-стилистическое средство данного текста, они отличаются при этом высочайшей степенью информативности, и, на наш взгляд, афористичности в отражении авторского мировосприятия. Четко очерченный в них характер социального обобщения, обозначенный в целом достаточно резко, но через призму иронического восприятия и смеха, позволяет осознавать такую индивидуально-авторскую трактовку как портрет эпохи. В этом проявляется, с нашей точки зрения, яркая публицистичность прозы Ю.Полякова в лучшем ее сегодняшнем проявлении, когда публицистический стиль и стиль художественной литературы максимально сближаются, обладая образностью, экспрессией, способностью формировать глубинный подтекст, развивая тем самым эмоционально-интеллектуальный вкус современного читателя. Таким образом, изменения в семантической структуре языкового знака вызваны сменой идеологических и социальных коннотаций у целых лексических парадигм, приводящих, в свою очередь, к появлению семантических сдвигов у определенных слов и фразеологизированных сочетаний, базирующихся на основе процесса семантической деривации, что в условиях данного оригинального текста приводит к формированию окказиональных, индивидуально-авторских неологизмов, которые тем не менее в силу меткости и удачности формулировок сразу выходят далеко за пределы сугубо авторского восприятия действительности.

При этом в основе речепорождения Ю.Полякова как языковой личности отчетливо просматривается и практически является доминирующим процесс авторской семантизации. Мы, вслед за Н.В.Сапрыгиной, «рассматриваем авторскую семантизацию как сознательный акт интерпретации языкового значения, проводимый адресантом сообщения» [Сапрыгина, 1996: 60]. С ее точки зрения, анализируемое явление – это «частный случай более широкого явления, которое может быть обозначено... как индивидуальная семантизация. Это передача говорящим информации о семантике языковой единицы в акте речевого общения: приписывание данному знаку значения, расшифровка значения языковой единицы индивидом» [Сапрыгина, 1996: 59].

По мнению А.Дуличенко, «русский язык обладает гигантскими словообразовательными потенциями, которые реализуются лишь частично.

Это видно в периоды крутых переломов в жизни общества. В XX в. эти потенции раскрылись дважды – в революцию 1917 г. и в перестройку – в виде своего рода словообразовательного взрыва... Большинство новообразований, нередко помеченных авторством, носит окказиональный характер, и потому не будет преувеличением сказать, что XX в. для русского словообразования является еще и веком окказионализмов...» [Дуличенко, 1996: 195]. Оставим за скобками вопрос о том, войдут ли такие новообразования в нормативный словарь. Это тема особого разговора.

Формирование окказиональных значений в структуре идиостиля Ю.Полякова – это отражение в сознании языковой личности истинных реалий, артефактов объективной действительности без камуфляжа и недомолвок. Здесь и четкая гражданская позиция, и сформировавшееся авторское мировоззрение и мироощущение, порой очень резкое, но безоговорочно смелое, справедливо поражающее остротой и точностью деталей. Ю.Полякову с блеском удалось избежать неприкрытой грубости и безвкусия, которые столь многим стали свойственны в более поздний период при осмыслении прошлого. В этой специфике художественной манеры писателя отразилась еще одна яркая особенность современного дискурса – тенденция к окказиональной семанизации, широко представленной сегодня на страницах современной прессы.

Лексическая неологика Ю.Полякова, включенная в механизм авторской семантизации, чаще всего совмещает в себе и специфическую номинацию, и ее окказиональную оценку, напр.: *спальня - сексодром; школа - страна знаний* (произносится с оттенком убийственной иронии); *партнеры - занятия для посредственностей; зануда - человек, которому проще отдаться, чем втолковать свое нежелание это делать; гомосексуализм – освященное многовековой традицией, но не уважаемое законом влечение к юношам; нерасторопность – это не тупость, а привычка к обдуманности* (смена узуальной отрицательной коннотации на окказиональную положительную); *секс -роскошь человеческого общения* (как известно, по расхожему утверждению, в СССР его не было); *тошниловка - студенческая столовая; сокамерник – коллега по совместному проживанию в студенческом общежитии; бунгало – типовые щелястые домики, построенные специально для сезонных рабочих в период уборки урожая; куклы советского производства – пластмассовые гермафродиты…* и т.д.

Представленный словник, характеризующийся целой системой окказиональных толкований общеязыковых понятий, можно было бы еще значительно продолжить. В нашей картотеке содержится еще более 20 таких индивидуально-авторских номинаций, и все они, как и только что представленные и прокомментированные «дефиниции», иллюстрируют одно и то же явление. А именно: в сознании и мироотражении советского человека происходила смена коннотаций – с положительной или в отдельных случаях нейтральной на резко отрицательную в тех случаях, когда языковая личность критически оценивала артефакты политизированного и идеологизированного общества, образно охарактеризованного главной героиней повести как перевернутое. В данном случае именно за счет авторской семантизации Ю.Поляков блестяще разрушает двойной стандарт как существовавшую норму жизни, называя вещи своими именами, срывая «все и всяческие маски».

АС пронизывает весь текст повести, от первых и до последних страниц. Она выступает как ярчайшая черта идиолекта Ю.Полякова, «представляя собой семантический повтор. При этом возникает некий смысловой акцент на информации, которую автор почему-либо считает нужным дублировать» [Сапрыгина, 1996: 61], оценивать под определенным углом зрения, что собственно и позволяет решать идейно-эстетическую сверхзадачу писателя как мастера слова.

Доминирующим способом АС в тексте анализируемой повести является индивидуально-авторское толкование: писатель «корректирует» номинации предметов и объектов быта, социальные явления, а также поднимается до философского осмысления определения конкретного исторического периода истории государства во всех его проявлениях, пытаясь найти ответы на извечные вопросы о том, как и почему происходит то, что происходит.

Говоря о различных тенденциях в развитии русского языка конца столетия, отраженных в стилистике анализируемой повести, нельзя не обратиться к проявлению на ее страницах такого типичного процесса деидеологизации русского языка, как стебизация. «Особую роль в развенчании официальной политической речи» (а соответственно и морали) «играл и играет жаргон и та его разновидность, которую называют словом *стёб* (жаргонизм *стёб,* по замечанию

Е.А.Земской, вероятно, восходит к глаголу *стебать,* который Словарь Д.Ушакова характеризует так: *стебать* (обл.) – хлестать, стебать, бить плеткой, кнутом)» [Земская, 1996: 25].

Как утверждают социологи Л.Гудков и Б.Дубин, *стёб* – род интеллектуального ерничества, состоящий в «публичном», печатном снижении символов через демонстративное использование их в пародийном контексте. В.Матизен, определяя это понятие, уточняет отдельные нюансы анализируемого явления. Он пишет: «Стеб (дериват глагола стебануться, т.е. рехнуться, лишиться разума») – это «больше, чем пародия». Это «двинутый идеомиф, пародийное смещение ревизии: Россия изживала свое прошлое, – стебаясь» [Матизен, 1995: 44].

Наиболее распространенным видом *стёба* у Ю.Полякова является его индивидуально-авторская пародийная семантическая трансформация широкоизвестных слов и оборотов из сферы общественно-политической и социальной жизни советского общества периода «развитого социализма».

Это явление идиолекта Ю.Полякова заметно повлияло на эффект формирования пародии, развенчания кумиров, снижения символов, напр.: *Сталин – кот-игрун; обком – священная аббревиатура* (произносится с учетом иронического акцента); *пятилетка – новая форма исчисления времени: отдел идеологии и пропаганды – сложный отдел: попробуй пропагандировать то, чего нет, а агитировать за то, чего никогда не будет; (потуги) на руководящую роль – чепуха на постном масле; 70-е-80-е года 20 века («застойные») – «баснословные года» (с незаменимой скатертью-самопьянкой); директор продмага – владыка жизни; декабристка – собравшаяся рожать молодая женщина, забеременевшая от партначальства; еженедельная неподъемная «авоська» - пайки в спецраспределителях г. Москвы* и мн др. К чести писателя следует отметить также и его языковую деликатность, чувство такта, меры и хорошего вкуса даже при соприкосновении со стилем *стёб.* Здесь нет злобно-ненавистнического обплевывания, втаптывания в грязь. И если Ю.Поляков многое обнажает, называя вещи своими именами, то делает это в рамках достойного приличия и уважения к себе и читателям. Особый интерес в аспекте осмысления специфики АС у Полякова представляет его многочисленная афористика (паремийная неологика). Как утверждает М.Алексеенко, «не столь активно новое время порождает паремийные единицы. Чаще всего это авторские образования (новая афористика)» [Алексеенко, 2001: 16-20]; в нашем случае – это огромное (около 50) количество единиц окказиональной индивидуально-авторской афористики, буквально пронизывающей весь текст повести. Причем «ономасиологической доминантой» его паремий является антропоцентризм, почти тотальная нацеленность на характеристику человека и различных сфер его деятельности. Как утверждает В.Мокиенко, «в отличие от лексической неологики фразеологические неологизмы в массе своей служат не обозначением новых явлений действительности, а их оценочной характеристике» [Мокиенко, 2001:22].

Индивидуально-авторская неологика Ю.Полякова в значительной степени представляет собой «семантизирующее сообщение, которое закрепляет в сознании адресата информацию о соотношении некоего означающего (языковой единицы) с неким означаемым (фрагментом знания о мире)». Причем означающее в структуре индивидуально-авторской афористики писателя часто не обозначается, а разворачивается в достаточно пространный фрагмент знания о мире, представленном в личностном его осмыслении. Вниманию читателя предлагается некий семантизирующий контекст, где ключевое слово становится очевидным и мотивируется данным фрагментом высказывания, напр.: *«...Если у человека сначала отобрать все, а потом кидать ему крошки, то он будет благодарить и лобызать кидающую руку, не вспоминая даже, что она, эта рука, некогда все и отобрала»* (механизм деспотии) – 67; *«Бедное поколение, выросшее и жившее в эпоху, когда человеческая жизнь висела на кончике хозяйского уса!»* - 93 (формула сталинизма); *«Участковый врач может поставить только один диагноз: «жив – мертв»* - 114 (уровень медицинского обслуживания на дому); *«Людьми может управлять только тот, кому власть в тягость»* - 118 (демократическая власть); *«В женичне, как в военной технике, главное не красота, а надежность» –* 74, *«В обладании умной и язвительной женщиной есть особая острота»* - 52 (женский идеал); *«Не нужно делать из народа дебила, который не в состоянии осмыслить то, что сам же и пережил»* - 89 (народное самосознание) и т.д.

Однако и в афористике «Апофегея» продолжает активно присутствовать излюбленная

автором бикомпонентная формула с пояснительными отношениями: *членство в профкоме - не потомственное дворянство; разумный компромисс – признак ума, а глупое упрямство - свидетельство ограниченности –* 55; *партигры - занятия для посредственностей* – 69; *плохо жить - унизительно, а человек не имеет права унижаться*–94; *секс – роскошь человеческого общежития* – 74; *зануда – человек, которому проще отдаться, чем втолковать свое неэюелание это делать* – 77; *признание в дружбе – одновременное объяснение в нелюбви*–22; *гомосексуализм –освященное многовековой традицией, но не уважаемое законом влечение к юношам* – 23 и т.д.

Итак, АС как доминирующий элемент идиостиля писателя позволила Ю.Полякову: 1) с максимальной эффективностью решить свою основную идейно-эстетическую задачу; 2) представить лицо повествователя как талантливого человека со здоровым чувством юмора, обладающего блестящим свойством острого и тонкого восприятия действительности, основанном на четкой гражданской позиции; 3) придать стилю писателя высокую публицистичность в лучшем ее проявлении, что дало автору возможность создать ярчайшую зарисовку эпохи 80-х годов XX ст.

РЕЗЮМЕ

У основі ідіостилю Ю.Полякова як творчої особистості домінуючим є процес авторської семантизації, яка дозволила йому: з максимальною ефективністю вирішити основну ідейно-естетичну задачу повісті «Апофегей»; представити автора як талановиту людину з почуттям гумору, що володіє гострим і тонким сприйняттям дійсності, заснованим на чіткій громадянській позиції; надати стилеві письменника високу публіцистичність.

The process of author's semantization is fundamental for Yu.Poliakov's speech producing. According to N.V.Saprygina, semantization is an addresser's interpretation of language meaning. Author's semantization being a dominating element author's style proved very effective in solving esthetic task of the novel «Apofegei». It characterized the author as a personality with a strong sense of humor and sound perception of outer world. Semantization refines author's style and makes possible to create brilliant sketch on burning social problems actual in the 80th of the XXth century.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеенко М.А. Отражение актуальных процессов синхронической динамики языка в фразеологической системе //Nowa frazeologia w nowej Europie... Slowo. Tekst. Czas IV. Greifswald, 2001. - С. 16-20.
2. Дуличенко А. Русский язык конца XX столетия: некоторые тенденции развития // Przeclad Rusystyczhy. - Warszawa, 1996. - С. 189-204.
3. Земская Е. Клише новояза и цитация в языке постсоветсткого общества //Вопросы языкознания, 1996, №3. – С.25-30.
4. Матизен В. Блеск и нищета стеба //Огонек. - 1995 - № 14. - С. 44-49.
5. Мокиенко В.М. Проблемы фразеологической неологии // Nowa frazeologia w nowej Europie... Slowo. Tekst. Czas IV. Greifswald, 2001. - С 20-25.
6. Поляков Ю. Апофегей. - М, 1990. - 158 с.
7. Сапрыгина Н.В. Авторская семантизация в художественном тексте. - Одесса, 1996. - 232 с.

Ирина Иванова, Алла Силка (Сумы)

ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЦВЕТОВОЙ ЛЕКСИКИ В ЯЗЫКЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В. НАБОКОВА

Последние десятилетия возвратили русскому читателю имена многих писателей, чье творчество до середины 80-х годов было практически неизвестно широкой публике. Особое место среди них принадлежит В.В.Набокову – представителю первой волны русской эмиграции, рафинированному художнику, волшебнику слова, утонченному стилисту. Современная набоковиана обогатилась десятками интересных и разноплановых исследований, однако творчество этого мэтра литературы продолжает привлекать внимание литературоведов, критиков, лингвистов. Среди исследователей В.Набошва такие крупные зарубежные и отечественные ученые, как Ж.Нива, В.Ерофеев, О.Михайлов, А.Мулярчик, Б.Носик и др. Особо следует отметить Н.Анастасьева – автора первого в России монографического очерка о творчестве писателя и вышедшего в 2002 г. панорамного исследования «Одинокий король», в котором ученый прослеживает биографическую канву жизни В.Набокова, размышляет о его связи с русской литературной традицией, отмечает многскройность его произведений, выявляет важнейшие черты поэтики[Анастасьев, 2000]. Современники В.Набокова выделяли необычность, оригинальность идиостиля писателя. В работах П.Бицилли, В.Ходасевича, З.Шаховской отмечается глубинная содержательность формальных приемов писателя, интеллектуальность и виртуозность его языка. В настоящее время внимание ученых привлекает прежде всего «русский» период творчества В.Набокова. Ему посвящены исследования А.Павловского, Л.Рягузовой, Н.Степановой, Л.Целковой и др.

Художественный мир В.Набокова огромен и многолик, и поэтому отдельные аспекты его поэтики остаются до сих пор недостаточно *изученными.* Богатство лексикона, его изысканность, метафоричность и зашифрованность, сложность синтаксических построений, обилие аллюзий и реминисценций являются визитной карточкой автора «Защиты Лужина», «Приглашения на казнь», «Дара», «Весны в Фиальте» и др. На страницах набоковских книг мир предстает во всем своем многообразии: буйство красок, широкий диапазон звуков, тончайшие ароматы, неожиданные зрительные ассоциации. Для воссоздания разных проявлений чувственного восприятия писатель использует большой арсенал речевых средств, в котором важное место занимает колоративная лексика. Ее функционально-стилистическая характеристика, эстетический потенциал до сих пор не были предметом специального исследования. Целью настоящей статьи является изучение колоративов в языке произведений В.Набокова, их роли в системе образных средств автора. В круг рассматриваемых проблем входит выявление состава колоративной лексики и полноты представления отдельных цветовых парадигм в языке писателя, анализ индивидуально-авторских способов расширения объема описываемой ЛСГ, исследование оценочных и коннотативных эффектов, выразительных возможностей цветообозначений.

Высокая частотность цветовых слов, характерная для идиостиля В.Набокова, объясняется не только сюжетной необходимостью их употребления в прямом или переносном значении *(голубое небо, осенняя синева, серебряные пожары Таврического сада),* но и семантической емкостью слов данного разряда.

«Кроме всего я наделен в редкой мере так называемой audition coloree – цветным слухом... Не знаю, впрочем, правильно ли тут говорить о «слухе»: цветное ощущение создается по-моему осязательным, губным, чуть ли не вкусовым чутьем. Чтобы основательно определить окраску буквы, я должен букву просмаковать, дать ей набухнуть или излучиться во рту, пока воображаю ее зрительный узор» [Набоков, 1990: IV, 146]. В произведениях В.Набокова мы нередко встречаем образцы такого необычного подхода к слову: *Тенериффа - Боже мой! – какое дивное зеленое слово!.. Сегодня на снеговой полосе кто-то пальцем написал «Отто», и я подумал, что такое имя, с двумя белыми «о» по бокам и четой тихих согласных посередке, удивительно хорошо подходит к этому снегу, лежащему тихим слоем: «Сумерки» - какой это томный сиреневый звук!.. Молодая луна цвета Ю висела в акварельном небе цвета В.* Интересно, что писатель, в совершенстве владевший несколькими языками, по-разному «видит» «разноязычные

начертания единозвучной буквы» [Набоков, 1990: IV, 146]. Для него обычно русская, «инакописная, но идентичная по звуку, буква отличается тускловатым тоном по сравнению с латинской». Однако некоторые русские буквы в его ощущениях приобретают особую насыщенность, ср.: *Ж, отличающееся от французского J, как горький шоколад от молочного,* В.Набоков четко распределяет все буквы в соответствии с цветами спектра, создавая своеобразную азбучную радугу, где известная считалочка «Каждый охотник желает знать, где сидит фазан» трансформируется в формулу *ВЕЁПСКЗ.* Обостренный «цветной слух» помогает мастеру слова максимально использовать эстетический потенциал колоративной лексики.

Очевидно, что каждая микросистема рассматриваемой лексико-семантической группы в творчестве отдельного писателя представлена не полностью, так как автором отбираются лишь необходимые элементы [Сиротина, 1986: 45]. В то же время любая цветовая парадигма здесь может быть богаче и шире, чем ряд общеязыковых наименований, за счет использования словообразовательных ресурсов, особенностей словоупотребления, авторских неологизмов. Так, например, микросистема красного цвета в произведениях Набокова представлена более чем двумя десятками узуальных прилагательных: *красный, рубиновый, гранатовый, багровый, багряный, пунцовый, пурпурный, алый, огненный, червонный, малиновый, розовый, кирпичный, коралловый, кровавый, пламенный, румяный, медный, суриковый, рудой, охряный, карминный, терракотовый, рдяный.* Но этим количеством она далеко не исчерпывается. Расширение цветовой парадигмы происходит за счет образований, указывающих на:

- слабую степень признака ***(красноватый** свет около лотков; гладкий **розоватый** путь; **пунцоватый** блеск вычищенных ногтей;*

- название отвлеченного признака *(темный **румянец** её щеки; червонная **краснота** неба; **розоватость** щек; мутноватая **алость** солнца; прозрачный **пурпур** пушкинских стихов;*

- выявление и становление признака *(в легкой синеве неба розовело одно тонкое облачко; Франц, **побагровев,** закивал; алела вестфальская ветчина; подъём весь **пламенел** местными цветами;*

- признак признака *(оба **докрасна** наливались смехом).*

Многообразие цветовых оттенков передают сложные прилагательные с семантикой «цвет» + «цвет» *(огненно-румяные полоски; оранжевато-красная пыльца; кроваво-красные флаконы; золото-красные рельефные обложки; румяно-карие от огня глаза;* композиты, фиксирующие различия **в** интенсивности окраски *(нежно-кирпичного цвета шапка гриба; ярко-красные в пупырках крема, будто мухоморы, пирожные; череп сквозит бледно-розовой замшей; темно-розовые тучи).* Экономным способом цветообозначения являются сложносуффик-сальные образования с первым элементом **красно-:** *краснощекий старик; краснокрестная повязка на рукаве; красновыйные молодцы; красноротая красавица.* Обогащают данную микросистему также окказионалгомы-цветообозначения: *женщина с жарким цветом лица; чулки поросячьего цвета; землянично-темный собор; лицо цвета сырой ветчины; мандариновый оттенок преждевременной световой рекламы; клоун с томатовым носом.*

Подобные индивидуально-авторские новообразования присутствуют и в других цветовых парадигмах: *сахарный парус среди прусской синьки; глаза морского оттенка; две павлиньего цвета подушки; лицо цвета сухой глины; волосы цвета абрикосового варенья; загорелый, цвета копченой камбалы старик рыболов; листья цвета прозрачного винограда; глаза цвета стеклянных осколков, выглаженных волнами; иммортелевая желтизна дневного электричества; густые мужские брови над серыми - цвета ее же стальных часиков – глазами; одежда цвета зреющей сливы.*

Умело использует В.Набоков и возможность передать цвет, сочетание красок, их оттенки описательно и опосредованно: *...осыпались акации, и темный асфальт вдоль панели казался запачканным в манной каше; солнце лужами топленого масла горело на полу; вгоняет в мак молодую, яркоглазую мадам Гишар; негр с лицом как мокрая галоша.* Хотя в этих отрывках нет ни одного колоратива, каждая картина в сознании читателя окрашивается в свой цвет: белый, желтый, красный, черный, ибо писатель, создавая художественный образ, опирается на экстралингвистические факторы, фоновые знания, т.е. «обоюдное знание реалий говорящим и слушающим, являющееся основой языкового общения» [Балли,1955: 59]. Поэтому в данном случае

можно говорить об имплицитном выражении цветового признака.

Для идиостиля В.Набокова характерна высокая концентрация колоративной лексики в небольших по объему фрагментах текста. В описаниях он часто использует такие синтаксические конструкции, в которых один из компонентов уточняет, дополняет цветовую семантику другого: *лиловатая синева неба переходила на востоке в червонную красноту; темно-розовые тучи рыжели по мере угасания неба; стихи сверкали красными, как кровь, рубинами; в волосах синели васильки; серебряной голубизной лоснились колеи; горы лиловатой гуашевой белизны*.

Выразительные возможности прилагательных-цветообозначений активизируются за счет расширения их сочетаемости. В контексте художественного произведения нейтрализуется связанность лексического значения слов *вороной, гнедой, карий, русый, пегий* и др., их синтагматические связи становятся практически свободными, ср.: *пегий ранец; карий лист на скамейке; русая бородавка под глазом; вороное облако; длинные карие вагоны Норд-Экспресса; млечная черемуха; смуглая мгла*.

В.Набоков обладает удивительным даром оживить, сделать зрительно яркой даже черно-белую, лишенную цветовой гаммы картину, которая предстает, например, в рассказе «Письмо в Россию»: *А за воротом, под сырой панелью, - так нежданно! - бриллиантами зыблется стена кинематографа. Там увидишь на прямоугольном, светлом, как луна, полотне более или менее искусно дрессированных людей; и вот с полотна приближается, растет, смотрит в темную залу громадное женское лицо с губами, черными, в блестящих трещинках, с серыми мерцающими глазами, – и чудесная глицериновая слеза, продолговато светясь, стекает по щеке.* От яркой живописи писатель переходит к четким линиям графики, в его палитре только черная и белая краски, но их контрастное противопоставление, причудливое смешение или постепенный переход от света к тени не менее выразительны, чем использование другой цветовой лексики.

Группа слов, обозначающих неокрашенные, ахроматические цвета, представлена в его творчестве широко и разнообразно. Например, малейшие оттенки черного цвета писатель передает не только с помощью двухсемных прилагательных типа *иссиня-черная летняя крымская ночь; рубиново-черная листва; лилово-черная парижская ночь; черно-синие листья;* индивидуально-авторских художественных определений *аспидная туча; эбеновый блеск волос; сажная чернота стен; угольные ресницы,* но и за счет объединения разных аспектов чувственного восприятия: *зеркально-черная вода; бархатно-черные бабочки; матово-черный берег; глянцевито-черные пирожные; маслянисто-черные улицы.* Компоненты таких сложных эпитетов обозначают разные чувственные признаки. Ср. также: *клеенчатый блеск черной волны; липкая чернота угольной бумаги.* Подобное осознаваемое автором «просачивание и смешение чувств», или синестезия – одновременное отражение зрительного, слухового, осязательного и др. ощущений, очень характерно для манеры письма В.Набокова. Вот несколько примеров только из одного произведения писателя – автобиографического романа «Другие берега»: *желто-деревянный гигант; черноземно-шпинатный бас; шелковисто-багряные крылья бабочки; пурпурово-бархатный шнур; пышно-синие шторы; серебристый шелест оголяемого шоколада; ослепительно-росистое сверканье; липко-блестящие трещины в дубовой коре; кустики голубики, как-то через зрение вяжущие рот матовостью своих дремных ягод.*

Цветовые прилагательные часто используются В.Набоковым символически. Так, черный цвет – цвет траура, ср.: *его скромный черный костюм и черный галстук бантиком, казалось, сдержанно намекают на какой-то тайный траур; черный костюм Иванова – траур по другим умершим вещам.* В рассказе «Оповещение» этот символ становится образным стержнем сюжета. Фабула этого короткого рассказа проста: друзья обеспокоены тем, как сообщить о смерти сына старой глухой женщине. В первой же фразе автор сообщает, что Евгения Исаковна всегда носила только черное. Этот же цвет доминирует над другими на протяжении всего рассказа: у старушки черный вязаный платок, черный слуховой аппаратик, черная сетка для покупок, черные чулки, черные шерстяные перчатки; как нарочно, и фамилия ее близких друзей – Чернобыльские. Этот черный траурный цвет, становящийся зловещим символом пришедшего горя, еще сильнее оттеняют *белые страшные лица* – последнее из употребленных в рассказе цветовых слов.

Многие цвета ассоциируются у писателя с тем или иным настроением. В некоторых случаях автор эксплицирует это, непосредственно указывая, какое впечатление производит на него

тот или иной цвет: *веселое, ярко-голубое небо; стена в равнодушно-лазурных завитках; барьеры ложː, выкрашенные в зловещий фиолетовый цвет; мрачно-фиолетово-зеленые картины.*

Один из излюбленных приемов, неоднократно воспроизведенный В.Набоковым во многих произведениях, – описание причудливых переливов красок, их блеска, бликов, сверкания огней. В «Других берегах» писатель приводит одно из первых ярких воспоминаний своего «совершеннейшего, счастливейшего детства»: *С неизъяснимым замираньем я смотрел сквозь стекло* [вагона] *на горсть далеких алмазных огней, которые переливались в черной мгле отдаленных холмов, а затем как бы соскользнули в бархатный карман. Впоследствии я раздавал такие драгоценности героям моих книг, чтобы как-нибудь отделаться от бремени этого богатства.* Таким образом, всевозможные щедро рассыпанные на страницах его книг *бриллиантовые пожары; сапфировый блеск моря; райский изумруд; шероховатое золото лимонов; цветистый огонь застывшего фейерверка; морозная радуга фонарей* и т.п. – это не только традиционно обладающие поэтической коннотацией цветообозначения, но и глубоко символичные, согретые теплотой детских воспоминаний символы счастья, радости, любви. Показательно, что лишенные цвета реалии олицетворяют тоску, безысходность. Никого не согреет *мутное, сырое, разбавленное солнце,* ни о чем не поведает *серая, как дымовая завеса, газета,* безысходной представляется *бесцветная тоска.*

Цветовые слова в творчестве В.Набокова используются в различных стилистических функциях. Эпитеты-колоративы усиливают наглядность описания, его образную конкретность: *рубиновый угар греха; ртутный блеск луэю; светло-стальной взгляд; восковое лицо.* Цветовая лексика входит в состав сложных метафор, активизирующих представления, повышающих эмоциональность повествования: *черный лес поднимающихся нот; зеленое конфетти семян; колбасная лавка, полная жирных коричневых удавов; дотлевали красноватые зори: наш человеческий стыд; лунные глобусы газа; коричневая кашица опавших соцветий под кустом сирени; прозрачная арлекинада цветных стекол; зеленые сумерки леса.* Широко и свободно используются писателем метонимические цветовые определения: *небесного цвета жандарм; нос из слоновой кости; опаловая пижама с восковым лицом,* Свежи, эмоциональны, зримы набоковские сравнения: *песком, будто рыжей корицей, усыпан был ледок; зеленое, как морская болезнь, утро; черными павлиньими глазами отражались густые ольхи; красное, как апельсин-королек, солнце; лиловой бурей кипела персидская сирень.*

Таким образом, в творчестве В.Набокова лексико-семантическая группа цветообозначений представлена во всем богатстве своих эстетических возможностей. Во многих произведениях она становится стилевой доминантой, выполняя как традиционные, так и необычные функции: локализует время и место действия, усиливает общую драматургию сюжета. Писатель не только использует потенциал художественности колоративной лексики, заложенный в языке, но и развивает его по законам поэтического творчества. Перспективным в плане дальнейшего изучения представляется прослеживание эволюции цветовой лексики от произведений малого жанра до крупных эпических форм.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується своєрідність поетики В.Набокова на прикладі функціонування лексико-семантичної групи колоративів. Розглядаються способи розширення кольорової парадигми за рахунок авторських новоутворень, уміння письменника передати колір, поєднання барв, їх відтінки описово і опосередковано. У багатьох творах В.Набокова колір виступає як домінантний стильовий засіб.

The article touches upon the peculiarities of Nabokov's poetic language. It deals with the examples of functioning of lexical-semantic group, the ways of expansion of color paradigms. The authors pay much attention to Nabokov's style, his skills of revealing color. In many works by Nabokov the color is a dominant style feature.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анастасьев Н. Владимир Набоков. Одинокий король. - М, 2002. - 524 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. - М, 1955. - 416 с.
3. Набоков В. Собрание сочинений: В 4 т. - М, 1990.
4. Рягузова Л. Система эстетических и теоретико-литературных понятий В.В.Набокова: Понятийно-терминологический словарь. - Краснодар, 2001. - 140 с.
5. Сиротина В.А. Эстетический потенциал лексико-семантических групп в идиостиле М.Горького // Русский язык в школе. - 1986. - № 3. - С. 44-50.

Людмила Иванова (Киев)

ФОРМЫ И СПЕЦИФИКА ОСВОЕНИЯ КУЛЬТУРЫ КАВКАЗА В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Н.ТОЛСТОГО

В русле проблемы «Лев Толстой и проблемы мировой культуры» обычно рассматривается влияние личности и творчества великого русского писателя на мировой культурный процесс. Л.Н.Толстой воплотил русский менталитет, русскую душу, с этих позиций интересно рассмотреть, как он описывал взаимодействие русской культуры с другими культурами. Философы отмечают как одну из главных черт русского народа «...толерантное отношение к иноплеменникам, другим нациям и народам. Россия, в отличие от Европы, сохранила все свои этносы, да и самой Европе неоднократно помогала выжить, оберегая ее границы. В русском народе слабо чувство национального эгоизма и исключительности, ему в большей мере присуще чувство взаимопомощи, «всечеловечности» (Ф.М.Достоевский) и, следовательно, толерантного отношения к другим народам. «Чистый» национализм в России никогда не работал» [Емельянов, 2003: 55].

Наиболее ярко взаимоотношение русских с другими народами описано в повести «Казаки», над которой автор работал в 1853-1863 годы. В повести прослеживается образ автора в объективной точке зрения на события, европейце Оленине, черкесах и казаках (мы рассматриваем Лукашку и Ерошку), в большей степени приобщенных к жизни кавказцев.

Рассмотрим дискурс автора. Пейзажных зарисовок очень мало, о красотах кавказской природы говорится скупо, например: *Был тот особенный вечер, какой бывает только на Кавказе* (2, 253). Животный мир описывается тоже скудно: *...только видны по песку следы оленей,* ***бирюков, зайцев и фазанов,*** *полюбивших эти места; ...несет через плечо в сапетке еще бьющихся серебристых* ***шамаек*** [о рыбе – Л.И.].

Одежда и обувь детально не описывается, хотя экзотизмы в тексте обычны: *...чувяки-то все истоптала. Лицо Марьяны закрыто обвязанным платком; на ней розовая рубаха и зеленый* ***бешмет.*** *. ..Трое казаков с кордона, в* ***бурках*** *и с ружьями за плечами...*

Автор уделяет пристальное внимание взаимоотношениям казаков и чеченцев, или «татар», как казаки называли кавказские народы. Эти народы настолько слились друг с другом, что всякий чужой сначала воспринимается отрицательно: *Ежели редко-редко где попадутся верховые, то уж казаки с кордона и чеченцы из аула с удивлением и любопытством смотрят на верховых и стараются догадаться, кто могут быть эти* ***недобрые*** *люди,* т.е. всякий новый человек недобрый и, конечно же, чужой.

В дихотомии свой - чужой для казака русский солдат в большей степени чужой, чем чеченец, потому что хотя и те и другие не соблюдают обычаев казаков, но солдаты врываются в жизнь казаков, нарушая ее уклад, чеченцы же живут далеко и по своим законам: *Казак, по влечению, менее ненавидит джигита-горца, который убил его брата, чем солдата, который стоит у него, чтобы защищать его станицу, но который закурил табаком его хату. Он* ***уважает врага - горца,*** *но* ***презирает чужого*** *для него и угнетателя солдата.* Антонимы *уважает - презирает* четко передают симпатии казака. Оказывается, у казаков и чеченцев совпадают идеалы и устремления, что резко смещает восприятие чеченцев на шкале свой – чужой в стор ну своего: *Еще до сих пор казацкие роды считаются родством с чеченскими, и* ***любовь к свободе, праздности, грабежу и войне*** *составляет главные черты их характера.*

Казаки восприняли некоторые особенности быта чеченцев: *Казаки сидели за ужином в мазаных сенях кордона, на земляном полу* [в русском холодном быте сидение на полу нехарактерно – Л.И.], *вокруг* ***низкого татарского столика;*** *Старуха-мать, засучив сильные загорелые руки, раскладывала виноград, сушеную рыбу,* ***каймак*** *и хлеб на* ***низеньком круглом татарском столике;*** *изо всех труб поднимается душистый дым* ***кизяка.***

Интересно, что при описании чеченского быта автор практически избегает экзотизмов: *Немного в стороне виднелись на низком берегу глиняные дома* [не *сакли,* хотя это название встречается у А.С.Пушкина, т. е. оно уже было знакомо русскому читателю], *плоские крыши и воронкообразные трубы чеченского* ***аула;*** *...следили в вечернем дыму мирного аула за движущимися фигурами издалека видневшихся чеченок в синих и красных одеждах.* Даже Марьяд ходит в *бешмете,* у чеченок это самая общая номинация одежды.

Вводя новый экзотизм, автор дает ему пояснение: *У них, байт, опять абреков ищут.* Подстрочное примечание Л.Н.Толстого: «Абреком называется немирный чеченец, с целью воровства или грабежа переправившийся на русскую сторону Терека».

Интересны языковые характеристики. Ванюшка, слуга Оленина, периодически изъясняется по-французски, и это средство иронии. О казаках автор пишет: *Молодец-казак щеголяет знанием татарского языка и, разгулявшись, даже со своим братом говорит по-татарски.*

Л.Н.Толстой создает очень четкие речевые характеристики казаков. Конечно, эта речь очень далека от литературной речи Оленина, в ней наблюдаются черты интерференции, она нарочито огрублена: *Радуйся,* ***чертова девка,*** *– кричит мать...Марьяна нисколько не оскорбляется названием чертовой девки и принимает эти слова за ласку и весело продолжает свое дело.* Интересно, что все казаки и казачки именуются антропонимами с суффиксом -к-, воспринимаемым русскими как сниженный: *Ерошка, Лукашка, бабушка Улитка, Марьянка* и т.п.

Маргиналами, находящимися на стыке двух культур, являются Лукашка и Ерошка. Воинственность, лихость горцев стала для Лукашки, как и для многих других казаков, объектом даже внешнего подражания. Описание Лукашки: *Широкая черкеска была кое-где порвана, шапка была заломлена назад по-чеченски, ноговицы спущены ниже колен. Одежа его была необычная, но она сидела на нем с тою особою* ***казацкою*** *щеголеватостью, которая состоит в* ***подражании чеченским джигитам...*** *На настоящем* ***джигите*** *все всегда широко, оборвано, небрежно; одно оружие богато, но надето, подпоясано и пригнано это оборванное платье и оружие одним известным образом, который дается не каждому и который сразу бросается в глаза казаку или горцу. Лукашка имел вид джигита. Лукашка сидел* ***по-татарски*** *на траве и улаэюивал петли.* Таким образом, четко прослеживается общая для чеченцев и казаков оценка качеств воина и его снаряжения. Не случайно после боя *...татарин из-за реки взялся лечить его* [Лукашку - Л.И.] *травами.*

Речь Лукашки, связанная с войной и кавказскими событиями, пересыпается чеченскими словами и выражениями. *Лукашка говорит Оленину после того, как он подарил ему лошадь:* ***Кунаки*** *будем... Хоть и небогатые мы люди, а все* ***кунака*** *угостим. Я и матушке прикажу, коли чего нужно,* ***каймаку*** *или винограду; ...уж я тебя не выдам, твой* ***мюрид*** *буду... Ну, так вот я вам* ***пешкеш*** *привез, – и Лукашка распоясался и снял один из двух кинжалов, которые висели у него на ремне.*

Ярко характеризует казаков сцена после окончания стычки с чеченцами: *Казаки, запыхавшись, растаскивали убитых и* ***снимали с них оружие,*** *каждый из этих рыжих чеченцев был человек, у каждого было свое особенное выражение. Лукашку понесли к арбе. Он все бранился по-русски и по-татарски. – Врешь, руками задушу! От моих рук не уйдешь! Ана сени! – кричал он, порываясь.* С одной стороны, по традиции с противников снимали оружие как главную добычу боя. С другой стороны, чеченцы не были для них врагами - не было ни ярости, ни злости. Каждый чеченец для казаков человек и воин, так как все они мужественно сражались. И именно чеченец взялся лечить Лукашку. Воинственные крики Лукашки содержат и русские, и чеченские выражения. Таким образом, опять вырисовывается общность казаков и чеченцев в восприятии войны.

Весьма показательно сравнение убитого абрека с кабаном: *Как на кабана, который ушел вечером, досадно было ему на абреков, которые уйдут теперь,* т. е. стычки с чеченцами для

Лукашки та же охота на Хищного и сильного зверя. Но к зверю вражды не испытывают, это и объясняет отношение казаков к чеченцам.

Образ дяди Ерошки ключевой в повести. О нем много писали литературоведы. Не повторяя сказанное, обратим внимание на некоторые его особенности в интересующем нас аспекте.

Во-первых, дядя Ерошка полностью лишен чувства национальной ограниченности. Он открыт для любой культуры, лишь бы носитель ее удовлетворял его моральным принципам: *Я, бывало, со всеми кунак: татарин – татарин, армяшка – армяшка* [обратим внимание на уничижительное этническое имя – Л.И.]; *солдат - солдат, офицер – офицер. Мне все равно, только бы пьяница был.* Представляет интерес точка с запятой при перечислении, этим знаком препинания автор разделяет «кунаков» Ерошки на две группы: кавказские народы и русские военные, т. е. если в сознании Ерошки они равноправны, в сознании автора прослеживается стремление отделить русских от иноверцев: это еще не свои, а чужие.

То же касается песен, исполняемых на балалайке из травянки *Я мастер играть: татарскую, казацкую, господскую, солдатскую, какую хоть.* Автор приводит одну из песен Ерошки: *Особенно трогательна была для него одна тавлинская песня. Слов в ней было мало, но вся прелесть ее заключалась в печальном припеве: «Ай! дай, далалай!» Ерошка перевел слова песни: молодец погнал баранту из аула в горы, русские пришли, зажгли аул, всех мужчин перебили, всех баб в плен побрали. Молодец пришел из гор: где был аул, там пустое место; матери нет, братьев нет, дома нет; одно дерево осталось. Молодец сел под дерево и заплакал. Один, как ты, один остался, и запел молодец: ай, дай! далалай! И этот завывающий, за душу хватающий припев старик повторил несколько раз.* Дядя Ерошка явно сочувствует горцу, что проявляется в двукратной номинации *молодец.* Набег русских, к которым дядя Ерошка себя никак не причисляет, именуясь казаком, не осуждается и не оценивается: сегодня победили русские, завтра – горцы. По душе песня и Оленину: *вся* ***прелесть*** *ее...* Во времена Л.Н.Толстого это слово имело положительную окраску.

Ерошка говорит Лукашке: *Хочешь быть молодцом, так будь* ***джигит****, а не* ***мужик.*** Несколько выше читаем, что же вкладывал Ерошка в первое понятие: *Потому что я настоящий джигит был. Пьяница, вор, табуны в горах отбивал, песенник...на все руки был.* Этот «идеал» противоречит русскому национальному сознанию.

Лука показывает Ерошке, как он убил чеченца, «зверя», как говорит Лукашка (продолжается тема охоты). Ерошка: *– Чего не видать! - с сердцем сказал старик, и что-то серьезное и строгое выразилось в лице старика. – Джигита убил, - сказал он будто с сожалением.* В данной ремарке настораживает «как будто», заставляющее задуматься о степени искренности старого казака.

Ерошка, как и другие казаки, свободно владеет чеченским языком: *И старик заговорил по-татарски. Лукашка бойко отвечал ему. Ергунов, плохо знавший по-татарски, лишь изредка вставлял русские слова.* Дядя Ерошка даже пытается обучить этому языку русских офицеров. Оленин знакомится с Ерошкой: *Кошкильды! – сказал он. – Это по-татарски значит: здравия желаем, мир вам, по-ихнему. – Кошкильды! Я знаю, – отвечал Оленин, подавая ему руку... Коли тебе кошкильды говорят, ты скажи: алла рази бо суп, спаси бог. Так-то, отец мой, а не кошкильды. Белецкий поднял стакан. – Алла бирды, - сказал он и выпил. (Алла бирды, значит: бог дал; это обыкновенное приветствие, употребляемое кавказцами, когда пьют вместе).* Чеченскую речь автор транслитерирует, передает ее курсивом, а перевод заключает в скобки. *Сяу бул (будь здоров), – сказал Ерошка улыбаясь и выпил свой стакан.*

Иногда перевод содержится в подстрочном замечании: *Вот дай срок, их праздник будет, пойду к Гирей-хану в гости, бузу пить.* Перевод автора: татарское пиво из пшена.

Ерошка не только ходит к чеченцам в гости, но и принимает их у себя: *Придет ко мне какой кунак, водкой пьяного напою, ублажу, с собой спать положу, а к нему поеду, подарок,* ***пешкеш,*** *свезу,* Экзотизмы *кунак, пешкеш, джигит* и другие свободно вошли в речь Ерошки и казаков, потому что они приняли обычаи кавказцев, тем не менее дядя Брошка о них говорит: *Верить - верь, а без ружья спать не ложись.*

Квинтэссенцией восприятия дядей Брошкой поликультурности является, на наш взгляд, следующее замечание: *А муллу или* ***кадия*** *татарского послушай! Он говорит: «Вы неверные,*

гяуры, *зачем свинью едите?» - Значит, всякий свой закон держит. А по-моему все одно. Все бог сделал на радость человеку.*

Таким образом, Ерошка, не утратив доблестей и качеств казака, открыт любой культуре, причем не только в лучших ее проявлениях. Мы отдаем отчет в том, что в данном случае толкуем культуру слишком расширительно, поскольку культура имеет ценностные позитивные коннотации, однако именно отвратительные опустошительные набеги, войны сформировали характер чеченцев и горцев, их обычаи и нравы, что, несомненно, входит в сферу культуры.

Если бы мы вычертили шкалу степени восприятия Кавказа, то точкой отсчета, нулем, был бы образ автора, на одном конце дядя Ерошка, а равноудален от него на другом конце шкалы Оленин. Фамилия его имеет апеллятивом горное кавказское (но не только кавказское) животное - оленя. Автор говорит о своем герое: *У него не было ни семьи, ни отечества, ни веры, ни нужды. Он ни во что не верил и ничего не признавал.*

Представления о Кавказе у Оленина смутные и романтические. До поездки на Кавказ представления о нем - сплошные стереотипы: *Воображение его теперь уже было в будущем, на Кавказе. Все мечты о будущем соединялись с образами Амалат-беков, черкешенок, гор, обрывов, страшных потоков и опасностей.* Мечты о любви черкешенки - явная параллель с «Бэлой» М.Ю.Лермонтова.

Оленин стремится принять жизнь и культуру казаков в аспекте, совпадающем с культурой горцев, но даже внешне ему это не удается: *На Оленине была красная казацкая рубаха, белая* ***черкеска,*** *стянутая ремнем с кинжалом, и высокая шапка;,..* Он думал, что он хорош, ловок и ***похож на джигита;*** но это было обманчивое представление. На взгляд всякого опытного кавказца, он все-таки был ***солдат.*** *Он был одет по-черкесски, но плохо; всякий узнал бы в нем русского, а не джигита* (2, 271). Дважды в описании Оленина наблюдается одно и то же противопоставление: стремление быть похожим на джигита и черты русского, солдата. Подчеркнем, что *русский* и *солдат* в повести выступают как контекстуальные синонимы.

Дядя Ерошка ценит эту открытость Оленина: *Э, да ты я вижу молодец! Мы с тобой* ***ку' наки*** *будем, - сказал дядя Ерошка.* Таким образом, русский офицер Оленин стремится приобщиться к культуре Кавказа, но терпит неудачу. В конце повести он покидает станицу, однако, вне всякого сомнения, опыт и знания, полученные на Кавказе, сохранятся у него на всю жизнь.

Таким образом, все три позиции (автор, казаки Лукашка и Ерошка, Оленин) сходны в готовности воспринимать культуру Кавказа. Однако в жизнь казаков, живущих параллельно (но не вместе!) с горцами, она проникла гораздо глубже, их можно считать маргиналами. Автор и Оленин знакомы с этой культурой. Л.Н.Толстой расширил и углубил представление русских о Кавказе и кавказцах. Подчеркнем неизменно доброжелательное внимание и уважение к народам Кавказа, что обусловлено «переимчивостью» русского человека.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено формам та специфіці опанування культури Кавказу у творчості Л.Н. Толстого.

The article deals with the forms and specificity of acquirement of Caucasus' culture in works by L.Tolstoy.

ЛИТЕРАТУРА

1. Емельянов Б.В. Русский менталитет: возможности толерантности //Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная монография. - Екатеринбург, 2003. - С. 55.
2. Толстой Л.Н. Казаки. Собрание художественных произведений. - М., 1948. - Т. 2.

Ольга Ільченко (Київ)

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ «КОМП'ЮТЕРНИХ» НЕОЛОГІЗМІВ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Сучасна когнітивістика у найбільш широкому розумінні досліджує системи знань та способи обробки інформації, а отже, є наукою міждисциплінарною.

Важливу роль у когнітивних студіях відіграє антропоцентрична спрямованість наукових розвідок, а саме, розгляд лінгвістичних феноменів крізь призму зв'язків мови та різноманітних розумових процесів людини, взаємодії людей та механізмів їхньої свідомості (власне когнітивні процеси) на тлі низки екстралінгвістичних чинників. Важливим поняттям когнітивної лінгвістики є концепт як ментальне уявлення про певний предмет, причому особлива роль у когнітивній моделі мови належить метафорі.

Мета даного повідомлення – дослідити сучасні англомовні комп'ютерні неологізми, що з'явилися протягом останніх декількох років з когнітивного погляду, зокрема залучаючи до аналізу концептуальну метафору. Саме у такому аспекти неологізми у цілому та комп'ютерні неологізми зокрема ще не розглядалися. Під терміном «комп'ютерні неологізми» ми розуміємо неологізми, які стосуються власне усіх типів *інформаційних технологій* (комп'ютери, Інтернет, мобільний зв'язок тощо).

Аналіз мовного матеріалу показує, що сучасні комп'ютерні неологізми є передусім антропоцентричними. Це зумовлюється насамперед тісними зв'язками людини з технікою у цілому:

Today, communications, commerce, finance, power systems, transportation and human services sustain society and its underlying global economy. We are so steeped in these interdependencies that the separation of network technology from human well-being, on a large scale, is no longer possible. To paraphrase Marshall McLuhan, our technologies are extensions of ourselves (SP/01/2002, p. 1).

У лінгвістичному плані тут ідеться про таке явище, як персоніфікація *(personification; animation; reification),* яка стосується анімації неістот. Персоніфікація вербально репрезентує складні ментальні операції. В англо-американському науковому дискурсі засоби вираження **персоніфікації,** які є агентивними неживими підметами (за термінологією В.І.Карабана) [Карабан, 1997: 97], мають усі ознаки активно діючих істот:

Communications, computing networking and entertainment are weaving an ever tighter fabric (Sp/96-1, p. 2);

Several long-standing applications have been so bandwidth-thirsty that they have endured ISDN's spotty availability and sometimes outrageous pricing (Sp/95-6, p. 20);

It is these areas that some mathematical consistency issues poke their noses right in our face (Sp/00-12, p. 15);

Product takeback is likely to stir a set of issues that had already agitated the electronics industry (Sp/96-1, p. 76);

The capability opens the door for real multiplication chips (MM/01 -3, p. 30).

Наведемо ще один показовий приклад:

Humans and computers are two alien races that often fail to communicate smoothly (or at all), despite one race having created the other...To make clear this is a serious business, our fellow professionals coined the term «user», just as doctors refer to those to whom they minister «patients». Over the past decades, as computers have moved from clean rooms to messy offices (and even messier living rooms), there has been a growing insistence on user-friendlmess. Ah, what a euphemism for oftentimes surly, unfeeling behavior... How would you feel if a close friend replied in a loud voice, «Core Dumped», when you, say, asked her out to a movie? But that is often the perceived response when a user, quietly performing a task, asks something of the computer that the machine takes to be inappropriate. The clinical term «user» evokes an image of a dispassionate, rational being – a Mr. Spock who is never offended, upset, or peeved when the computer does not behave as it should (Sp/99-12, p. 29-30).

Так, неологізм ***flash mob*** та похідні від нього, зареєстровані влітку цього року, відбивають реальний вплив електронної комунікації на дії людей:

In the middle of June, groups of people began to congregate in New York without warning to carry out some daft action - the first was in May, but the one that hit the news was on 15 June, when a crowd of 200 materialized in Macy's department store in Manhattan, supposedly in search of a $10,000 «love rug». The next, on 2 July, formed in the mezzanine of the Grand Hyatt Hotel and did nothing but burst into applause on cue. Such absurdist crowds are assembled through instructions passed from person to person usins e-mail text messaging and other instant media. The figure behind these New Yorker «flash mobs» is known only as Bill. His Mob Project aims periodically to create inexplicable but peaceful gatherings somewhere in New York for just ten minutes at a time. Copycat schemes quickly sprouted in big cities all over America and the idea was soon exported to many other countries. Was this just a manifestation of Silly-Season hot-summer madness, or was there more to it? One pointer to its being rather more than the fashion of a moment is that several verbal compounds of the name have already been formed, including ***«flash mobber»*** *and* ***«flash mobbing»,*** *as well as the abbreviation* ***«mobber»,*** *always a sign of a term that has hit the collective unconscious. Some commentators argue that it is actually a reflection of a sense of alienation among young people, while others fear it has been so successful an idea that it will not be long before others adopt the concept for less benign purposes. (WWWs/2003).*

У комп'ютерних неологізмах широко використовуються антропологічні елементи, а саме:

– частини тіла людини:

So perhaps it's not surprising that the thumb is the digital age digit-of-choice. This newfound popularity is a result of a newfangled use for the thumb's opposability: operating the teensy keypads and buttons that are standard equipment on modern cellphones, pagers, and PDAs. In fact, the word ***thumb*** *has morphed into a new verb that means «to enter data into a cellphone or other device using one's thumb or thumbs». In other contexts, of course, thumb has been used as a verb for quite a while—the sense «to play a musical instrument with the thumbs» is over 400 years old, while the sense «to skim through a hook using the thumb» dates back about 70 years. These days, in Japan and other locales where text messaging (or just texting) is all the rage, the young people who spend inordinate amounts of time hunched over tiny screens, thumbs a-blazing, constitute what's known as the* ***thumb culture.*** *We now describe devices that can be thumbed as* ***thumbable,*** *and the abilities required to manipulate such devices in that way as* ***thumb skills.*** *To save time and effort, some devices offer the welcome ability to program a button with a sequence of words called a thumb phrase. The thumb also plays a big role in certain computer games, and any game that emphasizes hand-eye coordination over strategy is called* ***thumb candy.*** *(Sp/10/2002, p.68);*

– людські емоції:

The big problem is what some punsters are calling ***cellfish*** *behaviour. This includes a variety of* ***secondhand speech*** *called the* ***cell yell****–excessively loud cellphone (or* ***yell phone)*** *talking, and-****DWY—****driving while yakking. Another problem that causes eyes to roll up into their heads is what British researcher Sadie Plant calls* ***stage-phoning:*** *attempting to impress nearby people by talking on a cellphone in an animated, theatrical manner. Those unfortunates who must put up with this* ***cell hell*** *have been driven to rebellious actions, which range from an intense* ***cell glare*** *to outright* ***cell rage.*** *Books and Web sites have sprung up like mushrooms after a spring rain to teach people* ***celliquette,*** *an ugly shortening of* ***cell etiquette.*** *In some jurisdictions, the mad-as-heck-and-we're-not-going-to-take-it-anymore crowd has even banned drivers from talking while driving, and there have been rumblings that mobiles will be sent packing from office buildings and other public areas, which are to be designated* ***cell-free zones*** *(Sp/10/2002, p. 68);*

dotcom *nouveaux riches - sneaker millionaires*

MOPs *(millionaires on paper)*

optionaires *(people with millions of dollars in stock options)*

dotcom rage, dot communists, dot-gloom

computer rage, PC rage, tech rage, IT rage, e-rage *(Sp/12/2002, p. 68);*

– людські дії (фізичні та розумові):

Google-whacking *- entering two-word search terms into Google until you find only a single matching site.*

Google cooking *- entering two or more ingredients, specifying one or more recipe sites*

Google fight *- using Google to search one's own name*

Googlism *- what Google «thinks» of you*

Google bombing *- getting a good ranking and appearing high up in Google search*

Elgoog *- a search engine that accepts reversed searched words (Sp/02/2003, p. 68);*

– здоров'я людини:

TRA *- technology related anxiety*

IFS - information fatigue syndrome

techno-stress *(IT stress)*

e-mail fatigue *(NTK/2003);*

– здатність робити помилки.

В останньому випадку ідеться про неологізми, які виникли внаслідок помилок комп'ютерів – так звані *computer autocoinages* або *automatic neologisms.* Так виникли слова *medireview* та *risumi.* Певні технічні неузгодження призвели до автоматичної заміни одних літер іншими:

eval змінилося на *review,* звідси – ***medireview*** – замість *medieval; відповідно evaluate* перетворилося на *reviewuate.*

«risumi» *- a new autocoinage. A "risumi" is a special kind of «resume» that has been written with a ISO'8859-1/14 character set and then sent through a mailer that drops the high bit. Lowercase «e» with an acute accent, minus the top bit, turns into an «i». Hence, risumi. (Sp/04/2003, p. 68).*

Отже, на підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що комп'ютерні неологізми останніх декількох років мають яскраво виражене антропоцентричне забарвлення, **а саме: інформаційні технології – це дії лидини.**

Проаналізовані неологізми містять інтелектуальну складову, а не лише відбивають інноваційні процеси, які стосуються власне транспортування інформації та систем зв'язку.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются когнитивные аспекты «компьютерных» неологизмов. Особое внимание уделяется их антропоцентрической направленности.

The present paper addresses IT neologisms from cognitive perspective. Special attention is paid to anthropological flavor of the newly coined words and phrases.

ЛІТЕРАТУРА

1. Wilson R. A., Keil F. C. (Eds.). The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences. Cambridge, MA: MIT Press, 1999. - 964 p.
2. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. - К.: АртЕк, 1998.
3. Langacker R, Concept, Image, and Symbol: the Cognitive Basis of Grammar. - Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 2002.-395 p.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. - Chicago : University of Chicago Press, 2003. - 276 p.
5. Карабан В.И. Посібник-довідник з перекладу англійської наукової і технічної літератури на українську мову. Частина І. Граматичні труднощі. - К.: Політична думка, 1997. -301 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Sp - IEEE Spectrum
SP - IEEE Secutity and Privacy
NTK- http://www.ntk.net
WWWs - http://www.worldwidewords.org

Ольга Каневская (Кривой Рог)

АВТОРСКОЕ «Я» И ЦЕННОСТНАЯ СИСТЕМА АВТОРА В РОМАНЕ В.НАБОКОВА «ДРУГИЕ БЕРЕГА»

Одним из дифференцирующих признаков языка художественной литературы следует считать тип повествования, входящий как основной компонент в единство художественного произведения, организованное образом автора. Образ автора – это одновременно и категории литературной формы, композиции произведения, и категория его содержания, связанная с экс прессивно-оценочной, идейной позицией писателя, а «в своеобразии речевой структуры образа автора глубже и ярче всего выражается стилистическое единство целого произведения» [Виноградов, 1959: 253].

И В.В.Виноградов, и Д.С.Лихачев справедливо подчеркивали, что образ автора может одновременно изучаться и наукой о языке художественной литературы, и литературоведением: «Принадлежа двум наукам, проблема образа автора по существу неделима» [Лихачев, 1971: 215].

Рассматривая в прагматическом аспекте художественное произведение, опираясь на лингвистическое моделирование речевого акта, исследователи выделяют в рамках литературной коммуникации «образ автора» с определенной коммуникативной установкой и «образ адресата» (поэтика восприятия), которые можно сравнить с определенной языковой ситуацией «говорящий – коммуникативная установка – слушающий» и семиотической формулой «субъект –знак – значение – референт – реципиент». Г.В.Степанов дает следующее определение: «Субъект художественного произведения обычно воплощается в образ автора, но "денотатом" этого образа является личность творца» [Степанов Г.В., 1984: 25].

Субъект художественного произведения может рассматриваться и как «лирический субъект» (автор, рассказчик), и как «субъект высказывания», и как «говорящий». А в теории общения может быть интерпретирован как «Эго». Вообще, субъект – это центральная категория прагматики, имеющая два основных значения: «познающий и действующий человек, противостоящий внешнему миру как объекту познания и преобразования» (т.е. сам писатель – субъект творчества), «подлежащее, субъект предложения» (т.е. конкретный лингвистический анализ – анализ субъектно-предикативного строения высказывания) [Степанов Ю.С., 1983: 29].

В художественном произведении всегда обнаруживается стремление автора обозначить те ценностные ориентиры, которые он как «субъект речи и отправитель речи» считает важным для себя самого, а может быть, и для других людей.

Именно исследование создания образа автора создает представление о коммуникативных стратегиях, авторских интенциях в отборе соответствующих слов, определяемых «картиной мира» писателя. Обращение лингвистов к личностному аспекту обусловливается тем, что в языке постоянно происходит расширение семантики различных единиц и их соединений разного объема. Данный аспект, определяемый как когнитивный, тесно связан с отражением действительности и характеризуется переходом от значения к значению. Основными единицами когнитивного аспекта являются понятия, идеи, формирующиеся у каждой «языковой личности» в упорядоченную «картину мира» со своими ценностями и устремлениями. Проявление авторских интенций может быть различным: от прямых установок и указаний (т.е. принципов авторского подхода к действительности, по определению М.Б.Храпченко) до тайных, скрытых в подтексте.

Литературоведы большое внимание уделяли прежде всего самому произведению как готовой модели «образа мира», созданного художником. Поэтому в художественном произведении подчеркивался факт его обособленной, суверенной от автора жизни, отделенной от субъекта-творца. В последние десятилетия XX в. усилился семиотический подход к изучению художественного произведения, который позволяет более глубоко проанализировать и жизненный цикл произведения от замысла до его воплощения и функционирования, и очертить тот круг языковых средств, что создает идиостиль писателя. Три части семиотики: синтактика, семантика и прагматика – позволяют определить новые параметры изучения художественного произведения, авторского «Я» и адресата произведения, а в целом той образной «картины мира», что

определяется ценностными ориентирами автора и составляет особый, не похожий на другие, индивидуально-авторский стиль. Интересным, на наш взгляд, является рассуждение о стиле Р.Барта: «Стиль – это форма без назначения; его толкает некая сила снизу, а не влечет к себе известный замысел свыше; стиль – это человеческая мысль в ее вертикальном и обособленном измерении... Горизонт языка и вертикальное измерение стиля очерчивают для писателя границы природной сферы, ибо он не выбирает ни свой язык, ни свой стиль. Язык действует как некое отрицательное определение, он представляет собой исходный рубеж возможного, стиль же воплощает Необходимость, которая связывает натуру писателя со словом. В одном случае он обретает близость с Историей, в другом – с собственным прошлым. Но каждый раз речь идет о чем-то природном, т.е. о привычном образе действий, когда сама энергия писателя имеет лишь орудийный характер и уходит в одном случае на перебор элементов языка, в другом – на претворение собственной плоти в стиль, но никогда на то, чтобы вынести суждение или заявить о сделанном выборе, означив его» [Барт, 1983: 310-311].

Образ автора, авторское «Я», его расслоение, эволюция и стремление к воссоединению с самим собой – вот одна из основных проблем литературы XX века – и модернизма, и постмодернизма. Если рассматривать образ автора с прагматической точки зрения, то можно утверждать, что одной из линий интерпретации высказывания (текста) есть изучение «расслоения» «Я» говорящего: «на «Я» как подлежащее предложения, «Я» как субъекта речи, на «Я» как внутреннее «Эго», которое контролирует самого субъекта, знает цели говорящего» [Степанов Ю.С., 1983: 30].

Цель данной статьи – определить особенности выражения авторского «Я», отражающие ценностную систему автора, в романе В.Набокова «Другие берега».

Так в чем же состоит особенность набоковского стиля и его авторского «Я», где находятся корни прозы Владимира Набокова, скрывающие глубинный смысл?

Обратимся к роману В.Набокова «Другие берега». Это произведение занимает особое место в творчестве писателя, в этом романе, как в фокусе, собираются воедино основные сюжетные линии, основные темы и основные повествователи – расслоенные авторские «Я» – русского довоенного метаромана Набокова. Автобиографический роман «Другие берега» (русский текст 1954 г.) есть тем ключом к пониманию образа автора и его ценностной системы, которые определяются мировоззрением автора. Автобиографическое повествование делает открытыми авторские интенции, раскрывающие принципы творчества, отношение к жизни, к литературе, к миру, к героям и т.п.

«Я должен проделать молниеносный инвентарь мира, сделать все пространство и время соучастниками в ***моем*** *смертном чувстве любви, дабы, как боль, смертность унять и помочь* ***себе*** *в борьбе с глупостью и ужасом этого унизительного положения, в котором я, человек, мог развить в* ***себе*** *бесконечность чувства и мысли при конечности существования,»* – пишет в романе В.Набоков [Набоков, 1990: 170].

Набоковское авторское «Я» – личность, индивидуум, особенный человек, тот, кто, зная о смерти, о быстротечности жизни, считает это глупым, ужасным, а главное, унизительным, приравнивает себя к Богу, к высшей инстанции: он сам производит *молниеносный инвентарь мира,* он сам способен объединить бесконечность и конечность существования.

Авторское «Я» противопоставлено не только «мы» – другим (оно индивидуалистично по своей природе и не приемлет никого рядом с собой, кроме им самим выбранного «ты»), но и «мы» вселенной, абсолютной истины, Бога, некой мистической силы - абсолютного разума или мировой души (трансцендентного «мы»).

Верно отмечает главную особенность авторского «Я» В.Набокова Виктор Ерофеев в предисловии к собранию сочинений писателя: «... сдержанное набоковское "я", отчужденное и от соборного сознания "мы" в русском реалистическом романе, и от "мы" "железных батальонов рабочих", – пример воспитания собственного взгляда на мир, умения трезво оценить себя и полагаться на собственные "слабые силы"» [Ерофеев, 1990: 12].

В.Набоков неоднократно подчеркивает свое одиночество, отдельность от других, даже декларирует необходимость обособленности творца. *«Я научился счету и слову почти одновременно, и открытие, что* ***я-я,*** *а* ***мои родители – они,*** *было непосредственно связано с*

понятием об отношении их возраста к моему», – с гордостью сообщает писатель [Набоков, 1990: 49]. Антитеза положена в основу противопоставления «всех других» и авторского «Я». И жизненным кредо звучит воспоминание Набокова о детских игрушках: *... со страстностной завистью я смотрел на лилипутового аэронавта, ибо в гибельной черной бездне, среди снежинок и звезд,* ***счастливец*** *плыл* ***совершенно отдельно, совершенно один*** [Набоков, 1990: 49]. Лексический повтор наречия меры и степени усиливает напряженность повествования, значительность высказанной мысли для субъекта речи, придает всему высказыванию особую эмоциональную окраску. Вообще, лексический повтор и все другие виды повтора (грамматический повтор, повтор однокоренных слов, комбинаторный повтор) – это излюбленные В.Набоковым языковые средства, действенная семантико-стилистическая фигура усиления экспрессии, эмоциональности, выразительности, образности. Автор умело использует этот прием, создавая особую интенсивность действия или признака.

Гений, отличный спортсмен, гордящийся своими предками и воспитанием – именно так характеризует себя автор, относящийся к самому себе без малейшей тени иронии, хотя достаточно колко, умно подмечает все недостатки и промахи других и иронично отмечает их на страницах своих мемуаров: *Я был превосходным спортсменом; учился без особых потуг, балансируя между настроением и необходимостью; не отдавал школе ни одной крупицы души,\ сберегая все свои силы для домашних отрад, –* ***своих*** *игр,* ***своих*** *увлечений и причуд, своих бабо-\ чек,* ***своих*** *любимых книг, –и в общем не очень бы страдал в школе, если бы дирекция только поменьше заботилась о спасении* ***моей*** *гражданской души... Наибольшее негодование возбуждало то, что уже тогда я испытывал непреодолимое отвращение ко всяким группировкам, союзам, объединениям, обществам* [Набоков, 1990: 114-115]. Намеренно подчеркнутое, выделенное автором курсивом лексическое повторение притяжательного местоимения *свои* и нарочитое противопоставление этому «высокому» «низменного» – ироничного измененного фразеологизма и расширение его уточняющими определениями ('спасение души' - *дирекция заботилась о спасении моей гражданской души)* – усиливают позицию героя – «я один, у меня свои интересы, я не играю в общественно-полезные игры». Эгоизм – нравственная догма авторского «Я».

Воспоминания В.Набокова о времени учебы в Тенишевском училище построены на антитезе – автор противопоставляет себя учителям, ученикам, наставникам и «скуке» школьного дня: *Меня обвиняли в нежелании «приобщиться к среде», в надменном щегольстве французскими и английскими выражениями, в категорическом отказе пользоваться отвратительно мокрым полотенцем и общим розовым мылом в умывальной, в том, что я брезговал захватанным серым хлебом и чуждым мне чаем, и в том, что при драках я пользовался по-английски наружными костяшками кулака, а не нижней его стороной... Особой причиной раздражения было еще то, что шофер «в ливрее» привозит «барчука» на автомобиле, между тем, как большинство хороших тенишевцев пользуется трамваем* [Набоков, 1990: 115]. Внутренняя и внешняя антитеза – ядро структуры текста, именно она позволяет определить составляющие черты образа автора: снобизм, индивидуализм и, в какой-то мере, антиобщественность поведения. Даже в увлечении футболом автор находит свою «нишу» – голкиперство. Писатель эпатирует читателей высказыванием: *страстно ушедший в голкиперство, как иной уходит в суровое подвижничество* (сравниваются две несопоставимые вещи - игра и иночество).

Владимир Набоков не боится быть смешным или излишке самоуверенным. Вспоминая свое детство, своих воспитателей - бонн и гувернанток, автор описывает их и себя, используя оценочную лексику и разнообразные эпитеты. Для себя писатель не жалеет высоких слов и сравнений: *Несоразмерно длинная череда английских бонн и гувернанток... встречает меня при моем переходе через реку лет, словно* ***я бодлеровский Дон-Жуан, весь в черном.*** *Был* ***я трудный, своенравный, до прекрасной крайности избалованный ребенок*** *(балуйте детей побольше, господа, вы не знаете, что их ожидает!)* [Набоков, 1990: 51]. Определения *трудный, своенравный, до прекрасной крайности избалованный* приобретают в данном контексте положительную оценку, будучи по своей семантике словами с отрицательной оценочностью; такая «положительная» характеристика усиливается определением *прекрасная* и вставным предложением, обращенным к адресату и содержащим авторский взгляд на систему воспитания. Этой положительной оценке себя противопоставлены великолепно нарисованные, но достаточно

злые и презрительные портреты других (начиная с воспитателей, заканчивая собратьями по перу): *простая толстуха в переднике, довольно строгонькая мисс Клэйтон,* которая *сама противно расправит и выгнет стан, томная, черноволосая красавица с синими морскими глазами,* которая *оказалась лесбиянкой; небольшая, кислая, малокровная и близорукая мисс Хант,* еще *ужасная старуха* и т.д.

Для художественной практики В.Набокова характерно выявление эмоционально-оценочных возможностей слов самого различного логического плана: стилистически нейтральные слова получают оценочную окраску в набоковском контексте, а органически оценочные видоизменяют свои стилистические качества. В них проявляется двуплановость (или многоплановость) оценки, приводящая в отдельных случаях к развитию иронически-сниженного подтекста и других оценочных сдвигов. Например: *Напряженное положение, создавшееся вследствие моего сопротивления этой скуке, этим бесплатным добавлениям к школьному дню, усугублялось тем, что мои* ***общественно настроенные*** *наставники – несомненно,* ***прекраснейшие благонамеренные люди*** *– с каким-то* ***изуверским упорством*** *ставили мне в пример деятельность моего отца* [Набоков, 1990: 115]. Эмоционально окрашенные оценочные эпитеты *прекраснейшие* (высшая степень оценки – превосходная степень сравнения), *благонамеренные* (положительная оценка) в сочетании со словосочетанием *изуверское упорство* (отрицательная оценка) приобретают не свойственные им качества экспрессивно сниженной оценочности, становясь контекстуальными антонимами.

Авторское «Я» противостоит всем другим, всему миру, ненавидит и презирает общественное, коллективное и не нуждается в «задушевных» беседах, только в единении с природой автор видит некую гармонию.

Критически используя стилистически сниженную лексику, оценочные слова и метафорические эпитеты, В.Набоков характеризует писателей и поэтов в эмиграции: *В этом мирке, где царили* ***грусть и гнильца,*** *от поэзии требовалось, чтобы она была* ***чём-то соборным, круговым, каким-то коллективом тлеющих лириков, общим местом с наружным видом плеяды,*** *- и* ***меня туда не тянуло*** *– там не все могли сойти за* ***Алеш Карамазовых*** [Набоков, 1990: 162]. *Алеши Карамазовы* – яркий пример авторской антономасии, придающий особую оценоч-ность определению поэтических кругов. «Душевное удобство» доставляют автору лишь очень немногие люди, окружающие его.

Атрибутивные слова с «расщеплением» оценочно-смысловой структуры, используемые В.Набоковым, отражают противоречивость «общепринятой» и авторской оценок ('хороший', 'плохой', 'прекрасный', 'общественный', 'гражданский', 'передовой', 'дурной' и т.д.). В набоковском употреблении такие слова получают оттенок иронический или явно пейоративный, а в некоторых случаях сопровождаются критическим авторским комментарием.

Черты своего авторского «Я» Набоков смело отдает своим героям, населяя романы двойниками: *Впоследствии* ***я раздавал,., драгоценности героям моих книг,*** *чтобы как-то* ***отделаться от бремени этого богатства*** [Набоков, 1990: 10]; *... в годы сирени и тумана* ***я сочинял стихи*** *– и впоследствии* ***перенес все сооружение*** *в* ***первую мою повесть,*** *как через океан перевозится разобранный замок* [Набоков, 1990: 50] и т.д. Набоковское авторское «Я» – это эстет, тонкий ценитель красоты и природы, ищущий свою гармонию, свой рай, не нуждающийся, как он сам декларирует, в метафизических исканиях и страдающий от «изгнания из рая» -детства.

Гармония – *загадочно-болезненное блаженство первичных чувств,* она в *совершеннейшем, счастливейшем детстве.* Автор ощущает рай как норму жизни, а изгнание из рая как трагедию. Поэтому поиски рая, обретение его – творческая сверхзадача писателя. Рай Набокова – это *ощущение предельной беззаботности, благоденствия, густого летнего тепла.*

Роман-автобиография пронизан субъективно-авторским началом, постоянно ощущается прямая эмоциональная оценка. Авторское «Я» становится не просто выражением субъективности, а приобретает существенное наполнение, в нем сосредотачивается эмоциональное, интеллектуальное, бытовое и социальное содержание субъекта. Автобиографические мотивы и реалии уходят на задний план, на первый выдвигается духовная биография писателя: его самоощущение в окружающем его мире, творческие устремления, идеи, чувства, отношения, сопряженные с личностью, с самим собой.

В идиостиле В.Набокова можно выделить основные лексико-семантические единицы: 'одиночество', 'рай' и 'изгнание'. Макротекст романа построен на внешней и внутренней антитезе, которая является организующим и определяющим началом структуры романа. Язык произведения отличается большой образностью и красочностью. Основной чертой языковых средств, используемых автором, является их ярко выраженная оценочность, которая достигается благодаря включению в текст различных изобразительных средств языка – эпитетов, метафор, метонимий, сравнений. Высокая эмоционально-экспрессивная насыщенность текста передает экзистенциальные и эстетические взгляды и чувства автора. Особенностью идиостиля писателя является изобилие цветообозначений, что сам Набоков называл «цветным слухом»: *цветное ощущение создается... осязательным, губным, чуть ли не вкусовым путем* [Набоков, 1990: 17]. Мир вокруг цветной, его палитра многокрасочна. «Синэстет» (так называет себя автор) имеет «ненасытное зрение»: видит цветным все - и букву, и природу, и людей, и чувства, и себя. Видение и отражение мира в цвете является важнейшим каналом, который связывает Набокова с окружающей средой, окружающими людьми и служит для выражения внутренних процессов. Кроме собственно прилагательных-цветообозначений *(красный, синий, зеленый* и т.д.), широко распространены индивидуально-авторские словообразования, создающие особенное, набоковское, видение мира: *пылъно-олъховый, влажно-голубой, блестяще-сиреневый; лицо цвета сырой ветчины;* [о буквах] *В белесой группе Л, Н, О, Х, Э представляют в этом порядке, довольно бледную диету из вермишели, смоленской каши, миндального молока, сухой булки и шведского хлеба. Группу мутных промежуточных оттенков образуют клистирное Ч, пушисто-сизое Ш и такое же, но с прожелтью, Щ* [Набоков, 1990: 17] и т.д.

Текст наполнен яркими образами. Эпитеты выполняют не только эстетическую, но и экспрессивную функцию, метафоры и метафорические сравнения расширяют границы сочетаемости слов, каждый микротекст – это законченная образная картина: *Не забудем полной луны. Вот она* ***-легко*** *и* ***скоро*** *скользит,* ***зеркалистая,*** *из-под* ***каракулевых*** *тучек, тронутых* ***радужной*** *рябью.* ***Дивное светило*** [перифраз метафорического характера] ***наводит глазурь*** *на* ***голубые колеи дороги,*** *где каждый ком снега подчеркнут* ***вспухнувшей тенью*** [Набоков, 1990: 59].

Приемы персонификации и актономасии усиливают оценочность текста, подчеркивают особенности мировосприятия автора, более точно определяют авторское «Я». Примерами персонификации могут служить обращения к памяти – Мнемозине – одному из героев автобиографии, она – связующая цепь сюжета: *Я попытался дать* ***Мнемозине*** *не только волю, но и закон* [Набоков, 1990: 4]; *Привередничать и корячиться* ***Мнемозина*** *начинает только тогда, когда доходишь до глав юности* [Набоков, 1990: 10]; *В холодной комнате, на руках у беллетриста умирает* ***Мнемозина*** [Набоков, 1990: 57]; *Я с удовольствием отмечаю высшее достижение* ***Мнемозины:*** *мастерство, с которым она соединяет разрозненные части основной мелодии, собирая и стягивая ландышевые стебельки нот, повисших там и сям по всей черновой партитуре былого* [Набоков, 1990: 109].

Рассуждения автора на энтомологические и шахматные темы наполняют художественную ткань романа элементами научно-популярного подстиля научного стиля языка, которые создают особый мир увлечений героя.

По монологической форме повествования, композиции, основанной на воспоминаниях и ассоциациях, роман "Другие берега" является лирическим произведением, но связь с эпической традицией не прерывается, ведь предмет изображения – индивидуальное бытие героя в его социальной, исторической и психологической конкретности. Несмотря на использование автором сложных синтаксических конструкций, многочисленны, сложноподчиненных предложений, лирическое звучание достигается повышением экспрессивности художественной речи – употреблением разговорных синтаксических конструкций, бессоюзной связи в предложениях, чаще всего используемых в вводных предложениях и вставных конструкциях, риторических вопросов и восклицательных предложений. Ритмизация набоковской прозы создается за счет элементов синтаксического параллелизма в строеный синтагм и предложений, известную роль в синтаксической структуре текста играют лексические повторы.

Авторское «Я» раскрывается и в парадоксе – приеме, часто встречающемся в произведениях В.Набокова. Например: *.„время есть на самом деле круглая крепость; Заклинать*

и оживлять былое научился Бог весть в какие ранние годи – еще тогда, когда, в сущности, никакого былого и не било; Рай – зто место, где бессонный сосед читает бесконечную книгу при свете вечной свечи!; Спираль – одухотворение круга... Цветная спираль в стеклянном шарике - вот модель моей жизни [Набоков, 1990: 7, 43, 67, 158]. В этих парадоксальних формулах, может бить, достаточно спорных и натужних, кроется жизненное кредо авторского «Я». Преобразование библейского фразеологизма в *Мир был создан в день отдыха* рисует картину рая автора, основанную на «философии отдыха».

В романе нет специальных речевых средств, воссоздающих образ автора. Повествование от «Я» предполагает обширный вибор языкових средств, и в и х отборе, сочетании виражается авторская оценка. Временные планы смещены, повествование многомерно: действие развивается и в прошлом, и в настоящем, и в будущем. Роман имеет кольцевую композицию. Образ автора раскрывается всем повествованием: проявляется в организации времени повествования, в синтаксической структуре текста, в точке зрения, с которой представлены события, в виборе героев воспоминаний, необходимых для выраженя мыслей, чувств, настроений, расстановки акцентов.

Роман В.Набокова «Другие берега» можно представить как опредмеченную личность автора, как выражение его авторского «Я». Только так можно увидеть и то, что хотел вложить в него автор (интенционалистская позиция), и то, нечто другое, ту часть его субьективности, которую он даже, может быть, хотел скрыть.

РЕЗЮМЕ

Образ автора, авторське «Я», його еволюція є однією з головних проблем літератури XX століття. У статті розглянуті особливості вираження авторського «Я», які відзеркалюють ціннісну систему письменника в романі В.Набокова «Інші береги». Автобіографічна розповідь робить відкритими авторські інтенції, що розкривають принципи творчості, ставлення до життя, літератури, світу, Бога тощо. Роман В.Набокова «Інші береги» є втіленням особистості автора, висловленням його авторського «Я».

The author's image, the author's «I», its evolution is one of the most important problems of the XX century. The specificity of the realization of the author's «I», his system of preferences in the «Другие берега» by V.Nabokov has been considered in the article. Autobiographical narration demonstrates the Nabokov's intentions, characterizes point of view on literature, world, God, etc.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варт Р. Нулевая степень письма. //Семиотика. - М., 1983. - С. 306-349.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. - М, 1959.
3. Ерофеев В. Русская проза Владимира Набокова: Предисловие к собранию сочинений В.В.Набокова в 4-х томах. - М., 1990. - С. 3-32.
4. Лихачев Д.С. О теме этой книги //Виноградов В.В. О теории художественной речи. - М., 1971.
5. Набоков В. Другие берега; Защита Лужина: Романы; Рассказы. - М., 1990.
6. Степанов Г.В. К проблеме единства выражения и убеждения (автор и адресат) // Контекст - 1983. - МЦ 1984.-С. 20-37.
7. Степанов Ю.С. В мире семиотики //Семиотика. - М, 1983, - С. 5-36.

Борис Коваленко (Кам 'янець-Подільський)

ВИКОРИСТАННЯ ЖАРГОНІЗМІВ У МОВІ ГАЗЕТ

Експансія жаргонної лексики та фразеології в сучасну українську літературну мову викликає неадекватну реакцію лінгвістів. Якщо в писемних стилях, зокрема в мові засобів масової інформації, жаргонна лексика може сприйматися як порушення літературного стандарту і чинник «забруднення чистоти української мови», то в усній комунікації, на думку Л.Ставнцької, її слід визнати нормою слововжитку і нею збагачується розмовно-просторічний лексикон, розширюються експресивні можливості невимушених, іронічних, інтимно-фамільярних стилів [Ставицька, 2000: 294].

У мовознавстві жаргоном називають «один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеології, іноді й особливостями вимови. У широкому розумінні жаргоном називають мову неосвічених верств суспільства, зокрема спотворену міжмовною інтерференцією» [Винник, 2000: 167]. У статті термін *жаргон* ми вживаємо в широкому розумінні - із залученням до нього, з одного боку, мови «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, картярів, безпритульних тощо), стосовно яких часто вживаним є термін *арго,* а з другого, - різновидів мови, котрими об'єднуються певні категорії мовців - за спільністю інтересів (професійний жаргон), однаковими захопленнями чи уподобаннями (спортивний жаргон, жаргони автомобілістів, мисливців та рибалок, любителів рок-музики тощо), тривалим перебуванням у певному середовищі (армійський жаргон), віком (молодіжний жаргон, шкільний жаргон), і все частіше позначається терміном *сленг* [пор.: Товстенко, 2000: 7].

Вважалося, що «у радянському суспільстві немає соціальних умов для виникнення різних жаргонів, а якщо вони як пережиток зрідка й трапляються у окремих осіб, то такі слова не тільки не збагачують їх словника, а лише засмічують його» [Жовтобрюх, 1972: 71. Крім того, потрібно зазначити, що тільки порівняно недавно почали з'являтися роботи українстів, у яких робиться спроба дати об'єктивну переоцінку ролі українського жаргону в інтенсивному процесі демократизації літературної мови, визнається той факт, що розвинена сучасна мова повинна мати й розвинену арготичну сферу спілкування [Березовенко, 1997; Ставицька, 2000, №4; Ставицька, 2000, №15].

Характеризуючи мовну ситуацію в Україні кінця XX століття, Л.Ставицька зазначає, що в той час стався справжній «жаргонний вибух», особливо на шпальтах газет і журналів [Ставицька, 1999]. Якнайширше представлений на сторінках газет кримінальний жаргон. Серед елементів злодійського жаргону, які трапляються на сторінках газет, можна виділити такі, що мають уже досить тривалу традицію функціонування: *гоп-стоп* «пограбування», *зона* ««виправно-трудовий заклад, тюрма», *малина, хаза* «квартира, злодійське кубло», *на діло (на справу)* «йти на злочин» тощо, наприклад: «Синові почуття зрозуміти можна: 27 років свого життя «відтарабанив» у *зоні»* (ВЗ[1], 29.01- 4.02.99, с.12), «Але невже вона [Н.Вітренко] не розуміє, що, стаючи на службу навколо президентським кланам, вона вступає в світ, де правлять не закон, не мораль, а звичаї злодійської *«малини»,* в якій життя людське нічого не варте» (Звернення О.Мороза, 18.10.99. - Т, №43, Х. 99, с.1), «Як священними *«на діло»* ходили» (УМ 05.05.99, с.11), «Спокусився ними [грішми] близький знайомий Тетяни з двома покликаними *на «справу»* подільниками» (УМ, 29.04.99, с.8), «...розбомблена *«хаза»* Мілошевича... »(УМ, 23.04 99. с.2) та ін., так і нові, пов'язані з організованою злочинністю: *дах* «прикриття», *кілер* «убивця, найманий убивця» та ін., наприклад: «Найдешевші *кілери* – сільські» (заголовок) (УМ. 12.05.99, с.9). Елементи кримінального жаргону наприкінці XX ст. є одним із потенційних джерел поповнення стилістично зниженої лексики у мові газет, хоч арготизми, на думку деяких мовознавців, були приречені на вимирання [Григорьев, 1969: 166]. Активне вживання слів і висловів кримінального жаргону у загальновживаній мові розпочалося з кінця 80-х років, коли актуальною стала тема висвітлення життя політв'язнів 30-х - 50-х років.

[1] Умовні скорочення газет: ВЗ - Високий замок (Львів), ВК - Вечірній Київ (Київ), ПВ - Подільські вісті (Хмельницький), Т - Товариш (Київ), УМ - Україна молода (Київ).

Тому на початку 90-х зрозумілим є вживання елементів тюремного і табірного жаргонів у мові художньої літератури та публіцистики. Пізніше факт масового вживання слів кримінального жаргону став прямим відображенням розгулу злочинності в країні. У кримінальних звітах засобів масової інформації в 90-х роках звичайним явищем є такі одиниці, як *авторитет* 'злочинний лідер', *бєспрєдєл* 'розгул злочинності', *ботати* 'говорити злодійським жаргоном', *браток* 'член угруповання рекетирів або інших кримінальних структур', *братва, братки* 'угруповання рекетирів або інших кримінальних структур', *вишка* 'виняткова міра покарання, розстріл', *в законі* 'злочинець, який дотримується кримінального закону', *забити стрілу* 'призначити зустріч', *западло* 'погано', *зона* 'місце ув'язнення', *мент* 'міліціонер', *мокрушник* 'убивця', *мокруха* 'вбивство', *общак* 'спільний фінансовий фонд', *пахан* 'лідер злодійського угруповання', *«по понятіям»* 'дотримуючись законів злодійського світу', *розборки (розбірки)* 'з'ясування стосунків', *розколоти* 'примусити кого-небудь зізнатися в чомусь', *туфта* 'фальсифікація', *фуфло* 'свідома брехня', *ходка* 'ув'язнення', *шмон* 'обшук' тощо. Наприклад: «...тобто з тим бандитським *«беспределом»,* що панував у Криму наприкінці 80-х та на початку 90-х, покінчено» (УМ, 17.02.99, с.2), «У жовтні 1997 року до *«братків»* приєднався 30-річний С.Лавренко ...» (ВК, 28.01.99, с.3), «Юнак прямо зі службового кабінету *«забив стрілу»* « (УМ, 10.02.99, с.9), «Тепер зграя школярів-злочинців з великого райцентру гуляє на волі, хоча за ними плаче *«зона»«* (УМ, 10.02.99, с.1), «Тепер карну справу порушено стосовно *«ментів»* (УМ, 22.04.99, с.9); «Отримавши від парламенту пункт «а», прокуратура має сказати «б» і нарешті завершити цю резонансну справу судом, додавши чимало нових (за деякими даними і взагалі *мокрушних)* штрихів»(УМ, 19.02.99, с.3), «...навіть втаємничені історики, філософи та літературознавці, здатні розбирати Парамонова *«по понятіям»,* позбавлені можливості друкуватися...» (УМ, 22.04.99, с.13), «Політичні *«розборки»,* які в парламенті тривають постійно, часом набувають несподіваних форм» (ПВ, 11.12.99, с.3), «Уже був випадок, коли членом фонду намагався стати хтось із бандитського угруповання, - його швидко *«розкололи»* (УМ, 09.02.99, с.10), «...більшість із них уже мали по кілька *«ходок»* за колючий дріт» (УМ, 03.02.99, с.9), «А там [дома] - непроханий гість *«шмон»* влаштував» (УМ, 27.01.99, с.11).

Елементи жаргону злочинців, котрі трапляються в мові сучасної періодики, як правило, запозичені з російської мови. Інтенсивне вивчення арготизмів розпочалося в Росії в середині XIX ст. і, особливо, в 20-і - 30-і роки XX століття. Дослідження арготизмів того періоду пов'язані з іменами В.Ї.Даля, С.В.Максимова, І.О.Бодуена де Куртене, Б.О.Ларіна, В.М.Жирмунського тощо. Але, як зазначає В.М.Мокієнко, «для вивчення російського жаргону, який зараз активізувався не тільки в мовленні, але й у засобах масової інформації, дослідження українського арго можуть дати немало цінного» [Мокієнко, 2001: 365]. Далі дослідник наголошує на тому, що існує «певна спрямованість засвоєння арготизмів: з Заходу - на Схід, з України (Польщі, Німеччини) - в Росію. Відповідно, роль українізмів у російському жаргонному лексиконі важко переоцінити» [Мокієнко, 2001: 367]. До цієї ж думки схиляється і ЛСтавицька: «Українські слова активно проникали в російськомовний блатняк. Наприклад, *базлать* «скандалити», споріднене з *базікати; шмотки* - зі *шматтям»* [Ставицька, 1999: 7], а також *«куняти* 'дрімати' - *кунеть* 'спати'; *шкапа* 'стара баба' - *шкапа* 'крупная, дородная женщина' [Мокієнко, 2001:, 366-367] тощо. Українські жаргони та арго досліджували О.Горбач та И.О.Дзендзелівський. Але, на жаль, жаргонна та арготична лексика української мови залишається й досі маловивченою.

Не рідкісні на сторінках газет й елементи інших жаргонів. Підтвердимо сказане прикладами з газет:

- жаргонізми п'яниць і безпритульних (помітну кількість серед них становлять одиниці з явними ознаками русизмів): *алкаш, забулдига* «алкоголік, п'яниця» (наприклад: «Наш дом - Россия», зовсім не бомжуючі під мостом *забулдиги* «з сокирами», а мільйони (мільйони!) найчесніших, сумлінних і розумних людей, позбавлених можливості працювати або отримувати плату за роботу». - Т, №3.1.99, с.3); *бодун* «похмілля»; *бухати, киряти, квасити, хильнути* «пити, випивати алкогольні напої» (наприклад: «Туристи, підігріті тайськими коктейлями, а також привезеним із собою за десять тисяч кілометрів і розлитим під низьким тайським столиком «Гетьманом», *побухали* на славу...». - УМ, 30.01.99, с.7, *побухайлівка* «п'янка» (наприклад: *«Побухайлівка* закінчується зазвичай далеко за північ...». - УМ, 21.04.99, с.1); *підзарядитися*

«спожити алкогольних напоїв» (наприклад: «Перед цим завітав із матір'ю та колегами в аеропортівську кав'ярню.

Трохи *«підзарядився»* і пішов до літака». - ВЗ, 29.01-04.02.99, с 12); *вирубитися* «сильно сп'янівши, перестати адекватно сприймати дійсність» (наприклад: «...він сильно напився і повністю *«вирубився».* - ВЗ, 22.01-28.01.99, сі 1); *кайф, кир* «алкоголь»; *бухло, випивон* «випивка» (наприклад: Галина Шестопалова: «У всякій поважній фірмі, чи організації приблизно тричі на тиждень влаштовується *«випивон».* - УМ, 21.04.99, с.16); *конина* «коньяк»; *чорнило* «червоне вино»; *сухар* «сухе вино» (наприклад: «...в Ракетному знайшли ше 75 пляшок готової продукції, 40 літрів *«сухаря»* в каністрах, 200 етикеток». - УМ, 05.01.99. с.8); *медведик* «медвитверезник»;

- жаргонізми музикантів: *лабух* «музикант», *лабати* «грати на музичному інструменті», *конса* «консерваторія», *солянка* «концерт з багатьма виконавцями»(наприклад: «Таку жанрову *солянку* не завжди зустрінеш навіть на оглядах художньої самодіяльності». - УК. 19.10.98, с.8), *фанера* «фонограма» (наприклад: «І треба ж такому трапитись, щоб під час виступу Юрка Юрченка заспівала ... Ані Лорак. А ще, кажуть, *«фанера»* не підводить». - УМ. 26.01.99. с 13, «...останній [Богдан Кучера], як виявили звукові нестикування на сцені, радував глядачів піснями *«під фанеру».* - Г, 28.09.99, с.8);

- армійські жаргонізми: *дембель* «демобілізація», *дід* «солдат, що закінчує службу» (наприклад: *«Дід»* помер напередодні *дембеля».* - УМ, 14.01.99, с.2, *«Дід»* із простреленою наскрізь головою ще живе» (заголовок). - УМ, 12.01.99, с.2), *дідівщина* «деспотичне ставлення солдатів, що закінчують службу, до новачків» (наприклад: *«Дідівщина»* російської влади знову примусила світ згадати, що умом цю країну «не понять»: учора Борис Єльцин відправив у відставку Євгена Примакова з усім його урядом». - УМ, 13.05.99, с.1), *збройка* «кімната для зберігання зброї» (наприклад: «По дорозі у *«збройку»* він зустрів солдата, вочевидь *«діда».* -УМ, 12.01.99, с.2), *салага* «солдат першого року служби», *старлей* «старший лейтенант» («Крутий *«дід»,* вочевидь, вважаючи, що *старлей* його просто лякає, відповів на це приблизно так: «Ану, спробуй вистріли». - УМ, 12.01.99, с.2);

- жаргонізми наркоманів: *колеса* «таблетки», *ломка* «наркотичне голодування» (наприклад: «...саме після *ломки* виникають рецидиви». - ВК, 22.01.99, с.8), *нарик* «наркоман» (наприклад: «В лівому кутку сидить купка синіх *«париків»* під *«кайфом»...».* - УМ. 24.04.99, с.8); *наркота* «збірне до *наркотик», травка* «гашиш» (наприклад: «Провітрити обкурені *травкою* «точки» відпочинку молоді обіцяв ще попередній міський голова Богдан Борович, однак *«наркота»* і нині там». - УМ, 09.02.99, с.9), *ширка* «саморобний наркотик, який отримують з головок маку» (наприклад: «Все це «бадилля», як пояснив господар, він скуповував по селах у приміській зоні, потім варив *«ширку»* і обмінював черговий шприц з «дозою» на продукти, бо, мовляв, не було чим харчуватися». - ВК, 13.01.99, с.2);

- жаргонізми спортсменів: *вишка* «вища ліга» (наприклад: «Також з упевненістю можна сказати що *«вишку»* залишать СК «Миколаїв» та «Прикарпаття» . - УМ, 18.05.99. с 14), *гірчичник* «жовта картка» (наприклад: «Друга половина змінила малюнок гри: хорвати *фолили,* і польські судді діставали один *«гірчичник»* за другим ...». - УМ, 05.02.99, с.15). *дев'ятка* «верхній кут воріт» (наприклад: «Після кутового вони так спішно виносили м'яч із свого карного поля, що він потрапив у спину свого ж гравця і влетів у *'дев'ятку'».* - ПВ, 27.11.99, с.3), *рамка* «ворота» (наприклад: «...три заміни вже було зроблено, а забрати Тольдо й поставити в *«рамку»* польового гравця було б повним безглуздям». - УМ, 04.07.2000, с 14), *свічка* «вертикально вдарений м'яч», *фізуха* «фізична підготовка спортсмена»;

- жаргонізми автомобілістів: *запаска* «запасне колесо» (наприклад: «Я щоразу співчуваю водію за його пекельну роботу, бо йому доводиться копирсатися то в двигуні, то *запаску* міняти, то ще щось ремонтувати». - УМ, 03.02.99, с.9), *калим* «гроші», *колеса* «автомобіль» наприклад: «На відібраному в та ,ий жахливий спосіб «Фіаті» вирушили в Донецьк, де поміняли престижні *«колеса»* на легковик із доплатою». - УМ, 23.02.99, с.9), *лівий* «побічний, незаконний» (наприклад: «...жоден автобусний рейс у Грецію з колишнього Союзу не обходиться без *«лівих»* пасажирів». - ВЗ, 15.01-21.01.99, с.9);

- міліційні жаргонізми: *браслети* «наручники» («...на руках злочинця клацнули *«браслети»,* - УМ, 05.05.99, с.9, «Тільки-но «правоохоронці» отримали «зелені», на їхніх руках

замкнулися *«браслети».* - УМ, 22.04.99, с.9); *зек* «ув'язнений» (наприклад: «Черговий помічник начальника колонії переконаний: «швидка» в цей час могла б допомогти вагітній жінці, а тут якийсь *зек* помирає» (УМ, 20.05.99, с 10);

- молодіжні жаргонізми: *амбал* «здорова, фізично міцна людина» (наприклад: «Ще кілька років тому власники мобільних телефонів асоціювались у нас з *амбалами* у бордових піджаках з тугими гаманцями». - ВК, 13.01.99, с.3); *бабки* «гроші» (наприклад: «Минув час -можна підбити *«бабки»* «. - УМ, 26.01.99, с.7); *бакси* «долари» (наприклад: «Бізнесмени почали відгукуватися, виділяючи певну кількість *«баксів»* і розбірливо розписуючись у підставлених під ручки із золотими перами відомостях». - ПВ, 20.11.98, с.2); *за бугром* «за кордоном»; *ви-пендрюватися* «намагатися звернути на себе увагу»; *відстебнути, відстібнути* «дати гроші, заплатити комусь» (наприклад: «Услід за марками підприємствам доведеться чималу суму *«відстібати»* і за касові ордери». - ВЗ, 05.03-11.03.99, с.1); *кайф* «задоволення, насолода» (наприклад: «...сьорбнувши від літнього відпочинку не лише очікуваний *«кайф»,* а й решту «принад» перенаселених курортних зон...». - УМ, 14.01.99, с.14, «...хлопець вчинив криваву екзекуцію під легким алкогольним *«кайфом».* - УМ, 21.04.99, с.9); *кайфово, кльово* «дуже добре»; *канати* «намагатися бути схожим на когось» (наприклад: «...один із групи «стильно» одягався, тобто натягував на себе чоботи, шапку-вуханку, якусь потерту одежину, щоб *«канати»* під звичайнісінького сільського дядька». - УМ, 28.04.99, с.9); *крутий* «надзвичайний, крайній у вияві своїх ознак, властивостей» (наприклад: «... *«крутою»* цивілізацією, яка має свою історію, літературу...». - УМ, 20.05.99, с 10); *лажа* «будь-що низької якості» (наприклад: «...українська публіка з маніакальною впертістю купується на чергову рекламу чергового московського театрального проекту, щоб потім з місяць захоплено розповідати родичам і знайомим, яка то була *лажа».* - УМ, 09.02.99, с 12); *стильно, супер* «добре, гарно», *суперовий* «дуже хороший» (наприклад: «...один із групи *«стильно»* одягався... «. - УМ, 28.04.99, с.9), *«...суперові* хореографічні композиції...». - УМ, 09.02.99, с 12); *предки* «батьки» (наприклад: «Воно ще більше відчужує дітей від *«предків»,* бо найбільше молодь потребує впевненості в тому, що може довіряти старшим та покладатися на них». - УМ, 20.02.99, сі); *прикид* «одяг, манера одягатись»; *тусівка* або частіше *тусовка* «місце збору, спілкування» (наприклад: «Чи вдасться нашим вдало скористатися цією *«тусовкою»* світової фінансової та політичної еліти?». - УМ, 29.01.99, сі); *чувак, чувачок* «хлопець», *на шару* «задарма» (наприклад: «Так не пропадати ж добру зароблено*му «на шару»* «. - ВЗ, 01.01-07.01.99, с.П), «А в самій обителі ченці організовували прийоми для місцевих молодих вітрогонів, які любили гуляти *«на шару».* - УМ, 27.04.99, с 16); *хвіст* «академічна заборгованість» (наприклад: «Депутати, як студенти: пішли на канікули з *«хвостами»«* (заголовок). - ВЗ, 08.01-14.01.99, с.3) тощо. Як бачимо, молодіжний жаргон - це продукт урбанізації, що містить у собі чимало запозичень (зокрема з російської та англійської мов), характеризується експресивністю і вільно функціонує у мові газет.

Отже, як це засвідчується наведеними прикладами, жаргонізми вільно вживаються в мові сучасної української публіцистики. Матеріал спостережень над використанням жаргонізмів у публіцистиці свідчить також про те, що в суспільстві змінюються ставлення до жаргону: наприкінці XX століття він також усвідомлюється як джерело особливо виразних, експресивних слів і висловів.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається використання жаргонізмів у мові сучасних українських газет. Показано, що вони є вагомим засобом створення мовної образності в публіцистиці Матеріал спостережень над використанням жаргонізмів у публіцистиці свідчить також: про те, що в суспільстві змінюється ставлення до жаргону: наприкінці XX століття він уже усвідомлюється як джерело особливо виразних, експресивних слів і висловів, а використання елементів жаргону на сторінках газет вносить у текст певну оригінальність і яскравість.

The use of slang words in the language of modern Ukrainian newspapers is considered in this article. The words are powerful means of creation language figurativeness in publicistic writing. The observation of use of slang in publicistic writing testifies also to the fact that the attitude to slang is

being changed in the society: at the end of the XXth century it is realized as a source of particularly expressive words and expressions and the use of slang in newspapers brings to the text originality and brightness.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березовенко А. Посттоталітарна динаміка і перспективи української мови // Про український правопис і проблеми мови. - Нью-Йорк-Львів, 1997. - С. 115-119.
2. Винник В.О. Жаргон // «Українська мова». Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М.. Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін, -К.: Українська енциклопедія, 2000. - С167-168.
3.Григорьев В.П. Современное просторечие и жаргоны. // Книга о русском языке. - М.: Знание. 1969. - С. 159-173.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - К.: Виша шк.. 1972. - 401с.
5. Мокиенко В.М. Украинские источники русского жаргона // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць. Випуск 4. Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. - Ужгород, 2001. - С.365-378.
6. Ставицька Л. «Блатна музика» української мови // День. - 1999. - № 48 (585).
7.Ставицька Л. Функціонування жаргонної лексики у сучасній українській уснорозмовній .мові Вісник Харківського університету № 491. Серія Філрлогія. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М.Ф. Наконечного. - Харків: Видавничий відділ ХНУ, 2000. - С 294-297.
8.Ставицька Леся Про взаємодію жаргону і сленгу // Українська мова та література. - 2000. - № 15 (175). - С.8.
9.Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики (на матеріалі сучасної української літератури) // Слово і час. - 2000. - № 4. - С.54-58.
10. Товстенко В.Р, Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. - Київ, 2000. - 22с.

Василь Корженко, Зінаїда Корженко (Вінниця)

ФЛОРИСТИЧНІ НАЗВИ ЯК КОМПОНЕНТИ ТВОРЕННЯ ХУДОЖНІХ ЗАСОБІВ У ПОЕЗІЯХ Л.КОСТЕНКО

Особливість поета, його світогляд, духовний світ заломлюються у реальності поетичної творчості.

До поетичного світу Ліни Костенко звертались у своїх дослідженнях М.Жулинський, Л.Ставицька, Т.Іванова, В.Брюховецький, Н.Іваницька, О.Павлушенко, Н.Яценко, М.Борецький, А.Костюк, В.Шелест та ін.

Про творчість Л.Костенко як унікальне явище у світовій культурі писала Л.В.Краснова, яка «серед констант її індивідуального стилю» називає «органічну вписаність її образної системи в широкий культурний контекст світового рівня» [Краснова, 1995: 51].

Об'єктом досліджень літературознавців і мовознавців стани поезії Л.В.Костенко, починаючи з першої збірки «Проміння землі», про метричний склад якої, зокрема, писала О.М.Башкирова, і завершуючи останнім з написаного романом «Берестечко». Аналізували роман «Берестечко» М.Кодак, що закликав до осмислення чину в слові. А.Шпиталь, який акцентував на співзвучності роману сьогоденню, духовному стану сучасних українців, коли «нація спить».

Для Ліни Костенко в усі часи важливою була боротьба за душу українця, за його історичну пам'ять і самоутвердження. Художній світ поетеси увібрав давню образну пам'ять українського народу, що «розгортається в системі тонких словесно-символічних узагальнень індивідуально неповторних естетичних структур, які впливають на емоції читача, збуджують його власну творчу уяву, глибинну образну пам'ять колективного несвідомого, яка об'єднує людей і на тонкому психічному рівні формує спільноту «український народ» [Ставицька, 2001: 15].

Високоморальний духовний світ нації та етико-гуманістичний зміст інтимної лірики поетеси відзначала О.Ковальчук.

В.Брюховецький створив літературний портрет поета-класика сучасної новітньої української літератури.

Про філософське глибинне світовідчуття Ліни Костенко писали С.Барабаш у статті «Філософія осягнення світу: Про лірику Ліни Костенко», М.Борецький (про самобутнє використання біблійних та античних сюжетів, образів, їх філософське переосмислення). А О.Ковалевський, аналізуючи пейзажну лірику, зауважує, що природа, «...рослинний світ ваблять

героїню віршів своєю пантеїстичною всенаповненістю, ... тут відбувається пригадування свого «я», ще не виокремленого із синкретичної цілісності буття» [Ковалевський, 2002 : 93].

Природа – це діюча домінанта у багатьох творах Ліни Костенко.

Назви рослин як елементи творення художніх засобів у поезіях Л.В.Костенко окремо не розглядались, тому деякі лінгвістичні спостереження у такому аспекті є актуальними.

Мета статті – дослідити, як за допомогою флористичних лексем, що позначають рослинний світ природи, творяться своєрідні художні засоби, що виходять за межі загальновідомого і зливаються в єдине ціле з емоційно-смисловою сутністю поезій Ліни Василівни Костенко у збірці «Вибране» та історичному романі «Маруся Чурай».

Давність найменувань багатьох рослин, які оточують людину і є для неї джерелом життя, вимірюється віками. Назви рослин у мові художніх творів Ліни Костенко існують у просторі і у часі вибудуваного нею поетичного світу.

Флористичні номени становлять важливу і своєрідну тематичну групу лексики у творах «Маруся Чурай» та «Вибране». Ця лексика охоплює назви дерев, чагарникових і кущових рослин, зернових рослин, найменування городніх культур, назви квітів, грибів, трав'янистих рослин.

Піду на греблю, тем іще постою,
погомоню до наших яворів.

Цвітуть іще ті вишняки,
за обрій стелиться пшениця.

У поетичній мові Ліни Василівни Костенко флористичні назви дуже рідко виконують тільки номінативну функцію без будь-якої спеціальної стилістичної настанови, слугуючи майстерним словесним живописом, що оздоблює дію. Як правило, вони виступають своєрідним критерієм визначення істинності людини, глибин її психологічного стану і філософського осмислення буття.

Душа належить людству і епохам.
Чому ж її так раптом потрясли
осінні яблука...

Назви рослин використовуються поетом для усвідомлення таємниць буття, безкінечного плину часу з минулого в майбутнє: *Досі моляться Стрибогу високі в сонці ясени.* Радість народження нового життя, неповторність його асоціюється з урочистими біблійними мотивами, які своєрідно відтворюються в образах української природи.

І верби прийшли. І прийшло незабутнє
морями пшениці, у пахощах м 'яти...

Конечність людського буття Л.Костенко передає лаконічною формулою – реченням, використавши лише одну флористичну назву:

Комусь тополя стане в головах.

Безкінечність життя землі, природи не повинна перерватись, і тому знову

Вовтузяться в ґрунті гриби.
Цвітуть черемухи млосно.
Дубів золоті герби
горять під кронами сосен.

У поезіях Л.Костенко створення картини світу відбувається шляхом пізнання та оцінки дійсності, що відображає світосприйняття поета і формує філософсько-естетичне кредо, завдяки якому поет здійснює художнє осмислення буття. Мова виступає засобом вираження внутрішніх глибин духовного єства людини і навколишнього світу природи.

Оцінність – невід'ємна ознака художнього слова. Ліна Костенко пристрасно змальовує і ліричні, і драматичні, і трагічні сторінки великої книги життя нашого народу і не тільки активно втручається в зображуване, але й дає йому оцінку, коли пише «вірші-квіти» та «вірші-дуби», зачерпуючи з бездонних криниць рідної мови флористичні назви

Мене ізмалку люблять всі дерева і
розуміє бузиновий Пан...

Одним із засобів оцінного зображення у поезіях Л.В.Костенко виступає словотворення. Поет використовує зменшувально -пестливі оцінні суфікси -о͡к-, -о͡чок-, -к͡-, -ч͡ик- для найменувань

рослин – іменників чоловічого роду: *кленочок поклонився, посіяла огірочки, очі – як терночки, сходять мухоморчики;* для флористичних назв іменників жіночого роду – суфікс -к͡-: *яблунька, вищенька, вишенька приголубить, корів розсипана квасолька* – та оцінні суфікси -еньк-, -оньк-, -ичк-, -ечк-: *стоїть берізонька, ту морквиночку, тую квітоньку, осичинка над шляхом, дві вербички.*

Оцінно-марковані назви рослин для творів Л.Костенко є наскрізними, оскільки вони функціонують на сторінках різних творів поета. Іменники жіночого роду з оцінними суфіксами частотніші, ніж іменники чоловічого роду у мові поетичних творів «Маруся Чурай» та «Вибране».

Серед флористичних номенів цих творів є кілька іменників, утворених за допомогою малопродуктивних суфіксів -ин-, що позначає одиничні рослини або їх частини: стебла, плоди і т.ін., та -як- на позначення збірних назв рослин, певної сукупності цих рослин, територій, охоплених рослинами: *дві худенькі бадилини; буковки вірменські виводять, як стеблини; цвітуть іще ті вишняки.*

Іменники – українські флористичні назви, які становлять частку поетичного світу творів Л.Костенко, будуються не тільки за допомогою суфіксації, але й основоскладанням. Трапляються композити зі структурою іменник + іменник (*іван-чай),* іменник + сполучник + іменник *(Іван-да-Мар'я),* дієслово наказового способу + іменник *(перекотиполе, ломикамінь),* прикметник + сполучна голосна + іменник *(чорнобривці).*

Мова поезій Л.В.Костенко репрезентує прикладки, що передають ознаки рослин, асоційованих з кольором або формою, наприклад: *яблука-циганки, вишня-наречена, близнята-зерна, черкуси-негритоси.*

Крім словотворення іменників, у поезіях широко використовується словотворення прикметників, які походять від іменників – назв рослин і вибудовуються найактивнішим дериваційним способом – суфіксацією. Найбільш продуктивний і найчастотніший суфікс -о͡в-

березовий ← береза, *березовий Ікар*
вербовий ← верба, *вербові гриви*
дубовий← дуб, *листя різьблене дубове*
кленовий ← клен, *лист кленовий*
полиновий ← полин, *зілля полинове*
сосновий← сосна, *сосновий лист*
терновий ← терен, *мого народу гілочка тернова.*

Прикметники, що утворилися від іменників флористичних назв, за допомогою суфіксів -е͡в-, -я͡н-, -н͡- менш частотні у словотворчих рядах поета.

вишневий ← вишня, *молодих вишневих вечорів*
яблуневий ← яблуня, *за цвітом яблуневим*
капустяний ←капуста, *листочок капустяний*
кропив'яний ←кропива, *дідок старесенький кропив'яний*
пшеничний ← пшениця, *пшеничний присмак скошеного дня*
рогізний ← рогіз, *річечка рогізна.*

Л.Костенко використовує ознакові художньо-естетичні можливості прикметника вичерпно.

Індивідуальні художні лексичні новації теж притаманні творчості поета, як-от: *у присмеркові доброї дібровості.* Нова лексема твориться від іменника *діброва* і за допомогою суфіксa -ос͡ть- (-їс͡ть-) зі значенням абстрактності. Прикметник *гіркополинні (плачі)* продукований шляхом основоскладання і суфіксації: *гіркий + полин = гіркополинні* (емоційно насичений, експресивний).

У творах Ліни Костенко трапляються назви рослин народної номінації, які утворилися шляхом лексикалізації синтаксичних двокомпонентних словосполучень. Це такі назви, як: *ведмеже вухо, дика груша, дика морква, королевий цвіт, плакуча верба.* Вони виражають одне цілісне поняття, що не виводиться із значень складових компонентів.

У художніх творах слово звернене не лише до загальнонародної мови і відображеного в ній досвіду пізнавальної діяльності народу, але й до того світу, який створюється у художньому тексті. Воно вступає у складні взаємовідношення з ідеєю та системою образів, характерів, авторського бачення світу і повертається до читача збагаченим, підпорядкованим естетичній системі.

У поетичному мовленні Ліни Костенко художньо трансформуються флористичні назви. Автор вживає їх для створення художніх образів, оскільки у художній літературі, зокрема в поезії, засоби мовного вираження виступають одночасно і засобами художнього зображення.

Поет широко користується порівняннями як засобом художньої образності. У цьому виді тропів найбільш яскраво можна простежити дію семантико-стилістичної асиміляції слів. Суть стилістичної асиміляції полягає « в перенесенні ознак одного слова-поняття на інше, що потрапляє в сусідство з ним» [СУЛМ; 1973 : 26].

За допомогою порівнянь зовнішності людини з особливостями форми, кольору певних рослин, їх плодів створюються портретні замальовки героїв.

Вже в мене й чуб, як пух на осокорі.

або

Такий старий, небритий, як будяк.

Назви рослин вживаються і для змалювання кольору очей:

Грицько був красень, очі – як терночки.

чи

Як реп'яшки, зелені оченята.

За допомогою порівнянь з рослинами поет передає не тільки зовнішність людини, але й внутрішнє самовідчуття, намагання осмислити себе і навколишній світ.

Так і живу, минаю, наче хмара. Вся
облітаю, як осінній лист..

або

Душа марніла, як зів'яле клечання.

Найчастіше в поезіях Л.Костенко реалії навколишнього світу порівнюються з рослинами, асоціюючись з формою чи кольором: *Схилилася в ноги хвиля, неначе трава зів'яла; жовтогаряче сонце, як нагідку.* А ознаки самих рослин порівнюються з певними особливостями людей. Так репрезентується гнучкість рослини: *тополя гнеться, як тонка танечниця.*

Порівняння у поетичній мові творів Л.В.Костенко звичайно приєднуються сполучниками «як», «наче», «неначе», «мов» і виражені формами іменників у знахідному відмінку: *сонце, як нагідку; слова росли із ґрунту, мов жита; хвиля, неначе трава.*

У творах Ліни Костенко «Маруся Чурай» і «Вибране» флористичні номени вживаються і в метафорах. Поет творить метафори, компонентами яких виступають назви рослин: 1) за подібністю дії: *Останній клен світ за очі забіг; ...Зі мною грають в піжмурки*
суниці; Навшпиньки виглядають жоржини через тин; 2) за подібністю стану природи рослин до фізичного стану людини: *Гуде у сосон буйна голова; Осокори нас не помічали; Плакучі верби сплакали у воду гірку пилюку одболілих літ;* 3) за подібністю форми рослини чи її частин до навколишньої природи: *Верби льодяними клішнями скляні бурульки струшують з борід.*

Ці метафори, індивідуальні за своєю суттю, використовуються як художній засіб для зіставлення певних предметів чи явищ на основі асоціативних зв'язків і базуються на прихованих порівняннях.

У флористичних назвах поет послуговується художніми означеннями – епітетами, що підкреслюють інтенсивність ознаки, певну характерну рису і збагачують слово у смисловому і емоційному відношенні: *здивовані гриби, притихлі явори, сонний гриб.*

Природа живе на сторінках творів Ліни Костенко, і саме з рідної природи, із семантичних глибин рідного слова творить поет більшість своїх епітетів, порівнянь, метафор.

Ліна Костенко реалізувала у мові своїх поетичних творів глибинні можливості флористичної лексики, піддаючи слова багатогранним трансформаціям, збагативши їх смисл і ускладнивши емоційно-оцінювальні характеристики.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию названий растений – элементов создания художественных средств в поэтическом языке Лины Костенко. Проанализированы исторический роман «Маруся Чурай» и «Избранное». Языковой мир худоэюественных средств

поэта отличается богатством приемов и их разнообразием. Флористические названия в нем создают внутренне связанную и организованную систему лексем - терминов.

The article researches the names of plants - the elements of creation of artistic means in poetic language by Lina Kostenko. The historic novel «Marysya Churai» and «The Best» were analyzed. The language world of poet's works of art is notable for a lot of artistic means and their variety. Floristic names create interrelated and organized system of lexical terms.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш С. Філософія осягнення світу: Про лірику Ліни Костенко // Дзвін. - 2003. - *№* 4. - С. 142-145.
2. Башкирова О.М. Висока щирість справжньої поезії. Метричний склад збірки Ліни Костенко «Проміння землі» // Гуманітарні науки, - 2003, - №1. - С. 154-157.
3. Бевз Т.О., Мазур В.М. Прикметник у творчості Ліни Костенко // Студії української мови: Збірник наукових праць. -Вінниця - 2002 . - С.78-83.
4. Борецький М. Для філософського осмислення реальності: Античні та біблійні образи і мотиви в ліриці Ліни Костенко // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. - 2000. - *№ 2.* - С. 61 -68.
5. Брюховецький В.С. Ліна Костенко: Нарис творчості, - К.: Дніпро, 1990. - 262 с
6. Жулинський М. Лицарство духа. Про творчість Ліни Костенко // Вітчизна. - 2000. - .Vs *3-4.* - С. 2-5.
7. Земская Е.А. Современный русский язык : Словообразование.-М.: Просвещение, 1973. - 304 с.
8. Іванова Т.В. Символіка трьох кольорів у романі «Маруся Чурай» Ліни Костенко Українське мовознавство: МНЗ. Вип.19. - К., 1992. - С.65-71.
9. КовалевськийО, Еюистенціалізмікордоцешризму «тихійліриці» Ліни Костенко//Кгав. -2002.-№ 1-2. -С.88-95.
10. Кодак М. «Берестечко»: Один урок українству: (Про роман Ліни Костенко «Берестечко») Слово і час. - 2000. - № 1.- С.48-49.
11. Костенко Ліна. Вибране. - К: Дніпро, 1989. - 559 с.
12. Костенко Ліна. Маруся Чурай. - К.: Веселка, 1990.
13. Краснова Л,В. Грані поетичної майстерності Ліни Костенко // Слово і час. - 1995. - №*1*- С. 45-53.
14. Словник української мови: В 11 т. - К., 1974.
15. Ставицька Л.О. Національна ідея у дзеркалі образу України // Дивослово. - 2001. - № 4. - С. 15-17.
16. Сучасна українська літературна мова: В 5-ти кн. / За заг.ред.акад. І.К.Білодіда: Кн.4: Лексика і фразеологія. - К.: Наукова думка, 1973.- 439 с.

Наталья Кравченко (Киев)

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОГО ТЕКСТА

Проблема концептуальной организации текстов различной жанровой природы связана с таким актуальным направлением современного языкознания, как когнитивная лингвистика, среди широкого спектра задач которой – моделирование концептуальных структур, кодирующихся единицами различных уровней: от слова и сверхсловных единиц (А.Н.Баранов, А.Вежбицкая, С.А.Жаботинская, Е.С.Кубрякова, Е.А.Селиванова, RJackendoff, G.Lakoff, R.W.Langacker, E.Rosch) до текста и дискурса (Е.А.Селиванова, Britton, B.K.Edwards, D.G.Fauconnier, W.Kinch, Van Dijk). Анализ концептуальной организации международно-правового текста (МПТ), предпринятый в статье, опирается на многочисленные исследования, посвященные выявлению природы и структуры концепта как ментально-психонетического комплекса, включающего «вербальные и невербальные знания об объекте, его оценку, коррелирующие с образами, чувствованиями, интуицией, трансценденцией и коллективным бессознательным» [Селиванова, 2000:112-114]; определению фреймово-пропозиционального, прототи-пического и других

методов и подходов к исследованию концепта [Селіванова,1999: 72-82; Слухай,2002:462-470]; моделированию концептуальных пространств текста и дискурса на основе выявления иерархических связей между макропропозициями, структурирующими концептуальное пространство текста и интегрированными концептом-идеей [Van Dijk, 1999: 123-148; Van Dijk & Kintsch, 1983; Селиванова, 2002: 240-252].

Новизна и актуальность данной статьи определяется когнитивной усложненностью анализируемого типа текста, который представляет собой результат многоплоскостной обработки информации деонтического, онтологического и аксиологического планов. Цель статьи – анализ особенностей концептуального моделирования МПТ – конкретизируется задачами выявления разновидностей знаний/представлений, структурирующих концептуальное пространство текста, а также особенностей ценностной иерархии концептов, воздействующей на деонтические (нормативные) характеристики МПТ.

Концептуальное моделирование международно-правового текста определяется особенностями *онтологизации* международно-правовой реальности, которая осуществляется под воздействием *деонтической* и *аксиологической* составляющих тезауруса обобщенного адресанта/адресата подобных текстов. Так, концептуализация «бытия» международного права как «бытия-долженствования» [Максимов, 2002: 147-148] должна соответствовать логике международного правоотношения и опираться на деонтические концепты. С другой стороны, поскольку реальность права устанавливается в силу его значимости для субъектов, онтологизация международно-правовых объектов связана с определением ценностей права и критерия их доминирования в ситуации столкновения. Этим определяется связь онтологических концептов международно-правовой картины мира с аксиологическими.

Взаимодействие государств по поводу регулирования объекта/ситуации, представляющих общий интерес, опредмечивается в МПТ, разрабатывающем общие ценности. Ценности закрепляются *нормами* в соответствии с общими принципами *деонтического* членения международно-правовой реальности, Нормы обеспечивают *согласование интересов/воль/позиций* различных субъектов, *онтологизируя* регулируемый объект или ситуацию, то есть «размещая» активируемые концепты в международно-правовой картине мира адресантов/адресатов МПТ. В связи с этим обозначение в дискурсе объекта, категории, принципа или любой иной реалии международного права связано с активированием фреймов, размещающей концепты, связанные с этим наименованием, в концептуальных плоскостях *деонтологического, онтологического и аксиологического* планов. При этом все три плоскости локализации концептов активируются одновременно.

Деонтические концепты предопределяют структурно-композиционные характеристики МПТ и его фрагментов, соответствующих нормативным статьям. В частности, композиция международно-правового текста определяется слотами фреймовой ситуации, структурирующей концептосферу *правоотношение.* Это элементы *субъект, объект, предмет* (правоотношения), *нормы/принципы, регулирующие предмет,* а также *цель* установления правоотношения. Каждый из слотов мотивирован соответствующим концептом, интегрированным в концептосферу *правоотношение.* Это концепты *агентивность* (слот субъект), *объектность* (слот объект), *результативность* (слот предмет, вербализированный содержанием нормативного высказывания), *интенциональность* (соответствует мотивационно-целевому слоту). В свою очередь, концепт *интенциональность* представлен в текстах различной жанровой природы концептами *необходимость* и *желательность.* На основе концепта *необходимость* формируются модальности *надобности, долженствования,* которые вводятся в тексте деонтическими операторами *следует,должны, обязуются, необходимо, запрещается* и др. и соответствуют жанровой модели strictu sensu («жесткого права»). Концепт *желательность* задает в МПТ модальность *рекомендации,* которая вводится операторами *альтернативности/диспозитивности* (гипотетической модальности) *могут, способны, рекомендуется и др.* и соответствуют жанровой модели de lege ferenda (мягкого права).

Онтологические концепты, активируемые на основе международно-правового текста, «накладываются» на концептуальные планы *объектности* и *результативности,* а именно: знания/представления об объекте/ситуации и о международно-правовых ценностях, полученных

в результате регулирования этого объекта/ситуации, онтологизируются на основе текста, размещаясь в определенных концептосферах адресантов/адресатов МПТ. Уровнем вербализации онтологических концептов является весь международно-правовой текст как макрознак - носитель концептуальной информации в семиосфере других международно-правовых текстов. С другой стороны, «свернутым» текстом, своего рода единицей семиотического плана может выступать любой термин или пропозиция, обозначающие принцип, норму или международно-правовую категорию, .поскольку они вербализируют концепт, указывающий на концептуальное пространство «породившего» его текста, на взаимосвязи международно-правовых ценностей, для закрепления которых этот текст создавался.

Так, термин *tabula rasa* (свобода вновь образовавшихся государств от договоров государств-предшественников, право самостоятельно определять свои договорные связи) служит семиотической единицей, активирующей концептуальное пространство текста Венской конвенции о правопреемстве государств во всей совокупности многомерных и иерархически организованных концептуальных связей. Определение термина активирует концепты *свобода, независимость, добровольность,* которые активируются основным нормативным содержанием МПТ и связаны с суперконцептом *суверенитет* (выявляется в тексте конвенции посредством пропозиции «суверенное право выбора государством своих договорных связей»). В свою очередь, каждый из этих концептов связан с набором представлений, когнитивно значимых для его описания. Так, концепт *добровольность* можно описать посредством субконцептов «диспозитивность», «свобода», «пропорциональность. Если концепты вербализируются терминами-принципами, обозначающими и закрепляющими основные цели/ценности договора, то субконцепты высвечиваются терминами-нормами, раскрывающими аспекты содержания этих принципов.

Таким образом, 1-я макропропозиция концептуального пространства текста интегрируется концептом *суверенитет* и моделируется на основе знаний, структурирующих концепт.

Вместе с тем, фрагмент концептуального пространства текста, активированный термином-принципом *tabula rasa* и раскрывающими его терминами-нормами, одновременно активирует структуру связей, оппозиционных концептам *суверенитет, свобода, независимость.* Это происходит благодаря «вхождению» этого фрагмента в концептосферу *меэюдународный договор,* концептуальным ядром которой (то есть неотъемлемым компонентом всех структур знаний, связанных с концептосферой) является концепт *обязательность,* вербализированный термином *pacta sunt servanda* (договоры должны соблюдаться). При соотнесении знания об обязательном соблюдении договоров со значением термина *tabula rasa* активируется дополнительная смысловая оппозиция *добросовестность* (в выполнении обязательств) и *диспозитивность/необязательность.* Оппозиция мотивируется посредством прототипического концепта *самоопределение,* который угадывается за концептами *свобода, независимость.* Если представить концептуальную ситуацию *право самостоятельно определять свои договорные связи* («стоящую за термином *tabula rasa)* в виде фрейма, то *самоопределение* будет мотивационно-целевым, а *свобода* и *независимость* инструментальными узлами фрейма и соотноситься как цель и средства.

Установление мотивационных связей между концептами *обязательность* и *независимость/дифференцированность* и соответствующими им вербальными компонентами *pacta sunt servanda* и *tabula rasa* позволяет выявить 2-ю макропропозицию текста, которая в ценностном отношении подчинена концепту *самоопределение* и позволяет выявить фрагмент международно-правовой картины мира, стоящий за текстом конвенции: несмотря на заинтересованность мирового сообщества в сохранении стабильности договоров (*pacta sunt servanda),* новым независимым государствам предоставляется свобода от обязательств по договорам государства-предшественника *(независимость, дифференцированность),* так как эти договоры могут препятствовать достижению фактического равенства нового государства с другими государствами в экономическом и политическом отношении *(самоопределение).* Таким образом, концепт *самоопределение* исполняет роль концепта-идеи, который интегрирует концептуальное пространство текста и является иерархически приоритетным в ценностном отношении, мотивируя необходимость закрепления всех других ценностей договора. В частности, выше было

показано, что концепт-идея мотивирует приоритет концептов *добровольность/свобода/диспозитивность!независимость/суверенитет,* активированных термином *tabula rasa* и соответствующими текстами, в ситуации их столкновения с «оппозиционной» группой ценностей *обязательность/ограничение/императивность,* В свою очередь, концепт *самоопределение* связан с протоконцептом *справедливость* (справедливость как фактическое равенство, равенство результата).

С другой стороны, текстом Конвенции установлена ценностная иерархическая связь концепта-идеи *самоопределение* с концептом, интегрирующим концептуальное пространство текстемы *универсальный договор.* Так, в тексте Конвенции устанавливается, что принцип «tab ula rasa» не имеет силы в отношении общепризнанных норм и принципов международного права (то есть универсальных ценностей, закрепленных универсальными договорами - Н.К.). Общесистемный концепт *универсальность* и его культурно-семиотический эквивалент *общее благо* мотивируют приоритетность принципа *pacta sunt servanda* (договоры должны соблюдаться) над принципом *tabula rasa* (свобода от договоров государства-предшественника) в ситуации, когда речь идет о договорах, закрепляющих общепризнанные (универсальные) нормы права. Обоснованием ограничения *суверенного права* государств осуществлять по своему усмотрению отношения с другими государствами *в пользу* выполнения *универсальных обязательств* становится пропозициональная причинно-следственная связь концептов *общее благо* и *универсаль ность,* позволяющая нейтрализовать оппозицию *добровольность/обязательность:* нормы становятся *универсальными и общеобязательными,* если закрепляют ценности, связанные с концептом *общее благо.*

Одновременно все указанные концепты концептуального пространства МПТ могут быть представлены в виде концептуальных схем, раскрывающих нротоконцепт *справедливость:* «справедливость как общее благо», «справедливость как индивидуальное право», «справедливость как независимость/свобода выбора», «справедливость как обязательность/должное».

В зависимости от характеристик тезауруса субъектов, «размещающих» международно-правовые ценности в различных концептосферах, они могут активировать когнитивные поля противоположных протоконцептов: «справедливость» и «несправедливость»: например, обязательность имплементации универсального договора может квалифицироваться как справедливость, если размещается (субъектом интерпретации) в концептосфере *общее благо.* Однако то же самое обязательство может активировать когнитивное поле протоконцепта *несправедливость* – в случае размещения в концептосфере *суверенитет/суверенная независимость.*

Таким образом, концептуальное пространство международно-правового текста моделируется структурами знаний деонтического, аксиологического и онтологического характера. При этом аксиологическая составляющая концептов мотивирует необходимость и способ их онтологизации в текстах, а также иерархию вербализирующих эти концепты единиц деонтического плана (то есть различную юридическую силу норм). Моделирование концептуального пространства международно-правового текста предполагает выявление и обоснование ценностной иерархии концептов, позволяя реконструировать стоящий за текстом фрагмент международно-правовой картины мира.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено аналізу концептуального простору міжнародно-правового тексту, що моделюється структурами знань деонтичної, аксіологічної і онтологічної природи. З'ясовуються макропропозиції, які структурують концептуальний простір, підкреслюється роль концепту-ідеї як інтегруючої цінності тексту, що дозволяє обґрунтувати розподілення і взаємодію ціннісних смислів. Проаналізовані особливості ціннісної ієрархії концептів і засоби їх вербалізації в міжнародно-правових текстах.

The article analyses the properties of conceptual space revealed by the International Legal Discourse and modeled by the knowledge structures of deontological, axiological and ontological. It reveals the macropropositions, which constitute the textual conceptual space, and underlines the role of the concept-idea as an integrative value, which substantiates the value meanings' placing, and in-terrelation. It discusses the question of the concepts value hierarchy as well as the means of their verbalization by international legal texts.

ЛИТЕРАТУРА

1. Максимов СИ. Правовая реальность: опыт философского осмысления. - Харьков, 2002.
2. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. - К., 1999.
3. Селиванова Е.А. Когнитивная ономасиология. - К., 2002.
4. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. - К., 2002.
5. Ященко А. Опыт синтетической теории права. - Юрьев, 1912.
6. Encyclopedia of Phenomenology. - Oxford, 1997.
7. Van Dijk, T. A. Context models in discourse processing. In: van Oostendorp, Herre, & Goldman, Susan R. (Eds.), The construction of mental representations during reading. - Mahwah, NJ, USA: Lawrence Erlbaum Associates, 1999.-P. 123-148.
8. Van Dijk, T. A., & Kintsch, W. Strategies of discourse comprehension. - New York: Academic Press, 1983.

Оксана Криштанович (Чернівці)

КАТЕГОРІЯ ОБРАЗУ АВТОРА В ДОСЛІДЖЕННІ МОВИ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

Процес творчості, створення мистецького твору розглядається філософами, психологами, літературознавцями та мовознавцями. Дослідження вияву мотивів створення художнього тексту є складною проблемою. Художній текст, як і будь-який інший, за допомогою мови відображає дійсність, а отже, за словами Л.Тимофєєва, «і світ, і людину, чуттєву, мислячу, діючу, всебічно пов'язану з оточуючим її світом» [Тимофеев, 1971:23].

Отже, художній текст є не тільки відображенням дійсності, але й вираженням засобами мови ставлення людини до світу.

Лінгвостилістичний аналіз художнього тексту має певне коло проблем: 1) проблема слова й образу; 2) вивчення мовних засобів створення образу, насамперед «образу автора» й «образу оповідача»; 3) мова героїв; 4) невласне пряма мова; 5) мовні особливості різних жанрів художньої літератури.

Створюючи художній текст, автор робить відбір явищ дійсності, які відповідають його уявленням, принципам. Видумані, але правдоподібні ситуації моделюються ним з метою підтвердження своїх ідей та уявлень, які він передає за допомогою слова.

Як зазначено у словнику літературознавчих термінів, «індивідуальність творча – неповторна своєрідність творчої діяльності кожного видатного митця, зумовлена його світоглядом, талантом, життєвим досвідом, темпераментом і т.д. Творча індивідуальність письменника знаходить вияв у його творах» [Лесин, Пулинець, 1971: 5].

Психологія емоційного сприйняття дійсності людиною і вираження враження від цього сприйняття засобами мови є індивідуальною, особливо якщо ця людина – творча індивідуальність, що працює зі словом.

Отже, вже при самому народженні слово виступає як єдність об'єктивного і суб'єктивного. Воно є тим образом-посередником, який творить як людську свідомість, індивідуальність, так і літературу.

У статті з'ясуємо специфічні риси категорії мовного образу автора, адже текст є завжди результатом суб'єктивного авторського осмислення дійсності.

Сучасна наука виходить з того, що художній зміст – це не окремі характери, ідеї, а система відношень між всіма елементами твору. Спробуємо цю систему «систематизувати» за власними спостереженнями та науковими спостереженнями філософів і філологів.

Є.Маланюк у статті «Думки про мистецтво» наголошує тезу про незамінну роль Генія в народженні художнього твору, про те, що зображення образів дійсності пов'язано зі світовідчуттям, світорозумінням, світоглядом митця і його творчістю, суб'єктивними і об'єктивними, позачасовими й актуально-життєвими чинниками. Допускає автономність мовомислення поета, бо слово для нього є виявом живої творчо-смислової стихії, зерно, з якого проростає колос. Літературність досягається, за Є.Маланюком, не в процесі слововикористання, - вона є наслідком сакральної природи слова, «яке виділяє з себе зміст» [Маланюк, 1993: 64]. О.Потебня, спираючись на ідеї гносеології Канта, Гумбольдта, вважає мову «органом, що створює думку. Думка зароджується як суб'єктивна діяльність, ініційована впливом об'єктивного світу, лише в слові може стати чимось зовнішнім і об'єктивним. При цьому думка не втрачає своєї суб'єктивності» [Потебня, 1985: 174].

Правомірно тоді говорити про прояви особистісних ознак в мовній діяльності, оскільки переважно за допомогою словесних знаків – «психологічних знарядь» – виражається теоретична, інтелектуальна активність людини, її вищі психічні функції – сприйняття, пам'ять, мислення» [Виготський, 1982: 52].

Особистість автора проявляється в художньому тексті на різних рівнях: «і в мові, і в сюжеті, і в характерах, і в темах, і в ідеях» [Тимофєєв, 1971: 406-407].

Лінгвістична категорія образу автора була запропонована В.Виноградовим ще в 20-х роках ХХ ст. й обґрунтована в його пізніших працях. Вони передбачали комплексні дослідження мови художнього твору.

У монографіях В.Виноградова «О художественной прозе» (1929), «Стиль „Пиковой дамы» (1936), «Проблема авторства й теория стилей» (1961), «Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика» (1963), «О теории художественной речи» (1971) узагальнювались погляди на вивчення мови художнього твору як цілісного художнього об'єкта. Учений підкреслював «необхідність створення особливої філологічної дисципліни – науки про мову художньої літератури. Ця наука повинна напрацювати такі методи і прийоми дослідження, такі визначення і загальні принципи, які повинні забезпечити її глибинне розуміння й пізнання її складного об'єкта» [Виноградов, 1959: 3-4]. У цій науці В.Виноградов бачив застосування методів стилістики й поетики, структурної лінгвістики й теорії інформації, тобто пропонував комплексне дослідження феномена художнього слова суміжними науками (що сьогодні вже активно здійснюється вченими). Спеціально вчений приділяє увагу проблемі стилістичної структури образу автора. «В образі автора у його мовній структурі, – підкреслював акад. Виноградов, – об'єднуються всі ознаки й особливості стилю художнього твору» [Виноградов, 1959: 24]. За визначенням цього вченого, «образ автора – це індивідуальна мовленнєва словесна культура, що пронизує лад художнього твору і визначає взаємозв'язок і взаємодію всіх його елементів» [Виноградов, 1971: 151]. Науковець підкреслює також, що «образ автора відкривається у внутрішньому зв'язку всіх елементів розповіді в її тематичному спрямуванні, в драматичній силі образних узагальнень, у своєрідному реалістичному символізмі художнього зображення дійсності» [Виноградов, 1971: 46]. Ця теза знаходить оригінальний розвиток в естетично-філософській концепції МБахтіна: «Автор твору присутній тільки в цілому творі, і його немає в одному виділеному моменті цього цілого» [Бахтін, 1986: 382].

У працях з образу автора повнота змісту ототожнюється зі свідомістю автора, всі його твори «розглядаються, як вираження свідомості автора» [Корман, 1972: 8]. Вивчення мови письменника найчастіше пов'язується з психологією творчості, оскільки дослідження індивідуального мовлення «можуть дати дослідникові змогу проникнути в душевний стан письменника, вгадати його настрій, відчути, з печаллю чи з радістю він говорить своє слово» [Винокур, 1959: 240]. Г.Винокур звертає увагу на те, що «поряд з реальною особою письменника, яку ми пізнаємо або зображаємо у біографії на основі відповідних матеріалів, живе інша, літературна особа, та, яка наявна у його творах. У будь-якому контексті є той, хто

говорить, суб'єкт мовлення, хоча слово «я» в ньому ні разу не траплялося. Зрозуміло, що суб'єкт мовлення є одним із явищ художньої фантазії» [Г.Винокур, 1959: 242]. Як бачимо, образ автора і його текст взаємозумовлені і взаємо підпорядковані.

Вивчення внутрішньої організації тексту полягає в розкритті специфіки авторської активності, естетичного завдання письменника, в його діалозі з життям.

Б.Корман проблему образу автора розглядає як свідомість автора, його позицію в літературному творі. «Усе те, що показано в творі, є реальністю тієї чи іншої свідомості, яка пов'язана з певним поглядом на світ, і всі ці свідомості композиційно співвіднесені автором, з його волі вони переломлюються, висвітлюють і оцінюють один одного, в сукупності утворюючи певну в середині себе драматичну єдність, яка представляє в кінцевому результаті позицію і концепцію автора - його розуміння і оцінку людського світу» [Корман, 1972: 8].

Поняття образу автора стало категоріальною одиницею науки про мову художньої літератури і набуло практичного застосування, що в свою чергу зумовило в російському мовознавстві глибоку теоретичну, практичну розробку цієї проблеми як у 20-30-х рр. (Г.Винокур, Б.Ларін, М.Бахтін), так і в 70-90-х (Ю.Степанов, М.Кожина, М.Кожевнікова, В.Григор'єв, В.Кухаренко, З.Хованська, Д.Шмельов, В.Одинцов), що оформилася в науковий напрям, який офіційно визнано у 1963 році на Всесоюзному симпозіумі «Комплексне вивчення художньої творчості». Напрям об'єднав для реалізації поставленої мети не лише філологів, а й представників інших наук, що вивчають творчу діяльність людини, зокрема й мовленнєву.

Термін «образ автора» досі не є нормативним, хоча змістом цього поняття цікавилися і цікавляться вчені: Л.Щерба, Т.Винокур, В.Одинцов, З.Хованська, Ю.Смирнова. У лінгвістичних працях Т.Винокура ця категорія дістала назву «мовна особистість письменника», у Г.Винокура - «літературна особистість письменника», у В.Одинцова - «семантико-стилістичний центр твору».

Ми в своїх дослідженнях, зокрема у вивченні мовостилю творчості Ю.Федьковича, послуговуємося терміном «образ автора», оскільки кожен носій мови по-своєму сприймає світ, володіє мовленнєвою специфікою. При вивченні мови художнього твору необхідно враховувати формування мовного образу через розгляд суспільних поцесів, виховання, освіти і, безумовно, враховувати генетичні особливості особистості.

З виникненням комунікативної лінгвістики, коли до тексту, зокрема й художнього, почали підходити як до реалізації функціонально-смислових типів мовлення (Р.Якобсон, Ю.Степанов, В.Кухаренко, З.Хованська, Д.Шмельов), почали активніше використовувати термін «образ автора».

У російській мовознавчій науці проблема ОА знайшла широке застосування при вивченні індивідуальних стилів письменників (праці В.Виноградова про творчість О.Пушкіна, М.Гоголя, Ф.Достоєвського, АЛехова, Л.Толстого; Г.Винокура - про творчість О.Пушкіна; М.Бахтіна - про Л.Толстого; Б.Ларіна - про М.Горького; В.Григор'єва - про В.Хлєбнікова та ін.).

В українському мовознавстві категорія ОА як забезпечення комплексного аналізу художнього тексту почала розроблятися тільки в кінці 80-х років в окремих статтях (О.Муромцева, М.Крупа). Хоча певні основи опрацювання цієї проблеми були вже і в І.Франка, Лесі Українки, Б.-І.Антонича, Є.Маланюка. Письменники самі прагнули усвідомити, дослідити процес створення художнього твору. Зокрема, прикладом може слугувати увага Лесі Українки до самої сфери творчості, до осмислення нею притаманної слову загадкової пов'язаності із відображуваним світом і душею митця, якій часто «бракує слів», або з'являються такі, що «вголос невимовні», її спроба збагнути, завдяки чи всупереч чому річ набуває голосу в слові. Усе це й сьогодні не втратило своєї значущості й складає О А, який розглядаємо.

Цікавою для нашого дослідження є думка Б.-І.Антонича: «Митець будує твір виключно з власних уявлень, але створити щось із нічого не можна. Уявлення постають на основі вражень, враження мусять мати спонуки. Вони є витвором нервів під впливом зовнішньої дійсності» [Антонич Б.-І., 1998: 407].

М.Коцюбинська у монографії «Література як мистецтво слова» зазначає: «Слово включається в контекст особи автора. Ми ніби присутні при тому, як думає поет, відчуваємо глибини його почуттів, зміни настрою, його творче зростання і кровний зв'язок з оточенням. За словом постає людина. За словом постає образ автора, можна сказати, користуючись літературознавчою термінологією, типовий характер автора» [Коцюбинська, 1965: 118].

У 1991 році вийшла монографія Н. Сологуб «Мовний світ Олеся Гончара», в якій науковець розглядає мову художнього твору як цілісність, що зумовлена художньою свідомістю митця. Це дослідження підтвердило, що «слово у художньому творі, збігаючись своєю зовнішньою формою з лексичною одиницею, яку можна знайти у словнику, слово, звернене не лише до загальнонародної мови і відображеного в ній досвіду пізнавальної діяльності народу, але й до того світу дійсності, який створюється або відтворюється у художньому тексті. Воно вступає у складні взаємовідношення з ідеєю твору, системою образів, характерів, авторського бачення світу й повертається до читача збагаченим, підпорядкованим суворій системі естетики автора, яка хоч і базується за зразком загальнонародної, але є характерною лише для творчості даного художника» [Сологуб, 1991: 156].

Образ автора як категорію комплексного дослідження мови художнього твору застосовано і до вивчення художньої спадщини О.Кобилянської у монографії М.Крупи «Мовленнєва структура образу автора у творчості О.Кобилянської». У монографії простежується формування світогляду, естетичних ідеалів буковинської письменниці та їх вияв у художньому мовомисленні, текстовій реалізації оповідання, прийомах організації змістово-фактуального матеріалу. Створюючи художній текст, автор робить відбір тих явищ дійсності, які відповідають його уявленням, принципам. Видумані, але правдоподібні ситуації моделюються ним з метою підтвердження своїх ідей та уявлень. «Художня дійсність через засоби своєї організації пізнається як форма творчості того чи іншого письменника. Принципи чергування, відбору «предметів», способи змалювання образів, несуть на собі «ознаки визначеної авторської індивідуальності» [Виноградов, 1971: 36].

Щоб зрозуміти мовну цілісність твору, особливість ідіостилю автора, треба, безсумнівно, перейти від традиційно гносеологічного розуміння автора літературного твору як суб'єкта свідомості до розуміння як суб'єкта художньої діяльності, змістом якого є діалог з життям. У слові стикаються відношення між героєм і автором, яке є виявом певного типу свідомості, в діалог з яким вступає творець. Разом з тим слово не просто переноситься в художній текст життя, воно ніби заново народжується в художньому творі, опрацьовується автором, набуваючи особливого, неповторного значення. Але все ж таки цільність творчості полягає не у постаті «біографічного автора», а в тому авторі, який постає перед читачем як особистість літературна, в якій перетинаються певні глобальні системи мислення, культура епохи, яка пропонує нам своє неповторне вирішення проблем зустрічі цих систем, по-своєму переоцінюючи їх» [Римар, 1994: 45].

Отже, система художнього тексту – втілення творчого задуму автора, який інтерпретується читачем, розкриваючи його основну функцію – естетичну.

Ми розглядаємо образ автора соціально й історично детермінований. Автор завжди живе життям свого часу, і в його творчості так чи інакше відбиваються суспільні конфлікти, ідеали, певні національні, мистецькі традиції. Отже, образ автора пов'язаний із суспільно обумовленими, детермінованими стилетворчими чинниками. Це підводить нас до висновку, що ОА розкриває специфіку індивідуального стилю письменника.

Вивчення мови творів письменника не може відбуватися без врахування індивідуальності автора, його світоглядних критеріїв, адже система художнього тексту – результат творчого задуму митця, який інтерпретується читачем, розкриваючи його основну функцію – естетичну. Отже, для цілісності аналізу тексту треба враховувати категорію образу автора.

РЕЗЮМЕ

Лингвистическая категория образа автора, предложенная В.В.Виноградовым в 90-х годах и обоснованная в его позднейших работах, предусматривала комплексное исследование языка художественного произведения.

Понятие образа автора стало категориальной единицей науки о языке художественного произведения и нашло практическое применение; была проведена дальнейшая теоретическая разработка данной проблемы.

Образ автора связан с социально обусловленными, детерминированными стилеобразующими факторами, дающими возможность раскрыть специфику индивидуального языкового стиля писателя.

The linguistic category of the author's image, proposed by V. Vinogradov in 90th and grounded in his later works, foreseen complex language investigations of a belles-lettres language.

The notion of the author's image became a category unit of science and got a practical use and further theoretical working out of problem.

Author's image is connected with commonly stipulated, determined and style-forming factors that give an opportunity to show the specificity of writer's individual language style. For the integral text analysis the category of author's image must be taken into consideration.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонин Б.-І. Національне мистецтво // Антонич Б.-І. Твори. - К., 1998.
2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. - М., 1986. - 445 с
3. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы и её задачи. - М., 1959. - 655 с.
4. Виноградов В.В. О теории художественной речи. - М.: Высшая школа, 1971. - 239 с.
5. Винокур Т.О. Избранные работы по русскому языку. - М.: Гос. уч.-пед. Изд-во МП РСФСР, 1959. - 492с.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь: Собрание сочинений в 6-ти т. - М.: Педагогика, 1982. - Т. 2. - С. 5 - 362 с.
7. Донецких Л.И. Слово и мысль в художественном тексте. - Кишинев: Штиинца, 1990. - 164 с.
8. Корман В.О. Изучение текста художественного произведения. - М., 1972.
9. Коцюбинська М. Література як мистецтво слова: Деякі принципи літературного аналізу художньої мови. - К.: Наукова думка, 1965. - 319 с
10. Крупа М.П. Мовленнєва структура образу автора в творчості Ольги Кобилянської. - К.: Рідна мова, 1998.-140 с
11. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів. - К.: Рад. школа, 1971. - 486 с
12. Маланюк Є. Думки про мистецтво // СІЧ.- 1993. - № 6. - С. 60-66.
13. Потебня О.О. Естетика і поетика слова: Збірник. - К.: Мистецтво, 1985. - 302 с
14. Римарь Н.Т., Скоболев В.П. Теория автора и проблема художественной деятельности. - Воронеж: Догос-Траст, 1994.-263 с
15. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеся Гончара. - К.: Наукова думка, 1991.-140 с
16. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. - М., 1971. - 231 с.
17. Ткаченко А. Мистецтво слова / Вступ до літературознавства. - К., 1998. - 448 с.

Елена Куварова (Днепропетровск)

МАРКЕРЫ ТЕМАТИЧЕСКОГО ПЕРЕКЛЮЧЕНИЯ В ЭПИСТОЛЯРНОМ ТЕКСТЕ

Изучение текста как организованного языкового целого, системы высшего ранга, той единственной данности, из которой может исходить языковед в своих суждениях о языке, представляет ту область лингвистики, которая открывает широкие горизонты для плодотворных исследований. Вопросы о сущности текста, его видах, единицах, текстовых категориях разрабатываются в трудах И.Р.Гальперина, О.И.Москальской, Т.М.Николаевой, З.Я.Тураевой, Н.Д.Арутюновой и др. Современная украинская исследовательница Е.А.Селиванова рассматривает текст как один из наиболее значимых компонентов коммуникативной ситуации, результат когнитивно-порождающей деятельности адресанта

[Селиванова, 2002: 158]. Одной из актуальных задач лингвистики текста является построение типологии текстов, представляющее значительные трудности, связанные с многообразием функциональных стилей и речевых жанров. Тем не менее, отмечает З.Я. Тураева, существуют описания структурно-семантических особенностей текста сказки, баллады, мифа, анекдота, заговора и т.п. [Тураева, 1986: 9].Особый интерес в этом плане представляет эпистолярный текст, в частности личная переписка, исследование которой открывает возможности описания языковой специфики личности её создателя [Гиндин, 1989: 63]. Ю.Н.Караулов относит исследование этого направления к числу важных научных задач: «Необходимо провести сопоставление дискурсов и реконструированных на их основе параметров языковых личностей разных эпох» [Караулов, 1989: 8].

Современная лингвистика текста исходит из того, что в системе языка можно выделить уровень текста, более высокий, чем синтаксический, традиционно завершавший иерархию языковых ярусов. Рассматривая текст как языковую единицу, а не только речевое произведение, исследователи ставят вопрос о поиске особых категорий, присущих тексту. Этой проблеме посвящены работы Х.Вайнриха, Р.Харвега, В.Дресслера, И.Р.Гальперина. В число конституирующих текст признаков входит целостность, то есть подчинённость текста одной теме, которая рассматривается как «семантическое ядро текста» [Гальперин, 1981: 24]. Среди эпистолярных текстов значительную часть составляют тексты политематические, в связи с чем требует решения вопрос о средствах связи между частями текста, обеспечивающих его целостность и когерентность. Целью данного исследования является поиск языковых сигналов, или маркеров тематического переключения в эпистолярном тексте. В задачи статьи входит анализ структурно-семантических, функциональных и прагматических характеристик вербальных маркеров тематического переключения. Материалом исследования послужили около двухсот текстов личной переписки, принадлежащих М.Горькому, Л.Андрееву, В.Короленко, А.Луначарскому [Переписка, 1986].[1]

Языковые сигналы перехода от одной темы к другой в функциональном отношении делятся на две группы: одни можно назвать финальными, они отмечают завершение части текста, посвященной определённой теме, указывают на исчерпанность темы для автора письма; другие - вводные сигналы, посредством которых вводится новая тема. Финальные маркеры тематического переключения разнообразны по семантико-прагматическим и структурным свойствам. Самый простой сигнал исчерпанности темы: *Вот и всё* (234). Маркер со значением завершенности может выражать отказ продолжать тему: *Ну, да Бог с ним* (58); *И на том разговор о рублях - покончим* (207); *Посему о драме ничего Вам больше говорить не стану* (190). Отказ от продолжения темы бывает мотивирован собственной некомпетентностью: *Стихи Смирнова, а хороши ли они, этого я не знаю* (80) – или малой значимостью темы: *Но - всё это пустяки* (140); отсутствием новизны для адресата: *Впрочем, ладно, не новость это для Вас* (56). Прагматика отказа от темы в ряде случаев связана с опасением ухудшить межличностные отношения адресанта и адресата, показаться скучным, надоедливым и т.п.: Простите – я *утомляю Вас? Бросаю* (52); *А впрочем, я, должно быть, скучен и надоел тебе* (197). Финальные маркеры иногда сигнализируют отсрочку в развитии темы, желание автора письма вернуться к данному предмету общения в другой ситуации: в условиях непосредственного общения или при наличии времени, достаточного для более подробного обсуждения темы: *Ну, хорошо, довольно об этом, Я надеюсь осенью увидеть Вас, и тогда поговорим* (149); *Нечто любопытное происходит в литературе – об этом напишу тебе подробно* (343); *Так что -может быть, скоро увидимся* (184).

Переключение на другую тему часто совпадает с изменением прагматического характера речевого акта. Например, в письме В.Г.Короленко, адресованном А.М.Горькому, анализ ведения «Самарской газеты» с преобладанием содержательно-концептуальной информации сменяется высказыванием-оптативом: *Я же могу только пожелать всяческого успеха* (49). Маркер тематического переключения иногда имеет характер промиссива (обещания): *Голубчик, Константин Петрович! Я, ей-Богу, не буду больше никогда и никому давать разрешений, поверьте.*

[1] Далее тексты переписки цитируются по этому изданию с указанием в скобках только страницы.

Говорю серьёзно.(178). Во многих случаях финальные маркеры являются прескрипторами и содержат просьбу, побуждение к каким-либо действиям: *Пиши! Пиши, дружище* (268); *Так что уж Вы как-нибудь успокойте его, неспокойного* (140); *Голубчик, если ты можешь - помоги им!* (185); *Уезжай! Уезжай за границы отечества любезного, и благо ти будет* (299); *Посей причине я и убеждаю тебя - без результата – относись к себе с большим уважением, чёрт немецкий!* (317).

Большая группа языковых сигналов завершения темы носит характер финала-обобщения, подытоживает сказанное ранее; *Не грустите же, товарищ, а лучше затейте-ка работу. Единственное утешение для нашего брата – работать* (208); *Непростительно и глупо. И стыдно перед тобой* (232); *И – становится страшно за людей* (276); *Скучно всё и вы скучны* (59); *Как это важно, как это славно – почувствовать себя!* (269): *Качалов – изумительно хорош. Сатин в четвёртом акте – великолепен, как дьявол. Лужский - тоже. И так – кого не возьмёшь. Чудесные артисты.* (225); *Огромна роль поэта в эту эпоху, Алексей Максимович. Где признанный на эту роль! Вы, конечно, это знаете и чувствуете* (353). Обобщение выражается в форме генерализованного высказывания: *Я понимаю – он герой не моего романа, он скорее враг, чем друг, но порядочный враг лучше плохого друга* (211); фразеологизированного библейского изречения афористического характера: *Всё – суета сует и томление духа!* (60). В числе признаков сильной языковой личности, каковой, несомненно, является писатель, называют «креативность, проявляющуюся в умении реализовать в дискурсе нетривиальные иллокутивные установки, обращаясь к накопленному в культуре риторическому и художественному опыту» [Синельникова, 2002: 20]. Поэтому неудивительно, что эпистолярный текст, принадлежащий художнику слова, включает в себя разнообразные изобразительно-выразительные средства. Важную роль в выражении обобщения играет метафора: *Так что и не знаю радоваться мне или впасть в меланхолию. Животом радуюсь,* ***а в голове – многоточия и знак вопросительный*** (312). Рассказ А.М.Горького о расстреле мирной демонстрации 9-го января 1905 года, свидетелем которого он был, завершается обобщающим высказыванием, содержащим метафорическое выражение: ***В трёхсотлетней китайской стене самодержавия пробита брешь, которую не замазать 50 тысячами, далее если увеличить их в 1000раз*** *(277).*

Ввод в текст новой темы обычно начинается с именования нового предмета общения, что и определяет семантику вводных маркеров тематического переключения: *«Набат» - великолепно! (197); Хорошо живёт город Нижний Новгород!* (204). Прагматика вводных языковых сигналов связана с необходимостью привлечь внимание адресата к новой теме, выделить предмет общения. Решению этой коммуникативной задачи и подчинено использование разнообразных по структуре вводных маркеров тематического переключения. В ряде случаев выделенность номинации предмета общения достигается благодаря актуальному членению высказывания, характерному для разговорной речи, когда рематическая информация выносится на первое место: ***Портрета,*** *Христа ради, не прилагайте* **(140);** ***Фому*** *переделывать, может быть, буду* (140). Актуализатором новой темы служит вопрос, после которого обычно следует развёрнутый **ответ:** ***МММ.?*** *Она меня не понимает* (36); ***Что же я сам после всего этого?*** *Не знаю* **(119);** ***Гусев?*** *При всей его лени, осторожности и – тоже – сильной склонности поддаваться игре своего самолюбия, - он интересная фигура и хороший работник, как мне кажется* (211); ***Какая*** *вообще* ***задача у литературы и искусства?*** (149). Вопросительные высказывания побуждают адресата к диалогу, ответу, к размышлениям о предмете общения; *Но что же есть эта жизнь?* (36) *Читали Вы «Триумф смерти» Аннунцио?* (59); *«Американец»* (149).

Функцию маркера тематического переключения может выполнять повтор обращения: ***Антон Павлович!*** *Разрешите мне посвятить Вам «Фому» в отдельном издании?* (110); *Я,* ***милый мой дружище,*** *устал, полуболен и раздражён, как нервная баба* (189). Модальные слова также сигнализируют о смене темы, одновременно эксплицируя разнообразные семантические связи между частями: уточнение, обобщение, дополнение информации: ***Впрочем,*** *ещё два слова* (54); ***Вообще,*** *я здорово въехал в долги, ибо время стоит – ужасное* (179); ***Кстати,*** *вчера я получил бумагу из департамента полиции* (185). Слова *нет* и *да* имитируют интонацию разговор-

ной речи, где вследствие неподготовленности возникают самоперебивы: *Нет, жизнь хороша, люблю жизнь!* (268); *Да, Вы предрекаете мне будущее...* (60).

Двоякую функцию: маркера переключения темы и экспликатора связности текста - выполняют некоторые союзы и частицы. В этом качестве употребляются простые, древние, многозначные и, по выражению В.В.Виноградова, наиболее «субъективные» союзы: *и, а, но.* Союз *а* употребляется в присоединительно-усилительном значении, которое «свойственно преимущественно диалогической речи и обычно наблюдается в начале реплики, присоединяющей новую мысль» [Виноградов, 1986: 5847: *А я - совсем не зол, напротив - чувствую себя великолепно, всех ненавижу весёлой, буйной ненавистью* (268). Союз *и* выражает значение субъективно окрашенного, внезапного ассоциативного присоединения: *И – вот что, Виктор Сергеевич, будете деньги мне платить, вычтите с меня 3 р.*...(80); *И – очень хотелось бы начать сборник памяти Ан. Пав. именно Вашими воспоминаниями о нём!* (262). Союз *но* выступает в своём основном значении – резкого противопоставления: *Но юмористический трагизм моего положения не настолько обуял мя, легкомысленнаго, чтобы уж я не мог литературным и* поэтическим *мастерством заниматься* (39). Частицы *ну, вот,* разделяя части текста, посвященные разным темам, имитируют интонацию разговорной речи: *Ну, а теперь напоминаю Вам, мой друг, Ваши обещания — похлопотать о письмах Антона Павловича и рукописях его* (262); ***Вот*** *что: весной на юге предполагается забастовка, и ты можешь быть отрезана от России* (299).

Роль маркеров тематического переключения играют также лексико-грамматические средства, обеспечивающие смену временных планов текста. Это наречия времени *сейчас, теперь, завтра:* А ***сейчас*** *– дело* (343,); ***Завтра*** *уезжаю в Нижний* (225); ***Теперь*** *о другом* (353). Ту же функцию выполняют временные формы глаголов. Так, фрагмент письма Л.Н. Андреева, где преобладают формы настоящего времени, сменяется высказыванием, содержащим глагол в будущем времени и этим, в частности, маркирующим переход к новой теме: *Сейчас ты начнёшь на меня сердиться, ибо говорить хочу - о Финляндии* (312).

Смена коммуникативной задачи, а вместе с тем и характера речевого акта сигнализирует переход к другой теме, который получает языковое выражение в использовании повелительного наклонения глаголов: ***Будьте*** *Вы столь великодушны,* ***ответьте*** *на письмо Телешова к Вам по поводу сборника, затеянного им* (204). Тип речевого акта получает и лексическую экспликацию; это может быть возражение: *Второе моё* ***возражение*** *– pro domo* (58), совет: *Вы позвольте мне* ***посоветовать*** *Вам от души, поверьте! – не падайте духом* (207); просьба: *Очень большая к тебе просьба, Алексеюшка* (264). Переход от одной темы к другой сигнализирует также глагол *говорить / сказать* и его производные: *И позвольте Вам* ***сказать*** *несколько слов по существу вопроса* (51); *Поговорим вот ещё о чем...* (72).

Таким образом, политематические эпистолярные тексты включают в себя разнообразные маркеры тематического переключения. Они выполняют функцию завершения темы или ввода нового предмета общения, содержат лексико-грамматические средства, характеризующие прагматику речевого высказывания или смен коммуникативной задачи автора. В структурном отношении специфику языковых сигналов перехода к новой теме составляет повтор обращений, использование ряда союзов, частиц, модальных слов, актуальное членение предложения с рематическим компонентом в начале высказывания. Семантика финальных маркеров тематического переключения связана с обобщением, подытоживанием сказанного; вводных маркеров -со сменой временных планов текста. Перспективы дальнейшей разработки проблемы представляются связанными с построением типологии языковых личностей коммуникантов, так как способ организации текста в большой мере определяется внутренними свойствами личности, её когнитивно-прагматическими характеристиками.

РЕЗЮМЕ

Досліджуються мовні показники тематичного переключення в епістолярних текстах. Ці показники виконують функцію завершення теми або вводу нового предмету спілкування; містять лексико-граматичні засоби, що характеризують прагматику мовленнєвого висловлення або зміну комунікативного завдання автора; мають семантику узагальнення або

експлікують зміну часових планів тексту; використанням деяких сполучників, часток, модальних слів, винесенням рематичної інформації на початок речення імітують інтонаційну структуру усного розмовного мовлення.

The language markers of the thematic shifts are investigated in epistolary texts. These markers carry out the function of completing theme or introducing a new subject of communication; contain lexico-grammatical means characterizing pragmatics of the utterance or change of the author's communicative task. They have semantics of generalization or show the change of tense plans of the text; imitate intonation structure of the colloquial speech, using different conjunctions, particles, modal words, etc.

ЛИТЕРАТУРА

1.Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. - М., 1986. - 640 с.

2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М, 1981.

3. Гиндин СИ. Биография в структуре писем и эпистолярного поведения // Язык и личность. - М., 1989. -с.63 - 77.

4. Караулов Ю.Н., Красильникова Е.В. Русская языковая личность и задачи её изучения // Язык и личность. - М.,1989. - С.3 - 10.

5. Переписка М. Горького: В 2-х т. - Т.1. - М., 1986 - 479 с.

6. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. - К., 2002. - 336 с.

7. Синельникова Л.Н. Социолингвистика: настоящее время // Социолингвистика: XXI век. - Луганск, 2002.-С. 16-27.

8. Тураева З.Я. Лингвистика текста. - М, 1986. - 128 с.

Валентина Лесь (Винница)

СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ТЕРМИНОВ В ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Наука и техника заняли прочное место в жизни современного человека, поэтому изучение терминологии приобретает все большее значение.

Научно-техническая терминология представляет собой разряд лексики, который на современном этапе развивается наиболее интенсивно, является зеркалом реальных социальных изменений, ярким отражением развития языка и общества, в связи с этим представляется научно ценным изучение функционально-стилистических возможностей терминологической лексики в поэзии.

Среди работ, посвященных проблемам стилистического функционирования терминологической лексики в поэзии, привлекают внимание исследования ученых В.В.Виноградова, И.К.Белодеда, А.Н.Кожина, Н.Н.Пилинского, В.Л.Карповой, В.Н.Телии и др., в которых рассматриваются различные аспекты этой проблемы.

Творческое, индивидуально-авторское использование терминов каждым художником слова – это отражение основных характерных процессов не только в языке поэзии, а и во всем современном общенациональном языке. Научно-техническая терминология занимает на современном этапе ведущее место в обогащении выразительных средств языка, поэтому важным представляется установление определенных закономерностей постепенного освоения терминов поэзией – от их употребления в прямом значении до полного включения в поэтический лексикон, использования в тропах.

Цель исследования – рассмотреть семантико-стилистические возможности терминов в поэтической речи.

В связи с этим предполагается решение ряда задач:

1. Выявить и охарактеризовать термины разных отраслей науки и техники, наиболее часто используемые в современной русской поэзии.

2. Проследить употребление терминов в номинативной функции (с более или менее явной художественной образностью) и в образно-переносном значении.

Между терминологиями и общелитературным языком существует постоянный контакт, происходит постоянный обмен. «И этот обмен возможен не вопреки, а именно благодаря тому глубокому различию, которое существует между терминами и нетерминами. Попадая в общелитературный язык, термин приобретает лексическое значение и становится словом, отмеченным в стилистическом отношении, его преследует особый «технический ореол», почему он и используется нередко как определенное стилистическое средство. При этом экспрессивная окраска термина возникает из сопоставления, которое появляется в нашем сознании, между «строгим» научным термином и обычными словами» [Капанадзе, 1965: 8].

Взаимодействие терминологической лексики с общелитературной началось еще в эпоху Петра I. В этот период заимствованные слова, среди которых было большое количество терминов, несли на себе яркий колорит нового и, по словам В.В.Виноградова, «привлекали как мода» [Виноградов, 1938:59]. В дальнейшем удельный вес терминов в общелитературном языке продолжает увеличиваться. Большая или меньшая часть терминов науки, техники, как правило, выходит за пределы узкоспециальной сферы употребления, вместе с элементами значения проникая в сферу неспециалистов. Здесь важно отметить, что термин, во-первых, выходит за пределы специальной коммуникации, за рамки функционального стиля науки, техники и, во-вторых, меняет характер и содержание языковых связей. Вхождение терминологической лексики в общелитературный язык зависит от актуальности, сенсационности явления, которое находит отражение в термине, и от того, какое место занимает термин в общей системе языка, как часто носители соприкасаются с той или иной областью знаний или производственной сферой.

Становясь общеупотребительным, термин получает новые семантические, грамматические и системные характеристики.

Художественная литература открывает широкий путь для проникновения терминологической лексики в общеобиходное употребление, обеспечивает условия освоения специальных слов носителями языка. В результате насыщения языка художественной литературы терминологической лексикой повышается информативность стиля литературного языка, обусловленная не только тематикой произведения, но и самими языковыми специальными компонентами. Изменяется соотношение между лексикой общего значения и лексикой терминологической в сторону насыщения языка художественного произведения различного рода научной, технической, военной, спортивной и другой терминологией.

Слова и словосочетания различных сфер научно-технического общения широко вовлекаются в канву поэтической речи, они содействуют отражению типических сторон изображаемого и вместе с тем придают форме изображения эстетическую направленность. Сам переход терминологических единиц из сферы функционирования в язык поэтической речи характеризуется сложным процессом изменения, трансформации семантико-стилистических возможностей слова. В таких случаях обычно говорят о детерминологизации терминов. Детерминологизация, согласно этимологии этого слова, предполагает утрату терминологичности, однако вопрос о том, изменения какого именно свойства слова ведет к утрате его терминологического статуса, остается спорным. Исходя из того, что специфика термина заключается прежде всего в соотнесенности с объектами специальных областей, надо полагать, что его терминологический статус сохраняется до тех пор, пока остается без изменения его основополагающее свойство – свойство обозначать и выражать специальное понятие. Именно поэтому детерминологизация термина будет всегда связана с утратой того свойства, что повлечет за собой изменение лексического значения термина.

Степень детерминологизации, то есть расхождения нового нетерминологического значения со старым, терминологическим, может быть более или менее значительной в зависимости от того, какой круг объектов обозначает термин в новых условиях функционирования. Возможны два способа такого соотношения. При первом из них слово, распространяясь в языке повседневного общения, сохраняет связь с естественным для него в специальной сфере объектом, который осваивается за ее пределами. Указанный тип детерминологизации предполагает, как правило, незначительную степень расхождения семантики слова с исходным терминологичес-

ким значением. Это изменение семантики слова зависит главным образом от того, насколько отличается бытовое назначение именуемой им реалии от того значения, которое она имела в специальной области.

Второй тип детерминологизации предполагает резкое изменение семантики термина в связи с тем, что он начинает обозначать новый круг реалий и таким образом полностью теряет связь с соответствующим понятием. Именно в поэзии утрата термином своего точного, детализированного значения проявляется еще явственней.

Для того чтобы термин вышел за пределы своей терминосистемы, а тем более мог употребляться образно и развивать вследствие этого новые значения, экстралингвистических факторов и общеязыковых коммуникативных потребностей недостаточно. Необходимо, чтобы он сам обладал соответствующими внутренними смысловыми возможностями. Если детерминологизация свойственна, как правило, терминам, обозначающим основные понятия каждой науки, то семантическая детерминологизация – только единицам, которые обозначают предметы и явления с ярко выраженными отличительными чертами. Детерминологизация занимает значительное место в обогащении литературного языка.

В настоящее время детерминологизации подвергаются термины физики, химии, математики, астрономии, биологии, ботаники, музыки, медицины и другие. Общелитературный язык пополняется лексическими единицами, которые соотносятся с преобразованием материального мира и общественной жизни общества, что несомненно связано с актуальностью, общественной значимостью обозначаемых ими явлений или предметов.

Проникновение научно-технических терминов в поэтические произведения предопределялось их актуальностью на каждом этапе общественного развития. Современный этап характеризуется новой ролью науки и техники в решении экономических и социальных задач.

Особо выделяются случаи употребления терминов в прямом значении, когда специальные слова, выражая научно-технические понятия, служат средством характеристики бытовых явлений или внутреннего мира человека. Значение таких терминов раскрывается путем частичной реализации в контексте элементов содержания и формы, оно может усложняться эмоционально-экспрессивной окраской. Это говорит об отличии содержания термина в поэтическом контексте от его значения на страницах специальной литературы: *Замерцают приязненно шкалы, будто верности древней оскалы. Мой* ***компьютер,*** *мой пес нецепной, на излете двадцатого века – пусть он будет, как друг человека, ни на миг не разлучен со мной* (В.Савельев).

Термины, выполняя номинативную функцию в стихотворном произведении, помогают читателю войти в круг технических явлений и лучше представить их использование. Номинативное употребление терминов в языке поэзии вовсе не тождественно его употреблению в специальном, научном тексте. Если в научном употреблении термин соответствует понятию науки определенного времени, указывает на все существенные, с точки зрения данной науки, признаки предмета, необходимые для его определения, то исходной точкой для построения образа часто является не содержание термина, а «бытовое представление о нем, включающее лишь часть дифференциальных признаков, составляющих его содержание» [Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка, 1968: 171].

Термин в поэтическом контексте наряду с номинативной функцией несет и определенную стилистическую нагрузку. Стилистическая окраска термина наслаивается на терминологическое значение, и термин, употребляясь в языке поэтических произведений, получает своеобразное семантическое обогащение своей смысловой структуры в результате проявления у него новых ассоциаций.

Открытие и вовлечение медицинских понятий, предметов и явлений, их качеств и форм в среду познавательных интересов человека, овладение ими в процессе общественной практики составляют определяющие причины проникновения терминов медицины в общелитературный язык: *Не смерти боюсь, а недуга,* ***хирурга,*** *чей* ***скальпель*** *остер, в глазах*

осторожного друга боюсь прочитать приговор (Т.Жирмунский).

В результате огромного общественного интереса, который вызывает к себе космическая область исследования, из-за актуальности самих реалий, предметов, явлений и процессов, термины космонавтики находят свое выражение в поэзии: *То ли это в космосе, то ли это здесь... Говорят, особые городишки есть* (Н.Тряпкин).

Общественно-политическая терминология в силу интенсивности протекающих в общественной жизни процессов находит отражение в текстах поэтических произведений: *И лунный диск с того так желт и жуток, что в гонке всех* ***формаций*** *и идей Одни, как я, охотятся на уток. Другие больше любят на людей* (С.Щербаков).

В современную поэзию активно вовлекается терминология, обозначающая различные понятия искусства: театра: ***Актеры грим*** *смывают и сразу забывают, в которой были роли и что они играли* (Б.Слуцкий); живописи: *Это мама с тонкой* ***кисточкой*** *в руке Густо* ***краски*** *на* ***палитре*** *растирает, Ждет отца сучений трудных и в тоске Тонким голосом «Рябину» распевает* (Р.Романова); музыки: *Еще покуда в честь нее высокий* ***хор*** *поет хвалебно и* ***музыканты*** *все в парадных пиджаках. Но с каждой* ***нотой,*** *боже мой, иная* ***музыка*** *целебна... И дирижер ломает палочку в руках* (Б.Окуджава).

Следствием широкого размаха физической культуры и спорта является частое использование соответствующей терминологии не только в специальной спортивной литературе, но и в поэзии: ***Матч. Заплыв. Регата. Эстафета.*** *Дети.* ***Юниоры.*** *Мастера. Полыхают в небе над планетой Стадионные юпитера* (Т.Кузнецова).

Важное место в современной поэтической речи занимает военная терминологическая лексика: *Его из немецкой* ***траншеи*** *Достал мой товарищ-сапер. И нежно полою* ***шинели*** *Он корпус баяна протер* (В.Степанов).

В творчестве современных поэтов изобразительные возможности слов научно-технической сферы обретают художественную ценность. Термины в контекстах стихотворных произведений являются необходимым средством поэтического изображения предметов, явлений художественно осмысленной действительности.

В поэзии научно-техническая терминология используется поэтами как в прямом, так и в переносном значении. Семантика терминов, выполняющих номинативную функцию, в большей степени зависит от индивидуально-авторских приемов введения их в языковую ткань поэтического произведения. Наиболее существенной стороной широкого использования терминов в языке поэзии является их образно-переносное употребление в составе метафорических построений и сравнительных конструкций: *И мы помолчим о своем.., А денек серебрист, и темные липы, морозный пройдя электролиз, горят белизною, и чудом оставшийся лист трепещет на ветке,* ***окалиной*** *радужной кроясь* (О.Чухонцев).

Технические термины *электролиз* и *окалина,* бесспорно, подвергается здесь образно-поэтическому авторскому осмыслению.

Медицинский термин *артерия* широко применяется в поэзии в качестве своеобразной характеристики самых различных путей сообщений. Наличие в слове *артерия* позитивной оценки, обусловленной определенными ассоциациями с исходным терминологическим значением, подтверждается в данном примере тем, что оно применяется не просто для обозначения какого-либо пути сообщения, а важного, главного пути: *Я заговорила буровая, открываясь вся до глубины. Кровь земли, живая, огневая, ринулась в* ***артерии*** *страны* (А.Уваров).

Обладая большим эмоциональным зарядом, спортивные термины используются в поэтической речи как выразительные художественные средства: *Сосны - словно баскетболисты. В тучах открыты у сосен лица, Лишь бегут, напряженны и знойны, длинные ночи, красивые ноги* (Ю.Беликов).

Архитектурная терминология, употребляемая в образно-переносном осмыслении в поэзии, характеризуется эффективностью и регулярностью использования своих компонентов: *Каналов лезвия, Немых мостов графит. И северное небо, как обуза, Для нежных женских плечНагих* ***кариатид.*** *Но как горда* ***архитектуры*** *муза!* (Зм.Акчурин).

Воєнная терминология также находит широкое употребление в поэтической речи не только в своем прямом значении, но и в составе разнообразных стилистических фигур: *Деревья, как **бойцы** в **атаке,** За рядом ряд, за рядом ряд. И звезды в загустевшем мраке Вот-вот, как искры, догорят* (В.Репин).

Появление в поэзии терминологии, обозначающей различные понятия искусства в образно-переносном осмыслении, вызвано стремлением и желанием поэтов повысить выразительность, живость поэтического текста: *Растает в сердце укоризна, Как вымокшая **акварель,** Когда легко и бескорыстно Отбелит прошлое метель* (М.Вирта).

Выступая в роли смысловых центров метафорических построений и компонентов художественных сравнительных конструкций, терминологическая лексика подвергается эстетизации, несет значительную стилистическую нагрузку, что вызывает усложнение и обновление семантической структуры отдельных терминологических единиц. Реализуя новую стилистическую функцию, слова терминологии в поэтических контекстах выступают на правах общеупотребительных слов, активно включаются в связи с различными рядами лексических единиц, проявляют богатые функционально-стилистические особенности и возможности. В.В.Виноградов подчеркивал расширение семантической структуры слова в художественном тексте, обогащение ее художественными и изобразительными «приращениями смысла» [Виноградов, 1963: 125].

Образное переосмысление термина в поэтическом контексте отражает индивидуально-авторские особенности ассоциативного мышления. Происходит эмоционально-образное преобразование слова науки и техники в поэтической речи, приобретающего в новом контексте дополнительный смысл, особую экспрессию. Термин получает новые краски и порождает новые импульсы образного восприятия.

Семантические и стилистические возможности терминологических единиц в поэтическом произведении определяют специфику стиля писателя, его личный вклад в развитие поэтической речи. Творчество мастеров художественного слова, анализ языка их произведений показывает, что система средств языковой выразительности и изобразительности рассматривается благодаря включению в нее терминов.

Как видим, терминология в целом представляет собой особый лексический пласт с точки зрения «способности» его элементов к приобретению образно-переносных значений.

Материалы и теоретические выводы данной работы позволят в дальнейших исследованиях выявить общие закономерности поэтапного освоения «инородных тел» поэзией в зависимости от семантики, словообразовательных возможностей, сочетаемости с другими словами, фонетической и морфологической структуры, возможности быть рифмой.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються семантико-стилістичні можливості термінів у поетичному мовленні. Відзначається, що слова і словосполучення різних сфер науково-технічного спілкування широко залучаються у поетичне мовлення. Перехід термінологічних одиниць зі сфери функціонування до мови поезії характеризується складним процесом зміни, трансформації семантико-стилістичних можливостей. Окремо виділяються випадки використання термінів у номінативній функції (з більш чи менш наявною художньою образністю) та в образно-переносному значенні.

The article points out that terms, which belong to various spheres of scientific communication, are widely involved into the groundwork of poetic diction. The transition itself of terminological units from functional sphere into diction of poetry is characterized by complex process of transformation of semantic - stylistical possibilities. The cases of terms used in nominal function (with more or less evident artistic fi gurativeness) and image- figurative sense are highlighted.

ЛИТЕРАТУРА

1. Капанадзе Л. А. О понятиях «термин» и «терминология» //Развитие лексики современного русского языка. – М., 1965.

2. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка 17-19 вв. - М., 1938.

3. Русский язык и советское общество. Лексика современного русского литературного языка. - М., 1968.
4. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М., 1963.

Татьяна Мельник (Винница)

К ВОПРОСУ О ФОЛЬКЛОРНОЙ КОННОТАЦИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В РАССКАЗАХ В.ШУКШИНА

Василий Макарович Шукшин обращается к фольклору как к средству речевой и психологической характеристики персонажей. Язык произведений писателя помогает понять сущность персонажей, раскрывает их психологическое состояние и дает богатый материал для исследования особенностей разговорной речи вообще и использования элементов разговорной речи в художественном произведении.

Писатель всегда с вниманием и любовью относился к живой русской речи. Народная устная речь нашла отражение во всех без исключения художественных произведениях В.Шукшина. Она является объектом нашего исследования.

Тема статьи представляется важной для изучения влияния устной поэтической речи на язык произведений писателей, в частности на рассказы В.Шукшина, что составляет основу для более полного и всестороннего исследования его творческого наследия.

Актуальность работы определяется отсутствием в отечественном и зарубежном литературоведении фундаментальных трудов, специально посвященных всестороннему анализу влияния фольклора на творчество В.Шукшина, в том числе на поэтический язык его произведений.

Предмет исследования – фольклорные элементы в языке рассказов писателя, написанных в разные годы.

Основная цель работы – определить специфику освоения В.Шукшиным языка устного народного творчества, что предусматривает выполнение ряда следующих заданий:

- проанализировать степень разработанности проблемы влияния фольклора на поэтический язык писателя в современном литературоведении;
- определить связь устного народного творчества с лексикой и синтаксическим строем поэтического языка В.Шукшина.

Научная новизна данной работы заключается в исследовании особенностей использования В. Шукшиным языка фольклора и художественного освоения элементов устного народного творчества в произведениях писателя.

Исследователь творчества В.Шукшина Г.Г.Шевченко [Шевченко, 1982] указывает на активное употребление писателем фразеологизмов. Автор статьи, в частности, говорит о том, что основная сфера употребления устойчивых словосочетаний – это разговорная речь. Работа Г.Г.Шевченко посвящена описанию особенностей употребления В.Шукшиным фразеологизмов в речи персонажей и в авторском повествовании. Исследователь выделяет три момента в использовании В. Шукшиным идиом: а) наличие одного–двух слов-«спутников» при фразеологизме; б) соблюдение писателем закона единства фразеологического оборота и его контекста (микроконтекст и макроконтекст); в) расшифровка смысла устойчивого словосочетания в заголовке рассказа.

Г.Горышин, С.Боровиков, В.Горн указывают на то, что в рассказах В.Шукшина почти всегда отсутствует авторская речь, и что диалог преобладает над описанием. С.Боровиков, кроме того, еще говорит о том, что «симпатия» к диалогу выявляет его (В.Шукшина - Т.М.) живую связь ... с народным творчеством» [Боровиков, 1991: 229].

В.Горн отмечает наличие в творчестве В.Шукшина метких, «рельефных» сравнений, фразеологизмов и точного глагола. Исследователь акцентирует внимание на том, что в художественной прозе писателя заметно влияние фольклора и называет элементы устного народного творчества, которые органически вводит в свое повествование В.Шукшин. В.Горн указывает также на роль народной поэзии в «создании общей художественной атмосферы

произведения» [Горн, 1977: 29].

О взаимосвязи языковой и психологической характеристики персонажей неоднократно писала Р.Шакиржанова. В использовании В.Шукшиным разговорной речи исследовательница усматривает средство создания характера.

Проведенный анализ современных исследований о творчестве В.Шукшина дает возможность далее рассматривать влияние устного народного творчества на его прозу, в том числе выделить элементы разговорного стиля в художественных произведениях В.Шукшина.

Исследователи разговорной речи (Е.А.Земская, Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова, О.Б.Сиротинина и др.) указывают на следующие особенности этого понятия: непринужденность речи, непосредственность общения, неофициальность и спонтанность. О.Б.Сиротинина, в частности, выделяет такие компоненты разговорной речи, как «неофициальность отношений» в качестве обязательного условия разговорного стиля, который характеризуется тематической ограниченностью (обиходное бытовое общение), но безразличен к форме и виду речи (не только устное, бытовое общение, но и бытовые письма, дневниковые записи)» [Сиротинина, 1974: 22].

В данной работе нас интересует прежде всего влияние устного народного творчества на лексический строй произведений В.Шукшина (разговорные конструкции, просторечные слова, элементы несобственно-прямой речи) и на синтаксис рассказов писателя (усеченные синтаксические конструкции, конструкции с присоединением к уже сказанному чего-то нового).

Своеобразие языка произведений В.Шукшина связано прежде всего с особым типом рассказчика. Повествователь у писателя – это обычно свидетель или участник событий, он максимально приближен к персонажам рассказов и говорит их языком. Близость к речи персонажей – людей из народа – проявляется не только в диалоге, но и в собственно повествовании. Оно насыщено разговорной лексикой, просторечиями, жаргонизмами и диалектизмами, включает разговорные синтаксические конструкции, так что стирается грань между диалогом персонажей, отдельными их репликами и речью повествователя.

В авторскую речь широко включены разговорные конструкции. Это объясняется тем, что таким образом В.Шукшин хотел приблизить поэтический язык своих произведений к устному рассказу, создать впечатление устной речи. С этой целью используется лексика не столько разговорная, сколько сниженная, просторечная. Обладая художественным тактом, В.Шукшин использует просторечные слова и выражения как средство социальной маркировки и индивидуальной речевой характеристики персонажей. Поэтому у писателя употребляют просторечные слова только герои неграмотные, малообразованные и немолодые, например: *Господи, господи! – вздохнула бабка. – Давай писать Павлу. А телеграмму* ***анулируем*** [Шукшин, 1975, т.1: 21]. *Тебе, паразит, жалко сапоги замарать, а я должон каждую весну плетень* ***починять?!*** [Шукшин, 1975, т.1: 39]. *К нам какой-то человек приезжал!.. - сказала она, едва старик показался в воротничках. –На длинной* ***автонобиле*** [Шукшин, 1975, т.1: 130].

Часто включение разговорной речи в авторское повествование служит для сближения с речью персонажей. Разговорные элементы становятся сигналами несобственно-прямой речи. У В. Шукшина практически стираются границы авторской и несобственно-прямой речи. В качестве сигнала перехода к несобственно-прямой речи используется неполнота предложений, повышенная эмоциональность, которая на письме отражается в постановке восклицательного знака, использовании автором скрытого цитирования слов героя произведения, употреблении в речи повествователя сниженной лексики в сочетании с литературной. *В окна все лился и лился мертвый торжественный свет луны.* ***Сияет!..*** *Радость ли, горе ли тут –* ***сияет!*** [Шукшин, 1975, т.1: 78]. ***И вот так каждую ночь!*** *Как только маленько угомонится село, уснут люди - он начинает... Заводится,* ***паразит,*** *с конца села и идет. Идет и играет* [Шукшин, 1975, т.1: 79]**.** *То казалось, что отнялись ноги... Пошевелит пальцами – нет, шевелятся. То начинала терпнуть левая рука, шевелил ею – вроде ничего. Но какая слабость, господи!..* [Шукшин, 1975, т.1: 111]. *Знал бы Серега про эти разговоры! У Клары* ***хватало ума*** *не передавать их мужу. А Сереге это одно удовольствие – воды натаскать,* ***бельишко простирнуть*** [Шукшин, 1975, т.1: 312].

Использование описанных выше элементов разговорного стиля позволяет писателю создать у читателя впечатление, что автор обращается персонально к нему.

Следует отметить, что в качестве средства речевой характеристики используется графическая передача произношения. Показателем разговорности является нелитературное произношение ***(рабенки, ишо, банешка)*** и орфографическая неправильность в передаче произношения ***(што, конешно, счас).*** Написание второй группы слов создает художественное впечатление произносительной неправильности речи, хотя только так и должны говорить грамотные люди.

Наиболее продуктивное влияние устного народного творчества на язык произведений В.Шукшина наблюдаем в использовании автором устойчивых словосочетаний: ***шило на*** *мыло* ***менять, толочь воду в ступе, брать железо, пока оно... горячо, шаром покати, свел концы с концами, учится*** *-* ***через пень колоду, подберут с руками-ногами, работа*** *-* *не* ***бей лежачего, зальют сала под кожу, легкий на ногу и на слово, шишка на ровном месте, возьмет... за рога, кулаки чесались, к черту на кулички, хоть об лоб поросят бей, ни дня, ни ночи, ни воскресенья.***

Довольно часто в языковом строе рассказов В.Шукшина употребляются слова и выражения фольклора, которые активно вводятся персонажами в их собственную речь: *Носил постоянно в себе эту* ***боль-змею,*** *и кусала она его и кусала, но притерпелось* [Шукшин, 1975, т.1: 356]. *Не хочу позора на старости лет. Знаю я такое сватовство: придешь, а девка* ***ни сном,*** *ни* ***духом не ведает*** [Шукшин, 1991: 70]. *Чего* ***пригорюнилась,*** *Марфонька? - спросил Антип* [Шукшин, 1975, т.1: 26]. *Разлетелись наши детушки* ***по всему белому свету*** [Шукшин, 1975, т.1: 27]. *Иди отсюда,* ***гад подколодный*** [Шукшин, 1975, т.1: 141]. *Хоть* ***матушку-репку пой*** [Шукшин, 1991:70].

Среди фольклорных средств по частотности использования писателем в рассказах выделяем пословицы и поговорки: ***С лица воду не пить,*** *-резонно отвечал Спирька* [Шукшин, 1975, т.1: 186]. ***Кто с перебивом, тому - с перевивом*** [Шукшин, 1991: 156]. ***Дурацкое дело не хитрое*** [Шукшин, 1978: 256]. *Ну* ***на нет и суда нет! Баба с возу - коню легче,*** *- добавил Глеб* [Шукшин, 1975, т.1: 175]. ***Непрошеный гость хуже татарина*** [Шукшин, 1975, т.1: 54]. *Ну,* ***волков бояться – в лес не ходить*** [Шукшин, 1975, т.1: 19].

С большой силой живая разговорная речь проявляется в синтаксисе произведений В.Шукшина, в построении отдельных фраз и целых текстов. Особое внимание следует уделить диалогам персонажей. В прямой речи героев содержатся как их языковые, так и психологические характеристики. В.Шукшин экономичен в средствах выражения. Писатель воссоздавал живую разговорную речь персонажей с присущей ей образностью, естественностью. Таким образом, художник в непринужденной форме передавал своеобразие мышления, мироощущения человека из народа. Герои произведений В.Шукшина часто не договаривают начатой фразы, обрывают ее. Для таких усеченных конструкций характерна синтаксическая и интонационная незавершенность. Чаще всего обрыв фразы происходит в результате того, что персонажи не могут точно сформулировать свою мысль или подобрать необходимое слово. *Потому что это не искусство. Искусство в том,* ***чтобы...*** [Шукшин, 1975, т.1: 34]. *Знамо дело, - соглашается старик. – Сбили вас с толку этим ученьем – вот и мотаетесь по белому свету,* ***как...*** *– Он не подберет подходящего слова – как кто* [Шукшин, 1975, т.1: 52]. *Нет, уж такой жизни теперь не будет,* ***чтоб...*** *вообще ты формально прав, но ведь конь тоже работает...* [Шукшин, 1975, т.1: 93].

Выделяем также вторую особенность использования усеченных конструкций. Это передача эмоционально-психологического состояния говорящего: обиды *(Лялька прямо взвилась. Чуть из окна не вывалилась. – Ты вот* ***какой-то...*** *Петя, ты потто такой есть-то?* [Шукшин, 1975, т.1: 161], неуверенности *(Кондрат посмотрел на сына. – Ты уж освоился тут. - Не совсем, но...* [Шукшин, 1975, т.1: 37], *Посмотреть надо было жениха-то. Может,* ***правда...*** [Шукшин, 1975, т.1: 41], растерянности *(Юрка даже растерялся. – Мне же нечем отдавать будет –-у нас* ***нету...*** [Шукшин, 1975, т.1: 58], *Да нет, почему?! – собеседник явно растерялся. – Я как раз ничего* ***не имел...*** *дело же не в* ***этом...*** [Шукшин, 1975, т.1: 268],

волнения *(Как же вы так живете-то? А? Как же так* ***можно?..*** *Вы простите, я на «ты» перешел – это не надо* [Шукшин, 1975, т. 1: 400].

В речи персонажей В.Шукшина можно встретить свойственные разговорной речи конструкции с присоединением к уже сказанному чего-то нового, только что возникшего в сознании говорящего: *Мы могли бы с тобой знаешь как прожить!* ***Душа в душу*** [Шукшин, 1975, т.1: 29]. *Руки у Семки не комкастые, не бугристые, они ровные от плеча до лапы, толстые, словно литые.* ***Красивые руки*** [Шукшин, 1975, **т.1:** 244].

В метком образном слове В.Шукшин видел красоту русского языка. Поэтому мы и прослеживаем такое разнообразие форм влияния фольклора на поэтический язык писателя.

Из всего вышесказанного можно сделать следующие выводы. В поэтическом языке В.Шукшина отчетливо заметно влияние устного народного творчества. Это прежде всего проявляется в активном использование писателем выражений фольклора: разговорных конструкций, фразеологизмов, пословиц и поговорок. Мастерство писателя заключается в том, чтобы при минимуме средств создать впечатление живой речи. Умение писателя «изображать» разговор – одна из важнейших особенностей его творческой манеры. Это проявляется в синтаксисе рассказов В.Шукшина (усеченные конструкции, добавление чего-то нового к уже сказанному и др.). В поэтическом языке произведений писателя активно используется специфическая лексика (разговорные, просторечные слова), элементы несобственно-прямой речи, что влияет и на характеристику персонажей, и на раскрытие авторского замысла.

В рамках одной статьи невозможно рассмотреть все разнообразие влияния устного народного творчества на язык произведений В. Шукшина. Эта проблема является очень важной в изучении всего творческого наследия писателя и требует дальнейшей разработки.

РЕЗЮМЕ

У даній роботі досліджується вплив фольклору на поетичне мовлення В.Шукшина. Фольклорна конотація мовних засобів дає мовну та психологічну характеристику персонажам. Традиції усної народної творчості знайшли втілення в лексиці та синтаксисі оповідань В.Шукшина. В статті досліджується використання виразів фольклору, фразеологізмів, прислів їв, приказок, елементів невласно-прямої мови, обірваних фраз та приєднання чогось нового до попереднього закінченого речення.

The subject of our research is the influence of folklore on Vassiliy Shukshin ſs poetic language. The folk connotation of linguistic means gives the linguistic and psychological characteristics to the character. Folk traditions are reflected in the vocabulary and syntax of Shukshin's short stories. The article deals with the using of the expressions, phraseological units, proverbs, sayings and elements of character's speech which does not belong to the author, cut phrases, adding of new elements to the complete sentence.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боровиков С.Г. Замерзшие слова. - Саратов. - 1991.
2. Горн В.Ф. Живой язык В.Шукшина. // Русская речь. - 1977. - №2. - С.24-31.
3. Горн В.Ф. Наш сын и брат: проблематика и герои прозы В.Шукшина. - Барнаул: Алтайское книжное издательство. - 1985. - 208 с.
4. Горышин Г. Как это читается сегодня. // Слово: В мире книг. - 1989. – №7. - С.53-55.
5. Папава Е.И. Композиционно-речевая организация рассказов В.Шукшина: Автореферат. - М. - 1983. - 23 с.
6. Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенности, - М: Просвещение. - 1974.
7. Шакиржанова Р.Х. Живые голоса его героев: Разговор, синтаксис в художественной прозе В.Шукшина // Русская речь. - 1985. - №5. - С.62-66.
8. Шевченко Г.Г. Фразеологизм и ею контекст (по рассказам В.М Шукшина). // Русское языкознание. Республиканский межвед. научн. сб. - Выпуск 4. - К.: Вища школа. - 1982. - С. 77-84.
9. Шукшин В.М. Беседы при ясной луне. - К.:»Веселка». - 1991.
10. Шукшин В.М. Избранные произведения в двух томах. - М.: «Молодая гвардия». - 1975.
11. Шукшин В.М. Рассказы и повести. - Кишинев.: Литература артистикэ. - 1978.
12. Шукшин В.М. Собрание сочинений в пяти томах. - М.: Молодая гвардия. - 1992.

Юлія Пацаранюк (Чернівці)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ІРОНІЧНИМ ЗНАЧЕННЯМ У МОВІ ПЕРЕКЛАДІВ МИКОЛИ ЛУКАША

Результатом функціонально-комунікативної зорієнтованості сучасної лінгвістики є підвищення інтересу дослідників до процесу спілкування людей, породження і сприйняття мовлення. Інформативний зміст висловлень, які використовує мовець у процесі комунікативних актів, охоплює комплекс різноманітних об'єктивно-суб'єктивних значень, серед яких спостерігаємо часте функціонування так званих іронічних смислів. В сучасному мовознавстві вже були спроби окреслити коло мовних засобів вираження іронії як категорії комічного. Так, у працях СЛ.Походні, присвячених проблемам іронії, знаходимо погляди авторки на умови і способи реалізації іронічного смислу в художніх творах [Походня, 1989]; Л.Болдіна зосереджує увагу на природі виникнення іронічних значень у мовленні [Болдіна, 1982]; А.О.Щербина говорить про суть іронічного ефекту та з'ясовує основні методи його вивчення [Щербина, 1963].

Предметом наших спостережень є види реалізації іронії на рівні фразеологічних одиниць. Розгляд фразеологізмів з іронічним значенням, їх аналіз та характеристика є метою нашої статті. Щодо завдань, які постали перед нами у процесі дослідження, то основними серед них є: з'ясування умов реалізації іронічного значення у фразеологізмах; аналіз суперечностей, покладених в основу антифразисних висловлень; характеристика авторських трансформацій фразеологізмів з іронічним значенням у мові художнього твору. Матеріалом для дослідження послужила фразеологія мови художніх перекладів Миколи Лукаша.

На початку XXI століття було остаточно з'ясовано місце й значення творчості цього письменника: великий поліглот і перекладач, один з найбільших за всю історію української літератури, який ніколи не трактував перекладацтво як щось абстраговане, відчужене чи віддалене від реальної творчості. Його переклади завжди логічно вписувалися в загальний контекст українського письменства.

М.Лукаш на власному досвіді пересвідчився, що в перекладах іноді, щоб зберегти суть і дух першотвору, краще відступити від оригіналу, підшукати якісь далекі, здавалося б, відповідники, аніж слово у слово «йти за текстом». І, як зазначає дослідник Лукашевої творчості Л.Череватенко, «деякі його переклади образно й емоційно багатші за оригінал. І йде воно як від таланту перекладача, так і від лексичного, фонетичного, фразеологічного багатства української мови, що її М.Лукаш знав глибоко і всеосяжно, в усіх явних і прихованих могутностях і нюансах» [ФПМЛ, 2002: 713].

М.Лукаш досить часто у своїх творах використовував лексику, відмінкові закінчення, синтаксичні конструкції, фразеологізми, наголошування, що перебувають поза сучасною літературною нормою, але багатьма прикметами міцно пов'язані з мовно-літературною традицією певної доби. Неоднозначне сприйняття мови його творів зумовлюється майстерно дібраним словесним і фразеологічним складом, високою граматичною організацією, новими прийомами сполучення слів. Особливу увагу привертають нові підходи до тих чи інших явищ в авторському, індивідуальному стилі. Фразеологічне новаторство письменника-перекладача має пряме відношення до розвитку й збагачення мови. Його фразеологічна творчість виявляється перш за все в оновленні звичних для слова контекстів, в котрі це слово зазвичай вступає, а це тягне за собою процес смислової і стилістичної зміни.

Відомо, що, крім буквального лексичного значення слів, які входять до складу стійких сполучень, вони набувають інших значень, фразеологічно та контекстуально зумовлених, зрозумілих лише за умови сприйняття змісту висловлення в цілому. Дослідження характеру і способів застосування письменником слів у різноманітних їх сполученнях дозволяє визначити індивідуальну своєрідність творчого методу автора.

Для перекладів М.Лукаша характерним є широке використання фразеологічного фонду української мови. Влучно дібрані і майстерно використані загальновживані фразеологізми сучасної української мови допомагали письменникові висміяти та засудити різні людські

вади, піддати критиці негативні соціальні явища. Різноманітні за семантикою і структурою фразеологічні одиниці він застосовував відповідно до мовної ситуації, контексту, авторського задуму тощо. Різні способи і прийоми вплітання фразеологізмів у мовну тканину твору слугували створенню дидактичного, гумористичного, а разом з тим саркастичного та іронічного ефектів. Автор тонко відчував, яку силу мають ці згустки народної мудрості, виразники багатовікового народного досвіду у влучному висловленні думки, у створенні добродушної усмішки, веселого гучного сміху, їдкої іронічної насмішки.

Як зазначає Т.Космеда, «події, які відбуваються в довколишньому середовищі, відбиваються й у фразеології. Цей процес здійснюється крізь призму категорії оцінки. Мова постійно поповнюється новими лексичними та фразеологічними одиницями з семантикою оцінки, відбувається переусвідомлення старого світу і старого мовного матеріалу» [Космеда, 2002:227-228].

У творах М.Лукаша досить поширеною, наприклад, є група фразеологізмів з негативною оцінкою, що вказує на недолугість, нерозумність, обмеженість героїв, як-от: *більше розуму в кулаці, як деінде* [ФПМЛ, 2002: 368], *мозку менше, ніж сірки в ушах* [ФПМЛ, 2002: 255], *носити розум у череві, а тельбухи в голові* [ФПМЛ, 2002: 371], *стільки розуму, як у ліктях* [ФПМЛ, 2002: 255]. Як бачимо, автор створює цілі синонімічні ряди таких фразеологізмів, що дає змогу поєднувати номінацію з певно:ю суб'єктивною оцінкою денотата. В іронічних висловлюваннях такого типу перекладач вдається до прийому алогічного зіставлення: будує оцінку методом імпліцитної насмішки над недолугістю через протиставлення голови (розуму) й інших частин людського тіла (*голова - кулак, вуха, черево, лікті* тощо).

Невичерпним джерелом створення іронічного, а часто й сатиричного фону, який досягається, зокрема, за допомогою усталених сполук розмовного характеру з яскраво вираженою семантикою є розмовна фразеологія . Але коли фразеологізм, який фіксуємо в тому чи іншому контексті, характерний для суто авторського стилю того чи іншого письменника, а ще й вжитий у специфічній ситуації, комічне враження від прочитаного збільшується, наприклад: – *Тинди-ринди, дідусику! – огризнулась дівка. – Страх люблю, як мені хто ляса підпускає! Одчепіться вже, дайте проїхати, і* ***спасибі вам у шапку!*** (З тв. Сервантеса, с.383). Фразеологізм *спасибі вам у шапку* [ФПМЛ, 2002: 521] вжитий в даному випадку для вираження модальності незадоволення.

Велике значення має також увиразнення фразеологізму шляхом додавання до нього з метою створення іронії якогось розмовного слова чи цілого вислову. Таке увиразнення має місце і творчості М.Лукаша, коли він свідомо вдається до відхилення від норми в структурі фразеологізму. Зміна зв'язків вислову з контекстом спричиняється не лише до увиразнення його семантики, а іноді й до набуття ним нових експресивних відтінків. Так, наприклад, фразеологізм *упасти в пасію* [ФПМЛ, 2002: 319], що означає гніватися, сильно сердитися і має в своєму складі розмовне слово *пасія,* увиразнюється у перекладах М.Лукаша ще й авторським висловом *додати до окропу холодної води,* як-от: *Гляди, Санчо, говори з більшою повагою про все, що стосується моєї володарки, –остеріг Дон Кіхот. –А втім,* ***не впадаймо*** *в* ***пасію, додаймо до окропу холодної води*** (З тв. Сервантеса, **319).**

Як зазначає О.Єфімов, «комізм, гумор, іронія – не всім доступні. Будь-кому легше сприйняти думку, котру висловлено у буквальному значенні, аніж таку, котра зосереджує в собі зміст, протилежний до того, що виражають слова» [Єфімов, 1957: 62]. Торкаючись джерел виникнення комічного, О.Єфімоз вказував перш за все на суперечності, бо саме їх він вважав основою створення комічного, а отже, й іронічного ефекту.

Суперечність між смислом (змістом) та формами його вираження покладено в основу антифразису як стилістичного прийому створення іронії. Суть енантіосемії як основи іронічного значення в антифразисному словосполученні полягає в тому, що внутрішні суперечності явищ виражають невідповідності між ними й тими мовними засобами, що їх позначають. Вони створюють у мові невідповідність прямого і переносного значень антифразисних висловлювань, допомагають глибше розкрити основу фактів, явищ, виявити їх

«потаємні» семантичні зв'язки. При антифразисному слововживанні пряма понятійна співвіднесеність слова затемнюється, а натомість з'являється значення, протилежне до того, що позначається словом.

Чуттєвість породжує у фразеології конкретизацію абстракцій типу розум, відсутність *розуму, біль, радість, правда, неправда, горе,* які характеризуються двома основними ознаками позитивністю чи негативністю свого значення. Для вираження уявлення про позитивні якості використовуються образи корисних, з погляду людини, предметів, явищ, і навпаки: негативна оцінка вимагає добору негативних характеристик. Якщо ж говорити про антифразисні вислови, то можемо зазначити, що в них модель *позитивними словами – про позитивне; негативними – про негативне* «не спрацьовує», а діє від протилежного *позитивними словами - про негативне* і навпаки, завдяки чому, як відомо, і досягається іронічний ефект.

Найбільш поширеним типом антифразисних висловлювань у перекладах М.Лукаша, є прості речення з порівняльними зворотами, наприклад: *плавати,* ***як сокира*** [ФПМЛ, 2002: 444], *тулити,* ***як горбатого до стіни*** [ФПМЛ, 2002: **454],** *зважати,* ***як на торішні хмари*** [ФПМЛ, 2002: 501], *поживитися,* ***як пес макогоном*** [ФПМЛ, 2002:' 323]. Будучи одним із найпоширеніших засобів образотворчості мови, антифразисні порівняння відіграють значну роль у створенні іронії, оскільки через вдале, найчастіше несумісне, емоційно забарвлене зіставлення можна найдотепніше змалювати зовнішні чи внутрішні риси, тонко висміяти певні вчинки, дії, наміри, явища тощо. Порівняймо: *добрий, як муха* ***на*** *сонці* [ФПМЛ, 2002: 257], *знатися,* ***як сич із совою*** [ФПМЛ, 2002: 416], *потрібен,* ***як собаці п'ята нога*** [ФПМЛ, 2002: 443], ***як*** *у* ***вагітної дівоцтва питати*** [ФПМЛ, 2002: 112], *схожий,* ***як коло на квадрат*** [ФПМЛ, 2002: 199] і под.

Проте натрапляємо й на такі антифразисні вислови, що виражені сполученням слів, протилежних за значенням, наприклад: *просити печеного льоду* [ФПМЛ, 2002: 228], *блигомий світ* [ФПМЛ, 2002: 388], *сліпому видно* [ФПМЛ, 2002: 423].

Звернення до антифразисних описових зворотів мови, які вживаються замість звичайних назв явищ, предметів чи подій, найбільше залежить від автора, його знання лексичного і фразеологічного складу мови, уміння пристосувати такий зворот до контексту, видозмінювати його для того, щоб надати тексту відповідного іронічного чи гумористичного колориту. Антифразисні висловлювання часто вводяться в текст перекладів М.Лукаша як висновок і виступають наскрізними елементами. їм властива граматична самостійність, хоча семантикою вони тісно пов'язані з контекстом.

Характерними для перекладів М.Лукаша є також ідіоми з іронічним значенням. Вживання ідіом замість однослівних компонентів речення пояснюється, очевидно, тим, що вони виражають думку образніше, виразніше, дотепніше. Будучи вжитими у найменш відповідному місці, емоційно наснажені вислови справляють комічне враження і викликають сміх, як-от: *Та що там! Такого мені* ***доклав воза*** *лихий мій господар, що мусив я аж до сього часу в шпиталі вилежуватись* (З тв. Сервантеса, с. 199) [ФПМЛ, 2002: 43].

Письменник-перекладач добирав із загальнонародної мови, здебільшого, найпопулярніші стійкі сполучення, які в розмовній мові виражають сильну дію або ознаку чи найвищий ступінь дії або ознаки, такі, які зосереджують в собі концентрований вираз, забезпечують чітке уявлення, відзначаються надзвичайною влучністю. М.Лукаш досягає іронічного ефекту шляхом створенням різкого протиставлення між значенням ідіом та змістом зображуваного, особливо зіставленням ідіом сильної дії з ідіомами незначної дії, а також через створення при описі негативних явищ виразної образності за допомогою ідіом. Зображуване стає від цього перебільшеним, ніби видимим, яскравим і чітким, чим актуалізується значення іронічного сприйняття.

Сила іронії в тексті залежить від ступеня і характеру зіткнення значення ідіом і зображуваного, від експресії ідіом і типу зображуваного.

Для творчої практики багатьох письменників характерна типова синтаксична деформація фразеологізмів і утворення стійких синтаксичних конструкцій. Порушуючи синтаксичну замкненість і цілісність фразеологічних одиниць, автор залучає у текст

перекладів окремі компоненти виразів, котрі, як правило, не гублять зв'язку зі змістом і структурою всього вислову, як-от вислів *роди, вербо, груші* [ФПМЛ, 2002: 36]. – трансформований варіант антифразисного вислову *правда, що на вербі груші ростуть.* Приклади такої синтаксичної деформації свідчать про можливості варіювання у доборі складових фразеологізму. При утворенні стійкої синтаксичної конструкції таке варіювання можливе також, проте одні члени таких синтаксичних побудов є структурно-опорними, інші – змінними. Для опорних слів кореферентність неможлива. Наприклад, вислів *докоряв ворон галці, що чорна* [ФПМЛ, 2002: 58] можна перебудовувати, але лексему ***чорна*** замінити неможливо, бо зникне імпліцитна інформація, яка закладена у самому вислові.

Влучними виразниками іронії є у перекладах М.Лукаша фразеологізовані паремії. Вдаючись до цих коротких, насичених образністю, влучністю, емоційністю виразів, письменник мав на меті якнайкраще донести до читача свій задум, ідею твору. Фразеологізовані паремії надзвичайно доречно сприяють створенню іронічного ефекту у творах за таких умов:

- через посилення змісту вислову, чіткості його за допомогою приказок;
- через зіставлення зображуваного з тим конкретним образом і глибоким змістом, яким володіє більшість стійких висловів.

«В основі більшості фразем-приказок лежить конкретний образ, який у процесі збагачення народного досвіду набув, через свою правдивість, через подібність до багатьох явищ дійсності, значення узагальнення. Протягом віків конкретний образ став поступово переноситись на подібні факти, став узагальненням для всіх схожих явищ, але не втрачав і свого первісного значення...» – зазначає О.Григорук [Григорук, 1958: 226]. У вираженні змісту фраземи-паремії бере участь і конкретне значення слів, що входять до її складу, і те узагальнене значення – підтекст, якого набув даний вираз у процесі багатовікового досвіду мовців – у процесі перетворення звичайного виразу в приказку. Поєднання цих двох значень –конкретного і узагальненого (підтексту) – роблять фразему-паремію виразною, глибокою, досить влучною.

Значення цього засобу створення іронії у творах М.Лукаша буває різним в залежності від того образу, який зосереджує в собі приказка, і від специфіки зображуваного. Вона виражає і несумісність дій, і узагальнення, і недоречність, і просту констатацію факту, і міру дії. Сила іронії у змісті приказки залежить від співвідношення семантичної сили і характеру зображуваного, від співвідношення та ступеня відповідності між ними. Наприклад, приказка *Гріх у міх, а спасіння в торбу* [ФПМЛ, 2002: 98] вживається у мові художніх перекладів М.Лукаша, щоб підкреслити думку, коли хто-небудь сподівається, що його аморальний вчинок залишиться прихованим, не буде викритим: *Дівка з неї хороша, про те, що вона тут, ні душа жива не відає; якби вона вволила мою волю, то чом їй не теє? Хто про се дізнається? Ніхто ніколи.* ***Гріху міх, а спасіння в торбу*** (З тв. Боккаччо, с.61).

А приказку *Чесній жінці путь відома - зламай ногу, сиди вдома* [ФПМЛ, 2002: 162] М.Лукаш вкладає в уста жінок, щоб підтвердити противагу проти припису традиційної народної культури – нібито царина жіночої діяльності повинна обмежуватися хатніми справами: *Ти собі, чоловіче, губернаторюй чи островуй і пишайся, скільки влізе, а я з дочкою з села ні ногою...* ***Чесній жінці путь відома – зламай ногу, сиди вдома*** (З тв. Сервантеса, с.362).

Доповненням відомої приказки / *швець, і жнець, і на дуду ігрець,* є авторське – / *на всяке діло не взяв його грець* [ФПМЛ, 2002: 521]. Воно служить для підсилення вислову про людину, яка береться до різних справ, удаючи, що вона все вміє: *Казав Гуччо Нуті, що має грамоти на шляхетство, тисячу з гаком червінців (крім тієї тисячі, що він іншим винен), що він* ***і швець, і жнець, і на дуду ігрець, і на*** *всяке діло* ***не взяв його грець*** (З тв. Боккаччо, с.375).

М.Лукаш використовував фразеологізми, головним чином, в такому вигляді, який вони мали в усній народній мові, проте іноді й перебудовував їх. Це пояснюється тим, що він намагався зберегти всю силу, гостроту, влучність народних виразів, а заодно, рельєфно, пластично і чітко змалювати персонажів, риси їхнього життя, епоху та місце й умови подій,

хоча, з іншого боку, через особливе вживання народних виразів з метою викликати сміх, створити іронічний ефект автор нерідко загострював їх семантично. Тому деякі фразеологізми у письменника ще гостріші, ніж у народній мові.

Отже, висока якість перекладу з однієї мови на іншу значною мірою залежить від знання специфіки емоційно-оцінних слів, стійких словосполучень, їх національної своєрідності, від уміння відчувати і передавати засобами іншої мови їх особливі барви. Твори М.Лукаша є свідченням майстерного перекладу. Мова його персонажів багата на фразеологізми в цілому, й на іронічні вислови зокрема, які у творах МЛукаша виконують оцінно-характеристичну, експресивно-образну та стилетворчу функції. Втілюючи в текстах перекладів свою внутрішню індивідуальну модель світу, М.Лукаш використовував засоби мови, притаманні українському народу. У твори автор переносить одвічні суперечності між добром і злом, багатством і бідністю, працелюбністю і лінощами. І ці опозиції увиразнюються завдяки фразеологічним зворотам з відповідною семантикою, завдяки творчому переосмисленню звичних для нас усталених висловів.

РЕЗЮМЕ

Лингвистические исследования семантических связей в фразеологических словосочетаниях являются чрезвычайно актуальными, имеют первостепенное значение для характеристики процессов, происходящих в словах при вовлечении их в новые фразеологические контексты. В переводческой практике М.Лукаша можно найти фразеологизмы с различной семантикой. Особенной оригинальностью отличаются фразеологичекие единицы, употребленные автором для иронической оценки различных действий, поступков и обстоятельств. Это так называемые антифразисные высказывания, паремические фразеологизмы, идиомы. Фразеологизмы с ироничным оттенком делают язык художественных произведений М.Лукаша более выразительным, усиливают его эмоциональность, вносят элементы комического в тексты произведений, переведенных на украиснкий язык.

The author describes and analyses different types of irony phraseologisms. The article also deals with stylistic role and coloration functions of irony phraseological constructions in the translations by Mykola Lukash.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдіна Л. Ирония как вид комического. - М., 1982.
2. Григорук А.П. Фразеологічні засоби сатири і гумору в художніх творах Леся Мартовича // Праці Одеського університету: Т.148. Серія філолог, наук, 1958. - Вип.8. - С.223-235.
3. Гуйванюк Н.В. Антифразисні висловлювання як засіб гумору та іронії в усній народній творчості // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку: Науковий щорічник. - Тернопіль, 1999. - С. 182-186.
4. Єфимов А.И. Стилістика художественной речи. - Изд-во Моск. уни-та, 1957. - 447с.
5. Космеда Т. Основи прагмалінгвістики. - К., 2002. - 467с.
6. Походня СИ. Языковые виды и средства реализации иронии. - К.: Наук, думка, 1989.
7. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. -К.: Довіра, 2002. -735с.
8. Щербина А.О. Про іронічний ефект і методи його вивчення // Питання граматики і лексикології української мови. - К.; 1963. - С.63-69.

Мария Петриченко (г. Кривой Рог)

ВСТАВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ И ИХ ПУНКТУАЦИОННОЕ ОФОРМЛЕНИЕ

Задача данной статьи – обосновать включение в синтаксические вставные конструкции таких композиционных (архитектонических) элементов текста, как эпиграф, ремарки, отступление, примечание, приложение, список использованной литературы и рассмотреть их пунктуационное оформление.

Вставные слова, словосочетания, предложения отмечены уже в памятниках письменности древнерусского языка. В старорусском языке количество их увеличивается, а смысловые функции становятся более разнообразными [Стеценко,1977:126]. В современном русском языке вставные конструкции (ВК) активно используются во всех стилях речи [Акимова, 1990].

Само же лингвистическое понятие вставки (парантезы) начало широко употребляться в синтаксисе русского языка после рецензии А.Б. Шапиро на "Методику пунктуации" С.И. Абакумова [Шапиро, 1948: 64]. По мнению А.Б. Шапиро, вставные слова следует вычленить из состава вводных, так как у вставных слов имеется отличающая их функция добавочного, ранее предполагавшегося замечания, дополнения и их синтаксическая связь с составом предложения явно выражена.

Большинство учёных сразу же приняло разграничение вводных и вставных конструкций. ВК как особые осложняющие компоненты предложения подробно описываются в Грамматике - 54 [Грамматика русского языка, 1954] и большинстве вузовских пособий, написанных 60-ые - 90-ые годы. Основными признаками ВК устной и письменной речи являются, по мнению авторов этих работ, незапланированное, ранее не предполагавшееся включение в предложение, функция дополнительного замечания, поправки, пояснения, комментирования. Характеризуются ВК также неначальной позицией в предложении и выделением на письме скобками или тире и специфической интонацией включения [Златопольский,1980].

В это же время появляются работы [Мыльцева,1966; Аникин, 1978; Кобрина, 1976], в которых исследуются художественные, стилистические функции вставок в произведениях мастеров слова.

Активное изучение категорий текста (цельности, членимости, модальности, темпоральности, пресуппозиции, аспектуальности и др.) вызвало интерес и к вставным конструкциям реализующим в произведении категорию связности. «Парадоксальность данного явления заключается в том, что, как известно, содержание вставных высказываний находится в другом смысловом плане по отношению к включающему контексту» [Шаймиев, 1988 : 121].

Выявление природы ВК путём сопоставления их с вводными является традиционным приёмом описания этой синтаксической категории и в настоящее время. Так, описание функций и типов ВК в научных текстах И.И. Гавриленко [Гавриленко,2002] начинает с семантического и формального разграничения вводных и вставных конструкций; последние представляют собой, по мнению учёного, «особое лингвистическое явление, своеобразную надстройку над основной частью содержащего их предложения». Приведем также определение ВК из «Базового словаря лингвистических терминов» [Столярова и др, 2003]: «Слова, словосочетания, предложения, семантически дополняющие содержание основного предложения, но не входящие в его структуру. В отличие от вводных предложений ВК не несёт в себе модально-оценочного компонента и может располагаться только в середине и в конце предложения».

В «Русской грамматике» [Русская грамматике, 1980] о вставных конструкциях нет сведений, нет примеров предложений с ВК.

Нетрадиционно рассматриваются ВК также А.Ф. Прияткиной. Между вводными и ВК, по её мнению, вообще нет никакого сходства, т.к. «считать вводные слова одним из видов осложнения нет достаточных оснований», но «есть сходство по функции между вставкой и обособлением... Однако, в отличие от вставки, обособление не выводит осложняющий компонент за рамки предложения – высказывания, оно лишь указывает на особый характер отношений между его членами» [Прияткина,1990: 163]. А.Ф. Прияткина обращает особое внимание на то, что вставка может быть представлена словом, словосочетанием, частью сложного предложения, отдельным предложением и группой предложений. Она также отмечает, что синтаксические вставки могут осложнять структуру не только простого предложения, но и сложного (это, впрочем, фиксировалось уже Грамматикой Русского языка» 1954 г.) и текста в целом.

Назван в рассматриваемой книге и общий синтаксический принцип вставки, который состоит «в свободе включения слова или конструкции в состав предложения». Перечислив функции вставок (пояснительно-уточнительная, причинно-мотивировочная, справочно-отсылочная, комментирующая, модально-оценочная) и указав, что все типы вставок объединяются именно на функциональном основании, А.Ф. Прияткина тем не менее не вносит ясности в поставленный ею же вопрос: к какой области синтаксиса, к какому его аспекту – конструктивному или коммуникативному – относится вставка.

Общей частью упомянутых работ Г.Н. Акимовой, И.И. Гавриленко, А.Ф. Прияткиной и некоторых друних. является указание на то, что в ряде случаев восприятие компонента предложения как вставной конструкции обусловлено только выделением его скобками. При другой пунктуации (в том числе при отсутствии знаков препинания) этот же элемент предложения может быть рассмотрен как обособленное уточнение, пояснение или «обычный» член предложения, «обычная» предикативная часть.

Итак, опыт и результат исследования ВК как синтаксического явления в русском языке показывают, что проблема определения вставных конструкций, выявления их связей с другими синтаксическими категориями является весьма актуальной.

По нашему мнению, существует два вида вставки. В лингвистической литературе (от А.Б. Шапиро до И.И. Гавриленко) анализировались ВК, которые относятся к синтаксису предложения. Естественно, они проявляют себя во всех аспектах предложения, в том числе коммуникативном и конструктивном. Противопоставлять один аспект другому нет необходимости.

Второй вид вставки выделяется на уровне синтаксиса текста и также относится к его структуре и содержанию.

В теории литературы структура текста описывается как его композиция (архитектоника, организация, компановка) [Введение в литературоведение, 2000].«В композиции отражается не просто авторская мысль, но движение авторской мысли... Свобода композиции - это не в последнюю очередь возможность непринуждённого разговора на разные темы, это свобода авторских отступлений от сюжетной линии повествования» [Маймин, 1984]. Назовём некоторые константные и переменные (определяемые стилем, жанром, модой, авторским «я» произведения) элементы ахитектоники текстов: эпиграф, введение, раздел, глава, часть, параграф, пролог, эпилог, вставное письмо, лирическое отступление, план, заключение, примечание, приложение, список справочной литературы, система условных обозначений, принятых в тексте и др. Это именно композиционные вставки, а не самостоятельные жанры. Есть, например, жанр посвящения, послания, аннотации, резюме, эссе (типа «Моим читателям», «От автора»), но нет жанра эпиграфа, заключения, плана, примечания, лирического отступления и др.

Типичные для того или иного стиля виды несюжетных вставных композиционных элементов, которые являются вставными конструкциями текста, представлены ниже в таблице:

Стиль. Вид вставки	разго-ворный	офици-альный	художе-ственный	публи-цистический	науч-ный	примечание
Введение	∨	+	-	-	+	(+)типично (-)– нетипи-Чно (∨) – встре-чается
Вставной текст	∨	-	+	∨	-	
Заключение	-	+	-	-	+	
План	-	∨	∨	∨	+	
Приложение	∨	+	∨	-	+	
Примечания	-	+	-	-	+	
Пролог	-	-	+	-	-	
Ремарки, описание хронотопа	-	-	+	∨	-	
Система условных обозначений	-	∨	-	∨	+	
Список исполь-зуемой литературы	-	∨	-	-	+	
Эпиграф	-	-	+	∨	∨	
Эпилог	-	-	+	∨	-	

Наиболее разнообразны виды композиционных вставок в текстах научного и художественного стилей. В разговорном стиле вставные композиционные элементы отсутствуют в силу небольшого объема текстов этого стиля и широкого употребления вставок первого типа. Композиционных вставок, присущих только публицистическому стилю, совмещающему в себе признаки разговорного, официального и художественного стилей, нет.

При всём разнообразии композиционных вставок (что отражено даже в их названиях) они объединены (подобно всем остальным ВК) функционально: они не «ведут сюжет» светского разговора, непринуждённой беседы, диссертации или романа, а включены в текст для уточнения, комментирования, создания дополнительной экспрессии. Текстовая композиционная вставка может вообще отсутствовать в тексте, её идеи можно выразить синонимической по форме вставкой. Например, характер оформления списка использованной литературы, примечаний, планов определяется редакцией журналов или издательством. В некоторых журналах примечания располагаются дистантно от всего текста, редакторы других просят печатать примечания в конце листа. Введение есть во многих научных текстах, но оформлена эта композиционная вставка по-разному в докторской диссертации и в студенческой курсовой работе, в научно-популярной статье, то есть его особенности определяются конвенционально, являются частью «строгости, логичности, доказательности» того или иного жанра научного стиля. Подобно вставкам, относящимся к предложению, композиционные вставки не занимают позицию начала текста: даже эпиграф, введение находятся после заглавия текста.

У композиционных вставок, как и у вставок, находящихся в предложении, имеется присущая им пунктуация. Как известно,корпус знаков препинания в русской пунктуации определяется исследователями по-разному, что зависит от узкого или широкого понимания пунктуации. Качество понимания, в свою очередь, обусловлено тем, что признается за ареал использования знаков препинания (ЗП) – предложение (узкое понимание пунктуации) или текст (широкое понимание пунктуации). Если предложение, то ЗП всего 12: точка, вопросительный знак, восклицательный знак, запятая, точка с запятой, тире, кавычки, двоеточие, многоточие, скобки, двойное тире, двойные запятые. Такое количество выделено А.Б. Шапиро [Шапиро, 1955] и его последователями. А.Н. Наумович количество ЗП сократила до 10, исключив двойные запятые и двойное тире [Наумович, 1983]. Если же сферой пунктуации считать, как это сделал впервые АЛ. Реформатский, текст, то количество ЗП увеличится за счет знаков пространственной и композиционной организации последнего, т.е. за счет пробелов, абзацев, одиночной скобки, знаков сноски, различных звездочек, горизонтальной и вертикальной черты, знака параграфа, прописной буквы, отточий и ряда полиграфических средств, в том числе формы шрифта [Шварцкопф,1988: 9]. Очевидно, назначение пунктуации – членить текст, а не разрозненные предложения, то есть широкое понимание пунктуации является более актуальным.

Возможности современной компьютерной графики сделали чрезвычайно разнообразной и значимой текстовую (т.е. понимаемую в широком смысле) пунктуацию. Композиционные типы вставок, как правило, выделяются комплексом знаков препинания, состоящим из абзацев, черты, звездочек, цифр, галочек, пробелов между ними и основным текстом, типом шрифта и др., а в ряде случаев даже указанием (заголовком) на тип этого вставного текста (например, «Заключение»).

Таким образом, вставные конструкции структурно могут быть выражены словом, словосочетанием, предложением, группой предложений (сложным синтаксический целым) и текстовым сегментом. Все ВК не начинают текст и выполняют в нём многообразные комментирующие, пояснительные, конкретизирующие, обобщяющие, мотивировочные, оценочные функции. Все виды ВК отделяются от основного состава текста присущими этой синтаксической категории знаками препинания или их комплексами.

К основным выводам статьи можно отнести следующие: 1. Критерием отграничения вводных конструкций от вставных является отнесённость последних не только к предложению, но и ко всему тексту в целом, активное участие ВК в реализации категории связности текста;

2. Вставки, относящиеся к тексту, могут находиться как в основной его части, так и за её пределами в виде самостоятельных композиционно-стилистических элементов;
3. При определении вставок значимость скобок преувеличена. Скобки не являются однофункциональным знаком препинания. Ими могут быть выделены и «обычные» присоединительные, пояснительные, обособленные, вводные компоненты предложения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. - М., 1990.
2. Аникин А.И, Художественно-изобразительная роль вставных конструкций в прозе Л.Н. Толстого // Лев Толстой; Проблемы языка и стиля. - Тула, 1971.
3. Введение в литературоведение. Литературное произведение: Основные понятия и термины *II* Л.В.Чернец, В.Е. Хализев, С.М.Бройтман и др. - М., 2000.
4. Гавриленко И.И. Функции и типы вставных конструкций в научных текстах // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. - 2002. - №4.
5. Грамматика русского языка. Т.2. 4.2. - М., 1954.
6. Златопольский Ю.М. Интонационная специфика вставных конструкций в русской речи // Филологические науки. - 1980.- №4.
7. Кобрина Н.А. Предложения со вставной предикативной единицей в современном английском языке // Дис... док. филол. наук.- Л., 1975.
8. Маймин Е.А., Слинина Э.В. Теория и практика литературного анализа. - М, 1984.
9. Мыльцева Л.А. Вводные предложения в современном русском литературном языке (на материале произведений А.Н. Толстого, М.А. Шолохова, К.Г. Паустовского, К.А. Федина) // Дис...канд. филол. наук. - Л., 1966.
10. Наумович А.Н. Современная русская пунктуация. - Минск, 1983.
11. Прияткина А.Ф. Синтаксис осложненного предложения. - М., 1990.
12. Русская грамматика Русская грамматика Т.2. - М., 1980.
13. Столярова Л.П. *и др.* Базовый словарь лингвистических терминов.- К., 2003.
14. Стеценко А.Н. Исторический синтаксис русского языка. - М., 1977.
15. Шаймиев В.А. Роль вставных конструкций в реализации текстовых категорий // Текстовые реализации и текстообразующие функции синтаксических единиц. - Л., 1988.
16. Шапиро А.Б. Основы русской пунктуации. - М., 1955.
17. Шапиро А.Б. Рецензия на «Методику пунктуации» СИ. Абакумова // РЯВШ. - 1948 - №3.
18. Шварцкопф Б.С. Современная русская пунктуация: Система и её функционирование. - М., 1988.

Лілія Петрова (Харків)

ВЛАСНІ ІМЕНА В СИСТЕМІ ЗАСОБІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЗБАГАЧЕННЯ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ (на матеріалі поезій Ліни Костенко)

Дослідження процесів інтелектуалізації української літературної мови обмежувалося тим, що вчені фіксували інтелектуалізм як характерну ознаку літератури ХХ ст., але комплексно не визначали засобів, які створюють основу сучасного інтелектуального мовлення. Досі ці засоби не стали предметом аналізу в ідіолекті окремого автора, не було встановлено їхнього значення для дослідження індивідуально-авторського способу мовомислення. Отже, окреслення засобів інтелектуалізації поетичного мовлення, зокрема аналіз функціонування власного імені як одного з найбільш виразних серед них в ідіолекті Ліни Костенко становить актуальність цієї статті. її своєчасність і необхідність зумовлені також тим, що об'єктом дослідження обрано творчий доробок Ліни Костенко, За визначенням дослідників, поезія авторки характеризується як «раціоналістична» (Л.Таран), образно-асоціативна (В.Шелест), афористична (Л.Краснова), антитетична (Б.Бакула), виявляє «єдність емоційного та інтелектуального начал» (Є.Прісовський), «напоєна філософською глибиною думки» (Г.Сагач), отже, вимагає комплексного підходу, яким і є аналіз поетичного мовлення з позицій виявлення його інтелектуального потенціалу.

Лексична система мови є найбільш динамічною та рухливою, швидко реагує на зміни в соціально-економічному, політичному, культурному житті, відбиває, складний процес інтелектуального поступу суспільства. Аналіз лексико-семантичного рівня поетичного мовлення, розгляд особливостей авторського слововживання сприяє проникненню в художню тканину поетичного тексту, зокрема дозволяє визначити низку засобів інтелектуального збагачення поетичного мовлення. Засобами інтелектуалізації вважаємо сукупність мовних одиниць, які мають значне смислове навантаження (культурологічне, історіософське, філософське тощо), зумовлене контекстним оточенням, лініями семантичних зв'язків та перегуків. Найбільш виразними серед цих засобів вважаємо такі: використання й художню трансформацію у поетичних текстах одиниць різних терміносистем; функціонування абстрактної лексики в поезії; залучення до тексту іншомовних слів, екзотизмів, лексем – знаків національної культури.

Найбільшою мірою обсяг інтелектуальних зацікавлень Ліни Костенко відбивають основні групи імен в ідіолекті поетеси 1) імена світового культурно-мистецького простору (антропоніми на означення представників культури, мистецтва, оніми християнської релігії, імена героїв давньогрецької та римської міфології, імена-алюзії літературних та фольклорних персонажів); 2) імена – знаки національної культури (імена історичних постатей – державно–політичних діячів, імена митців, іменослів національної міфології).

Історичний досвід народу пов'язаний передусім із державотворчим процесом, із конкретними історичними особами, отже, з їх іменами. Передаючи докори сумління гетьмана, поетеса актуалізує внутрішню форму антропоніма *Хмельницький,* подає його в одному контексті з дієсловом *хмеліти,* що підкреслює стан душевного неспокою, гіркоти втрат, рефлексії над поразкою: *«Хмелій, Хмельницький! /Підкоряйсь гнуздечкам. /Народе вільний, аж тепер ти - віл».* На початку роману «Берестечко» паронімічна атракція *вільний – віл* (смислове відштовхування при звуковій близькості слів) програмує внутрішню, власне мовну колізію [Семенець, 2002: 11]. Іронія, як додаткове інтелектуальне навантаження, присутня в автойменуванні Богдана Хмельницького. Зумовлена душевними муками, почуттям вини перед народом глузлива самохарактеристика гетьмана обертається навколо внутрішньої форми прізвища: *«Хмелій, Хмельницький! Де ж твої клейноди? /Де корогви? Де грім твоїх музик?»*

До тканини художнього твору поетеса залучає відступи у вигляді коментарів, пояснень щодо історичних постатей, їх життя та діяльності, свідомо збагачує поетичну фразу фактами. Зокрема, низку імен *(Іван Іскра, Мартин Пушкар, Северин Наливайко)* авторка супроводжує відступами, синтаксично оформленими у вигляді вставних речень, які містять оригінально переосмислену додаткову інформацію: *«І встав Пушкар. Обвів людей очима.,./Ще не старий. І славу мав, і силу. / (Про нього потім думу іскладуть. / Мине сім літ - і голову цю сиву / Виговському на списі подадуть) »;»Підвівся Іскра, полковий обозний, / син Остряниці Якова, Іван. / (Загине теж:, в бою заживши слави, / в недовгім часі після Пушкаря, / вертаючи до попелу Полтави /з посольства до московського царя)».*

Ім'я *Ярема Вишневецький* – це символ жорстокості, підступу, зради: *«Упир з холодними очима, / пихатий словом і чолом, / душа підступна і злочинна, / закута в панцир і шолом. / Уломок лицарського роду, /мучитель власного народу...».* Значення антропоніма увиразнене лексичним оточенням, зокрема епітетами *(«Ярема лютий»),* поширеними й непоширеними прикладками *(«Вишневецький, виродок Ярема», «страшний руйнатор України»),* дієсловами на означення терористичних актів *(карав, рубав, вішав),* алітераційною /атональністю, що актуалізує семи «руйнатор», «кат»: «Там жив Ярема, син Раїни, страшний руйнатор України». Негативне значення імені увиразнює соматична лексика, що акцентує увагу на портретних деталях: *«Князь Єремія той не дуже. / Той непривабливий з лиця. Воно у нього зле, байдуже, - щось від вчорашнього млинця».* Ім'я *Ярема* асоціюється з бібліонімом *Юда («Чи не тому такий Ярема й лютий, /ладен цю землю трупами змостить, /що кожна тут осичинка над шляхом / йому про Юду тихо шелестить»),* вступає в протиставні відношення з іменем Раїни Вишневецької, матері Яреми, визначної української меценатки, сестри київського митрополита Петра Могили

(«А воює в Лубнах нема ні бернардина. / Вода усохла в замкових ровах. /І як печаль одвічна, двоєдина, /душа Раїни плаче по церквах»).

Імена історичних постатей часів Київської Русі та доби козацтва символізують переважно минуле України, сприяють поглибленому осмисленню історичних подій. У конотатах імен національної історії переважають внутрішньо- та зовнішньополітичні, національно-ментальні, соціально-психологічні характеристики відповідних антропонімів. На перший план семантичної структури власних імен виступають семи «розум», «мудрість», «громадянська значущість», «індивідуальність». Провідною для антропонімів - знаків національної історії, поряд із текстотворчою та інформаційною, є функція інтелектуального збагачення ідіолекту, адже в текстах переважають інформаційно насичені імена з досить широким асоціативним полем, значним мнемонічним потенціалом.

Серед прийомів збагачення інтелектуального потенціалу імен історичних постатей найбільш виразними є такі: використання лівобічного означення *мудра* Ольга, поширеної прикладки *великий муж:* Богдан, ономоантитеза *(Хмельницький – Чаплинський, Єремія Вишневецький – Байда Вишневецький),* актуалізація внутрішньої форми імені *(Хміль, Горислава-Рогніда, Наталка Розумиха),* вплив антропооточення *(Ганна, Богун, Небаба, Шрам→Хмельницький←Чаплинський, Прей, Гелена),* взаємодія імені героя з топооточенням *(Богдан Хмельницький – Молдова, Крим, Стамбул, Семиград, Венеція, Москва),* підсилення інтелектуальної значущості імені шляхом висхідної градації *(«Де впав Павлюк, там виріс Остряниця, і всі кайдани розірвав Богдан»),*

У структурі художніх текстів важливе місце посідають імена представників українського мистецтва в ролі звертання до Музи, Бога, Демона, тобто поетоніми, в яких тією чи іншою мірою виражене авторське «alter ego». Найбільш характерним засобом такого вираження в Ліни Костенко є внутрішнє мовлення. У словнику поетичних універсалій чільне місце посідає ім'я Лесі Українки, асоційоване з назвою батьківщини – України. Власне ім'я поряд із загальними назвами етнонаціонального змісту *(мальви, степ, жито)* виступає мовно-естетичним знаком національної культури, впливає на формування афористичності структури й змісту поетичного вислову, перетворюючи його на загальновідомі крилаті слова. Інтелектуальний потенціал імені виявляється на тлі протиставлення власних назв – топоніма (назви батьківщини) та псевдоніма (імені поетеси), перша з яких *(Малоросія)* актуалізує семи «меншовартість», «залежність», «провінційність», друга *(Українка)* – висуває на перший план семи «повноцінність», «буття», «державність», що набувають у контексті характеру оптимістичної перспективи на майбутнє.

Ім'я видатного українського актора, режисера Івана Миколайчука у функції звертання-демінутива й водночас адресата внутрішнього мовлення увиразнює концепцію неповторної особистості, визнання, слава й геніальність якої є наслідком глибинного відчуття рідної землі, закоріненості в національний ґрунт: *«Іваночку! Чекає кіноплівка. /Лишай косу в сусіда на тину. /Ідиу кадр. Екран твоя домівка, /два виміри, / і третій - в глибину».* Провідними семами, що актуалізують інтелектуальний потенціал імені, сприяють усвідомленню концепції вірша, є «істинність», «глибинність», «патріотизм».

Як свідчить аналіз імен національної історії та культури, поетеса свідомо добирає імена знакових постатей, оніми, що репрезентують мандрівні сюжети української народної творчості, класичної літератури з метою створити своєрідний поетичний міф про Україну, який би ствердив її буття як самостійної цілісності, що самоідентифікується, самовизначається в колі інших народів, тяжіє до державотворчих змагань.

Поряд із біблійними, давньогрецькими, римськими міфонімами поетичний ідіолект Ліни Костенко насичений іменами давньоукраїнської та скіфської міфології: *Перун, Дажбог, Стрибог, Семиярило, Вій, Рід Су вид, Купава, Берегиня, Марена, Дана* тощо.

Поетонім *Су вид* постає у вірші як назва села й водночас як ім'я ірреальної істоти, яка виникає в уяві ліричної героїні. Ім'я має також більш глибинний сенс: *Су вид* – дух прадавнини, добра, природи; всього вічного й неперехідного, водночас символ зміни епох, поколінь. Дажбог (Даждьбог, Сонце-бог) – один із найголовніших персонажів давньоукраїнської міфології, за найдавніших часів бог сонця, світла й добра. Імена *Дажбог* і

Перун зазнають додаткової семантизації в складі перифрази, яка передає образну назву давньоукраїнських земель. Апелювання до енциклопедичних значень названих міфонімів, особливостей словопорядку (на першому місці в контексті ім'я *Дажбог)* дає можливість виокремити семи характеристики України – «сонячна», «світла», «добра», але й «грізна», «могутня», «велична»: *«В цьому краю Дажбога і Перуна / Таки той грек не втримався, кутнув. /Якби йому гітара семиструнна, / То він би і вакхічне щось утнув».*

Інтелектуальний потенціал скіфських міфонімів підпорядкований художньо-науковій меті – представити основні версії походження скіфів, що належать Геродоту. Перша з них концентрована навколо імені *Таргітай («Хоча як інші книги погортай, / то перший цар був скіфський Таргітай, /І як легенда каже прастара – він син Дажбога і дочки Дніпра»),* друга представлена низкою поетонімів *Геракл – Агафірс, Гелон, Скіф («Печеру бачив, там чайки гніздились. /Хотів зайти, зірвався, не доліз. / Отам вони, мабуть, і народились, /три брати – Скіф, Гелон і Агафірс. /Красива мати в них була, зміюка. /Геракл поїхав. Виросли малі. /Натяг найменший батькового лука /тай став царем всієї тут землі»).* Осібне місце посідають імена *Арес* як уособлення військової могутності, *Папай* – охоронець миру, *Табіті* – охоронниця родинного вогнища.

Аналіз специфіки функціонування власних імен як засобів інтелектуального збагачення в поезіях Ліни Костенко дозволяє характеризувати її поетичний стиль, з одного боку, як орієнтований на нестандартний мовно-естетичний пошук, відкритість інноваціям, з другого, ґрунтований на традиціях класичної літератури.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена определению места имени собственного в системе средств интеллектуального обогащения поэтической речи. В ней проанализированы особенности функционирования имен собственных национальной истории и культуры как органической части интеллектуального потенциала имен мирового культурологического пространства, названы наиболее выразительные способы актуализации интеллектуального потенциала поэтонимов.

The article deals with the determination of the proper names place in the system of means of intellectual enrichment of poetic speech. Functional peculiarities of historical and cultural proper names as a natural part of intellectual potential of proper names, which belong to the world cultural space, are analyzed in the article. The author determines the most expressive means of actualization of poetonyms intellectual potential.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калінкін В.М. Теоретичні основи поетичної ономастики: Автореф. дис... д-ра філол.наук. - К., 2000. - 35 с
2. Костенко Л. В. Берестечко. - К.: Український письменник, 1999. -157 **с**
3. Костенко Л. В. Вибране. - К.: Дніпро, 1989. - 559 **с**
4. Семенець О. Поетична логіка поразки й перемоги в романі Ліни Костенко «Берестечко» // Дивослово. -2002. -№11.- С. 9-15.
5. Шевченко Л.І. Інтелектуалізація української літературної мови: лінгвістична і теоретико-епістеміологічна аспектологія. Автореф. дис...доктора філолог, наук. К.: КНУ ім. Т.Шевченка. - 2002. - 35 с.

Татьяна Пустовит (Винница)

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ (на материале произведений Д.Балашова)

Историческая проза представляет собой интенсивно обновляющуюся, динамично эволюционирующую систему, которая развивается в сложных интеграционных

взаимодействиях. Одним из структурообразующих элементов этой системы является язык.

Образный, эмоциональный, многозначный, язык исторической прозы обладает присущими только ему особенностями, обусловленными спецификой жанра.

Жанровая специфика исторической прозы предполагает существование сложного хронотопа, т.е. соотношения художественно-концептуального и авторского времени. Поэтому главной особенностью языка исторической прозы является его двуплановость в нем взаимодействуют лексические средства различных эпох.

Формально писателей-историков можно разделить на две категории – «бытовиков» и «философов». Первые тщательно выписывают сюжетные коллизии, колорит, всевозможные детали изображаемой эпохи, следовательно, язык своих произведений обильно насыщают архаической и диалектной лексикой. Вторые остаются на уровне художественно-философского сознания своего времени. Здесь авторские рассуждения преобладают над динамикой сюжетного действия и, следовательно, строятся из «живого» языкового материала, содержащего преимущественно современную лексику. Безусловно, это разделение весьма относительно [Юдин, 1990: 221]. Особенно сложно говорить о языковой доминанте при анализе современной исторической прозы, одной из тенденций в развитии которой является усиление субъективно-личностного авторского начала даже в произведениях, написанных в традиционном хроникальном («летописном») ключе.

В данной работе рассматриваются проблемы языкового воплощения истории на современном этапе развития исторической прозы. С этой целью ставится задача определить средства, создающие языковой фон эпохи в произведениях Дмитрия Балашова, в творчестве которого нашли яркое выражение современные тенденции развития исторического романа.

Д.Балашов в семитомном цикле историко-философских романов-хроник «Государи Московские» художественно воспроизводит события русской истории XIII-XIV вв. – от смерти Александра Невского до утверждения государства нового типа – Московской Руси.

Языковые особенности произведений писателя обусловлены их жанровой типологией: в историко-документальное повествование, подобное летописи или хронике, настойчиво проникает «голос» автора-мыслителя, размышляющего над коренными вопросами человеческого бытия.

Усиление авторского «я» выразилось прежде всего в публицистической заостренности современного исторического романа. Цикл «Государи Московские» также публицистичен: он насыщен авторскими размышлениями и комментариями, полемическими выступлениями, прямыми обращениями к современникам. Эстетическим кредо писателя становится бихронизм, т.е. тесная сопряженность и взаимообусловленность прошлого и настоящего. Автор выступает как бы непосредственным участником исторического процесса, выносит на страницы своих романов открытые оценки событиям и персонажам, уточняет или опровергает полемические версии и выдвигает свои, оригинальные, выступая одновременно и в качестве ученого-историка. Балашов-публицист, Балашов-ученый говорит с читателем на современном ему языке.

Создавая языковой фон изображаемой эпохи, Д.Балашов активно использует архаическую, диалектную лексику, а также авторские новообразования, ориентированные на диалект (например, *близит вечер* вместо *близится вечер).* Наиболее продуктивный речевой пласт, используемый писателем – архаический.

В критике не раз высказывались упреки в адрес Д.Балашова в том, что он чрезмерно «переусложняет язык своих произведений архаическими элементами», указывалось также, что «ориентация писателя на забытые или полузабытые среднерусские говоры не всегда обеспечена эстетической необходимостью» и только «затрудняет восприятие художественного текста» [Юдин, 1990: 240].

С одной стороны, с этим можно согласиться. На любой странице текста романов Д.Балашова (кроме публицистических глав) можно насчитать десятки архаичных, диалектных слов, авторских новообразований, призванных создать колорит древнего письма. Особенно много такой лексики в речи персонажей.

С другой стороны, можно ли действительно считать такой усложненный язык

неоправданным в художественном произведении?

На этот вопрос нет однозначного ответа. Известно мнение ряда писателей и литературоведов (в том числе В.Белинского, М.Горького, А.Потебни), выступавших против засорения языка произведения устаревшими и диалектными словами. Однако в живой практике литера турного творчества процесе словообразования, использования архаичных пластов лексики никогда не прекращался и имел своих сторонников. Например, нельзя отрицать заслуг В.Хлебникова в области языковых исканий. Он способствовал углублению представлений о поэтическом языке, «указал на скрытые в существующем языке возможности, произвел решительный переворот к допушкинскому языку, к фольклорному слову, к общеславянской лексике (особенно украинской), к неологизмам и новой звуковой семантике» [Поляков, 1986: 32].

В свое время отстаивать особенности языка своего романа «Мирослав, князь Дреговичский» пришлось и белорусскому писателю Э.Скобелеву, который также прибегнул к форме древнего повествования. «Мне кажется, – подчеркивал Э.Скобелев, – этого требовала столь необозримая и ответственная тема – воссоздание целой эпохи в истории восточного славянства. Пришлось прибегнуть и к стилизации в языке, использовать элементы древнерусской речи, –чтобы сохранить аромат, крепость и выразительность языка наших предтечей... Древними авторами ценилось искусство дать в немногих словах духовную пищу многим, с тем, чтобы каждый и возвращался к ним снова и снова, черпая силу для жизненных свершений. Мне хотелось подчеркнуть именно эту традицию древних русских писаний» [Скобелев, 1979: 424].

Под этими словами мог бы подписаться и Д.Балашов. На вопрос, сознательно ли он усложняет язык своих романов, используя архаическую и диалектную лексику, писатель ответил утвердительно. В письме автору настоящей работы он пишет: «Стиль у меня намеренно такой. Вообще всякое намеренное упрощение языка не ко благу, у меня есть свой читатель, коему мой (подчеркнуто автором – Т.П.) стиль нравится. Помнится, Белинский бранил Гоголя за употребление устарелых слов и прочее. Гоголя, однако, читают ныне значительно больше, чем Белинского». Далее писатель говорит о том, что «древность» многих слов относительна, что мы загоняем себя в рамки словаря в 60 тыс. слов, между тем, как в русском языке имеется от 3-х до 4-х миллионов слов и выражений, но «простой читатель» пользуется набором в 8-12 слов и выражений, а Эллочка Щукина обходилась, как известно, тридцатью. «Где предел?» – спрашивает Д.Балашов. И совершенно справедливо утверждает: «Читателя надобно еще и учить русскому языку. И вообще, упрощение - не тот путь, на котором строится культура» [Балашов, 1997: 1].

Д.Балашов не одинок в своих убеждениях. «Писатель – это словарь! – отмечал А.Югов. –...Потенциально каждое слово бессмертно. То есть, точнее говоря, оно может на целые столетия пережить свое материальное соответствие. Даже самое обветшалое слово, объявленное заведомо архаизмом, может вдруг воскреснуть, повинуясь законам языка, употреблению народному, отвечая требованию момента и эпохи» [Югов, 1985: 195]. В.Крупин замечает: «Как странно, даже невежественно ставить вопрос, похожий на окрик: почему писатель не пишет на общепонятном языке? Он пишет так, как говорили его отцы, деды, уже это одно и есть право, и обязанность сохранить язык отцов и дедов» [Крупин, 1985: 5].

Таким образом, архаическая и диалектная лексика – это не пустая словесная порода, а яркий слой языка, важнейшее средство выражения сознания народа, выполняющее в историческом повествовании идейно-эстетическую функцию создания характеров героев, воссоздания быта и бытия истории в живописной словесной форме, приближающее к нам былые столетия в их первозданности, «Историческая проза, лишенная архаической и диалектной языковой окраски (такая тенденция, к сожалению, очень ощутима), художественно бесцветна, невыразительна, теряет свое изначальное богатство – образное видение жизни глазами исторического человека» [Юдин, 1990:238].

Сказанное выше, безусловно, не означает, что писатель-историк обязан насыщать язык своих произведений устаревшими и диалектными словесными формами, – речь идет о

разумном, концептуально необходимом словопользовании.

В историческом романе язык выступает не только средством изображения мыслей, чувств и действий людей (его первичная эстетическая функция), но и является носителем фонемно-звуковой жизни слова, нередко уже забытого, воссозданного автором вторично для жизни через посредство документов, летописей, сказаний, преданий, архивных источников и т.д.

Анализ романов Д.Балашова показывает, что ни архаизмы, ни диалектизмы ни в коей мере не «портят» художественной речи, напротив, исключительно ярко, сочно, образно пере дают быт и нравы средневековой Руси. Особенности лексики цикла романов о «государях московских» определены четкой авторской позицией и являются органическим элементом системы изобразительно-выразительных средств в произведениях писателя. Языковая манера Д.Балашова, безусловно, имеет право на существование в историческом жанре. Хотя в некоторых случаях словарный строй «Государей Московских» сложен для понимания, он вполне доступен читателю, который не может не услышать и не оценить по достоинству «музыку» звучания древнего русского слова.

Произведения Д.Балашова – яркий пример слияния исторической масштабности с художественной. В них отчетливо проявились особенности современного исторического романа, в котором органически сочетаются конкретные исторические реалии, несущие правду жизни, с творческим вымыслом, не нарушающим эту правду. Изображение прошлого у Д.Балашова, как и у других современных писателей, не является самоцелью, но нередко служит опорой для глубинного проникновения в современность, а это прямо отражается на развитии жанра исторической прозы, важное место в изучении которого занимает язык как первоэлемент искусства слова, важнейший показатель специфики исторической литературы.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема мовного втілення історії в сучасній історичній прозі на матеріалі творів Д.Балашова, в яких чітко виявлені особливості сучасного історичного роману. Д.Балашов відтворює мовне тло доби за допомогою поєднання сучасних, діалектних та архаїчних форм російської мови. Ці мовні шари тісно взаємодіють, доповнюють один одного, засвідчуючи багаті можливості сучасної історичної прози.

The article deals with the problem of language embodiment of history in the contemporary historical prose on the material of D.Balashov s works, which brightly demonstrate peculiarity of contemporary historical novels. D.Balashov creates the language background of epoch by means of archaisms, dialect and modern forms of the Russian language. This means of language interact, com-plement one another, and indicate possibilities of contemporary historical prose.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балашов Д.М. Письмо автору настоящей работы от 1997 г, находится в архиве автора.
2. Крупин В.Н. И в поле каждую былинку, и в небе каждую звезду// Лит.газ. - 1985. - 3 апреля.
3. Поляков М. Велемир Хлебников. Мировоззрение и поэтика. - Велемир Хлебников, Творения. - М., 1986.
4. Скобелев Э.М. Мирослав, князь Дреговичский: Дума о минувшем, - Минск, 1979.
5. Югов А.К. Изобразительная сила русского слова// Собр.соч.: В 4 т. - М.,1985. - Т.4.
6. Юдин В.А. Человек. История. Память. - М.,1990.

Наталия Солодовникова (Симферополь)

МЕТАФОРА В СОВРЕМЕННОМ ГАЗЕТНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ (на материале русскоязычных газетных изданий Украины)

Метафора – это греза, сон языка. Толкование слов нуждается в сотрудничестве сновидца и истолкователя, даже если они сошлись в одном лице. Точно также истолкование метафор несет на себе отпечаток и творца и интерпретатора.

Дональд Дэвидсон [Дэвидсон. 1990]

В последнее время интерес к метафоре и ее функционированию в современном

публицистическом тексте значительно возрос во многом благодаря Д. Лакоффу и М. Джонсону, выдвинувшим когнитивную теорию метафоры. Человечество осознало, что все мы «говорим метафорами» и даже «живем ими, воспринимая мир сквозь призму метафорических моделей» [Ла-кофф, Джонсон, 1980, 389].

Проблемам исследования метафоры посвящена обширная научная литература, но эта тема многомерна, поэтому вряд ли о ней когда-либо будет сказано последнее слово, в особенности о метафоре политической.

Политика - настолько динамичное явление, а газетные тексты так быстро теряют свою актуальность, что, на наш взгляд, на этой благодатной почве может вырасти еще немало интересных лингвистических исследований.

В настоящей статье мы опираемся на работы, главным образом, зарубежных лингвистов, таких, как Д.Лакофф, М.Джонсон, М.Блэк, Д.Дэвидсон, Х.Ортега-и-Гассет, Э.Маккормак, В.Н.Телия, Е.О.Опарина, В.М.Шаклеин, А.П.Чудинов. Среди отечественных лингвистов следует выделить Г.Яворскую, И.А.Филатенко, Т.Е.Кис, К.К.Жоль, В.Н.Вовк, Т.Е.Радзиевскую и др.

Наше внимание привлек вопрос сущности метафоры, подходы к ее изучению, а также особенности функционирования метафорических выражений в современной русскоязычной украинской прессе. Традиционно метафору рассматривали как троп, и, следовательно, она вызывала больший интерес у литературоведов, нежели у лингвистов. С возникновением когнитивного подхода к изучению языковых явлений метафору стали рассматривать как компонент сознания, как способ познания тех или иных явлений. До сих пор спорным остаются вопросы, что такое метафора, где ее границы, в чем ее отличие от сравнения, как расшифровать метафору и каковы ее функции.

Современный украинский политический дискурс недостаточно исследован, а поэтому нуждается в глубоком осмыслении и детальном описании. **Материалом** для исследования послужили русскоязычные украинские тексты, извлеченные из таких изданий, как «Зеркало недели», «Аргументы и факты в Украине», «Комсомольская правда в Украине», «Наша газета», «Отечество» и др. периода с 2000 по 2003 гг.

Цель настоящей статьи - установить характерные подходы к изучению и функционированию метафоры в современных украинских русскоязычных изданиях.

Задачи исследования: 1) проанализировать различные взгляды современных лингвистов на сущность метафоры; 2) исследовать метафорические выражения с позиций различных подходов к их изучению.

Одним из постулатов современной когнитологии является высказывание Г.Лейбница о том, что язык представляет собой «зеркало человеческой мысли». Именно поэтому процессы познания и упорядочивания приобретенных знаний с целью их дальнейшего использования изучаются в первую очередь на основе фактов языка. Иными словами, факты языка дают возможность изучить познавательные процессы человека, поскольку языку присущ антропоцентризм, что и определяет изучение метафоры как способа познания окружающего мира посредством механизмов восприятия и мышления.

По мнению Э.Маккормака, Х.Ортеги-и-Гассета, Д.Лакоффа и М.Джонсона, метафора является орудием мышления. Ученые, как и поэты, прибегают к метафорам, выдвигая новые гипотезы. Когда человеческий разум сталкивается с чем-то новым, еще не исследованным, он обращается к уже понятным, доступным ему объектам, так как близкие нам объекты открывают доступ к непонятным вещам, «Метафора удлиняет руку интеллекта» [Хосе Ортега-и-Гассет, 1990; 72].

Еще одна функция метафоры состоит в том, что она позволяет сделать исследуемый нами объект доступным для окружающих, а это происходит потому, что сами процессы мышления метафоричны. «Метафоры как языковые выражения становятся возможны именно потому, что существуют метафоры в понятийной системе человека» [Лакофф, Джонсон, 1990; 390]. И так как метафорические выражения нашего языка тесно связаны с метафорическими понятиями, то язык становится ключом для выяснения метафорической природы наших действий.

Д.Лакофф вводит понятие «концептуальная метафора», которое в настоящее время широко используется в лингвистике.

Метафора - это не только образное, экспрессивно-оценочное средство языка, но и способ формирования новых концептов, исходя из уже сформированных понятий. «Концептуальная метафора служит цели вербализации понятий, обозначая то, что не имело до нее словесного выражения. Преимущественные сферы ее функционирования - обиходно-бытовая, общественно-политическая и научная, включая научно-популярную разновидность, т.е. все основные сферы, где наиболее часто возникает необходимость в обозначении объектов «невидимого мира» с отображением их необходимых свойств» [Опарина, 1988; 66-67].

Так, в общественно-политической сфере уже давно закрепились такие метафоры, как *«политика - это война», «политика - это спорт», «политика - это театр», «государство -это дом»,* которые являются продуктивными не только в российской [Чудинов, 2001], но и в украинской прессе.

Говоря о сущности метафоры, следует остановиться также на проблеме определения метафоры как образной фигуры.

Наиболее типичное определение метафоры - результат отношения между двумя значениями слова, одно из которых является исходным, а другое - производным [Телия, 1988; 11].

Макс Блэк рассматривает метафору с трех точек зрения: субституциональной, сравнительной и интеракциональной [Ященко, 2003; 368-369].

Субституциональный взгляд на метафору подвергается критике, поскольку согласно такому подходу метафорическое значение является субститутом буквального значения, таким образом, автор использует метафору не более чем украшение, а задача читателя - произвести обратную замену, что не всегда возможно.

Рассмотрим пример:

В то же время особо заметными стали и попытки наших гууамовских партнеров превратить Украину в своего рода ***тягловую лошадь*** *организаций (не путать с* ***локомотивом)*** [«Зеркало недели», № 2 (447) от 14.06.2003].

Метафорическое поле дороги, пространства очень продуктивно для политического дискурса. Наиболее ярко тема дороги проявляется в метафоризации средств передвижения: *поезд России, корабль реформ, локомотив рыночных преобразований* и т. п. [Ермакова, 2000; 49-50].

В данном примере противопоставлены две метафоры «тягловая лошадь» и «локомотив». Рассмотрим буквальное и метафорическое значение этих выражений.

Локомотив - машина (тепловоз, электровоз, паровоз, моторный вагон), движущаяся по рельсам и предназначенная для передвижения поездов (от loco movere - сдвигаю с места) [Ожегов, Шведова, 1999; 302].

В марксистско-советском дискурсе выражение ***локомотив истории*** имело патетическую коннотацию:

Локомотив (паровоз) истории. / Выражение - часть цитаты из статьи К.Маркса «Последствия 13 июня 1849 г.» из цикла «Классовая борьба во Франции»/. Экспр. О революции, насильственном государственном перевороте [Толковый словарь языка Совдепии, 1998; 318]. Марксизм-ленинизм недаром называет народные революции ***локомотивами истории*** (Титаренко). Так, И.В.Сталина называли ***великим машинистом локомотива истории*** (Пионерская правда, 14.01.85). Во времена перестройки это метафорическое выражение приобрело ироническую окраску: *Могут спросить, а как быть с насилием -* ***локомотивом истории,*** *с насилием, ее повивальной бабкой? В ракетно-ядерный век насилие в международных отношениях грозит превратиться из локомотива в катафалк, из повивальной бабки истории - в ее могильщика* (М.Струа). Ироническая коннотация достигается оппозициями *локомотив истории - катафалк (истории) - повивальная бабка истории.*

Таким образом, противопоставлены коннотативные компоненты значения «высокое назначение» - «чисто практическое использование для выполнения тяжелой работы».

Тягловый ←тягло - рабочий скот, животные для тяги, перевозки чего-нибудь [Ожегов, Шведова, 1999; 710].

Если же рассматривать приведенный пример со сравнительной точки зрения на метафо

ру, согласно которому метафорическое выражение может быть заменено эквивалентным ему сравнением, то получим следующее: *Украину (в организации ГУУАМ) пытаются* ***уподобить тягловой лошади, а*** *не* ***локомотиву,*** причем, слова, стоящие в скобках, эксплицитно не выражаются. Такой перифраз, как нам кажется, не всегда способен раскрыть метафорическое значение. Метафора, в отличие от сравнения, на наш взгляд, вызывает гораздо большее число ассоциаций. Вот почему понятие метафорического ассоциирования представляется нам очень важным для понимания функции метафоры в современном политическом дискурсе. Ассоциация представляет собой связывание двух явлений, двух представлений, двух объектов, обычно стимула и сопровождающей его реакции [Норенко, 2003; 244]. Мы согласны с положением М.Блэка о том, что «метафора именно создает, а не выражает сходство» [Блэк, 1990]. Так, к примеру, при характеристике роли Украины в ГУУАМ автор мог бы обратиться к другому сравнению или метафоре. Таким образом, хотя в основе метафоры лежит сходство признаков, ее не всегда возможно трансформировать в сравнение, при этом адекватно передав смысл.

С точки зрения интеракционального взгляда на метафору, к слову в метафорическом выражении должны относиться некоторые из тех характеристик, которые присущи ему в буквальном значении.

Рассмотрим следующий пример:

Пробыв полтора года среди ***основных игроков*** *команды власти и в целом не испортив* ***игры*** *в этот период, с декабря прошлого года Анатолий Кинах сел на* ***скамейку запасных.*** *Его заявление о готовности участвовать в президентских выборах - не часть новой комбинации, как подумали некоторые, а простое человеческое желание напомнить о себе. Кинах хочет* ***вернуться в игру.*** *Как и нынешние* ***звезды*** *Виктор Медведчук и Виктор Янукович, он верит, что* ***команду соперников*** *можно* ***обыграть*** *в ближайшие полтора года. У него даже схожий с ними* ***план на игру.*** *Однако скорее Кинах попадет в* ***низшую лигу,*** *чем вновь выйдет на* ***поле*** *вместе с элитными партнерами. Дело не в предвзятости* ***тренера,*** *а в* ***игровых качествах*** *экс-премьера. Пришло время агрессивных, заряженных на* ***ворота форвардов*** *силового плана, сильно умеющих* ***бить с обеих ног*** *и* ***обеими ногами.*** *Готовых для победы на все, даже* ***сыграть рукой*** *или* ***травмировать соперника.*** *Власть больше не может позволить себе обороняться или* ***тянуть время,*** *поэтому такие политики, как Кинах или схожий с ним по* ***манере игры*** *Валерий Пустовойтенко, нужны ей все меньше. Зато, как у любого* ***запасного,*** *у Анатолия Кирилловича больше возможностей* ***видеть игру со стороны*** [«Зеркало недели» №23 от 21.06.2003 г.].

Как видим, предвыборная кампания описана с активным использованием терминологии футбола, которая и задает систему импликаций, что ведет за собой упор на одни особенности и игнорирование других (представим, что подобная ситуация описана военной терминологией), футбольная терминология играет роль фильтра, и «мы «смотрим» на главный субъект «сквозь» метафорическое выражение, или, говоря другими словами, главный субъект «проецируется» на область вспомогательного субъекта» [Блэк, 1990]. В предвыборной кампании, как и в футбольной команде, есть свои «звезды», «форварды», то есть те, кто может претендовать на большинство голосов, и «запасные», наблюдающие за действием со стороны, но, при случае, тоже вступающие в борьбу. В политике есть соперники, существуют более или менее значительные персоны («высшая и низшая лига»). Важно также владеть искусством ведения предвыборной кампании («бить с обеих ног» и «бить обеими ногами»). В политике, как и в игре, есть свои правила, нарушать которые нельзя, но некоторые политики для достижения победы могут нарушать эти правила («сыграть рукой», «травмировать соперника»). Интеракциональный взгляд на метафору отображает ее главное свойство - проникновение в суть вещей.

Не согласен с приведенными выше точками зрения Дональд Дэвидсон. Метафора, по его мнению, может «подобно изображению или удару по голове, помочь оценить некоторый факт, но она не замещает собой этот факт и даже не передает его содержание». Он говорит о том, что «метафора, делая некоторое буквальное утверждение, заставляет нас увидеть один объект как бы в свете другого, что и влечет за собой прозрение» [Дэвидсон Д., 1990].

На наш взгляд, с утверждением Дэвидсона нельзя полностью согласиться, так как метафорическое выражение дает нам возможность «прозреть», правильно оценить факт лишь потому, что оно действительно способно имплицировать сложное содержание, являясь взаимодей

ствием двух идей, и проникает в сущность вещей, поражая читателя, как удар по голове. Проанализируем пример:

Нас превратили из мощной мировой державы в ***полицейский участок латиноамериканского образца*** [«Отечество», специальный выпуск, 2002 г.].

Имплицитно вводя оппозицию «свобода (мировая держава) - несвобода (полицейский участок)», автор говорит о превращении Украины в несвободную страну. Определение ***латиноамериканского образца*** усиливает негативную окраску, поскольку содержит семы «коррумпированный», «нарушающий права человека».

Таким образом, в приведенной нами метафоре имплицируются следующие значения: коррупция, бесправность, отсутствие свободы. Действительно, данная метафора помогает оценить и понять окружающую действительность.

Выводы:

1. На наш взгляд, рассматривать метафору следует с интеракциональной точки зрения, что в наибольшей степени позволяет выяснить особенности ее функционирования в политических публицистических текстах.

2. Такой подход к изучению метафорических выражений дает возможность проникнуть в концептуальную сферу политического дискурса Украины.

3. Проанализированные нами материалы подтверждают, что для современного дискурса Украины характерно использование метафоры как орудия мышления.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено вивченню метафори в сучасному газетно-публіцистичному тексті (на матеріалі російськомовних газетних видань України). Метафору розглянуто із використанням субституціонального, порівняльного і інтеракціонального підходів. У статті такоэю подано різні точки зору сучасній лінгвістів на сутність метафори в сучасному політичному дискурсі.

The article deals with the studying of metaphor in modern newspaper and publicistic texts (based on Russian-language Ukrainian newspapers). The metaphor is examined from the substitutional, comparative and the interactional points of view. The article also presents the different points of view of modern linguists concerning the essence of metaphor in the contemporary politic discurs.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блэк М, Метафора // Теория метафоры / под. ред. М. Д. Арутюновой - М., 1990.
2. Дэвидсон Д. Что означают метафоры // Теория метафоры / под. ред. М. Д. Арутюновой - М., 1990.
3. Ермакова О.П. Семантические процессы в лексике // Рус. яз. конца XX столетия (1985-1995): 2-е изд. - М.: «Языки русской культуры», 2000. С. 49-50.
4. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры / под. ред. М. Д. Арутюновой -М,, 1990.-С. 387-415.
5. Норенко Е.В. Метафорическое ассоциирование в когнитивистике // Материалы X Международной конференции по функциональной лингвистике. «Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации»: Сборник научных докладов. -Ялта, 29 сент. - 4 окт. 2003 г. - Симферополь, 2003. - С. 243-245.
6. Маккормак Э.Когнитивная теорія метафоры// Теория метафоры/под. ред.МД.Арютиновой. – М.1990-С. 358-386.
7. Опарина Е.О. Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте. - М.: Наука, 1988. - С. 65-77.
8. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры / под. ред. М. Д. Арутюновой. - М., 1990.- С. 68-81.
9. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991 -2000). - Екатеринбург, 2001. - 23 8 с.
10. Ященко Т.А. Функционирование метафоры каузальности в современной публицистике // Материалы X Международной конференции по функциональной лингвистике. «Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации»: Сборник научных докладов. - Ялта, 29 сент. - 4 окт. 2003 г. - Симферополь, 2003. - С. 268-269.
11. Richards LA. Interpretation in Teaching. - London, 1938.
12. Мокиенко В.М., Никитина Г.Г. Толковый словарь языка Совдепии. - СПб.: Фолио-Пресс, 1998. - С. 318.
13. Ожегов С. И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка - 4-е изд., дополненное - М.: Азбуковник, 1999.-С. 819.

Валентина Стативка (Сумы)

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ ЗАЧИНА: ИСТОКИ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Усиление коммуникативной направленности обучения русскому языку в вузе и школе вызвало потребность в обобщении и презентации лингвистической информации о зачине текста, так как именно информация из области лингвистической теории текста, к которой относится понятие «зачин», составляет основу для формирования коммуникативно-речевых умений. Вот почему целью данной статьи является отбор и презентация той информации, которая поможет преподавателю сделать более эффективным процесс формирования речевых умений.

Современная теория зачина явилась следствием развития общей теории текста. В исследованиях Н.С.Поспелова, И.А.Фигуровского, Л.М.Лосевой, Г.Я.Солганика, И.П.Распопова, Н.В.Черемисиной, В.П.Николаевой, Т.И.Сильман и др., посвященных вопросам синтаксиса и структуры текста, значительное внимание уделяется также и структуре первой фразы (или инициального предложения, зачина). Развитие теории функциональных стилей русского языка (В.В.Виноградов, Р.А.Будагов, Д.Н.Шмелев, М.Н.Кожина, Г.М.Разинкина, Е.К.Троянская и др.) позволило установить универсально-текстовые, общестилевые, жанровые и индивидуально-авторские свойства зачинов (В.А.Кухаренко). Исследование характера единиц текста, средств связи между предложениями, частями текста в работах А.А.Акишиной, Л.М.Закожурниковой, Н.Д.Зарубиной, Л.Е.Лисовицкой, И.Я.Чернухиной, И.И.Ревзина и др. позволяют осмыслить логико-содержательную структуру зачинов, средств связи между отдельными содержательными элементами зачина, связь с заглавием и основной частью текста, с концовкой.

В работах И.Р.Гальперина, С.И.Гиндина, Н.Д.Зарубиной, О.И.Москальской, А.А.Акишиной, В.А.Кухаренко, А.А.Леонтьева и др. освещаются категориальные признаки текста, и хотя вопрос о категориальных признаках текста разрешается учеными по-разному [Селиванова,2002:195], все же выделение такой категории текста, как категория завершенности, отражающейся в различных видах начал и заключений, является однозначным в большинстве исследований. Знание этого категориального признака саго по себе еще не дает импульса к правильному конструированию зачина текста. В.Н.Мещеряков пишет: «Мало, например, знать, что одной из основных категорий текста является категория отдельности, получающая отражение в различных видах зачинов и заключений, нужно еще знать структуру зачина и заключения, их функции, элементы, типичные для разных видов зачинов и заключений, и способы сопряжения этих элементов» [Мещеряков, 1988: 8].

Современная теория зачина, как видим, складывается из сведений о функциях зачинов в текстах разных типов и стилей, из знания типологии зачинов, содержательных элементов зачинов, способов их сопряжения и т.д. Предпосылки, истоки развития современных теоретических положений о зачине были заложены еще в трудах древнеримских и древнегреческих ораторов, развиты и дополнены в риторических сочинениях М.В.Ломоносова, конкретизированы в работах выдающихся русских судебных ораторов А.Ф.Кони, П.С.Пороховщикова, М.М.Сперанского и др.

Анализируя труды древнегреческих и древнеримских ораторов, мы узнаем, что великие ораторы Древнего Рима и Древней Греции разделяли речь на четыре части: вступление, изложение, разработка, заключение. Иногда третью часть делили на три, и тогда речь состояла из семи частей: вступления, изложения, определения темы, доказательства, опровержения доказательств противника, отступления и заключения. Но в каждом варианте членения речи они выделяли вступление, так как придавали ему важнейшее значение: во вступлении нужно было добиться понимания дела слушателями, внимания и сочувствия. По мнению Цицерона, «Первое понятие о речи и расположение к ней достигается именно ее началом, и поэтому оно должно сразу приманить и привлечь слушающего» [Цицерон, 1983: 192]. Великий оратор считал, что вступление к речи не должно быть страстным и задорным; нужно естественно, неторопливо, постепенно подводить слушающих к существу дела. Ведь даже гладиаторы в смертельной битве сначала сражаются не насмерть, а только для виду, чтобы увлечь публику.

Такова же, по его мнению, и роль вступления. Древнеримским оратором был также отмечен факт, что вступление к речи должно создаваться только после тщательного и всестороннего изучения существа дела, т.е. предмета речи: «...вступление к речи следует заимствовать не откуда-нибудь извне, но брать его из самого нутра дела. Поэтому, только тщательно обдумав и рассмотрев все дело в целом, только подыскав и подготовив все источники доказательств, можно думать и о том, какое начало следует применить [Цицерон, 1983: 194]. Относительно содержания вступления Цицероном также было отмечено, что во всяком начале речи можно или кратко наметить содержание всего дела, или укрепить подступы к нему, или придать делу красоту и достоинство.

Не менее значительным было определение объема его по отношению к основной части. Цицерон считал, что необходимо следить за тем, «...чтобы вступления также соответствовали предмету, как преддверия и входы соответствуют размерам домов и храмов: поэтому в делах малых и непривлекательных бывает лучше начать прямо с главного» [Цицерон, 1983:194]. Важным моментом, на который обращает внимание ритор, является заявление в зачине темы, достижение взаимопонимания говорящего (пишущего) и слушающего, понимание того, о чем пойдет речь, «...потому что если собеседники по-разному понимают свой предмет, то и весь разговор у них пойдет вкривь и вкось» [Цицерон, 1983: 116].

Итак, в работах древнеримских и древнегреческих ораторов были намечены предпосылки для развития теоретических положений о зачине: ими была определена роль вступления в тексте, сформулированы некоторые советы относительно конструирования зачинов: зачин должен создаваться после того, как собран и спланирован материал, глубоко познан предмет речи; во вступлении нужно заявить тему или основную мысль; необходимо следить за правильным соотношением объема зачина и основной части; оговорено содержание вступления к речи типа рассуждения.

Теоретические сведения о зачине были дополнены М.В.Ломоносовым, который придавал первостепенное значение умению «о всякой важной материи красно говорить и тем преклонять других к своему об оной мнению» [Ломоносов, 1957: 9]

Ученый во всякой речи различает четыре части: вступление, истолкование, утверждение и заключение - и его мнение о роли вступления не расходится с изложенными выше рекомендациями древнеримских ораторов. Однако лингвист впервые дает научное определение вступлению: «Вступление есть часть слова, через которую ритор слушателей или читателей приуготовляет к прочему слову, чтобы они склонно, прилежно и понятно оное слушали или читали» [Ломоносов, 1957: 65-66]. Как видим, уже в определении автор называет ту главную функцию, которую оно должно выполнять, - подготавливать читателя или слушателя к восприятию основного содержания, содействовать адекватному пониманию содержания автором и реципиентом. М.В.Ломоносов сделал следующий шаг в создании предпосылок для формирования лингвистической теории зачина: он определил, о чем ритор может сочинить вступление: «...От места или времени; от характера свойства, которые слушатели имеют, похваляя их добродетели; от своего лица, объявляя недостаток сил своих к тому слову, извиняя себя нуждою и пользою оного; от самой темы, когда ритор оную пространно предложит; от похвалы автора, т.е. если тема есть сентенция святого или ученого человека, то можно в самом вступлении оного похвалить; от примеров, девизов, пословиц; от внешнего приступления к самой вещи» [Ломоносов, 1957: 66].

В риториках, изданных в XIX веке, также уделялось внимание вопросам теории зачина, но принципиально нового ничего не было внесено. Однако замечания по общим вопросам красноречия были той базой, на которой развивалось русское судебное красноречие второй половины XIX века. Например, требование простоты изложения во вступлении едино и в риториках и в теоретических работах судебных ораторов. И поэтому нельзя согласиться с тем, что упреки в адрес риторик XIX века относительно чрезмерной пышности слога, к которой она располагала, всегда являются справедливыми. Авторы риторик считали, что самое сильное воздействие на разум и душевные силы адресата достигается в результате «живого изображения предмета и обстоятельств, к оному принадлежащих» [Кошанский, 1892: 101]. Самым

убедительным аргументом, опровергающим этот упрек, является мнение автора «Риторики» и «Общей риторики» Н.Ф.Кошанского: «Есть люди, кои полагают, что красноречие в громких словах и выражениях, и думают, что быть красноречивым, значит блистать риторическими украшениями, и чем высокопарнее, тем кажется им красноречивее. Они мало заботятся о мыслях и их расположении и хотят действовать на разум, волю, страсти тропами и фигурами. Они ошибаются. Иные думают: быть красноречивым, значит уметь выражать мысли необыкновенным образом, и чем темнее, тем кажется им глубокомысленнее и, следовательно, красноречивее» [Кошанский, 1899: 13]. Н.Ф.Кошанский и А.Ф. Мерзляков уверяли учеников в том, что тропы и фигуры лишь тогда составляют красоту речи, если встречаются как бы сами собою, непринужденно, неизбежно. В противном же случае они для слова - бремя.

Во второй половине XIX века в связи с прогрессивными изменениями в российском судопроизводстве наибольшего успеха в области красноречия достигают судебные ораторы А.Ф.Кони, П.С.Сергеич (Пороховщиков), М.М.Сперанский и др. В их трудах, посвященных искусству красноречия, имеются указания на то, каким должно быть вступление. Например, М.М.Сперанский перечисляет правила, по которым строится вступление. Вступление должно быть простым. Оно не должно быть пышным и многообещающим. Пышное и многообещающее вступление он уподобляет голове, великолепно убранной, и тем самым обезображивающей все остальное. «В самом деле, сделать столь великолепное начало есть обязаться показать впоследствии что-нибудь еще большее. Но вообще примечательно, что заставить многого от себя ожидать есть верный способ упасть» [Сперанский, 1844: 8]. Судебные ораторы сходятся во мнении, что первые слова в речи должны быть просты, доступны, понятны и интересны; должны зацепить внимание, рассказав о чем-нибудь неожиданном, парадоксальном, странном, как будто ни к чему не идущем, а на самом деле связанном с речью. А.Ф.Кони считает, что усилить внимание можно краткостью, быстрым движением речи, краткими освежающими отступлениями. [Кони, 1925: 77].

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что в работах древнеримских и древнегреческих ораторов, в риторических сочинениях М.В.Ломоносова. Н.Ф.Кошанского, А.Ф.Мерзлякова, А.П.Тимофеева и др., в трудах по лекторскому искусству судебных ораторов намечены предпосылки современных научно-теоретических сведений о зачине. Не используя термины (функции зачина, композиционные приемы развертывания тематического предложения, компоненты зачина, элементы содержания), они, по существу, описывают многие из названных понятий.

В лингвистике текста термин «зачин» (использовавшийся ранее в фольклористике), стал собственно лингвистическим с тех пор, как текст стал изучаться как объект языка и речи. Слово «зачин» имеет синонимы - вступление, введение, пропозиция. Зачин - это начальная часть текста, в которой автор подготавливает читателя к восприятию основного содержания. «Пропозиция - данные, которые выражены вербально в виде предложений, сочетания предложений, абзацев, в виде целого отрезка текста и предваряют основное сообщение» [Гальперин, 1981: 61]. Пропозиция в такой интерпретации - условие для более адекватного понимания содержания сообщения, поэтому И.Р.Гальперин считает, что этот термин по праву может быть применен к введению, так как введение предвосхищает содержательно-концептуальную информацию, а в некоторых случаях и содержательно-фактуальную. Введение лишь направляет мысль на то, о чем пойдет речь, называет предмет речи, но не раскрывает ни плана повествования, ни сюжета, ни основной информации. Введение может способствовать проспекции, выражать творческий импульс, объяснять, что натолкнуло его на создание речетворческого произведения, давать некоторые обобщения.

Из сопоставления значений терминов «зачин», «введение», «вступление», «пропозиция» следует, что это близкие, но не тождественные по значению слова, т.е. синонимы. Разница в том, что пропозиция, вступление могут представлять собой относительно автосемантичную часть текста, зачин же не может быть автосемантичным по отношению ко всему тексту.

В работах лингвистов термином «зачин» называются иногда неадекватные понятия. Например, И.А.Фигуровский, Г.Я.Солганик,А.А.Акишина, В.Г.Гак, П.Н.Фадеева и др., говоря о

зачине, имеют в виду инициальную фразу, т.е. вводящее предложение. Более того, Г.Я.Солганик, рассматривая структуру прозаической строфы, называет зачином первое предложение строфы; А.А.Акишина называет зачином первое предложение микротекста. Другие ученые (И.Р.Гальперин, В.И.Кухаренко, В.Н.Мещеряков, Л.И.Величко и др.) этим же термином называют группу предложений (начальную часть текста), в которой автор подготавливает читателя к восприятию основного содержания. Именно в этом значении и мы используем термин «зачин».

Подробную характеристику зачину как первому предложению прозаической строфы (или СФЕ, ССЦ, микротекста и т.д.) находим в работах Г.Я.Солганика, И.Т.Распопова, А.А.Акишиной, Г.А.Золотовой и др. Авторы определяют его параметры в диалогической и монологической речи, анализируют с точки зрения актуального членения, отмечая, что зачин -это такое предложение, которое содержит *лишь* новое; кратко останавливаются на особенностях содержания, подчеркивая, что, вводя новую мысль, начиная ее, зачин определяет во многом ее развитие, как бы дает тон последующему изложению. Обладая законченностью не только грамматической, но и смысловой, зачин нередко заключает в себе краткое содержание всей строфы или фрагмента. Г.Я.Солганик подробно останавливается на описании роли зачина в формировании стилистического единства строфы, а также обращает внимание на важнейшее значение зачина в создании связной речи. «Зачины фрагментов создают сюжетный каркас произведения, служат важнейшими вехами в динамике повествования» [Солганик, 1973: 90]. Автор анализирует синтаксическое строение устойчивых, повторяющихся форм зачина, способы выражения начала мысли, перехода от одной мысли к другой и т.д.

В работах А.А.Акишиной определяются типичные черты зачинов: 1) введение временного и пространственного ограничения; 2) введение субъекта действия; 3) введение исходного действия или ситуации; 5) введение-оценка; 6) введение-афоризм, обобщение. Автор подробно останавливается на содержании зачинов разных типов речи: характерной особенностью зачинов анализирующего микротекста (рассуждения) является ввод анализируемого объекта (что надо доказать или показать) [Акишина, 1979: 61]. В повествовательном микротексте в зачине вводятся либо события, либо субъект действия, либо место и время событий. Значительное внимание уделяется автором анализу лексики зачинов /инициальных фраз/. Зачин характеризуется вводом семантически емкого слова, например, существительных типа *история, случай, дело, известие* и т.п. Охватить общность ситуации в зачине можно также с помощью введения вопросов, проблем, изложения взгляда и т.д., а также путем введения существительных с абстрактным значением типа *робость, жалость, привычка^ скука, радость* и др., называющих ситуацию как целое. Типичными для инициальных фраз являются наречия, местоимения с указательным значением *(Такую историю мне рассказали..., Вот что я узнал...),* слова с качественно-оценочным значением *(Любопытная история вышла...).* Глаголы в инициальных фразах чаще всего открывают длительное действие, на фоне которых происходят другие действия *(...пришел...).* «Совершенный вид глагола со значением перфекта в первом предложении текста открывает, как правило, целую серию глаголов, передающих последовательно действия как содержание текста. Причем очень часто в текстах художественных произведений появляются микротексты с рамочной глагольной организацией типа: 1)...*вошел... .2)...вышел...»* [Акишина, 1979: 21].

Исследуя коммуникативное назначение зачина как первого предложения (Э.Каньо, Ю.Борев, Т.И.Сильман, Л.Е.Лисовицкая и др.) , так и начальной части текста (В.П.Николаева, В.А. Кухаренко, В.Н.Мещеряков и др.), лингвисты говорят о функциях зачина. Термином «функция», вслед за В.В.Бабайцевой, мы называем назначение, роль синтаксических единиц в акте коммуникации. Современные исследования показывают разнообразие подходов к проблеме выделения функций зачина. Так, например, исследуя зачин художественного текста, лингвисты Э.Каньо, Ю.Борев рассматривают связующую функцию начала в обеспечении семантико-стилистической цельности произведения. Т.И.Сильман выделяет ориентирующую и координирующую функции, И.В.Арнольд подчеркивает обусловленность функции начала позицией в тексте -. выдвижение на первое место наиболее важных смыслов текста, так как эта

Позиція привлекает внимание читателя. Л.Е.Лисовицкая выделяет 4 функции начального предложения (в художественном стиле, в жанре рассказа): 1) тоновая (создание общей тональности текста); 2) функция моделирования коммуникативной ситуации; 3) функция создания напряженности; 4) вводно-информативная функция.

Говоря о функциях зачина как начальной части текста в жанре ученических сочинениях, В.Н. Мещеряков выделяет следующие: 1) создание баланса общих с читателем знаний; создание эмоциональной связи с читателем; 3) создание ситуации текстового ожидания; проспекция.

В некоторых работах речь идет о речемыслительных операциях, характерных при построении зачина (имеются в виду все способы анализа, отбора, систематизации, обобщений, введения и развертывания информации о предмете речи). Для зачинов текстов «школьных жанров» характерны такие речемыслительные операции, как упреждение текста характеристикой его структуры (проспекция); введение терминов темы; уточнение, расширение, введение темы.

Как видим, авторы ограничиваются приведением примеров речемыслительных операций, характерных для зачинов с доминирующей проспективной функцией. Вопрос же о речемыслительных операциях, свойственных зачинам разных типов и стилей речи, пока остается открытым.

Еще одна область теории зачина, в которой должен ориентироваться начинающий автор, - это содержательные элементы зачина. По подсчетам, сделанным В.Н.Мещеряковым на материале школьных сочинений, наиболее часто используются следующие элементы содержания: время, в которое происходят события, изложенные в основной части текста; место, где происходит действие; обстоятельства, при которых происходит действие; сообщение о себе как авторе повествования; краткая характеристика героя повествования; определение места предмета речи в ряду других и т.д. [Мещеряков, 1988: 15-16] Перечисленные элементы содержания зачинов свойственны ученическим сочинениям типа повествования. В работе В.Н.Мещерякова подробно излагаются содержательные элементы, свойственные зачинам всех типов сочинений публицистического стиля. Автор приводит их более тридцати.

Исследование текстов научного стиля (жанр научной статьи) показало, что содержательные элементы зачина включают, в основном, интеллектуальную информацию: проблема, ее место в ряду других; специфика проблемы (предмета речи); актуальность рассматриваемой проблемы; возможности, открывающиеся в результате решения проблемы; предполагаемые результаты; новизна подхода к освещению проблемы; попытки разрешения этой проблемы, имевшие место ранее и т.д.

Результаты анализа лингвистической и методической литературы позволяют сделать вывод о том, что современная лингвистическая теория зачина имеет древние истоки и складывается из сведений о функциях зачинов, приемах развертывания содержания, об элементах содержания и типологии зачинов. Владение этой информацией - одно из условий; для эффективного формирования умения создавать тексты с правильно и хорошо построенными зачинами.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається одне з актуальних питань лінгвістичної теорії тексту – теорія пропозиції (вступу). Автор висвітлює витоки сучасної лінгвістичної теорії пропозиції, показуючи, яка інформація була зафіксована в античних та давньоримських риториках, якою інформацією збагатились риторики XIIX- XIX століть. У статті також: окреслюється коло понять, які складають основу сучасної теорії пропозиції

The article deals with an actual problem of modern linguistic theory of text - the theory of proposition. The author indicates what information about proposition was found in ancient Roman and Greek rhetorics and what information was acquired by rhetorics of the XIIX -XIX centuries. The article also outlines the notions, which make the basis of modern theory of proposition.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акишина А.А. Структура целого текста. - Вып. 1. - М.: Высшая школа профдвижения ВЦСПС, 1979. - 89 с.
2. Акишина А.А. Структура целого текста. - Вып.2, - М.: Высшая школа профдвижения ВЦСПС, 1979. - 81 с.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. -М.: Наука, 1981. - 138 с.
4. Зачин в письменных работах учащихся 1Х-Х1 классов (доклады, рефераты): Методические рекомендации. - Вып.2. / Сост. В.Н.Мещеряков. - Сумы: Изд-во СГПИ им. А.С.Макаренко, 1988. - 37 с.
5. Кони А.Ф. Юбилейный сборник 1844-1924. - Л.: Атеней, 1925. - 226 с.
6. Кошанский Н.Ф. Частная риторика. - СПб: Тип.мед.деп.м-ва внутр.дел, 1892. - 162 с.
7. Кошанский Н.Ф. Общая риторика, - СПб: Тип.мед.деп.м-ва внутр.дел, 1899. - 152 с.
8. *Ломоносов МВ, Краткое руководство к красноречию // Труды по филологии.* - ПСС, - т,7, - М,-Л,: Изд-во АН СССР, 1957. - С.89-379.
9. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. - К.: Фитосоциоцентр, 2002. - 336 с.
10. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. - М.: Высш. школа, 1973. - 214 с.
11. Сперанский М.М. Правила высшего красноречия. - СПб: И.Ветринский, 1844. - 216 с.

Ірина Степанова, Валентина Плиненко (Вінниця)

МОВНА СИМВОЛІКА ЯК ПРОБЛЕМА ПЕРЕКЛАДУ (на матеріалі творів Т.Г. Шевченка)

Можна стверджувати, що поняття «мовний символ» знаходиться в стадії становлення, хоча здавна очевидним є факт символізації словом як мовним знаком того чи іншого явища буття. «Символізм, - писав О.О.Потебня, - уже на початку людської мови відрізняв її від звуків тварин й вигуків» [Потебня, 1926: 47]. Проте в науці завжди існувало вужче тлумачення мовного символізму: здатність окремих слів означати реалії та явища дійсності, що стали предметними або фольклорно-поетичними сталими образами певного народу. Предметна та народнопоетична символіка з давніх-давен супроводжують розвиток людського суспільства.

Вивчення народнопоетичної символіки у вітчизняному мовознавстві розпочалося на початку XIX століття в роботах М.Костомарова, М.Максимовича, Н.Цертелева. Воно розвивалося самостійно, не повторюючи відомі учення про символ Й.-Г.Гердера, Й.-В.Гете, Е.Канта, Ф.Крейцера, Г.-Е.Лессінга, і з часом виросло у літературно-естетичну течію, більше пов'язану з фольклором і етнографією, ніж з філософією.

Твердження про те, шо М.Костомаров лише продовжував учення німецьких романтиків, зокрема Ф. Крейцера, про символізм у мові і навіть запозичив у них сам термін, не витримує критики, адже термін «символ» був введений ще М.Лютером і на час Ф.Крейцера вже набув поширення. Предмети дослідження Ф.Крейцера та М.Костомарова також не збігаються: перший, як відомо, вивчав символіку стародавніх міфів, а другий - символіку фольклору. М.Костомаров, як і інші вітчизняні дослідники першої половини XIX століття, пояснював генезу символіки переважно релігійними мотивами. Натомість в основу трактування окремих символів у працях Н.Цертелева покладено реалістичний підхід, за яким створення символів розглядається як наслідок взаємодії людини з природою, яка, у свою чергу, часто набувала міфологічних, ідеалістичних тлумачень.

Для робіт зарубіжних (переважно німецьких) філософів XVIII - початку XIX століть характерна абсолютизація поняття символу, невизначеність його ролі у розвитку художньої свідомості. Х.Вінкельман трактував символ як алегорію, Г.-Е.Лессінг - як знак. Й.-Г.Гердер розумів символ як безпосереднє втілення форми. Г. Гегель, який вважав символ ступенем у розвитку мистецтва, був першим, хто вказав на існування «символічних виразів у мові» [Гегель, 1969: 16].

Ідейно-естетичний метод дослідження символу у вітчизняному мовознавстві отримав подальший розвиток у працях О.Потебні, М.Сумцова, О.Веселовського, які визначили особливості символіки, розкрили художній зміст багатьох символічних образів.

Дослідження символічних образів різних народів свідчить про те, що ці образи не є безпосереднім відображенням дійсності і не зумовлені її логічним сприйняттям. Однаковий ма-

теріальний зміст може набувати зовсім різних символічних значень, адже когнітивні процеси не є механічними актами, а репрезентують взаємодію буття, фантазії, вимислу, переосмислення, без яких художнє пізнання світу неможливе.

У вивченні народнопоетичної символіки в українському фольклорі та літературній творчості, у визначенні поняття народнопоетичного символу видатна роль належить Г.М.Димі, який писав: «Народнопоетичні символи - це художні інакомовлення з постійною заданою образною семантикою, що виникають за законами мислення в історичному процесі художнього освоєння світу» [Дима, 1973: с.71]. Звичайно, такі мовні одиниці відображають дійсність, реалії буття, людину, її почуття, найважливіші події життя та суспільні явища. Ядром семантичного поля засобів вторинної номінації є людина, її внутрішній світ та зв'язки з оточенням.

Символічні інакомовлення не завжди мають тропеїчний характер, не завжди побудовані за принципом подібності. У перцепційному плані велику роль відіграють духовні, художньо-суб'єктивні фактори, адже сприйняття образного значення символу значною мірою залежить від художнього досвіду читача. Для тих, хто не володіє художньою, образною структурою певної мови, первинна семантика стає головною або єдиною у сприйнятті поетичного твору.

Найхарактерніші риси символічних образів - постійність вторинної похідної семантики, узагальнення, емоційність та експресивність - дають величезні прагматико-стилістичні можливості автору впливати на читача надзвичайно економними засобами. Використання символів не обмежується окремими жанрами фольклору. Навпаки, деякі символічні образи трапляються у різних видах літератури, у творах письменників різних епох.

Мовну образність і символізм, як один із її проявів, можна віднести до мовних універсали, тому дослідження такого плану надзвичайно цікаві у міжмовному, контрастивному або перекладознавчому аспектах. У фольклорі європейських мов найчастіше трапляються символічні образи рослин, птахів, явищ природи, предметів побуту тощо. Художні значення деяких з них частково або повністю збігаються. Проте інколи один словесний образ у різних мовах може мати відмінне або навіть протилежне значення, що неодмінно треба враховувати, перекладаючи твір.

Дане дослідження має за мету з'ясувати основні особливості перекладу мовних народно-поетичних символів, що трапляються у творах Т.Г.Шевченка. Матеріалом для аналізу обрано переклади англійською мовою А.Дж.Хантера [Shevchenko, 1961] та німецькою мовою А.Курелли [Schewtchenko, 1957]. Автори вбачають своїм завданням визначення основних методів досягнення адекватності перекладу та аналіз їх ефективності.

Вивчення народнопоетичної символіки у творах Т.Шевченка проводилося багатьма дослідниками, здебільшого з метою встановлення зв'язків поета з фольклором. У працях Ю.Івакіна, М.Сумцова, І.Франка, Є.Шабліновського та інших розкрито значення окремих символічних образів, зроблено загальну характеристику народнопоетичних художніх засобів, тобто реалізовано літературознавчий підхід. Суто лінгвістичні властивості символічних образів у творах Т.Г.Шевченка до цього часу цілковито не висвітлені. Тим часом Т.Г.Шевченко широко використовував багатство народнопоетичної образності, традиційні епітети, метафори, алегорії, представлені усіма найбільш характерними для фольклору тематичними групами - рослин, птахів, тварин, кольору, явищ природи тощо *(орел, сокіл, калина, змія, свита, чорна хмара, червоний).* Специфічна ознака шевченківської символіки - полісемантизм, тісний зв'язок із контекстом. У прямому словесному значенні символічні образи трапляються зрідка. Вони позначають матеріальну дійсність, додаючи певного емоційно-експресивного забарвлення висловлюванню. Інша функція досліджуваних обраних одиниць - поетична. У семантичній структурі поетичних образів переважає матеріальний зміст, хоч значною мірою виявляється і традиційне художнє значення понять «краса», «сипа любові», «страждання». Це може бути улюблений народний образ, традиційна поетична формула *(дуб кучерявий, під вербою, біленька хаточка, біла пташка).* В описах краси природи, зовнішності та піднесеного настрою персонажів, їхньої віри в перемогу добра і справедливості поетичним образам належить провідна роль. Надзвичайно сильним засобом впливу на читача є контраст.

Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,

А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися, та спитай!
Що там твориться у тім раї!

Коли мовний образ стає власне мовним, лінгвістичним, його семантика узуально закріплюється, набуває символізму, то первинні значення починають відігравати другорядну роль, головним постає переосмислене значення, яке й актуалізується у свідомості читача-носія мови на основі його художнього досвіду. Образну семантику не досить повно досліджено і зафіксовано в словниках, чим пояснюється почасти алогізм у тлумаченні образів.

Символічні образи у творчості Т.Г.Шевченка полісемантичні, здебільшого сприяють виділенню суттєвих рис людського характеру, почуттів, особистих і суспільних подій, пов'язаних з ними переживань і сподівань. Нерідко постають соціально зумовленими, епічно піднесеними і стилістично забарвленими.

Так, традиційні українські мовні символи рути та барвінку, що означають любов і щастя, у вірші «Чигрине, Чигрине» набувають узагальнюючого філософсько-політичного значення.

Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні....
Може.., Може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів 'ється...

У вірші «Думи мої...» поглибленню образного наповнення символів *ворон* та *соловейко* також сприяє контекст:

Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком...

Очевидно, що переклад таких семантично ускладнених структур являє собою серйозну творчу лінгвістичну проблему. Для передавання народнопоетичних символів засобами іншої мови використовуються повні або часткові лексичні відповідники, транслітерації, трансформації, змістові еквіваленти, інколи - пропуски. Вибір способу перекладу визначається характером образності.

Реалістичний переклад образів рослинного та тваринного світу, явищ, дій, кольорів, ужитих у прямому значенні, досягається переважно за допомогою лексичних відповідників. Наприклад, переклад вірша «Тарасова ніч» англійською:

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата -
Як мак процвітає.

By the road the Kobzar sat
And on his Kobza played.
Around him youths and maidens
Like poppy flowers arrayed

Іншим прикладом може бути переклад німецькою строфи із поеми «Марія»:

Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком.

O schliefi das Aug',
Dafi es von Tranen nicht erblinde!
Mit Lilien und mit Mohn umwinde,
Mit rotem Mohn dein Madchenhaupt...

Проте навіть використовуючи лексичні еквіваленти перекладачі не вдаються до буквального перекладу, а широко застосовують синоніми, інверсію, повтори, епітети та інші засоби посилення образів, чим досягають певного рівня експресії. Так, у німецькому перекладі *хмари* перетворюються на *die dunklen Wolklen, чорні киреї-* на *schwar wie die Nacht.* У наведеному вище прикладі із поеми «Марія» Шевченків рядок *тим рясним червоним маком* у перекладі А.Курелли набуває повтору образу: *mit Mohn umwinde, Mit rotem Mohn.* Сказане застосовне і до англійського перекладу із «Гамалії»:

Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю!
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови.

Fly away my birds so gray,
In the town to share the prey.
But the falcons trembled
Nor their fears dissembled
So long they had not heard
A single Christian word.

Заміни зумовлені, як правило, бажанням перекладача надати мові перекладу природності, легкості для сприйняття англо- або німецькомовним читачем, зберегти ступінь емоційності, внутрішню риму, тобто наблизити текст оригіналу до читача. Основою для таких трансформацій служить глибоке знання художніх відповідностей. Таким чином, найвідоміший український символ *калина* стає у німецьких перекладах *бузиною - Holunder, зелена діброва - in den dunklen grunde, свита - Mantel, у білій сорочці - in Hemden schon gestrckt.* У поемі «Марія» героїня спить не під явором, а під липою, де за німецькою традицією зустрічаються закохані.

То засни
Під явором у
холодочку,
Поки що буде.

Und schlaf in Schatten einer Linde,
Solage es dir noch erlaubt!

Збереження образу «межи людьми» у значенні «без притулку, без домівки, без домашнього тепла» створило б труднощі для сприйняття англомовним читачем, тому в англійському перекладі вірша «Якби ви знали, паничі...» спостерігаємо заміну:

А ми
Розлізлися межи
людьми, Мов мишенята.

The children we of home
bereft
Like little mice among
neighbors crept.

Аналогічно пояснюються заміни у перекладі з «Катерини»:

Москалики, голубчики!
Візьміть за собою.

Goff; mein Goffl Wohin, was mach'
Ich mit dem Kind, dem armen.

Таким чином, заміни обумовлені евфонічними, семантичними, структурними особливостями словосполучення, а також необхідністю підтримати емоційну повноту образу.

Неодмінною вимогою до семантичних трансформацій є використання художніх стилістично повноцінних образів. Так, не можна вважати вдалою заміну в німецькому перекладі зі «Сну» символічного образу *орли* на *Eulen:*

І люди б не знали, що ви за орли.
Die Leute, sie wiissten dann
Was ihrfiir Eulen.

Традиційно у перекладах англійською та німецькою мовами прикметники *gray* та *grau* вживаються як еквіваленти українського *сизий,* що також не можна вважати вдалим моментом у перекладацькій практиці, бо це позбавляє ліризму багатьох традиційних символів. Найбільш вдалими, очевидно, були б заміни українських фольклорних символів фольклорними символами мови перекладу, що вимагає надзвичайно глибокого знання епосу, пісень та народної поезії відповідних мов, і навіть за такої умови не завжди можливе, адже змістовно, ідейно та художньо фольклори германських та слов'янських мов суттєво відрізняються.

Доволі часто як художній прийом у перекладі застосовуються пропуски, коли незрозумілий образ або традиційний «тавтологічний» епітет просто випускається. І в англійських, і у німецьких текстах *червоний як калина* стає відповідно *red* та *rot,* а *сірий попіл - Ashes, Asche.*

Традиційний для слов'янського ліричного фольклору символічний паралелізм широко використовувався у творчості Т.Г.Шевченка, особливо у ранній період. Така конструкція не властива германському фольклору і в принципі не зрозуміла англомовному читачеві. Порівняймо оригінал і переклад «Тарасової ночі».

Встає хмара з-за Лиману,
А другая з поля;
Зажурилась Україна –
Така її доля!
Ukraine, Ukraine!
Mother mine, Mother mine!
When I remember thee
How mournful should I be.

Випускаються також, мабуть, незрозумілі читачеві власні назви, які не пояснює контекст.

Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецьпольський
Дуже звеселився.
But weary now
Is the Cossacks force.
Now the dirty Polish ruler
Was felling very jolly...

Пропуски символів, що трапляються переважно у ролі епітетів, звертань і вживаються у переліках, є виправданими, коли даний епітет не властивий мові перекладу. Наприклад, червона калина - *der Holler, the guilder;* у переліках пропуски призводять до збіднення емоційного фону: *віщують сови та сичі - die Eule schreit - And owls predict.*

Випущене звертання в англійському перекладі «Як би ви знали, паничі» також суттєво знижує експресивний зміст контексту.

А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!
For my sisters an evil fate must be,
Though little doves they seemed to me:
Into life as serfs they're born.
And die they must in that lot forlorn.

Резюмуючи викладене вище, можна стверджувати, що переклад мовної символіки, зокрема народнопоетичної, становить досить складну проблему. Різні перекладацькі прийоми застосовуються з метою досягнення повноцінного відтворення значень образів мови оригіналу. Майстерно використовуючи ресурси мови перекладу, глибокі знання фольклору, етнографії, історії, а також суто лінгвістичних особливостей (стилістичних, фонетичних тощо) перекладач обирає повні або часткові лексичні відповідники, заміни, трансформації або пропуски образів для досягнення адекватного перекладу.

Точність поетичного відтворення дійсності досягається не механічно. Аби домогтися художньої достовірності, необхідні знання народної символіки, структури символічного образу, вміння створити відповідний поетичний контекст. Основною перешкодою, що стоїть на заваді відтворенню символічних образів у творах Т.Г.Шевченка англійською та німецькою мовами, є незнання перекладачами української народної символіки, внаслідок чого образи набувають інших, навіть часом протилежних значень, вони надміру конкретизуються, не відповідають стилістичним або граматичним особливостям образів оригіналу. У результаті ці символи втрачають у перекладі свою неповторну семантичну структуру. Тоді замість ліричних переживань героїв, їх почуттів і сподівань, що налаштовують читача на філософські роздуми, у перекладі виникають пейзажі, описи рослин тощо.

Народнопретична символіка у творах Т.Г.Шевченка є одним з основних засобів відтворення ідейно-художнього змісту, тому точність її перекладу постає першочерговим завданням перекладача-дослідника.

РЕЗЮМЕ

В статье дан анализ особенностей перевода языковых символов, характерных для образной системы украинского фольклора и широко представленных в произведениях ТТ.Шевченко. Авторы исследуют такие переводческие приемы, как полные и частичные лексические соответствия, замены, семантические трансформации, опущения на материале переводов произведений Т.Г.Шевченко на английский язык А.Дж.Хантером и на немецкий язык А.Куреллой.

The article presents the analysis of translation process of language symbol words peculiar to Ukrainian folklore and widely used in poems by T.G.Shevchenko. The authors study different translation procedures like full or partial lexical correspondences, substitutes, semantic transformations, omissions etc. The research is carried out using the translations into English by AJ.Hunter and into German by A.Kurella.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г.В. Эстетика. - М., 1969.
2. Дима Г.М. Украинская народнопоэтическая символика. // Слов'янське літературознавство і фольклористика. - Вип.9. - К., 1973
3. Потебня А.А. Мысль и язык. - Харьков, 1926.
4. Шевченко Т.Г. Кобзар. - К., 1987.
5. Schewtschenko T. Der Kobzar. - Moskau, 1951.
6. Shevchenko T. The Kobzar of Ukraine. - New York, 1961.

Олександр Черевченко (Умань)

СИНКРЕТИЗМ ЛІНГВОПОЕТИКИ Ю.КЛЕНА

Художньо-поетичне мислення Ю.Клена (О.Бургардта), який входив до групи українських неокласиків (М.Зеров, М.Драй-Хмара, М.Рильський, П.Филипович) – так званого «ґрона п'ятірного», органічно поєднало чинники різних стильових моделей. Поет став виразником мистецької манери, що має синтетичну природу. У його поетичному доробку в складних взаємозв'язках переплітаються якості кількох течій та стилів, що утворюють динамічну інтегровану цілісність.

З'ясуванню стильового розмаїття творчої манери Ю.Клена присвячені наукові розвідки М.Р.Богач, В.З.Зварича, Ю.І.Коваліва, М.В.Кудряшової, В.В.Сарапин, Л.В.Темченко, які торкаються лише окремих аспектів стильової парадигми поета, однак не розкривають повної картини його творчої оригінальності. Історіографія питання змушує констатувати, що недостатньо з'ясованою залишається проблема ідіостильових ознак творчості Ю.Клена, естетико-філософської зумовленості стильових домінант, генетичних і типологічних зв'язків із художніми напрямами вітчизняного та європейського літературного процесу. Саме цим й зумовлена актуальність нашого дослідження.

Об'єкт дослідження - стильові домінанти лінгвопоетики митця.

Предмет дослідження - поетична мова Ю.Клена.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі лексико-семантичного та концептуального аналізу виявити характерні стильові ознаки лінгвопоетики Ю.Клена.

Для досягнення поставленої мети слід розв'язати такі **завдання:**

- з'ясувати головні ознаки ідейно-стильової парадигми неокласичного доробку Ю.Клена;
- дослідити стилетворчі особливості лінгвопоетики митця .з урахуванням її зв'язків з відповідними художньо-філософськими вітчизняними та європейськими традиціями;
- обґрунтувати ідіостильові засади лінгвопоетики Ю.Клена.

Лінгвістичною методологією дослідження є концепція О.О.Потебні про поезію як діяльність, особливий вид пізнання дійсності, про діалектичний зв'язок між науковим пізнанням життєвих явищ і поетичною творчістю.

При виробленні загальних засад дослідження видається природнім спиратися на досвід студій у галузі лінгвопоетики, лінгвостилістики, етнолінгвістики тощо, репрезентований працями вітчизняних та зарубіжних мовознавців, які орієнтують на комплексний аналіз поетичного слова в єдності структури і функції, логічного й психологічного, раціонального й емоційного.

У дослідженні використовується **метод** семантичного аналізу, який дозволяє визначити відмінність ідіопоетичних явищ від узуальномовних, зіставно-стилістичний і семантико-стилістичний, а також концептуальний аналіз, спрямований на визначення ключових концептів окремих творів та індивідуального поетичного стилю в цілому.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві на фонетичному та лексико-семантичному рівнях розкривається стильова модель лінгвопоетики Ю.Клена та з'ясовуються її стилетвірні чинники.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можуть використовуватися при викладанні курсу історії української літературної мови, підготовці спецкурсів і спец-семінарів з відповідної проблематики та при вивченні творчості Ю.Клена у школі.

Матеріал дослідження - поетичні твори неокласика.

Попри очевидні стильові нашарування, у поетиці Ю.Клена домінує тенденція до класичності, яка означала духовний зв'язок як з Україною, так і з Західною Європою. Мистецько-філософські візії його творчості, мовно-стилістичні особливості, жанрово-структурна архітектоніка, своєрідні версифікаційні сполуки засвідчують тяжіння до нормативної поетики. Він виважено, свідомо працює над піднесенням естетичної краси художнього слова, над розкриттям його інтелектуального магнетизму та смислової поліфонії.

У художньо-естетичній парадигмі Ю.Клена концептуальна роль належить смисловій і функціональній єдності добра і краси (ідеї калокагатії) як праосновi гармонійного світоустрою, яка відбилася у філософії софійності, характерної для всього неокласичного угруповання. Головна її ідея - утвердження мудрості і краси світобудови, ідея творення світу як розумного мистецтва. Ця філософія визначила тематику і проблематику поезій митця, його поетика стала мовою інтелекту й символьного словника.

У культурологічному всесвіті неокласика ідея краси, гармонії асоціюється передусім з античністю, у надрах якої витворився цей культ. Саме цим зумовлена активізація запозиченої лексики (реалій античного світу, культових понять): *тріумвір, легіони, котурни, гельвети, урна, квадрига, сакраментальні, ліра, саркофаг, космос, тріумф, екстаз, оргії* тощо. Одним із прийомів культивування античності стало використання нетранслітерованих запозичень: *Caesar, morituri!.. (Цезарю, на смерть ідучи* (латин.) - початок звертання гладіаторів до Цезаря перед боєм), «*Odi*

etAmo» Catullus (Ненавиджу і люблю (латин.) - слова з вірша Катулла), *Ad Astra (с зірок* (латин.)) тощо.

Семантично та експресивно навантаженими є ті назви понять, які мають метафоричь значення або переростають у символи. Переважна більшість із них - це античні міфологічні ч літературні персонажі: *сирени, лотофаги, пес Цербер, кентаври, циклопи; Паллада, Одіссеї Діоніс, Зевес, Пандора, Тезей, Пегас, Харон, Мельпомена, Цірцея, Юпітер, Орфей, Пріам, Ань дромаха, Гектор, Ахілл, Еней, Геліос, Мінотавр, Янус, Антей, Аполлон, Прометей, Еврідікс Гермес, Пан, Вулкан, Плутон* та інші.

Завдяки свідомому використанню архетипових міфологем, митець висвітлює сучаси йому антиномії і людські почуття, наприклад: *«Давно не правлять нами воює монархи,* / / і *жерці криваві чорних мес, / Але попів* позбавлено *єпархій, / ї в наркоматах, як звелів Зевес, Вже креслять дерево нових єпархій, /Яке пригорне під гіллясту тінь /Пролетар 'ят майбутні поколінь»* [Клен, 1991: 113], де *Зевес* набуває нового образного смислу - верховного вождя то талітарної держави.

Широко використовується Ю.Кленом антична топонімічна лексика: *Рим, Акціум, Ітака Греція, Еллада, Атени, Спарта, Фермопіли;* міфогідроніми: *Лета, Стікс;* астроніми: *Оріон Персей, Ліра, Андромеда, Марс, Нептун, Геркулес, Венера, Юпітер, Кассіопея.* Вона надає йоге поезіям рис монументальності, космізму тощо.

Репрезентація авторського художнього освоєння світу особливо яскраво постає у використанні антропонімів античності: *Антоній, Клеопатра, Цезар, Вергілій, Катулл, Перікл, Ганнібал, Геракліт, Гомер, Марціал, Леонід, Овідій, Нерон, Архімед, Ціцерон.* Вони не тільки формують історіософію творів, а й слугують основою концептуальних переосмислень, наприклад, бій молодих січовиків, що загинули героїчною смертю 14-15 березня 1939 р. на Красному полі (за згодою Гітлера демократична Карпатська Україна була віддана на поталу хортистській Угорщині) [Клен, 1991: 21], асоціюється із спартанцями – оборонцями Фермопіл: *Вкопаний став Леонід і боронить свої Фермопіли* [Клен, 1991: 250], *«О перехожий, стривай! Сповісти Україну, що вірні, /гордим її заповітам, тут полягли ми всі триста!»* [Клен, 1991: 250].

Показовим є також уміння поета використовувати семантико-стилістичні можливості фразеологічних одиниць: *полинути в Лету, данайців дар – троянського коня, віщий крик Кассандри, Сізіфів камінь, ложе Прокруста.* Інколи фразеологізми набувають індивідуально-авторських інтерпретацій: *Гордієвим мечем... цей дамоклинський вузол розсічем* [Клен, 1991: 125]. Відомо, що антична міфологія знає *гордіїв вузол,* розсічений Олександром Македонським, та *дамоклів меч* – символ небезпеки в «Одіссеї». Як зазначав сам поет: «Цитата була мною занотована. Промовець (комісар) переплутав те й те» [Клен, 1991: 450].

Отже, у поетичних контекстах Ю.Клена античні номінативи переосмислюються функціонально, набувають емоційної виразності, образності, естетичної вагомості. Мислення поета літературними образами виявляється у використанні великої кількості онімів – назв античних літературних та історичних персонажів, кожний із яких є символічним утіленням певної концептуальної ідеї.

У словниковому обігу поета наявні мовні одиниці на означення більш древніх понять: *Бронтозавр, Іхтіозавр, за часів Рамзеса,* які утворюють своєрідну часо-просторову єдність минулого та сучасного. Скажімо, в рядках *Ми згадуєм, як за часів Рамзеса /Цей місяць плив крізь нільський очерет,* селенарний образ місяця виконує не тільки орнаментальну функцію (одна із традицій класицизму), але й виступає тим засобом об'єктивізації ліричного «я» героя, його почуттів, думок, які повсякчас розгораються у глибокі філософські роздуми над сенсом життя.

Серед художньо-естетичних орієнтирів Ю.Клена одне з центральних місць належить біблійним образам та сюжетам. «Християнська література дає нам два основних типи образів, - наголошує Г.Гачев, - це картина світу, взятого з кінця, перевернута у фантазії і освітлена ідеєю Страшного Суду (Апокаліпсис і тьма наступних апокрифічних і канонічних видінь), і історія життя, страждань, смерті і воскресіння Христа» [Гачев, 1988: 99-100].

До першого типу належать образи на означення імен біблійних персонажів: *Лот, Каїн, Люцифер, Адам, Єва, Ісус Навин, Мойсей, Самсон, Даліла, Ной;* місця перебування: *Содом, Гоморра, Вавілонська вежа,* гора *Сінай,* ріка *Йордань;* біблійних абстрактних понять: *Едем, рай, пекло (ад), геєна, Страшний суд.*

Високою частотністю вживання характеризується старозавітний образ Бога, його синонімічний варіант *Господь,* звертальна форма *Боже.* Досить часто посилається поет на Святе Писання - Біблію, яка давала той шуканий ідеал і духовну підтримку, якого митець не знаходив у реальному житті.

Другий тип представлений образом *Божої Матері {Богородиці, Богоматері, Пречистої Матері,* що *йшла степами й питала: «Де мій син? Чи не стрівся він вам?»* [Клен, 1991: 85], який органічно зливається з традиційними реаліями національного буття - *степом, селами, ставками, нивою, покосами, вітряками, житами, ланами, синьою плахтою лісів, буйним колоссям, курликанням журавлів* [Клен, 1991: 85-86]. Через таку трансформацію історія діянь і страждань Ісуса Христа набуває рис національної трагедії; *На усіх перехрестях його розіп 'яли, / і помер твій веселий Ісус. /Біле тіло його шматували, /Загинали над ним матюки. /І вовкам на поталу / Розкидали куски* [Клен, 1991: 86], своєрідно прректується на сучасну авторові суспільно-політичну ситуацію: *під обрієм грізних років,* тобто стає не тільки національно, а й соціально конотованою.

Інколи в образі Сина Божого виявляються символістські тенденції: Ю.Клен використовує символістську модель двосвіття. Вона сягає етнофольклорних джерел, за якою, наприклад, образ квітки пов'язується з іншим світом, становить собою «емблему тонкого і ніжного зв'язку, котрий перетворює земну сферу, пов'язує земне з надприроднім» [Ставицька, 2000: 51]. У поетичному доробку неокласика одним з ключових є образ лілеї: *Христос кохав ті лілії у полі* [Клен, 1991: 34], яка збагачується концептуальним змістом: «біла лілея - символ небесного, який, згідно з філософським положенням гностиків, поєднується з символом земного - червоною трояндою, щоб із злиттям цих двох першопочатків народилася людина - Бог» [Ласло-Куцюк, 1980: 95].

Основні події життя Ісуса Христа, що символічно відтворилися у православних релігійних святах, у поезіях Ю.Клена набувають гострого суспільно-політичного звучання *перший день Різдва* [Клен, 1991: 276] (Святвечір у Бухенвальді), який традиційно пов'язується з сакрально-ритуальним змістом куті, нейтралізується, адже саме поняття співвідноситься із страшними картинами знущань та насильства над людиною: *Не до смаку Вам тут кутя* [Клен, 1991: 277]. Через цей образ автору вдається змалювати не тільки страхітливу реальність фашистської Німеччини, а й показати так само злочинний тоталітарний режим сталінського соціалізму: *ті самі тут і там /методи й спосіб катування... /Впровадив чорт /гру там в ім* я *соціалізму, / а тут вона - веселий спорт. / Все німець переймає швидко / бо воює він має п 'ятилітку / та концентраки заснував, що в нього звуться «Nacht und Nebek» (Ніч і туман (нім)* [Клен, 1991:277].

Як зазначає Ю.Ковалів, «Чи не вперше в українській літературі було проклято і сталінський, і гітлерівський режими, виявлено їхню спільну (дарма, що відмінну за соціальним походженням), однаково небезпечну антилюдську сутність, завбачено неминучий крах найзло-чинніших імперій» [Клен, 1991: 13].

Головне християнське свято - Великдень асоціюється зазвичай з чимось рідним, світлим, ясним, прекрасним: *На Україні мов Великдень ясний* [Клен, 1991: 156], проте в автора набуває рис часо-просторової маркованості: *час Великодній в двадцять першім році..., коли гуляли Чистим четвергом..., Страсна субота..., У зелені Лукроза, /ще не сплюндрований, щасливий край, / хоча зависла воює над ним загроза, карає нарід налетами зграй. /Наскочили, неначе ті пірати, / хапають люд чекісти і ведуть / на Яготин, а звідти на Пирятин. / Там тиждень у в'язниці. Дальша путь /веде через Гребінку у Полтаву, /а там чека і смертницький підвал* [Клен, 1991: 174].

Тим самим через біблійні, християнські та традиційні народні образи поет відтворює трагедію сучасної йому епохи, порівнює її із стражданнями Сина Божого. Тому символічного значення набуває поетично відтворена сцена розп'яття Ісуса Христа, яка в інтерпретації поета набуває масштабів космічної катастрофи: *Когда же тьма дохнула вдруг ветрами, / И даже занавесу в пыльном храме /Передался неровный ритм земли* [Клен, 1991: 366].

В образі Спасителя поет акцентує увагу на людській природі Сина Божого. В рецепції Ю.Клена Ісус Христос людина, яка з сумом прощається зі своїм земним життям, згадуючи все світле та прекрасне у ньому: *И вспоминает час он незабвенный,/ Когда, вечерним светом залита / (Казалось ей, то сон или мечта), /Предстала женщина в красе нетленной.., / Он вспоминает, как - давно -/На шумной свадьбе в Кане Галилейской /В сосудах пело белое вино* [Клен, 1991: 364].

Як бачимо, біблійні образи примножують культурологічне підґрунтя поезії неокласика,

моделюють ситуацію, адекватну сучасності, драматизують її, передають відчай ліричного героя, який постає у вирі життєвих катаклізмів, відтворюють трагічне становище самого поета в умовах тоталітарного режиму.

Стильова манера митця була відкритою як для засвоєння естетичних новацій, так і для збереження традиційних способів художнього моделювання світу. Відправним пунктом авторської поетичної програми стало засвоєння найвищих досягнень національного та західноєвропейського мистецького розвитку.

Образна система творів представлена різноманітними фольклорними джерелами, серед яких домінують образи східнослов'янського *{жар-птиця, Садко-купець, смерть Кощеева в яйці, цар Горох, коза-дереза, Іван-царевич),* загальноєвропейського *(пожерливий дракон,* польського (народні перекази про пана Твардовського, німецького (легенда про Фрідріха Барбароссу), арабського *(Шехерезада)* походження.

Основне ж місце в поетичній системі митця посідають образи природних стихій - води, вогню, вітру, землі, дощу, хмар, зір, сонця тощо, які ведуть свій родовід з міфологемної пам'яті народу. На сторінках Кленових поезій оживають образно-символічні моделі фольклорного характеру: ***вода - життя, вогонь - життя, земля - життя, сонце - життя,*** у яких названі елементи стають живим джерелом енергії, запорукою життя на землі. У всіх відомих міфологіях першотворцями Всесвіту постають астральний вогонь - як символ позитивного чинника світотворення і астральна вода - як символ негативного чинника. Життя виникло саме із поєднання першородних вод (синього) і вогню (жовтого). Відомо, що ці кольори є ознакою національної символіки України.

Вогонь і вода усвідомлювалися не тільки як життєдайна сила, але й виконували магічну роль - вони охороняли людину, її житло, близьких від усякого лиха. У стародавні часи вода та вогонь вважалися всеочищальною, всеобереговою та цілющою силою - святощами: *Вогонь – то є старий звичай* [Клен, 1991: 266]. Очистителями та святителями давнини їх називає С.Килимник [Килимник, 1994: 324]. «І вода, і вогонь, - пише О.М. Афанасьев, - стихії світлі, які не терплять нічого нечистого. Перший підпалює, а друга змиває й топить всілякі халепи, злих духів...» [Афанасьев, 1982: 197].

Живим джерелом енергії, що забезпечує життя на землі, вважається дощ, фізична стихія якого споріднена з водою, і тому має властивості оживлення і очищення. У поезіях Ю.Клена ці особливості природної стихії торкаються людської душі: *В яких дощах омиєте ви душу?* [Клен, 1991: 303], де *душа* набуває негативного оцінного забарвлення, оскільки є нечистою, отже потребує очищення.

Джерелом земного вогню та світла є врешті-решт сонце, яке кожного дня піднімається високо в ясному небі: *І понад степом сонце золоте /Завжди старою барвою цвіте* [Клен, 1991: 117], * *сонця повінь золота* [Клен, 1991: 317]. «Верх, - відзначав Ф.Уїлрайт, - має переважно позитивні символічні конотації...» [Уілрайт, 1990: 102].

У поетичному доробку Ю.Клена одне з визначних місць належить образу землі (та її лексико-семантичним варіантам: степу, полю, ріллі, лану, ниві, верховині тощо): *Дари родючої землі, що породило щедре лоно* [Клен, 1991: 56], ознаками якої стають життєдайність, родючість, щедрість* тобто жіночий, материнський першопочаток.

Концептуально вагомими у поетичній системі Ю.Клена стають також традиційні для національної поезії реалії: *небо, дорога, садок, ліс, гора, яр, гай* тощо. Ознаками національного простору виступають номінації рослин: *лілії, вівса, червоних маків, волошок, жита, татарського зілля, комишів, полину, троянди, золотої стиглої пшениці, вишень і яблунь, берези, бука, смереки, тополі, акації, верби, дуба* [Клен, 1991]. Зазначені вегетоміфологеми створюють узагальнено-символічний образ України.

Стилістично яскравою, різнобарвною постає колористична гама творів Ю.Клена, у якій домінують мовні одиниці на означення золотого, синього, блакитного, білого, срібного кольорів, які передають широкий спектр поетичних смислів. Як зазначає Л.О.Ставицька, «Лексична підсистема колірних слів органічно пов'язана з концептуально-світоглядними засадами символістської манери образного письма; своєрідно доповнює та модернізує семантичний спектр

ключових образів» [Ставицька, 2000: 53-54]. Так, семи неземного, омріяного визначають естетичне наповнення білого (символ неземної чистоти), блакитного та синього кольорів (асоціативне перехрещення з небом), з яким співвідноситься ідея національного відродження, глибокої надії, віри у світле майбутнє. Мабуть, тому свої поетичні міркування автор насичує відтінком блакиті: *Озерами гірськими заголубіли дні мої, Мчать хвилини на блакитних рибах..., І затишно у синій самоті.* Уособленням вимріяного поетом світу культури, поезії стають рядки: *У клаптях хмар шукаю просинь..., І затишно у синій самоті,* які своєрідно перегукуються з узагальненим поетичним образом «синьої далечини» М.Рильського.

Національно-забарвленим постає поетичний хронотоп Кленових творів, який представлений не тільки традиційними номінативами на означення часу (літ, віку, епохи, ери, минулого, майбутнього, дня, ночі, весни, літа, осені), а й історично маркованими мовними одиницями, які слугують своєрідними символами минулого України. Дохристиянська доба асоціюється з образами *Царя Гороха, половців, варяг, Аскольдової могили,* язичницьких богів: *Сварога, Перуна, Дажбога, Молоха, Ваала.* Про славнозвісну епоху Київської Русі та Галицько-Волинського князівства нагадують імена *Ярослава, Мономаха, Святослава, буй-тура Всеволода, Володимира, Ігоря Святославича,* словосполучення: *протоптаний варягом слід, Ярославові закони, Мономахів заповіт, Данилова корона,* мовні звороти давньоруського характеру: *Аще кому хотяше пісньтворити, / Тогда пущащеть десять соколов; що князем славу рокотаху.*

Особливо цікавим, на наш погляд, є словосполучення *протоптаний варягом слід* (перегук з популярною на той час норманською теорією походження Київської Русі), з яким співвіднесені образи староскандинавської міфології *норн, Одіна, валькірій, Валгалли,* що характеризують військову звитягу давніх вікінгів. Варязька чинність предків (у поемі «Україна», у віршах «Вікінги», «Ми») розкриває моральний ідеал поета, який проектується в історичній перспективі: *Тами татарську чорну кров/Варязьким холодом остудим* [Клен, 1991: 104].

Інколи минуле України постає через образи колишніх ворогів: *Батия, Мамая, опричників царя Івана, Петра І,* тому такого високого звучання набуває героїка козацької доби - одного з найславетніших періодів нашої історії, яка асоціюється з образами *Січі, острова Хортиці, гетьманської булави і бунчука, гетьмана.* З іменами *Богдана - Богом даним, отамана Петра Калнишевського* тощо. «Духовний подвиг княжого віку, героїка козацької доби у Юрія Клена, - наголошує Ю.І.Ковалів, - різко контрастують з реальним сучасним світом, що нагадує радше пекельні видива Данте («Терцини»)» [Клен, 1991: 18].

Негативного оцінного забарвлення набувають ті мовні одиниці, які пов'язують історичну долю України зі становленням та діяльністю Московської держави: *Знов дише в легендах Москва; /А понад Софійським майданом / Так само на північ віддано /Простерта в руці булава. / Та ні, це глузливий салют! Вкажи нею вниз, о гетьмане, / Бо рідний акрополь повстане / Не в дебрях чухонських, а тут* [Клен, 1191: 89].

Як бачимо, дисгармонія національного буття реалізується через традиційний для ментальної сміхової культури синтез елементів трагічного й комічного (переважно іронії, сарказму, гротеску, фарсу). Минуле та сучасне вступають у кореляційні відношення: *Вона (Шехерезада) підмішує в давнини мед /сучасний вінегрет* [Клен, 1991: 156], де в слові *мед* проступає позитивний оцінний ореол, тоді як *вінегрет* асоціюється з чимось негативним.

У поезіях Ю.Клена героїчна тематика поєднується з викривальним пафосом, апологічними виступами: *Та січові стрільці на оборону / стають, шикуються в стрункі колони, / то ж Коновалець їхній командир /Кипить, клекоче вир. /Житомирською йде ворожий навал./ Але летять назустріч крики «Слава!»* [Клен, 1991: 158], *«Але спливає Україна кров'ю, / бо підступають орди Муратова, / і ясний Київ кидають стрільці, / мов стомлені женці* [К 1991: 159].

Громадсько-політичний трагізм сучасної доби проектується через події історичного м] лого: *дикий дух прадавніх ханів, мертвий міт про третій Рим, солдатську пісню, аракчеєвсь режим, потьомкінські атрапні села, скутий кригою Сибір, зрадницькі і темні змови / і самозванців - штукарів, / Отреп 'євих і Пугачових, / що повиходили в царі* [Клен, 1991:317-318].

На думку Ю.Клена, світла історична перспектива України була визначена ще за княжої доби: *А нам Данилова корона, /протоптаний варягом слід, / і Ярославові закони, / і Мономахів заповіт* [Клен, 1991: 317]. Орієнтація на світову цивілізацію повинна визначити сьогодення

України: *То якось до святинь далеких /доїдемо або дойдем. /Рим, Царгород, Париж та Мекка/, що владно ваблять нас, - не Кремль. /1 нам, паломникам на захід, затрублять сурми золоті,/ що князем славу рокотаху, /коли ми станем на меті* [Клен, 1991: 317].

Отже, стильовою ознакою лінгвопоетики Ю.Клена виступає онтологічно важлива ідея *;* спадкоємності культур, з якою пов'язана художня інтерпретація національної історії. Культурно-історичні сюжети творів поета співвідносяться з вірщами відповідної тематики інших неокласиків, що утворюють завершену ідейно-художню цілісність («Ріг Вернигори», «Сон Святослава», «Князь Ігор» М.Зерова, «Володимир Мономах», «Минула ніч тривожно і безславно» П.Филиповича, «Запорозька могила» М.Рильського).

Так чи інакше, синтез античної та біблійної культури, кращих зразків світового та вітчизняного мистецтва став відображенням пошуку у класичній інваріантності власного підходу до розуміння актуальних суспільних проблем сучасності, продовження класичних традицій і вирішення їх на власне народно-національній основі.

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено одной из актуальных проблем современной лингвистики – анализу художественного текста. В статье анализируются стилевые особенности творческого наследия Ю.Клена. Поэт стал выразителем творческой манеры, имеющей синтетическую природу, где переплетаются качества нескольких течений и стилей.

The article deals with one of the most current issues of contemporary linguistics, which is belles-lettres text analysis. The article covers the points of stylistic peculiarities of the works ofY.Klen. The poet has become a representative of the manner of writing characterized by synthetic structure combining the features of a number of approaches and styles.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев А.Н. Древо жизни. Избранные статьи. - М.: Современник, 1982. - 464 с.
2. Гачев Н. Национальные образы мира. - М.: Сов.писатель, 1988. - 488 с.
3. Килимник С. Український рік у народних звичаях **в** історичному освітленні: Кн.2. - К.: АТ «Обереги» 1994.-С. 432.
4. Клен Ю. Вибране / Упоряд. авт. передм. та приміт. Ю.Ковалів. - К.: Дніпро, 1991. - 461 **с**
5. Ласло-Куцюк М. Шукання форми. Нариси з укр. літератури XX ст. - Бухарест: Критеріон, 1980. - 327 с
6. Ставицька Л.О. Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. XX ст. - К. «Правда Ярославичів». - 2000.-156 с.
7. Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры. - Прогресс, 1990. - С. 97-115.

Олена Шумейко (Харків)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО У МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Фразеологія як чинник комічного постійно перебуває в полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців [Н.Москаленко, 1965; Г.Павлов, 1972; П.Плющ, 1959; А.Попович, 2001; О.Титаренко, 1993; О.Максименко, 1983; А.Скорик, 1959; В.Білоноженко, І.Гнатюк, 1989 та ін.].

При аналізі фразеології як мовного засобу вираження комічного у мові української поезії ХХ сторіччя важливо враховувати те, що в одних фразеологізмах комічний ефект міститься в самому їх значенні, а в інших виникає в результаті різноманітних структурних та семантичних трансформацій фразеологічних одиниць, а саме: комічне постає у всіх своїх типологічних виявах - гуморі, іронії, сарказмі та сатирі.

Розглянемо актуалізацію фразеологізмів із збереженням їх структури. Характерним засобом досягнення комічного ефекту є контрастне зіставлення семантики фразеологічних одиниць та їх найближчого оточення; *«Вони, **набивши на чужому руку,** / Тобі державність привезуть нову»* [Руденко, 1991: 223]. Виразне іронічне начало виникає в результаті увиразнення стилістичного забарвлення фразеологізму *набити руку,* що досягається шляхом розширення його сполучуваності і введенням у якісно інший, порівняно з усталеним, нормативним, функціонально-мовленнєвий контекст.

Як свідчить аналізований матеріал, розгортання художнього образу в тексті часто здійснюється шляхом послідовного використання різних фразеологізмів. У результаті цього увиразнюється імпліцитна оцінка семи фразеологічного значення й досягається сприймання художнього образу як такого, що виражає комічне начало: *«Як вабить зло! Як вабить гріх - **піти** /jceim **за очі,** повіятися з вітром, / і власної подоби утекти, **/мов чорта лисого»*** [Стус, 1999: 165].

Повною мірою в художніх текстах використовується семантичний потенціал тих фразеологізмів, які виражають негативну оцінку. *«Якби ми ремигали як воли? / якби ми так **чесали язиками,** / то вже б давно Вкраїну віддали, / не мавши часу бути козаками»* [Костенко, 1982: 17].

Сучасні автори широко використовують принципи й прийоми творення комічного, вироблені в літературі попереднього періоду. Один із таких прийомів полягає у семантико-синтаксичній побудові тексту на основі фразеологічних одиниць, що входять до складу різних речень. *«А ти хотів **пошити в дурні** / Самого Бога, далебі! **/Далеко куцому** тобі / Тут не козли літературні...»* [Верховень, 1992: 15].

Трансформовані фразеологічні одиниці в поетичних творах аналізованого періоду використовуються з різною метою. По-перше, для того, щоб увиразнити, посилити гумористичне значення фразеологічних одиниць або ж на основі існуючого мовного вислову витворити модифікований образ із гумористичним значенням. Одним із художніх прийомів, що використовується для досягнення комічного ефекту є заміна компонентів фразеологічної одиниці словами вільного вжитку: *«Побачив пляж якийсь товариш. / Диви, - гукнув, - у нас жнива, / А тут лежать, немов дрова, / **Повиставляли самовари!»*** [Данько, 1991: 179]; *«Ґвалтують пісню /Хай! Не горді... **/В сірка позичим** чесних віч?!»* [Верховень, 1992: 51]. Розширення структури фразеологічної одиниці *очей у Сірка позичати* відбувається за рахунок введення до його складу лексеми *чесний,* значення якої, антонімічне семантиці фразеологічної одиниці, призводить до посилення негативної оцінки й набуття всім висловом сатиричного звучання.

Інколи сучасні поети вдаються до поєднання двох прийомів - так званого нанизування фразеологізмів і розширення компонентного складу одного з них.

Нанизування фразеологізмів з метою створення відповідного стилістичного ефекту спостерігається у контексті: *«Підступно - хитрим був... О, недарма / Чорти горох на морді молотили, / Толе магії пречорної навчили: / Мільйонам дурнів **повставляв ума** - / Безмежним щастям стала, бач, сума / J **сон рябої** славної **кобили»*** [Данько, 1991: 48]. Щодо наведеного контексту зауважимо: кінцевим складником є фразеологізм *сон рябої кобили,* який структурно ускладнюється лексемою *славний.* Різна тональність лексеми й фразеологічної одиниці, їх відмінне стилістичне значення сприяють виникненню семантичних відтінків модифікованих фразеологізмів,

які в даному контексті виконують функцію вираження комічного: *«Кандидат цілком тдхоэюий, /Хоч себе я не хвалю, / Критиканам справді, може, /Ще* ***кістки перемелю,*** */ Щойно* ***буду на коні*** */ Списки чорні при мені»* [Данько, 1991: 185]. *«Хай булави дохопиться проноза, / А я покочусь по оцій землі - /* ***п 'ятим колесом*** *вашого* ***воза, / десятою водою на*** *киселі»* [Костенко, 1999: 32].

Одним із прийомів вживання фразеологізмів, пов'язаним із досягненням комічного ефекту, є еліпсис. Наприклад, скорочення компонентного складу характеризує індивідуально-авторське вживання *якби в роті гриби виросли.* Цей вираз сприймається певною мірою як такий, що виражає сарказм. Ефект комічного увиразнюється шляхом семантичних перегуків між актуалізованим виразом і лексемами *князь, болото. «Якби, якби!* ***Гриби у роті!*** */А князь той / Довго жив ще й потім, /Під Києвом, десь на болоті, /1 все ж загинув у Орді - /Не як герой у боротьбі. /Як мученик святий за віру...»* [Білан, 1989: 92]; *«Братів лише кидав за мури. Ба! Позитивне мав одне: /Жбурнув би й коло рятівне, /Якби воно... з* ***чужої шкури!»*** [Данько, 1991: 14]. *На власній шкурі* - випробувати, відчути особисто, самому, на практиці. Сатиричний ефект підкреслюється зміною одного компоненту фразеологічної одиниці *своїй* на антонім *чужій,* що увиразнюється, підкреслюється в контексті словами *позитивне, жбурнув би.* Окрім цього, сатиричний ефект виникає ще й унаслідок енантіосемічного вживання слова *позитивне,* яке в наведеному контексті характеризується подвійною актуалізацією. Проспективні зв'язки слова наголошують його пряме значення, а ретроспективні - переносне, енантіосемічне, негативне.

Необхідно наголосити на тому, що комічність часто досягається шляхом утворення від компонентів фразеологічних одиниць зменшених форм, які мають іронічне значення: *«Заблукати ласі на чуже /* ***Під крильцем*** *молота і плуга. / Природно, що святкує вже / Не голуб-дух, а крук лише, / Не трудівник, а волоцюга. / Сплодти ж покручів вони. / Христопродавців - до стіни!»* [Данько, 1991: 166]. *Під крилом* - 'під опікою, захистом кого-небудь'. Комічність ситуації підсилюється уточненням *під* чиїм *крильцем* - молота і плуга. У цьому випадку є дещо зміненим символ соціалістичної країни - серп і молот, який у контексті реалізує своє енциклопедичне значення, позамовну інформацію.

Важливим стилістичним ефектом, що досягається у фразеології, є вираження авторської позиції в художньому тексті. Як правило, аналізовані мовні засоби пов'язані з іронічною оцінкою. Особливо виразно це проявляється в тих поетичних контекстах, важливим структурним елементом яких є фразеологізм. Наприклад: *«Ні хліба з'їсти, ні поговорити - / Блукаю лісом, ніби одинець: / Тут кожен дбає про* ***своє корито, /*** *Про* ***хату скраю,*** *та про гаманець»* [Руденко, 1991: 77].

Виразний стилістичний ефект у використанні фразеологізмів як засобу творення іронії досягається шляхом розширення сполучуваності фразеологізмів розмовно-побчтового характеру і введення до контексту, у якому розкривається тема державної зради. Наприклад: *«Вони, набивши на чужому руку, /Тобі державність привезуть нову»* [Руденко, 1991: 223].

Обігравання внутрішньої форми фразеологічних одиниць лежить в основі творення поетичної афористики і з іншим значенням: *«Ми служимо тому, хто* ***жар*** *гребе, / Встромляючи у нього* ***наші руки»*** [Руденко, 1991:334].

Сарказм у поетичному тексті часто утворюється за рахунок зміни оцінного значення, набуття фразеологізмом протилежної, порівняно з мовною, оцінної семантики: *«Він улесливий, ніби лисиця, /А добряк -* ***хоч до рани тули.*** */1 таким до сьогодні лишився, /Хоч на той світ зібрав постоли»* [Зінчук, 1986: 35].

В аналізованих матеріалах простежується тенденція не тільки до використання кількох фразеологізмів із офіційним значенням, але й до характерної актуалізації оцінної фразеології:

«А ти хотів ***пошити в дурні*** */ Самого Бога, далебі! /* ***Далеко куцому*** *тобі / Тут не козли літературні...»* [Верховень, 1992: 15].

Отже, традиційним для мови аналізованого періоду є введення в поетичний контекст різностильової лексики. У цьому зв'язку зауважимо, що стилістично маркована лексика на парадигматичному рівні пов'язана з відповідним колом номінацій і характеризується наявністю закріплених у мовній свідомості стійких асоціацій. Іронічність семантики поетичного тексту часто ґрунтується саме на порушенні асоціативних зв'язків актуалізованих лексем, їх зіткненні, взаємодії: *«Сьогодні п'єм вино, /а завтра п'єм баланду. /Хіба не все одно, /яку хвалити банду»* [Стус, 1999:

64]; *«І шокував бомонд / його мужицький чобіт /Завбільшки з трон маленького царя»* [Олійник, 1978: 21]; *«Хай багатіють вправні романісти, /З томів будують паперовий мол, /їм, неборакам, треба пити, їсти / Та няньчити казенний ореол»* [Руденко, 1991: 51].

РЕЗЮМЕ

Фразеология как фактор комического постоянно находится в поле зрения отечественных и зарубежных ученых.

Анализируя фразеологию как языковое средство выражения комического в украинской поэзии XX столетия, важно учитывать, что в одних фразеологизмах комический эффект содержится в самом их значении, а в других возникает в результате различных структурных и семантических трансформаций фразеологических единиц, а комическое прослеэюивается во всех типологических проявлениях.

Phraseology as an original source of the comical element is always an actual problem for scientists of different countries.

While analyzing the phraseology as a linguistic manner of the comical element's expression in Ukrainian poetry language of the 20th century, it is important to take into account existence of the comical element in the meaning of some phraseological units; and according to another phraseological units the comical effect is the result of various structural and semantic transformations, i.e. the comical appears in all its typological phenomena.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білан М.С. Свідомість променя: Поезії. - К.: Каменяр, 1989. - 102 с
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. -К.: Наук, думка, 1989. - 154 с
3. Верховень М.М, На цвинтарі слова: Поезії. - Х.: Вісті-Сівер ЛТД., 1992. - 71 с.
4. Данько М.М. Й сонця прихилив би!..: Поезії. - К.: Рад. письменник, 1991. - 204 с
5. Зінчук С.С. Компасна стрілка: Поезії. - К.: Молодь, 1986. - 80 с.
6. Костенко Л.В. Берестечко. Історичний роман. - К.: Укр. письменник, 1999. - 157 с
7. Костенко Л.В. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. - К.: Дніпро, 1982. - 136 с
8. Максименко Е.В. Языковые средства создания комического в современной французской художественной прозе: Автореф. дис,... канд. филол. наук: - К., 1983. - 25 с.
9. Москаленко Н.А. Індивідуально-авторське оновлення фразеологізмів у романах О. Гончара «Прапороносці» і «Людина і зброя» // Тези наукової конференції філологічного факультету Одеського ун-ту. - Одеса, 1965. - С. 18-20.
10. Олійник Б. Закликання вогню: Поезії. - К.: Молодь, 1978. - 96 с

И. Павлов Г.В. Трансформація і варіація фразеологічних одиниць // Питання фразеології східнослов'янських мов, - К., 1972. - С 40-42.

12. Плющ П.П. Мовні засоби гумору в «Енеїді» І. Котляревського. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. - 66 с.
13. Попович А.С, Мовностилістичні особливості української сатирико-гумористичної прози: на матеріалі романів Є. Гуцала та Чорногуза: Автореф. дис.... канд. філол. наук: НАН України, Інститут укр. мови. - К., 2001. - 20 с
14. Руденко М.Д. Поезії. - К.: Дніпро, 1991. - 413 с
15. Скорик А.С. Языковые средства юмора в украинских повестях и рассказах Г.Ф. Квитки-Основьяненко. Автореф. дис... канд. филол. наук: Киев. гос. ун-тет им. Т.Г. Шевченко. - К., 1959. - 15 с.
16. Стус В. Вечір. Зламана віть: Вибране. - К.: Дух і літера, 1999. - 383 с.
17. Титаренко О.Ю. Мовні засоби вираження гумору: 7 на матеріалі творів англійської та американської літератур XIX - XX ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10..02.04 / Київ. держ. пед. інст. іноз. мов. - К., 1993. -16 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Агафонова Алла Миколаївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафед] сучасної української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.
2. **Анікіна Інеса Валеріївна,** викладач кафедри зарубіжної літератури та російськ мови Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини.
3. **Антоненко Оксана Володимирівна,** аспірантка кафедри слов'янської філолої Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка.
4. **Арват Нінель Миколаївна,** доктор філологічних наук, професор, завідува кафедри російської мови Ніжинського педагогічного університету ім. М.В.Гоголя.
5. **Баландіна Надія Францівна,** доцент кафедри англійського та слов'янськог мовознавства Полтавського педагогічного університету.
6. **Балко Марина Володимирівна,** аспірантка кафедри української мові Донецького національного університету.
7. **Бачкур Роман Омелянович,** аспірант кафедри української мові Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.
8. **Бездітко Валентина Іванівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедрі української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.
9. **Бєлінська Ольга Омелянівна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.
10. **Білозор Олена Петрівна,** аспірантка кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.
11. **Борож Людмила Іванівна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри зарубіжної літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.
12. **Боюн Ангеліна Михайлівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.
13. **Бражник Лена Мирзаянівна,** аспірантка кафедри мовознавства і російської мови Горлівського педагогічного інституту іноземних мов.
14. **Бузинова Зоя Йосипівна,** старший викладач кафедри мовознавства і російської мови Горлівського педагогічного інституту іноземних мов.
15. **Варич Наталія** Іванівна, кандидат філологічних наук, докторант кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.
16. **Вільчинська Тетяна Пилипівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка.
17. **Волошина Оксана Володимирівна,** кандидат філологічних наук, викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.
18. **Воронін Дмитро Ігорович,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторант.
19. **Вуколова Віолегта Олександрівна,** асистент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торгово-економічного університету.
20. **Вусик Ганна Леонідівна,** учитель, заступник директора з виховної роботи загальноосвітньої школи № 20 м. Бердянська Запорізької області.
21. **Гамалі Ольга Ігорівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.
22. **Гнатюк Лідія Павлівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української мови Київського національного університету ім. Т.Шевченка.
23. **Горегляд Олена Миколаївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і російського мовознавства Вітебського державного університету ім. П.М.Машерова.
24. **Треб Марія Михайлівна,** аспірантка, старший викладач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

25. **Григораш Антоніна Михайлівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови і іноземної філології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

26. **Гуйванюк Ніна Василівна,** доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія, Федьковича.

27. **Гуменюк Ірина Михайлівна,** асистент кафедри гуманітарних наук Інституту менеджменту та економіки м. Івано-Франківська, аспірантка кафедри української мови Прикарпатського університету ім. В.Стефаника.

28. **Гураль Майя Ігорівна,** кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янської філології та порівняльного літературознавства Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

29. **Давиденко Катерина Олександрівна,** асистент кафедри методики викладання філологічних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського.

30. **Дащенко Ольга Іванівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та порівняльного літературознавства Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

31. **Денисик Любов Миколаївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри зарубіжної літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

32. **Денисова Світлана Павлівна,** доктор філологічних наук, професор кафедри теорії та історії журналістики Міжнародного університету.

33. **Дудик Максим Петрович,** аспірант Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

34. **Дяченко Віктор Васильович,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських і германських мов Житомирського державного педагогічного університету.

35. **Дядечко Людмила Петрівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

36. **Єременко Ірина Анатоліївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Львівського національного університету ім. І.Франка.

37. **Єрьомкіна Галина Геннадіївна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Одеського державного медичного університету.

38. **Єрмоленко Сергій Семенович,** кандидат філологічних наук, співробітник Інституту мовознавства ім. О.ОЛотебні НАН України.

39. **Жовтобрюх Валентина Федорівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

40. **Зірка Віра Василівна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач Дніпропетровським відділенням Центру наукових досліджень і викладання іноземних мов НАН України.

41. **Зінченко Ірина Василівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

42. **Іваницька Наталя Борисівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

43. **Іваницька Ніна Лаврентіївна,** доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

44. Іванова Ірина Борисівна, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедр зарубіжної літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

45. **Іванова Людмила Петрівна,** доктор філологічних наук, професор кафедр російської мови і іноземної філології Київського національного педагогічного університету ім. П. Драгоманова.

46. **Ільченко Ольга Михайлівна,** доктор філологічних наук, завідувач кафедр іноземних мов Центру наукових досліджень НАН України, м. Київ.

47. **Кажан Валентина Іванівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедрі української мови Криворізького державного педагогічного університету.

48. **Каленич Володимир Миколайович,** аспірант кафедри української мові Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

49. **Калініна Раїса Павлівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедр* російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

50. **Калугіна Тетяна Василівна,** кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської філології Кримського державного інженерно-педагогічного університету.

51. **Каневська Ольга Борисівна,** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету.

52. **Коваленко Борис Олексійович,** кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

53. **Коваленко Наталія Дмитрівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

54. **Коваль Людмила Михайлівна,** аспірантка кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

55. **Ковтун Альбіна Анатоліївна,** асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

56. **Корженко Василь Якович,** старший викладач кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету.

57. **Корженко Зінаїда Павлівна,** асистент кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету.

58. **Кравченко Наталя Кимівна,** кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української та іноземних мов Київської державної академії житлово-комунального господарства.

59. **Криштанович Оксани Василівна,** асистент кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

60. **Куварова Олена Костянтинівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і російського мовознавства Дніпропетровського національного університету.

61. **Левченко Олена Петрівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української і іноземних мов Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України.

62. **Леміш Наталія Євгеніївна,** пошукувач кафедри загального мовознавства і слов'янської філології Бердянського державного педагогічного університету ім. Н.К.Крупської, старший викладач кафедри філології та іноземних мов Азовського регіонального інституту управління.

63. **Лесь Валентина Самсонівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

64. **Литовченко Валентина Миколаївна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних та природничо-математичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

65. **Магден Оксана Григорівна,** старший викладач кафедри іноземних мов Академії праці і соціальних відносин.

66. **Максим'юк Оксана Василівна,** аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

67. **Мацієвська Тетяна Василівна,** аспірантка кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка.

68. **Мельник Тетяна Миколаївна,** асистент кафедри зарубіжної літератури Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

69. **Мерінов В'ячеслав Вікторович,** кандидат філологічних наук, викладач кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди.

70. **Мороз Тетяна Василівна,** аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

71. **Назаренко Наталя Миколаївна,** старший викладач кафедри іноземних мов Академії праці і соціальних відносин.

72. **Невмивака Оксана Володимирівна,** аспірантка Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

73. **Ніколенко Наталя Іванівна,** асистент кафедри методики викладання філологічних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського.

74. **Новосьолова Алла Григорівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології та порівняльного літературознавства Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

75. **Оляніч Андрій Володимирович,** кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри мовознавства Волгоградського державного педагогічного університету.

76. **Паламарчук Ольга Леонідівна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янської філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

77. **Парацанюк Юлія Михайлівна,** асистент кафедри сучасної української мови, аспірантка Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

78. **Петриченко Марія Андріївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького державного педагогічного університету

79. **Петрова Лілія Павлівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

80. **Пирога Надія Григорівна,** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Волинського державного педагогічного університету імені Лесі Українки.

81. **Пітель Віра Мирославівна,** аспірантка кафедри української мови Прикарпатського університету ім. В.Стефаника.

82. **Плиненко Валентина Олексіївна,** старший викладач кафедри іноземних мов Вінницького національного технічного університету.

83. **Приходько Ірина Сергіївна,** аспірантка Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

84. **Прокопчук Людмила Володимирівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

85. **Пустовіт Тетяна Миколаївна,** викладач університету ВМУРОЛ «Україна».

86. **П'яст Наталія Йосипівна,** аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

87. **Ріднева Любов Юріївна,** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри зарубіжної літератури та російської мови Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини.

88. **Русскіх Анастасія Сергіївна,** аспірантка Білоруського державного університету, м. Мінськ.

89. **Савчук Тетяна Василівна,** аспірантка кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

90. **Семенюк Оксана Антонівна,** аспірантка кафедри української мови Прикарпатського університету ім. В.Стефаника.

91. **Сидоренко Вікторія Вікторівна,** викладач української мови, завуч Донецьке бізнес-ліцею.

92. **Силка Алла Анатоліївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

93. **Ситар Ганна Василівна,** асистент кафедри української мови Донецьке національного університету.

94. **Скаб Марія Василівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

95. **Скаб Мар'ян Стефанович,** доктор філологічних наук, професор, в.о. завідува кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету іме Ю. Федьковича.

Відомості про авторів

96. **Солодовникова Наталя Вікторівна,** аспірантка, асистент кафедри методики викладання філологічних дисциплін Таврійського національного університету і В.І.Вернадського.

97. **Сорвілова Тетяна Вікторівна,** кандидат філологічних наук, асистент кафедр слов'янської філології та порівняльного літературознавства Чернівецького національної університету ім. Ю.Федьковича.

98. **Стадній Алла Сергіївна,** аспірантка кафедри української мови Вінницької державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

99. **Старовойт Юрій Леонідович,** кандидат філологічних наук, доцент, завідува кафедри іноземних мов Вінницького національного технічного університету.

100. **Стативка Валентина Іванівна,** кандидат педагогічних наук, доцент кафедр російського і загального мовознавства Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

101. **Степанова Ірина Сергіївна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедр: іноземних мов Вінницького національного технічного університету.

102. **Субботіна Ольга Анатоліївна,** аспірантка Таврійського національною університету ім. В.І.Вернадського.

103. **Сурайкіна Неля Володимирівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедрі російської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

104. **Теклюк Варвара Яківна,** кандидат педагогічних наук, доцент кафедрі української, декан філологічного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

105. **Тєряєв Дмитро Олексійович,** кандидат філологічних наук, доцент, докторані кафедри російської мови Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

106. **Титаренко Олена Яківна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання філологічних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського.

107. **Ткач Людмила Олександрівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

108. **Турута Ірина Іванівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і російського мовознавства Дніпропетровського національного університету.

109. **Черевченко Олександр Миколайович,** викладач кафедри зарубіжної літератури та російської мови Уманського державного педагогічного університету ім. П.Тичини.

110. **Чорнобривець Світлана Григорівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського мовознавства Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського.

111. **Чулкова Лариса Володимирівна,** викладач Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

112. **Шабат-Савка Світлана Тарасівна,** кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

113. **Шиліна Анжела Григорівна,** кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Таврійського національного університету.

114. **Шумейко Олена Анатоліївна,** асистент кафедри культурології Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

115. **Ярошенко Наталія Олександрівна,** аспірантка, асистент кафедри загального мовознавства та історії мови Донецького національного університету.

ЗМІСТ

Розділ І. Мовна ситуація в Україні

Вусик Ганна ***Мовна ситуація в Запорізькій області.*** **3**

Гамали Ольга ***Русский язык на страницах печати* г. *Кривой рог (к вопросу о региональных особенностях функционирования русского языка)*** **6**

Николенко Наталия ***Украинизмы в разговорной речи носителей русского языка*** **9**

Чулкова Лариса ***Законодательные гарантии и особенности функционирования русского языка в Крыму и в Украине.*** **13**

Босак Ніна, Горіна Жанна, Прокопенко Ліліана ***Стереотипи мовлене воїповедінки студентів-білінгвів*** **16**

Розділ ІІ. Системні явища в лексиці і фразеології слов 'ямських мов

Бездітко Валентина ***Лексико-семантична група як один із проявів системної організації лексики*** **22**

Варич Наталія ***«Убрання із фарфорових слів» (лексико-семантичний аналіз футуристичної поетики)*** **25**

Волошина Оксана ***Некоторые особенности употребления лексики цветообозначений в славянских и германских языках*** **29**

Григораш Антонина ***Явление однозначности и многозначности фразеологических единиц в современном русском языке*** **34**

Дащенко Ольга ***Аспекты освоения иноязычной лексики системой русского языка*** **38**

Дядечко Людмила ***Основные этапы и направления исследования крылатых слов русского языка*** **42**

Єрмоленко Сергій ***Семіотичні структури у слов 'янських пареміях календарного циклу (до питання про індуктивну роль хагіоніма як чинника паремійного текстотворення)*** **45**

Зінченко Ірина ***Міжмовні зв 'язки у термінолексиці художнього вишивання*** **50**

Іваницька Наталя ***До питання про значеннєвий потенціал абсолютивних дієслів української та англійської мов*** **54**

Коваленко Наталя ***Фраземи західноподільських говірок на позначення соціального стану людини*** **58**

Ковтун Альбіна ***Метафоризація церковно-релігійних лексем у художньому тексті.*** **62**

Левченко Елена ***Вербализация фразеологических значений в терминах концепта* насекомое** **68**

Паламарчук Ольга ***Відтворення власних імен у перекладі (на матеріалі творів художньої літератури)*** **72**

Пирога Надежда ***Национально-культурный компонент значения фитонимов в восточнославянских языках.*** **75**

П'яст Наталя ***Композити - назви предметів посуду в сучасній українській літературній мові.*** **81**

Ріднева Любов ***Найменування scabies у народній медичній лексиці української та російської мов*** **84**

Русских Анастасия ***Особенности перевода польских существительных из ЛСГ «наименования блюд и продуктов питания» (на материале русскоязычного текста поэмы А.Мицкевича «Пан Тадэуш»)*** **88**

Стадній Алла ***До питання конотативної семантики*** **91**

Турута Ирина *Семантико-функциональная характеристика современных эргонимов* **94**

Розділ III. Історичне становлення та розвиток лексико-семантичної системи слов'янських мов. Сучасні тенденції зміни словникового складу слов 'янських мов

Бражник Лена *Морфологическое оформление немецких хоронимов в русском языке XVIII в.* **101**
Віл ьчинська Тетяна *Оцінні назви осіб у сучасній українській мові: лексикографічний аспект* **104**
Григорчук Ганна, Лебедева Тамара *Німецькі і французькі запозичення в географічній лексиці* **107**
Дудик Максим *Пуризми як складові пасивної лексики* **111**
ЗиркаВера *Иноязычная лексика в рекламном-дискурсе* **116**
Магден Оксана *Связующая роль ключевых слов текущего момента в процессе формирования современной социально-политической фразеологии* **119**
Мороз Тетяна *Актуальність мовного досвіду Пантелеймона Куліша та*
Ткач Людмила *Івана Пулюя у творенні лексики високого стилю української мови* **122**
Приходько Ирина *Молодежный сленг как один из источников пополнения словарного состава современного русского языка...* **133**
Скаб Марія *Особливості функціонування багатозначних слів із сакральними семемами в сучасній українській мові* **138**
Сурайкина Неля *Новое в лексике города* **141**
Шилина Анжела *Содержание термина феминизм в книжных стилях современного русского языка* **146**

Розділ IV. Проблемні питання морфеміки та деривації слов'янських мов

Аникина Інесса *Мотивационные основы производных найменований со значением лиц, занимающихся животноводством, в памятниках русской письменности национального периода* **153**
Антоненко Оксана *Словотвірна характеристика назв діячів з формантами іншомовного походження у чеській та українській мовах* **156**
Бачкур Роман *Деривaційна неоднорідність і типологія українських зоонімів, фітонімів* **162**
Боюн Ангелина *Словообразовательная и семантическая структура компонентов словообразовательного гнезда со словом-вершиной* **вода** **168**
Бузинова Зоя *Некоторые тенденции в процессах современного русского эргонимообразования* **173**
Дьяченко Виктор *Развитие многозначности в системе связанных корневых компонентов интернационального характера* **177**
Єремкина Галина *К вопросу о включении аббревиатур в отраслевые словари....* **180**
Кажан Валентина, Калинина Раиса *Особенности структуры и функционирование авторских новообразований в детской литературе* **182**
Новоселова Алла *Речевые новообразования как средство пополнения словарного состава (на материале поэзии Б.Ахмадулиной)...* **187**
Пітель Віра *Фактори детермінації словотворення* **192**
Субботина Ольга *Особенности семантики адъективного суффикса -оват-/ -еват-: многозначность или омонимия?* **198**

Ярошенко Наталія *Проблема ідентифікації словотвірного гнізда у порівняльно-типологічному аспекті* 202

Розділ V.
Морфологічні категорії слов 'ямських мов

Борох Людмила, Денисик Любовь *Понятийные и функционально-семантические поля квантитативности в современном русском языке* 208

Гнатюк Лідія *Староукраїнська мовна свідомість і причини морфологічної варіативності у староукраїнській літературній мові кінця XVI - XVIII століть (на матеріалі флексій родового - знахідного відмінків однини прикметників чоловічого та середнього роду)* 214

Калугина Татьяна *Лексикографическое описание местоименных контаминантов* 219

Коваль Людмила *Семантична структура інформативно недостатніх дієслів модальності* 222

Леміш Наталія *Місце сполучника в мовній системі* 226

Мацієвська Тетяна *Психолінгвістичний аспект лексикографічного портрету дієслів на позначення психічних станів,* 229

Мерінов В'ячеслав *Граматична синонімія в іменників із значенням неістот (на матеріалі іменників, об'єднаних семою «військова справа»)* 233

Назаренко Наталия *Глаголы, мотивированные лексемами со значением цвета, в современном русском и английском языках* **236**

Олянич Андрей *Презентема в лексико-семантической структуре глагола как способ дискурсообразования и дискурсивного развертывания (на материале глагольных лексем из российского молодежного сленга)* 239

Титаренко Елена *Актуальные проблемы и перспективы развития славянской аспектологии* 246

Розділ VI.
Проблемні питання теорії словосполучення і речення

Арват Нинель *Организация структуры предложения и ее анализ* 251

Балко Марина *Цілісні словосполучення сучасної української мови, утворені на базі орудного плеонастичного* 254

Білозор Олена *Комунікативно-функціональні ознаки питальних конструкцій* 258

Горегляд Елена *Выражение грамматической семантики словосочетаний в русском и белорусском языках* 262

Греб Марія *Функціонування зіставних конструкцій як непрямих спонукань у сучасній українській мові* 264

Гуйванюк Ніна *Метатаксичні співвідношення в синтаксисі* 268

Гуменюк Ірина *Реалізація суб'єктної перспективи висловлення за допомогою звуконаслідувань* 275

Жовтобрюх Валентина *Особливості формування семантики речень з дієсловами кольорового значення* 280

Іваницкая Нина *Позиционная структура простого предложения (на материале украинского языка)* 283

Каленич Володимир *Елементарне речення з дієслівним присудком (формально-граматичний аспект)* 290

Литовченко Валентина *Синтаксична проблематика структур мовленнєвого етикету.* .. 294

Максим'юк Оксана *Семантично-неподільні синтаксичні словосполучення* 298

Невмивака Оксана *Роль предиката у формуванні речення як основної*..... 303

комунікативної одиниці (на матеріалі чеської деагентивної конструкції dostat + пасивний дієприкметник) .....

Прокопчук Людмила *Структурно-функціональні особливості порівняльних конструкцій зі сполучником* **як** 307

Савчук Тетяна *Моделювання дієслівних словосполучень з дієсловами релятивної семантики* 312

Семенюк Оксана *Суб'єкт у реченнях із предикативами емоційного стану*..... 319

Сидоренко Вікторія *Формальні вияви сильного дієслівно-особового керування*..... 324

Ситар Ганна *Реченнєвотвірний потенціал предиката* **містити** *в українській мові*..... 328

Скаб Мар'ян *Специфіка сучасних українських номінацій адресата мовлення* 333

Сорвилова Татьяна *Неполные и эллиптические единицы в русской речи: аспекты, статус, функции и границы явления* 337

Старовойт Юрий *Специфика абзацной парцелляции предложения*..... 341

Текл юк Варвара *Складні ускладнені речення: основи класифікації*..... 346

Теряєв Дмитро *Звукова структура апелятивного і пропріального слова: експериментально-фонетичне дослідження*..... 349

Чернобривец Светлана *К вопросу о месте предикативных структур с несколькими сказуемыми при одном подлежащем в системе предложений* 352

Шабат-Савка Світлана *Комунікативно-прагматичний діапазон питальних речень: до проблеми асиметрії мовного знака* 356

Розділ VII.
Мова сучасних засобів масової комунікації Лінгвістика тексту

Агафонова Алла *До питання про явище авторизації в сучасній українській мові* 361

Баландіна Надія *Функціонування прагматичних кліше у фатичних розмовах (на матеріалі чеської мови)*..... 366

Белинская Ольга *Прагматическая и функционально-стилистическая организация рекламного текста (на материале русских и украинских рекламных текстов)* 371

Воронин Дмитрий *Психосемиотика эффективной рекламы: образ другого я в фокусе моделируемой социальной атрибуции* 375

Вуколова Виолетта *Религиозные прецедентные высказывания и их роль в создании подтекста романа Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы»*..... 379

Гураль Майя *Языковые средства выражения авторской позиции в «малой прозе» А.Чехова и В.Шукшина,,,,*..... 382

Давиденко Екатерина *Метафорическое обозначение цвета моря в лирике Максимилиана Волошина,,*..... 386

Денисова Світлана *Глобалізми в засобах масової інформації.*..... 390

Єременко Ирина *Авторская семантизация в контексте повести Ю.Полякова «Апофегей»* 395

Иванова Ирина, Силка Алла *Эстетический потенциал цветовой лексики в языке произведений В.Набокова* 399

Иванова Людмила *Формы и специфика освоения культуры Кавказа в творчестве Л.Н.Толстого*..... 403

Ільченко Ольга *Антропоцентризм «комп'ютерних» неологізмів: лінгвокогнітивний аспект*..... 407

Каневская Ольга *Авторское «я» и ценностная система автора в романе В.Набокова «Другие берега»*..... 410

Коваленко Борис ***Використання жаргонізмів у мові газет*** ... 416
К ор жен ко Василь, Корженко Зінаіда ***Флористичні назви як компоненти творення художніх засобів у поезіях Л.Костенко*** ... 420
Кравченко Наталия ***Особенности концептуальной организации международно-правового текста*** ... 424
Криштанович Оксана ***Категорія образу автора в дослідженні мови художнього твору*** ... 428
Куварова Елена ***Маркеры тематического переключения в эпистолярном тексте*** ... 432
Лесь Валентина ***Семантико-стилистические возможности терминов в поэтической речи*** ... 436
Мельник Татьяна ***К вопросу о фольклорной коннотации языковых средств в рассказах В.Шукшина*** ... 441
Пацаранюк Юлія ***Фразеологізми з іронічним значенням у мові перекладів Миколи Дуката*** ... 445
Петриченко Мария ***Вставные конструкции и их пунктуационное оформление*** 449
Петрова Лілія ***Власні імена в системі засобів інтелектуального збагачення поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко)*** 453
Пустовит Татьяна ***Проблемы языка в современной исторической прозе (на материале произведений Д.Балашова)*** ... 456
Солодовникова Наталия ***Метафора в современном газетно-публицистическом тексте (на материале русскоязычных газетных изданий Украины)*** ... 459
Стативка Валентина ***Лингвистическая теория зачина: истоки и современное состояние*** ... 464
Степанова Ирина, Плиненко Валентина ***Мовна символіка як проблема перекладу (на матеріалі творів Т.Г. Шевченка)*** ... 469
Черевченко Олександр ***Синкретизм лінгвопоетики Ю.Клена*** ... 474
Шумейко Олена ***Фразеологізми як засіб творення комічного у мові української поезії другої половини XX століття*** ... 481

Відомості про авторів ... 484

Зміст ... 490

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Наукові записки. Серія: Філологія. 2003. Випуск 6. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць.

Підписано до друку 24.12.2003р. Формат А4 210х297mn
Папір друкарський. Замовлення №206. тираж 150 примірників.
Видавничий відділ ВДПУ. 21001, м. Вінниця, вул.Острозького, 32.